1864
KAFKAS TEHCİRİ
Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün

Editör
Mehmet Hacısalihoğlu

BALKAR & IRCICA
İstanbul 2013

1864
KAFKAS TEHCİRİ

Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün

Editör
Mehmet Hacısalihoğlu

Yıldız Teknik Üniversitesi
Balkan ve Karadeniz Araştırmaları Merkezi (BALKAR)
&
İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA)

İstanbul 2013

BALKAN VE KARADENİZ ARAŞTIRMALARI
BALKAN AND BLACK SEA STUDIES

Caucasian Exodus of 1864

Russian Colonization of Caucasia, War and Exodus

Edited by
Mehmet Hacısalihoğlu

Yıldız Technical University
Center for Balkan and Black Sea Studies (BALKAR)
&
Research Center for Islamic History, Art and Culture
(IRCICA)

Istanbul 2013

BALKAN VE KARADENİZ ARAŞTIRMALARI
BALKAN AND BLACK SEA STUDIES

2

1864 Kafkas Tehciri: Kafkaslarda Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün / Editör: Mehmet Hacısalihoğlu
Anahtar kelimeler: Kafkasya, Çerkesler, 1864 Sürgünü, Rusya'nın Kafkasya Politikası, Tehcir, Göç, Sürgün, Osmanlı-Rus İlişkileri

Caucasian Exodus of 1864: Russian Colonization of Caucaisa, War and Exodus / Edited by Mehmet Hacısalihoğlu
Key words: Caucasia, Circassians, Exodus of 1864, Russian Caucasia Policy, Deportation, Migration, Exodus, Ottoman-Russian Relations

Her hakkı mahfuzdur © All rights reserved.
Kitabın bütün yayın hakları Yıldız Teknik Üniversitesi **Balkan ve Karadeniz Araştırmaları Merkezi**'ne **(BALKAR)** aittir.

Bu derlemede yayımlanan makalelerin içeriğiyle ilgili tüm sorumluluk yazarlarına aittir.

Kapak ve Sayfa Düzeni:
Baskı: Yıldız Teknik Üniversitesi Basım Yayın Merkezi
Birinci Baskı:

Balkan ve Karadeniz Araştırmaları Merkezi (BALKAR)
E-posta: balkar@yildiz.edu.tr
Web: http://www.balkar.yildiz.edu.tr, http://bal-kar.org

ISBN:

Prof. Dr. Kemâli SAYBAŞILI'nın

aziz anısına

(Editör)

TEŞEKKÜR

Bu derleme kitabın oluşmasındaki adımların başında, 6-7 Aralık 2010 tarihlerinde düzenlenen "146. Yılında 1864 Kafkas Göçü: Savaş ve Sürgün" adlı uluslararası sempozyum gelmektedir. Başta bu sempozyumun düzenlenmesindeki yardımlarından ötürü Yıldız Teknik Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. İsmail Yüksek olmak üzere sempozyumu düzenleyen BALKAR yönetim kurulu üyelerine teşekkür ederim. Sempozyumun ortaklaşa düzenlenmesini kabul ederek misafirlerin ulaşım ve diğer ihtiyaçlarının finanmasını üstelenen IRCICA İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi'ne ve Genel Direktör Dr. Halit Eren'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Sayın Dr. Halit Eren, bu derleme kitabın BALKAR ve IRCICA'nın ortak yayını olarak çıkarılmasını da kabul ederek çalışmalarımıza destek olmayı sürdürmüştür. Sempozyumun gerçekleşmesine organizasyon komitesi önemli katkılar sağlamıştır. Komitede görev yapan Doç. Dr. Cengiz Tomar'a ve öğrencilerim Emin Uzun, Yaprak Has ve Keisuke Wakizaka'ya; ayrıca konferansın gerçekleştiği günlerde toplantının her türlü ihtiyacını karşılamak ve misafirlerle ilgilenmek için elinden geleni yapan Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü öğrencilerine katkıları için teşekkür ederim.

Sempozyum sonrasında konuşmacıların önemli bir kısmı bildirilerini bir makaleye dönüştürecek çalışmayı yaptılar. Editörlük sürecinde sağladıkları verimli işbirliği ortamı için kendilerine teşekkür ederim. Bununla birlikte az sayıda makale, bildiri formatında kalmasına rağmen eserdeki bütünlüğü sağlamak bakımından derlemeye dâhil edildi. Katkı sağlayan bütün yazarlara ayrıca uzayan yayın sürecinde gösterdikleri anlayış için teşekkür ederim. Eski öğrencim Mesut Osman kitabın tamamını okuyarak yazım hatalarını düzeltti. Dr. Ourania Bessi derlemedeki İngilizce makaleleri okuyarak dil ve yazım hatalarını düzeltti. Kendilerine bunun için teşekkür ederim.

Gerek sempozyumun organizasyonunda, gerekse bu derleme kitabın hazırlık sürecinde benden hiçbir desteğini esirgemeyen

eşim ve meslektaşım Neriman Ersoy-Hacısalihoğlu'na ve sevgili çocuklarım Deniz Şehvar ve Aybek Tuna'ya da burada teşekkür etmek benim için bir zevktir.

İstanbul, 20.3.2013 Mehmet Hacısalihoğlu

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

TEŞEKKÜR 9
İÇİNDEKİLER / CONTENTS..... 11
GİRİŞ..... 15
Mehmet HACISALİHOĞLU 15
BİRİNCİ KISIM:..... 25
GÖÇ KAVRAMI, TARİH YAZIMI VE KAMUOYU 25
1864 TEHCİRİNİN ARAŞTIRMALARDA VE TÜRKİYE KAMUOYUNDAKİ KONUMU 27
Mehmet HACISALİHOĞLU 27
1864 KAFKAS GÖÇÜ ARAŞTIRMALARINDA KAYNAKLAR VE YÖNTEM SORUNU 47
Nedim İPEK 47
İKİNCİ KISIM:..... 71
1864 KAFKAS GÖÇÜ'NÜN NEDENLERİ, GÖÇ SÜRECİ VE SALGIN HASTALIKLAR 71
SOYKIRIMDAN KAÇIŞ: CEBEL-İ ELSİNEDEN MEMÂLİK-İ MAHRÛSAYA 73
Abdullah SAYDAM..... 73
RUSYA'NIN KIRIM VE KAFKASYA'DA HRİSTİYAN NÜFUSU İSKÂN SİYASETİ (1770-1870)..... 119
Osman KÖSE 119
18. VE 19. YÜZYILDA RUSYA'NIN KUZEY KAFKASYA'YI KOLONİLEŞTİRMESİNDE KOZAKLARIN İŞLEVİ 139
Abdullah TEMİZKAN 139
1864 KAFKAS GÖÇÜ ÖNCESİNDE VE GÖÇ SIRASINDA YAŞANAN SALGIN HASTALIKLAR..... 173
Tuğba ERDEM..... 173
SANITARIAN CONSEQUENCES OF THE CAUCASIAN MIGRATION: 203
THREE UNPUBLISHED DOCUMENTS FROM TRABZON'S ITALIAN CONSULATE..... 203
Theodosios KYRIAKIDIS 203
KAFKASLARDAN KARS'A HÜZÜNLÜ YOLCULUK.... 221
Jülide AKYÜZ-ORAT/Mustafa TANRIVERDİ..... 221
SEFER ZANİKO: OSMANLI'NIN KUZEY KAFKASYA POLİTİKASINA ETKİSİ 247
Zübeyde GÜNEŞ-YAĞCI 247

RUS KAYNAKLARINA GÖRE 19. YÜZYILDA YAŞANAN KAFKAS GÖÇLERİNİN NEDENLERİ VE SONUÇLARI 273
Sadriye GÜNEŞ 273
ÜÇÜNCÜ KISIM: 295
KAFKAS GÖÇMENLERİNİN BALKANLAR'DA, ANADOLU'DA VE ARAP VİLAYETLERİNDE YERLEŞTİRİLMESİ 295
DOKSANÜÇ HARBİ'NDEN SONRA KAFKASLARDAN ORTA KARADENİZ BÖLGESİNE YAPILAN GÖÇLER 297
Kemal SAYLAN..... 297
1864 KAFKAS GÖÇÜ'NDE TRABZON 317
Özgür YILMAZ..... 317
19. YÜZYIL SONLARINDA ANTALYA'DA GÖÇMEN İSKÂNI (1864-1900) 349
Erdal TAŞBAŞ 349
KAFKASLAR'DAN ANADOLU'YA UZANAN BİR GÖÇ ÖYKÜSÜ: MERSİN ATLILAR KÖYÜ 373
Mehtap ERGENOĞLU 373
AKÇAKENT KÖYÜNDE YERLEŞEN BESLENEY ÇERKESLERİNİN GÖÇ SERÜVENİ 402
Yaprak HAS 402
ANADOLU'DA KAFKAS GÖÇMENLERİNİN ETNİK YAPISI, YERLEŞİMİ VE NÜFUSU..... 415
Murat TOPÇU..... 415
CIRCASSIAN EXODUS FROM THE NORTH CAUCASUS AND THEIR RESETTLEMENT IN KOSOVO 423
Marieta KUMPILOVA..... 423
SETTLEMENT AND INTEGRATION OF THE CIRCASSIANS IN THE DANUBE VILAYET..... 449
Margarita DOBREVA 449
KAFKASLARDAN ARAP TOPRAKLARINA KAFKAS MUHACİRLERİ..... 487
Jülide AKYÜZ-ORAT/Nebahat ORAN-ARSLAN..... 487
DÖRDÜNCÜ KISIM: 517
GÖÇMENLERİN OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ENTEGRASYON SÜREÇLERİ VE GÜNCEL DURUM.. 517
SİVAS-UZUNYAYLA'DA AFŞAR-ÇERKES ÇATIŞMASI (1860-1870) 519
Ömer KARATAŞ 519
TÜRKİYE'DEKİ KUZEY KAFKAS DİASPORA KURUMLARI VE LOBİ FAALİYETLERİ 551
Ergün ÖZGÜR 551

SSCB DÖNEMİNDEN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE'DEKİ KAFKAS TOLULUKLARININ ABHAZYA İLE İLİŞKİLERİ 593
Keisuke WAKIZAKA 593
KUZEY KAFKASLARDA ÇATIŞMA VE YEREL ELİTLER: ÇEÇENİSTAN ÖRNEĞİ..... 629
Evren BALTA 629
BEŞİNCİ KISIM: 641
KAYNAKLAR, BELGELER 641
KAFKAS ADIGEY ÇERKESLERİNİN İSKÂN EDİLDİĞİ BAYINDIR-ARIKBAŞI KÖYÜ 1904 YILI SON OSMANLI NÜFUS SAYIMI VE SONUÇLARI 643
Necat ÇETİN 643
BİBLİYOGRAFYA/BIBLIOGRAPHY..... 687
YAZARLAR..... 727

GİRİŞ

Mehmet HACISALİHOĞLU

Kuzey Kafkasya Kültür Derneği, 1864'ün 125. yılı nedeniyle Ankara'da, sosyalist rejimlerin çökmeye başladığı 1989 yılının Ekim ayında bir kültür haftası düzenledi. Bu etkinlikte sunulan bildiriler ve çeviri makalelerden oluşan 90 sayfalık bir kitapçık "Çerkeslerin Sürgünü, 21 Mayıs 1864" başlığı altında yayımlandı. Kitapçığın takdiminde 1864 olaylarının önemi ve o zamana kadar gördüğü ilgi şu cümlelerle anlatılıyordu: *"Çerkeslerin 1864 yılında Kafkasya'dan Osmanlı ülkesine kitlesel biçimde sürgünü tarihin karanlık sayfaları arasındadır. Konu bugüne kadar tüm yönleriyle aydınlatılmamıştır. Tarihin bir dönemine damgasını vuran ve başta Kafkasya olmak üzere Osmanlı-Rus-İngiliz ilişkileri açısından büyük önem taşıyan bu olayı kapsamlı olarak irdeleyen eser azlığı şaşırtıcıdır. Bilindiği gibi 21 Mayıs 1864 tarihi, Çerkes boylarınca on yıllardır sürdürülen direniş savaşlarının noktalandığı tarihtir. Bu tarihten itibaren sürgün biçimine dönüşen kitlesel göç; Anadolu, Balkanlar ve Ortadoğu'ya yönlendirilmiş ve uygulaması ve sonuçlarıyla tarihin en büyük dramlarından birini oluşturmuştur."*[1]

Aradan geçen yaklaşık yirmi beş yıllık süreç içerisinde 1864 olaylarına ilgi bir dereceye kadar artmış olsa da hâlâ konunun hakettiği akademik ilgiyi gördüğünü söylemek zordur. Bu konu, Yakın Çağ tarihi üzerine çalışan birkaç tarihçi dışında dönem üzerine çalışan tarihçilerin ilgi alanlarından biri hâline gelememiştir ve ne üniversite düzeyinde, ne de orta öğretim düzeyinde tarih öğretiminde de yer bulamamıştır. Bu konunun nedenleri hakkında bu kitapta yer alan tarih yazımı ve kamuoyu algıları hakkındaki yazımda ayrıntılı bir değerlendirme yapmaya çalıştığımdan burada detaya girilmeyecektir.

---

[1] *Çerkeslerin Sürgünü, 21 Mayıs 1864*, Yayınlayan Kuzey Kafkasya Kültür Derneği, Ankara 1993, s. 1.

Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak kaybetme sürecinde, özellikle 19. yüzyıl boyunca gerek Rusya tarafından ele geçirilen topraklarda gerekse yeni ulus devletlerin (beylik ve krallıkların) kurulduğu Balkanlarda, Türkler ve diğer Müslüman topluluklar göçe zorlanmış ve sıklıkla da katliamlara maruz kalmışlardır. İlginçtir ki Müslümanların maruz kaldığı bu muameleler gayrimeşru politikalar olarak görülmeyip açık bir şekilde yürütülmüş, hatta anlaşma ve protokollerde bile yer almıştır. Öyle ki Mora İsyanı esnasında Müslümanların katledilmeleri bir yana, 1826 San Petersburg Protokolü'yle Rusya ve İngiltere, kurulacak Yunan devletindeki Müslümanların tehcirini kararlaştırmıştır.[2] Aynı şekilde 1862 Kanlıca Konferansı'nda yine Rusya ve İngiltere'nin başını çektiği Avrupa devletleri Sırbistan'da hâlâ mevcut olan Müslüman nüfusun tehcirini kararlaştırmış ve bu karar uygulanmıştır.[3] Daha da ilginci 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında yapılan Ayastefanos Görüşmeleri'nde Rus delege İgnatiev, görüşmenin ilk günlerinde "artık Müslümanların kurulacak Bulgaristan'da yaşamasının mümkün olmadığını" belirterek Müslümanların tehcirini talep etmiştir.[4] Eğer bu talep diğer güçler tarafından desteklenseydi ve Ayastefanos Antlaşması kabul edilseydi, Ayastefanos Bulgaristan'ı sınırları içinde kalan bütün Müslümanlar, Dobruca'dan Ege Denizi'ne ve Arnavutluk sınırlarına kadar uzanan bölgeden daha 1878 yılında tehcir edilmiş olacaktı. Bu

---

[2] Ali Fuat Örenç, *Balkanlarda İlk Dram. Unuttuğumuz Mora Türkleri ve Eyaletten Bağımsızlığa Yunanistan*, İstanbul 2009, s. 130-131

[3] Ayşe Özkan, *Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı (1830-1878),* İstanbul 2011, s. 192-199.

[4] Rusya'nın talebiyle ilgili olarak bkz. Safvet Paşa'nın Sadrazam Ahmed Vefik Paşa'ya Edirne'den gönderdiği 14 Şubat 1878 tarihli Fransızca rapor (BOA, HR. SYS. 1219/5, lef 28, s. 4): "Monsieur Nelidow a répondu que la situation s'était depuis lors profondément modifiée, que la Bulgarie s'était completément dépeuplée de ses habitants Musulmans qui avaient emigré en masse à l'instigation même des Commandants Ottomans à l'exception seulement d'Osman Pacha qui en rassurant la population Musulmane, avait pu la maintenir à Plevna. Ayant alors demandé comment serait réglé le sort des Musulmans en Bulgarie, les Plenipotentiaires Russes ont déclaré que leur séjour en Bulgarie était désormais impossible et que la solution devait être radicale quant a la question de l'organisaiton de la Bulgarie. [...] Dans le cours de cette discussion les Plenipotentiaires Russes ont déclaré qu'ils avaient reçu l'ordre absolu de demander le retour en Bulgarie de tous les exilés Bulgares."

talep Rusya'nın Bulgaristan üzerinden Ege Denizi'ne ve dolayısıyla Akdeniz'e inmesini sağlayan Ayastefanos Antlaşması'nı da reddedecek olan diğer güçler tarafından desteklenmediğinden Rusya bu talebinden daha sonraki görüşmelerde vazgeçmek durumunda kaldı. Hatta bu görüşmelerde zararı en aza indirmeye çalışan Osmanlı delegesi Safvet Paşa, Balkan Dağları'nın kuzeyindeki Müslümanlarla güneyindeki Bulgarların mübadele edilmesini teklif etti.[5] Bu teklif de Rusya tarafından kabul edilmedi.

Rusya'nın bu teklifi, Ayastefanos Görüşmeleri'nden 14 yıl önce gerçekleşen Çerkes Tehciri'nin hangi şartlarda gerçekleşmiş olduğu konusunda önemli ipuçları vermek bakımından yeterli bir örnektir. Rusya'nın ele geçirdiği bölgelerden Müslümanları göçe zorlama politikası başka tarihçiler tarafından da teyit edilmektedir.[6] Aynı şekilde Girit meselesinin krize dönüştüğü 1890 ortalarında da adadaki Müslümanların tehciri büyük güçler tarafından sürekli olarak gündeme getirilmiş ve gerekçe olarak daha önceki örneklerde de belirtildiği gibi artık Rumlarla

---

[5] Safvet Paşa'nın teklifi ve reddi için bkz. Safvet Paşa'nın 15 Şubat 1878 tarihli Edirne'den Ahmed Vefik Paşa'ya göndediği Rapor, No. 13 (BOA, HR. SYS. 1219/5, lef. 44, 45, 46, 47, s. 6-8): "Cont en réservant la question de la constatation des points du territoire on existe la majorité bulgare, nous avons longuement discuté les limites de la Principaute, après avoir proposé dans intéret de la tranquillité [Ruhe] des populations de limiter la Principauté de bulgarie à la partie située au delà les Balkans et avoir constaté que dans le pays situé en deçà des Balkans la propriété Musulmane représentait les deux tiers de cette des bulgares, j'ai emis l'idée de ramener les habitants Musulmans au delà des Balkans de ce côté-ce et de faire passer les bulgares établis dans cette dernière partie du pays de l'autre côté des montagnes en indemnisant les ans et les autres par la substitution réciproque des terres possédeés de chaque côté des Balkans." (s. 7-8)
Safvet Paşa'nın teklifinin Rus delegeler tarafından ateşkes antlaşmasının şartları hatırlatılarak reddi:
"Ce projet a été repoussé par les Plenipotentiaires Russes comme étant contraire aux bases dejà acceptes par le gouvernement Ottoman." (s. 8).

[6] Fikret Adanır, "Bevölkerungsverschiebungen, Siedlungspolitik und ethnisch-kulturelle Homogenisierung: Nationasbildung auf dem Balkan und in Kleinasien, 1878-1923", *Ausweisung – Abschiebung – Vertreibung in Europa. 16. – 20. Jahrhundert*, Eds. Silvia Hahn / Andrea Komlosy / Ilse Reiter, Wien vd. 2006, s. 172-192, s. 175; Wolfgang Höpken, "Flucht vor dem Kreuz? Muslimische Emigration aus Südosteuropa nach dem Ende der osmanischen Herrschaft (19./20. Jahrhundert)", *Zwangsmigrationen in Mttel- und Südosteuropa*, Ed. Wolfgang Höpken, Leipzig 1996, s. 1-24.

Müslümanların birlikte yaşayamayacağı belirtilmiştir.[7] Balkan, Karadeniz ve Kafkas Müslümanlarına yönelik bu tehcir politikaları ve uygulamaları 1913 yılına kadar tek taraflı olarak devam etmiştir. Ancak 1913'ten itibaren Osmanlı hükümeti ve daha sonraki Türk hükümeti Hristiyanlara yönelik benzer önlemlere başvurmuştur. Hâl böyle iken Avrupa tarih yazımında tek taraflı olarak ve neredeyse yalnızca 1913-1923 arasında Osmanlı ve Türkiye hükümetlerinin Hristiyanlara yönelik tehcir ve mübadele politikaları gündeme getirilmekte ve 1913'e kadar Müslümanlara yönelik uygulanan tehcir ve katliamlar genellikle yok sayılmaktadır.

2010 yılında düzenlediğimiz bir sempozyumla bu kitabın hazırlığına başlanmıştır. Sempozyumda "1864 Kafkas Göçü" anabaşlığını kullanmıştık. Fakat yürütülen tartışmalar ve derlemede yer alan makalelerin ortaya koyduğu üzere yaşanan olaylar Rus ordusunun bölgeyi uzun süren bir çarpışma sonucunda ele geçirmesi üzerine bölge halkını zorunlu göçe tabi tutması ve benzeri siyasi önlemler sonucunda meydana gelmiştir. Bu nedenle Osmanlı perspektifinden mesele Osmanlı topraklarına yönelik bir göç olsa da göçe maruz kalanlar perspektifinden bir zorunlu göç veya tehcirdir. Nitekim muhaceret ve muhacir kelimeleri Osmanlı döneminde genellikle zorunlu göç ederek Osmanlı'ya sığınmış topluluklar için kullanılmıştır. Tarih yazımında bu göçün veya kaçışın nedenleri arasında çok sayıda etmen sıralanır. Örneğin Rusya perspektifinden bakıldığında merkezi otoriteye itaat etmeyen "dağlıların" itaat altına alınması ve "modernleştirme" misyonuyla aldığı bir dizi önlemler olarak da görülmektedir. Bu bakış açısına göre modernleşmeye direnen Müslümanlar topraklarını gönüllü olarak terketmeyi tercih etmişlerdir. Bir başka bakış açısına göre ise Müslüman olan bir topluluğun (Çerkeslerin) Müslüman olmayan bir devlet otoritesi (Rusya) altında yaşamak istememesi nedeniyle gönüllü olarak kendisini yakın hissettiği bir Müslüman ülkeye (Osmanlı İmparatorluğu'na) göç edişi olarak görülür.

[7] Pınar Şenışık, *The Transformation of Ottoman Crete. Revolts, Politics and Identity in late Nineteenth Century,* New York 2011, s. 169, 195.

Meseleye daha detaylı bakıldığında Rusya'nın bölgede kurduğu askeri rejim, getirilen vergiler ve daha sonra gelecek zorunlu askerlik gibi yükümlülükler, bölgeye yönelik kolonizasyon politikası (özellikle Hristiyan Kozakların ve Rus köylülerinin iskânı), Osmanlı hükümetinin Kafkas Müslümanlarına yönelik politikaları gibi bir çok faktör göçün nedenleri arasında sıralanmaktadır. Fakat hepsini topladığımızda mevcut kaynakların da teyit ettiği şekilde 1860'lı yıllarda yaşanan kitlesel göçlerin bölgeye Rus ordusunun girişiyle başladığını, bu kitlesel göçün toplu ölümlerle sonuçlanan bir felakete dönüştüğünü ve neticede büyük bir topluluğun vatanını terkettiğini teyit etmektedir. Bunları göz önünde bulundurarak bu derleme kitabın ana başlığında "tehcir" kelimesi yaşanan olayları daha iyi ifade ettiği düşünülerek tercih edilmiştir. Nitekim Osmanlı'da 1915'te Ermenilere yönelik uygulanan zorunlu göç ettirme politikası veya Ermeni tehciri ile bu olay birçok yönüyle karşılaştırılabilir niteliktedir.

"1864 Kafkas Tehciri" başlığını taşıyan bu derleme kitabın iki temel amacı bulunmaktadır: Birincisi, 1864 tehciri ve bu dönemle ilgili şimdiye kadar yapılmış incelemelerin durumunu ortaya koymak; ikinci olarak da konuyla ilgili henüz araştırılmamış konuların tespitiyle yeni çalışmalar için akademik ilgiyi teşvik etmek. Aynı amaçlarla 2012 yılında Neriman Ersoy-Hacısalihoğlu ile birlikte 1989'daki Bulgaristan'dan zorunlu göç konusunda bir derleme kitap hazırlayıp ve yayımlamıştık.[8] Bu eserle göç konusunda ikinci kapsamlı eserimizi hazırlamış olduk.

Bu eserde yer alan makalelerin bir kısmı mevcut çalışmaların değerlendirmesiyle sınırlı iken, önemli bir kısmı yeni kaynaklar kullanarak yeni bilgilerin ortaya konması sağlamaktadır. Bunların yanında meselenin yalnızca genel hatlarıyla değerlendirmesini içeren veya güncel gelişmeleri de ele alan birkaç bildiri niteliğindeki yazı da derlemenin konusal

---

[8] Neriman Ersoy-Hacısalihoğlu / Mehmet Hacısalihoğlu (eds.), *89 Göçü: Bulgaristan'da 1984-1989 Azınlık Politikaları ve Türkiye'ye Zorunlu Göç*, İstanbul 2012.

bütünlüğüne katkı sağlayacağı düşüncesiyle kitaba dâhil edilmiştir.

Makaleler beş ana başlıkta toplanmıştır: 1. Tarih yazımı, kamuoyu algıları, 2. 1864 Göçü'nün nedenleri ve göç süreci, 3. Göçmenlerin Anadolu, Balkanlar ve Ortadoğu'ya iskânı, 4. Göçmenlerin Osmanlı'ya uyum süreçleri ve güncel durum, 5. Kaynak ve Belge değerlendirmeleri.

İlk ana başlık altında *Mehmet Hacısalihoğlu*'nun konuyla ilgili akademik ve genel kamuoyunun yaklaşımını açıklamaya çalışan bir değerlendirme yazısı yer almaktadır. Yazar, konuya hem Türkiye'de hem de Avrupa'da yeterince ilgi gösterilmediği tespitinden yola çıkarak bu ilgi azlığının muhtemel nedenleri üzerinde durmaktadır. *Nedim İpek*'in "1864 Kafkas Göçü Araştırmalarında Kaynaklar ve Yöntem Sorunu" başlıklı makalesine konuyla ilgili çalışmaların ilk olarak nezaman ve ne şekilde ortaya çıktığı ve bu konunun incelenmesinde nasıl bir yöntemin takip edilmesi gerektiği tartışılmaktadır.

İkinci kısımda yer alan ilk makalede konuyla ilgili çalışmalarıyla tanınan *Abdullah Saydam* konuyu genel hatlarıyla ele almaktadır. Rusya'nın Kafkasya siyaseti ve 1864 tehcirine giden süreç, göç süreçleri, Osmanlı'da uygulanan göç ve göçmen politikaları ve yaşanan sorunlar anlatılırken Rusya'nın Kuzey Kafkas Müslümanlarına karşı uyguladığı bu siyset "etnik temizlik" ve muhaceret hareketi ise "soykırımdan kaçış" olarak adlandırılmaktadır.

Osman Köse makalesinde Rusya'nın Kafkasya'yı Rus kontrolü altına almak amacıyla 18. yüzyıldan itibaren takip ettiği iskân siyasetini, özellikle de Rus ve diğer Hristiyan toplulukların Kafkasya'ya iskân edilişini ele almaktadır. Rusya'nın Kafkasya'ya yönelik iskân siyasetini ele alan bir diğer makale *Abdullah Temizkan* tarafından yazılmıştır. Abdullah Temizkan'ın makalesinde özellikle Karadeniz'in kuzeyinde farklı bölgelerde meskûn olan Kozak (Kazak) topluluklarının Kafkasya'ya sistematik bir şekilde iskân edilişini tartışmakta ve bölgenin Rus

kontrolüne girmesinde bu Kazakların en önemli rolü oynadığının altını çizmektedir.

Derlemede ele alınan konulardan biri de salgın hastalıklar sorunudur. Konuyla ilgili makalesinde *Tuğba Erdem*, 19. Yüzyılda Kafkasya'da görülen veba ve sıtma gibi salgın hastalıkları anlattıktan sonra 1864 muhacereti esnasında gemilerde ve göçmenlerin sevk edildiği Karadeniz sahillerde başgösteren salgınlar, bu hastalıkların yerli halka bulaşması ve salgınların neden olduğu ölümleri ele almaktadır. Salgınlarla ilgili diğer makale *Theodosios Kyriakidis* tarafından kaleme alınmıştır. Kyriakidis, Trabzon'daki İtalyan konsoloslarının raporlarına göre Kafkasya'dan gelen göçmenlerin başta Trabzon olmak üzere diğer Karadeniz limanlarında boğuştukları salgın hastalık problemini ele almaktadır.

Jülide Akyüz Orat ve *Mustafa Tanrıverdi* müşterek makalelerinde Kuzey Kafkas göçmenlerinin Kars'a göç edişini ve orada iskân edilişini anlatmaktadır. Makalede özellikle Kafkasyalı göçmenlerin memleketlerine yakın olması nedeniyle Kars'ı tercih ettikleri, fakat Rusya'nın sınırına yakın bölgelere göçmen iskânına karşı çıkarak bu talebini Osmanlı hükümetine kabul ettirdiği belirtilmektedir. Fakat 1878'de Rusya'nın eline geçen Kars'taki Çerkes muhacirler yeniden göç etmek durumunda kalmışlardır.

Zübeyde Güneş Yağcı, makalesinde Zanzade Sefer/Sefer Zaniko'nun Kafkasya'daki Müslüman kavimlerin temsilcisi olarak 1830'dan itibaren yaptığı faaliyetleri ve Osmanlı devletinin Kafkasya politikasına etkisini ele almaktadır. Buna göre Rusya'nın baskıları üzerine Osmanlı hükümeti tarafından kaza voyvodalığı gibi görevlerle İstanbul'dan uzaklaştırılan Sefer Bey, 1853 yılında Paşa ünvanı verilerek Osmanlı-Rus savaşında görevlendirilmiş ve 1859'daki ölümüne kadar Kafkasya'nın Rusya'ya karşı direnişinde etkili olmuştur.

Derlemede yer alan bir diğer makale *Sadriye Güneş* tarafından yazılmış olup, bu makalede Adolf Berje gibi Rus

tarihçilerin kaleme almış oldukları eserlerin belli başlılarına göre Kafkasya'dan göçün nedenleri, göç süreci ve sonuçları aktarılmaktadır. Güneş'e göre yalnızca Rus tarihçilerinin yazdıkları bu eserler bile 1864 muhaceretinin ne kadar büyük bir trajedi olduğunu ortaya koymak için yeterlidir.

Derlemenin göçmenlerin iskanını ele alan makaleleri içeren kısmında yer alan ilk makalede *Kemal Saylan* 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra Samsun ve çevresine yönelik Kafkas göçlerini ele almaktadır. Makalede göçmenlerin nerelere ve ne şekilde yerleştirildikleri, göçmenlere yapılan yardımlar ve karşılaşılan zorluklar tartışılmaktadır. *Özgür Yılmaz*, 1864 Kafkas muhaceretinde önemli bir göçmen toplama merkezi haline gelen Trabzon'u ele almaktadır. Göçmenlerin nerelerde ve nasıl barındığı, salgın hastalıklara karşı alınan önlemler, salgınları kontrol altına almak amacıyla Dr. Barozzi'nin görevlendirilmesi, yerel yönetimlerin rolü gibi konular irdelenmektedir. *Erdal Taşbaş* ise makalesinde Antalya ve çevresinde Kafkas göçmenlerinin iskânını ele almaktadır. Mersin'deki tek Çerkes köyü olarak bilinen ve Mersin'in 52 km kuzeyinde Toros Dağlarının eteğinde bulunan Sadiye (yeni adı Atlılar) köyüne Çerkeslerin iskân edilişi ve köyün günümüze kadarki gelişimi *Mehtap Ergenoğlu*'nun makalesinin konusunu oluşturmaktadır. *Yaprak Has*, Kafkasya'dan zorunlu göçe tabi tutulan dedelerinin (Besleney Çerkesleri) Kırşehir'e bağlı Akçakent'e yerleşerek burada bir köy kurmalarını ve günümüze kadar bu köyün gelişimini ele almaktadır. Makale, yazarın kendi aile büyükleriyle yaptığı sözlü tarih çalışmasına dayanmaktadır. *Murat Topçu*, makalesinde Türkiye'deki Çerkes nüfusu ve yerleşim yerleriyle ilgili görüşleri özetlemektedir.

Marieta Kumpilova, makalesinde Çerkeslerin 1864 tehciriyle birlikte Balkanlara ve özellikle Kosova'ya yerleşmelerini ve ardından gelen Osmanlı-Rus savaşı ve Osmanlı egemenliğinin Balkanlar'da yıkılışı sonucunda Çerkeslerin yeniden göç etmek zorunda kalışlarını ve nihayet 1998-1999 Kosova Krizi döneminde Kosova'da kalan son iki Çerkes köyünün de boşalmasını anlatmaktadır. *Margarita Dobreva*'nın makalesinin

konusunu 1864 Kafkas göçmenlerinin günümüz Bulgaristanı'nın kuzey yarısını oluşturan Tuna Vilayetine (1864-1878) yerleştirilmesi oluşturmaktadır. Makalede, bölgede yerleştirilen göçmenlerin ekonomik sorunlarına ve Osmanlı hükümetinin bu sorunların çözümüne yönelik önlemlerine yer verilmektedir.

Jülide Akyüz Orat ve *Nebahat Oran Aslan* tarafından kaleme alınan müşterek makalede Kafkasya'dan Osmanlı devletine göç eden Çerkeslerin Suriye'ye iskânı, burada bölgeye uyum ve devletle ilişkileri bağlamında karşılaşılan sorunlar, nüfus sayımı, eğitim öğretim sorunları, bölgedeki diğer kavimlerle, özellikle Dürziler'le yaşanan ihtilaflar gibi konular Osmanlı arşiv kaynakları yardımıyla tartışılmaktadır.

Derlemenin dördüncü kısmının konusunu Kafkas göçmenlerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki entegrasyon süreçleri ve güncel durum ele alınmaktadır. Bu bölümde yer alan ilk makalede *Ömer Karataş*, Anadolu'ya yerleştirilen Çerkeslerden Sivas Uzunyayla bölgesinde yaşayanların buradaki Afşar boyuyla arazi sorunları yüzünden yaşadıkları ihtilafları ve ölümle sonuçlanan çatışmalarını ele almaktadır. Makalede Osmanlı hükümetinin bu ihtilafları çözmek için aldığı önlemlere değinilmektedir.

Türkiye'deki Çerkes toplumunun temsilcilerinden *Ergün Özgür*, makalesinde Türkiye'de kurulmuş Kuzey Kafkas, özellikle Çerkes vakıf ve derneklerini ve bu kuruluşların yayın organlarını ele almaktadır. Makalede ayrıca Türkiye'deki lobi faaliyetleri ve Türkiye dışındaki örgütlerle ilişkilerine yer verilmektedir.

Türkiye'deki Kafkas topluluklarının güncel durumuyla ilgili bir diğer makale *Keisuke Wakizaka* tarafından kaleme alınmış olup, bu makalede bu toplulukların Abhazya ile ilişkileri, Abhaz hükümetlerinin Türkiye'deki Kafkas "diasporası"na yönelik politikaları, Gürcü-Abaza sorununun Türkiye'deki Kafkas "diasporası"na etkileri değerlendirilmektedir.

Evren Balta, makalesinde Kuzey Kafkasya'da özellikle Çeçenistan örneğinde, Rus hükümetinin günümüzde yerel elitlere yetki devriyle (Çeçenleştirme politikası) oluşturduğu dolaylı yönetimi ele almaktadır. Balta; başlangıçta demokratik bir adım gibi algılanan bu politikanın yerel güçleri birbirine karşı kullanarak bölgedeki Rus hâkimiyetini güven altına alma politikası olması hasebiyle çatışmaları tetikleyen bir faktör haline geldiğini ileri sürmektedir.

Derlemenin beşinci ve son kısmında belge değerlendirmelerine yer verilerek bu kısmda yer alan ve tarih öğretmeni Necat Çetin tarafından kaleme alınan makalede İzmir'e bağlı Bayındır ilçesinin Arıkbaşı köyüne yerleşmiş Çerkeslerin 1904 tarihli nüfus sayımı verileri değerlendirilmektedir. Derlemenin sonunda makalelerin ortak bir bibliyografyası yer almaktadır.

Çok sayıda makaleden oluşan bu eserin tamamına genel olarak bakıldığında 1864 Kafkas tehciri konusuyla ilgili birçok sorunun birinci el kaynaklar yardımıyla değerlendirildiği, konu her yönüyle ele alınamasa da birçok soru ve soruna işaret edildiği ve bundan sonra yapılacak çalışmalara da bir giriş niteliği taşıdığı söylenebilir.

BİRİNCİ KISIM:
GÖÇ KAVRAMI, TARİH YAZIMI VE KAMUOYU

1864 TEHCİRİNİN ARAŞTIRMALARDA VE TÜRKİYE KAMUOYUNDAKİ KONUMU

Mehmet HACISALİHOĞLU

Kafkasya'dan Anadolu'ya büyük ve kitlesel bir göçü simgeleyen 1864 yılı, Türkiye'deki genel kamuoyunda -bizzat Kuzey Kafkasya kökenliler ve konuya özel ilgi duyanlar dışında- neredeyse hiç bilinmez. Akademik tarihçiler arasında da ilk aşamada 1864 yılı, aynı yıl çıkarılan "Vilayet Nizamnamesi"ni çağrıştırır. Türkiye'de tarihçiliğin ilgisi genellikle Tanzimat ve Islahat Fermanı ardından başlayan reform sürecine ve Osmanlı'nın "kendi" karmaşık problemlerine odaklanırken[1] 1860'larda yaşanan büyük kitlesel göçler göz ardı edilir. Genel göç konusu irdelenirken de hatırlanan en önemli göç süreçleri 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) dönemi göçleri veya 1912-1913 Balkan Savaşları dönemi göçleridir. Bu bağlamda da 1860'larda Kafkasya'dan yapılan kitlesel göçler ön planda yer almaz.

Bunun da ötesinde Türkiye'de Osmanlı tarih yazımının genel olarak göç konusuna yakın zamanlara kadar fazla ilgi göstermediğini söyleyebiliriz. Bunun nedenleri konusunda ancak bazı tahminlerde ve yorumlarda bulunabiliriz. İlk dikkat çeken konulardan biri Cumhuriyet dönemi tarih yazımında göç, tehcir gibi "mağduriyet" anlatısını çağrıştıran konuların pek yer almamasıdır. Oysa 1912-1913 Balkan Savaşları'ndan sonra geniş bir "mağduriyet" yazını ortaya çıkmıştı.[2] Bu akımın Cumhuriyet döneminde devam etmediği anlaşılıyor. Cumhuriyet

---

[1] Türk tarihçiliğinin tanzimat dönemine ilgisi hakkında bkz. Coşkun Çakır, "Türk Aydınının Tanzimat'la İmtihanı: Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Siyasî Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, II/1, 2004, s. 9-69.

[2] Örnek olarak bkz. Ahmed Cevad, *Kırmızı Siyah Kitab*, İstanbul 1329 [1913]; *Bulgar Vahşetleri*, İstanbul 1328 [1913]; *Zavallı Pomaklar*, İstanbul 1330 [1914].

döneminde Müslümanların tehciri/göçü veya katliama uğramaları konuları neredeyse bütünüyle İslamcı muhafazakâr olarak adlandırılabilecek marjinal bir kesim ve genellikle popüler tarihçiler tarafından işlenmiştir. "Bulgar Mezalimi", "Yunan Mezalimi" gibi başlıklar Kadir Mısıroğlu gibi resmî tarih anlayışıyla pek barışık olmayan popüler tarihçileri hatıra getirmekteydi.[3] Oysa aynı dönemde bu "mağduriyet" anlatısı Türkiye'yi çevreleyen ve Osmanlı'dan koparak kurulmuş olan ülkelerin tarih yazımının (ve okul tarih kitaplarının) temel eksenini oluşturmaktaydı ve günümüzde de oluşturmaya devam etmektedir.[4]

Türkiye'deki bu eğilim şüphesiz Osmanlı dönemini ötekileştiren 1930'ların resmî tarih yazımından da etkilenmiştir.[5] Öte yandan yeni bir ulus devlet inşa edilirken "tarihin yükünden" arınmak ve yeni bir sayfa açma düşüncesi de bu ilgisizlikte bir rol oynamış olabilir. Ayrıca homojen bir ulus yaratma düşüncesine sahip Cumhuriyet idarecileri, nüfusu oluşturan farklı etnik gruplara "ana yurtlarını" ve "etnik kökenlerini" hatırlatacak konuları ön plana çıkarmanın pek işlevsel olmayacağını düşünmüş de olabilirler. Başka bir gerekçe; göç konularını dile getirmenin Türklerin neden olduğu 1915 Ermeni Tehciri gibi konuları da gündeme taşıyacağı endişesi olabilir.

Nitekim 1977 yılında İstanbul Kafkas Derneği Başkanı Yaşar Bağ "Kafkasya Üzerine Beş Konferans" başlıklı derleme eserin girişinde tek parti dönemi Çerkes politikalarını şöyle değerlendirmektedir:

---

[3] Örnek olarak bkz. Kadir Mısıroğlu, *Yunan Mezalimi*, İstanbul 1977.

[4] Bu ülkelerde kendilerinin özellikle Osmanlı egemenliğ döneminde mağdur edildiğine dair anlatım hakimdir. Gunnar Hering, "Die Osmanenzeit im Selbstverständnis der Völker Südosteuropas", *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*, Ed. Hans Georg Majer, München 1989, s. 355-380. Ayrıca farklı ülkelerdeki Osmanlı algısı konusunda çok sayıda çalışma mevcuttur.

[5] 1930'lardaki resmi tarih anlayışı için bkz. Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih: Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, 4. Baskı, İstanbul 2011; Etienne Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Sentezine*, çev. Ali Berktay, İstanbul 2006, s. 49-78.

"Cumhuriyetin kuruluşundan sonra Türk milliyetçiliğinin ön plana geçtiği görülmektedir. Yeni devletin sınırları içinde kalan tüm etnik unsurların Türk potasında eritilmesi amaçlanmıştır. 'Ne mutlu Türküm diyene', 'Bir Türk dünyaya bedeldir' gibi sloganlarla Türk ulusunu oluşturma ve yüceltme politikası izlenmiş, diğer unsurlara ulusal haklar verilmemiş, yalnızca Türkleşme hak ve görevi verilmiştir. 1934 Soyadı Kanunu ile Çerkeslerin aile adlarını soyadı olarak kullanmaları önlenmiş, kendilerine uydurma soyadları takılmış, ayrıca köylerin Çerkesçe olan adları değiştirilmiştir. 'Tek devlet, tek millet, tek parti' politikası 1946 yılına kadar açıkça, sonra da değişik şekillerde sürdürülmüştür."[6]

Bu alıntı Türkiye'de resmî tarih anlayışının Çerkesler tarafından nasıl algılandığını göstermesi bakımından da önemlidir. Yaşar Bağ ayrıca *"Türkiye'de ölü Önasya dilleri kürsüleri (Sümerce, Elâmca, Hititçe, vb.) olduğu hâlde, dilbilim çalışmalarında, yaşayan bir dil olan Çerkes dilleri ile hiç ilgilenilmemektedir"* demektedir.[7] Bu durum Çerkes kültürüne ve tarihine resmî kurumların ilgisizliğinin 1970'lerde de sürdüğünü göstermektedir.

Tek parti dönemindeki bu ilgisizliğin yanında daha sonraki dönemlerde de Türkiye'de farklı siyasî eğilimlerine rağmen aydınların önemli bir kısmı arasında göç gibi mağduriyeti çağrıştıran konular mesafeli durulan, prestijli olmayan, marjinal siyasî görüşlere ait konular olarak dışlanmıştır diyebiliriz. Nitekim 1990'ın başlarına kadar "dış Türkler" söylemi neredeyse tamamıyla milliyetçilerin tekelinde ve onlara ait bir söylemdi. Sol veya sosyalist akımlar ise bu söylemi ve "Türklerin mağduriyeti" konularını kavmiyetçi düşünceler olarak dışlamaktaydı. 1990'larda, özellikle SSCB'nin dağılmasından sonra Türkî cumhuriyetlerin ortaya çıkmasıyla bu durum değişmeye başlamış ve artık neredeyse her büyük siyasal akım bu söylemi az ya da çok benimsemeye başlamıştır. Bu değişimin etkisiyle

---

[6] Yaşar Bağ, "Önsöz", Kafkasya Üzerine Beş Konferans, İstanbul 1977, s. 5-18, s. 13.
[7] Bağ, agm, s. 15.

artık "faşist" olarak damgalanma korkusu olmadan (veya azalmış olarak) Orta Asya Türk tarihi konuları veya Azerbaycan, Özbekistan, Kafkasya konuları üzerine akademik çalışma yapmak mümkün hâle gelmiştir. Kısaca; 1990'lardan itibaren "dış Türkler" ve "göç" gibi mağduriyet çağrıştıran konular milliyetçilerin veya marjinal bir grubun tekelinden çıkmış, yaygınlaşmaya başlamıştır.

Türkiye'de aydınların yaşadığı bu tereddüt ve bölünmenin aksine Türkiye dışında "Türklerin yol açtığı mağduriyetler"; Osmanlı dönemi (Balkan ülkelerinin fethinde yapılan katliamlar, Kosovopolje ve kelle kuleleri, "Sakız Katliamı", "Batak Katliamı"[8], "Pontus Katliamı/Soykırımı"[9], "Ermeni Soykırımı"[10] vs.), Birinci Dünya Savaşı sonrası ve Cumhuriyet dönemi ("Küçük Asya Felaketi", Varlık Vergisi, 6-7 Eylül Olayları vs.) olmak üzere artarak araştırılmaya ve vurgulanmaya devam etmiştir.[11] Dünya genelinde akademik çalışmaların da desteğiyle ortaya çıkan imaja göre Türkler Osmanlı döneminde fethettikleri her bölgede kitlesel katliamlar yapmış, kelle kuleleri dikmiş, kültür ve medeniyetleri tahrip etmiş, fethettikleri bölgeleri zorla Türkleştirmiş, Osmanlı yıkılırken Ermenilere karşı soykırım yapmış, Rumları tehcir etmiş, Anadolu'daki Hristiyanları katledip yok etmiş, zalim, katil, cani, barbar ve ırz düşmanı bir

---

[8] "Batak Katliamı" konusunu tartışan bir eser için bkz. *Batak kato Myasto na Pametta / Batak ein bulgarischer Erinnerungsort*, Eds. Martina Baleva / Ulf Brunnbauer, Sofya 2007.

[9] Yunanistan'da "Pontus soykırımı" söylemine örnek olarak bkz. *Praktika Imeridas, Treis Genoktonies, Mia Stratigiki / Written Report of Collquium, Three Genocides, One Strategy, 24 May 2008*, Komotini 2008.

[10] Türk ve Ermeni tarihçilerin 1915 meselesine (soykırım/tehcir tartışmasına) bakışı ve tartışmalarla ilgili olarak bkz. Fikret Adanır, "Die historiographische Kontroverse über die 'Armenische Frage' und den Völkermord an den osmanischen Armeniern im Ersten Weltkrieg", *Turkey in the Twentieth Century / La Turquie au vingtième siècle*, Ed. Erik-Jan Zürcher, Berlin 2008, s. 213-254, s. 219.

[11] Fikret Adanır tarihsel "mağduriyet" için Almanca "Katastrophenerfahrung" (felaket deneyimi) terimini kullanmakta ve bunun araçsallaştırılmasının yol açacağı sorunlara işaret etmektedir. Örneğin 1389 Kosova savaşının bir felaket deneyimi olarak algılanması nedeniyle 1990'larda Sırp çetniklerin Müslümanlardan Kosova'nın intikamını alma bilinciyle hareket ettiğini belirtir. Adanır, "Die historiographische Kontroverse", s. 213-214.

millettir. Bütün bu tarihsel süreçte Türklerin de mağduriyetler yaşadığına dair ya hiçbir araştırma yapılmamış ya da bunlar genel kamuoyunun bileceği düzeyde vurgulanmamıştır. Hatta bunun da etkisiyle Türkiye'deki aydınlardan özellikle Türk milliyetçiliğine karşı mesafeli duran sol kesim içinde Türklerin neden olduğu mağduriyetler (1923 Nüfus Mübadelesi, 1915 Ermeni Tehciri, 6-7 Eylül Olayları vs.) dile getirilir olmuş, fakat onlar tarafından da Türklerin mağduriyetleri yok sayılmış, bunları dile getirmek yersiz/ayıp, hatta "faşistçe" bulunmuştur. Buna karşı milliyetçilerin sloganı; "Mao değil Alparslan, Vietnam değil Türkistan" şeklindeydi ve 1980 öncesi iç savaşı andıran siyasî çatışma ortamında duvarlara yazılan bu sloganla milliyetçiler solcuları Vietnam için "yas tutarken" Rus ve Çin "esareti" altındaki Doğu ve Batı Türkistan'ı yok saymakla itham ediyorlardı.

1990'larda yaşanan gelişmeler, Doğu Avrupa'da sosyalist rejimlerin yıkılması ve Türkî cumhuriyetlerin ortaya çıkması, Azerbaycan'ın bağımsız olma girişimi esnasında Gorbaçov Rusya'sının askerî müdahalesi ve katliamlar, Bulgaristan'da Türklerin yaşadığı ağır asimilasyon baskıları ve 1989'da yaşanan kitlesel tehcir/göç ve nihayet 1992'den itibaren yaşanan Bosna krizi ve Müslümanların maruz kaldığı katliamlar (özellikle 1995 Srebrenica/Srebrenitsa Soykırımı) Türkiye'de sol ve sağ arasındaki bu karşıtlığın azalmasına ve Türkiye dışında yaşayan "soydaş" ve "akraba" toplulukların kaderinin Türkiye'yi de etkilediği ve ilgilendirdiği görüşünün yaygınlaşmasına etki etmiştir. Bu yalnızca Türk kamuoyunda değil, genel Avrupa kamuoyunda da bir algı değişiminde rol oynayacaktır. Bu bağlamda tarihçilik alanında yol gösterici çalışmalar yine Avrupa'dan gelecektir.

Noel Malcolm'un "Kısa Bosna Tarihi" ve daha sonra kaleme aldığı "Kısa Kosova Tarihi" bu anlamda bir dönüm noktası

sayılabilir.[12] Bilim dünyasında büyük kabul gören bu eserler Boşnakların ve Kosova'daki Arnavut Müslümanların bölgedeki varlıklarının tarihsel meşruiyetini ortaya koymaları bakımından büyük etki yaratmışlardır. Bunlarla eş zamanlı olarak ve Türk kamuoyuna daha da büyük bir etki yapacak eser ise Justin McCarthy tarafından, hem de Türkiye'de en marjinal kesimlerin kullanacağı ifadeyle: "Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının 1821-1922 arası Etnik Temizliği" başlığıyla 1995 yılında yayımlanmıştır. 1998'te Türkçe çevirisi yayımlanan bu eser yalnızca Avrupa kamuoyunda değil Türkiye kamuoyunda da sarsıcı bir etki yaratmıştır.[13] Yalnızca Türklerin değil, ama Türklerin de mağduriyetler yaşadığını iddia eden bu eser, özellikle Avrupa'da bir kesim tarihçi arasında Justin McCarthy'nin "güvenilmez" ve TC hükümetinin "parayla satın aldığı" bir tarihçi olduğu iddiaları ortaya atılarak itibarsızlaştırılmaya çalışılmış, hatta McCarthy ABD'de Ermeniler tarafından ölümle tehdit edilmiştir. Fakat önemli bir Avrupalı tarihçi kitlesi ve özellikle Türkiye'deki aydınlar arasında bir Amerikalı tarihçinin "Müslümanların mağduriyeti"nden bu şekilde bahsetmesi bu tür çalışmaları meşrulaştırıcı bir etki yapmıştır diyebiliriz. Bu etkide şüphesiz McCarthy'nin "Batılı" olmasının da payı vardır. Nitekim McCarthy, Türklerin ve Müslümanların tarihinin tek taraflı anlatımını düzeltmek için bu eseri yazdığını eserinin girişinde belirtmektedir:

"It is a history of Muslim suffering, not because Muslims alone suffered, but because a corrective is needed to the traditional one-sided view of the history of the Turks and the Muslims of these regions."[14]

---

[12] Noel Malcolm, *Bosnia. A Short History*, New York 1994; aynı yazar, *Kosovo. A Short History*, New York 1998. Her iki eser de farklı dillere ve Türkçe'ye çevrilerek yayınlanmıştır.

[13] Justin McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, Princeton, N. J. 1995; Türkçe çevirisi: *Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1988.

[14] McCarty, age, s. xv.

Tam da Bosna'da Müslümanlara karşı Srebrenica Soykırımı'nın yapıldığı bir dönemde böyle bir eserin ortaya çıkması ve "Muslim sufferings" kavramı McCarthy'ye karşı yöneltilen "Türk dostu" ve "tarafgir" olduğu şeklindeki bütün eleştirilere rağmen Avrupa tarihçiliğini etkilemiş ve kısa zamanda temel başvuru eseri hâline gelmiştir. Elbette ki her tarihçi gibi McCarthy'nin eserinde de eleştirilecek noktalar vardır. Fakat yaptığı tespitleri bütünüyle yalanlayan bir çalışma henüz mevcut değildir.

Türkiye'de bir süre daha "göç" ve "Müslüman acıları" konusu nispeten muhafazakâr tarihçilerinin tekelinde kalmasına rağmen hiçbir çalışmanın başlığı Justin McCarthy'nin eserinin başlığında yer alan "Ölüm", "Sürgün", "Etnik Temizlik" gibi kavramları -bizzat Çerkesler tarafından kaleme alınmış eserler hariç- içermeyecektir.

1990 öncesinde yayımlanan eserler arasında Bilal Şimşir'in belge yayınları ve çalışmaları ön plana çıkmaktadır.[15] 1990'ların başlarında yazılan ve göç alanında Türkiye'de yapılan en önemli çalışmalardan bazıları Nedim İpek tarafından 1994'te yayımlanan "Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)" başlıklı eser,[16] Abdullah Saydam tarafından 1997'de yayımlanmış "Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)"[17] ve Ahmet Halaçoğlu'nun "Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)"[18] başlıklı çalışmalarıdır. Her üç eserin başlığında da "katliam"ı hatta "tehcir"i çağrıştıracak bir kavram yer almaz. Bu da Türkiye'deki "muhafazakâr" tarihçilerin marjinal olarak

---

[15] Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, 3 cilt, Ankara 1989. Daha eski çalışmalar için bkz. A. Cevat Eren, *Türkiy'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, İstanbul 1966.

[16] Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Ankara 1994. Ayrıca bkz. aynı yazar, *Mübadele ve Samsun*, Ankara 2000; aynı yazar, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon 2006.

[17] Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997. Doktora tezi olarak 1992'de tamamlanmıştır. Hemen hemen aynı yıllarda yayınlanan aynı başlıklı iki eser için bkz. Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara 1991; Bedri Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, İstanbul 1993.

[18] Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara 1995.

algılanma korkularının bu dönemde de devam ettiğini göstermektedir. Nitekim kapağa taşınmasa da her üç eserin konusu da Müslümanların maruz kaldığı katliamlar ve tehcirlerdir.

Bu temkinli ve tereddütlü tutuma rağmen göç çalışmaları artık 1990'lardan itibaren farklı kesimlerin daha yoğun olarak ele aldığı marjinal konular olmaktan çıkıp, daha yaygın olarak kabul gören ve artık neredeyse "itibarlı" akademik konular hâline gelmeye başlamıştır. Göçler konusunda kapsamlı çalışmalarıyla tanınan tarihçi Nedim İpek'in ifadesiyle "Göç son yıllarda Türk toplumunun oldukça ilgisini çeken bir konu hâlini almıştır".[19] Nitekim geçen 25 yıllık süreçte göçler konusunda önemli sayıda eser yazılmıştır.

Bu eserler arasında, Kemal Arı'nın Mübadele konulu eseri,[20] Süleyman Erkan'ın doktora tezi "Kırım ve Kafkasya Göçleri" (1996),[21] H. Yıldırım Ağanoğlu'nun Balkanlardan göç konulu yüksek lisans tezi (2001),[22] Nedim İpek'in kapsayıcı eseri "İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler" (2006),[23] Mehmet Hacısalihoğlu'nun doçentlik çalışması olarak hazırladığı "İslimye Sancağı" (2008),[24] Nurcan Özgür Baklacıoğlu'nun doktora tezi "Yugoslavya'dan Türkiye'ye Göçlerde Arnavutlar" (2010),[25] Kürşat Kurtulgan'ın doktora tezi "Balkan Muhacirlerinin Konya'ya İskânı" (2010),[26] Fahriye Emgili'nin Türkiye'ye Boşnak

---

[19] Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon 2006, s. 11.
[20] Kemal Arı, *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, İstanbul 1995. Mübadeleyle ilgili olarak ayrıca bkz. Mehmet Ali Gökaçtı, *Nüfus Mübadelesi: Kayıp Bir Kuşağın Hikâyesi*, İstanbul 2002.
[21] Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Trabzon 1996.
[22] H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihi Göç*, Genişletilmiş 12. Baskı, İstanbul 2012.
[23] Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon 2006.
[24] Mehmet Hacısalihoğlu, *Doğu Rumeli'de Kayıp Köyler: 1878'den Günümüze İslimye Sancağı'nda Göçler, İsim Değişiklikleri ve Harabeler*, İstanbul 2008.
[25] Nurcan Özgür Baklacıoğlu, *Dış Politika ve Göç: Yugoslavya'dan Türkiye'ye Göçlerde Arnavutlar (1920-1990)*, İstanbul 2010.
[26] Kürşat Kurtulgan, *Balkan Muhacirlerinin Konya Vilayetine İskânı (1923-1933)*, Konya 2010.

göçleri konulu doktora tezi (2012),[27] Neriman Ersoy-Hacısalihoğlu ile Mehmet Hacısalihoğlu'nun derlediği "1989 Bulgaristan Göçü" (2012)[28] gibi eserler anılabilir. Bu derleme eserin hazırlanması sürecinde 2012 yılında konuyla ilgili önemli bir yayın Başbakanlık Osmanlı Arşivi tarafından hazırlandı. İki ciltten oluşan bu eserde Kafkasya'dan göçle ilgili Osmanlı politikasını, alınan önlemleri ve iskân politikasını kapsayan toplam 236 arşiv belgesi orjinalleri ve transkripsiyonlarıyla birlikte yayınlandı.[29]

Aile tarihinde veya bizzat kendi biyografisinde göçmenlik bulunan tarihçiler arasında göç konusu sıklıkla çalışma konularından birini oluşturmuştur. Özellikle Kemal Karpat'ın Osmanlı nüfusu ve demografik yapısıyla ilgili eserlerinde de göç konusu ana temalardan birini oluşturur.[30]

Bu genel çerçeveden bakıldığında 1864 Kafkasya'dan göç konusu da Türkiye'de özellikle Çerkeslerin ilgilendiği ve yayınlar yaptığı bir konu olmuştur. Konuya ilgi, Çerkesler arasında tarihçilik mesleğinin yaygın olması gibi bir nedene dayanmaz. Neredeyse her Çerkes aydının bu konuya belli bir dereceye kadar ilgi gösterdiği ve bunlar arasından bir kısmının da konuyla ilgili faaliyetlere katıldığı ve yayınlar yaptığı anlaşılmaktadır.

Çerkes tarihi ve 1864 olaylarıyla ilgili Türkçe yayınlar arasında çoğunluğu başka dillerden çevrilmiş kitaplar ve makaleler oluşturmaktadır. 1974'te Şora B. Noghumuka'nın 1842'de tamamladığı eseri "Adighe-Hâtikhe Çerkes Tarihi" Vasfi Güsar tarafından Türkçeye çevrilmiştir.[31] John F. Baddeley'in

---

[27] Fahriye Emgili, *Yeniden Kurulan Hayatlar: Boşnakların Türkiye'ye Göçleri (1878-1934)*, İstanbul 2012. Aynı yazarın yüksek lisans tezi: *Yunanistan'dan Mersin'e Köklerinden Koparılmış Hayatlar*, İstanbul 2011.

[28] Neriman-Ersoy Hacısalihoğlu / Mehmet Hacısalihoğlu, *89 Göçü: Bulgaristan'da 1984-89 Azınlık Politikaları ve Türkiye'ye Zorunlu Göç*, İstanbul 2012.

[29] *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri*, 2 cilt, Yayına hazırlayanlar Kemal Gurulkan, Ali Osman Çınar, Yusuf İhsan Genç, Uğurhan Demirbaş, İstanbul 2012.

[30] Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, İstanbul 2010.

[31] Şora B. Noghumuka, *Adighe-Hâtikhe Çerkes Tarihi*, çev. Vasfi Güsar, İstanbul 1974.

eseri "Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil" başlığıyla Sedat Özden tarafından Türkçe'ye çevrilerek 1989'da yayımlanmıştır.[32] Girişte de bahsettiğimiz "Çerkeslerin Sürgünü, 21 Mayıs 1864" başlıklı 1993'te basılmış kitapçıkta; bir yandan 1989'da 1864'ün 125. yılı nedeniyle yapılan etkinlikte sunulan bir bildiri yer alırken, öte yandan Mark Pinson ve Kemal Karpat'ın Çerkeslerin sürgünü ve Rumeli'ye ve Suriye'ye iskânları hakkındaki makalelerinin Erol Taymaz tarafından yapılmış çevirileri yer almaktadır.[33] Aynı şekilde Ali ve Hasan Kasumov'un eseri "Çerkes Soykırımı" başlığıyla Orhan Uravelli tarafından Türkçeye çevrilerek 1995'te yayımlanmıştır.[34] 1996'da Fransız askerî danışman A. Fonvill'in anıları "Çerkesya Bağımsızlık Savaşı" başlığıyla (çev. Murat Papşu),[35] 1999'da Gürcü asıllı Rus subay Semen Esadze'nin 1914'te yayımladığı eseri "Çerkesya'nın Ruslar Tarafından İşgali" (çev. Murat Papşu),[36] aynı yıl Moritz Wagner'in anıları "Kafkas Rus Savaşında Çerkesler-Çeçenler-Kazaklar ve Gürcüler" başlığıyla (çev. Sedat Özden)[37] yayımlanmıştır. 1999'da ayrıca Feodor Feodoroviç Tornau'nun ilk olarak 1864'te yayımlanmış eseri "Bir Rus Subayının Kafkasya Anıları" başlığıyla Keriman Vurdem tarafından Türkçeye çevrilerek yayımlanmıştır.[38] 2002 ve

---

[32] John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, İstanbul 1989.

[33] Marc Pinson, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkeslerin Rumeli'ne İskanı", Çev. Erol Taymaz, (Orijinal: Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili after the Crimean War", Etudes Balkaniques, 1972, No. 3, s. 71-85) ve Kemal Karpat, "Avrupalı Egemenliğinde Müslümanların Konumu: Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'deki İskanı", çev. Erol Taymaz, (Orijinal: "The Statut of Muslim under European Rule: The Eviction and Settlement of the Cerkes", Journal of the Institute of Muslim Minortiy Affairs, I/2, s. 7-27), *Çerkeslerin Sürgünü, 21 Mayıs 1864*, Yay. Kuzey Kafkasya Kültür Derneği, Ankara 1993, s. 42-62 ve s. 63-90.

[34] Ali Kasumov / Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı: Çerkeslerin XIX. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı Tarihi*, Çev. Orhan Uravelli, Ankara 1995.

[35] A. Fonvill, *Çerkesya Bağımsızlık Savaşı (1863-1864)*, Rusça'dan çev. Murat Papşu, İstanbul 1996.

[36] Semen Esadze, *Çerkesya'nın Ruslar Tarafından İşgali. Kafkas-Rus Savaşlarının Son Dönemi*, çev. Murat Papşu, Ankara 1999.

[37] Moritz Wagner, *Kafkas Rus Savaşı'nda Çerkesler – Çeçenler – Kazaklar ve Gürcüler*, çev. Sedat Özden, Ankara 1999.

[38] Feodor Feodoroviç Tornau, *Bir Rus Subayının Kafkasya Anıları*, çev. Keriman Vurdem, Ankara 1999.

2009'da Met Çünatikho Yusuf İzzet Paşa'nın "Kafkas Tarihi" başlıklı eserinin Fahri Huvaj ve Doğan Erdinç tarafından Osmanlıca'dan modern Türkçeye sadeleştirilmesi;[39] 2004'te "Vatanından Uzaklara Çerkesler" başlığı altında Pronşteyn, Patrakova, Kumuk, Tuğan, Berje, Bğajnoko, Siyuh, Thamoko, Geyns, Duhovski, Drozdov, Şinkuba ve Bidanuk isimli yazarların makale, bildiri ve diğer yazılarının Murat Papşu, Faruk Ajiba, Denef Huaj ve Sakin Kuşba tarafından yapılmış çevirileri;[40] 2007'de Tamara V. Polovinkina'nın "Çerkesya. Gönül Yaram" başlıklı eseri (çev. Orhan Uravelli)[41] yayımlanmıştır. Anılanlar dışında birçok eser; Rusçadan, İngilizceden, Almancadan veya Fransızcadan çeviriler yapılarak özellikle 1990'dan sonra Türkçe olarak yayımlanmaya başlamıştır.

Bu eserlerin Türkçeye çevrilmesi ve yayımlanmasının neredeyse bütünüyle Çerkes aydınların tekelinde kaldığı söylenebilir. Bu eserleri yayımlayan kurumlar ve yayınevleri de (Nart Yayıncılık, Kafkas Derneği, Kafdav Yayınları, Adige Yayınları, Kafdağı Yayınları, Kayıhan Yayınları, Chiviyazıları Yayınevi gibi yayınevleri) büyük ölçüde Kafkas/Çerkes dernekleridir veya onlarla ilgili yayınevleridir. İlginçtir ki bu eserleri yayımlayan yayınevleri arasında Türkiye'de prestijli olarak kabul edilen ve Türkiye'de azınlık meselelerine duyarlılığıyla tanınan yayınevlerinin (ör. İletişim, Tarih Vakfı) adı geçmemektedir.

Bu ilgisizliğin bir nedeni olarak şüphesiz Çerkes sürgününün Türkiye'deki sağ-sol zıtlaşmasına konu olması gösterilebilir. Öte yandan Çerkeslerin de Kafkasya ve Çerkes sürgünü konusunu kendi milli konuları olarak görmeleri nedeniyle konuya eğilmek isteyen kişi ve kuruluşlara şüpheyle yaklaştıkları da anlaşılmaktadır.

---

[39] Met Çünatıko Yusuf İzzet, *Kafkasya Tarihi*, 2 cilt, çev. Fahri Huvaj / Doğan Erdinç, Ankara 2002, 2009.
[40] *Vatanından Uzaklara Çerkesler*, Ed. Murat Papşu, İstanbul 2004.
[41] Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram,* çev. Orhan Uravelli, Ankara 2007 (Orijinal: *Çerkesiya – Bol Moya*, Maykop 2001).

Bu şüpheci yaklaşımı en canlı şekilde 2010 yılında Yıldız Teknik Üniversitesi'nde "1864 Kafkas Göçü" başlığıyla bir sempozyum düzenlerken yaşadık. Nitekim beklentilerimizin aksine ve organizasyon komitesine Çerkes asıllı bir öğrencimizi dâhil etmemize ve bütün girişimlerimize rağmen hiçbir Kafkas derneği veya vakfından destek alamadık. Bu sempozyum nedeniyle oluşan tartışma bize Türkiye'deki Çerkes sivil toplum kuruluşlarının yaklaşımlarını göstermek bakımından yararlı oldu. Bu nedenle bu süreçte yaşanan tartışmalara burada yer vermek Çerkes toplumunun konuya bakışının güncel durumunu anlamak bakımından yararlı olacaktır.

Özellikle de sempozyum başlığını "1864 Kafkas Göçü" olarak ilan etmemiz bazı Çerkes derneklerinin şiddetli tepkilerine ve protestolarına neden oldu.

Her ne kadar Türkiye'de nüfus hareketleri tanımlanırken genel olarak "göç" kelimesini kullanılıyorsa da bunların çok farklı kavramlarla tanımlanması gerektiği ortadadır. Osmanlı döneminde zorunlu veya gönüllü göçlere genel olarak "muhaceret" deniyordu ve "muhacir" çoğunlukla zorunlu göç etmiş kişi anlamına geliyordu. Günümüzde "göç" kavramı işçi göçünü de içerdiği için "zorunlu" anlamını çağrıştırmamaktadır.[42]

Sempozyumun ilan edildiği sosyal paylaşım sitesinde (balkar.facebook.com) başlatılan tartışmada sert yorumlar yazıldı. Bunlardan biri şöyledir:

"Bu yanlış ve saçma işin [sempozyumun] parçası olan yada olmaya niyetlenenlere sesleniyorum. 1864 VE DEVAMINDAKİ SÜREÇTE YAŞANANLAR BİR GÖÇ DEĞİLDİR BU BİR SÜRGÜN VE SOYKIRIMDIR. Bunu göç olarak lanse etmek, yaşanan insanlık suçuna ortak olmaktır. Eğer bu adı (GÖÇ) Gafletinizden

[42] Bu kavramla ilgili bkz. Mehmet Hacısalihoğlu, "'89 Göçü' İle İlgili Tarih Yazımı ve Kamuoyu Algıları", *89 Göçü: Bulgaristan'da 1984-1989 Azınlık Politikaları ve Türkiye'ye Zorunlu Göç*, Eds. Neriman Ersoy-Hacısalihoğlu / Mehmet Hacısalihoğlu, İstanbul 2012, s. 31-74, s. 31-35.

yazmışsanız ...yazılanlara kulak verin ve düzeltin değil ise... Bu bir ihanettir "İHANET EDENLER HAİN OLARAK YAŞAR, UTANÇLA ÖLÜRLER..."

Bir diğeri şöyle yazıyor:

"Toplarla tüfeklerle, insanların çoluk çocukları, dedeleri üzerine ateş ederek öbür dünyaya GÖÇ oluyorsa evet doğru kelimeyi bulmuşlar tebrik ederim. Ama katliamın adını GÖÇ yapmaya çalışmak katliamı yapanların yanında yer almaktır. Dedemin adına hakkımı helal etmem olaya böyle bakana."

Çerkes dernekleri arasında doğrudan basın yoluyla organizasyon komitesi başkanına açık mektup yayımlanarak ihtarda bulunanlar oldu. Bunlardan biri tepkisini şu şekilde dile getirmektedir:[43]

"Yıldız Teknik Üniversitesi Balkan ve Karadeniz Araştırmaları Merkezi Müdürü Doç. Dr. Mehmet Hacısalihoğlu'na

Biz, sizin üzerinde konferans düzenleyip tarihi ve geleceği üzerinde konuşacağınız; soykırıma uğramış, vatanından sürgün edilmiş bir halkın oğulları ve kızlarıyız. Yani konunun direk[t] tarafı; hem öznesi, hem de nesnesiyiz.

1864'ün 'Kafkas' halklarından Çerkesler için tarihi bir gün olduğunu bildiğinize inanıyoruz. '1864 Olayları'nın kamuoyunda 'Göç' gibi algılanmasından bizim kurumlarımızın ve aydınlarımızın da sorumlu olduğunu biliyorsak da, bilim insanlarının bu sorunu 'Göç' başlığı altında tartışmalarının 'bilimsel' olduğundan süpheliyiz. İtirazımız bunadır.

Sorunu 'Kafkas Göçü' başlığı altında tartışan-tartıştıran ilk kişi siz değilsiniz, bunu herkes yapıyor. Çünkü bu şekilde tartışıldığında kimseye; ne tartışanlara ne de 'Çerkes soykırım ve sürgünü'nü organize edenlere bir sorumluluk yüklemiyor, tam tersine onları sorumluluktan kurtarıyor. Eğer 'Çerkes Soykırımı'

---

[43] http://cherkessia.net/bakisacimiz.php?id=3228 [10.4.2013]

başlığı altında tartışılsaydı sizin sandığınız gibi herşey bitmiş değil, tam tersine yeni başlamış olurdu.

Diyelim ki şu veya bu nedenle bunu yapamadınız, yapmadınız; ama hiç olmazsa '1864 Rus-Kafkas Savaşları veya Olayları ve Sonuçları' gibi daha 'mesafeli' bir başlık altında tartışmak size ve 'bilim'e daha çok yakışır, bu durumda biz de elimizden gelen katkıyı sunardık.

Buna rağmen samimi olduğunuza inanmak istiyor; bize ilgi duyan, sorunlarımızı tartışan ve tartıştıran herkese olduğu gibi size de teşekkür ediyor, çalışmalarınızda başarılar diliyoruz.

Saygılarımızla

Cherkessia.net"

Yukarıdaki alıntılardan da anlaşılacağı üzere Çerkesler arasında 1864 olayları kesinlikle bir sürgün olarak görülmekte ve bunun da ötesinde "soykırım" kavramı ile tanımlanmaktadır. Elbette bu kavram öncelikle hukukî bir kavramdır, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kullanılmaya başlanmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan yaklaşık 80 yıl önce gerçekleşmiş bir olay için kullanılması çok ciddi bir inceleme ve tartışma sürecini gerektirmektedir. Fakat 1915 olayları için bu kavramın kullanılması 1864 olayları için de kullanılmasını meşrulaştırır niteliktedir.

Osmanlı içine ve Osmanlı'dan dışarıya yönelik nüfus hareketleri/göçlere ve bunların tarih yazımında ve genel kamuoyundaki konumlarına baktığımızda ilk olarak şunu tespit ediyoruz: Gayrimüslim grupların maruz olduğu nüfus hareketleri/göçler/sürgünler çok daha fazla araştırılmış ve genel kamuoyunda da çok daha fazla bilinen konulardır. Buna karşılık aynı büyüklükteki Müslüman göçleri/nüfus hareketleri veya sürgünler daha az araştırma konusu olmuştur ve dünya kamuoyunda hemen hemen hiç bilinmemektedir. En tipik örnek 1915 Ermeni Tehciri konusudur. Osmanlı hükümeti tarafından

Ermenilerin zorunlu göç ettirilmesi olayları artık dünyada neredeyse herkesin bildiği bir konudur ve birçok ülkede "soykırım" olarak nitelendirilmektedir. Hatta Türkiye kökenli tarihçiler Batı ülkelerinin herhangi birinde bir tarih toplantısına katıldığında kendilerinden sıklıkla Ermeniler konusunda bir tavır alması beklenilmekte ve onlara baskı yapılmaktadır. Buna karşılık "Müslümanlar da yoğun zorunlu göçlere maruz kalmıştır" denildiğinde, genellikle "ama onlar başka" şeklinde tepkiler alınmaktadır.

Bir başka önemli örnek 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'dir. Yunanistan'da buna "Küçük Asya Felaketi" adı verilerek konu çok yoğun bir şekilde incelenir, okullarda detaylı şekilde öğretilir. Burada da "mübadeleye tabi olan Müslümanlar da vardı" dediğinizde ona da aynı şekilde "ama onlar başka" denir ve her yıl "Pontus Soykırımı" adıyla anma törenleri yapılır. İddiaya göre 500 binin üzerinde Pontuslu Rum, Türkler tarafından soykırıma tabi tutulmuştur ve bunların anma günü de 19 Mayıs olarak kabul edilmiştir. Batı kamuoyu mübadele meselesini neredeyse bütünüyle Yunanistan'ın ve Rumların mağduriyeti olarak bilir. Yunanistan'daki ve Avrupa'daki tarih yazımının etkisiyle Türk tarih yazımında da sıklıkla asıl mağdurların Rumlar olduğu, çünkü Yunanistan'ın bu kadar büyük bir göçmen kitlesiyle baş etmekte çok zorlandığı vurgulanır. Oysa aynı 1923 yılında Türkiye'nin nüfus yapısına ve bu nüfusun içinde bulunduğu duruma bakıldığında, onların durumunun Yunanistan'dan hiç de iyi olmadığı görülecektir.

Müslümanların yaşadıkları zorunlu göç ve sürgünler yalnızca Batı Avrupa tarihçiliğinde ihmal edilmiş bir konu değildir. Türkiye'de tarihçilerin ve tarih yazımının ilgisiz olduğu bu konuda, doğal olarak okul tarih ders kitaplarında da bilgi mevcut değildir. Çünkü okul tarih müfredatında zorunlu göç konuları son yıllara kadar yer almamıştır.

Bu durumun nedenleri konusunda muhtemel faktörler iki noktada toplanabilir:

1. Genel tarih yazımındaki eğilimler ve göç araştırmalarının genel olarak yaygınlaşmamış olması. Özellikle 1950'lere kadar tarih yazımında çok ciddi bir sınırlılık söz konusudur. Hâlâ Türkiye'de Doğu Avrupa ve Rusya Tarihi üzerine uzman yetiştiren bir bölüm mevcut değildir. Osmanlı tarihçiliğinde önemli gelişmeler kaydedilmiştir, fakat hâlâ İstanbul ve Anadolu merkezli bir Osmanlı tarihçiliğinin hâkim olduğunu söylemek çok yanlış olmaz. Bu şartlar altında kapsamlı bir Kafkas tarihçiliği geleneği henüz oluşmamıştır.

2. Cumhuriyet Türkiye'si nüfusunun önemli bir kısmı göçmenlerden oluşmaktadır. Homojen bir ulus yaratma projesi çerçevesinde bu göçmen grupların kökenlerini onlara hatırlatmak ve sürekli gündeme getirmek yerine bu tarihsel süreçleri yok sayma ve unutturma muhtemelen daha fonksiyonel algılanmıştır. Bu nedenle Tatar, Çerkes, Arnavut, Boşnak, Pomak, Gürcü veya Abaza gibi Anadolu dışından gelerek Anadolu'ya yerleşmiş etnik gruplar etnik kimlikleri ve tarihsel kökenleriyle gündeme getirilmemeye çalışılmıştır. Zaten Anadolu'da Kürtler vs. gibi başka etnik gruplar da mevcuttur. Bütün bunlardan müteşekkil bir Türk ulusu yaratmak adına tarih konusunda muhtemelen bilinçli olarak "cahil" kalmak tercih edilmiş olabilir.

Balkan ülkelerinde Çerkesler gerek tarih yazımında, gerekse roman gibi edebiyat türlerinde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Fakat bu yazım türlerinde Çerkeslerin göçü değil, Osmanlı Devleti'nin ve Türklerin Balkan topluluklarına karşı uyguladığı öne sürülen baskı ve şiddette "fail" olarak görev yapmaları tasvir edilmektedir. Öyle ki Çerkeslerin imajı zorunlu göçe tabi tutulmuş, katledilmiş "mazlum" değil, katleden "zalim" şeklindedir.

1864 olayları konusunda en ilgili topluluk bizzat göçe maruz kalmış Kafkasya kökenli topluluklardır. 1864 tarihi özellikle Kafkas ve Çerkes dernekleri ve grupları arasında öteden beri hafızalarda korunmuştur. Fakat bu grupların çok içine kapanık bir yapıda olmaları nedeniyle şimdiye kadar Türkiye ve dünya

kamuoyuna konuyu duyurmalarının mümkün olmadığı görülmektedir.

Bununla birlikte son yıllarda 21 Mayıs "Çerkes Sürgünü'nü Anma Günü" olarak gündeme gelmeye başlamıştır. Bazı Çerkes dernekleri ve inisiyatifleri tarafından basın bildirileri vs. hazırlanarak konuya dikkat çekilmeye çalışılmaktadır. Örneğin Soçi'de 2014 başlarında yapılan kış olimpiyatlarını protesto etme çalışmaları dikkat çekmektedir. Fakat bu grupların seslerini geniş kitlelere duyurabildiklerini söylemek henüz mümkün değildir.

Kaynakça

Adanır, Fikret, "Die historiographische Kontroverse über die 'Armenische Frage' und den Völkermord an den osmanischen Armeniern im Ersten Weltkrieg", *Turkey in the Twentieth Century / La Turquie au vingtième siècle*, Ed. Erik-Jan Zürcher, Berlin 2008, s. 213-254.

Ağanoğlu, H. Yıldırım, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihi Göç*, Genişletilmiş 12. Baskı, İstanbul 2012.

Ahmed Cevad, *Kırmızı Siyah Kitab*, İstanbul 1329 [1913]. *Bulgar Vahşetleri*, İstanbul 1328 [1913].

Arı, Kemal, *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, İstanbul 1995.

Baddeley, John F., *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, İstanbul 1989.

Bağ, Yaşar, "Önsöz", Kafkasya Üzerine Beş Konferans, İstanbul 1977, s. 5-18.

Batak kato Myasto na Pametta / Batak ein bulgarischer Erinnerungsort, Eds. Martina Baleva / Ulf Brunnbauer, Sofya 2007.

Bice, Hayati, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara 1991.

Copeaux, Etienne, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Sentezine*, çev. Ali Berktay, İstanbul 2006.

Çakır, Coşkun, "Türk Aydınının Tanzimat'la İmtihanı: Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Siyasî Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, II/1, 2004, s. 9-69.

Emgili, Fahriye, *Yeniden Kurulan Hayatlar: Boşnakların Türkiye'ye Göçleri (1878-1934)*, İstanbul 2012.

Emgili, Fahriye, *Yunanistan'dan Mersin'e Köklerinden Koparılmış Hayatlar*, İstanbul 2011.

Erkan, Süleyman, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Trabzon 1996.

Ersanlı, Büşra, *İktidar ve Tarih: Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, 4. Baskı, İstanbul 2011.

Esadze, Semen, *Çerkesya'nın Ruslar Tarafından İşgali. Kafkas-Rus Savaşlarının Son Dönemi*, çev. Murat Papşu, Ankara 1999.

Fonvill, A., *Çerkesya Bağımsızlık Savaşı (1863-1864)*, Rusça'dan çev. Murat Papşu, İstanbul 1996.

Gökaçtı, Mehmet Ali, *Nüfus Mübadelesi: Kayıp Bir Kuşağın Hikâyesi*, İstanbul 2002.

Habiçoğlu, Bedri, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, İstanbul 1993.

Hacısalihoğlu, Mehmet, "'89 Göçü' İle İlgili Tarih Yazımı ve Kamuoyu Algıları", *89 Göçü: Bulgaristan'da 1984-1989 Azınlık Politikaları ve Türkiye'ye Zorunlu Göç*, Eds. Neriman Ersoy-Hacısalihoğlu / Mehmet Hacısalihoğlu, İstanbul 2012, s. 31-74, s. 31-35.

Hacısalihoğlu, Mehmet, *Doğu Rumeli'de Kayıp Köyler: 1878'den Günümüze İslimye Sancağı'nda Göçler, İsim Değişiklikleri ve Harabeler*, İstanbul 2008.

Hacısalihoğlu, Neriman-Ersoy / Mehmet Hacısalihoğlu, *89 Göçü: Bulgaristan'da 1984-89 Azınlık Politikaları ve Türkiye'ye Zorunlu Göç*, İstanbul 2012.

Halaçoğlu, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara 1995.

Hering, Gunnar, "Die Osmanenzeit im Selbstverständnis der Völker Südosteuropas", *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*, Ed. Hans Georg Majer, München 1989, s. 355-380.

http://cherkessia.net/bakisacimiz.php?id=3228 [10.4.2013]

İpek, Nedim, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon 2006.

İpek, Nedim, *Mübadele ve Samsun*, Ankara 2000.

İpek, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Ankara 1994.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, İstanbul 2010.

Karpat, Kemal, "Avrupalı Egemenliğinde Müslümanların Konumu: Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'deki İskanı", çev. Erol Taymaz, (Orijinal: "The Statut of Muslim under European Rule: The Eviction and Settlement of the Cerkes", Journal of the Institute of Muslim Minortiy Affairs, I/2, s. 7-27), *Çerkeslerin Sürgünü, 21 Mayıs 1864*, Yay. Kuzey Kafkasya Kültür Derneği, Ankara 1993, s. 63-90.

Kasumov, Ali / Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı: Çerkeslerin XIX. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı Tarihi*, Çev. Orhan Uravelli, Ankara 1995.

Kurtulgan, Kürşat, *Balkan Muhacirlerinin Konya Vilayetine İskânı (1923-1933)*, Konya 2010.

Malcolm, Noel, *Bosnia. A Short History*, New York 1994.

Malcolm, Noel, *Kosovo. A Short History*, New York 1998.

McCarthy, Justin, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, Princeton, N. J. 1995.

McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1988.

Met Çünatıko Yusuf İzzet, *Kafkasya Tarihi*, 2 cilt, çev. Fahri Huvaj / Doğan Erdinç, Ankara 2002, 2009.

Mısıroğlu, Kadir, *Yunan Mezalimi*, İstanbul 1977.

Noghumuka, Şora B., *Adighe-Hâtikhe Çerkes Tarihi*, çev. Vasfi Güsar, İstanbul 1974.

Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, 2 cilt, Yayına hazırlayanlar Kemal Gurulkan, Ali Osman Çınar, Yusuf İhsan Genç, Uğurhan Demirbaş, İstanbul 2012.

Özgür Baklacıoğlu, Nurcan, *Dış Politika ve Göç: Yugoslavya'dan Türkiye'ye Göçlerde Arnavutlar (1920-1990)*, İstanbul 2010.

Pinson, Marc, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkeslerin Rumeli'ne İskanı", Çev. Erol Taymaz, (Orijinal: Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili after the Crimean War", *Etudes Balkaniques*, 1972, No. 3, s. 71-85), *Çerkeslerin Sürgünü, 21 Mayıs 1864*, Yay. Kuzey Kafkasya Kültür Derneği, Ankara 1993, s. 42-62

Polovinkina, Tamara V., *Çerkesya Gönül Yaram,* çev. Orhan Uravelli, Ankara 2007 (Orijinal: *Çerkesiya – Bol Moya*, Maykop 2001).

Praktika Imeridas, Treis Genoktonies, Mia Stratigiki / Written Report of Collquium, Three Genocides, *One Strategy*, *24 May 2008*, Komotini 2008.

Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997.

Şimşir, Bilal N., *Rumeli'den Türk Göçleri*, 3 cilt, Ankara 1989. Eren, A. Cevat, *Türkiy'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, İstanbul 1966.

Tornau, Feodor Feodoroviç, *Bir Rus Subayının Kafkasya Anıları*, çev. Keriman Vurdem, Ankara 1999.

Vatanından Uzaklara Çerkesler, Ed. Murat Papşu, İstanbul 2004.

Wagner, Moritz, *Kafkas Rus Savaşı'nda Çerkesler – Çeçenler – Kazaklar ve Gürcüler*, çev. Sedat Özden, Ankara 1999.

Zavallı Pomaklar, İstanbul 1330 [1914].

1864 KAFKAS GÖÇÜ ARAŞTIRMALARINDA KAYNAKLAR VE YÖNTEM SORUNU

Nedim İPEK

19. Yüzyılda Anadolu'ya yönelik gerçekleşen göçler üzerine yapılan ilmî araştırmaların tarihî süreci oldukça yenidir. Bununla birlikte göç coğrafyasında yaşananlarla ilgili Batılı diplomatların ve gazetecilerin raporları dünya kamuoyunu bilgilendirme adına Bâb-ı Âli tarafından broşür veya kitap boyutunda Türkçe, İngilizce ve Fransızca olarak yayımlanmıştır.[1] Kırım ve Kafkas göçleri üzerine bu tür faaliyetler yok gibidir. Bâb-ı Âli'nin Kırım ve Kafkasya'daki Rus politikası ve uygulamaları ile ilgili bir adet yayını tespit edilmiştir[2]. Aslında Osmanlı döneminde Kırım ve Kafkasya üzerine telif edilmiş eser sayısı da bir hayli azdır.[3] Cumhuriyet döneminde göç konusunda öncü

---

[1] *Russian Atrocities in Asia and Europe during the Months of June, July, and August 1877,* Printed by A. H. Boyajian, Constantinople 1877,
http: //louisville.edu/a-s/history/turks/Russian%20Atrocities.pdf;
Les Atrocités des Bulgares en Thrace, Ed. Le Comité de la Défense Nationale, Constantinople 1913,
http: //louisville.edu/a-s/history/turks/atrocites_bulgares_en_thrace.pdf;
Les Atrocités des Coalisés Balkaniques No. 1-2-3, Le Comité de Publication D.A.C.B., Constantinople 1913,
http: //louisville.edu/a-s/history/turks/coalises_balkaniques.pdf;
Les Atrocités des Grecs en Macédoine, No. 5, Ed. Le Comité de la Defense Nationale Ottomane, Stamboul 1914,
http: //louisville.edu/a-s/history/turks/coalises_balkaniques_5.pdf;
Anadolu'da Yunan Mezalimi, Ankara 1338.

[2] *Appel des Musulmans Opprimés au Congres de Berlin, Leur Situation en Europe et en Asie depuis la traité de San Stefano*, Constantinople 1878.

[3] Abdürreşid İbrahim, *Alem-i İslam Kafkasya Ahvaline Dair Rapor*, İstanbul 1334; Met Çunatuka İzzet, *Evrikalarım Yani Bulduklarım Kadım Kafkasya ve Kafkas Bosforu*, İstanbul 1334; *İstanbul'da Kafkasyalılar Arasında Neşr-i Maarif Cemiyeti Beyannamesi*, İstanbul 1330; Fung H. Rays, *Kafkasya Ahvaline Dair Rapor*, İstanbul 1918; Lev Nikolayeviç Tolstoy, *Kafkasya Esirleri*, Çev. Ali Fehmi, Bakü 1330; Hacı Mustafa Mahir, *Kafkasya Kabilelerinin Alamat ve Ümeralarının Hikayat ve Vakıaları*, Kahire 1309; Mehmed Tahir el-Karahi, *Kafkasya Mücahidi Şeyh Şamil'in Gazavatı*, İstanbul 1917; *Kafkasya Talebesi Neşr-i Maarif Cemiyetinin Programı*, İstanbul 1328; *Kafkasya ve Asya-yı Vusta ve Türkistan Vilayetleri Buhara ve Hiyve Hanlıkları, Coğrafi, Siyasi, Tarihi ve*

çalışmalar Kemal Karpat, Bilal Şimşir, Ahmet Cevat Eren ve Cevat Geray tarafından gerçekleştirilmiştir.[4] Bunlar içerik açısından belge yayını, kurum tarihi ve istatistikî çalışma özelliklerini taşımaktadır. Göç çalışmaları 1989 yılında Bulgaristan'dan Türkiye'ye yönelik göçlerden sonra yoğunlaşmıştır.[5] Bunlar daha ziyade Başbakanlık Osmanlı Arşivi malzemesine dayalı tespit çalışmalarıdır. Göç ile ilgili araştırmaların sayıca artışında lisansüstü çalışmaların yanı sıra, toplumun tarih ve kimlik bilgisine olan ilgisinin artması da

---

İstatistiki Mücmal Malumat, Çev. Nazmi, İstanbul 1334; Şoenu Mehmed Fetgerey, *Kafkasya ve Servet Menbaları*, İstanbul 1924; Abdullah Cevdet, *Kafkasya'da Müslümanlara Beyanname, Mecmua-i İctihad Heyet-i Tahririyesi Namına*, Cenevre 1905.

[4] Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri, Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, İstanbul 1966; Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, Ankara 1970; Bedri Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, İstanbul 1983; Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914). Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. B. Tırnakçı, İstanbul 2003; Cevat Geray, *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskânı (1923-1961)*, Ankara 1962.

[5] Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1998; Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Trabzon 1996; Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara 1991; Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997; Muammer Demirel, "Kırım Savaşından Sonra Eskişehir'e Yerleştirilen Göçmenler", *AÜ, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 28, Erzurum 2005, s. 311-319; Muammer Demirel, "Artvin ve Batum Göçmenleri (1877-1878 Osmanlı Rus Savaşından Sonra)", *AÜ, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 40, Erzurum 2009, s. 317-340; Nebahat Oran Arslan, "Güney Kafkasya'dan Türkiye'ye Gelen Muhacir ve Mültecilerin Durumu (1921-1945)", *AÜ, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 35, Erzurum 2007, s. 341-359; Faruk Kocacık / Mehmet Eser, "Kafkasya'dan Anadolu'ya göçler (Sivas İli Örneği", *Zeitschrift für die Welt der Türken / Journal of World of Turks*, 2/1, (2010), s. 187-196; Muzaffer Tepekaya, "19. Yüzyılın 2. Yarısında Kırım ve Kafkasya'dan Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağına Göçler", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 6/2, İzmir 2006, s. 463-480; Selma Yel / Ahmet Gündüz, "19. Yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Çerkesleri Sürgün Etmesi ve Uzunyaylaya Yerleştirilmeleri 1860-1865", *Turkish Studies* 3/4, 2008, s. 949-983; Hilmi Bayraktar, "Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayetine Yapılan Göç ve İskânları (1869-1907)", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 22, Güz 2007, s. 405-434,*
http: //www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s22/bayraktar.pdf; Ali Fuat Yılmazel, "*19. Yüzyılda Kafkasya'dan Osmanlı Topraklarına Göç ve İskân Hareketleri*", Eskişehir Anadolu Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2000; Mehmet Yılmaz, "*Konya Vilayetinde Muhacir Yerleşmeleri*", Konya Selçuk Üniversitesi Doktora Tezi, 1996; Ferhat Berber, "19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler", *Karadeniz Araştırmaları* 31, Güz 2011, s. 17-49.

etkilidir. Bu ilgiye istinaden son yıllarda göç temalı romanlar telif edilmiş, belgesel ve sinema filmleri de çekilmiştir.[6] Bununla birlikte 1864 Kafkas göçlerini monografik tarzda ortaya koyan bir çalışma henüz telif edilmemiştir.

Kafkasya'nın İsmi, Konumu, Sınırları

Böyle bir çalışmanın öncelikli sorunlarından birisi Kafkasya olarak tanımlanan arazinin sınırlarını tespit etmektir. Bilindiği üzere araştırmacılar tarihî geçmişi bir bütün olarak algılama melekesine sahip olamadıkları için konuyu tema, tarih veya coğrafya açısından sınırlandırma yoluna giderler. Bu nedenle kara parçalarını kıtalara, kıtaları bölgelere ayırırlar. Kafkasya kavramı da bu ihtiyaca binaen üretilmiştir. Bölgelerin sınırları belirlenirken, coğrafi, beşeri, klimatolojik, siyasi vs. gibi unsurlar göz önüne alınır. Burada tarihçileri ilgilendiren husus söz konusu bölgenin sınırlarının 19. yüzyıl bilim adamları ile bugünün bilim adamları açısından aynı olup olmadığını tespit etmektir.

Kafkasya ismi 19. yüzyılın başından itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Eski Arap coğrafyacıları burayı *Cebelül-elsan* şeklinde tanımlamışlardır. Kafkasya ismi Türk diline Kırzıoğlu'na göre 1856'dan sonra Ahmed Cevdet Paşa tarafından dâhil edilmiştir. Kapsama alanı zaman geçtikçe genişle(til)miştir.[7]

---

[6] Özel Uğurlu, *Anzure-Kafkasya'dan Anadolu'ya Çerkes Göçü* (İstanbul 2007) ismiyle telif ettiği anı-romanında Kafkas göçlerini konu edinmektedir. Diğer göç romanları: Yılmaz Gürbüz, *Mübadiller*, Ankara 2007; Yılmaz Gürbüz, *Balkan Acısı*, İstanbul 1975; Samiha Ayverdi, *Mesihpaşa İmamı*, İstanbul 1974; Sevinç Çokum, *Bizim Diyar*, İstanbul 1984; Mehmet Culum, *Azab Ağa, Bir Ege Hikâyesi*, İstanbul 2004; Ahmet Yorulmaz, *Savaşın Çocukları*, İstanbul 2002; Ali Ezger Özyürek, *Muhacirler (Bitmeyen Göç),* İstanbul 2003. Mübadeleyi yansıtan sinema filmi: "*Dedemin İnsanları",* 2011, Senarist-Yönetmen Çağan Irmak*;* Belgeseller: Metin Edirneli, "*Balkanlar ve Göç"* Belgeseli; Ahmet Okur, "*Sürgün ve Ölüm, Bir Göç Hikâyesi*" Belgeseli; Murat Ünal, "*Bir Kederle Düştüler Yola: Adı Mübadele*" Belgeseli; "*Adige*" isimli belgesel Şehbal Şenyurt 1998: Çerkes Sürgünü konusu işleniyor.

[7] M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi* (1451-1590), (1. Baskı, 1976), 2. Baskı, Ankara 1993, XV-XVII. Keza Cevdet Paşa'nın Kafkasya

Örneğin, bugün Kafkasya sınırları içerisinde gösterilen Batum, 19. yüzyılın ikinci yarısına ait bir Osmanlı belgesinde Anadolu kenti olarak ifade edilmiştir. 2007 yılında yayımlanan bir makalede ise Batum ve Çürüksu *Osmanlı Gürcistanı*[8] olarak tanımlanmaktadır.

Yunan kaynaklarında Adige toplumunun ataları olarak zikredilen Kafkas terimi ilk önce sıradağların adı olarak kullanılmıştır. Buradan Rus diline "Kavkaz" biçiminde geçmiştir. Kafkasya ile ilgili 19. yüzyıl öncesi Osmanlı arşiv belgelerinde ve sair kaynak eserlerde Kafkasya adına rastlanmaz.[9] Onun yerine Çerkesistan, Kuban ve Dağıstan gibi isimler yer alır. Osmanlı belgelerinde Kafkasya adı ancak Rusya tarafından bu bölgeye Kavkaz adının verilmesinden sonra sıklıkla da 19. yüzyıl başlarından itibaren görülmeye başlandı. Ruslar Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan bölgesini Zakavkaz (Kafkas Ötesi), yerli ahali ise Dağ Ardı şeklinde isimlendirmiştir. 19. yüzyılda Kafkasya'da araştırma yapan çeşitli bilim adamları ve seyyahlar da eserlerinde Kafkasya olarak Kafkas Dağları'nın üzerini ve kuzeyinde uzanan bölgeleri ifade etmişlerdir. Söz gelimi J. Klaproth, eserinin isminden anlaşılacağı üzere Gürcistan'ı Kafkasya kavramının dışına çıkarmıştı.[10] Tolstoy, Puşkin ve Lermontov gibi 19. yüzyıl Rus yazarları için de Kafkasya; Kafkas Sıradağları'nın üzerinde ve kuzeyinde yer alan Adigelerin, Karaçaylıların, Çeçenlerin, Osetlerin, içlerinden Hacı Murad ve Şeyh Şamil gibi kahraman savaşçılar çıkarmış Dağıstanlıların yaşadığı romantik ve aynı zamanda korku verici ülkenin adıydı. Kafkasya'dan; Osmanlı kaynaklarında Mavera-yı Kafkasya,

---

ismini taşıyan bir de eseri mevcuttur. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkasya Tarihçesi*, 2. Baskı, Matbaa-i Ebüzziya, Konstantiniyye 1307 [1890].

[8] Oktay Özel, "Muhacirler, Yerliler ve Gayrimüslimler Osmanlı'nın Son Devrinde Orta-Karadeniz'de Toplumsal Uyumun Sınırları Üzerine Bazı Gözlemler", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 5, Bahar 2007, s. 93.

[9] Kâtip Çelebi Kafkasya terimini kullanmaz. *Memleket-i Çerkes, Vilayet-i Abaza* tanımlamalarında bulunur. Bkz. Alexeandre Toumarkine, "Katip Çelebi'nin Cihannümasında Abhazistan ve Çerkezistan: Kuzey Batı Kafkasya'ya Bir Osmanlı Bakışı", *Toplumsal Tarih* 40, Nisan 1997, s. 28-34, s. 28.

[10] J. Klaproth, *Voyage au Mont Caucase et en Georgie. Avec un carte,* Paris 1823.

Avrupa kaynaklarında Transcaucasus, Rus kaynaklarında ise Zakavkaz yani "Kafkas Ötesi" olarak bahsedilir.[11]

Coğrafyacılar Kafkasya'yı; kuzey, güney veya Kafkasya, Trans-Kafkasya şeklinde ikiye ayırmaktadırlar. Rusçada Kafkas-ötesi ya da Kafkas-ardı anlamına gelen Zakavkazye adlandırması Avrupa dillerine Transcaucasia şeklinde geçmiştir. Osmanlılar bu kavramı Türkçeye Mavera-yı Kafkas şeklinde aktarmışlardır. Bu tanımlamayı doğru bulmayan Yalçın Küçük Kafkas-berisi terimini tercih etmiştir.[12] Bu tanımlama bazı yayınlarda tenkit edilmektedir. Söz konusu tenkide göre Kafkasya; Abhaz, Abazin, Çerkes, Çeçen ve Dağıstanlı gibi yerli halkın ikamet ettiği bölgedir. Buraya zamanla Oset, Karaçay-Balkar, Nogay ve Kumuklar da yerleşmiştir. Bütün bu topluluklar Kafkas kültürü ve kimliğini oluşturmuşlardır. Dolayısıyla Kafkas Dağları'nın güneyindeki bölge Kafkasya'ya dâhil değildir.[13] Netice itibariyle Kafkasya ismi önceleri sadece sıradağı tanımlamak için kullanılırken 20. yüzyıl itibarıyla Astrahan'dan Türkiye ve İran sahasına kadar uzanan coğrafyayı tanımlamak için kullanılır olmuştur.[14]

Terminoloji Sorunu

Kafkasya araştırmalarında öncelikli olarak ele alınıp tartışılması gerekli olan hususlardan birisi de kullanılan terimlerdir. Tarih çalışmalarında sosyoloji biliminin ürettiği terimler kullanılagelmektedir. Sosyologlar ise terimlerini tarihî çalışmalar ile veya çağdaş toplumların gözlemlenmesi ile tespit edip üretirler. Dolayısıyla kültürel açıdan farklı toplumların toplumsal terimleri de farklı olur. Akademisyenlerin doğu ve batı kültürüne mensup toplumlar için aynı terimi kullanması olguları ve olgu algılamalarını ister istemez aynileştirmektedir. Bu

---

[11] Ufuk Tavkul, "Kafkasya İçin Türkiyat Araştırmalarının Önemi", *I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, Bildirileri 25-26 Mayıs 2006,* s. 187-202.
[12] Bkz. Yalçın Küçük, *Türkiye Üzerine Tezler*, İstanbul 1992, s. 320.
[13] Yaşar Bağ, "Çerkeslerin Dramı İşgal, Soykırım, Sürgün ve Göç", *Çerkeslerin Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Yay. Ankara Kafkas Derneği, Ankara 2001, s. 207.
[14] John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, İstanbul 1989, s. 19.

açmazdan kurtulmak için aslında terim araştırmalarına öncelik vermek gerekir. Dolayısıyla Kafkas göçleri ile ilgili çalışmalarda cevaplandırılması gereken ilk husus göç terminolojisinin belirlenmesi olmalıdır. Bu çerçevede söz konusu göç olgusu ve periyodunu anlamak için; *göç, muhaceret, hicret, sürgün, soykırım, kılıç artıkları* gibi halk arasında kullanılan kelimelerin tespit edilip akademik alanda da işlevsel hâle getirilmesi gerekmektedir. Bu tespit yapıldığı zaman toplumların söz konusu göçleri algılama şeklini, algılamanın benzer olup olmadığını da anlamak imkân dâhiline girer. Cahit Tutum 1864 göçleri için söz konusu terimlerin yanı sıra *İstanbul Yolculuğu* anlamına gelen *Yistanbılak'ue* dendiğini ifade etmektedir.[15] Bu olgunun Rus, Osmanlı ve Kafkas toplulukları tarafından tanımlanış şeklinin de tespit edilmesi gerekmektedir.[16] Bütün bu soruların cevaplandırılması ve araştırılacak olgunun veya olguların açıklanmasında kullanılacak terminolojinin belirlenmesi ve tespit edilmesi gerekmektedir. Diğer yandan taraflara göre tanımlama yapmak da çok sağlıklı değildir. Örneğin Kafkas halklarını kendi vatandaşı olarak nitelendiren Rusya, Kafkasya'daki gelişmeleri ve çekişmeleri bir iç sorun gibi gösterip sisteme muhalefet edenleri asi ilan etmiştir. Herhâlde burada tarihçiye düşen iş olayı anlatan veya nakleden tarafların kullandığı kelimeleri tespit edip mukayese etmektir.

Toplum ve yer isimlerini koymak ve değiştirmek kültürü çağlara göre değişkenlik taşımaktadır. Toplumlar gittikleri ve yerleştikleri yerlere geldiği yerdeki yer isimlerini, kültürlerindeki isimleri verir. Bu anlamda eski isimleri kaldırır. Toplum isimlerinin veriliş ve kullanılış şekilleri ise farklılık arz eder. Örneğin; Kafkasya'da Oset, Avar, Acar, Gürcü, Azeri, Ermeni, Çeçen, Lezgi, İnguş gibi farklı topluluklar vardır. Bu topluluklar kendilerini ana dillerinde bir isimle tanımlarlar. Ancak komşu toplum veya diğer toplumlar söz konusu topluluğu daha farklı bir kelimeyle isimlendirebilmiştir. Örneğin Avarlar, Türkçede

---

[15] Cahit Tutum, "1864 Göçü İle İlgili Bazı Belgeler", *Çerkeslerin Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Yay. Kuzey Kafkasya Kültür Derneği, Ankara 1993, s. 3-41, s. 8.
[16] 93 Muhaceretini Batum ve Artvinli göçmenler büyük *vayna* olarak tanımlamaktadırlar. Bkz. Cemal Kaplan, *Köyüm Hamidiye*, İstanbul 2005.

başıboş, gezen, yerinde duramayan anlamına gelen Avar ismi yerine kendilerini Avullar şeklinde tanımlarlar. Bölgedeki diğer toplulukları ise Marulal (Dağlılar) olarak tanımlamaktadırlar.[17] İnguşlar kendilerini ana dillerinde *Lamur*, Çeçenler *Nuhci* olarak tanımlamışlardır. Çeçen ismi Ruslar tarafından Çaçani köyüne nispetle verilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki Osmanlılar da bu toplumu Çeçen olarak tanımlamaktadır. Çerkesler ise kendilerine güneşe mensup, hemşehri gibi anlamlara gelen *Adige* adını vermişlerdir. Özellikle göç sürecindeki Osmanlı belgelerinde Kafkas toplulukları ya mensup olduğu kabile ismiyle tanımlanmış veya *Çerkes*, *Abaza*, *Çeçen* şeklinde genellemeye gidilmiştir. Özellikle Türk kaynaklarında 17. yüzyıldan itibaren Kafkasya'daki Müslüman toplumlar Çerkes olarak tanımlanmıştır.[18] Çerkeslik ilk zamanlarda Adıge halklarına yakıştırılırken, 17. yüzyıldan bu yana Kafkasya'daki tüm Müslümanları kapsar olacaktır. Hatta 1404'de Kafkasya'da bulunan Başpiskopos Johannes de Galonifontibus, Karaçayları Kara-Çerkesler olarak tanımlamaktaydı. Netice itibarıyla Çerkes tabiri geniş anlamda yerlerinden yurtlarından sürülmüş tüm Kuzey Kafkasya halklarını tanımlamak için kullanılmıştır. Ruslar ise bu toplumu dağlı olarak tanımlamaktaydı.[19] Berkok geniş anlamda Çerkesliği "*Her Adige Çerkesdir, her Çerkes Adige değildir*" cümleleri ile tanımlar.[20] Göçmenlerin etnik kökenlerinin belgeye istinaden ortaya konması imkânı yoktur. Bu durumda ya belgedeki isme riayet edilecek veya geldiği coğrafyadan hareketle örneğin Kafkas göçmeni şeklinde tanımlanacaktır.

Kafkas tarihi ile ilgili Türkiye'de yayımlanan monografik eserlerde veya diğer bilimsel faaliyetlerde Kafkasya'dan göç edip başka yere yerleşenler *muhacerette* yaşayanlar[21] veya *Çerkes*

---

[17] Baddeley, *Rusların*, s. 25.

[18] Ayhan Kaya, "Diasporada Çerkes Kimliğinin Dönüşümü: Değişen Siyasal Konjonktür Karşısında Yeniden Tanımlanan Etnik Sınırlar", *Sivil Toplum ve Dış Politika: Yeni Sorunlar, Yeni Aktörler*, İstanbul 2007, s. 57-76.

[19] Tutum, "1864 Göçü", s. 8.

[20] Cahit Aslan, "Bir Soykırımın Adı 1864 Büyük Çerkes Sürgünü", *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, 1, Ankara 2006, s. 103-155.

[21] *Kamçı Dergisi* ve Erol Taymaz Çerkes toplumunu *anayurtta* ve *muhacerette* yaşayanlar şeklinde iki ayrı grupta tanımlamaktadır. Erol Taymaz, "'Anayurda

diasporası şeklinde tanımlanmıştır. Diaspora tanımlaması oldukça yakın bir dönemde başlamıştır. Nitekim akademik çalışmalarda 1990'lara kadar dört diasporik toplumdan bahsedilirken 2000'li yıllarda bu sayı 30'u aşmıştır. Sayının artmasının, diaspora teriminin anlamını genişletme ve genelleştirme anlayışından kaynaklandığı söylenebilir.

Yunancada tohumların saçılması anlamına gelen diaspora, MÖ 136'da Roma baskısı ile yurtlarını terk eden Yahudileri tanımlamakta kullanılmıştır. *AnaBritannica Ansiklopedisi'*nin diaspora maddesinde konu açıklanırken sadece Yahudi göçünden bahsedilmektedir. Bu herhâlde diasporik toplumun prototipini Yahudilerin oluşturmasından kaynaklanmış olmalıdır. Netice itibarıyla diaspora çeşitli sebeplerle bir ulus devletin sınırları içerisine göç eden farklı kimliğe sahip toplulukları tanımlamak için kullanılmıştır. Nermin Abadan Unat'a göre, bir etnik ya da dinsel gruba diaspora gözüyle bakılmasını belirleyen üç öge vardır: Kimlik bilinci, anayurtla önemli ve anlamlı temasları ve örgüt. Bu üç öge aynı zamanda anayurt ve ikinci yurt ile ilgili anlaşmazlıklarını da açıklamaktadır.[22] Cohen'e göre ise açlık, baskı, ticaret veya kolonyalist sebeple anayurttan ayrılan *ve anayurda ilişkin kolektif hafıza ve geri dönüş fikri taşıyan ve içinde yaşadığı toplumla sorunlu ilişki içerisinde bulunan toplum diasporik özellik taşımaktadır.* Ayhan Kaya'ya göre de klasik diasporaların en belirgin özelliği ana vatana yönelik özlem ve geri dönüş eğilimi taşımasıdır.[23] Alexandre Toumarkine ise diaspora-ana vatan ilişkisinin ana vatana dönmek şeklinde değil de ortak geçmişin ve sosyal dayanışmanın derinleştirilmesi şeklinde sağlanması

Dönüş Hareketleri' Yahudiler, Filistinliler, Çerkesler", *http: //www.kaffed.org/index.php/bilgi-belge/donus/item/243-anayurda-donus-hareketleri-yahudiler-filistinliler, -cerkesler.html.*

22 Nermin Abadan Unat, *Bitmeyen Göç*, İstanbul 2006.

23 Ayhan Kaya, "Diasporada Çerkes Kimliğinin Dönüşümü", s. 57-76; Kosova'daki Çerkeslerin anayurda dönüşü ile ilgili Bkz. Yenemiko Mevlut Atalay, "Kosova Adıgeleri Anayurda Döndü", *Çerkeslerin Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Ankara 2001, s. 234-237.

gerektiğini ifade etmektedir.[24] Sevda Alankuş, kırk farklı ülkede yaşamakta olan Çerkeslerin anayurtla ilgili hafızalarını korudukları, bunun ise kültürel kimliği hatta *geri dönüş umudunu* koruyup beslediği düşüncesindedir.[25] Bu düşünceden hareketle Türkiye'deki Kafkas kökenli topluluklar Çerkes diasporası olarak tanımlanabilmiştir.[26]

Oysa yapılması gereken şey sadece Kafkas göçlerinin sebeplerini, göç sürecini, Osmanlı coğrafyasına yerleşmelerini ve yerli halkla ilişkilerini ve toplumsallaşmalarını yansıtacak bir terim üretmektir. Örneğin hicret dendiğinde Müslüman dünyasında hemen herkesin belki de ilk aklına gelen olay Mekke'den Medine'ye gerçekleştirilen göç hadisesidir. Keza 1960'dan itibaren işçi statüsünde Almanya'ya gidenlere toplum "*Alamancı*" adını yakıştıracaktır. Bugün Alamancı dendiğinde çalışmak amacıyla Türkiye'den Almanya'ya gidenler, bunların oradaki serüvenleri, oraya yerleşmeleri veya geri dönüş hikâyeleri hatırlanır. *Gurbetçi* dendiğinde çalışmak amacıyla bekâr olarak köyünden ayrılan, ekmek parası kazanmak amacıyla her işi yapabilme iddiasında olan ve sıla hasretiyle yanıp tutuşan kişi tasavvur edilir. Bu isimleri halk üretmiş ve akademisyenler terimleştirmiştir. Mesela Türkiye'de *seferberlik vakti*, *muhacirlik dönemi*, *kaçakaç zamanı* dendiğinde o dönemi yaşayanlar yaşadıklarını tekrar hatırlarlar. Bunun gibi 1860'lı yıllarda göç edenler veya göç etmeyip Kafkasya'da kalanların bu olayı tanımlamak amacıyla kullandıkları kelimeyi bulup terimselleştirmek gerekmektedir. Bu noktada sözel kaynaklar ön plana çıkmaktadır. Örneğin *93 Muhaciri*, *93 Muhacereti* dendiğinde hemen o olay hatırlanmaktadır. Keza 89 Göçü dendiğinde de 1989'da yaşananlar algılanacaktır. Ama hepsi aynı isim altında toplanacak olursa olayların aynileşmesi kaçınılmaz olur.

---

[24] Alexandre Toumarkine, "Diaspora, Dönüş Hareketi ve Devlet: Dünden Alınan Dersler ve Gelecek İçin Perspektifler", *Çerkeslerin Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Ankara 2001, s. 192, 195.
[25] Sevda Alankuş Kural, "Diasporik Bir Topluluk Olarak Çerkesler", *Çerkeslerin Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Ankara 2001, s. 259-266.
[26] Ayhan Kaya, "Diasporada Çerkes Kimliğinin Dönüşümü", s. 57-76.

Kaynak Sorunu

Yakın tarihe ait konuların kaynak türlerinden birisi de sözlü kaynaklardır. Sözlü tarih daha çok yazılı kaynakları desteklemek ve eksik taraflarını tamamlayabilmek amacıyla başvurulan bir kaynak türüdür. Geleneksel toplumlarda kişilerin tanık olmadıkları, ancak kuşaktan kuşağa aktarılan sözlü gelenek de tarihçinin faydalandığı kaynaklar arasında yer alır. Bu tür kaynaklar özellikle sömürge topraklarında emperyalist devletlerin ürettiği belgelerin tenkit edilmesi açısından daha da önem arz etmektedir. Bir deyişte ifade edildiği gibi *aslanlar kendi tarihlerini yazana kadar; av hikâyeleri hep avcıları övecektir*.

Kişinin yaşamı boyunca şahit olduğu ve hafızasında sürekli olarak canlı tuttuğu hatıralar biyografik anlatılar aracılığıyla yaşadığımız yüzyıla ait tarihî bilgiler içermesi yanında toplumsal, sosyal ve sosyal psikolojik alanlarda da bilimsel çalışmalara önemli katkılarda bulunmaktadır. Sözlü anlatılar genç neslin kimlik oluşumunda yadsınamayacak bir önemi haizdir. Öte yandan yerel tarih çalışmaları ortaya çıkmadan önce köy, kasaba ve kentlerin yakın tarihi ve geçmişi ile ilgili tarihî bilgiler sözlü anlatılarla ortaya konmaktaydı. Türkiye'de özellikle 21. yüzyıldan itibaren tarihî çalışmalar vilayetler bazında toplumsal ve bölgesel olarak ele alınıp değerlendirilmektedir. Bu çalışmalarda sözlü tanıklıklar önemli bir kaynak türü olarak araştırıcının karşısına çıkmaktadır. Özellikle kent, kasaba, köy, kırsal alan, aile, kurum ve biyografi çalışmaları, gündelik hayat, emek ve kadın tarihi gibi mikro tarih çalışmaları için sözlü kaynak önem arz etmektedir.

Arşivlerde yer alan yazılı malzemeler daha ziyade toplumların devletle olan ilişkilerini yansıtan malzemelerdir. Gazeteler yayımlandıkları döneme göre haber değeri taşıyan sıra dışı günlük olayları bize yansıtır. Belki bu anlamda araştırıcının sorularını cevaplandırmak adına devreye seyahatnameler ve hatıralar girer. Ama bunlar da yazıldıkları dönemin anlayışına göre kaleme alınmışlardır. Söz konusu kaynakların yetersiz kaldığı hususlarda devreye sözlü kaynak (tanık) girmektedir.

Örneğin konumuzu oluşturan göçmenlerin torunları vasıtasıyla iskân, iskân sonrası çevreye uyum, karşılaşılan sorunlar ve çözümleri konusunda birçok bilgi ve değerlendirmeye ulaşılabilmektedir.[27] Yalnız sözel kaynak kullanacak olan araştırıcının elde ettiği tanıklığı çok iyi tenkide tabi tutması gerekmektedir. Tanıklık yapan şahıs okuduğu veya öğrendiği şeyleri de şahit olmuş gibi anlatabilmektedir. Sözlü kaynağın belki de bir diğer açmazı veya üstünlüğü vesika metninin değişmezliğine karşı her aktarılmasında değişebilme özelliği taşımasıdır. Kısacası olguyu yazılı kaynak açısından müellif, sözlü kaynak açısından araştırıcı belirlemektedir.

1864 Kafkas göçleriyle ilgili sözlü kaynağın verdiği bilgileri kullanabilmek için tanığın biyografisini tespit edip çalışmaya dâhil etmek lazımdır. Zira yapılan çalışmanın ileride değerlendirilebilmesi için tanığın kimlik bilgilerine okuyucu ihtiyaç duymaktadır. Sözel kaynağın bir yerde meydana geldiğini ifade ettiği hususları genelleştirmemek gerekmektedir. Sözel kaynak belgelerin cevap veremediği konuları açıklaması açısından önemlidir: Örneğin, "*Çerkeslerin büyük bir kısmı deniz yolculuğunda telef oldu ve denize atıldı. Bunun neticesinde bu toplum bizim insanlarımızdan beslendi, büyüdü diye balık yemez olmuş*". Bu gibi ifadelerden göçmen toplumun kültürel özellikleri ve söz konusu kültürün oluşma sebepleri tespit edilebilmektedir. Sözel kaynaklardan köyün kuruluş tarihi ve kuruluş şekli hakkında bilgi edinmek de imkân dâhiline girebilmektedir.

Kafkas göçmenlerinin iskân sonrası yerlilerle ikili ilişkileri, savaşlara katılıp katılmadıkları, terekeleri, mirasçıları, Türk toplumuyla bütünleşme süreçleri, yerli-göçmen ilişkisi, karşılaşılan sorunlar ve üretilen çözümlerle ilgili verileri şeriyye sicillerinde bulmak mümkündür.[28] Belirtmek gerekirse Berlin

---

[27] Batum'dan Çatalzeytin'e göç serüvenini ve iskân sürecini sözel kaynağa istinaden açıklayan monografik bir çalışma için Bkz. Cemal Kaplan, *Köyüm Hamidiye*, İstanbul 2005.

[28] Jülide Akyüz, "19. Yüzyılda Antakya-İskenderun Bölgesinde Nüfus Hareketliliği", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18/2, Elazığ 2008, s. 379-402.

sonrası, Batılıların Çerkesleri Rumeli'den bir daha geri dönmemek üzere göçürtmeleri üzerine dünya kamuoyuna Çerkes toplumunu tanıtma ihtiyacı duyulmuştur. Bu ihtiyacı karşılamak adına *Çerkesistan Tarih-i Umumisi* isimli bir kitap yazımı için teşebbüste bulunulmuş ise de sonuç alınamamıştır.[29]

Türk tarih çalışmalarında akademisyenlerin belki de en fazla ihmal ettikleri kaynak fizikî coğrafyadır. Araştırıcı tarafından mekânın görülmesi olayı anlama ve algılama açısından tartışmasız önemlidir. Mekân incelemesi değerlendirmede farklılık arz edeceği gibi kaynak tenkidinin sağlamlığını da arttıracaktır. Mekân incelemeleri[30] yerel idarelerin ürettiği ve arşivlediği malzemelere de ulaşma imkânı sağlamaktadır. Zira göçmenlerin yerleştirildiği köy, köyün coğrafî konumu tespit edilebileceği gibi mezarlık, mezar taşı ve kitabesi, cami gibi yapılara da ulaşılabilir. Özellikle mezarlıklardaki kitabelerden köyün sosyal yapısı, ölüm sebepleri hakkında bilgi ve ipuçları elde etmek mümkündür. Öte yandan Kafkas göçmenlerinin Anadolu'daki iskân faaliyetleri, karşılaşılan sorunlar ve üretilen çözümler konusunda köy muhtarlıkları, nüfus müdürlükleri, tapu kadastro idaresi gibi kurumların arşivlerindeki defterler ve belgeler önemli verileri kapsamaktadır. Bu malzemeler bugüne kadar Türkiye'de gerçekleştirilen çalışmalarda genellikle ihmal edilen ve çok fazla yararlanılmayan belge türleridir. Oysa söz

---

[29] Mustafa Oral, "Sultan II. Abdülhamit Döneminde Bir 'Çerkes Tarihi' Yazılması Girişimi", *ÇTTAD (Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi)*, 7/16-17, Bahar-Güz 2008, s. 71-88.

[30] Mekân ve saha araştırması araştırılan konunun bugüne bağlanmasını ve hem de göçmenlerin mekânsal ve toplumsal izlerini, tarihi süreçte meydana gelen değişmeleri ortaya koyması açısından son derece önemlidir. Bkz. Cahit Aslan, "Doğu Akdeniz'de Çerkesler", Adana 2005, http: //www.cerkesarastirmalari.org/pdf/turkcekitap/doguakdenizdeki_cerkesler.pdf. Bu çalışmada saha araştırmasında yapılan tespitler aktarılmaktadır. Adana bölgesinde göçmenler tarafından kurulan köylerde günümüze kadar yaşanan nüfus hareketleri, köylerin konumu, planları, göç dönemine ait meskenlere de rastlanılmaktadır. Kuzey Kafkasya'daki mimari dokuya benzeyen tomruklar üst üste konmak suretiyle meskenler inşa edilmiştir. Kafkas göçmen kökenlilerin kimlik algılamasına göre, Çerkesler arasında % 28 oranında dış evlilik gerçekleşmektedir. Buradan Çerkesler arasında marital asimilasyonun neden olduğu bir davranışsal nitelikli sosyal çözülmeden bahsedilebilir söz konusu esere göre.

konusu belgeler uygulamaları yansıtmaktadır. Araştırıcıların, bu belgeleri kullanırken ve okuyucuya yansıtırken aile bireylerine ait kişi ve ailenin özel hayatına ait kimlik bilgilerini yansıtmamaları gerekmektedir. Keza yine mekânda bulunan topluluğun olayı algılama şeklini tespit etmek imkân dâhiline girebilmektedir. Örneğin Kuzeybatı Kafkasya'ya gidecek olan araştırıcı, halkın 21 Mayıs günleri işe gitmeyip, en koyu renkli kıyafetlerini giyerek anma töreninin yapılacağı alana gittiğini tespit edebilecektir.[31]

Son yıllarda dijital ortamda yazılı ve görsel kaynaklara ulaşılabilmektedir. Özellikle araştırmacıların web sayfalarında sunulan bilgi ve belgeleri çalışmalarında kullandıkları görülmektedir. Keza akademisyenler tarafından ele alınan çalışmaların bir kısmı da sanal ortamda elektronik dergilerde yayımlanmaktadır. Ancak bilgisayar donanım ve yazılımlarının güvenilirlik ve kalıcılığı tartışmalıdır. Bilgisayar teknolojisi kullanılarak belge, resim, ses ve görüntüler kolaylıkla değiştirilebilmektedir. Bu sebeple web sitelerinde yer alan dijital malzemelerin tenkidi, analizi ve değerlendirilebilmesi için akademisyenlerin, ne yapılacağı hakkında aralarında akademik bir ortamda tartışıp güvenilir bir yöntem bulmaları gerekir. Aynı husus popüler çalışmalar için de geçerlidir.

Akademisyenler özellikle makale ve bildiri boyutundaki çalışmalarda kaynak türlerini çoğaltmak yerine aksine sınırlayabilmektedirler. Bunun sonucunda Osmanlı, İngiliz veya Rus arşiv belgelerine göre Kafkas göçleri gibi çalışmalar ortaya çıkmaktadır. Bu tür çalışmalar söz konusu kaynakların tanıtımı ve araştırılan konu ile ilgili ne gibi bilgi ve değerlendirmelerin olduğunu tespit açısından yararlıdır.[32] Örneğin, 1864 Göçü'nün

---

[31] Muhittin Ünal, "Anavatanlarından Sürülüşlerinin 136. Yılı Anma Töreni", *Çerkeslerin Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Ankara 2001, ?-?.

[32] Musa Şaşmaz, "Immigration and Settlement of Abhasians in The Ottoman Empire on British Documents, 1864-1867", *OTAM* 13, Ankara 2003, s. 1-14; Musa Şaşmaz, "Immigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire on British Documents, 1857-1864", *OTAM* 9, Ankara 1999, s. 331-366; Nazan Çiçek, "'Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti': İngiliz Arşiv Belgelerinde

sebebi Rus kaynaklarına göre Osmanlı Devleti'nin teşvik ve tahriki, Osmanlı belgelerine göre Rusya'nın Kafkasya'nın nüfusunu homojenleştirme politikasıdır. Dolayısıyla tek tür kaynak kullanmak olayı tek boyutlu veya tek taraflı olarak açıklamak gibi bir sakıncayı da taşımaktadır. Objektif olmak ve özgün çalışma yapmak düsturuna sahip olan akademisyen her şeyden önce kaynak kullanımı açısından bu ilkelerinden uzaklaşmaktadır. Oysa farklı kültüre sahip kurum ve kişilerin ürettiği belge ve kaynaklar araştırılan olayı değişik boyutlarıyla gündeme getirmektedir. İdeal olanı imkânlar ölçüsünde araştırılan konu ile ilgili bütün belgeleri temin edip tenkit yöntemiyle değerlendirmeye dâhil etmektir. Öte yandan, sadece tek tür kaynağa dayalı çalışmalarda toplumun genelini kapsayacak değerlendirmeler yapmamak gerekmektedir. Örneğin mahkeme kayıtlarından Osmanlı toplumunu tanımlamak ve bu kayıtlardaki hususları toplumun bütününü kapsayacak bir şekilde genellemek söz konusu olmamalıdır.

Aslında Justin McCarthy'nin Türkçeye *Ölüm ve Sürgün* ismiyle çevrilen eserinde ifade ettiği üzere Kafkasya'daki konsolos sayısı az olduğundan Kafkas tarihi ile ilgili Batı kaynakları çok fazla da değildir. Mevcut konsoloslar ise Müslümanlara karşı ön yargılıdırlar. Kendilerine anlatılanları bizzat şahit olmuş gibi bağlı bulundukları hükümetlere rapor edebilmiş hatta kitap hâlinde yayımlayabilmişlerdir.[33] Osmanlı coğrafyasındaki konsolosların raporlarında ise Kafkas göçmenlerinin limanlara gelişi, durumları ve iskânları ile ilgili geniş bilgilere ulaşmak mümkündür.[34] Hiç şüphesiz

---

Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)", *AÜ. SBF Dergisi* 64/1, 2009, s. 57-88.

[33] Örneğin Kırım'da 1750-1762 tarihleri arasında Fransız konsolosluğunu yürüten M. de Peysonnel, *Traité sur le Commerce de la Mer Noire* (Paris 1787) isimli iki ciltlik bir eser kaleme almıştır.

[34] Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 21; Konsolosluk raporlarına dayalı çalışmalar: Marc Pinson, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkeslerin Rumeli'ne İskanı", *Çerkeslerin Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Yay. Kuzey Kafkasya Kültür Derneği, Ankara 1993, s. 42-62; Kemal Karpat, "Avrupalı Egemenliğinde Müslümanların Konumu Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'deki İskanı", *Çerkeslerin Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Yay. Kuzey Kafkasya Kültür

Moskova'daki Askerî Tarih Arşivi, Rusya İmparatorluğu Dış Politika Arşivi ve Petersburg'daki Rus Devlet Tarih Arşivi Kafkasya tarihi açısından müracaat edilecek arşivler arasında yer almaktadır. Keza buradaki malzemelere istinaden *Kafkasya* ve *Kars Salnameleri* (*Kavkazsky Kalendar ve PKAKKO*) yayımlanmıştır. Konu ile ilgili bir diğer kaynak türü Rus arşiv malzemesine istinaden kaleme alınan monografik eserlerdir. Örneğin, Fransız asıllı olup Rus bürokrasisinde görev yapan 19. yüzyılın tanınmış Kafkas uzmanlarından birisi olan Adolf Berje 1860'lı yıllarda Kafkasya'da saha araştırmaları yapmış, Rus makamları arasındaki yazışmaları inceleme imkânı bulmuş ve elde ettiği birikimleri üzerine Kafkasya ile ilgili birçok eser kaleme almıştır. Bu eserlerinden birisinde Berje göçün sorumluluğunu Kafkasyalılara ve onları sözde kışkırtan Osmanlı bürokrasisine yıkar, dolayısıyla Rusya ve Çar Aleksandr'ı aklar. Kısacası eserde hatalı bilgiler ve yanlı yorumlar mevcuttur. Aslında Rusya çarlık geleneği üzerine 18. yüzyıldan itibaren Kafkasya üzerine birçok araştırma yaptırdı. Bu çalışmaların amacı Kafkasya'yı tanımak ve yönetmekti. Bu çalışmaların çoğu görevli subaylarca kaleme alınmıştır.[35] Çarlık dönemi Rus tarihçileri çarlığın emperyal emellerini gizlemiş, onu Hristiyan halkların kurtarıcısı ve uygarlık yayıcı modern bir devlet şeklinde betimlemişlerdir. Bununla beraber Rus kurmay subayları arasından Kafkasya'nın etnografyası, tarihi, folkloru, dilleri ve kültürü hakkında ciddi araştırmalar yapmış oryantalistler ve askerî tarihçiler de çıkmıştır.[36]

Seyyahlar özellikle yabancı bir gözle tespitlerde bulunurlar ve algılamalarını seyahatnamelerine kaydederler. Dolayısıyla Kafkasya'yı dolaşan farklı kültürlere mensup seyyahların eserleri incelenip karşılaştırılmak suretiyle bölge toplumu hakkında

---

Derneği, Ankara 1993, s. 63-89; *Papers Respecting the Settlement of Circassian Emigrants in Turkey*, Presented to Parliament June 7, London 1864.

[35] Adolf Berje, *Kafkasya Dağlı Halkların Göçü ve Kısa Tarihi*, Çev. Murat Papsu, İstanbul 2010: Bu eserin ana kaynağını çeşitli zamanlarda toplanan ve Kafkasya'da bulunan Rus askeri birliklerinin ana karargâhının arşivinde muhafaza edilen belgeler ile Rus yazarların eserleri oluşturmaktadır.

[36] Candan Badem, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti*, İstanbul 2010, s. 11.

değerlendirmelerde bulunulabilir. Örneğin, Evliya Çelebi Seyahatname'sinde Kafkasya ile ilgili malzeme mevcuttur. Dolayısıyla 17. yüzyıl Osmanlı aydınının Kafkasya ve Kafkas toplumu algısı bu gibi kaynaklardan derlenip toparlanabilir.[37] Keza Kafkasya'ya Batılı diplomatlar ve sair mesleklere mensup şahsiyetler de geziler tertip etmişler ve gözlemlerini yayımlamışlardır. Bu tür eserlerden Batılı diplomat, tüccar, misyoner gibi elit taifenin Kafkasya'ya bakış açısını ve Kafkas toplumu ile ilgili algılamasını tespit etmek imkân dâhiline girmektedir.[38]

Tolstoy 1851'de Kafkaslardaki savaşa gönüllü olarak katılmış, buradaki izlenimlerini o dönemlerde yazdığı *Baskın, Orman Kesimi, Kafkas Anıları, Rütbesi Alınmış Subay* isimli öykülerinde ve *Kazaklar* romanında aktarmıştır. *Hacı Murad* isimli romanını ise 1896'da telif etmiştir. Bu eserin yazımında Rus belgelerinden de yararlandığı anlaşılmaktadır. Ama bu eser

---

[37] *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* XI/2, Kış 2011, Evliya Çelebi özel sayısı. Alper Başer, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Nogaylar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* XI/2, Kış 2011, s. 117-128; Davut Kılıç, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Ermeniler ve Kutsal Mekânlar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* XI/2, Kış 2011, s. 99-116.

[38] Fransız ve İngiliz seyyahların eserlerine istinaden 1800'lü yılların başında Astrahan şehri ile ilgili bir çalışma için Bkz. Hasan Kara, Alper Başer, "Fransız ve İngiliz Seyyahlara Göre 19. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Astrahan Şehri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 9/2, İzmir 2009, s. 119-136; Ebenezer Henderson, *Biblical Researches and Travels in Russia, Including a Tour in the Crimea and the Passage of Caucasus*, London 1826; Hommaire de Hell, *Travels in the Steppes of the Caspian Sea the Crimea, the Cavcasus*, London 1847; Robert Sears, *An Illustrated Description Of Russian Empire*, New York 1855; Henry Lynch, *Armenia, Travels and Studies,* I, London 1901: (1893'de Ahısha, Ahılkelek, Gümrü, Erivan ve Kars'ı gezmiştir. Ufuk Tavkul, "İngiliz Dağcı Douglas W. Freshfield'in 1868-1890 Yılları Arasındaki Kafkasya İzlenimlerinden Notlar", *Türk Dünyası Tarih-Kültür Dergisi* 197, Mayıs 2003, s. 42-47; Montemont Albert, *Voyage en Russie, St. Petersburg, Moscov la Boitique, Odessa, Sevastopol, le Caucase*, Paris 1854; J. Buchan Tefler, *The Crimea and Trans Caucasia*, London 1876; Edmund Spencer, *Travels in Circassia, Krim Tartary, including a steam voyage down the Danube Vienna to Constantinopel, and round the Black sea*, Vol. I-II, London 1838; Floriant Gille, *Lettres sur le Caucase et la Crimee*, Paris 1859.

Tolstoy öldükten sonra sansürlü olarak yayımlandı. Hacı Murad'ın tam metni Berlin'de 1912'de neşredildi.[39]

Akademik Toplantılar ve Bildiri Kitabı Yayını

Bilim adamı çalışma döneminde elde ettiği bilgileri değerlendirir ve sempozyumda meslektaşlarına sunar. Diğer uzmanlar sunulan bildiriyi değişik açıdan değerlendirirler. Bildiri metni tartışma sonrası tenkit edilen noktalar dikkate alınarak tekrar gözden geçirilir. Bu nedenle bildiri metinlerinin değerlendirilmesine sadece katılımcıların dâhil edilmesi gerekir. Hatta sağlıklı bir tartışma ortamı yaratmak adına salona uzmanların dışında dinleyici almamak veya en azından tartışma ortamına dâhil etmemek gerekir. Kaynaklarda ve referans eserlerde kullanılan kelime ve deyimlerin anlamına dikkat etmek gerekmektedir. Örneğin Osmanlı belgelerinde geçen iane akçesi her zaman yardım edilen para anlamına gelmez. İane akçesi vergi ismi olarak da kullanılabilmiştir. Keza Ruslar Kafkasya'dan göç eden topluluklar için *muhadzhir* tanımlaması yapmıştır. Amaç, göç etmek için herhangi bir maddî sebep olmamakla birlikte okuyucuda söz konusu toplulukların göç kültürüne sahip oldukları ve olayı Müslüman-Hristiyan çatışması olarak gördükleri için vatanlarını terk ettikleri imajını vermektir. Oysa göç edenler arasında Hristiyan kitleler de vardır. Öte yandan araştırıcı üslubuna da dikkat etmeli *hain* gibi yargı ifade eden kelimeleri kullanmamalıdır. Yargı ifade eden kompozisyonlar siyasî tanımlamalardan öteye geçemezler. Konjonktür değiştiğinde yargı da hiç şüphesiz değişir. Örneğin, Rus yazınında Kuzey Kafkasya'da yapılan savaşlar 1950 öncesi demokratik ve ilerici, söz konusu tarihten sonra antimarksist olarak tanımlanmıştır.[40] Aslında tarihçinin burada yapması gereken husus yaptığı tespitleri okuyucu ile paylaşmak olmalıdır. Osmanlı'nın iskân politikası belirlenirken bütün görülmeksizin konuya sadece çalışılan tema açısından bakılmakta ve

---

[39] Altan Aykut, "Lev Tolstoy'un Hacı Murat Romanı", *Littera* 21, 2007, s. 79-92.
[40] Cahit Tutum, "1864 Göçü İle İlgili Bazı Belgeler", *Çerkeslerin Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Yay. Kuzey Kafkasya Kültür Derneği, Ankara 1993, s. 9.

yorumlarda bulunulabilmektedir. Örneğin, Osmanlı iskân tarihçesinin bütünü görmezden gelinerek veya bilinmediği için *Rum, Ermeni, Kürt, Arap ve Balkan toplumlarına karşı bir denge oluşturmak amacıyla Kafkas göçmenleri Orta Anadolu, Güneydoğu Anadolu, Ortadoğu ve Rumeli'ye iskân edildi*[41] gibi yorumlar yapılabilmektedir.

Osmanlı'nın bu göçü teşvik edip etmediği hususu akademik dünyada tartışılmaktadır. Aslında Türk-Rus Savaşları sonrası Müslüman ve Hristiyan ahaliye iki veya üç yıllık bir süre zarfında diğer ülkeye göç etme hakkı tanınmıştır. Bedri Habiçoğlu ve Kemal Karpat'a göre Osmanlı Devleti'nin teşvik politikası Kırım Savaşı sırasında gerçekleşen göçlerde etkili olmuştur. Bu görüşün dayanak noktası Osmanlı'nın iskâna elverişli geniş arazisinin bulunması ve Musa Kundukov'un anılarıdır. Anılara göre Fuad Paşa göçü teşvik ediyor. Bu konuyu Osmanlı belgelerine istinaden ele alan Abdullah Saydam ise teşvik hususunun abartıldığı düşüncesindedir. Gerçekten de Kafkasyalılar göç etmek üzere Osmanlı sınırına dayandıkları zaman konuyu görüşen Bâb-ı Âli, saltanat-ı seniyyenin tebaası yeterli olmakla birlikte iltica emeliyle vatanlarını terk edenleri reddederek Rusya'nın Rus baskısına bırakmayı hilafetin şanına uygun bulmadığı için göçmenlerin kabul edilmesini kararlaştırdı.[42] Kısacası genellemeler yapılırken çok dikkat edilmesi gerekmektedir. Öte yandan bildiri metni üzerine yapılan müzakereler ve tartışmalar bildiri metninin sonuna dâhil edilmelidir.

Kaynakça

Abdullah Cevdet, *Kafkasya'da Müslümanlara Beyanname, Mecmua-i İctihad Heyet-i Tahririyesi Namına*, Cenevre 1905.

Abdürreşid İbrahim, *Alem-i İslam Kafkasya Ahvaline Dair Rapor*, İstanbul 1334.

[41] Yaşar Bağ, "Çerkeslerin Dramı İşgal, Soykırım, Sürgün ve Göç", *Çerkeslerin Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Ankara 2001, s. 207.

[42] Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon 2006, s. 40.

Ahmed Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkasya Tarihçesi*, 2. Baskı, Matbaa-i Ebüzziya, Konstantiniyye 1307 [1890].

Akyüz, Jülide, "19. Yüzyılda Antakya-İskenderun Bölgesinde Nüfus Hareketliliği", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18/2, Elazığ 2008, s. 379-402.

Alankuş Kural, Sevda, "Diasporik Bir Topluluk Olarak Çerkesler", *Çerkeslerin Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Ankara 2001, s. 259-266.

Albert, Montemont, *Voyage en Russie, St. Petersburg, Moscov la Boitique, Odessa, Sevastopol, le Caucase*, Paris 1854.

Anadolu'da Yunan Mezalimi, Ankara 1338.

Appel des Musulmans Opprimés au Congres de Berlin, Leur Situation en Europe et en Asie depuis la traité de San Stefano, Constantinople 1878.

Aslan, Cahit, "Doğu Akdeniz'deki Çerkesler", Adana 2005, http://www.cerkesarastirmalari.org/pdf/turkcekitap/doguakdenizdeki_cerkesler.pdf.

Aslan, Cahit, "Bir Soykırımın Adı 1864 Büyük Çerkes Sürgünü", *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, 1, Ankara 2006, s. 103-155.

Atalay, Yenemiko Mevlut, "Kosova Adıgeleri Anayurda Döndü", *Çerkeslerin Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Ankara 2001, s. 234-237.

Aykut, Altan, "Lev Tolstoy'un Hacı Murat Romanı", *Littera* 21, 2007, s. 79-92.

Ayverdi, Samiha, *Mesihpaşa İmamı*, İstanbul 1974.

Baddeley, John F., *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, İstanbul 1989.

Badem, Candan, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti*, İstanbul 2010.

Bağ, Yaşar, "Çerkeslerin Dramı İşgal, Soykırım, Sürgün ve Göç", *Çerkeslerin Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Yay. Ankara Kafkas Derneği, Ankara 2001, s. 207-216.

Başer, Alper, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Nogaylar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* XI/2, Kış 2011, s. 117-128.

Bayraktar, Hilmi, "Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayetine Yapılan Göç ve İskânları (1869-1907)", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi 22, Güz 2007, s. 405-434,*

http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s22/bayraktar.pdf

Berber, Ferhat, "19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler", *Karadeniz Araştırmaları* 31, Güz 2011, s. 17-49.

Berje, Adolf, *Kafkasya Dağlı Halkların Göçü ve Kısa Tarihi*, Çev. Murat Papsu, İstanbul 2010.

Bice, Hayati, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara 1991.

Çiçek, Nazan, "'Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti': İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)", *AÜ. SBF Dergisi* 64/1, 2009, s. 57-88.

Çokum, Sevinç, *Bizim Diyar*, İstanbul 1984.

Culum, Mehmet, *Azab Ağa, Bir Ege Hikâyesi*, İstanbul 2004.

Demirel, Muammer, "Artvin ve Batum Göçmenleri (1877-1878 Osmanlı Rus Savaşından Sonra)", *AÜ, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 40, Erzurum 2009, s. 317-340.

Demirel, Muammer, "Kırım Savaşından Sonra Eskişehir'e Yerleştirilen Göçmenler", *AÜ, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 28, Erzurum 2005, s. 311-319.

Edirneli, Metin, "*Balkanlar ve Göç"* Belgeseli.

Eren, Ahmet Cevat, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri, Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, İstanbul 1966.

Erkan, Süleyman, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Trabzon 1996.

Geray, Cevat, *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskânı (1923-1961)*, Ankara 1962.

Gille, Floriant, *Lettres sur le Caucase et la Crimee*, Paris 1859.

Gürbüz, Yılmaz, *Balkan Acısı*, İstanbul 1975.

Gürbüz, Yılmaz, *Mübadiller*, Ankara 2007.

Habiçoğlu, Bedri, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, İstanbul 1983.

Hacı Mustafa Mahir, *Kafkasya Kabilelerinin Alamat ve Ümeralarının Hikayat ve Vakıaları*, Kahire 1309.

Hell, Hommaire de *Travels in the Steppes of the Caspian Sea the Crimea, the Cavcasus*, London 1847.

Henderson, Ebenezer, *Biblical Researches and Travels in Russia, Including a Tour in the Crimea and the Passage of Caucasus*, London 1826.

İpek, Nedim, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon 2006.

Irmak, Çağan, "*Dedemin İnsanları",* Sinema filmi 2011.

İstanbul'da Kafkasyalılar Arasında Neşr-i Maarif Cemiyeti Beyannamesi, İstanbul 1330.

Kafkasya Talebesi Neşr-i Maarif Cemiyetinin Programı, İstanbul 1328.

Kafkasya ve Asya-yı Vusta ve Türkistan Vilayetleri Buhara ve Hiyve Hanlıkları, Coğrafi, Siyasi, Tarihi ve İstatistiki Mücmal Malumat, Çev. Nazmi, İstanbul 1334.

Kaplan, Cemal, *Köyüm Hamidiye*, İstanbul 2005.

Kara, Hasan/Alper Başer, "Fransız ve İngiliz Seyyahlara Göre 19. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Astrahan Şehri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 9/2, İzmir 2009, s. 119-136.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914). Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. B. Tırnakçı, İstanbul 2003.

Karpat, Kemal, "Avrupalı Egemenliğinde Müslümanların Konumu Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'deki İskanı", *Çerkeslerin Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Yay. Kuzey Kafkasya Kültür Derneği, Ankara 1993, s. 63-89.

Kaya, Ayhan, "Diasporada Çerkes Kimliğinin Dönüşümü: Değişen Siyasal Konjonktür Karşısında Yeniden Tanımlanan Etnik Sınırlar", *Sivil Toplum ve Dış Politika: Yeni Sorunlar, Yeni Aktörler*, İstanbul 2007, s. 57-76.

Kılıç, Davut, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Ermeniler ve Kutsal Mekânlar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* XI/2, Kış 2011, s. 99-116.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi* (1451-1590), (1. Baskı, 1976), 2. Baskı, Ankara 1993.

Klaproth, J., *Voyage au Mont Caucase et en Georgie. Avec un carte,* Paris 1823.

Kocacık, Faruk/Mehmet Eser, "Kafkasya'dan Anadolu'ya göçler: Sivas İli Örneği", *Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks* 2/1, 2010, s. 187-196.

Küçük, Yalçın, *Türkiye Üzerine Tezler*, İstanbul 1992.

Les Atrocités des Bulgares en Thrace, Ed. Le Comité de la Défense Nationale, Constantinople 1913, http://louisville.edu/a-s/history/turks/atrocites_bulgares_en_thrace.pdf

Les Atrocités des Coalisés Balkaniques No. 1-2-3, Le Comité de Publication D.A.C.B., Constantinople 1913, http://louisville.edu/a-s/history/turks/coalises_balkaniques.pdf

Les Atrocités des Grecs en Macédoine, No. 5, Ed. Le Comité de la Defense Nationale Ottomane, Stamboul 1914, http://louisville.edu/a-s/history/turks/coalises_balkaniques_5.pdf

Lynch, Henry, *Armenia, Travels and Studies,* I, London 1901.

McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1998.

Mehmed Tahir el-Karahi, *Kafkasya Mücahidi Şeyh Şamil'in Gazavatı*, İstanbul 1917.

Met Çunatuka İzzet, *Evrikalarım Yani Bulduklarım Kadım Kafkasya ve Kafkas Bosforu*, İstanbul 1334.

Okur, Ahmet, "*Sürgün ve Ölüm, Bir Göç Hikâyesi*" Belgeseli.

Oral, Mustafa, "Sultan II. Abdülhamit Döneminde Bir 'Çerkes Tarihi' Yazılması Girişimi", *ÇTTAD (Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi)* 7/16-17, Bahar-Güz 2008, s. 71-88.

Oran Arslan, Nebahat, "Güney Kafkasya'dan Türkiye'ye Gelen Muhacir ve Mültecilerin Durumu (1921-1945)", *AÜ, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 35, Erzurum 2007, s. 341-359.

Özel, Oktay, "Muhacirler, Yerliler ve Gayrimüslimler Osmanlı'nın Son Devrinde Orta-Karadeniz'de Toplumsal Uyumun Sınırları Üzerine Bazı Gözlemler", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 5, Bahar 2007, s. 93-112.

Özyürek, Ali Ezger, *Muhacirler (Bitmeyen Göç),* İstanbul 2003.

Papers Respecting the Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Presented to Parliament June 7, London 1864.

Peysonnel, M. de, *Traité sur le Commerce de la Mer Noire,* Paris 1787.

Pinson, Marc, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkeslerin Rumeli'ne İskanı", *Çerkeslerin Sürgünü (21*

Mayıs 1864), Yay. Kuzey Kafkasya Kültür Derneği, Ankara 1993, s. 42-62.

Rays, Fung H., *Kafkasya Ahvaline Dair Rapor*, İstanbul 1918.

Russian Atrocities in Asia and Europe during the Months of June, July, and August 1877, Printed by A. H. Boyajian, Constantinople 1877, http://louisville.edu/a-s/history/turks/Russian% 20Atrocities.pdf

Şaşmaz, Musa, "Immigration and Settlement of Abhasians in The Ottoman Empire on British Documents, 1864-1867", *OTAM* 13, Ankara 2003, s. 1-14.

Şaşmaz, Musa, "Immigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire on British Documents, 1857-1864", *OTAM* 9, Ankara 1999, s. 331-366.

Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876),* Ankara 1997.

Sears, Robert, *An Illustrated Description Of Russian Empire*, New York 1855.

Şenyurt, Şehbal, "*Adige*" Belgeseli, 1998.

Şimşir, Bilal N., *Rumeli'den Türk Göçleri*, Ankara 1970.

Şoenu Mehmed Fetgerey, *Kafkasya ve Servet Menbaları*, İstanbul 1924.

Spencer, Edmund, *Travels in Circassia, Krim Tartary, including a steam voyage down the Danube Vienna to Constantinopel, and round the Black sea*, Vol. I-II, London 1838.

Tavkul, Ufuk, "İngiliz Dağcı Douglas W. Freshfield'in 1868-1890 Yılları Arasındaki Kafkasya İzlenimlerinden Notlar", *Türk Dünyası Tarih-Kültür Dergisi* 197, Mayıs 2003, s. 42-47.

Tavkul, Ufuk, "Kafkasya İçin Türkiyat Araştırmalarının Önemi", *I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, Bildirileri 25-26 Mayıs 2006,* s. 187-202.

Taymaz, Erol, "'Anayurda Dönüş Hareketleri' Yahudiler, Filistinliler, Çerkesler", *http://www.kaffed.org/index.php/bilgi-belge/donus/item/243-anayurda-donus-hareketleri-yahudiler-filistinliler,-cerkesler.html.*

Tefler, J. Buchan, *The Crimea and Trans Caucasia*, London 1876.

Tepekaya, Muzaffer, "19. Yüzyılın 2. Yarısında Kırım ve Kafkasya'dan Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağına Göçler", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 6/2, İzmir 2006, s. 463-480.

Tolstoy, Lev Nikolayeviç, *Kafkasya Esirleri*, Çev. Ali Fehmi, Bakü 1330.

Toumarkine, Alexandre, "Diaspora, Dönüş Hareketi ve Devlet: Dünden Alınan Dersler ve Gelecek İçin Perspektifler", *Çerkeslerin Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Ankara 2001, s. 192-195.

Toumarkine, Alexeandre, "Katip Çelebi'nin Cihannümasında Abhazistan ve Çerkezistan: Kuzey Batı Kafkasya'ya Bir Osmanlı Bakışı", *Toplumsal Tarih* 40, Nisan 1997, s. 28-34.

Tutum, Cahit, "1864 Göçü İle İlgili Bazı Belgeler", *Çerkeslerin Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Yay. Kuzey Kafkasya Kültür Derneği, Ankara 1993, s. 3-41.

Uğurlu, Özel, *Anzure-Kafkasya'dan Anadolu'ya Çerkes Göçü,* İstanbul 2007.

Ünal, Muhittin, "Anavatanlarından Sürülüşlerinin 136. Yılı Anma Töreni", *Çerkeslerin Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Ankara 2001, s. ?-?.

Ünal, Murat, "*Bir Kederle Düştüler Yola: Adı Mübadele*" Belgeseli.

Unat, Nermin Abadan, *Bitmeyen Göç*, İstanbul 2006.

Yel, Selma/Ahmet Gündüz, "19. Yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Çerkesleri Sürgün Etmesi ve Uzunyaylaya Yerleştirilmeleri 1860-1865", *Turkish Studies* 3/4, 2008, s. 949-983.

Yılmaz, Mehmet, "*Konya Vilayetinde Muhacir Yerleşmeleri*", Konya Selçuk Üniversitesi Doktora Tezi, 1996.

Yılmazel, Ali Fuat, "*19. Yüzyılda Kafkasya'dan Osmanlı Topraklarına Göç ve İskân Hareketleri*", Eskişehir Anadolu Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2000.

Yorulmaz, Ahmet, *Savaşın Çocukları*, İstanbul 2002.

İKİNCİ KISIM:

1864 KAFKAS GÖÇÜ'NÜN NEDENLERİ, GÖÇ SÜRECİ VE SALGIN HASTALIKLAR

SOYKIRIMDAN KAÇIŞ: CEBEL-İ ELSİNEDEN MEMÂLİK-İ MAHRÛSAYA

Abdullah SAYDAM

> "Rus askerlerinin, ikişer üçer evlere girmesini izleyen dehşet sahneleri öylesineydi ki, bunları hiçbir rapor görevlisi aktarmaya cesaret edemezdi…" (Kont Lev Tolstoy)

19. yüzyılın en trajik hadiselerinden bir tanesi, Kafkas halklarının maruz kaldıkları kanlı katliam ve bundan kaçmaya çalışanların karşılaştıkları felaketlerdir. Sistematik olarak Kafkasya'da yayılmak isteyen Rusya'nın ihtiraslarına karşı, ilkel silahlarla, sınırlı imkânlarla ve yetersiz kurumsal yapılarla direnmeye çalışan Çerkesler, Çeçenler, Dağıstanlılar, Abazalar ve diğerleri… Bölgenin en güçlü ve modern ordularına sahip Rus Çarlığı karşısında güç birliğinden, koordinasyondan ve dış yardımdan yoksun ama hürriyetlerine âşık, topraklarına sadık, cesaretleri en büyük silahları olan Kafkas Dağlılarının mücadelesi nihaî başarıya ulaşamadı. Rusya'nın katliamlarından kurtulmak için tek yol vardı; "Memâlik-i Mahrûsa"ya, yani Halife'nin memleketlerine sığınmak. Bu sadece Müslümanlara mahsus bir kurtuluş yolu değildi, yok edilme tehlikesi ile karşı karşıya kalan her topluluk, hatta böyle bir tehlike olmasa da sırf Çar'ın idaresi altında yaşamak istemeyenler zaruri bir tercih durumundaydı. Böylelikle 1860'larda tarihin en büyük kitlesel göçlerinden biri meydana gelmiş oldu. Dünyanın bir başka bölgesinde benzerine rastlanamayacak kavmi özelliklere, kültürel dokuya sahip olan,

genel olarak Çerkesler[1] diye bilinen akraba toplulukların, tarihin bilinen en eski çağlarından beri yaşadıkları yurtları terk etmeleri sebepsiz değildi şüphesiz. Bölge insanının yurdundan koparılmasına sebebiyet veren siyasî gelişmelerin derin bir tarihî arka planı bulunmaktadır.

Masallardaki Kaf Dağı'nın ardında kabileler hâlinde yaşayan, bu yüzyıla gelinceye değin, akraba kabilelerin dahi birbirilerinin yönetimi altına girmedikleri coğrafya idi burası. Vadilerle parçalanmış Kafkas Dağları'nın eteklerinde, balta girmemiş ormanlarında yaşayan kabilelerin dilleri ve kültürleri farklıydı. Bir tepenin ön yamacında bir dil, arka yamacında başka bir dil konuşulmaktaydı. Arap tarihçilerinin ve coğrafyacılarının *Cebel-i Elsine* yani *Dillerin Dağı* dedikleri bir bölgeden söz ediyoruz.[2] Efsanelere göre dünyaya dil dağıtmakla görevlendirilen melek, yaptığı işten sıkılmış ve Kafkasya üzerine vardığında torbasındaki kalan bütün dilleri boşaltmış. Gerçekten de efsaneyi haklı çıkarırcasına bölgede en eski çağlardan kalma pek

---

[1] Kafkasya'nın yerli halklarından bir bölümünü ifade etmek üzere kullanılan *Çerkes* tabiri ile bölgedeki kavimlerin tamamının kastedilmesinin isabetli olmadığı bilinmekte olup kavramın muhtevası ve konu üzerindeki farklı görüşler bu makalenin kapsamı dışındadır. "Galat-ı meşhur" haline gelmiş olan *Çerkesler* adının, aslında sadece *Adigeler*i ifade etmesi gerekirken, Kuzeybatı Kafkasya halklarının tümüne şamil olacak biçimde kullanılması pratik bir faydadan kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte Kafkas kavimlerinin etnik yapısına dair birkaç eserin ismini de zikretmekte yarar bulunmaktadır. Şerafettin Terim, *Kafkas Tarihinde Abazalar ve Çerkeslik Mefhumu*, İstanbul 1976; İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul 1958; Şerafettin Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul 1961; Cevdet Yıldız, "Adige Dili ve Edebiyatı", *Kafkasya Üzerine Beş Konferans*, İstanbul 1977, s. 39-94; Mirza Bala, "Çerkesler", *İslam Ansiklopedisi*, III, s. 377; Gustav A. Ritter, "Yeryüzünün Halkları", *Kuzey Kafkasya*, VII/42, İstanbul Nisan-Mayıs 1977, s. 9-14.

[2] Ahmed Cevdet Paşa, Dağıstan'dan şöyle bahsetmektedir: "Bu kıtanın her köşesinde birbirine mugayir kavimler sakin olarak, her tarafında başka başka lisanlar söylendiğinden, Araplar burasını *Cebel-i Elsine* tesmiye etmişlerdir." *Kırım ve Kafkasya Tarihçesi*, İstanbul 1307, s. 51.

çok orijinal dil konuşulmakta,[3] eski medeniyetlerin kalıntısı olan kültürler yaşamaktaydı.[4]

Kabileler tarzında yaşayış bölge halkının birlik oluşturmasını engellerken, Kafkas Dağları'nın tabiî şekli Romalılar, Sasaniler, Osmanlılar gibi civardaki güçlü devletlerin bölgeye mutlak anlamda hâkim olmalarına fırsat vermemişti. Mesela Osmanlı Devleti zımnen burayı kendi toprakları olarak görmesine karşılık, başka coğrafyadakiler derecesinde Kafkas kabileleri üzerinde hükümranlık kurabilmiş değildi. Aynı durum Safeviler için de geçerli idi. Sadece Rusya 19. yüzyılda bunu başarabildi.

IV. İvan'ın (Korkunç) Kazan (1552) ve Astrahan Hanlığı'nı (1556) hâkimiyet altına almasından sonra Kafkasya'nın tarihinde yeni bir dönem başlamış oldu. Bu tarihten sonra Rusların ilgisi Kafkasya üzerinde yoğunlaştı. Müteakip iki asırlık dönemde adeta bölgenin ele geçirilmesine yönelik adım adım gelişen bir strateji devreye sokuldu. Kafkasya ve Orta Asya'ya hâkim olmak Rusya için kutsal bir vazife sayıldı.[5] I. Petro zamanında kısa süreli Bakü işgali bu stratejinin ilk denemesi olarak nitelenebilir. 1722'de bazı Rus tüccarlarının Şirvan'ın merkezi olan Şemahi'de meydana gelen kargaşada öldürülmelerini bahane eden I. Petro, Dağıstan'ı aşıp Bakü'yü ele geçirmişti (1724).[6] On yılı aşkın bir süre bölgede kalan Ruslar, daha sonra Nadir Şah'tan çekinerek Azerbaycan'dan ayrılmak zorunda kalmışlar ise de, bu sadece

---

[3] Bölgede konuşulan dil ve lehçe sayısının kırk civarında olduğu, eskiden Romalıların buradaki işlerini 130 kadar tercüman vasıtasıyla sürdürmek zorunda kaldıkları tahmin olunmaktadır. John F. Baddaley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, İstanbul 1980, s. 21-22. Şemseddin Sami Kafkasya'da konuşulan dil sayısını 70 olarak vermekteydi. *Kamusu'l-Alâm*, V, İstanbul 1316, s. 3547.

[4] Paul B. Henze, *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç: XIX. Yüzyılda Kuzey Kafkasya'da Dağ Köylülerinin Direnişi*, Çev. Akın Kösetorunu, Ankara 1985, s. 2 (*Central Asian Survey*, I/4, Nisan 1983, s. 41-58'den tercüme edilmiştir.)

[5] Süleyman Tekiner, "Azerbaycan Türkleri", *Dergi*, XVI/60, Munih 1970, s. 6.

[6] Wassan Giray Cabağı, *Kafkas-Rus Mücadelesi*, İstanbul 1967, s. 21-27; Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul 1979, s. 33-34; Tadeusz Swietochowski, *Rus Azerbaycanı (1905-1920)*, Çev. Nuray Mert, İstanbul 1988, s. 21-22; İbrahim Yüksel, "Çarlık Rusyasının Azerbaycan'ı İstilası ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu", *Kafkas Araştırmaları* I, İstanbul 1988, s. 25-27.

geçici bir ayrılıktı. Bundan yarım asır sonra bölge üzerindeki Rus tahakkümü yeniden tezahür etti.

1768-1774 yılları arasında cereyan eden ve Osmanlıların oldukça ağır bir şekilde hezimete uğradıkları savaş sonunda imzalanan *Küçük Kaynarca Antlaşması*'na göre Kırım artık bağımsız hâle gelmekteydi. Antlaşma'nın Kafkasya ile ilgili maddesi ise bölgenin kaderini derinden etkileyecek idi. Buna göre Büyük ve Küçük Kabarta Kırım'a tabi bir bölge olarak kabul edilmekteydi.[7] 1783 yılında Kırım'ın Rusya tarafından ilhak edilmesi ile Kabartay toprakları da ele geçirilmiş oldu. Bu dönemde Mozdok-Stavropol hattında inşa edilen kalelerin merkezi olmak üzere tesis edilen müstahkem şehrin adı anlamlıydı; *Vladikafkas* yani *Kafkasların Hükümdarı.* Hedef aşikâr idi: "Kafkasları ele geçirmek".[8]

Bu gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti, Soğucak Valiliğini (daha sonra Anapa) tesis ederek Rus ilerleyişine karşı bölge halkıyla dayanışma suretiyle bir savunma alanı oluşturmaya çalıştı. Ferah Ali Paşa'nın valiliği süresince Çerkesler arasında İslamiyet bir hayli hızlı yayılma gösterdi.[9] Ahmed Cevdet Paşa'nın anlattığına göre; *"Kırım Hanlığı istiklâl suretiyle Devlet-i Aliye'den munfasıl oldukta lede'l-icâb tevâif-i Çerâkise'den asker celb ve istihdam etmek üzere Devlet-i Aliye nazar-ı ihtimâmını Çerkesistan'a ihâle etmeğe mecbur olduğundan ahalisine Din-i İslâm telkin olunup refte refte bu tarafların kâffe-i ahalisi putperestlikten geçerek kavi Müslüman olmuşlardır."*[10] 18. yüzyılın sonlarında işgal hareketleri yoğunlaşmaya başlarken bu yeni Müslümanlar cihat inancı ile kabilevî heyecanı birleştirerek mücadele etmeye başladılar. İmam Mansur Uşurma tarafından başlatılan, İmam Şamil'in teslim olmasına kadar devam eden *Müridizm Hareketi,* Dağıstan, Çeçenistan ve Çerkesistan

---

[7] Bkz. Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 21. maddesi. *Muahedât Mecmuası*, III/1, İstanbul 1296, s. 267.
[8] Henze, *age*, s. 4.
[9] Ayrıntılar için bkz. Zübeyde Güneş Yağcı, "*Ferah Ali Paşa'nın Soğucak Muhafızlığı (1781-1785)",* Samsun Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.
[10] Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Yay. haz. Cavid Baysun, I, Ankara 1986, s. 95.

bölgesinde bağımsızlık ve hürriyet mücadelesinin bir diğer adıydı.[11]

19. yüzyıl başladığında Kafkasya; Osmanlı Devleti, Rusya ve İran arasında şiddetli bir nüfuz mücadelesine sahne olmaktaydı. Uzun vadede kazanan Rusya oldu.[12] İran, *Gülistan* (1813) ve *Türkmençay* (1828) Antlaşmaları ile Aras Nehri'nin kuzeyindeki bütün haklarından vazgeçti. Bir yıl sonra da Bâb-ı Âli, *Edirne Antlaşması*'nın dördüncü maddesi ile Kafkasya üzerinde hiçbir hakkı kalmadığını kabul etmek zorunda kaldı.[13]

Ancak Kuzey Kafkasya Müslümanları kendilerine sorulmadan, kendilerinin temsil edilmediği bir müzakere neticesinde imzalanan bu antlaşma hükümlerini tanımadılar. Yurtlarını Ruslara teslim etmeye yanaşmadılar. Onlar, Müslüman olmak dolayısıyla İstanbul'daki Halife'ye bağlı olduklarını, ancak hiçbir zaman Sultan'ın emrinde yaşamadıklarını, asker ve vergi vermediklerini, bu yüzden yapılan antlaşmanın kendilerini alakadar etmediğini, vatanlarını müdafaa etmek için kanlarının son damlasına kadar cihat etmeye karar verdiklerini ilan ettiler.[14]

Nakşibendî Tarikatı mensuplarının öncülüğünde yürütülen bu gazavat hareketinin liderliğini sırasıyla İmam Muhammed (1829-1832), İmam Hamzat (1832-1834) ve İmam Şamil (1834-1859) üstlendi. Özellikle İmam Şamil'in yönetiminde yürütülen mücadele süresince Rusların bölgeye tamamen hâkim olması engellendi ise de buradan tamamen atılmaları mümkün olamadı.

---

[11] Geniş bilgi için bkz. Aytek Kundukh, *Kafkasya Müridizmi*, Haz. Tarık Cemal Kutlu, İstanbul 1987; Ahmet Akmaz, "*Rus Yayılmacılığı Karşısında Kafkasya Müridizm Hareketi*", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 1994; Abdullah Temizkan, "Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi ve Feodal Beylerle İlişkileri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* IX/2, İzmir 2009, s. 165-190.

[12] Bkz. Cemal Gökçe, *Kafkasya Siyaseti*, İstanbul 1979; Mustafa Aydın, "*XIX. Yüzyılda Kafkaslarda Nüfuz Mücadeleleri (1800-1830)*", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.

[13] *Muahedât Mecmuası*, IV/2, İstanbul 1298, s. 72-73.

[14] Cabağı, *age*, s. 53-55. Kafkasya'da kapsamlı bir seyahat yapan Mortiz Wagner'in gözlemlerine dair bkz. *Kafkas-Rus Savaşı'nda Çerkesler – Çeçenler – Kazaklar ve Gürcüler*, Çev. Sedat Özden, İstanbul 1999.

Bu hususta Kırım Savaşı önemli bir fırsat idi. Bir taraftan Kafkasya'da devam etmekte olan bağımsızlık mücadelesi, diğer taraftan İngiltere ile Fransa'nın Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa katılması, buradaki halk arasında istikbâl için olumlu sonuçlar ortaya çıkacağı beklentisini doğurdu. Ancak Osmanlı Devleti ile İmam Şamil arasındaki irtibatsızlık, İngiltere ile Fransa'nın bölgeye müdahaledeki isteksizliği beklenen sonuçları ortaya çıkarmadı. Paris Antlaşması buradaki statüyü değiştirmedi. Böylelikle bölgenin Rusya'ya ait olduğu uluslararası camia tarafından kabul edilmiş oldu. Kırım Savaşı'nı kaybeden Çar, mağlubiyetin lekesini çeyrek asırdan fazla süre kendisini uğraştıran Kuzey Kafkasya'daki bağımsızlık hareketini imha ederek silmek istedi. Bunun için savaşın hemen akabinde bütün güçlerini Çeçenistan ile Dağıstan'da topladı. Kanlı çatışmalardan sonra 6 Eylül 1859'da İmam Şamil esir düştü.[15] Bundan sonra mücadele Çerkesistan sahasında devam etti. Çerkesler ile Abazaların direnişi altı yıl kadar daha sürdü.

Rusya bir taraftan Çerkeslerle mücadeleyi sürdürürken, diğer taraftan bölgede kalıcı olabilmek için uzun vadeli bir strateji takip etmeye başladı. Stratejinin özünü *demografik üstünlük elde etmek* diye tanımlamak mümkündür. Bu kolonizasyon siyasetinin en belirgin hususiyeti, eski ahaliyi göç ettirmek, yerine yeni topluluklar getirtip yerleştirmekti. Müridizm hareketi bitmeye yüz tutunca bu konu resmî çevrelerde açıkça konuşulmaya başlandı. Nitekim Kafkasya'daki Rus ordusunun Kurmay Başkanı olan Milyutin 1857'de şöyle diyordu: "Bizim esas gayemiz Kafkas Dağları'nın eteklerindeki bölgelere Rusları yerleştirmektir." Prens Baryatinsky buna şu şekilde karşılık verdi: *"Kuban ötesi topraklarda güçlenebilmemiz için seçtiğimiz tek yol buraya Kozakları yerleştirerek, dağlıları yavaş yavaş*

---

[15] İmam Şamil'in mücadelesi için bkz. Muhammed Tahirü'l-Kerakhi, *İmam Şamil'in Gazavatı*, Haz. Tarık Cemal Kutlu, İstanbul 1987; Samih Nafiz Tansu, *Şeyh Şamil*, İstanbul 1963; Baddaley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*; Moshe Gammer, *Muslim Resistance to the Tsar. Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan*. Londra 1994; Paul B. Henze, *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç*; N. Luxemburg, *Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, Çev. Sedat Özden, İstanbul 1998.

baskı altına almak ve onların yaşama imkânlarını yok etmektir. Bize karşı olan halklara acımanın gereği yoktur. Devletin menfaati onların topraklarının ellerinden alınmasını gerektiriyor."[16]

Çerkeslere yönelik saldırgan politikanın bir sebebinin onların Amerikan yerlileri gibi barbar ve asla evcilleştirilemez oluşları olduğunu ifade eden Prens Koçubey; "Yerinde duramayan bu halkı kontrol etmenin en iyi yolu onları yok etmektir" demekteydi.[17] Prensin sözleri Kuzey Kafkasya'da yaşayan ve Rus olmayan halkın soykırıma maruz bırakılması anlamına gelmekteydi. Burada bir etnik temizlik yapılması kararının sadece 1860'lı yıllara ait olmadığını, yarım asır önceki Rus yetkililerinin de aynı bakış açısına sahip olduğunu görmekteyiz. Nitekim 1816 yılında Kafkas Orduları Başkomutanlığına getirilen General Yermolof da şöyle demekteydi: "Kafkasyalı bir dağlı çocuğun asılması yüz Rus askerinin sağ kalması demektir."[18]

Şamil'in teslim olmasından sonra bölge halkına iki seçenek teklif edilmişti: İç bölgelere göç ettirilmeyi kabul etmek veya Osmanlı Devleti'ne gitmek. Üçüncü seçenek ölüme razı olmaktan başka bir şey değildi. Son savaş da kaybedilince, büyük çoğunluk için yapacak tek şey kalmıştı; Halife'nin memleketine iltica etmek. Çerkeslerle yapılan savaşlar sırasında Ruslar, ele geçirdikleri yerlerin halkına bulundukları vadileri boşaltmaları için bir ay süre tanımışlar, bu konuda bir de kararname yayımlamışlardı. Karara uymayanlara ise savaş esiri muamelesi yapılacağı ilan edilmişti.[19] Çar'ın hükümeti, böylece imparatorluğunun güneyindeki eski nüfustan kurtulup buraları

---

[16] "Milletimiz Böyle Yok Edildi - Kafkasya Basınından Seçmeler", Çev. S.E.B., *Kafkasya Gerçeği* 6, Samsun 1991, s. 5. 1860'da yaklaşık 85.000 kişinin yerleştiği 111 yeni köy kurulmuştu. Ed. Dulaurier, "La Russie dans le Caucase-Lexode des Circassiens et la Colonisation Russe", *Revue des Deux Mondes,* LXI, s. 62.

[17] Stephen D. Shenfield, "Çerkesler – Unutulmuş Bir Soykırım mı?", Çev. Ö. A. Kurmel, *Sürgün, 21 Mayıs 1864*, Ankara 2011, s. 131.

[18] General Yermolof'un acımasız siyaseti hakkında bkz. John F. Baddaley, *age*, s. 110-173.

[19] Cabağı, *age,* s. 72; Rahmi Tuna, "Çerkeslerin Kafkasya'dan Göçü", *Kafkasya Üzerine Beş Konferans,* İstanbul 1977, s. 95-149, s. 141.

daha kolay Ruslaştırmak istiyordu.[20] Çerkeslerin o topraklarda bir daha yaşamalarını imkânsız bırakacak şekilde zulümler yapılıyordu. *"Göçe zorlamanın klasik yöntemi: evleri, tarlaları yak, yık; kaçmaktan ya da aç kalıp ölmekten başka seçenek bırakma."*[21]

Rus askerlerinin ele geçirdikleri her köyde, halkın yerlerini süratle boşaltmalarını sağlamak için evler ve samanlıklar yakılmaktaydı. Çaresiz kalan halk sahillere üşüşerek bir an önce Anadolu kıyılarına ulaşmayı arzu etmekteydiler. Bir gemi, bir kayık, bir balıkçı teknesi bulanlar kendilerini şanslı sayarak Karadeniz'in korkunç fırtınalarına aldırış etmeden denize açılmaktaydılar, çünkü bütün tehlikesine rağmen denize açılmak kurtuluş için bir umut işaretiydi. Geride kalmanın ölüm demek olduğunu herkes bilmekteydi.

1864 yılı Rus-Çerkes Savaşlarının en acımasızca cereyan ettiği dönemdir. Taraflar arasındaki güç dengesinin silah ve asker sayısı itibarıyla anormal derecede Rusya'nın lehine olduğu 21 Mayıs 1864'te Kbaada Yaylası'nda yapılan son savaşta bütün cengâverliklerine rağmen Çerkesler mağlup oldular.[22] Onlara yapılan katliam ve mezalim olağanüstü boyutlardaydı. Bu hususu bizzat Rus gözlemciler de eserlerinde açıkça belirtmekteydiler. Karadeniz sahillerine sürülen yüz binlerce insanın perişan hâline şahit olan Rus tarihçi Berje'nin sözleri 1864'te tam bir soykırımın yaşandığını gözler önüne seriyor: *"Novorosisk Körfezi'nde toplanmış on yedi bin dağlının bende bıraktığı korkunç izlenimi hiç unutmayacağım. Yılın bu sert*

---

[20] Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye,* Çev. Mehmet Harmancı, II, İstanbul 1983, s. 152. Bu konudaki bir haber için de bkz. *The Levant Herald,* 1 December 1867.

[21] Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1998, s. 35.

[22] Çerkeslerin Ruslara karşı mücadeleleri hakkında ayrıntılar için bkz. Ali Kasumov / Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı, Çerkeslerin XIX. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı Tarihi*, Çev. Orhan Urevelli, Ankara 1995; Semen Esadze, *Çerkasya'nın Ruslar Tarfından İşgali, Kafkas-Rus Savaşlarının Son Dönemi*, Çev. Murat Papşu, Ankara 1999; İbrahim Köremezli, "*The Place of the Ottoman Empire in the Russo-Circassian War (1830-1864)",* Bilkent Üniversitesi Uluslar Arası İlişkiler Bölümü Yüksek Lisans Tezi, 2004.

zamanında neredeyse tamamen gıdasız kalan, tifüs ve çiçek salgınıyla kırılan bu halkın hâli içler acısıdır. Gökyüzünün altında çıplak arazide yırtık elbiselerinin içinde katılaşmış cesediyle yatan genç Çerkes kadının ve biri can çekişen diğeri annesinin göğsünden süt emmeye çalışan çocukların manzarası hangi kalbi sızlatmaz? Benzer pek çok sahne gördüm."[23]

Bu yıllarda Batı basınında Çerkeslerin yürüttüğü mücadeleden dolayı olumlu düşünceler yer almaktaydı. Kafkasya'daki ölüm kalım savaşını Avrupa'ya ulaştıran James S. Bell, Theophil Lapinski, David Urquhart, Edmund Spencer gibi yazarlar Ruslara karşı kahramanca savaşan şövalye ruhlu insanlardan bahsetmekteydiler.[24] Lord Byron anlatılanlardan etkilenerek Çerkes kadınlarının güzelliklerini metheden bir şiir yazarken,[25] Karl Marx, *"Hürriyetin nasıl elde edilmesi lazım geldiğini Kafkasya dağlılarından ibretle öğreniniz. Hür yaşamak isteyenlerin nelere muktedir olduğunu görünüz"* demekteydi.[26] Ancak bu soyut takdir ifadelerine karşılık, saldırı ve katliamlar yaşanırken Avrupa'dan etkili bir itiraz bile yükselmedi. Hâlbuki bazı İngiliz seyyahların ve ajanların bölgedeki çalışmaları İngiltere'nin onlara sahip çıkacağı yolunda bir umut doğurmuştu. Gelişmeler gösterdi ki, Kafkas halklarına yönelik "etnik temizlik" siyasetine karşı duracak, itiraz edecek

---

[23] Stephen D. Shenfield, "Çerkesler – Unutulmuş Bir Soykırım mı?", Çev. Ö. A. Kurmel, *Sürgün, 21 Mayıs 1864*, Ankara 2011, s. 126-127. Adolf Berje başta olmak üzere bazı Rus tarihçilerinin göç konusuna ilişkin değerlendirmelerine dair bkz. Sadriye Güneş, "Rus Kaynaklarına Göre 19. Yüzyıda Yaşanan Kafkas Göçlerinin Nedenleri ve Sonuçları", *1864 Kafkas Göçü, Kafkaslarda Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün* (Sempozyuma sunulan bildiri).

[24] Kırım Savaşı sırasında bazı İngiliz görevlilerin Çerkesistan bölgesinde temaslarda bulundukları ve gözlemlerini hükümetlerine ilettikleri görülmektedir. Bunlardan biri de John Longworth idi. Onun Çerkesistan'daki faaliyetleri ve misyonu hakkında bkz. Musa Şaşmaz, "Longworth's Mission to Circassia in 1855", *OTAM* 10, 1999, s. 219-241. 1843'te bölgede bulunan Longworth'un Çerkeslerin mücadelesine dair yazdığı eser için bkz. *Kafkas Halklarının Özgürlük Savaşı*, Çev. Sedat Özden, Kayseri 1996.

[25] Irme Kreiten, "Egzotiklik, Jeopolitik ve Cehalet: Post-Koloniyal Bir Çerkes Tarihi Arayışı", Çev. Ö. A. Kurmel, *Sürgün, 21 Mayıs 1864*, Ankara 2011, s. 137-138.

[26] Ahmet Hazer Hızal, *Kuzey Kafkasya*, Ankara 1961, s. 40.

uluslararası bir güç bulunmamaktaydı. *"Avrupalı güçler kendi emperyal çıkarları için tehlikeli gördükleri 'Doğu'daki Rus yayılmasını durdurmak istiyorlardı. Özellikle İngiltere, Rusya'nın Kafkasya'daki toprak kazanımlarının Hindistan'daki hâkimiyetini tehdit edeceğinden kaygılanıyordu."*[27] İngiltere'nin temennide kalan destek ve övgüsü Çerkeslerin hatırına Rusya ile karşı karşıya gelmesi anlamına gelmemekteydi. Londra hükümeti Çar'ın devletini zora sokacak her gelişmeden memnun kalmaktaydı, sadece o kadar.

Diğer taraftan Rusların Kafkasya'da yaptıkları, İngiltere'nin emperyal siyasetinden çok da farklı değildi. Onlara göre Batı Avrupalıların barbarları modernleştirme siyaseti kendileri tarafından Çerkesistan'da uygulanmaktaydı.[28] Bu yüzyıl, Avrupalıların Tanrı tarafından dünyayı yönetmekle görevlendirildiğine dair hâkim bir kanaatin oluştuğu dönemdi. Nitekim Münih Üniversitesi profesörlerinden Karl Friedrich Nuemann, 1839 yılında yazdığı *Russland und die Tscherkessen* adlı eserinde Batı dünyasında siyasî bakış açısını yansıtmak üzere şunları yazmaktaydı (s. 129-130): *"Türk, Fars ve Hint topraklarına hükmetmek Avrupa'nın kaderi olduğu için Avrupalı güçler Rusya'ya müdahale etmeyecekti."*[29] Gerçekten de bu satırların yazılmasından otuz yıl sonra Kafkasya'da çok büyük bir trajedi yaşanırken bölge ile ilgilenen tek Avrupalı devlet olan İngiltere birkaç anlamsız girişim dışında kılını kıpırdatmamıştı. Hatta bir İngiliz diplomatı Çerkes muhacirlerini kabul ettiğinden dolayı Osmanlıları ima yollu olarak eleştirmekteydi. İngiltere'nin Petersburg Büyükelçisi Lord Napier de Rusya'nın kabileleri kıyılara sürerek Osmanlı Devleti'ni bir emrivaki ile karşı karşıya bıraktığını, böylelikle başka yerlere yerleştirmek zorunda kalacağı pek çok insan için harcayacağı yüklü paradan, Bâb-ı

---

[27] Kreiten, *agm*, s. 139.

[28] Rus İmparatorluğu'nun izlediği sömürge siyasetine dair geniş bilgi için bkz. Daniel R. Brower, Edward J. Lazerini (ed.), *Russia's Orient, Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917*, Bloomington 1997. Kuzey Kafkasya hakkında ayrıca bkz. Marie Bennigsen Broxup (ed.), *The North Caucasus Barrier, The Russian Advance towards the Muslim World*, London 1996.

[29] Antero Leitzinger, "Çerkes Soykırımı", Çev. Ö. A. Kurmel, *Sürgün, 21 Mayıs 1864*, Ankara 2011, s. 117.

Âli'nin acele ederek muhacirleri kabul etmesiyle kurtulduğunu kaydetmekteydi.[30] Hâlbuki Bâb-ı Âli acele etmeye mecburdu; aksi takdirde bütün Çerkesler, Abazalar, Çeçenler, Kabartaylar ve diğer kavimler kökten yok edileceklerdi.

Sohum-Kale Konsolosu Dickson 17 Mart 1864 tarihli yazısında, "yerlilerin hiç bir şartta kalmalarına izin verilmiyor" demekteydi.[31] İngiliz milletvekili Lord Stanford de Rodcliff'in belirttiği gibi; *"Taife-i mezbûre (Çerkesler) Rusya askerinin mağlûbu olmamak emrinde vuku bulan harekât-ı dilîrâneleriyle cümlenin takdir ve istihsânını davet etmişler ise de nihayetü'l-emr mağlûbu olmamak istedikleri bir devletin zîr-i hükümetinde bulunmamak üzere hicreti ihtiyara mecbur olmuşlardır."*[32] Bütün bunlar meydana gelen göç hadisesinde Osmanlı Devleti'nin tutumunun değil, Rusya'nın kararının etkili olduğunu göstermektedir.

Batı basınında Çerkeslerin uğradıkları mezalimi anlatan bazı haberlerin çıkması üzerine Çar tarafından güya işleri yoluna koymak amacıyla Grandük Michael Çerkesistan'a gönderildi. On beş gün burada kalan Grandük, gerçeğe hiç de uygun olmayacak şekilde, "Çerkes kabilelerinin yiyecek ve içecekleri mevcut ve rivayet olunduğu derecede içlerinde hastalık yoktur" diyerek tepkileri azaltma yoluna gitti.[33] Öte taraftan da muhacirlerin bir an önce

---

[30] "Papers Respecting the Settlement of Circassian Emigrent in Turkey", *Accounts and Papers* (İngiliz resmî belgeleri), LXIII/32, London 1864, s. 6-7 (No. 12).

[31] "Papers Respecting…", s. 1–2 (No. 2). Yine Konsolos Dickson'un 13 Nisan 1864 tarihli yazısı, s. 3-4 (No. 5) ve E.L. Greenville Murray'ın Odessa'dan gönderdiği yazı, s. 4 (No. 6).

[32] *Takvim-i Vekâyi,* Sayı 753 (15 Muharrem 1281/20 Haziran 1864).

[33] *Takvim-i Vekâyi,* Sayı 759 (29 Muharrem 1281/4 Temmuz 1864). Sadece Osmanlı belgeleri değil, İngiliz ve Fransız kaynakları da muhacirlerin içine düştükleri tarif edilmez sıkıntıyı anlatmaktadırlar. Meselâ bkz. İngiltere'nin Trabzon Konsolosu Stevens'in, Sohum-Kale Konsolosu Dickson'un ve İstanbul Büyükelçisinin raporları, "Papers Respecting…", s. 1-3. Ayrıca bkz. Dulaurier, *a.g.e.,* s. 44-47. Keza *Curiye de Ryan*'dan naklen *Tasvir-i Efkâr* Sayı 751'de yer alan habere göre Çerkesistan'da çıkan kıtlık yüzünden halkın ağaç kabuklarını yedikleri; *Ruzname-i Ceride-i Havadis,* Sayı 722, ve 761'de yer alan haberde de Rusların halkın yiyeceklerini imha ettikleri ya da el koydukları, göç edenlerin bindikleri sandallara yüklenen zahire ve diğer malların zapt edildiği

ülkeden atılmasını sağlayacak tedbirler alınmasını sağladı. Rus savaş ve ticaret gemilerinin de nakliye işinde kullanılmasına karar verildi. Ayrıca daha önce Anadolu'dan Rus sahillerine kayık ve sandalların gitmesi yasak iken, Trabzon'daki Rus Konsolosu oralardan muhacir nakletmek isteyenlere hemen açık pasaport vermeye başladı.[34]

İngiltere'nin Petersburg Büyükelçisi, hiç değilse göçün belli bir düzene konulması ricasında bulundu,[35] ancak teşebbüslerden bir sonuç çıkmadı. Bu durum karşısında Londra hükümetinin, hadiseye "Çerkesya gitti, Çerkesleri koruyalım" düşüncesiyle yaklaştığı resmî belgelere yansımakla birlikte,[36] bu ülkeden gelen tek yardım bir miktar peksimet olmuştu. Son derece komik miktarda olan ve nakliye masrafı da Bâb-ı Âli tarafından karşılanan bu yardım dahi hükümet nezdinde memnuniyetle karşılanmıştı.[37]

1863-1864 kışından itibaren göç hareketi yoğunluk kazanmaya başladı. Başlangıçta 40-50 bin olacağı tahmin edilen muhacirlerin sayısı, kısa zamanda, yani Kbaada Savaşı'nın akabinde 400.000'e ulaşmıştı.[38] Sonraki aylarda bu sayı anormal derecede arttı ve bu artış yüzünden Kafkasya'nın vaktiyle yerleşim birimi olan yerleri bir insana bile rastlanamayacak derecede ıssızlaşmıştı[39].

---

anlatılmaktaydı. Yine bkz. *Vak'a-nüvis Ahmet Lütfi Tarihi,* IX, Haz. M. Münir Aktepe, Ankara 1984, s. 155.

[34] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade, Meclis-i Vâlâ,* 22848, lef–4; *İrade, Meclis-i Mahsus,* 1189, lef–3; *Takvim-i Vekayi,* Sayı 755.

[35] Dulaurier, *agm,* s. 43. Bu konuda İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisinin de bazı teşebbüslerde bulunduğu anlaşılıyor. "Papers Respecting...", s. 2 (No. 3).

[36] "Papers Respecting...", s. 4 (No. 7) (İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisinden Dışişleri Bakanına gönderilen 3 Mayıs 1864 tarihli yazı).

[37] *Takvim-i Vekâyi,* Sayı 766 (18 Rebiyülahir 1281/19 Eylül 1864). Ayrıntılar için bkz. Nazan Çiçek, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)", *Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 64/1, 2009, s. 57-88. İngilizlerin Çerkes muhacirleriyle ilgisi hakkında resmi belgelere yansıyan hususlara dair ayrıca bkz. Musa Şaşmaz, "Immigration and Settlement of Circassians in the Otoman Empire on British Documents 1857-1864", *OTAM* 9, 1999, s. 331-366.

[38] Kemal Karpat, *Ottoman Population (1830-1914),* Wisconsin 1985, s. 67.

[39] McCarthy, *Ölüm ve Sürgün,* s. 35.

Osmanlı hükümeti kendi iradesi dışında meydana gelen siyasî gelişmeler neticesinde limanlara ve sınırlara yığılan yüz binlerce aç, sefil ve hasta muhaciri dinî hassasiyet ve insanî değerler sebebiyle kabul etmek durumunda kalmıştı. Zira Rusya'nın Çerkeslere önerdikleri seçenek ölüm ve sürgünden başka bir şey değildi. Onlar katliama maruz kalmaktansa, ölümle eş anlamlı olan Rusya içlerine sürgüne gitmektense Osmanlı memleketlerine ilticayı tercih ettiler.

Bâb-ı Âli'nin Kafkasya'dan gelen muhacirlerin kabul edilmesiyle ilgili bakış açısını göstermesi bakımından 12 Aralık 1863 tarihli arz tezkeresi gayet isabetli bir örnektir. Söz konusu vesikada özetle şöyle denilmektedir:[40] Abazıh bölgesini istilâya başlayan Rusya, bunları Kuban dolaylarına iskân etmek istemiş, bazıları bunu kabul ederken elli bin nüfuslu bir grup Osmanlı Devleti'ne ilticayı tercih etmiştir. Eğer bunlar Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmezse Kuban dolaylarında zorla iskân olunacaktır. Rus Büyükelçisi'nin bildirdiği gibi, bu ise kan dökülmesine yol açacaktır. Keyfiyet encümen-i mahsusta görüşüldü. Devletin eski tebaası kendisine kâfi ise de İslâm Devleti'nin himayesine iltica emeliyle vatanlarını terk edip ihsan isteyen yoğun nüfusu reddetmek ve onları Rusya'nın zulmüne bırakmak Halife'nin yüce şanına uygun düşmeyecektir. Önceden gelenler için pek çok masraf edildiği ve iskânları için bunca fedakârlıklar icra olunduğu meydanda iken, şüphesiz yeni gelecekler için de büyük ölçüde masraflar yapılacaktır, fakat kendi isteğiyle gelenleri kabul edip de ecnebi tarafından baskı altında bulunanları kabul etmemek zımnen bunların telefine rıza göstermek olacaktır. Bu ise asla caiz olmayacağından, çaresiz kabul olunacaktır.

Böylelikle ülkeye gelecek olan her muhacirin kabul edilmesine karar verildi. Ancak muhacirlerin problemsiz şekilde iskân edilmelerine yönelik hazırlıkların yapılması için zamana

---

[40] *BOA, İrade, Meclis-i Mahsus,* 1189, lef–3. Bu dönemdeki gelişmeler hakkında derli toplu bilgi edinmek için *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997 adlı eserimize bakılabilir. Burada söz konusu eserde yer alan hususların oldukça kısa bir özeti yer almaktadır.

ihtiyaç vardı. Rus hükümetinin onları kış mevsiminde yerlerinden yurtlarından atmaması, en azından bahar aylarında Osmanlı memleketlerine gönderilmelerinin sağlanması amacıyla bazı diplomatik girişimlerde bulunuldu. Yapılan teşebbüslerden sonuç alınamadığı gibi Bâb-ı Âli ne yapılması gerektiği konusunda planlamalar yapmaya çalışırken kışın ortasında Trabzon'a ve Samsun'a on binlerce muhacir geldi. İnsanları limanlara yığmaktan başka bir iş yapmayan Rusya, âdeta bu yol ile Osmanlı Devleti'ni zor duruma düşürmekteydi. Sefalet içinde limanlarda toplanan muhacirlerin acınacak durumu yabancılar üzerinde olumsuz etki bıraktığından, iskân işinin bir an evvel bitirilmesinden yana olan Bâb-ı Âli'nin iyi niyeti, Rusların Çerkesleri öldürücü kış ortasında tehcire zorlamaları yüzünden hedefine ulaşamadı.

Muhacirlerin meseleleriyle meşgul olmak, yönetim birimleri arasında koordinasyonu gerçekleştirmek üzere daha 5 Ocak 1860 tarihinde "Muhacirin Komisyonu" adıyla bir resmî kuruluş teşekkül ettirilmişti.[41] Komisyonun görevi muhacirlerin, ülkeye giriş yaptıkları andan itibaren geçici iskân mahallerinde iaşe, barınma, tedavi gibi işlerine bakmak; kesin yerleşim alanlarına sevk edilmelerini sağlamak; kalıcı konutlar yapılmasına yardımcı olmak; üretici durumuna geçip kendi kendilerini geçindirecek düzeyde gelir sağlayacakları zamana kadar maaş veya yevmiye tahsis etmek; arazi, hayvan, tohumluk gibi ihtiyaç maddelerini temin etmek; yerli halk ile aralarındaki problemleri araştırmak ve çözümler getirmek; parçalanmış aileleri birleştirmek üzere tedbirler almak şeklinde sıralanabilir. Özetle bu komisyon muhacirlerin her türlü meselelerinde müracaat mercii olarak planlanmıştır. Ülkeye giriş yapan kişilere daha etkin yardımda bulunmak üzere Trabzon ve Samsun gibi önemli merkezlerde

[41] *BOA, İrade, Meclis-i Mahsus*, 696 (Arz Tezkeresi). Devletin muhacir meselesini bağımsız bir komisyon kurarak idare etme teşebbüsü meseleye verilen önemi göstermektedir. Muhacir meseleleriyle ilgili böyle bir bağımsız kurum oluşturulması dünyada da ilk örnekler arasında yer almaktadır. David Cuthell tarafından bu kurum hakkında Columbia Üniversitesi'nde *The Muhacirin Komisyonu: An Agent in the Transformation of Otoman Anatolia* adıyla 2005 yılında bir tez hazırlanmıştır.

mahallî komisyonlar teşkil edildiği gibi tali derecede öneme sahip merkezlerde iskân memurları görevlendirilmişti.[42]

Devletin bütün titizliğine rağmen Trabzon, Samsun ve Varna gibi muhacirlerin ilk giriş yaptıkları yerlerde işler beklendiği ölçüde iyi gitmedi. Zira muhacirlerin miktarı akla hayale sığacak düzeyde değildi. Hükümetin elli bin civarında olacağını öngördüğü muhacir sayısı kısa sürede milyonu aşmıştı. Örneğin Aralık 1864'te Trabzon'a gelen muhacir sayısı yüz binden fazlaydı. Çoğunun üzerinde giyeceği elbisesi bile olmayan, salgın hastalıkların pençesine düşmüş olan bu kadar insanı barındıracak yeterli sayıda kapalı mekânı Trabzon gibi nüfusu bu sıralarda on bini geçmeyen bir şehirde bulmak mümkün değildi.[43] Anlaşılacağı üzere buradaki halkın yiyeceği, giyeceği sadece kendisini o kış idare edebilecek düzeyde idi. Bütün camiler, medreseler, evler kullanılmasına rağmen fındık ve zeytin ağaçlarının altları hınca hınç muhacir doluydu. O zamanın şartlarında kış aylarında Zigana ve Kop Geçitleri genelde kapalı olduğundan Trabzon'dan Anadolu'nun iç taraflarına kara yoluyla sevkiyat mümkün değildi. Yine Trabzon-Samsun arasında kara yolu bağlantısı bulunmadığından buradakilerin başka yerlere nakilleri ancak deniz yoluyla mümkündü. Hâlbuki bu aylarda Karadeniz'de genelde ulaşımı engelleyecek derecede fırtınalar meydana gelmekteydi. Dolayısıyla Trabzon'da yiyecek ve ilaç stoğunun yapılamadığı, barınma alanlarının yetersiz olduğu, dışarıya sevkiyatın adeta imkânsız hâle geldiği bir mevsimde

---

[42] *BOA, Cevdet, Dâhiliye*, 8967, 11873; *İrade Meclis-i Mahsus*, 1264. Muhacirlerin topluca bulunduğu bazı yerlerde de özel görevliler vardı. *Cevdet, Dâhiliye*, 9203, 10080.

[43] Konsolos Stevens, 17 Şubat 1864 tarihli raporunda muhacirlerin maruz kaldığı, halk sağlığını da tehdit edecek nitelikteki salgınların, yerli halk için de ciddi sayılacak tehdit oluşturduğunu vurgulayarak acilen tedbir alınması gereği üzerinde durmaktaydı. Büyükelçi Bulwer ve Samsun'da görevli Sağlık Müfettişi Barozzi'nin tespitleri de aynı doğrultudaydı. Ayrıntılar için Tuğba Erdem, "1864 Kafkas Göçü Öncesinde ve Göç Sırasında Yaşanan Salgın Hastalıklar", *1864 Kafkas Göçü, Kafkaslarda Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün* (Sempozyuma sunulan bildiri. Sempozyuma sunulan bildirileri yayımlanmadan önce görmeme fırsat verdiğinden dolayı Editör Sayın Mehmet Hacısalihoğlu'na teşekkür ederim.)

yaşananlar tam bir facia idi. Ne salgın hastalıklardan, beslenme yetersizliğinden ölenlerin defnedilmesi için kefen bezi, ne de hayatta olanların üzerlerine sarıp sarmalayacağı giyecekler bulunabilmekteydi. On binlik bir şehrin imkânları yüz bini aşkın muhacire hayatta kalma imkânı sağlayacak düzeyde değildi.[44]

Bundan dolayı geçici iskân alanlarına gelenlerin süratle boş arazinin bulunduğu iç bölgelere nakledilmeleri en acil mesele olarak komisyonun karşısında durmaktaydı. İskân işleminin hızlı yürütülebilmesi için Muhacirin Komisyonu Başkanı Vecihi Paşa'nın daha olayın ilk duyulduğu anda yaptığı teklif şöyleydi: Bu muhacirlerden Rumeli'ye gitmek isteyenlerin doğruca Varna, Ahyolu ve Burgos İskelelerine çıkarılıp Vidin'deki münasip yerlere iskân edilmeleri uygundur. Anadolu tarafını isteyenler ise Samsun, Sinop, Ereğli Limanlarına civar olan Canik, Bolu, Kastamonu, Sinop, Bolu ve Amasya taraflarına yerleştirilebilir. Buralara gönderilecek muhacirler bin-bin beş yüz hane kadar olacağından, *"Beş ahali hanesine bir muhacir hanesi düşmek yani yirmi evli köye dört, otuz evli köye altı, kırk evli köye sekiz muhacir hanesi düşmek üzere"* iskân olunabilir.[45]

Bu şekildeki bir iskân politikasına sadece muhacir kabilelerinin reis takımının karşı çıkabileceğini ifade eden Vecihi Paşa'nın bu husustaki tavsiyesi de şöyledir: Reis takımı "hükümet tarafından iltifat olunacaktır" diye İstanbul'a davet edilirken, aileleri hemen bu şekilde köy köy yerleştirilirse diyecekleri bir şey kalmaz. Bunların içindeki muteber olanlarına da muhacir meselesi hâlledilinceye kadar birer rütbe ve nişan verilmesi uygun olacaktır. Vecihi Paşa'nın bu görüşleri

---

[44] Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Ayşe Pul, "Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkasya Muhacirlerinin İskânı (1860-1864)", *Sürgün, 21 Mayıs 1864*, Ankara 2011, s. 181-207. İbrahim Serbestoğlu, "Kırım Savası Sonrasında Samsun'da Göç ve Muhacir Sorunu", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Ed. Cevdet Yılmaz, Samsun 2006, s. 83-97. Trabzon'daki muhacirlerin içine düştüğü zor durumu, idarecilerin ve halkın onlara yardım etmede içine düştükleri acziyet ve salgın hastalıklara dair özellikle Fransız diplomatlar tarafından yapılan gözlemlere ilişkin olarak bkz. Özgür Yılmaz, "1864 Kafkas Göçünde Trabzon", *1864 Kafkas Göçü, Kafkaslarda Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün* (Sempozyuma sunulan bildiri).

[45] *BOA, İrade, Meclis-i Mahsus*, 1189, lef-2.

doğrultusunda hazırlanan 8 Kasım 1863 tarihli bir yazıda belirtildiğine göre; başlangıçta yerli ahali ile karışık şekilde yerleşmeye yanaşmayan muhacirler daha sonra bunda bir mahsur olmadığını görmüşlerdir.[46]

Bu dönemde muhacirlerin iskânına dair İngiltere'den de bir öneri gelmişti. İstanbul Büyükelçisi Bulwer, Çerkeslerin Karadeniz'den Erzurum'a kadar uzanan topraklarda iskânının hem Türkiye için hem de Avrupa politikası için faydalı olacağını söylemekteydi. Böyle bir teklif Rusya'ya karşı savaşçı Kafkas kavimlerinden oluşan bir tampon bölge oluşturma düşüncesi gibi görünüyorsa da, gerçekte İngiltere'nin amacı, bu yıllarda çok önem verdiği Trabzon-Erzurum yolunu güvenlik altına almaktan başka bir amaç taşımamaktaydı.[47]

Bâb-ı Âli bu teklifi tartışma konusu bile yapmadı. Zira toplu hâlde iskân hükümetin politikasına uygun düşmediği gibi, yeterli arazi bulmak da imkânsızdı. Mecburen münferit iskân yolu seçiliyordu. Bunun sebeplerini şöylece sıralamak mümkündür: Öncelikle muhacirler ile yerli halkın uyum sağlamaları en büyük amaç idi. Onların kendi kendilerine yetecek koloniler oluşturmaları hâlinde bir uyumun temin edilmesi imkânsızdı. Üstelik tamamen yabancılaşma sürüp gidebilecekti. Öte taraftan Osmanlı toplum yapısına tamamen zıt olan Kafkas kavimlerinin feodal yapılarının daha fazla İslâmîleştirilmesi için karışık iskân zorunluydu. Zaten gelenleri topluca, yerli halkı mağdur etmeden iskân etmek mümkün değildi. Hükümet her köye üç-beş muhacir ailesini gönderirken, bu hedeflerin yanında, hatta onlardan da önce, en az masrafla en çok muhaciri yerleştirmeyi amaçlamaktaydı.

Limanlara yığılan muhacirler olabildiğince hızlı şekilde Anadolu'nun dört bir tarafında tespit edilen yerlere nakledilmekteydiler. Öncelikle şehir ve kaza merkezlerinde geçici barınma alanlarında misafir edilen muhacirler daha sonra gerek

---

[46] *BOA, İrade, Meclis-i Mahsus*, 1189, lef-1.
[47] "Paper Respecting...", s. 4–5 (No. 7).

halk tarafından gerekse hükümet tarafından sağlanan yardımlarla kalıcı şekilde yerleştirilmekteydiler. İskân mahallinin seçiminde muhacirlerin görüşlerine ve isteklerine de mümkün olduğu ölçüde dikkat edilmekte, seçilen yeri bizzat görmeleri sağlanmakta ve burayı kendi arzularıyla seçtiklerine dair senetler imzalanmaktaydı.[48] Bu şekilde Samsun'dan Adana-Antalya-Muğla taraflarına, Eskişehir-Kocaeli bölgesinden Muş-Diyarbakır taraflarına kadar pek çok bölgede iskân işlemi gerçekleştirilmeye çalışıldı.[49] Genelde muhacirlerin dağınık şekilde iskân edilmeleri benimsenmiş olmakla birlikte uygun arazi bulunması hâlinde toplu iskânlara da izin verilmekteydi. Sivas-Uzunyayla bölgesinde gerçekleştirilen iskân bunun en tipik örneklerinden biridir.[50]

---

[48] 300 haneden fazla sayıdaki muhacir grubunun Adana vilayetindeki yer seçimi hakkında bkz. *BOA, İrade-Dahiliye*, No. 29488, lef 2; *Ceride-i Havâdis*, Sayı 971 (2 Recep 1276/25 Ocak 1860). Kürdistan eyaletinde iskân olunacakların yerlerini önceden gördüklerine ve muvaffakatlerinin alındığına dair bkz. *İrade-Dahiliye*, No. 38199, lef 1.

[49] Bu iskan çalışmalarının değişik boyutları için bkz. Mehmet Yılmaz, "*Konya Vilayetinde Muhacir Yerleşmeleri (1854-1914)*", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996; Julide Akyüz, "Göç Yollarında, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göç Hareketleri", *Bilig* 46, Yaz 2008, s. 37-56; Ferhat Berber, "19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler", *Karadeniz Araştırmaları* 31, Güz 2011, s. 17-49; Muammer Demirel, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Eskişehir'e Yerleştirilen Muhacirler", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 28, 2005, s. 311-319; Muzaffer Tepekaya, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım ve Kafkasya'dan Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağı'na Göçler", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* VI/2, İzmir 2006, S. 463-480; Erdoğan Keleş, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Gelen Muhacirlerin Menteşe Sancağı'nda İskânı", *Turkish Studies* IV/8, Fall 2009, s. 1166-1188; Jülide Akyüz-Orat, Mustafa Tanrıverdi, "Kafkasya'dan Kars'a Hüzünlü Yolculuk", *1864 Kafkas Göçü, Kafkaslarda Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün* (Sempozyuma sunulan bildiri); Erdal Taşbaş, "19. Yüzyıl Sonlarında Antalya'da Muhacir İskânı (1864-1900)", *1864 Kafkas Göçü, Kafkaslarda Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün* (Aynı sempozyuma sunulan bildiri); Tuncay Düzenli, "*Adapazarı ve Civarında Çerkes Muhacirlerin İskânı ve Uyum Problemleri*", Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

[50] Tolga Akay, "Kafkasya'dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskân (1859-1876)", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılamamış Yüksek Lisans Tezi, 2009; Selma Yel / Ahmet Gündüz, "XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Çerkesleri Sürgün Etmesi ve Uzunyayla'ya Yerleştirilmeleri (1860–1865)", *Turkish Studies* III/4, Summer 2008, s. 949-983.

Muhacirlerden Varna ve Köstence Limanlarına gelenler de buralarda hiç bekletilmeden süratle iç bölgelere nakledildiler. *Takvim-i Vekayi*'de yer alan bir haberde Temmuz 1864 sonuna kadar Varna ve Köstence Limanlarına gelenlerin şu bölgelere gönderildikleri belirtilmektedir:[51] Burgos İskelesi'ne çıkanlardan 5-6 bin kadarı Edirne ve İslimiye taraflarına, aynı miktarda muhacir Varna İskelesi'nden Şumnu ve Silistre bölgesine, Vidin taraflarına; Köstence'ye çıkarılan 12 bin hanelik grup da Kosova, Vasvik, İştib bölgelerinden başlanarak Niş, Sofya, Berkofça sancaklarına iskân olunmuşlardır. Vidin ile Lofça'ya da 7.500 hane yerleştirilmiş olup Niğbolu ile Ziştovi'ye 3.300 hane sevk olunması planlanmaktadır. İskân memuru olan Nusret Paşa'nın bildirdiğine göre Rumeli'ye bundan sonra gönderilecek olanlar da Niğbolu, Ziştovi, Rusçuk, Silistre, Dobruca yani Tulça mutasarrıflığıyla Varna'ya iskân olunacaktır. Miktarı 10 bin hane ve 50 bin nüfus olacağı tahmin olunan gelecek muhacirler için haneler ve kışlık zahireler tamamlanmak üzeredir. Niş, Sofya Vidin ve Silistre eyaletlerini bizzat dolaşarak işleri takip eden Nusret Paşa'nın bu gayretleri sayesinde bölgedeki muhacirlerin Anadolu'ya nispetle daha iyi durumda oldukları anlaşılmaktadır.[52]

Bâb-ı Âli iskân politikasını tespit ederken hem muhacirler hem de ülke için en faydalı yolu bulmaya çalışmaktaydı. Genellikle izlenen politika bu doğrultudaydı. İlk zamanlar iskân çalışmalarına bir dış müdahale söz konusu olmadı. Yalnız 1865

---

[51] *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 759 (28 Safer 1281/1 Ağustos 1864).

[52] Rumeli'deki iskân çalışmalarının muhtelif yönlerine dair yapılan bazı araştırmalar şunlardır: Marc Pinson, "Kırım Savası'ndan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkeslerin Rumeli'ne İskânı", *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebligler, Belgeler, Makaleler)*, Ankara 2001, s. 52–77 (*Etudes Balkaniques*, 1972, No. 3, s. 71-85'den tercüme edilmiştir.); Kemal Karpat, "Ottoman Urbanism: The Crimean Emigration to Dobruca and the Founding of Mecidiye, 1856-1878", *International Journal of Middle East Studies* III/1, Cambridge 1984-1985, s. 1-25; Abdullah Saydam, "Tanzimat Döneminde Dobruca'da Yapılan İskân Faaliyetleri", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 7, 1992, s. 199-209; Marieta Kumpilova, "Circassian Exodus from the North Caucasus and Their Resettlement in Kosovo", *1864 Kafkas Göçü, Kafkaslarda Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün* (Sempozyuma sunulan bildiri); Margarita Dobreva, "Settlement and Integration of the Circassians in the Danube Vilayet", *1864 Kafkas Göçü* (Aynı sempozyuma sunulan bildiri).

yılında beş bin hane Çeçenin Kars'tan giriş yapmalarına dair Rusya Sefareti tarafından 21 Mart 1865 tarihinde Hariciye Nezaretine verilen yazıda; göç edecek olan Çeçenlerin *"[...] hiç bir özür ve bahane ile hem-civâr olan eyâlâtta iskân edilmeyerek derhâl Erzincan ve Diyarbekir taraflarına sevk ve izam olunmalarını hâvi evâmir-i lâzimenin isdâr olunması"* yolunda ısrarlı taleplerde bulunulmuştur. Hükümet de onların iskânını Rusya'nın istediği yörelerde yaptırdı.[53] Hâlbuki önceki dönemlerde Trabzon'dan sevk edilen 4.500 hane muhacir Van, Kars ve Erzurum taraflarına yerleştirilmiş, Rusya'dan herhangi bir itiraz gelmemişti. Rusya'nın bu politika değişikliğinde; Çeçenlere yönelik tepki, uluslararası siyasetin Osmanlı aleyhine dönmesi, buradaki Ermenilerin müstakbel hareketlerinde direnç gösterecek unsurların asgariye indirilmesi şeklindeki düşüncelerinin etkili olduğu söylenebilir.

Rusya'nın müdahalesi ve Anadolu'nun merkezî yerlerinde zaten boş alan bulunmaması yüzünden Mayıs 1865'te Gümrü ve Kars tarafından giriş yapan yaklaşık 30 bin nüfusluk Çeçen muhacirlerinin yerleştirilmeleri için arazi tespitine yönelik araştırmalar sonucunda Diyarbekir ile Siirt gibi bazı sancaklarda 2.500, Harput ve Sivas taraflarında ise 1.000 hanenin iskânına elverişli boş alan olduğu tespit edildi. Muhacir grupları Lice, Hani, Silvan, Çapakçur, Halep, Habur gibi kazalarda önce geçici, sonra da kesin iskâna tabi tutuldular.[54] Habur tarafına gönderilenlerin iskânlarında dikkat çeken nokta, diğer bölgelerde çok büyük toplulukların bir arada yerleştirilmelerine pek razı olmayan hükümetin bu tarafta münferit iskâna özellikle karşı çıkmasıdır. Bunun da sebebi, hem bölgede geniş boş arazinin bulunabilmesi, hem de münferit iskân hâlinde muhacirlerle Arap ve Kürt aşiretleri arasında çatışmaların çıkması ihtimaliydi.

Çeçen muhacirlerinden sonra hükümet, muhacir meselesinin bittiğini zannederken, bu defa da yaklaşık 4.000

---

[53] *BOA, İrade, Meclis-i Mahsus,* 1264; *İrade, Dâhiliye,* 38018, 38199; "Paper Respecting...", s. 4-5.
[54] *BOA, İrade, Dahiliye*, 38199, lef-3, 4.

hanelik Abaza muhacirinin ülkeye giriş yapabilmek için izin istedikleri görüldü. Bunlar Rusya Büyükelçiliği vasıtasıyla, sınıra uzak mahallerde olmak üzere, *"kabâil-i Çerâkisenin sâye-i maâlîmvâye-i hazret-i pâdişâhîde müstefid oldukları ni'met-i medeniyet ve istirahattan hissedar olmak"* arzusunda bulunduklarından istekleri kabul edildi.[55] Göç edecek olan Abazaların iskân edilebilmeleri için hemen Viranşehir, Karahisar-ı Sahip, Kütahya, Saruhan, Denizli, Menteşe, Niğde, İçel, Maraş, Adana, Kayseri, Divriği, Koçkiri, Erzincan, Maden, Konya, Alaiye, Burdur, Hamid, Behisni, Halep, Urfa taraflarında "karışık olmak üzere" ne kadar kişinin iskân edilebileceğine dair bilgi verilmesi mahallî yöneticilerden talep edildi ve gelen bilgilere göre peyderpey iskân işlemleri gerçekleştirildi.[56]

1866'dan sonra gelen muhacirlerin sayısı azaldı. Küçük gruplar hâlinde gelenler çoğunlukla akrabaları daha önce göç etmiş olanlardı. Bundan dolayı genellikle akrabalarının bulundukları mahallerde yerleştirildiler. Meselâ Samsun'a gelen 2.000 muhacirin Sivas ve Aziziye'de, Köstence'ye gelen 49 nüfusun Varna'ya bağlı Pazarcık Kazası'nda, Lazistan'a gelen 354 Dağıstanlıdan 132'sinin İstanbul'da, 222'sinin Amasya'da, yine Samsun'a gelen 400 kişinin Çarşamba ve Bafra'da ve 125 hanenin Karesi'de iskân olunmayı istedikleri ve bu isteklerin hükümet tarafından kabul edildiği anlaşılmaktadır.[57]

Osmanlı Devleti'nin muhacirleri kabul, iskân etme ve sorunlarını çözme konusu genel olarak değerlendirildiğinde şu hususları tespit etmek mümkündür: 1860'lı yıllarda devlet tarafından yapılan iskân çalışmalarında uzun boylu planlar, stratejik hesaplar yapılmış değildi. Hükümet tarafından belirlenen en önemli ilke; muhacirleri en kısa zamanda, en uygun mekânda, en mutlu olacakları ve hızla üretici hâle gelecekleri

---

[55] *BOA, İrade, Meclis-i Mahsus*, 1408 (Arz Tezkeresi. 24 Zilkade 1283/29 Nisan 1867). Ayrıca on beş bin kişilik bir Abaza ve Çerkes muhacir grubu da 7-8 bin kadar keçi, koyun ve sığırıyla birlikte Batum'dan giriş yapıp Lazistan Sancağının muhtelif bölgelerine yerleştirilmişlerdi. *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 760 (25 Rebiyülahir 1281/8 Ağustos 1864).
[56] *BOA, İrade, Meclis-i Mahsus*, 1408, lef. 5.
[57] *BOA, Ayniyat Defteri*, 1141, s. 297, 301, 305, 307, 310...

şekilde yerleştirmekti. Müteakip yıllardaki siyasî gelişmelere bakarak devletin uzun vadeli planlar hazırlayarak muhacirleri buna göre yerleştirdiği iddiaları gerçeği yansıtmamaktadır. Kış ortasında hastalıktan, soğuktan, açlıktan kırılmakta olan yüz binlerce insanı korumaya çalışan devletin stratejiler hazırlayacak zamanı da, imkânı da, düşüncesi de bulunmamaktaydı.

Bu çerçevede Çerkeslerin Rumeli bölgesindeki Hristiyan halkın yoğun olduğu bölgelerde yerleştirilerek politize olmalarının sağlandığı ve dengeleyici unsur olarak kullanıldığı, Hristiyanların mağduriyete uğratıldıkları, yerlerinin yurtlarının ellerinden alındığı yolundaki iddialar gerçeği yansıtmamaktadır. Osmanlı iskân siyasetinin bu cephesini aydınlatan en kesin bilgiyi, Rumeli'deki iskân işlerine dair hazırlanan ve iskân memuruna verilen 1860 yılına ait talimatnamede bulmak mümkündür. Talimatnamede Hristiyan bölgelerindeki iskân ile ilgili olarak şöyle denilmektedir: *"[...] Bunların (muhacirlerin) mizaç ve mişvârları ve vakt u hâlin meydanda olan nezaketi cihetiyle sırf Hıristiyan'dan ibaret olan kuraya pek yakın olarak tavtîn ve iskân olundukları hâlde hüsn-ü imtizaç edemeyerek ileride hud'ayı mûcib olacağı misüllü tebaa-ı gayr-ı müslimenin tevahhuşlarını dahi istilzam edeceğinden bu dakikaya sarf-ı enzâr-ı dikkat olunarak mahzur-u mezbûrdan vareste olacak suretle tavtîn ve iskânlarına itina kılınacaktır"*.[58]

Öte yandan bazı araştırmalarda iddia edildiği şekilde, devletin muhacir kabulü ve iskânı sırasında sadece kendi siyasî ve ekonomik hedeflerini gerçekleştirmeye matuf icraatta bulunduğu, gelenlerin etnik durumlarını dikkate alarak ayrımcılık yaptığı, maddî yardımda dahi Çerkesleri ihmal ettiği görüşü de gerçeği yansıtmamaktadır.[59] Kırım Savaşı'nın hemen sonrasında

---

[58] *BOA, İrade, Dâhiliye.* 30579, lef–2. İngiltere Hariciye Nazırı Lord Derby, Osmanlı Devleti'nin Londra Büyükelçisi ile yaptığı görüşmede "Osmanlı Hükümeti'nin muhacir Çerkesleri Yunan hududuna yerleştireceğini öğrendiğini" belirtmekteydi. (11 Aralık 1876), *Yıldız Esas Evrak,* Kısım: 36, Evrak 130/23, Zarf 152, Karton: 10.

[59] Osmanlı hükümetinin bu göç sırasında özellikle Çerkesleri aşırı derecede mağdur ettiği iddiası mübalağalı bir düşüncedir. Bkz. Nihat Berzeg, *Tehcir'üş-Çerâkise,* s. 120-124 ve aynı yazarın "Çerkeslerin Sürgünü ve Göçürülen

muhacirler hakkında gerçekten gayet cömert davranıldı. Ancak zamanla hükümetin umduğunun üzerinde bir göç hadisesinin vuku bulduğu görülünce kişi başına daha az kaynak ayırma mecburiyeti hasıl oldu. Savaş sırasında bütün emval ve emlâkini terk ederek gelenlere nispeten fazla maddî imkân sağlanırken, sonradan malını mülkünü yavaş yavaş elden çıkaranlara daha az yardım yapılmıştır. Küçük gruplar hâlinde gelen muhacirler ile bir milyonu aşkın muhacire her yönüyle aynı muamelede bulunulması zaten maddeten mümkün değildi. İskân çalışmaları sırasında karşılaşılan en önemli güçlük, muhacir sayısının beklenenin ve tahammülün çok üzerinde olması, miktarın tahmin edilebilir olamaması idi.

Muhacirlerin iskânları ile ilgili meselelerin, onlara bir miktar toprak tahsis edilmesiyle bitmesini beklemek mümkün değildi. Devletin kurumsal olarak bütün samimiyetine rağmen işlerin her zaman ve her muhacir grubu için mükemmel surette cereyan ettiği elbette ileri sürülemez. Yönetici kadro sadece göçlerin olduğu aylarda değil, görece iskânın tamamlanmasının üzerinden beş-on yıl geçtiği hâlde dahi pek çok problemle karşı karşıya kalmakta, çözümler aramaktaydı ki, bu sorunların çoğunluğu öngörülebilir nitelikte değildi. Zira Kafkasya'dan gelenler Osmanlı toplumundan oldukça farklı kültürel, siyasî ve sosyal yapıya sahiptiler ve şimdi yepyeni bir çevrede hayatlarını sürdüreceklerdi. En basitinden ezici çoğunluğu resmî dili bilmemenin doğurduğu onlarca zorlukla karşı karşıya idiler. Ayrıca kendi gelenek ve kanunları burada geçersiz sayılıyor, hatta yadırganıyordu. Bütün bunların birtakım uyum zorlukları doğuracağı açıktı.

Çerkeslerin Yerleştirilmesinde Güdülen Amaçlar", *Kafkasya Gerçeği* 5, Samsun, Temmuz 1991, s. 16-21. Ayrıca bkz. Tuna, *agm,* s. 141'de Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Çerkeslerin göç ettirilmesi hakkında bir anlaşma ihtimalinden söz edilmektedir ki, belirttiğimiz belgeler böyle bir anlaşmanın varlığını tekzip etmektedir. Karpat, *Ottoman Population,* s. 68'de böyle bir anlaşmanın varlığına dikkat çekmektedir. Kanaatimizce anlaşma teşebbüsü Çerkesleri yerlerinden çıkarmak maksadını gütmemekte, sadece Rusya'nın sınır dışı etmeye kararlı olduğu insanların daha iyi iskân edilmelerini sağlamaya yönelmekteydi.

Hâlbuki muhacirlerin en büyük istekleri, huzur ve refah içerisinde Halife'nin koruyucu kanatları altında yaşamaktan ibaretti. Gerek Müslüman gerekse gayrimüslim muhacirler, bu açıdan iltica edilebilecek tek ülke olarak Osmanlı memleketlerini gördüler. Bundan dolayı onların iyi niyetle Osmanlı tebaasından olmak istediklerini kabul etmek gerekir. Devlet de bütün iyi niyetiyle çok zor şartlar altında kalan, Rusya'nın kahredici baskısıyla hayatlarını yitirme tehdidiyle kaçmak zorunda bırakılan herkese din, ırk, mezhep ayırımı yapmadan kapılarını açmıştır. Hükümet ve Padişah, muhacirlerin halk ile uyum içerisinde, maddî varlıklarını sürdürebilecekleri biçimde iskân edilmelerini, bu işten hem muhacirlerin hem de devletin kazançlı çıkmasını arzu etmekteydi. Ancak iskân faaliyeti sırasında ortaya çıkan pek çok hadise, iki tarafın da memnun olmadığı sonuçlar doğurdu. Bir yandan ahali-muhacir çatışmaları, diğer taraftan muhacirlerin kurulu düzene karşı çıkma, kanun ve kuralları reddetme yönündeki hareketleri tarafların birbiriyle uyum temin etmelerini engellemiş yahut da geciktirmiştir.

Karşılaşılan problemler şu yönlerden incelenebilir:

Devletin Uygulamalarından Dolayı Ortaya Çıkan Problemler

Bâb-ı Âli'nin resmî politikasının muhacirlerin lehine olduğunda şüphe yoktur, ama asıl zorluklar, bu politikaların uygulanmasından kaynaklanmaktaydı. 19. yüzyıl ortalarında devletin ve toplumun içinde bulunduğu genel ahlâktaki çöküntü, rüşvet, zimmete para geçirme, memurların tahakkümü gibi rahatsız edici unsurlar, iskân sırasında bütün yönleriyle baş gösterdi. İşte hükümet bütün bu yolsuzlukların önüne geçemedi. Memurların ilgisizliği gibi suçlamaların yanı sıra teşkilât yapısının da böyle büyük bir göçü organize edebilecek şekilde olmadığı anlaşılmaktadır. Rusya'daki siyasî gelişmelerin dikkatle takip edilmediği, dolayısıyla ortaya çıkabilecek muhtemel meselelere karşı tedbirlerin geliştirilmediği görülüyor. Hâlbuki Kırım Savaşı'ndaki mağlubiyetin de etkisi ile San Petersburg'un bütün gücünü Kafkasya'ya sevk edeceği kolaylıkla tahmin

edilebilirdi. Böyle bir durumda göç hareketinin ortaya çıkmasını beklemek pek de kehanet sayılmazdı. Fakat Bâb-ı Âli'nin, savaşı izlediğini görmemize rağmen sonuçları üzerinde fazla müzakere yapmadığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden tedbirler de hadiselerin arkasından geldi ve problemleri çözmekte yetersiz kaldı.

Muhacir meselesi bitti denilirken her defasında yeni bir göç dalgası ile karşılaşılması bu yüzdendir. 1859-1862 göçlerinin arkası alındı zannedilirken, 1863-1865 göçleri ile karşılaşıldı. 1865 yılında her şey düzene sokuldu denilerek Muhacirin Komisyonu feshedildi.[60] Hâlbuki kadrosu azaltılarak küçük bir daire hâline getirilen bu komisyon, birçok şikâyetlerin ve çözüm bekleyen meselelerin ortaya çıkması karşısında zamanla yeniden kadro bakımdan güçlendirilerek 1875'e kadar önemli bir kurum olarak, bundan sonra da Zaptiye Nezaretine bağlı bir müdürlük şeklinde varlığını sürdürdü. Hükümet yanı başında cereyan eden hadiseleri dikkatle takip edip buna göre tedbirlerini önceden alabilmiş değildi.

Öte yandan devletin malî yapısı böyle ağır bir yükü kaldırabilecek hâlde değildi, dışarıdan temin edilen borçlar adım adım devlet bütçesini sarsmaya başlamıştı. Dolayısıyla muhacirlere daha öncekilerin düzeyinde maaş, yiyecek, tohumluk, hayvan yardımı yapılamamaktaydı. Hatta yapılan yardımların normalin çok altında olduğu devlet yetkililerince dahi ifade edilmekteydi[61].

Bir diğer önemli nokta arazi kıtlığıydı. Muhacirler önce boş ve sahipsiz yerlere, eski harabe köylere, mirî veya vakıf arazilere yerleştirilmişlerdi. Ancak bu araziler bitince yaylalara, meralara iskân başladı. Bu ise yıllarca böyle yerlerin, hukuken olmasa bile fiilen sahibi gibi davranan köylülerin ve konar-göçer aşiretlerin tepkilerine, hükümet kuvvetleri ve muhacirlerle çatışmalarına sebep oldu. Mesela Sivas-Uzunyayla gibi

---

60 *BOA, İrade-Meclis-i Vâlâ*, No. 1285

61 Bu konudaki en ağır eleştiriyi ve durumun gerçek çehresini Amasya Mutasarrıfı Abdülhamid Ziyaeddin Bey 18 Şubat 1864 tarihli yazısında dile getirmiştir. *BOA, İrade-Meclis-i Vâlâ*, No. 22848, lef 9.

aşiretlerin yaylak alanları olan sahaların muhacirlere tahsis olunması, menfaatlerine dokunulduğu için aşiretlerin tepkisine yol açmıştı. Gerçi buralar bahsedilen aşiretlerin mülkleri değildi, ama onlar meseleye bu açıdan bakmıyorlardı. Nitekim Uzunyayla'daki muhacirlere aşiretler tarafından sık sık saldırılarda bulunulduğu görülmektedir. Hatta Afşar aşiretinin taarruzlarından muhacirleri korumak üzere birtakim yerlere karakollar inşa edilmişti.[62] Kezâ Habur taraflarına yerleştirilenleri aşiret taarruzlarından korumak amacıyla burada bir kışla inşa edilmişti.[63]

Arazi kıtlığı yüzünden önceleri daha ziyade Anadolu ve Rumeli tarafında yapılan iskân çalışmaları; zamanla Irak, Suriye, Kıbrıs, Ege adaları, Trablusgarp, Bosna, Yanya taraflarını da kapsayacak biçimde genişletildi. Bu arada 1865'ten sonra Rusya'nın kendi sınırlarına yakın yerlerde her ne suretle olursa olsun iskân yapılmaması noktasında müdahalesi meydana geldi. Rusya, bu tarihte göç eden Çeçenlerin en fazla Erzincan ve Diyarbekir taraflarına yerleştirilmelerine razı olabileceğini bildirdi. Hükümet bu talebe uymak durumunda kaldı.

Yerli Halkın Sebep Olduğu Problemler

Osmanlı tebası, genelde muhacirlere merhamet ve şefkatle yaklaşmaktaydı. Bunlara yardım için açılan kampanyalara çoğunlukla iştirak edildi. Muhacirlerin, bilhassa devlet tarafından karşılanmayan ya da yetersiz karşılanan ihtiyaçlarının giderilmesi ahalinin üzerine düşen bir görev durumundaydı. Vilayet ve kaza meclislerinin öncülüğünde bu tür ihtiyaçların giderilmesine yönelik olarak yapılan yardımların boyutlarını küçümsemek mümkün değil; özellikle ev eşyası, gıda

---

[62] *BOA, İrade-Meclis-i Vâlâ*, No. 24961; *BEO Muhacirîn Komisyonu Gelen Evrak Kayıt Defteri*, No. 758-38 /1, s. 1. Ayrıntılar için bkz. Ömer Karataş, "Sivas-Uzunyayla Bölgesinde Çerkeslerin İskânı Sırasında (1860-1870) Afşar Aşireti ile Yaşadıkları Çatışma ve Osmanlı Hükümetinin Tutumu", *1864 Kafkas Göçü, Kafkaslarda Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün* (Sempozyuma sunulan bildiri).

[63] *BOA, İrade-Dahiliye*, No. 38018.

maddelerinin temini, hatta arazi ve tohumluk yardımı gibi konularda her türlü fedakârlığın yapıldığı dikkat çekmektedir. Üstelik bu tür yardımları sadece Müslüman halk değil, gayrimüslim ahali de yapmaktaydı. Mesela 1 Ağustos 1864 tarihli Takvim-i Vekâyi'de yer alan bir habere göre; Niş ve Kosova taraflarında iskân olunmak üzere gönderilen 15 bin kadar muhacir Lom İskelesi'ne çıkarıldı. Oradan, Büyük Balkan yoluyla Niş'e, sonra da Kosova'ya gideceklerin Ürgüp *ve* Priştine'ye kadar nakillerine yarayacak arabalar Berkofça, Şehirköyü, Ürgüp ve Leskofça kazalarından tedarik olundu. Nakil sırasında bu kazalar ahalisi, özellikle Şehirköyü ve Niş Bulgarları kendi arabalarıyla ücretsiz çalıştıklarından başka hasta ve âcizleri arabalara arkalarında bindirip indirmişler, evlerinden halı ve kilim getirerek onları soğuk ve yağmurdan korumaya çalışmışlardı.[64] Yine Tekfurdağı'nda yeniden inşa olunan Aziziye kasabasındaki muhacirler için yapılacak evlerin inşaatında kullanılmak üzere Samakovcuk Dökümhanesi ustabaşıları tarafından 1.750 kıyye çivi bağışlanmıştı ki, bu ustabaşıların tamamı gayrimüslim idi.[65]

Buna karşılık muhacirlerin geçinebilmek için yapmak zorunda kaldıkları işlerden dolayı halk tarafından istismar edildiğini görmekteyiz. Onlar çok az bir ücretle çalıştırıldıkları gibi, aynı işi yapan diğerleri tarafından da engellenmekteydiler. Bu hususa dair bir gazete haberini aktarmakla yetinelim: *Cerîde-i Havâdis*'in 2 Şubat 1860 tarihli nüshasında anlatıldığına göre, Nogay ve Çerkes muhacirlerinden olup İstanbul'da bulunanlardan fakir olanlar odun yarıcılığı ile uğraşmakta idiler. Ancak bir süre sonra bunların bu tür işleri yapamadıkları görüldü. Araştırma sonucunda, güya bu muhacirlerden birkaçı yalnız bir kadının evine odun kırmak için gitmişler, fakat içeri girerek bütün kıymetli eşyasını alıp götürmüşler ve tesadüfen Zaptiye kuvvetlerince yakalanmış tarzında bir söylentinin dolaştığı görülmüştür. Hâlbuki Zaptiye

---

[64] *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 759 (28 Safer 1281/1 Ağustos 1864).

[65] Bu ustabaşılar tarafından "Samakovcuk Dökümhane-i Amiresi Müdürü Fütüvvetlü Râşid Efendi Hazretleri"ne verilen 20 Ağustos 1861 tarihli yazı için bkz. *İrade, Dahiliye*, 32165, lef-5.

Müşirliği böyle bir olayın olmadığını açıklamıştır. Böyle bir söylenti, kendilerinin üç kuruşa yaptıkları işi, muhacirlerin 20 paraya veya bir kuruşa yapmalarından rahatsız olan odun yarıcıları tarafından yayılmıştır. Gazete, bu rivâyetin yalan olduğunu ilan ederek, halkın muhacirlere iş vermekten çekinmemesini belirtmekten geri kalmamıştır.[66]

Muhacirlerin muhtaç durumda olmaları bazı muhtekirler tarafından istismar edilmekteydi. Hatta bunların arasında devletin çeşitli kademelerinde bulunan görevliler vardı. Öteden beri Çerkesler arasında köle ticareti varlığından faydalanan bir kısım şahıslar düşük meblağlarla cariye satın almakta, hatta cariyelere zorla el koymaktaydılar. Birkaç misal verilecek olursa; Burdur'da bulunan Çerkeslerden Burah (?) Bey, iki cariyesiyle kızını zorla alıkoyan Kaimmakam Raşid Efendi'den şikâyetçi olmuş,[67] Çerkes Rüstem, 24 köle ve cariyesine el koyduğunu söylediği Trabzon Valisi Muhlis Paşa'nın mühürdarı olan Muhsin Efendi'ye karşı çıkınca, köle ve cariyeler Muhsin Efendi'nin tahriki ile hür olduklarını iddia etmişlerdi.[68] Kars'ta bulunan Ahıska muhacirlerinin evleri tahrip edilmiş, Mihaliç kazasının Beyköyü'ndeki altı muhacir evi ile ekili tarlaları, Kevil (?) köyündeki gayrimüslimlerce yakılmış, yapılan muhâkeme neticesinde sorumlular cezalandırılmışlardı. İslimiye Sancağı dâhilindeki İbrail köyünde muhacirlere verilen mer'a ve tarlalara ahaliden Ali Ağa adlı birisi müdahale etmiş, yapılan tahkikat sonucunda adı geçen kişinin haksızlığı ortaya çıkmıştı.[69]

Bu tür saldırılardan muhacirleri korumaya çalışan devlet, sorumluları kanun gereğince cezalandırmaktaydı. Böyle bir suç ve ceza örneğini *Takvim-i Vekâyi*'de yayımlandığı şekliyle veriyoruz: *"Mecidiye Kasabası sakinlerinden Tatar Ömer ve Senad (?) ve Dobniçeli Süleyman nam şahıslar daha iki nefer refikleriyle ve sirkat niyetiyle kasaba-i mezbûrede sakin muhacirînden Nebi nam kimesnenin, leylen ve musallahan hânesi*

---

66 *Ceride-i Havâdis*, Sayı 972 (10 Receb 1276/2 Şubat 1860).
67 *BOA, Ayniyat Defteri*, 1135, s. 167 (29 Zilkade 1285/13 Mart 1869).
68 *BOA, Ayniyat Defteri*, 1136, s. 21 (21 Cemaziyelevvel 1286/29 Ağustos 1869).
69 *BOA, Ayniyat Defteri*, 1141, s. 203, 293.

kapusunu delerek ve derununa dühûl ile kendisini ve oğlunu cerh ve zevcesiyle kerimesine işkence ve eziyet eylemelerini müteâkib komşular yetişmesiyle firar eylemiş olduklarından kanunun 27. maddesi zeyli ahkâmınca merkûmânın bade't-teşhîr müebbeden Vidin'de küreğe konulmalarına hükm edilmiştir."[70]

Muhacirlerden Kaynaklanan Problemler

Muhacirlerin, iskân sırasında sebep oldukları güçlüklerin başında devlet otoritesine zaman zaman karşı çıkmaları gelmekteydi. Dolayısıyla hükümetin önem vermekte olduğu asayişin ihlâl edilmesi gibi durumlar ortaya çıkmaktaydı. Bazıları da iskânlarının sağlanamaması yüzünden bir tepki olarak bu yola başvurmaktaydılar. Adana'da Nogay muhacirlerinin, Erzurum'da Çerkesler ile diğer bazı muhacir gruplarının asayişi bozdukları, Köstence'de Kırım ve Çerkes muhacirleri arasında hırsızlık olaylarının meydana geldiği, İstanbul'da iskân olunmadıklarını söyleyenlerin sokak aralarında toplanarak huzuru bozdukları görülmektedir.[71]

Bilhassa hırsızlık olayları çok yaygın şekilde vuku bulmaktaydı. Karal eserinde, hükümetin yetersiz iskân politikası yüzünden üretici duruma getirilemeyen muhacirlerin dağlara çıktıklarına değinerek, "Yalnız Canik Sancağı'nda çaldıkları at, öküz ve davarların sayısı 25.000'e varmakta idi" demektedir.[72] Bu çeşit asayişi bozucu hadiseler karşısında hükümet, inzibâtî tedbirlere başvurmaktaydı, ilk olarak da onların memleketlerinden getirdikleri silahlar toplatılıyor veya silahlı bir şekilde dolaşmaları yasaklanıyordu.[73] Halkın şikâyetleri üzerine hadiselerin olduğu yerlere askerî birlikler gönderilmekte, hatta Biga'da 1865 yılında olduğu gibi, muhacirlerin saldırılarını önleyen askerlerin masrafları halkın

---

[70] *Takvim-i Vekâyi,* Sayı 710 (8 Rebiyülevvel 1280/23 Ağustos 1863).
[71] *BOA, İrade, Meclis-i Mahsus*, 1285, lef-3; *BOA, Bâb-ı Ali Evrak Odası Muhacirîn Komisyonu Giden Evrak Kayıt Defteri,* 761-38/4, s. 10, 35.
[72] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt VII, Ankara 1977, s. 278.
[73] Mesela Canik ve Amasya'da muhacirlerin silahlı gezmemeleri emredilmişti. *BOA, Babıâli Evrak Odası Muhacirin Komisyonu Giden Evrak Kayıt Defteri,* 761-38/4, s. 32, 33.

yardımı ile karşılanmaktaydı.[74] Devlet gerekli yerlere geçici olarak askerî birlikler sevk etmekte ve muhacirlerle anlaşmanın sağlanabilmesi için aralarından ileri gelen birini maaşlı şekilde görevlendirmekteydi. Nitekim Lazistan sancağında halk ile muhacirler arasındaki bazı arazi meseleleri yüzünden çatışmalar çıkması üzerine Karaşalvar ve Soğuksu'ya asker yollandığı gibi böyle olayları önlemek maksadıyla resmî muhacir temsilcileri görevlendirilmiştir.[75] Bununla birlikte buradaki hadiselerin öyle kolayca sona erdirilemediği, ancak dört yıl sonra ortalığın durulduğu anlaşılmaktadır.[76]

Olayların önünü alamayan hükümet, kamu otoritesini sağlayabilmek maksadıyla öteden beri uyguladığı kefalet usulünü tatbik etmeye çalıştı. Kafkas kavimleri arasında kan bağlılığına verilen değeri dikkate alarak muteber beylerden, kabile mensuplarının hırsızlık, yağmacılık yapmayacaklarına dair söz alarak problemleri askerî yollara başvurmadan çözmeye yöneldi. Meselâ Sivas'ta da bütün Çerkes muhacirleri birbirlerine kefil olmuş, kefil gösteremeyenler ise birer ikişer hane şeklinde yerli ahalinin köylerine dağıtılarak fenalıkların önü alınmaya çalışılmıştı.[77] Buna rağmen yine suç işlemeye devam edenler tevkif veya sürgün ile etkisiz kılınmaya çalışılmaktaydı. Yine Sivas'ta meydana gelen bir olayı örnek olarak verebiliriz. Aziziye kazasının Mesudiye nahiyesine bağlı Oluk, Karakuyu ve Kaynar köylerinde oturan muhacirlerden Abdülgiray ile arkadaşlarının hırsızlık yapmaları üzerine, eşkiya reisi olan bu şahıs ailesiyle

---

[74] *BOA, İrade, Meclis-i Vâlâ*, 24351.

[75] *BOA, İrade, Meclis-i Vâlâ,* 25052, lef-3 (30 Haziran 1866). Ankara'da geçici olarak görevlendirilen zaptiye askerine maaş olarak 15.720 kuruş ile tayinât bedeli olarak da 3.240 kuruş ödenmişti. *İrade, Meclis-i Vâlâ,* 23263. 1867'de Niş taraflarındaki muhâcirlerin isyankar davranışlarının Kaimmakam Süleyman Paşa'nın bastırmasıyla ilgili bir haber için de bkz. *The Levant Herald,* 24 Mayıs 1867.

[76] *BOA, İrade, Dahiliye,* 41519. Batum'da kefâlete rağmen muhâcirleri uygunsuz hareketlere teşvik eden beylerden on dördü başka yerlere sürülmüşlerdi. *Ayniyât Defteri,* 1141, s. 266.

[77] *BOA, Ayniyât Defteri,* 1141, s. 297 (6 Şevval 1290/27 Kasım 1873 tarihinde Sadâret'ten Muhâcirîn idaresi'ne gönderilen yazı)

birlikte Rumeli'ye sürülmüş, diğerleri de birer yıl hapis ile cezalandırılmışlardı.[78]

Genel olarak idarenin bu tür olayların önlenmesinde kabile reislerine çok güvendiği anlaşılmaktadır. Nitekim 4. Ordu Müşiri Derviş Paşa'ya gönderilen 24 Ağustos 1868 tarihli bir hükümde; muhacirlerin sebebiyet verdikleri katl ve hırsızlık olaylarının, henüz hepsinin tam anlamıyla iskân olunmamalarından kaynaklandığı ifade olunarak bunların derhâl iskânlarının bitirilmesi istenmiş, ayrıca muhacir reislerinin ekserisinin sadakat ve terbiye sahibi oldukları ifade edilerek, bunların zaten öyle asayiş bozucu hareketlere meydan vermeyecekleri bildirilmişti. Eğer aksi davranan reisler olursa bunların da kabilelerinden ayrılarak uzak mahallere gönderilmeleri emredilmişti. Aynı hükümde üzerinde durulan noktalardan biri de, yine muhacirlerin silahlı gezmelerine izin verilmemesi ve suçluların hemen cezalandırılması idi.[79]

İskânı geciktiren ve bazı problemlerin ortaya çıkışına yol açan hususlardan biri de, Sadâret'ten Muhacirin İdaresi'ne gönderilen 17 Aralık 1873 tarihli yazıda belirtildiği üzere, muhacirlerin birbirlerine benzemeleri dolayısıyla bir yere yerleştirilen kişilerin bir süre sonra başka bir yere giderek yeniden yardım almaya teşebbüs etmeleri idi.[80] Gerçekten de bu husus hükümeti çok rahatsız etmekte, lüzumsuz yere harcamalara sebep olmakta ve nihayet muhacirlerin de perişanlığını artırmaktaydı. Böyle bir istismarın önüne geçmek için sık sık sancaklara gerekli uyarılarda bulunuluyor, muhacirlerin ancak kaza müdürlerinden alacakları tezkere ile bir başka yere gitmelerine izin veriliyordu. Bu hususa dair 29 Temmuz 1863 tarihinde her tarafa emirler gönderilmiş olmasına rağmen bazı müdürler ile memurların gereken dikkati göstermemeleri yüzünden yine aksaklıklar ortaya çıkmaktaydı. Nitekim Kütahya'nın Seyitgazi kazasına beş-altı yıl önce iskân

---

[78] *BOA, Ayniyât Defteri,* 1139, s. 25. Yine Canik'te muhâcirleri tahrik edenlerin sürgün cezasına çarptırıldıklarını görüyoruz. *Ayniyat Defteri,* 1141, s. 292

[79] *BOA, Mühimme Defteri, 262, s. 304.*

[80] *BOA, Ayniyat Defteri*, No. 1141, s. 303.

olunan Hacı Musa ve ailesi, Köstence'de akrabalarının bulunduğunu ifade ederek buraya gitmek üzere yerlerini terk etmişlerdir. İstanbul'a gelen bu grup tekrar Kütahya'ya geri gönderilmiş ve kaza yetkililerinin de bu hususa gereken dikkati göstermeleri emredilmiştir.[81]

Devleti zor duruma düşüren meselelerden biri de bazı muhacirlerin sürekli maaş ve yardım alabilmek için yerleşmeye yanaşmamalarıydı. Devlet ortalama sekiz-on ay süreyle yiyecek yardımında bulunmakta ve normal şartlar altında, bu süre zarfında muhacir ailesinin kendi masraflarını karşılayacak düzeyde iş tutabileceğini varsaymaktaydı. Bazı salgın hastalık, sel, çekirge istilası, kuraklık gibi hâller sayılmazsa bu hesap normal sayılabilirdi. Ancak bazı muhacirler ekip-biçmek yerine sürekli maaş alabilmek için bir yerde belirtilen süre kadar maaş aldıktan sonra başka bir şehre taşınmakta ve yeni geldiğini beyan ederek maaş almaktaydı. Bundan dolayı aynı ailenin birkaç defa iskânı söz konusu olabilmekteydi. Buna karşı devlet muhacirlerin izinsiz olarak bulundukları yerlerden ayrılmaması yasağını getirince muhacirler buna, kendilerine esir muamelesi yapıldığı gerekçesiyle karşı koymaktaydılar.

Parçalanmış ailelerin birleştirilmesi ise tam anlamıyla üstesinden kalkılamayacak meselelerdendi. İlke olarak bu tür ailelerin birleştirilmesi kararlaştırılmıştı. Ancak aile fertleri göç ve sevkiyat sırasında birbirlerini kaybettiklerinden büyük dramlar yaşanmaktaydı. Ortalık biraz durulduktan sonra bazı erkeklerin aile bireylerini aramak üzere şehir şehir dolaşmaları, akrabalarını bulduklarında bunların bir araya getirilmesi, yeni arazi bulunması gibi konular, Muhacirîn Komisyonu'nu en çok meşgul eden meselelerdendi. İstismarlara meydan verilmemek için kaza müdürlerinden belge alınması esası getirilmişti[82]. Fakat yer yer muhacirler bunu dinlemiyorlardı.[83] Parçalanmış

---

[81] *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis,* Sayı 721 (17 Rebiyülahir 1280/1 Ekim 1863).
[82] *BOA, Cevdet-Dahiliye,* No. 11873; *Takvim-i Vekâyi*, No. 819.
[83] Köstence'ye gelen pek çok muhacir Köstence, Mankalya, Hırsova köylerine dağıtılmış, kalanları da Vidin ve diğer bölgelere gönderilmişti. Yine 200–300 hanelik bir grup Tulça'ya gönderilmişken, bunlardan ekserisi yollardan ve

aileler için daha büyük problem, Rusya'da kalan aile fertlerinin Türkiye'ye getirtilmesi idi. Bunun için Hariciye Nezareti, Rus Büyükelçiliği ile irtibat kurarak mümkün mertebe muhacirlerin Rusya'daki akrabalarını getirmeye çalışmaktaydı.[84]

Bâb-ı Âli, hem bu şekilde akrabalarının yanına gitmek iddiasında bulunarak yerlerini terk edenlere, hem de bulundukları bölgede odun ve su bulunmadığını söyleyerek başka yerlere izinsiz gitmek isteyenlere karşı makul bir yolun takip edilmesine taraftar idi. Muhacirler arasında anne, baba, kardeş gibi yakın akrabalarını arayanlara yardımcı olunması uygun görülmekteydi. Ayrıca bu şekilde ailelerin parçalanmasını önlemek için iki tarafın bulunduğu kaza yönetiminin haberleşerek müsait olan yerde ailenin birleşmesi usûlü getirilmişti. Yalnız kaza memurlarının bir haberleşmeye girişmeden her isteyene izin vermeleri hoş görülmemekteydi. Hatta böyle durumlarda muhacirlerin asıl yerlerine iade olunacakları ve yol masrafının da muhabere yapmadan onlara mektup veren memurlardan tahsil edileceği bütün sancaklara bildirilmişti.[85] Bu tedbirin ne derece işlediğine dair bilgimiz yoktur. Ancak Zor sancağında yerleştirilen 14.000 kişiden birkaç yıl sonra sadece 4.000'inin yerlerinde kalmış olması tedbirin pek de işlemediğini düşünmemize yol açmaktadır. Çünkü çoğu zaman muhacirler ilgililere duyurmadan yerlerini terk etmekteydiler.

Kafkas kavimlerinin önemli bir kısmında sosyal sınıf ayrımı vardı. Bir bey bütün bir kabilenin efendisi sayılmakta, muhacirlerin çoğunluğu köle olarak nitelendirilmekteydi. Önceleri bir kabile aynı yere yerleştirildiğinde içe kapalı, beyin tahakkümü altında ezilen, devletin verdiği bütün maddî imkânların bey tarafından gasp edildiği bir manzaranın ortaya

---

iskelelerden firar edip "akrabamız vardır" diyerek Köstence köylerine gitmişlerdi. *BOA, İrade, Meclis-i Vâlâ,* 2047, lef-ı (Köstence Kâimmakamı Süleyman'ın 23 Rebiyülevvel 1278/28 Eylül 1861 tarihli telgrafı).

[84] *BOA, Ayniyat Defteri,* No. 1139, s. 23; 1141, s. 36, 189, 247.

[85] *BOA, Cevdet, Dahiliye,* 11873 (10 Ekim 1865 tarihli Sadaret emrinin örneği). Bu emir *Takvim-i Vekâyi*'nin 819. sayısında da söz konusu edilmişti.

çıktığı görülünce, bunları dağınık biçimde yerleştirme kararı alındı. Amaç; bu feodal yapıyı kırmaktı. Muhacir liderleri buna itiraz ettiklerinde bazı nişan ve unvanlar verilerek, yüksek meblağlarda maaşlar tahsis edilerek gönülleri alınmaya çalışıldı.[86]

Muhacirlerden kaynaklanan ve resmî kurumları en çok meşgul eden meseleler arasında Kafkas kabilelerinde yaygın olan kız çocuğunu satmak şeklindeki ticaretin burada da sürdürülmeye çalışılmasıydı. Bu hususta muhacirlere başlangıçta pek müdahale edilmedi. Hatta gazeteler aracılığıyla kendi kızını ya da kardeşini satanların varlığı görülmekteydi. Nitekim *Cerîde-i Havâdis*'te belirtildiğine göre, Dârülfünûn'da ikâmet etmekte olan Abdulgaffar adlı bir Nogay muhaciri, Muhacirîn Komisyonu'na da bilgi vererek, 15-16 yaşlarında gayet güzel ve okur-yazar olan kız kardeşini 3.000 kuruşa satacağını belirtmiş, isteyenlerin komisyona başvurması ilan edilmişti.[87] Ancak bu ticaret dolayısıyla zaman zaman muhacirler ile ahali arasında bazı ihtilâflar olduğu görülmekteydi. Meselâ İzmir'de meydana gelen hadisede bir muhacir kendi kızını serbest rızasıyla satmış, fakat ücreti aldıktan sonra kızı teslim etmemiş, hatta iki tarafın adamları işe karışarak büyük bir çatışmaya yol açmışlarken Vali'nin araya girmesi ile ortalık sakinleşmişti.[88]

Esasında İslam hukukuna göre hür insanların köle olarak satılması yasaktı.[89] 1864'lerden itibaren aslen hür olanların köle sıfatıyla satılmalarının engellenmeye çalışıldığını görmekteyiz.[90] Nitekim aslen hür olduklarını söyleyip İstanbul'a gelerek Komisyon'a başvuranlar Şeyhülislâmlık makamına gönderilerek durumlarının kanunlar gereğince araştırılması istenmekteydi. Araştırma sonucunda hürriyetini ispat edenler anne, baba ve akrabalarının yanına gönderiliyorlardı, edemeyenler ise

---

[86] *BOA, İrade-Meclis-i Mahsus,* No. 894, lef 1; 1189, lef 2; *İrade-Dahiliye*, No. 22848, lef 5.
[87] *Ceride-i Havâdis,* Sayı 972 (10 Receb 1276/2 Şubat 1860).
[88] *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis,* Sayı 231, (27 Rebiyülevvel 1278/2 Ekim 1861).
[89] Bkz. Abdullah Saydam, "Esir Pazarlarında Yasak Ticaret: Hür İnsanların Satılması", *Toplumsal Tarih* 28, 1996, s. 43-49.
[90] *Takvim-i Vekâyi,* 756, (6 Safer 1281/11 Temmuz 1864).

sahiplerine teslim olunmaktaydı. Böylece hür olanları satın alanların ellerinden bunlar alınıyor ve bu işe karışanlar da cezalandırılıyordu. Yani atası köle olanlara pek dokunulmamakta, belki köle ile efendisini ayırarak onların hür olabilmelerine zemin hazırlanmakta, ama resmen karşı çıkılmamaktaydı. Esir ticaretine resmî olarak fazla müdahale etmek istemeyen devlet dolaylı tedbirlerle esirlerin hürriyetlerine kavuşmalarını sağlayıcı teşebbüslerde bulunmaktaydı. Bu vesile ile hazırlanan 31 Mart 1867 tarihli Arz Tezkeresi'nde yaklaşık 150.000 civarında esirin muhacirlerin elinde olduğu, bunların hürriyetlerine kavuşabilmeleri için beylerine uygun miktarda arazi tahsis ederek köle ve cariyelerin serbest bırakılmasının temin olunması görevlilere emredilmekteydi. Yalnız bu yapılırken baskı yapılmaması da özellikle belirtilmekteydi.[91]

Osmanlı Devleti'nin gittikçe köle ve cariye ticaretine karşı bir tavır takınması muhacirler arasında hoşnutsuzluk meydana getirdi. Bazı bölgelerde esaret maddesinin yeniden geçerli sayılması için gruplar oluşturulduğu ve birtakım saldırılarda bulunulduğu yolunda haberler alan hükümet bunları en şiddetli şekilde cezalandırmaktaydı. Bu arada bazı köleler de hükümetin tavrını kendi lehlerine bularak efendilerine karşı çıkmaya, hür olduklarını iddia etmeye başlamışlardı.[92] Köle-efendi çatışmalarının artma eğilimi göstermesi karşısında hükümet, kölelerin şiddete dayalı tepkilerini veya efendilerinin yanından kaçmalarını hoş görmemiş, bu şekilde firarlar olduğunda köle ve cariyeler yakalanarak tekrar efendilerine teslim edilmişlerdir. Ancak kölelere sert davranan beyler de cezalandırılmaktaydı. İlginçtir ki bazı esir sahipleri de köle ve cariyelerini sattıktan ve ücretini aldıktan sonra, onları hür olduklarını iddia etmeye teşvik etmişlerdi. Buna karşılık devlet satandan paranın geri

---

[91] *BOA, İrade-Meclis-i Mahsus*, 1409.
[92] *BOA, Ayniyat Defteri*, 1141, s. 171, 174, 201, 232, 284, 286; 1136, s. 221, 216, 218, 244.

alınmasını sağlamakta idi.[93] Böylece bu çeşit sahtekârlıkların ortadan kaldırılmasına gayret olunmaktaydı.

Görüldüğü üzere devletin muhacir köleler ile ilgili politikası pek net değildir. Bir taraftan köle sahiplerinin gayrimemnun olmalarına yol açabilecek kesin tavırlar sergilemekten kaçınılırken, diğer yandan barışçı yollarla kölelerin hürriyetlerine kavuşmalarına ortam hazırlanmaya çalışılıyordu. Ancak bunlar yapılırken efendilere baskı yapılmadığı gibi, kölelerin de kendi başlarına hareket etmeleri uygun görülmemekteydi. Fakat beylerin kölelere acımasız davranmaları da men ediliyordu, özetle hür insanların köle yapılmasına karşı çıkan, mevcut kölelerin serbest bırakılmalarını arzu eden, ama bütün bunları asayişi bozmayacak bir şekilde gerçekleştirmeye uğraşan bir politika söz konusuydu.

Rusya'nın Kuzey Kafkasya halklarına yönelik olarak 1860'lı yıllarda giriştiği soykırımdan kaçanların muhaceretlerinin kısa bir özetinin sunulduğu bu makalenin sonucunda, önemli bir terminoloji tartışmasını yaparak konuyu bitirmek gerekir. Bahsedilen kabilelerin karşılaştığı muamelenin hangi kavramla ifade edilmesi önemli bir metodolojik problemdir. Bilhassa Çerkeslerin *sürgün* kelimesini tercih ettiğini, birkaç araştırmada *soykırım* kavramının kullanıldığını, yer yer *mecburî göç, hicret* gibi tanımlamalara yer verildiği görülmektedir.

Olayları anlatmak maksadıyla kullanılan *sürgün* kelimesinin oldukça yetersiz bir tanımlama olduğu görülmektedir. Zira sürgün bir devletin, kendi sınırları içerisinde yaşayan bir topluluğun yerini zorla değiştirmesidir. Yerinden edilecek topluluğu belirleyen de, o topluluğun varacağı yeni yerleşim alanını tespit eden de aynı resmî otoritedir. Bir başka deyişle süreci başlatan, uygulayan ve sonuçlandıran tek bir resmî otoriteden söz edilebilir. 1863-1864 yıllarında bazı Çerkeslerin, Rusya'nın isteği doğrultusunda Sibirya'ya veya Kuban nehrinin

---

[93] Meselâ Batum'da oturan Abaza muhâcirlerinden Süleyman Bey'in Adapazarı'na firar eden kölesi yakalanıp kendisine teslim edilmiştir. *Ayniyat Defteri,* 1141, 78 (16 Cemaziyelahir 1286/22 Eylül 1869), 260.

kuzeyindeki başka yerlere zorla sürülmeleri bunun tipik örneğidir. Buna karşılık Osmanlı topraklarına göç edenler ise, Rusya tarafından kendilerine sunulan *ölüm* veya *sürgün* seçeneklerine karşı çıkarak üçüncü bir yol olmak üzere *hicreti* tercih etmişlerdir. Bunların Osmanlı vilayetlerinden hangisine, ne şekilde yerleştirileceklerine karar veren İstanbul hükümetidir.

Rus yetkililerinin açıkça Çerkeslerin yok edilmesi gerektiğinden söz ettiklerini, bunların Amerikan yerlileri gibi vahşi ve uslanmaz topluluklar olduklarını, imha edilmelerinin bir devlet politikası olduğunu, konuya ilişkin muhtelif araştırmalarda görmekteyiz. Böyle bir politika açıkça *Soykırım* ve *Etnik Temizlik* maksadı gütmektedir. Rusya'nın hedefi tereddütsüz olarak bu şekilde belirlenmiştir. İşte bu soykırımdan kurtulmak arzusuyla yüz binlerce insan, batması neredeyse mukadder kayıklarla, hurda gemilerle, salgın hastalıklardan kırılma pahasına göç etmek durumunda kalmıştır. Bir soykırım tehlikesinin olmaması halinde, bir milyondan fazla insan niçin yurdunu terk etsin, üstelik bir hesaba göre göç edenlerin % 35 ila % 50'sinin muhtelif sebeplerle hayatlarını kaybettikleri bilindiği halde. Demek ki Çerkesistan'da kalmak veya başka bir yere sürülmek, salgın hastalıktan veya bir gemi kazasından dolayı ölmekten daha vahimdir. Osmanlı yetkililerinin, gelenlerin kabul edilmemeleri halinde, bunun, onları Rusya'nın mezalimine bırakmak anlamına geleceğini belirterek, ne pahasına olursa olsun, mecburen her müracaat edenin ülkeye girişine müsaade etme zorunluluğunu hissetmesi bundan dolayıdır. Çerkes muhacirlerine "memâlik-i mahrûsa"nın kapısının açılmasının sebebi onları soykırımdan kurtarmaktan başka bir şey değildir. Hadisenin tam tanımı; *soykırımdan kurtulmak üzere yapılan zorunlu bir hicrettir.*

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):
Ayniyat Defteri, 1135, s. 167 (29 Zilkade 1285/13 Mart 1869).
Ayniyat Defteri, 1136, s. 21 (21 Cemaziyelevvel 1286/29 Ağustos 1869).

Ayniyat Defteri, 1139, s. 23; 1141, s. 36, 189, 247.

Ayniyât Defteri, 1139, s. 25.

Ayniyat Defteri, 1141, 78 (16 Cemaziyelahir 1286/22 Eylül 1869), 260.

Ayniyat Defteri, 1141, s. 171, 174, 201, 232, 284, 286; 1136, s. 221, 216, 218, 244.

Ayniyat Defteri, 1141, s. 203, 293.

Ayniyât Defteri, 1141, s. 266.

Ayniyât Defteri, 1141, s. 297 (6 Şevval 1290/27 Kasım 1873 tarihinde Sadâret'ten Muhâcirîn idaresi'ne gönderilen yazı)

Ayniyat Defteri, 1141, s. 297, 301, 305, 307, 310...

Ayniyat Defteri, 1141, s. 303.

Bâb-ı Ali Evrak Odası Muhacirîn Komisyonu Giden Evrak Kayıt Defteri, 761-38/4, s. 10, 35.

Babıâli Evrak Odası Muhacirin Komisyonu Giden Evrak Kayıt Defteri, 761-38/4, s. 32, 33.

BEO Muhacirîn Komisyonu Gelen Evrak Kayıt Defteri, 758-38 /1, s. 1.

Cevdet, Dahiliye, 11873 (10 Ekim 1865 tarihli Sadaret emrinin örneği).

Cevdet, Dahiliye, 11873.

Cevdet, Dâhiliye, 8967, 11873; *İrade Meclis-i Mahsus*, 1264.

Cevdet, Dâhiliye, 9203, 10080.

İrade, Dâhiliye, 30579, lef–2.

İrade, Dahiliye, 32165, lef-5.

İrade, Dâhiliye, 38018, 38199.

İrade, Dahiliye, 38199, lef-3, 4.

İrade, Dahiliye, 41519.

İrade, Meclis-i Mahsus, 1189, lef-1-4.

İrade, Meclis-i Mahsus, 1264.

İrade, Meclis-i Mahsus, 1285, lef-3.

İrade, Meclis-i Mahsus, 1408 (Arz Tezkeresi. 24 Zilkade 1283/29 Nisan 1867).

İrade, Meclis-i Mahsus, 1408, lef. 5.

İrade, Meclis-i Mahsus, 696 (Arz Tezkeresi).

İrade, Meclis-i Vâlâ, 2047, lef-ı (Köstence Kâimmakamı Süleyman'ın 23 Rebiyülevvel 1278/28 Eylül 1861 tarihli telgrafı).
İrade, Meclis-i Vâlâ, 22848, lef–4.
İrade, Meclis-i Vâlâ, 23263.
İrade, Meclis-i Vâlâ, 24351.
İrade, Meclis-i Vâlâ, 25052, lef-3 (30 Haziran 1866).
İrade-Dahiliye, 22848, lef 5.
İrade-Dahiliye, 29488, lef 2.
İrade-Dahiliye, 38018.
İrade-Dahiliye, 38199, lef 1.
İrade-Meclis-i Mahsus, 1409.
İrade-Meclis-i Mahsus, 894, lef 1; 1189, lef 2.
İrade-Meclis-i Vâlâ, 1285
İrade-Meclis-i Vâlâ, 22848, lef 9.
İrade-Meclis-i Vâlâ, 24961;
Mühimme Defteri, *262, s. 304.*
Yıldız Esas Evrak, Kısım: 36, Evrak 130/23, Zarf 152, Karton: 10.
Süreli Yayınlar:
Ceride-i Havâdis, 971 (2 Recep 1276/25 Ocak 1860).
Ceride-i Havâdis, 972 (10 Receb 1276/2 Şubat 1860).
Muahedât Mecmuası, III/1, İstanbul 1296.
Muahedât Mecmuası, IV/2, İstanbul 1298, s. 72-73.
Rûznâme-i Ceride-i Havâdis, 231, (27 Rebiyülevvel 1278/2 Ekim 1861).
Rûznâme-i Ceride-i Havâdis, 721 (17 Rebiyülahir 1280/1 Ekim 1863).
Ruzname-i Ceride-i Havadis, 722, ve 761
Takvim-i Vekâyi, 710 (8 Rebiyülevvel 1280/23 Ağustos 1863).
Takvim-i Vekâyi, 753 (15 Muharrem 1281/20 Haziran 1864).
Takvim-i Vekayi, 755.
Takvim-i Vekâyi, 756, (6 Safer 1281/11 Temmuz 1864).
Takvim-i Vekâyi, 759 (28 Safer 1281/1 Ağustos 1864).
Takvim-i Vekâyi, 760 (25 Rebiyülahir 1281/8 Ağustos 1864).
Takvim-i Vekâyi, 766 (18 Rebiyülahir 1281/19 Eylül 1864).
Takvim-i Vekâyi, 819.

Tasvir-i Efkâr, 751.

The Levant Herald, 1 December 1867.

The Levant Herald, 24 Mayıs 1867.

"Milletimiz Böyle Yok Edildi - Kafkasya Basınından Seçmeler", Çev. S.E.B., *Kafkasya Gerçeği* 6, Samsun 1991, s. 5.

"Papers Respecting the Settlement of Circassian Emigrent in Turkey", *Accounts and Papers* (İngiliz resmî belgeleri), LXIII/32, London 1864, s. 6-7 (No: 12).

Ahmed Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkasya Tarihçesi*, İstanbul 1307.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Cilt I, Yay. haz. Cavid Baysun, Ankara 1986.

Ahmed Lütfi, *Vak'a-nüvis Ahmet Lütfi Tarihi,* IX, Haz. M. Münir Aktepe, Ankara 1984.

Akay, Tolga, "Kafkasya'dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskân (1859-1876)", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Akmaz, Ahmet, "*Rus Yayılmacılığı Karşısında Kafkasya Müridizm Hareketi",* Kayseri Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 1994.

Akyüz, Julide, "Göç Yollarında, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göç Hareketleri", *Bilig* 46, Yaz 2008, s. 37-56.

Akyüz-Orat, Jülide/Mustafa Tanrıverdi, "Kafkasya'dan Kars'a Hüzünlü Yolculuk", *146. Yılında 1864 Kafkas Göçü: Savaş ve Sürgün, 6-7 Aralık 2010* (Sempozyuma sunulan bildiri).

Aydın, Mustafa, "*XIX. Yüzyılda Kafkaslarda Nüfuz Mücadeleleri (1800-1830)"*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2001.

Baddaley, John F., *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, İstanbul 1980.

Bala, Mirza, "Çerkesler", *İslam Ansiklopedisi*, III, İstanbul 1993, s. 375-386.

Bennigsen Broxup, Marie (ed.), *The North Caucasus Barrier. The Russian Advance towards the Muslim World*, London 1996.

Berber, Ferhat, "19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler", *Karadeniz Araştırmaları* 31, Güz 2011, s. 17-49.

Berkok, İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul 1958.

Berzeg, Nihat, *Tehcir'üş-Çerâkise,* s. 120-124 ve aynı yazarın "Çerkeslerin Sürgünü ve Göçürülen Çerkeslerin Yerleştirilmesinde Güdülen Amaçlar", *Kafkasya Gerçeği* 5, Samsun, Temmuz 1991, s. 16-21.

Brower, Daniel R./Edward J. Lazerini (ed.), *Russia's Orient, Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917*, Bloomington 1997.

Cabağı, Wassan Giray, *Kafkas-Rus Mücadelesi*, İstanbul 1967.

Cuthell, David Cameron, "*The Muhacirin Komisyonu: An Agent in the Transformation of Otoman Anatolia, 1860-1866",* Columbia Üniversitesi Doktora Tezi, 2005.

Çiçek, Nazan, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)", *Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 64/1, 2009, s. 57-88.

Demirel, Muammer, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Eskişehir'e Yerleştirilen Muhacirler", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 28, 2005, s. 311-319.

Dobreva, Margarita, "Settlement and Integration of the Circassians in the Danube Vilayet", *1864 Kafkas Göçü* (Aynı sempozyuma sunulan bildiri).

Dulaurier, Edouard, "La Russie dans le Caucase-Lexode des Circassiens et la Colonisation Russe", *Revue des Deux Mondes,* LXI, Paris 1866, s. 62.

Düzenli, Tuncay, "*Adapazarı ve Civarında Çerkes Muhacirlerin İskânı ve Uyum Problemleri*", Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Erdem, Tuğba, "1864 Kafkas Göçü Öncesinde ve Göç Sırasında Yaşanan Salgın Hastalıklar", *146. Yılında 1864 Kafkas Göçü: Savaş ve Sürgün, 6-7 Aralık 2010* (Sempozyuma sunulan bildiri).

Erel, Şerafettin, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul 1961.

Esadze, Semen, *Çerkasya'nın Ruslar Tarfından İşgali, Kafkas-Rus Savaşlarının Son Dönemi*, Çev. Murat Papşu, Ankara 1999.

Gammer, Moshe, *Muslim Resistance to the Tsar. Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan.* Londra 1994.

Gökçe, Cemal, *Kafkasya Siyaseti*, İstanbul 1979.

Gökçe, Cemal, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul 1979.

Güneş Yağcı, Zübeyde, "*Ferah Ali Paşa'nın Soğucak Muhafızlığı (1781-1785)",* Samsun Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 1998.

Güneş, Sadriye, "Rus Kaynaklarına Göre 19. Yüzyıda Yaşanan Kafkas Göçlerinin Nedenleri ve Sonuçları", *146. Yılında 1864 Kafkas Göçü: Savaş ve Sürgün, 6-7 Aralık 2010* (Sempozyuma sunulan bildiri).

Henze, Paul B., *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç: XIX. Yüzyılda Kuzey Kafkasya'da Dağ Köylülerinin Direnişi*, Çev. Akın Kösetorunu, Ankara 1985 (*Central Asian Survey*, I/4, Nisan 1983, s. 41-58'den tercüme edilmiştir.)

Hızal, Ahmet Hazer, *Kuzey Kafkasya*, Ankara 1961.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt VII, Ankara 1977.

Karataş, Ömer, "Sivas-Uzunyayla Bölgesinde Çerkeslerin İskânı Sırasında (1860-1870) Afşar Aşireti ile Yaşadıkları Çatışma ve Osmanlı Hükümetinin Tutumu", *146. Yılında 1864 Kafkas Göçü: Savaş ve Sürgün, 6-7 Aralık 2010* (Sempozyuma sunulan bildiri).

Karpat, Kemal, "Ottoman Urbanism: The Crimean Emigration to Dobruca and the Founding of Mecidiye, 1856-1878", *International Journal of Middle East Studies* III/1, Cambridge 1984-1985, s. 1-25.

Karpat, Kemal, *Ottoman Population (1830-1914),* Wisconsin 1985.

Kasumov, Ali/Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı. Çerkeslerin XIX. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı Tarihi*, Çev. Orhan Urevelli, Ankara 1995.

Keleş, Erdoğan, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Gelen Muhacirlerin Menteşe Sancağı'nda İskânı", *Turkish Studies* IV/8, Fall 2009, s. 1166-1188.

Köremezli, İbrahim, "*The Place of the Ottoman Empire in the Russo-Circassian War (1830-1864)",* Bilkent Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Yüksek Lisans Tezi, 2004.

Kreiten, Irma, "Egzotiklik, Jeopolitik ve Cehalet: Post-Koloniyal Bir Çerkes Tarihi Arayışı", Çev. Ö. A. Kurmel, *Sürgün, 21 Mayıs 1864*, Ankara 2011, s. 137-138.

Kumpilova, Marieta, "Circassian Exodus from the North Caucasus and Their Resettlement in Kosovo", *146. Yılında 1864 Kafkas Göçü: Savaş ve Sürgün, 6-7 Aralık 2010* (Sempozyuma sunulan bildiri).

Kundukh, Aytek, *Kafkasya Müridizmi*, Haz. Tarık Cemal Kutlu, İstanbul 1987.

Leitzinger, Antero, "Çerkes Soykırımı", Çev. Ö. A. Kurmel, *Sürgün, 21 Mayıs 1864*, Ankara 2011, s. 117.

Longworth, John, *Kafkas Halklarının Özgürlük Savaşı*, Çev. Sedat Özden, Kayseri 1996.

Luxemburg, Norman, *Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, Çev. Sedat Özden, İstanbul 1998.

McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1998.

Pinson, Marc, "Kırım Savası'ndan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkeslerin Rumeli'ne İskânı", *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebligler, Belgeler, Makaleler)*, Ankara 2001, s. 52–77 (*Etudes Balkaniques*, 1972, No. 3, s. 71-85'den tercüme edilmiştir.).

Pul, Ayşe, "Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkasya Muhacirlerinin İskânı (1860-1864)", *Sürgün, 21 Mayıs 1864*, Ankara 2011, s. 181-207.

Ritter, Gustav A., "Yeryüzünün Halkları", *Kuzey Kafkasya*, VII/42, İstanbul Nisan-Mayıs 1977, s. 9-14.

Saydam, Abdullah, "Esir Pazarlarında Yasak Ticaret: Hür İnsanların Satılması", *Toplumsal Tarih* 28, 1996, s. 43-49.

Saydam, Abdullah, "Tanzimat Döneminde Dobruca'da Yapılan İskân Faaliyetleri", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 7, 1992, s. 199-209.

Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997.

Serbestoğlu, İbrahim, "Kırım Savası Sonrasında Samsun'da Göç ve Muhacir Sorunu", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Ed. Cevdet Yılmaz, Samsun 2006, s. 83-97.

Shaw, Stanford J./Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye,* Cilt II, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 1983.

Shenfield, Stephen D., "Çerkesler – Unutulmuş Bir Soykırım mı?", Çev. Ö. A. Kurmel, *Sürgün, 21 Mayıs 1864*, Ankara 2011, s. 126-131.

Swietochowski, Tadeusz, *Rus Azerbaycanı (1905-1920)*, Çev. Nuray Mert, İstanbul 1988.

Şaşmaz, Musa, "Immigration and Settlement of Circassians in the Otoman Empire on British Documents 1857-1864", *OTAM* 9, 1999, s. 331-366.

Şaşmaz, Musa, "Longworth's Mission to Circassia in 1855", *OTAM* 10, 1999, s. 219-241.

Şemseddin Sami, *Kamusu'l-Alâm*, Cilt V, İstanbul 1316.

Tahirü'l-Kerakhi, Muhammed, *İmam Şamil'in Gazavatı*, Haz. Tarık Cemal Kutlu, İstanbul 1987.

Tansu, Samih Nafiz, *Şeyh Şamil*, İstanbul 1963.

Taşbaş, Erdal, "19. Yüzyıl Sonlarında Antalya'da Muhacir İskânı (1864-1900)", *146. Yılında 1864 Kafkas Göçü: Savaş ve Sürgün, 6-7 Aralık 2010* (Aynı sempozyuma sunulan bildiri).

Tekiner, Süleyman, "Azerbaycan Türkleri", *Dergi*, XVI/60, Münih 1970, s. 6.

Temizkan, Abdullah, "Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi ve Feodal Beylerle İlişkileri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* IX/2, İzmir 2009, s. 165-190.

Tepekaya, Muzaffer, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım ve Kafkasya'dan Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağı'na Göçler", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* VI/2, İzmir 2006, s. 463-480.

Terim, Şerafettin, *Kafkas Tarihinde Abazalar ve Çerkeslik Mefhumu*, İstanbul 1976.

Tuna, Rahmi, "Konferans No. 3: Çerkeslerin Kafkasya'dan Göçü", *Kafkasya Üzerine Beş Konferans,* İstanbul 1977, s. 95-149.

Wagner, Mortiz, *Kafkas-Rus Savaşı'nda Çerkesler – Çeçenler – Kazaklar ve Gürcüler*, Çev. Sedat Özden, İstanbul 1999.

Yel, Selma/Ahmet Gündüz, "XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Çerkesleri Sürgün Etmesi ve Uzunyayla'ya Yerleştirilmeleri

(1860–1865)", *Turkish Studies* III/4, Summer 2008, s. 949-983.

Yıldız, Cevdet (Hapi), "Adige Dili ve Edebiyatı", *Kafkasya Üzerine Beş Konferans*, İstanbul 1977, s. 39-94.

Yılmaz, Mehmet, "*Konya Vilayetinde Muhacir Yerleşmeleri (1854-1914)*", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 1996.

Yılmaz, Özgür, "1864 Kafkas Göçünde Trabzon", *146. Yılında 1864 Kafkas Göçü: Savaş ve Sürgün, 6-7 Aralık 2010* (Sempozyuma sunulan bildiri).

Yüksel, İbrahim, "Çarlık Rusyasının Azerbaycan'ı İstilası ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu", *Kafkas Araştırmaları* I, İstanbul 1988, s. 25-33.

RUSYA'NIN KIRIM VE KAFKASYA'DA HRİSTİYAN NÜFUSU İSKÂN SİYASETİ (1770-1870)

Osman KÖSE

Giriş

1480 yılında Altınordu Devleti'nin dağılmasından sonra bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkan Moskova Knezliği doğu yönüne doğru genişleme siyaseti izlemeye başladı. 16. asrın başlarında Rus hâkimiyeti, Kafkasların kuzeyinden geçerek Hazar Denizi'ne kadar uzandı. Rusların doğu yönüne yayılışlarında güneyde Kırım ve Kafkasya'ya sarkmayıp Hazar Denizi ve Orta Asya istikameti yönlerinde ilerlemelerinin çeşitli sebepleri vardır. Bu asırlarda Kırım ve Kafkasya bölgesine hâkim olan Osmanlı Devleti dünyanın en güçlü siyasî ve askerî yapısına sahipti. Bu büyük güçle mücadele edebilecek yapıda olmayan Rusların bu nedenle Orta Asya tarafına doğru yöneldikleri görülmektedir.

Ruslar, IV. İvan zamanında Kafkasya ve Orta Asya yönüne açılmak için önemli bir yer olan Kazan'ı alarak, burayı uzun yıllar sürecek olan bir tahkimata tabi tuttular. Kazan'da 1555'te başlayan Rus yönetimi bu bölgeyi askerî, iktisadî ve demografik açılardan ileri bölgelere yayılacak olan istila hareketinin dayanak noktası yaptı.[1]

17. yüzyılın sonlarına doğru Rusya'nın askerî ve ekonomik olarak büyümesinin etkisi ve Osmanlı Devleti'nin önceki asırlara kıyasla durağan bir yapıda olması sebebiyle, Osmanlı'nın Viyana'da yaşadığı 1683 bozgunundan cesaret alan Rus

---

[1] Akdes Nimet Kurat, "Rus Hâkimiyeti Altında İdil Ural Ülkesi", *AÜDTCF Dergisi* 23/3-4, Temmuz–Aralık 1965, s. 91–126.

ordularının ilk defa güney istikametine yöneldikleri ve bu çerçevede Azak Kalesi'ni alarak Karadeniz'in girişine yerleştikleri görülmektedir.[2] Osmanlı Devleti'nin durağanlığı ve yenilgisinden istifade ile kısa süreli de olsa Azak'a çıkan Rus devletinin geleceğe yönelik dış politika hedeflerinin Osmanlı coğrafyası olan Kırım, Karadeniz ve Kafkasya istikametine doğru olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim var olup olmadığı tartışılsa da Osmanlı kaynaklarının "*deli-büyük*" ve batı kaynaklarının "*büyük*" lakabı ile andıkları I. Petro'ya (1672-1725) isnat edilen "*vasiyetname*"de daha bu tarihlerde Rusya'nın dış politika hedeflerinde Kırım ve Kafkasya'nın öncelikli olduğu görülmektedir.[3]

I. Petro ve sonrasında Rusya, Batı teknolojisini zamanında takip ederek büyük gelişmeler göstermiş ve hedef bölgelerin sahibi Osmanlı Devleti ile mücadele edebilecek güce ulaşmış bulunuyordu. Bu nedenle 1768 yılında başlayan Osmanlı-Rus Savaşı Osmanlı Devleti'nin büyük mağlubiyetiyle sonuçlanmış, Kırım ve Kafkasya gibi Rus dış politikasının hedefleri arasında olan yerler Rus işgali ve istilası altına düşmeye başlamıştır. 16. asrın başlarından beri doğuya yayılan Ruslar gittikleri her yerde, yerleşimlerini sağlamlaştırmak için dayandığı Slav ırkını mecburî veya gönüllü iskâna tabi tutuğu gibi, 1770 yılından sonra işgal altına alacağı Kırım ve Kafkasya'ya da Rus veya Rus olmayan Hristiyan unsurları yerleştirme siyasetini tatbik etmeye başlamıştır.

Rusların Kırım ve Kafkasya'da uyguladıkları iskân siyaseti zaman ve bölgelere göre farklılıklar gösterse de, uygulamalar ortak özelliklere sahiptir. Rus devletinin iskân siyasetinde, gönüllü olmanın yanında zor ve şiddet de metot olarak uygulanıyordu. Müslüman ahalinin katliam ve sindirmeye maruz bırakılması ve göçe zorlanmasıyla açılan iskân bölgelerine gelişigüzel bir yerleşme söz konusu değildi. Dışarıdan bu amaçla getirilen Rus göçmenler için yeni yerleşim bölgeleri açılmıyor,

---

[2] Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Cilt 4, Çev. Nilüfer Kepçeli, İstanbul 2005, s. 230.
[3] Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi. Başlangıçtan 1917'ye Kadar,* Ankara 1987, s. 272.

göçmenleri daha önce var olan yerleşim birimlerine yerleştirmek suretiyle yerel nüfus dengesinin değişmesi, ticarî ve ziraî gücün ele geçirilmesi hedefleniyordu.

Rusların diğer iskân bölgelerinde olduğu gibi Kırım ve Kafkasya'da da uyguladıkları iskân siyasetinin özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür:[4]

1. Müslüman ve diğer dinlere bağlı ahaliyi Hristiyanlaştırmak.

2. Rus muhacirleri ulaşım ve nakil merkezlerine yerleştirerek yaşadıkları şehirler ve bölgelere hâkim olmalarını sağlamak.

3. Yerel ahaliyi ziraî imkânları ve hayvanlarıyla Rus muhacirlere yardıma mecbur etmek.

4. İskân bölgelerindeki büyük ve verimli arazileri Rus muhacirlere vermek. Yerel ahaliyi ellerindeki verimli arazilerden verimsiz ve kurak arazilere sürmek için şiddet uygulamak.

5. Rus iskâncıları sıkı bir gözlemle takip etmek.

Rusya, genel anlamda tüm iskân bölgelerinde bu şartları uygularken, Türkistan'dan Basarabya'ya kadar uzanan işgal ve iskân bölgelerinin çok geniş olması sebebiyle bu politikayı uygulama usulleri her bölgede farklılıklar göstermiştir.

Bu makalede, stratejik bölgeler olan Kırım ve Kafkasya'da Rusların uyguladığı iskân politikası ve bölgeyi Hristiyanlaştırma siyaseti üzerinde durulacaktır.

Kırım

1768 yılında Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlamasından sonra Rus ordularının açtığı cephelerden birisi de Kırım üzerine olmuştur. Ruslar Or Boğazı'ndan girerek Kırım'ı işgal etmeyi ve bu şekilde Karadeniz'e çıkmayı düşünüyorlardı. Kırım'a yönelen Rus ordularının başında Çar II. Katerina'nın gözde generallerinden Prens Dolruki bulunuyordu. Savaşın ilanından sekiz ay sonra tüm cephelerde olduğu gibi 1769 yılında Rus ordularının Or Boğazı'na yönelik saldırıları başladı.[5]

---

[4] Van P. Goç, *Beynelmilel Usûl-i Temsil, İskân-ı Muhâcirîn*, Müt. Habil Adem, İstanbul 1334, s. 126.

[5] Mithat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, V, Ankara 2011, s. 2588.

Osmanlı Devleti'ndeki genel siyasî, ekonomik ve sosyal yapının benzeri Kırım'da da bulunuyordu. Bu çerçevede uzun zamandır Kırım'ın sosyal yaşamında gevşemeler ve bozulmalar başlamıştı. Kırım Tatar halkı Osmanlılara karşı gönülden bağımlı olmalarına karşın, yönetici Giray ailesinden bazıları ve bir kısım Tatar mirzaları Osmanlılara karşı mesafeli duruyor ve Ruslara karşı hayranlık hisleri besliyorlardı.[6] Rusya savaş başlamadan çok önceleri ve özellikle II. Katerina'nın 1763 yılında iktidara gelmesinden sonra, Kırım sosyal hayatında Osmanlılara karşı bir hoşnutsuzluk yaratmaya ve Ruslara karşı ise olumlu hisler beslemeye yönelik bir propagandanın içine girmişti. Tatarlar arasında son dönemlerde zevk ve sefaya düşkünlük de artmaya başlamış ve sosyal yaşam önceki dönemlere nazaran bozulmaya başlamıştı.[7]

Rusların, tüccarlar ve ajanlar vasıtasıyla Kırım'a yönelik faaliyetlerinin sonucunda savaş başlamadan önce kendilerine sempati ile bakabilen bir kitle oluşturmuş oldukları görülmektedir. Bu çerçevede Rusya'ya giden Tatarların II. Katerina tarafından özel olarak ağırlandığı ve hoşnut edildikleri bilinmektedir.[8] Bunların başında daha sonra Rusların desteğiyle son Kırım Hanı olan Şahin Giray bulunuyordu. Rusya'ya sıkça gidip gelen Şahin Giray ve diğer Tatar mirzaları tedricen Rus kültür hayatının da etkisinde kalıyorlardı. Bunların özellikle Kırım'ın işgalinden sonra burada söz sahibi olmalarıyla ortaya çıkan eğlence ve işrete dayalı sosyal yaşamları Müslüman Kırım halkı tarafından tenkit konusu olmaktaydı.[9]

1770 yılında tüm cephelerde olduğu gibi Kırım, savunmaya katılan Tatar askerlerinin gevşeklikleri sebebiyle güçlü Rus

---

[6] 1768 savaşı başlamadan önce Kırım mirzaları ve yöneticileri arasında iç birlik ve beraberlik büyük oranda kaybolmuş ve birbirlerine düşmanlık hisleri ortaya çıkmaya başlamıştı, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt IV / I, Ankara 1988, s. 405.

[7] Ahmed Resmi, *Hulâsâtü'l-İ'tibar*, İstanbul 1286, s. 5.

[8] Alan W. Fisher, "Rusya'nın Kırım'ı İlhakı (1772 – 1782)", Çev. Refhan Dedeoğlu, *Emel,* XIII/74, s. 25.

[9] BOA, *Mühimme Defteri*, Sayı 174 / 179 – 1, İsmail Muhafızı Abdullah Paşa'ya Hüküm (1191).

orduları karşısında fazla dayanamadı ve Rus askerleri Or kapısından Kırım'a girmeye başladılar.[10] Bu şekilde kısa zamanda Kırım, Rus işgali altına düşmüş oldu. Ruslar Kırım'a girdikten sonra planlı bir yerleşme hareketine giriştiler. Bunun için Kırım'ın yerli ahalisi olan Müslüman Tatarlara yönelik katliamlar ve sürgün metodunu uyguladılar. Girdikleri her şehirde ve yerleşim birimlerinde kendilerine karşı koyan ve koymayan Müslüman kitleye yönelik katliamlar uyguladılar. Onların bu faaliyetlerinden korkan ahali dağlara kaçmaya ve akabinde kitleler hâlinde gemi ve kayıklara binerek Anadolu'ya göç etmeye başladı.[11]

Kırım'ın demografik yapısında oluşturulan bu değişim Rusların bilerek yaptıkları bir uygulamaydı. Çünkü Kırım'da kalıcı bir işgal için Ruslar kendilerine dayanak sağlayacak olan bir nüfus kitlesi oluşturmayı hedefliyorlardı. Bunun için Kırım'ın nüfus dengesini değiştirmeye yönelik uyguladıkları yöntemleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Katliamlar yapmak
2. Halkı göçe zorlamak
3. Sürgün politikası uygulamak
4. Rusya'dan ve değişik yerlerden göçmenler getirmek

Rusların özellikle Kırım'ı işgale başladıkları zamanda ve buraya yerleşim süreci olan 1783 yılına kadar büyük katliamlar yaptıkları bilinmektedir. Bu konuda net rakamlar vermek zor ise de Osmanlı arşivindeki belgelerden yola çıkarak birtakım veriler yakalamak mümkündür.

Kırım'daki, demografik görünümü değiştirmeye yönelik uygulanan sistemli Rus politikalarından birisi de korku ve şantajlarla halkı göçe zorlamaktır. Tatar halkı elinde olan taşınır veya taşınmaz emlakini satmalarına fırsat bulamadan veya çok ucuza ellerinden çıkararak yollara dökülmüş ve canlarını

---

[10] Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması*, Ankara 2006, s. 68.
[11] Ahmed Resmi, *age*, I, s. 80.

kurtarmak için kendilerini Osmanlı sahillerine atmaya çalışmışlardır.[12]

Diğer önemli olan bir yöntem de verimli yerlerde olan ahaliyi dağlık bölgelere sürgün ederek ellerindeki değerli arazileri dışarıdan getirdikleri Hristiyan unsurlara dağıtmalarıdır. Bu şekilde açlığa mahkûm edilen Tatar halkı uğradıkları haksızlıklar karşısında çareyi vatanlarını terk ederek Anadolu sahillerine göçte bulacaktır.

Rusların kendilerine dayanak bir nüfus oluşturmak için yaptıkları en önemli uygulama Kırım'a adım attıktan sonra dışarıdan buraya Hristiyan nüfus getirmeleridir. Bu konuda Rusların attıkları ilk adım daha Kırım'a girerken Mora ve Ege adalarından topladıkları Hristiyan Rumları Kırım'a taşımak olmuştur. Osmanlı kaynaklarında *Arnabud* olarak nitelenen bu insanlar savaşçı ve düzen tanımaz karakterdedirler. Kırım'da Müslümanlardan alınan verimli yerlere iskân edilen bu Rumlar ilk zamanlar Rusların önemli dayanağını teşkil ediyorlardı.[13] Kırım'a geldikleri andan itibaren buranın yerli ahalisine karşı bozgun ve düşmanca tavırlar takınan bu göçmenler ileriki zamanlarda Ruslar için de sıkıntılar doğuracak ve II. Katerina'nın emriyle iskân edildikleri yerlerden alınarak Rusya içlerine götürüleceklerdir.[14]

Kırım'a girdikten sonra denetimi sağlayan Ruslar sistemli olarak dışarıdan getirecekleri nüfusla yeni aldıkları bu stratejik coğrafyanın demografik dengesini değiştirme siyasetine yöneldiler.

Savaşın ilk zamanlarında yukarıda bahsedilen Mora'dan getirme Rumların dışında çok yönlü bir nüfus yapısını Kırım'a çekmeye çalıştılar. Her şeyden önce Kırım'a yönelik uyguladıkları iskân siyasetinde buraya getirilen insanların dinî yapısı önemliydi. Ruslar, Hristiyan inancını taşıyan her unsura bu

---

[12] *BOA, CA.* Nr. 1685, Kefe'de Topçubaşı Mustafa'ya Buyruldu (1185).
[13] *BOA, CH.* Nr. 4909, Rus Generali Prozovorski'ye tahrirat (1182).
[14] Alan W. Fisher, "Rusya'nın Kırım'ı İlhakı 1772 – 1782 ", *Emel*, XIII/78, s. 16.

bakımdan sıcak bakıyorlardı. Hatta bu kapsamda birçok Yahudi'nin de Kırım'a yerleşimci olarak getirildikleri bilinmektedir.[15]

Kırım'daki nüfus dengesine yönelik iskânlarda Rusların Rusya'nın içlerinden getirdikleri köylülere (Mujik) öncelikler verdiği görülmektedir. Rusya'nın değişik yörelerinde verimsiz kırsal arazilerle iştigal eden Rus köylüleri göçe zorlanan, katledilen veya yerlerinden sürgüne tabi tutulan Müslüman Tatarlardan kalma verimli arazilere yerleştiriliyorlardı. Özellikle ticarî hayatın Ruslardan oluşması için şehir yapısının Rusların buraya yerleşmeye başlamalarının ilk zamanlarından itibaren değişmeye başladığı bilinmektedir. Zira Ruslar dışarıdan gelen bu yerleşimcilere tüm imkânları ve kolaylıkları seferber ediyorlardı. Kırım'a Rusya içlerinden yerleşimciler getirme uygulaması Kırım'ın işgalinden sonra mütemadiyen devam etmiştir. İlk zamanlardan itibaren getirilen bu yerleşimciler Kırım'ın iktisadî ve sosyal hayatında etkili olunabilecek noktalara yerleştiriliyorlardı.

Kırım'a dışarıdan nüfus yerleştirilmesi politikasında Rusların her zaman müracaat ettikleri unsur, onlarla aynı kültüre sahip Kozaklardı. Hristiyan olan Kozaklar, Rusların doğu ve güneye açılmalarında yardımlarına başvurdukları önemli topluluklardan biriydi. Rusların Kozaklar üzerinde uyguladıkları siyaset çok eskilere dayanmaktadır. Kozaklarla ilk karşılaştıklarında onları etki altına almak için aralarına Hristiyan Rusları yerleştirerek *başıboş* ve *serseri* hâlde yaşayan bu grupları dinî anlamda etkilemişler ve kiliselerde duaları Rusça okuyarak bu gruplara Rusçanın Hristiyan dininin bir parçası olduğu imajını vermeye çalışmışlardır. Zamanla Rus kültürü altında Ruslaşan Kozakların iktisadî ve ticarî hayatları kendileri göçebe yaşamaya alışkın olduklarından tamamen Rusların

---

[15] Alper Başer, "Kırım'da Rus Kolonizasyonu (1783 – 1850)", *Karadeniz Araştırmaları* 6/24, 2010, s. 29-42, s. 32.

elinde kalmıştır. Bu nedenle Kırım'a iskân edilen Hristiyan unsurların önemli bir kısmını Kozaklar oluşturuyordu.[16]

Ruslar; Tatarlardan boşalan veya onların yanlarında açtıkları yerleşim birimlerinde Yahudiler ve Almanları Kefe civarına, Bulgarları Kırım'a ve Odessa'ya yerleştirmiştir.[17] Yine daha sonra Kafkasya'da Rus işgalinden kaçan Çerkes ve Kuban civarına yerleşen Nogayların bir kısmı Ruslar tarafından Kırım'a yerleştirilmiştir.[18]

19. asrın başlarına gelindiğinde Rusların Kırım'da uyguladıkları iskân politikasına rağmen Tatar nüfusun yine de çoğunlukta olduğu görülmektedir. 1784-1800 yılları arasında yarım milyon kişi Kırım'dan göç etmiş, bunların 300.000'i Osmanlı Devleti'ne ulaşırken 200.000 civarında kişi ise yollarda salgın hastalıklar ve açlıktan ölmüştür. 1812 yılından sonra göç hızlanmış ve 1828-29 savaşında 200.000 Tatar, Kırım'ı bırakıp gitmiştir. 1853-56 yılları savaşında da step bölgesindeki Tatarlar Osmanlı Devleti'ne göçe başlamışlardır. Baskı ve yıldırmalar sonucu göçün yanında sürgünlerle de Kırım'da Tatar nüfusu azalmış ve 19. asrın sonlarında Kırım'ın yerli ahalisinin nüfusu %30'a kadar düşmüştür.[19]

Rusların Kırım'a nüfus yerleştirme politikası 1770'lerden başlayarak 19. asrın sonlarına kadar aralıksız olarak ve bir plan dâhilinde seyretmiştir. Kırım'ın birden boşalması iktisadî olarak bölgenin çöküşü anlamına geleceğinden, 150 yıllık bir süreçte Müslüman nüfusun yerlerini terk etmesiyle onların boşalttığı yerlere Ruslar ve diğer Hristiyan unsurlar kademeli olarak yerleşmiştir. Verimli toprakları ile Kırım, işgal altına düştüğü yıllardan itibaren Rus ekonomisine büyük katkılar sağlamaya başlamıştır. Kırım Savaşı'na gelindiği yıllarda bölgede 80 yıllık Rus hâkimiyetinde Kırım'ın yerlileri olan Müslüman Tatarların

---

[16] Van P. Goç, *Beynelmilel Usûl-i Temsil.., s. 143-146.*
[17] Alper Başer, age, s. 33
[18] Nedim İpek, "Kafkaslardaki Nüfus Hareketleri", *Türkiyat Mecmuası* XX, İstanbul 1977, s. 275.
[19] Hayri Çapraz, "XIX. Yüzyılda Çarlık Rusya'sının Kırım Politikası", *Karadeniz Araştırmaları* 11, 2006, s. 59-67.

büyük oranda katliam, göç ve sürgün gibi nedenlerle yerlerini ve yurtlarını terk ettikleri görülmektedir.

Tatarlardan ele geçirilen araziler dışarıdan getirilen göçmenlere dağıtılırken, bu arazilerden bağ ve bahçeleri de içine alan verimli olanlar Rus soylularına verilmiştir.[20]

Kafkasya

Rusya, 18. asrın başlarından itibaren Kafkasya'da yaşayan kavimlerle çeşitli yolardan irtibatlar kurarak onlar üzerinde sempati kurma politikaları gütmeye başladı. Kafkasya'da bir güç oluşturmayı başaran Ruslar daha Büyük Petro döneminde Osmanlı Devleti ile imzaladıkları antlaşma ile bu bölgede bir otorite olduklarını Osmanlı Devleti ve İran'a kabul ettirdiler.[21]

Rusya'nın Kafkasya'ya yerleşmesinde 18. asır sonları ve 19. asır ortalarında başlayan iki gelişme dönüm noktasını teşkil etmektedir. 18. asır sonlarına doğru gelişen ve Rusya'nın Kafkasya'ya ve özellikle Güney Kafkasya'ya (Transkafkasya/Mavera-yı Kafkas) yerleşmesini sağlayan ilk gelişme Osmanlı Devleti ile karşılaştığı 1768-1774 Savaşı'dır.

1768 yılında başlayan Osmanlı-Rus Savaşı ile Rusya'nın önemli hedeflerinden birisi Kafkasya'ya yerleşmek ve burayı tedricî olarak ele geçirmeye yönelik stratejiler üretmek olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Kırım başta olmak üzere Rusya karşısında iyi bir performans sergileyememesi Kafkasya'ya Rus yerleşiminin önünü açmaya başladı. Ruslar için Kafkasya'da ayak basacakları bir zemin bulmak hiç de zor olmadı. Bu zemin, Güney Kafkasya'da bölgenin yerli ahalisinden olan ve Ruslarla aynı dini paylaşan Hristiyan Gürcülerdi. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması Osmanlı Devleti'ni Kırım ve Kafkasya'dan büyük ölçüde dışlarken, Rusya bölgenin yeni gücü olarak ortaya çıkmaya başladı. Gürcülerin Hristiyan olması ve bu yüzden

---

[20] Alper Başer, age, s. 34.
[21] Orhan Alizade, "18. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da İşgalcilik Politikası", *Akademik Bakış* 4/7, 2010, s. 106-112.

Ruslarla iş birliğine yanaşmaları, bunun sonucu olarak da Gürcüleri bir nevi Rusya'nın vasalı durumuna düşüren 1781 Antlaşması'nı imzalamalarının yanında bölgede ikamet eden Türklerin küçük hanlıklarla idare edilmeleri nedeniyle güçlerini birleştirememeleri Rusya'nın Kafkasya'nın güneyine yerleşmesini kolaylaştırdı. Rusya'nın Kafkasya'da Osmanlı Devleti ve İran gibi iki büyük güçle mücadelesi, dönemin gelişen gücü Rusya'nın galibiyeti ile sonuçlandı ve Rusya bölgenin yeni hâkimi oldu.[22]

Bu tarihten sonra Güney Kafkasya zamanla büyük ölçüde Rusya'nın kontrolüne girerken, dağlık ve engebeli Kuzey Kafkasya'da (Kafkas Önü/Madun-ı Kafkas) Rus ilerleyişi ve yerleşimi kolay olmamıştır. Bunda, bölge halkının tamamının Müslüman olması, hür yaşama ve onurlarına düşkün olmalarının büyük payı vardır. Kafkasya'daki Rus kolonizasyon politikasına göre, Rusya içlerinden başlayan ve Gürcistan'a kadar uzanan ve onbinlerce insanın çalıştırılması ile açılan Ananur yolu bu bölgeye Rus askerinin ulaşımını kolaylaştırmayı hedeflemekteydi. Rusya'nın bölgeye yerleşmesi ile beraber Kuzey Kafkasya'ya doğru da yavaş yavaş sızmaya başlaması ile daha 1769 yılından itibaren Kuzey Kafkasya yerlilerinden Çerkesler ile Ruslar arasında çarpışmalar başlamıştı. Bu dönemde Ruslara karşı silahlı mücadeleyi başlatan ve *müridizm hareketinin* kurucusu olarak kabul edilen Şeyh Mansur'un Ruslara karşı büyük bir mücadele başlattığı görülmektedir.[23] Osmanlı Devleti'nin Rusya ile anlaşmalar gereği açıktan olmasa da el altından Şeyh Mansur'a yardım ettiği Osmanlı kaynaklarında açıkça belirtilmektedir. Bunun dışında Osmanlı tebaasından çok

---

[22] Abdullah Temizkan, "Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas Ötesinde Nüfuz Mücadelesi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 6/2, İzmir 2006, s. 447-462; Necmettin Aygün, "Kafkasya'da Rus – Osmanlı Mücadelesi ve Kars Dolaylarında Sınır İhlalleri, 1826", *HÜ Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi,* Yıl 3, Sayı 6, Güz 2007, s. 8-18.

[23] Abdullah Temizkan, "Kafkasya'da Mürdizmin Kurumsallaşması ve Gazavat", *Karadeniz Araştırmaları* 25, Bahar 2010, s. 82–88; "Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi ve Feodal Beylerle İlişkileri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* IX/2, İzmir 2009, s. 165 –190; Şerafeddin Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul 1961, s. 114-116; Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, Cilt III, İstanbul 1309, s. 210.

sayıda insan da Kafkasya'ya giderek İmam Mansur'un yanında Ruslara karşı savaşlara katılmıştır.[24]

Rusya'nın, Kafkasya'nın kuzeyini ele geçirmeye kararlı olduğu o dönemde bölgede ortaya koyduğu faaliyetlerinden anlaşılmaktadır. Daryal, Derbend, Mamison ve Avar Geçitleri ile kuzey-güney iletişimi sağlanan Kafkasya'ya dışarıdan bir gücün yerleşimi ve tutunması çok zordu. Buraya yerleşmede kararlı olan Rusya, kuzey bölgesindeki kazanımlarını elde tutmaya yönelik olarak ulaştıkları en son noktalarda Hazar-Azak arası kaleler inşa ettiler. Bunun en belirgin göstergesi ise Azak'tan Hazar Denizi'ne kadar Kafkasya'yı ortadan ikiye bölerek ayıran ve Kuzey Kafkasya'yı tamamen kateden ünlü Kozak hattının oluşturulmasıdır. Bu hat boyunca Hristiyan Kozakları yerleştiren Ruslar, Kuzey Kafkas yerlilerine karşı dayanacakları bir unsur oluşturmuş oldular.[25]

Gürcistan'ın 1801 yılında Rusya tarafından ilhak edilmesi ve bu toprakların Rusya'ya katılması Kafkasya'ya Rus yerleşimi için önemli bir adım olmuştur. Rusların, Osmanlı Devleti ve İran ile 1828-1829 savaşları sonunda Revan ve Nahçıvan'ı içine alan sahada bir Ermeni vilayeti oluşturması ve Osmanlı Devleti'nde ve İran gibi çevre bölgelerde olan Ermenileri bu bölgeye nakletmesi, Kafkasya'nın güneyinde kendileri gibi aynı dinî anlayışa sahip ve dayanak noktası olacak olan geniş bir yelpaze oluşturdu. Bu savaş sırasında Ruslar tarafından Azerbaycan'dan 41.245 kişi ve Doğu Anadolu'dan da 100 bin civarında Ermeni göçürülmüştür. Bu göçlerle Ruslar, Osmanlı Devleti ve İran'a karşı sınırlarında "askerî kordon" oluşturmayı tasarlamışlardır.[26] Ruslar; Osmanlı Devleti'ne olduğu gibi, İran ile imzaladıkları Türkmençayı

---

[24] Ahmed Vâsıf, *Mehâsînü'l-Asar ve Hakâikü'l-Ahbar*, Yay. Mücteba İlgürel, Ankara 1994, s. 364; Osman Köse, *age*, s. 307-313.
[25] John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, İstanbul 1958, s. 37-38.
[26] Kemal Beydilli, "1828–1829 Osmanlı – Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Belleten* XIII/17, Ankara 1988, s. 368 – 408.

Antlaşması ile onlara da bölgede kazandıkları toprakları resmî olarak kabul ettirmeyi başardılar.[27]

19. asrın başlarında Gürcistan ve Ermenistan bölgesine yerleşen Rusya önemli stratejik bir yer kazanmış oluyordu.[28] Ruslar, Güney Kafkasya'daki bölgeye yerleşme faaliyetlerinde ve Osmanlı Devleti ile mücadelesinde bölgedeki Kürt aşiretleri ile ilişki kurmaya çalışmış, Kürt aşiretlerini Ermeniler gibi Osmanlı Devleti'ne karşı kullanmayı planlamış fakat bu konuda aşiretler genelde bu oyuna gelmemişlerdir.[29]

Rusya, Kafkasya'nın güneyinde bu faaliyetleri yaparken ve ünlü Kozak hattını oluştururken Kuzey Kafkasya'daki askerî faaliyetlerini aralıksız sürdürüyordu. Rusların bu bölgedeki askerî faaliyetlerinde bölgede kendilerine engel olabilecek bir devlet bulunmuyordu. Osmanlı Devleti ve İran'ın Kafkasya'dan uzaklaştırılmasıyla Rusya bölge halkıyla baş başa kalmıştı. Genel dünya konjonktüründe İngiltere ve Fransa'nın farklı uğraşlar içinde olması Kafkasya'yı tek başına ve dış müdahalesiz olarak Rusya'nın önüne sunmuş bulunuyordu. İmam Mansur'un 1794 yılında Rusların elinde esir olarak ölmesinden sonra İmam Hadis ve Taymi Beybulat önderliğinde Ruslara karşı mücadele eden Kuzey Kafkasya halkı daha sonra 1834 yılından sonra da Şeyh Şamil ile Ruslara karşı mücadele etmeye ve onları Kafkasya'nın kuzeyine yerleştirmemeye çalışmıştır.[30]

İmam Şamil döneminde 25 yıl kadar Kuzey Kafkasya halkı Ruslara karşı amansız mücadele etmiştir. Dış destekten yoksun olarak süren bu mücadelenin, dönemin büyük güçlerinden birisi hâline gelen Rusya karşısında çok da dayanması imkânsızdır. Kuzey Kafkasyalılar Ruslara karşı ülkelerini çok cesur bir şekilde

---

[27] Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 36, Erzurum 2008, s. 187 –192.
[28] Zekeriya Türkmen, "XIX. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası (1800'lerin Başından 1828 Türkmençay Antlaşmasına Kadar)", *Manas Sosyal Bilimler Dergisi,* 5/10, 2004, s. 10–20.
[29] Fatih Ünal, "Rusların Kürt Aşiretleri'ni Osmanlı Devleti'ne Karşı Kullanma Çabaları", *Türk Yurdu*, 7. Devre, 28 (60)/254 (615), Ekim 2008, s. 31–33.
[30] Şerafeddin Erel, *age,* s. 133-158.

savunmuşlardır. Fakat üstün Rus kuvvetlerine karşı uzun bir mukavemet gösterme imkânları olmadığından yenilgiyi kabul ederek kendilerini Rusların insafına terk etmişlerdir. 1759 yılında Şeyh Şamil'in esir düşmesi ile Rusya'nın Kafkasya'da yerleşimi için yeni bir dönem başlamış ve Kuzey Kafkasya tamamen Rusların insafına tek edilmiştir.[31]

1875'te İngiliz diplomat Reulinsin, İmam Şamil'in direnişi hakkında Kafkaslılar için "*Dağlılar dayandıkları müddetçe zabt ü istila dalgasına karşı canlı bir mukavemet duvarı teşkil ediyorlardı. Bu duvar yıkılınca Aras'tan İndüs'e kadar Rusya'nın durmadan yürümesini önleyecek ciddi ve askerî bir mani kalmadı*" diyerek bu direnişin yıkılışının önemini vurgulamıştır.[32]

1759 yılından sonra Ruslar, bölgeyi işgal ile beraber Çerkeslere karşı büyük bir kıyıma giriştiler. On binlerce insan Rusların katliamlarında hayatlarını kaybettiler. 1864 yılına kadar 1.500.000 civarında Çerkes de vatanlarını terk ederek Ruslar tarafından yerlerinden ve yurtlarından sürüldüler. Kafkasya'da öz vatanlarından sürülenlerin epey bir kısmı yollarda hayatlarını kaybettiler. Hayatta kalanlar Osmanlı Devleti'ne sığındılar. Yerlerinde kalanlar; Hristiyanlaştırılma, ev ve yerlerini dışarıdan gelen muhacirlere terk ederek Rus hükümetinin gösterecek olduğu yerlere iskân edilme ve silahlarının toplanması baskılarıyla karşı karşıya kalmışlardır. Bunları kabul etmeyen halk özellikle 1864 yılından sonra Ruslar tarafından zoraki sürgün veya katliama tabi tutuldular.[33]

Kafkasya'da Çerkes direnişinin kırılması ve 1864 yılına kadar Çerkeslerin vatanlarından sürülmeleri ile beraber Kırım'dan sonra Kafkasya'ya da Hristiyan unsurlar yerleştirilmeye başlandı. Bu nedenle Rusların Kırım'dan sonra

---

[31] John F. Baddeley, *age, s.* 449; Rusların Kuzey Kafkasya'ya yerleşme mücadelesi için bakınız: Adilhan Adiloğlu, "Karaçay – Malkar Türklerinin Rus Hakimiyeti'ne Girişi", *Turkish Studies* 3/1, 2008, s. 145-174.
[32] Şerafeddin Erel, age, s. 167.
[33] Selma Yel / Ahmet Gündüz, "XIX. Yüzyılda Çarlık Rusya'sının Çerkesleri Sürgün Etmesi ve Uzunyayla'ya Yerleştirilmeleri (1860-1865), *Turkish Studies*, Cilt 3 Sayı 4, (2008), s. 957.

ikinci derece önem verdiği iskân sahası jeopolitik ve jeostratejik özellikleri sebebiyle Kafkasya oldu.

Rusya, Kuzey Kafkasya'yı sürgün ve katliamlarla büyük oranda Müslüman Çerkeslerden temizledikten sonra bu bölgeye ilk önce Rusya içlerinden Rus köylüleri ve işsiz güçsüz insanları iskân etme politikasını takip etmeye başladı. Rus iskân siyasetine göre, Kafkasya'ya Rus köylülerinden başka Kozak, Bulgar, Alman ve Yunan gibi değişik Hristiyan unsurların yerleştirildiği bilinmektedir. Buraya gönderilen muhacirlere, yerleşimi teşvik için her türlü yardım yapılmaktaydı. Ruslar genelde müteşebbis bir yapıya sahip olmadıklarından kendi istekleriyle değil, hükümetin zorlaması ve planları dâhilinde iskân bölgelerine sevk ediliyorlar ve yeni yerleşim birimlerine veya mevcut yerleşimlerin içlerine iskân ediliyorlardı. Rus hükümeti, iskâna tabi tuttuğu Rus muhacirlere daha önce ellerinde var olan araziler ölçeğinde veya yüzde 30 fazlası tutarında araziler verdiği gibi zamanla bu miktarı artırabiliyordu.[34]

Rusya, Kafkasya'ya Hristiyan unsurların iskânını ve iskân edilenlerin gözetlenme ve takibatını büyük yetkileri haiz olan *İslav İttihadı Cemiyeti* vasıtasıyla yapıyordu. İslav İttihadı Cemiyeti Rusya'daki bütün milletleri Hristiyanlaştırma gayesi güden bir cemiyetti. Cemiyet'e göre bu Hristiyanlaştırma faaliyetinde ana unsur olan Rus muhacirlerin işlevi büyüktü. Hristiyan olmayan unsurlar arasına yerleşecek olan Hristiyan Rus muhacirler, beraber yaşadıkları toplulukların Hristiyanlaştırılmasında etkili olacaklardı. Cemiyetin politikasına göre Kafkasya'ya dışarıdan gelen Rus muhacirler zaman içinde buranın iktisadî ve sosyal hayatına hâkim olacaklardı. Cemiyet'in diğer Rus kolonize bölgelerinde olduğu gibi Kafkasya'da da itibarı ve otoritesi büyüktü. Dışarıdan gelen Hristiyan muhacirlerin iskân ve sonrası süreçlerinde ana merci İslav İttihadı Cemiyeti'ydi. Kafkasya'nın hiç gailesiz Rusların yönetimine geçmesi ile arazi tevzi işlemlerinde yerel ahalinin

[34] Goç, İskan-ı muhacirin, s. 134.

aleyhine ve muhacirlerin lehine bir düzenleme yapılmaya başlandı.

Kafkasya'ya iskânı teşvik ve gelenleri iktisadî ve sosyal hayata hâkim kılmaya yönelik olarak muhacirlerin ziraî hayatın temelleri olan alet-edevat, tohum, iaşe ve diğer giderlerini Rus hükümeti karşılıksız olarak veriyordu. Muhacirlerden istenilen, yerlerini terk etmemeleri, ev, arazi, alet ve edevatlarını satmamalarıydı. Ruslar, Kafkasya'da Hristiyan nüfusu çoğaltmak için muhacirlerin yerlerini terk etmelerini yasaklamış ve firar edenleri de tekrar geri getirerek burada iskâna çalışmıştır. Bu uygulama Kafkasya'da etkili olmuş ve Hristiyan nüfus zaman içinde önem kazanmaya başlamıştır.[35]

Kafkasya şehirlerini de Ruslaştırmak için İslav İttihadı Cemiyeti vasıtasıyla sanayi alanında istihdam edilmek üzere muhacirler getirildi. Buranın sanayi ehemmiyetini ve hükümetin teşviklerini bilen Rus müteşebbisleri ve bu alanda çalışmak isteyenler gönüllü olarak daha rahat hayat sürecekleri bu yeni yerleşim birimlerine geliyorlar ve kalıyorlardı. Bu şekilde zamanla Kafkas şehirlerindeki hâkim hayat, dışarıdan gelen muhacirlerin kontrolüne geçmeye başladı. Ruslar siyasî hayata da hâkim olduklarından, Rusça bilmek ve hayatta başarılı olmak için Rus okullarında okumak önem kazandı. Bu suretle Kafkasya'da yerel dillerin aleyhine olarak yaygın konuşulan dil Rusça hâline gelmeye başladı.[36]

Rusların iskân politikasına göre, Kafkas halkı Hristiyanlaştırılacak ve daha sonra da Ruslaştırılacaklardı. Karşı çıkanlar katliam ve sürgünler yoluyla cezalandırılacaklardı. Bu nedenle Kırım'da olduğu gibi Kafkasya'da da Rusların hâkim olduğu bölgelerde İslam'a karşı tezyif çalışmaları başladı ve Müslüman ailelerin çocukları Rus okullarında Hristiyanlaştırılmaya başlandı. Yetişkin Müslümanlar da baskı ile dinlerini değiştirmeye zorlanıyorlardı. Bu vazifeyi bir plan

---

[35] Goç, İskan-ı muhacirin, s. 135-136.
[36] Goç, İskan-ı muhacirin, s. 137.

dâhilinde ve sistematik olarak yürütmek için Rus hükümetinin desteğini alan *Kafkas Müslümanlarını Hristiyanlaştırma Cemiyeti* kuruldu. Bu baskılar ve propagandalar sonucu Hristiyanlığı kabul edenler varsa da baskılardan kurtulmak için zahiren Hristiyanlığı kabul edenler olduğu gibi yerini yurdunu terk edip göç edenler de çoğunluktaydı.[37]

Rusların diğer bir uygulaması da ağır vergilerle halkı yıldırma politikasıydı. Kafkasya'da uygulanan Rus iskân politikasının sonucu olarak 1867'de 4.600.000'i aşan Kafkas nüfusu 1782'de 7 milyona ve 1914'te de 12 milyona yaklaşmıştır. Bu nüfus Kafkasya'nın Müslüman nüfusunun azalması ve sonradan yerleştirilen Hristiyan nüfusun artması şeklindendir. Güney Kafkasya'da yerli Gürcü nüfusun dışında kalan Hristiyan unsur tamamen Rusların dışarıdan getirdiği göçmen nüfustur. Bu bölgede var olan Ermeniler de tamamen 19. asır başlarından itibaren Ruslar tarafından dışarıdan getirilen nüfustur. Daha sonraları kendilerini dünyanın ilk Hristiyan milleti olarak takdim eden Ermeniler, Kafkasya'ya yerleştikten sonra bölgede ve daha sonra da uluslararası alanda Rus dış politikasının araçlarından birisi hâline gelecektir. Rusya, Gürcülerin yanında aynı dinî kültüre sahip Ermenileri Güney Kafkasya'ya yerleştirerek Güneyden Kuzeye doğru ilerleme temayülü gösterecek olan Osmanlı ve İran devletlerinin önüne tabiî bir set çekmiş oldu. Aynı şekilde Daha 19. asır başlarında Güneyde oluşturulan Gürcü-Ermeni bölgesi ve aynı tarihlerde Hazar-Azak arasına uzanan çizgide tesis edilen Kozakların iskânı ile oluşan "Kozak hattı", Ruslara karşı direnen Kuzey Kafkasya yerlilerinin etraftan yardım almalarının önünde kuvvetli set oluşturmaktaydı.[38]

Kuzey Kafkasya yerlilerinin, İmam Şamil'in esaretinden sonra direnişlerinin kırılmasıyla beraber Rusların bu bölgede izledikleri politika bir soykırımı andırmaktaydı. 1859 yılında İmam Şamil'in esir düşmesi ile Kafkas yerlileri yerlerini ve yurtlarını terk ederek Osmanlı Devleti'ne göç etmeye başladılar.

---

[37] Nedim İpek, *agm*, s. 280-282.
[38] Nedim İpek, *agm*, s. 287-288.

Bu göçün en kesafetlisi 1864 yılı itibariyle başladı. Rusların zulüm ve katliamından kaçan Kafkaslılar Osmanlı Devleti'ne göç etmeye başladılar. 1859 yılından itibaren artan bir sayıyla gelen göçmenler İstanbul, Trabzon, Samsun ve Varna'ya geliyorlardı. Burada oluşturulan geçici göçmen kamplarında kalan muhacirler Osmanlı yönetiminin kararlaştırdığı daimi iskân edilecekleri bölgelerine gönderiliyorlardı.[39]

Sonuç

Ruslar 18. yüzyılın başlarından itibaren Kırım ve Kafkasya'ya yaklaşmaya ve bu bölgelerde irtibat noktaları oluşturmaya başlamışlardır. 1768-74 savaşı Rusların Kırım ve Kafkasya'ya yerleşmesine zemin hazırlamıştır. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması Kırım ve Kafkasya'da Rus kazanımları için milat olarak kabul edilmektedir. Bu tarihlerden sonra Ruslar, Kırım ve Kafkasya'ya planlı ve programlı olarak dışarıdan Rus ve Garimüslim nüfus yerleştirmeye başlamışlardır. 19. asrın başlarından itibaren Rus iskânının ana hedefi Kafkasya olmuştur. Güney Kafkasya'da Gürcüler ve dışarıdan getirilerek buraya yerleştirilen Ermenilerle bir dayanak noktası oluşturan Ruslar kuzeyde yerli ahalinin direnişiyle karşılaşmışlardır. Uzun seneler yerel önderlerin liderliğinde süren bu direniş İmam Şamil ile bir ivme kazanmış ve 1859 yılında onun da esarete düşmesi ile Kafkasya'nın tamamı Ruslara açık hâle gelmiştir. Bu tarihten sonra yerli ahaliye karşı Rusların başlattıkları katliam ve sindirme politikaları göç ve sürgünü beraberinde getirmiştir.

Kafkas yerlilerinin katliam, sürgün ve göçe tabi tutulmasıyla Kırım'da olduğu gibi Kafkasya'ya da dışarıdan Rus, Bulgar, Alman ve diğer milletlerden unsurlar getirilerek yerleştirilmiş ve bölgenin demografik görüntüsü değiştirilmiştir.

Kaynakça

---

[39] Nedim İpek, agm, s. 290-302; Jülide Akyüz, "Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Hareketleri", *Bilig* 46, Yaz 2008, s. 37-56; Faruk Kocacık / Mehmet Eser, "Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler (Sivas İli Örneği)", *Zeitschrift für die Welt der Türken* 2/1, 2010, s. 187-196.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):

Mühimme Defteri, Sayı 174/179-1, İsmail Muhafızı Abdullah Paşa'ya Hüküm (1191).

CA. Nr. 1685, Kefe'de Topçubaşı Mustafa'ya Buyruldu (1185).

CH. Nr. 4909, Rus Generali Prozovorski'ye tahrirat (1182).

Adiloğlu, Adilhan, "Karaçay-Malkar Türklerinin Rus Hakimiyeti'ne Girişi", *Turkish Studies* 3/1, 2008, s. 145-174.

Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, Cilt III, İstanbul 1309.

Ahmed Vâsıf, *Mehâsînü'l-Asar ve Hakâikü'l-Ahba*r, Yay. Mücteba İlgürel, Ankara 1994.

Akyüz, Jülide, "Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Hareketleri", *Bilig* 46, Yaz 2008, s. 37–56.

Alizade, Orhan, "18. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da İşgalcilik Politikası", *Akademik Bakış* 4/7, 2010, s. 106-112.

Aygün, Necmettin, "Kafkasya'da Rus-Osmanlı Mücadelesi ve Kars Dolaylarında Sınır İhlalleri, 1826", *HÜ Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 3, Sayı 6, Güz 2007, s. 8-18.

Baddeley, John F., *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, İstanbul 1958.

Başer, Alper, "Kırım'da Rus Kolonizasyonu (1783-1850)", *Karadeniz Araştırmaları* 6/24, 2010, s. 29-42.

Beydilli, Kemal, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Belleten* XIII/17, Ankara 1988, s. 368-408.

Çapraz, Hayri, "XIX. Yüzyılda Çarlık Rusya'sının Kırım Politikası", *Karadeniz Araştırmaları* 11, 2006, s. 59-67.

Erel, Şerafeddin, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul 1961.

Fisher, Alan W., "Rusya'nın Kırım'ı ilhakı (1772-1782)", Çev. Refhan Dedeoğlu, *Emel* 73, 1972, s. 14-21; 74, 1973, s. 11-28; 75, 1973, s. 13-25; 76, 1973, s. 16-30; 77, 1973, s. 14-28; 78, 1973, s. 8-22.

Goç, Van P., *Beynelmilel Usûl-i Temsil, İskân-ı Muhâcirîn*, Müt. Habil Adem, İstanbul 1334.

İpek, Nedim, "Kafkaslardaki Nüfus Hareketleri", *Türkiyat Mecmuası* XX, İstanbul 1977, s. 273-213.

Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Cilt 4, Çev. Nilüfer Kepçeli, İstanbul 2005.

Kocacık, Faruk/Mehmet Eser, "Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler (Sivas İli Örneği)", *Zeitschrift für die Welt der Türken* 2/1, 2010, s. 187-196.

Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi. Başlangıçtan 1917'ye Kadar,* Ankara 1987.

Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması*, Ankara 2006.

Resmi, Ahmed, *Hulâsâtü'l-İ'tibar*, İstanbul 1286.

Sertoğlu, Mithat, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, Cilt V, Ankara 2011.

Temizkan, Abdullah, "Kafkasya'da Mürdizmin Kurumsallaşması ve Gazavat", *Karadeniz Araştırmaları* 25, Bahar 2010, s. 77-92.

Temizkan, Abdullah, "Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi ve Feodal Beylerle İlişkileri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* IX/2, İzmir 2009, s. 165-190.

Temizkan, Abdullah, "Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas Ötesinde Nüfuz Mücadelesi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 6/2, İzmir 2006, s. 447-462.

Türkmen, Zekeriya, "XIX. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası (1800'lerin Başından 1828 Türkmençay Antlaşmasına Kadar)", *Manas Sosyal Bilimler Dergisi* 5/10, 2004, s. 10–20.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt IV / I, Ankara 1988.

Ünal, Fatih, "Rusların Kürt Aşiretleri'ni Osmanlı Devleti'ne Karşı Kullanma Çabaları", *Türk Yurdu*, 7. Devre, 28 (60)/254 (615), Ekim 2008, s. 31–33.

Yel, Selma/Ahmet Gündüz, "XIX. Yüzyılda Çarlık Rusya'sının Çerkesleri Sürgün Etmesi ve Uzunyayla'ya Yerleştirilmeleri (1860-1865), *Turkish Studies*, Cilt 3, Sayı 4, 2008, s. 949-983.

Yeşilot, Okan, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 36, Erzurum 2008, s. 187-192.

18. VE 19. YÜZYILDA RUSYA'NIN KUZEY KAFKASYA'YI KOLONİLEŞTİRMESİNDE KOZAKLARIN İŞLEVİ

Abdullah TEMİZKAN

Rus Çarlığı; Kazan Hanlığı'nı yıktıktan sonra bir taraftan iç meselelerini halletmekle meşgulken, diğer taraftan yayılmacılık politikası için uygun istikametleri belirlemeye çalışıyordu. Rusya'nın güneyi ve batısı on altıncı ve on yedinci asırlar boyunca Rusların baş edemeyeceği güçlü siyasî teşekküllerce işgal edilmiş durumdaydı ve bu yönlerde genişlemek uzun bir süre için mümkün olamayacaktı. Doğuda ise son derece uygun bir ortam söz konusuydu.

Çeşitli hanlıklara parçalanmış Türkistan coğrafyası ve birbirleriyle mücadele hâlindeki zayıf Türk toplulukları batı dünyasındaki teknolojik ve bilimsel ilerlemeden tamamen habersiz bir şekilde geniş bozkırlarda yaşıyorlardı. Bu siyasî boşluğu doldurma hakkının kendisine ait olduğunu düşünen Rusya İmparatorluğu, bu atağın hazırlıklarını yapmaya ve stratejisini çizmeye başlamıştı. I. Petro'nun Rusya'yı Avrupa'nın büyük devletleri arasına sokmak için belirlediği stratejinin en önemli maddeleri "sıcak denizlere inmek" ve Hindistan'a ulaşacak bir ticaret yolu bulmaktı.[1] I. Petro, sıcak denizlere inmek için en kestirme yol olarak Osmanlı Devleti'nin kontrolündeki İstanbul ve Çanakkale Boğazlarını görüyordu. Bu yolda İstanbul'u da Türklerden alarak Bizans İmparatorluğu'nu canlandırmak ve Ortodoks Hristiyan dünyasını Çarlığın bayrağı altında toplamak istiyordu. Aslında I. Petro, Avrupa devletlerinin bilimsel, kültürel ve teknolojik ilerlemelerine paralel olarak

---

[1] John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, Çev. Murat Özden, İstanbul 1996, s. 52-53.

zenginliklerinin artışını da yakından takip ediyor; Avrupalıların kolonyalist politikalarına özeniyordu.

Sömürgecilik ihtiyacını giderebileceği yer olarak da doğuda Pasifik Okyanusu'na kadar uzanan geniş sahayı görüyordu. Bu amaca ulaşmak için de öncelikle Orta Asya, Azerbaycan ve İran'ın anahtarı konumundaki Kafkasya'nın zaptı kaçınılmaz görünüyordu.[2] Kafkasya'ya hâkim olan güç aynı zamanda Hazar Havzası'na da hâkim olabilirdi. Hazar Havzası'nın Rusya'nın Asya'daki varlığı için, özellikle de Türkistan siyaseti ile Hindistan ticareti için büyük önemi vardı.[3] Zira İran ve Orta Asya'ya asker ve mühimmat naklinde Hazar Denizi'nde yüzdürülecek bir donanmanın zaman, enerji ve ekonomi açısından çok büyük faydaları olacaktı.

Kafkasya bir taraftan da farklı kültürlerin düğüm noktasıydı. Öyle ki, Hristiyan, Müslüman ve hatta pagan ve Şamanist topluluklar yüzyıllardır bir arada yaşıyorlardı. Bölgede kültürel üstünlüğü ele geçirmek en az siyasal hâkimiyet kadar önemliydi. Ruslar bu amaçla bölgedeki Hristiyan topluluklar olan Gürcüler, Ermeniler, Osetler ve küçük adacıklar oluşturan Kafkas toplulukları arasındaki Hristiyan topluluklar ile iyi ilişkiler kurma çabası içerisindeydi. Diğer taraftan Hristiyan göçmenlerle yerli Müslüman Kafkasyalılar arasında bir kültür çatışması kaçınılmazdı. Bu çatışma kültürel alanla sınırlı kalamazdı ve kalmadı da.[4]

Ruslar stratejik ve siyasal üstünlük sağlamanın yanı sıra Kafkasya'nın kuzeyindeki verimli ovaları bir iskân mıntıkası olarak görüyor ve buralara yerleştireceği Hristiyan unsurlara toprak dağıtarak tarım yapılmasını teşvik ediyordu. Ruslar, ele geçirdikleri bölgede kendilerine karşı koyabilecek direnç merkezlerini etkisizleştirdikten sonra bu bölge halkını ya

---

[2] Ali Kasumov / Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı: Çerkeslerin XIX. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı,* Ankara 1995, s. 75.
[3] Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, Sadeleştiren: Fahri Huvaj, Ankara 2002, s. 3.
[4] V. V. Trepavlov (Redaktor), *Rossiya i Severnyy Kavkaz: 400 Let Voyny?* (Россия и Северный Кавказ: 400 Лет Войны?), Moskva 1998, s. 9.

tamamen sürmeyi ya da bu bölgeye büyük miktarda Rus göçmen getirerek yerli halkı azınlık konumuna düşürmeyi bir metot olarak kullanmıştır.[5] Üstelik bu çiftçilerden ilk zamanlar muaf tutulmakla beraber bir süre sonra vergi de alabiliyorlardı. Böylece bir taşla iki kuş vurmuş oluyorlardı. Bahsi geçen topraklarda yaşayan göçebe Nogay toplulukları da bu metotla ya itaat altına alınacak ya yok edilecek ya da sürüleceklerdi.[6]

Rus Ortodoks Kilisesi, Hristiyan olmayan topluluklara Ortodoksluğu kabul ettirmeyi kendi görev alanı içinde görüyor; bu yolda önemli faaliyetler yürütüyordu. Ruslar özellikle Müslüman doğu halklarının çocuklarını vaftiz ettirme, vaftize izin vermeyenlerin çocuklarını cebren ellerinden alma ve tam bir Hristiyan oluncaya kadar Kilise denetiminde okutmanın yanında evliliklerini Kilise denetiminde yapmalarını şart koşmak gibi müstebit yollara sık sık başvuruyorlardı.[7] Kafkasyalıları Hristiyanlaştırmak resmî devlet politikası olmuştur.[8] Ruslar Kafkasya'daki amaçlarına ulaşmak maksadıyla Kafkasya'da birçok misyonerlik merkezi kurmuşlardır fakat bu politikalarında başarılı olduklarını söylemek son derece zordur.

Kuzey Kafkasya'da Rus Kolonizasyonunun Bir Unsuru Olarak Kozaklar

Rus Kozakları adıyla bilinen topluluklar özellikle Rus boyar ve knezlerinin zulmünden kaçan Rus aşağı tabakasından serfler ve köylülerin yanı sıra Tatar ve Çerkes topluluklardan müteşekkil kozmopolit bir yapıdır. Bunlar kanundan ya da

---

[5] Seyit Sertçelik, "Rus İmparatorluğu'nun Avrupa Yakasında Yaşayan Türklerin Demografik Dağılımı ve Çarlık Rusya'sının Türklere Yönelik Politikaları" *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt XVIII, s. 385-399; Kezban Acar, "Kafkasya'da Rus İstilası ve Direniş Hareketleri", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt XVIII, s. 516-521.

[6] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990, s. 37.

[7] Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1915-1917)*, Ankara 1999, s. 8; Sertçelik, agm, s. 385-399.

[8] *AKAK, Aktı Sobraniye Kafkazskuyu Arheografičeskuyu Komissiyu*, St. Sov. Ad. Berže (АКАК, Акты Собранные Кавказскою Археографическою Коммиссиею, ст. Сов. Ад. Берже), Tiflis 1866, Cilt I, Belge No. 1072, s. 727. (Kalmık ve Orta Asya Halklara Dış İşleri Kolegiumdan Makarov'a Yazı'nın 12. maddesi.)

zulümden kaçan insanların otoriteden uzak yerlerde toplanarak meydana getirdikleri topluluklardır.[9] Türkçe'deki Kozak adı[10] da otoriteye karşı gelen, başına buyruk anlamına gelmektedir ve bu tam anlamıyla başına buyruk, kanun ve hâkimiyet tanımayan hür ruhlu topluluğu ifade etmektedir.[11] Kozak adı ilk defa 1517 yılında Rus kaynaklarında "çok özel hafif birlikler" anlamında kullanılmıştır. Ancak bir toplum olarak ortaya çıkışlarının Moğol istilası sonrasına rastladığı düşünülmektedir.[12]

Kozakların içerisinde en az Slav unsur kadar Türk-Tatar ve Çerkes unsurlar da mevcuttur. Bu hâliyle çok kozmopolit bir görünüm arz etmektedirler. Ancak Rusların baskıları ve propagandalarıyla önce Ortodoks Hristiyan olmuş sonra da Slavlaşmışlardır. Bu Slavlaşma, Rusların bütün baskı ve zulümlerine rağmen yavaş yavaş işleyen bir süreç şeklinde gelişme gösterdi. Bu topluluklar daha çok birlikte gittikleri baskınlarda yaptıkları çapul ile geçinirlerdi. Zaman içerisinde ziraat ve nehir boylarında balıkçılıkla da uğraşmaya başladılar. Ama çapul her zaman için asıl geçim yolları olmuştur.

Kendi aralarından demokratik usullerle seçtikleri "ataman"ların emrinde son derece disiplinli bir hayat sürer, yerleşik hayatı reddederlerdi. Gerek karadan at üzerinde gerekse bindikleri kayıklarla nehir boylarındaki yerleşim birimlerinde

---

[9] Baddeley, age, s. 36-37; Akdes Nimet Kurat / Ahmet Temir, "Sibir (Sibirya) Hanlığı" *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1992, s. 437-450; Halil İnalcık, *Osmanlı-Rus İlişkileri (1492-1700),* Ankara 2003, s. 16; Ahmet Akmaz, "*Rus Yayılmacılığı Karşısında Kafkasya Müridizm Hareketi*", Kayseri Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 1994, s. 44; Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1988, s. 234. Kozak adının Kas-ak şeklinde bölerek etimolojisini yapan İsmail Berkok, -ak ekinin Rusça'da nisbet eki olduğunu "kas" kelimesinin ise Kafkasya'nın otokton halklarının kökenini ifade eden "kas ırkını" işaret ettiğini iddia etmektedir. Bkz. İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul 1958, s. 316-317. Ancak Kozakların son derece kozmopolit bir topluluk olduğu düşünüldüğünde bu etimolojik yaklaşım fazla etnosantrik kaçmaktadır.

[10] Kurat / Temir, agm s. 437-450. Aslında bu kelimenin söylenişi "kazak" şeklindedir. Ancak Orta Asya'daki Kazak Türkleri ile karıştırıldığı için böyle bir yazım şeklini tercih ettik.

[11] W.E.D. Allen / Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields. A History of the Wars on The Turco-Caucasian Border 1828-1921*, Cambridge 1953, s. 13.

[12] Baddeley, age, s. 36-37.

dehşet saçarlardı. Hatta bu kayıklarla İstanbul Boğazı'na kadar inerek yağma hareketlerine giriştikleri bilinmektedir. Bu topluluklar özellikle Don Nehri ve Özi (Dinyeper) Irmağı boyları ile Moldovya'dan[13] Polonya'nın güneyine kadar uzanan geniş sahada dağınık bir şekilde yaşamaktaydılar. 18. yüzyılın sonlarına kadar bağımsız hareket etme yeteneklerini muhafaza eden Kozaklar, Rus devletinin onlara kendi vatandaşlarıyla eşit haklar vaat etmesi ve üzerlerinde yoğun bir baskı kurması sonucunda Rus hâkimiyetini tanıdılar. Rus devletine askerî hizmet sunmalarının karşılığında sayım yapılarak maaşa bağlandılar. Maaşla birlikte kumanyaları da verildi. Bundan sonra göçleri kontrolü altına almak isteyen Rus devleti, güvenilir Atamanları ve Kozakları 500 kişiyi aşmayan gruplar hâlinde belirlediği bölgelere göç etmeleri için teşvik etmeye başlamıştır. Gayretli olmaları ve hükümetin emirlerini yerine getirmeleri hâlinde saygı görmeleri kanunlarla garanti altına alınmıştır.[14]

Rus Kolonizasyonunda Kozakların İşlevi

18. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Ruslar kolonyalist emellerini Kafkasya'da uygulamaya başlamışlardır. Bu iş için en uygun unsur olarak da Kozakları görmekteydiler.[15] Hristiyanlığı kabul etmeyen ve Kafkasya'dan da bir türlü çıkarılamayan Müslümanların işletmeleri (değirmen ve kuyumculuk gibi zanaat işletmeleri) ve toprakları ellerinden alınarak dışarıdan getirilen Hristiyan Rus ve Kozaklara veriliyordu. Dışarıdan gelenler de kendi istekleriyle gelmiyor, zorla yerleştiriliyorlardı. Özellikle Kozaklar yerli Kafkasyalılar aleyhine eylemlere teşvik ediliyordu. Kozak yerleşimlerinin önemli merkezlerle ulaşım ve iletişimi sağlıklı sağlanıncaya kadar ilk iskân edilen Kozaklar insan sayısı bakımından yetersizlikleri yanında silah ve yiyecek bakımından da şiddetle desteğe ihtiyaç duyuyorlardı. Bu nedenle tamamen yerleşip bölgede tutunana kadar Rus hükümetince silah ve

---

[13] Kurat / Temir, agm, s. 437-450; İnalcık, age, s. 18.
[14] L. A. Kozlov, *Kavkaz na Sudbah Kazačestva (XVI-XVIII vv.)* (Кавказ на Судьбах Казачества (XVI-XVIII вв.)), Sankt-Peterburg 1996, s. 51-52.
[15] Vitaliy Belozörov, *Etničeskaya Karta Severnogo Kavkaza* (Этническая Карта Северного Кавказа), Moskva 2005, s. 28.

mühimmatın yanı sıra tohumluk ve diğer tarımsal ihtiyaçlar noktasında da destekleniyorlardı.[16] 1744 yılında Rus hükümeti Kozakların durumlarının iyileştirilmesini ve maaşlarının artırılmasını kararlaştırmıştır. Orduda görevli Kozak birliklerinin atamanlarına 30 ruble, yasavullara 20 ruble, kâtiplere (Pisarya) 19 ruble, sancaktara 18 ruble verilmesi kararlaştırılmıştır. Stanitsalarda[17] bulunan Kozak birliklerinin atamanlarına 17 ruble, yasavullarına 16 ruble, teğmenlerine (Sotnik) 15 ruble, kâtiplerine (Pisarya) 14 ruble, sınır muhafızlarına (Horunjiy) 13 ruble, rütbesiz olanlarına da 12 ruble verilmesi karara bağlanmıştır.[18]

Ruslar Kuban ve Terek'in kuzeyinde bu tip eylemleri on sekizinci yüzyılın ikinci yarısına kadar çok sınırlı ama kararlı bir şekilde devam ettirdiler.[19] Bu yüzyıl boyunca Kuzey Kafkasyalılarla ilişkilerinin şeklini "Uluslararası İlişkiler Akademisi" belirlemiştir. Bu akademidekiler; Astrahan Valisi, Kızlar ve Mozdok Kalelerinin komutanlarıyla çok yakın işbirliği içerisindeydiler. 1763 yılına gelindiğinde Hristiyanlığı kabul eden Kabardey Prensi Andrey İvanoviç Çerkaski-Konçokin ve kırk dokuz Kabardey ailesini Mozdok ve Terek yerleşim birimlerini kurmaları için ikna ettiler.[20] 1770 yılında Mozdok çok kuvvetli bir askerî üsse dönüştürüldü. Kalenin garnizonunu oluşturmak için 350 Don Kozak'ı Mozdok'a yerleştirildi. Yine Mozdok ile

---

[16] İzzet Aydemir, *Göç*, Ankara 1988, s. 71; Kozlov, age, s. 59.
[17] Stanitsa: köyden büyükçe Rus-Kozak yerleşim birimi.
[18] Kozlov, age, s. 62.
[19] Özellikle Terek bölgesine Kozakların iskânı 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus resmî belgelerinden takip edilebilmektedir. Kozlov, age, s. 8.
[20] V. A. Potto, *Kavkazskaya Voyna* (Кавказская Война), Moskva 2007, s. 29. N. Luxembourg, *Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, Çev. Sedat Özden, İstanbul 1998, s. 31; Büyük Petro Greben-Terek Kozaklarını sadece kolonizasyon amacıyla değil aynı zamanda İran seferinde ve Türkistan içlerine gerçekleştirilen keşif seferlerinde de kullanmıştır. Greben-Terek Kozakları Büyük Petro'nun 1722-23 seferine 275 Kozakla 3 ruble yevmiye karşılığında katılmışlardır. Prens Bekoviç Çerkaski'nin liderliğinde düzenlenen ve katılanların neredeyse tamamının imha edildiği Hive Seferine en az 500 Greben-Terek Kozağı katılmıştır. Bu seferin başarısızlığı Kafkaslardaki Kozak varlığına da ağır bir darbe vurmuştur. Bölgede bulunan az sayıdaki Kozak da Rus köylüleri arasında tamamen asimile olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Kozlov, age, s. 54-57, s. 83.

Grebenlilerin arasına 517 İtil Kozak'ı yerleştirildi. Albay Savalyev ile birlikte Terek'deki Galyugayevskoy, Naurskoy, İşçorskoy, Mekenckoy ve Kalinovskoy stanitsalarına yerleştirildiler. Böylece Mozdok Kozak alayı oluşturulmuş oldu. Daha sonra buraya Saratof'dan iki yüz Kalmuk ailesi getirilerek yerleştirilmiştir.[21] Aynı yıl Mozdok şehrine bir kilise inşa edilmiştir. Mozdok kısa zamanda çok rağbet gören oldukça kalabalık bir yerleşim yeri olmuştur. Buradan hareketle bölgedeki yerli halkın Hristiyanlaştırılması için faaliyete geçilecek ve nispeten başarı sağlanacaktır. Mozdok, Rus işgalinin yapı taşlarından biri olarak karşımıza çıkacaktır. Zira Osetler üzerinde yürütülen misyonerlik faaliyetlerinin merkez üssü bu şehir olacaktır.[22]

Zamanla Don, İtil, ve Dinyeper (Özi)'den takviye amacıyla Kozak göçmenler getirilerek yeni stanitsalar kurulmuştur. [23] III. Petro zamanında da bu hattın kuvvetlendirilmesi için epeyce çaba harcanmıştır. Bu takviye eylemi, Kozak hattı Mozdok'tan Azak Denizi'ne ulaşıncaya kadar devam ettirilmiştir. Hattı güçlendirmek ve Rus sınırlarını dağlıların saldırılarından korumak amacıyla oluşturulan Kozak birliklerinin amacına uygun kullanılıp kullanılmadığı sıkı şekilde takip ediliyordu. Hükümet, kurulan Kozak stanitsalarındaki resmî ve sivil binaların mimarisi ile de yakından ilgilenmektedir. Düzensiz ve çok sıkışık inşa edilen stanitsaların durumu görevli mühendisler tarafından merkeze rapor edilmiştir.[24]

Mozdok'un inşası hem Kafkasyalıları hem de Osmanlı idarecilerini çileden çıkarmıştır. Kalenin ve kilisenin inşası sonrası Kafkasyalılar özellikle bu bölgede çok güçlü bir direnişe

---

[21] Potto, age, s. 30; Baddeley, age, s. 45.

[22] Potto, age, s. 30; Baddeley, age, s. 59-60; Sadece Mozdok değil bütün hattın zaman içerisinde kozmopolitleştirilmesi söz konusudur. V. V. Gudakov, *Severo-Zapadnıy Kavkaz v Sisteme Mejetniçeskih Otnoşeniy s drevneyşih vremen do 60-h godof XIX veka* (Северо-Западный Кавказ В Системе Межетницеских Отношений с Древнейших Времен до 60-х годов XIX века), Izdatel'stvo s. Peterburgskogo Universiteta 2007, s. 441.

[23] Baddeley, age, s. 45.

[24] Kozlov, age, s. 84; Kozaklar kendi menfatleri gereği bu hattı korumak zorundaydılar. İçine sokuldukları durum bunu gerektiriyordu. Belozörov, s. 27.

geçerek var kuvvetleriyle saldırmışlardır.[25] Osmanlılar da Mozdok'un inşasından endişe duyuyordu, hatta bu nedenle Rus hükümeti nezdinde diplomatik girişimlerde bulunmaya başlamışlardır. Ruslar bir taraftan Osmanlıları oyalayıp yatıştırırken, diğer taraftan da Kızlar'daki Rus komutanı Korgeneral Platof'a gizli emirnamelerle Mozdok'un tahkimatının en kısa sürede tamamlanması için talimat veriyordu.[26] Osmanlılar ise Çeçen kabilelerinden olan "Kist"leri Kozak hattına saldırmaları için cesaretlendiriyordu.[27] Bu arada Katerina, Profesör Guldensteadt'i Kafkasya yerlileri hakkında araştırma yapması ve bölgeyi incelemesi için Kafkasya'ya yollamıştı.[28]

Kabardeylerin ve Çeçenlerin saldırılarının bu bölgede yoğunlaşması üzerine Ruslar da bütün güçlerini bu mıntıkaya yönlendirdiler. Kabardeyler bölgenin kendilerine ait olduğunu asırlardır burada hayvanlarını otlattıklarını söylerken, Ruslar bu bölgenin Belgrad Antlaşması'yla kendilerine bırakıldığını iddia etmekteydi. Kilisenin inşasına yeterince bozulan Kabardey ileri gelenleri bir taraftan da kendi kölelerinin kaçarak Mozdok'a sığınmasına tahammül edemiyorlardı. Hatta San Petersburg'a elçiler yollayarak bu durumu protesto dahi ettiler, ancak Ruslar bunu dikkate almadılar.[29] Ruslar da inşa edecekleri Kozak hattının en önemli merkezi olarak Mozdok'u görüyorlardı.[30] 1765 yılında artık bölgede ciddi bir askerî güce ve tahkimata sahip olmuş durumdaydılar. 1769 yılında Kuzey Kafkasya'daki Rus ordularının Başkomutanı olan Tümgeneral Medem'e savaşın

---

[25] Potto, age, s. 30; Berkok, age, s. 368.
[26] Baddeley, age, s. 61.
[27] Çeçenlerin bu konudaki ustalıkları hususunda Kont Potocki ayrıntılı bilgi vermektedir. Kont Jan Potocki, *Podróż przez Stepy Astrachania i na Kaukaz 1797-1798*, Paris 1829, www.pbi.edu.pl, 10. Bölüm.
[28] Luxembourg, age, s. 31. Aslında bunlar Rus oryantalizminin ilk kıpırtılarıdır. Oryantalizm Avrupa örneklerinde de görüldüğü gibi kolonyalist amaçlar için gerekli olan bilgi alt yapısını karşılamak maksadıyla kullanılmış bir bilim dalıdır. Geniş bilgi için bakınız, Edward Said, *Şarkiyatçılık*, İstanbul 2001. Abdullah Temizkan, "Popüler Tarihi Romanlarda Oryantalist Yaklaşımlar", *Prof. Dr. Kazım Yaşar Kopraman Armağanı*, Ed. Edip Semih Yalçın, Ankara 2003, s. 670-677. Ayrıca bakınız, *Doğu-Batı, Düşünce Dergisi* (Oryantalizm Özel Sayısı), Yıl 4, Sayı 20, Ağustos-Eylül-Ekim-1-2, 2002.
[29] Baddeley, age, s. 60.
[30] Berkok, age, s. 368; Kadircan Kaflı, *Şimali Kafkasya*, İstanbul 1942, s. 75.

getirdiği hesap edilemeyen zorunluluklar yüzünden sıra dışı yetkiler vaat edilmiştir. Medem, İmparatorluğun mütemadiyen genişleyen sınırlarını korumak ve komşu dağlı topluluklarla ilişkileri kontrol etmekle görevliydi.[31]

1763'te başlayıp 1774'e kadar devam eden savaşlar bu bölgenin Kafkasyalıların ve Türklerin saldırılarına açık olduğunu göstermiştir.[32] Bu savaşlar esnasında Kafkasyalılar (Çeçenler ve Kabardeyler) üstün Rus ve Kozak kuvvetlerine karşı mücadeleyi sadece korkusuzluklarıyla sürdürebiliyorlardı. Zira teknolojinin imkânlarından faydalanan Rus-Kozak kuvvetlerinin elindeki top ve tüfeklere karşı, kılıç-kama (şaşka) ve barut kıtlığı nedeniyle sadece isabet ettireceklerinden emin olduklarında kullandıkları ağızdan dolma tüfekleri ile mücadele etmek zorundaydılar. Kozaklar, dağlılar üzerine son derece yıkıcı etkileri olan cezalandırma seferlerine teşvik ediliyorlardı. Bu seferlerde başarılı olan Kozak atamanlarına ve sefere katılan Kozaklara mükâfat veriliyordu. Mükâfat işi çok abartılınca II. Katerina mükâfat uygulamasını kaldırmıştır.[33]

Bu savaşlarda Kafkasyalıların eline geçen Kızlar Kalesi'ni geri alan Ruslar, Taman Yarımadası'na da girerek müstakbel Kozak hattının güzergâhını belirlemiş ve bu hat üzerine sağlam bir şekilde yerleşmişlerdir.[34] Tabiî bunu yapabilmek için 1776'ya kadar savaşmak zorunda kalmışlardır.[35] Bu tarihte Ruslar, General Patyomkin'i İmparator Naibi (Namestnik) sıfatıyla Kafkasya'ya gönderdiler. Bu sıfat ile Patyomkin hem bir siyasî memur hem de Kafkasya Genel Komutanı oluyordu. Patyomkin karargâhını hem Terek hem de Kuban cephesine aynı mesafede olan Yekaterinodar'a kurmuştur.[36] Küçük Kaynarca Antlaşması

---

[31] Sean Pollock, *A New Line in Russian Strategic Thinking and in North Caucasia*, Harward 2004, s. 6.
[32] Mirza Bala, "Çerkesler", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt III, s. 376-386.
[33] Kozlov, age, s. 85; Lapin, age, s. 316.
[34] Cafer Barlas, *Dünü Bugünü ile Kuzey Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*, İstanbul 1999, s. 37.
[35] Berkok, age, s. 368.
[36] Bu kale Kafkasya'daki en güçlü Rus kalesi olup 1796'da beşgen şeklinde inşa edilmiştir. İki tarafı uçurum olduğu için tahkim edilmemiştir; ancak diğer üç tarafı bataryalar ve makineli tüfeklerle çok iyi korunmaktaydı. Tatarlar bu

ile sonuçlanan Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra General Patyomkin bir taraftan Osmanlı Devleti ile aralarında anlaşmazlık sebebi olan Kırım'ı Rus topraklarına katmak maksadıyla iç karışıklıklar çıkarırken, Dinyepr Havzası'nda Rus kuvvetlerince tenkil edilen Leçi Kozaklarını Kafkasya'ya sürgün ederek Kuban bölgesine iskânlarını temin etmekteydi. Bu hattın inşa edileceği Kuban Nehri'nin kuzeyinde Nogay ve Çerkeslerin çıkarıldığı topraklara Ukrayna'dan sevk edilen Rus Kozakları yerleştirilmeye başlanmıştır.[37] Hatta Rus köylüleri ve Rus Kozakları sınıra Küçük Beysu isimli bir de köy kurmuşlardır.[38] 1804 yılına kadar Kafkas vilayeti sınırları dâhilindeki sadece köylü toprak kölelerinin sayısı 5.998 kişiye ulaşmıştı.[39] Böylece Kuban ve cephesi takviye edilmiş oluyordu.[40]

Bu savaşlar esnasında Katerina'nın emriyle Rus hükümeti, Kozak hattının kurulması için faaliyetlere girişti ve bölgeye İtil Kozakları Atamanı General Savolief'i gönderdi. Bu kararla birlikte hat, büyük ölçüde güçlenmiştir. Savolief ile birlikte gelen Kozaklar sadece Kafkasyalılarla değil aynı zamanda Kalmuklarla da mücadele etmek zorunda kalmışlardır.[41] II. Katerina, Mozdok Kalesi ve Greben Tepeleri arasına iskân edilen ve İtil Kozaklarına (Greben Kozakları) Terek Nehri'nin öbür geçesine geçmelerini

---

şehre Beş Tamak adını vermektedirler. Julius Von Klaproth, *Travels in The Caucasus and Georgia*, Trans. by F. Shaberl, London 1814, s. 303; Kozlov, age, s. 101; Luxembourg, age, s. 34; Berkok, age, s. 368.

[37] Bala, "Çerkesler", s. 376-386; Luxembourg, age, s. 34; Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997, s. 35; Kasumov, age, s. 43; Semen Esadze, *Çerkesya'nın Ruslar Tarafından İşgali Kafkas-Rus Savaşlarının Son Dönemi*, (Hatırat), Çev. Murat Papşu, Ankara 1999, s. 5.

[38] Klaproth, age, s. 163.

[39] A. V. Fadeev, *Rossiya i Kavkaz Pervoy Treti XIX v.* (Россия и Кавказ Первой Трети XIX в.), Akademiya Nauk SSSR, Moskva, 1960, s. 40.

[40] Philip Longworth, *The Cossacks*, New York 1970, s. 229; Berkok, age, s. 369-370.

[41] Baddeley, Rus Kozaklarını İngilizlerden sonra dünyanın en iyi kolonicileri olarak nitelemektedir. Bunu yapabilmek için silahlarını ve pulluklarını aynı maharetle kullanmayı başardıklarını ifade etmektedir. Baddeley, age, s. 61. Ancak arkalarındaki siyasi, askeri ve ekonomik gücü de hesap etmek gerekir. Zira Kafkasyalıların hangi şartlar altında vatan müdafaası yaptıklarının bilinmesi en az Kozakları bilmek kadar önemlidir.

emretmiştir.[42] 1769'da İtil'den gelen Kozaklar, sonradan general olan atamanları Albay Savolief ile birlikte Terek'deki Galyugayevskoy, Naurskoy, İşçorskoy, Mekenckoy ve Kalinovskoy stanitsalarına yerleştirildiler.[43] Terek Hattı bu şekilde tahkim edilmiştir.

Prens Patyomkin, General Suvarov'a Küçük Kaynarca Antlaşması'na dayanarak Kuban Nehri'nin sağ kıyısı boyunca kaleler, palangalar ve istihkâmlar inşa etmesini müfettişlik görevi ile birlikte vermiştir.[44] 1777-1782 yıllarında kurulan yeni Mozdok-Azak hattı, Yekaterinodar'dan Malka'nın Terek'e kavuştuğu yerden başlıyor, kuzeybatı yönünde St. Dimitri (Rostov) kalesinden geçerek Kafkas steplerini kesiyor ve Azak'ta sona eriyordu. 1785 yılına kadar bu güzergâhı izleyen hat, 1785 yılında Kuban Nehri'ne çekilmiştir.[45] Aralarında Georgievsk ve Stavropol'ün de bulunduğu on kaleden oluşan bu hattı yerleşime açmak için İtil'den İtil Kozakları ve yine Hoper Nehri boylarında yaşamakta olan Kozaklar getirilerek buraya iskân edildiler. Bu Kozaklar da savaşçı özellikler göstermelerine rağmen ırmak boylarında tarımla uğraşmaya başlamışlardı -kendilerine yasaklanmış olmasına rağmen- ve savaşçı karakterleri Zaporejler ve Greben Kozakları kadar üstün değildi. Her şeye rağmen bu Kozaklar da iyi binici, özgürlüklerine düşkün, sert ve zorlu hayat şartlarına alışmış insanlardı. Bu bölgelere özellikle emekli askerleri yerleştiriyorlardı.[46] Bunlar İtil ve Hoper yerleşik Kozak alaylarını oluşturdular.[47] Teşkil edilen Kozak alaylarının içerisinde Rus hâkimiyetine geçmiş dağlılar da bulunuyordu. Onları diğer dağlıların saldırılarından korumak da Kozakların

---

[42] Greben Kozaklarının ilk defa 1581 yılında Terek nehrinin ağzındaki bir bölgeye kaçarak gelip yerleştikleri bilinmektedir. Kozlov, age, s. 16.
[43] Potto, age, s. 31.
[44] Pollock, age, s. 4.
[45] Artur Tsutsiyev, *Atlas Etnopolitičeskoy Istorii Kavkaza (1774-2004)* (Атлас Етнополитической Истории Кавказа (1774-2004), Moskva 2006, s. 14.
[46] Esadze, age, s. 66; Fadeev, age, s. 38.
[47] Kozlov, age, s. 99; Klaproth, Rusların askeri garnizon olarak hat üzerinde kurdukları ve Kafkasya Genel Valiliği'nin merkezi ve Kozakların başkenti olan bu yerleşim birimlerinin 1807-1808 yılları arasındaki durumları hakkında çok değerli bilgiler vermektedir. Klaproth, age, s. 159.

görevleri arasındaydı.[48] Bu dağlılar Kozakların komutasına veriliyorlardı. Bu uygulamanın psikolojik sonuçlarının hesap edilip edilmediğini bilmiyoruz; ancak Kozaklar ile dağlılar arasında bir ast-üst ilişkisi oluşturularak onların psikolojik olarak baskı altına alındıkları iddia edilebilir.[49]

1778 yılında Suvarov, bölgeye Kırım ve Rusya'nın iç kesimlerinden 30.000'den fazla Ermeni, Rum ve Gürcü aileyi iskân etmiştir. Rusya uygulamakta olduğu bu strateji ile hem sınırlarının güvenliğini sağlamayı hem de verimli toprakları işlemek suretiyle refah elde etmeyi umuyordu.[50] Ancak Kozaklar açısından durum daha farklıydı. Kozaklar, iskân edildikleri bölgenin insanın gözlerini yoran bu tekdüze yapısına, kötü iklim şartlarına, sıtmaya ve savaşın bütün yokluk ve zorluklarına ek olarak bir de askere gitme mecburiyetine katlanmak zorunda kalıyorlardı. Topraklarına Kafkasyalılarca aniden yapılan baskınların birinde bir düşman kurşunu ya da şaşkasıyla öldürülme veya hemen her an bütün mal varlığından, karısından ve çocuklarından mahrum olma tehdidi altında yaşamak zorundaydılar.[51] Kozakların bu topraklara iskân edilerek ödüllendirildiklerini mi yoksa cezalandırıldıklarını mı anlamaları hayatlarının seyrine bağlıydı.

1777'de Kafkas Orduları Komutanlığına atanan General Yakobi, Kozak hattının tamamlanması için faaliyetlere girişti.[52] Sulak Nehri'nin Hazar'a döküldüğü ağız kısmına yakın bir yere inşa edilen Mozdok şehrinin batısından başlamak üzere 1777'de, daha önce yerleşime açılan Yekaterinograd, Georgievsk ve Stavropol bölgelerine kaleler kurdurdu. İç taraflardan Rus köylülerini ve Kozakları getirterek Stavropol'de kolonizasyon çalışmalarını başlattı. Kozak hattı, Mozdok'tan Rostof'a kadar uzanmış oldu. Bu büyük yerleşim yerlerinin arasına altı kale inşa edildi.[53] Bunlardan Donskaya ve Krepost Moskovskaya

---

[48] AKAK, Cilt I, s. 717, Belge No. 1050; Lapin, age, s. 328.
[49] Kozlov, age, s. 92.
[50] Pollock, age, s. 4; Kozlov, age, s. 68.
[51] Potto, age, s. 29.
[52] Luxembourg, age, s. 34.
[53] Kasumov, age, s. 43.

istihkâmları zikredilmeye değer öneme sahiptirler. Bu istihkâmlar sınır güvenliğinin yanı sıra yakınında bulunan Kozak stanitsalarının da güvenliğini sağlıyorlardı.[54] Artık onlarca kale, palanga, istihkâm ve stanitsalardan müteşekkil yüzlerce kilometre uzunluğunda bir hat inşa edilmiştir. Bu durum Kafkasya dağlılarıyla Kozakların, Rus devleti ile ve birbirleriyle ilişkilerinin mantığını değiştirmiştir. Kozaklar Kafkasya'da Petersburg'un emrinde Rus tesirinin hem kılavuzluğunu hem de hizmetkârlığını yapmışlardır.[55]

1736'da Kozak stanitsalarının durumu perişan bir görünüm sergilese de 1774'ten sonra Rusya'nın Kafkasya politikası netleştikçe durum değişmeye başlamıştır.[56] Hattı oluşturan kaleler ve stanitsalar zinciri çok muntazam ve herhangi bir saldırı veya savunma hâlinde birbirleriyle karşılıklı olarak yardımlaşabilecek şekilde kurulmuştu. Sunja Nehri kıyısındaki kaleler ve stanitsalardan oluşan yerleşim birimleri yirmi km'lik bir mesafe ile birbirlerinden ayrılıyorlardı. Her stanitsanın ve kalenin bir gözetleme kulesi, alarm çanı ve gece-gündüz vardiyalı çalışan gözcüleri vardı. Eğer herhangi bir tehlike sezilir veya bir hareket görülürse top atışı yapılarak hattın her tarafına duyurulurdu. İki atış, "silah başına" anlamına gelirken; dört atış önemli bir olayı (mesela hayvan sürülerinin Kafkasyalılar tarafından götürüldüğünü yahut küçük gruplardan oluşan Çerkeslerin hattı geçtiklerini) işaret ediyordu. Sekiz atış ise çok ciddi bir olayı, tehlikeli bir durumu, söz gelimi kalabalık ve kuvvetli bir Çerkes kolunun saldırdığını haber veriyordu. Bu tip alarmda en yakındaki yerleşim birimleri derhâl yardıma koşmak zorundaydı.[57]

Bütün Kozak stanitsalarında dikenli tellerle örülü toprak tabyalar oluşturulmuştu. Stanitsaların çoğunda top vardı. Stanitsalar arasında aralıksız olarak devriyeler karakol (piket, kol) geziyorlardı. Karakollar genellikle 20 km aralıkla

---

[54] Klaproth, age, s. 158; Fadeev, age, s. 38.
[55] Kozlov, age, s. 111.
[56] Kozlov, age, s. 61.
[57] Baddeley, age, s. 47.

yapılmışlardı. Stanitsalarda barınak olarak zeminlik (toprak dam), samanlık (ahır), hendekli çevre duvarı ve kuleden oluşan binalar mevcuttu. Bu karakollarda Kozaklar sürekli kordon hizmeti ifa ediyorlardı. İçlerinden bir kısmı her an at binmeye ve sefere çıkmaya hazır şekilde tetikte duruyorlardı. Bir dağlı grubunun göründüğünü veya hattın arasına sızdığını karakollara zamanında haber vermek amacıyla gündüzleri yüksek rakımlı yerlerde iki ila üç Kozaktan oluşan "piketler" (kol), geceleri ise sabit keşif kolları yerleştiriyorlardı. Herhangi bir acil durum ve tehlike anında haber ulaştırmak maksadıyla karakollarda ve piketlerde saman demetlerinden veya katranlı küçük fıçılardan fenerler yapılmıştı. Tehlike anında katranlı üstübüleri (kıtık, paçavra) tutuşturuyorlardı, böylece bütün hat vaziyetten haberdar oluyordu. Herhangi bir piketten açılan yaylım ateşi en yakındaki karakolda bulunan Kozakların yardıma çağırıldığı anlamına geliyordu. İhtiyaç olduğunda, olay yerine stanitsalarda konuşlanmış yedekler, bazen de hatlarda karargâh kurmuş düzenli Rus askerî birlikleri koşuyordu.[58]

Kozaklar, Osmanlı limanlarındaki hareketliliğe bağlı olarak Kuzey Kafkasya hattındaki baskınların artışını da Moskova'ya haber vermekle mükelleftiler. Bu anlamda hatla merkez arasındaki posta hizmetlerini de onlar yerine getiriyor ve bu hizmet karşılığında ücret de alıyorlardı.[59] Hattın en önemli işlevlerinden birisi Rus tebaasını dağlıların saldırılarından korumasıdır.[60] Kozaklar, hattın güvenliği ile ilgili en önemli hususları hat boyunca karakol gezerken, nöbet beklerken ve her an tetikte beklerken yani içinde yaşamak zorunda oldukları şartların bir dayatması sonucunda öğrenmişlerdir. Düşmanla sürekli komşu olmaktan daha öğretici bir şey olamaz. Piketlerdeki ve sabit keşif kollarındaki Kozaklar son derece uyanık olmak ve daima soğukkanlılıklarını korumak durumundaydılar. Sahte alarmlara aldanmadan, hangi alarmda hangi karakola yardıma gidileceğini, acil durumlarda nasıl

[58] Esadze, age, s. 15.
[59] Kozlov, age, s. 52-86.
[60] AKAK, Cilt I, s. 719, Belge No. 1055.

davranılacağını bilmenin yanı sıra düşmanın izini sürmeyi, pusu atmayı, Çerkes akıncılarının yollarını kesmeyi de çok iyi bir şekilde bilip tatbik edebilmeliydiler. Kozaklar bütün bu özellikleri, savaştıkları düşmanlarından, yani Kafkasyalılardan zaman içerisinde öğrenmişlerdir. Bütün bunları yapabilmek için başlarında iyi bir lidere, cesarete, kıvraklık ve zekâya sahip olmaları gerekirdi. Zira kendi ülkesini savunan, öfkeli, savaşçı ve coğrafyayı çok iyi bilen böylesi bir düşmana karşı mücadele etmek çok zor bir görevdi.[61] Aslında savaş kızışana kadar özellikle de barış zamanlarında Kozaklar Kafkasyalılarla iyi geçinmeye çalışıyor hatta onlarla "konak" dahi oluyorlardı.[62]

Kozaklar içinde bir grup vardı ki onlar hep en önde olurlardı. Onlar "Plastunlar"dı. Plastunlar kordon hatlarının en sadık destekçileri olarak göze çarpmaktadırlar. Düşmanla ilk savaşa tutuşanlar onlar olurlardı. Onlar Çerkeslerin beklenmedik baskınlarına karşı her zaman tetikte olurlar ve hattın arkasına sızmalarını engellemeye çalışırlardı. Plastunlar bütün karakol noktalarına özel gruplar hâlinde dağılır her iki kıyıda da göçebe gibi dolaşır ve en çok Kuban'ın geniş mendereslerinde kol gezerlerdi. Savaş şartlarının yetiştirdiği dayanıklı öğrenciler olarak Plastunlar, her zaman tehlikeyle yüz yüze geliyorlardı. Genellikle dağlıların tarım işleri ile meşgul oldukları zamanlarda sükûnet hâkim olunca antrenman maksatlı avlanma faaliyetleri ile zaman geçiriyorlardı. Plastunların basit bazı özel teknikleri vardı: "Kurtağzı, Tilkikuyruğu" dedikleri ana kuralları vardı. Bunda günlük rolü iz (sakma) ve pusu (zalega) gibi faaliyetler oynuyordu. Ardında izini bırakan, sessiz yürüyemeyen, düşmanın izini süremeyen ve bu izlerden hatta yönelik tehditleri okuyamayan Plastunluk için müsait bir aday olamazdı. Plastunlar hattın bekçileri ve öncüleri rolünü üstleniyorlardı.[63]

Mozdok'tan Azak Denizi'ne kadar uzanan Kozak hattının dışında bir de Kafkas Dağları'nın Karadeniz kıyısı boyunca inşa

---

[61] Esadze, age, s. 15-16, age, s. 316.
[62] S. M. Bronevskiy, *Noveyšiya Izvestiya o Kavkaze* (Новейшия Известия о Кавказе), Sankt-Peterburg 2004, s. 171.
[63] Esadze, age, s. 12-13.

edilen Kordon hattı vardı. Batı Karadeniz kordon hattı, sağ kanat ve Karadeniz kıyı hattı olarak üç parçaya ayrılırdı. Ruslar bu hattı ancak Anapa Kalesi'ni kontrollerine aldıktan sonra kurabilmişlerdir. Ruslar, Kordon hattını kurup, sahil şeridini de bu şekilde emniyet altına alarak Osmanlı Devleti'nin Kafkasyalılara deniz yoluyla mühimmat ve maddî yardım ulaştırmasının önüne geçmeyi hesaplamışlardır. Ruslara göre, gerek Kordon hattının gerekse Kozak hattının en önemli işlevi, Rusya sınırlarının ana Kafkas Sıradağları üzerinde yaşayan dağlıların saldırılarından korunması idi.[64] Ancak hat; koruma görevini yapmaktan uzak kalmıştır, bunun en büyük sebebi de dağlıların hayvanları otlattıkları kışlık meraların ve tuz ve barut gibi temel ihtiyaçlarını temin ettikleri yerlerin hattın kuzeyinde kalmış olması idi. Bu duruma karşı isyan bayrağını açan Kabardeyler, 1779'da isyanları Ruslar tarafından kanlı bir şekilde bastırılana kadar gerilla savaşını ara vermeden sürdürmüşlerdir. Bu isyanın bastırılması Kafkas-Rus mücadelesi açısından aslında psikolojik bir kırılma noktası olmuştur. İsyanın bastırılması sonucu ağır bir yenilgiye maruz kalmalarına ek olarak, Rus köylüleri ile aynı haklara sahip olmayı kendileri için onur kırıcı buldular. Patyomkin'in stratejisi gereği asimilasyon ve kolonizasyon hat boyunca taviz verilmeden uygulanmıştır. Dağlıların önünde iki seçenek vardı, ya asimile olacaklar ya da dağlara çekileceklerdi.[65]

Karadeniz kıyılarında Adige bölgesinin güneyinde kalan bölgede Ubıhlar oturmaktaydılar. Büyük Kafkas Sıradağları'nın yüksek kesimlerindeki yayla ve yamaçlarda Abazalar ve yukarı Kuban boylarında Karaçaylılar yaşamaktaydılar. Ruslar

---

[64] Esadze, age, s. 8. Esadze'ye göre: "Rusya'nın Doğu'ya (Orta Asya ve İran) geniş etkisini sağlayan Gürcistan, Transkafkasya'nın diğer kesimlerinin ve Karadeniz'in Rusya'ya ilhakıyla birlikte devletin iç eyaletleriyle güvenli bir ulaşımın açılması şart oldu. Bu şekilde hem Trans-Kafkasya bölgesiyle ulaşımı sağlamak için hem de Kordon Hatlarının bizzat huzuru için düşman kavimleri silah zoruyla itaat altına almak gerekiyordu." s. 8. Gürcü asıllı bir Rus subayı olan Esadze bu savaşlara bizzat iştirak etmiş birisi olarak Rusların bu hatları inşa etmekle neyi amaçladıklarını ve nasıl bir usul takip edeceklerini gayet açık bir şekilde ifade etmektedir. Onun ifadelerinden güvenlik, ulaşım ve istila merhalelerinin ne kadar önceden planlandığını rahatlıkla görmek mümkündür.
[65] Pollock, age, s. 5.

kavimleri göçe zorlayarak boşalan yerlere Rus ve Kozak nüfus yerleştirme politikasına devam ediyordu. Laba ve Kuban arasında Nogaylar'ın sürülmesiyle boşalan bölgelere Kozaklar iskân edilmiştir.[66] Kuban Nehri'nin sağ kıyısı boyunca ise Ukrayna'dan zorla getirilen Zaporej Kozaklarının yaşadığı yerleşim birimleri uzanmaktaydı.[67]

1783'te Kırım Hanlığı'nın kaldırılmasıyla, hanlığa bağlı olan Kuban toprakları da Rusya'nın elinde kalmıştır.[68] Küçük Kabardey'i ele geçiren Ruslar, Azov-Mozdok hattını tahkim etmiş ve hat üzerindeki Piyatigorsk (Beş Tau) şehri yakınlarında Kostantinogorsk kalesini yapmışlardır. 1791 yılının 29 Aralık'ında, Kuban Nehri'nin kollarından olan Kuma Nehri'nin kıyısındaki Pesçanobrodsk ile Kuban Nehri kenarında bulunan Kollesk ve Borovsk Kaleleri, Kabardeyleri diğer Adigelerden ve Büyük Kabardey'den iyice tecrit etmiştir.[69] Böylece Ruslar kuzeydoğudan Kuban ötesindeki halklara biraz daha yaklaşmış oluyorlardı. 1792 Yaş Antlaşması'yla Kuban Nehri'nin sınır olduğu tekrar teyit edilmiştir.[70] Bu yıl içerisinde 30 Haziran tarihli bir beratla Çariçe II. Katerina, Taman Yarımadası'ndan Laba Nehri ağzına kadar olan bölgeyi Karadeniz Kozaklarına tahsis etmiştir. Kısa sürede bu bölgenin kolonize edilmesi

---

[66] Captain Spencer, *Turkey, Russia, The Black Sea And Circassia*, London 1854, s. 291.

[67] Kasumov, age, s. 19.

[68] İbrahim Yılmazçelik / Yaşar Ertürk, "XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye'nin Kafkasya Politikası", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri*, Cilt I, *XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, (24-26 Ekim 2001-İstanbul)*, Ankara 2003, s. 186; Özdemir Özbay, *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, Ankara 1995, s. 23; John B. Dunlop, *Roots of a Seperatist Conflict*, Cambridge 1998, s. 8; Amjad Jaimoukha, *The Circassians. A Handbook*, London 2001, s. 61; Anna Mateeva, *North Caucasus; Russia's Fragile Borderland*, London 1999, s. 5.

[69] Mustafa Aydın, "*XIX. Yüzyılda Kafkaslar'da Nüfûz Mücâdeleleri (1800-1830)*", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2001, s. 82.

[70] Osmanlı murahhaslarınca Bab-ı Âli'ye yollanan bir mektupta Anlaşmanın Kuban maddesinin bundan daha hafifini kaldırmayacağı yorumu yapılmaktadır. Gerçekten de Osmanlı Devleti Kuban nehrinin sınır olmasını kabul ettirmekle Rusları uzun müddet Kafkasların kuzeyinde tutmayı başarmıştır. BOA, H.H, No. 1589. Rus murahhaslarından Aleksandro Bezbarodko'nun Bab-ı Âli'ye gönderdiği mektubundan da anlaşılmaktadır ki, Kuban sınırı mevzusu ciddi tartışmalara konu olmuş, Rusların savaş tazminatı istemekten vazgeçmesinden sonra Kuban sınırının tespitinde anlaşmaya varılabilmiştir. (27 Kânun-u Evvel 1791) BOA, H.H, No. 1513.

umuluyordu. Zaten Kuban bölgesine gayriresmî göçler de başlamış bulunuyordu. 1790'lı yıllarda Don Havzası'ndan Kuban'a göçler özellikle akrabalık bağı bahanesiyle beklenenin üzerine çıkınca hükümet bu Kozakların buraya iskânını yasaklamak zorunda kalmıştır.[71] 1792 yılının Ağustos'unda 4.000 kişilik bir denizci grubu Kuban bölgesine Albay Bely marifetiyle yerleştirilmiştir.[72] Yine Kozak ailelerinden oluşan uzun bir katar Ataman Golovaty kumandasında daha önce gelenlerle birleştirilmek maksadıyla bölgeye getirilip iskân edildi. Çariçe Katerina, General Gudoviç'e gönderdiği bir talimatla Tatarların bir kısmını hattın ortasındaki bir bölgeye yerleştirilerek Kuma ve Malatschnyja Wody'dan uzaklaştırılmasını emretti. General Gudoviç, Çerkes müftüyü onları ikna etmesi için yollamıştır.[73] 1793'te bu bölgedeki nüfus yirmi beş bin kişi idi. Böylece Karadeniz Kozakları ortaya çıkmış oluyordu.[74] Kozaklar bu topraklarla birlikte iki yıl için serbest ticaret hakkı ve köleler kazandılar.[75] Çok kısa sürede bu bölgeye uyum sağlayan bu Kozak toplumu Kafkas gerilla taktiklerine karşı alışkanlık kazanmış, hızlı hareket edebilen dayanıklı askerler hâline gelmişlerdir.[76]

Antlaşmadan sonra Kuban-Laba hattının arkasına çekilen Ruslar, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi bu bölgeyi planlı bir şekilde kolonileştirmeye başladılar. Karadeniz Kozaklarının iskânından hemen sonra Bjeduğ kabilesine ait olan bir arazi üzerinde bugünkü Krasnodar şehri kuruldu. Yine aynı yıl içerisinde Kabardeyleri Kuban Irmağı'nın, bazı yerlerde Terek ve Malka Irmaklarının arasına sıkıştırdılar. Daha da ileri giden Ruslar, Laba Nehri'nin Kuban Nehri'ne kavuştuğu yerden itibaren Terek Nehri boyunca Hazar Denizi'ne doğru meşhur Kozak hattını oluşturan sağlam kaleler inşa etmişlerdir.

---

[71] Kozlov, age, s. 107-108.
[72] P. Longworth, age, s. 230.
[73] Klaproth, age, s. 215.
[74] Belozörov, age, s. 28; Kasumov, age, s. 19; Trepavlov, age, s. 9; Bu topraklar ve diğer haklar, Kozak Atamanları Golovaty ve Chepega'nın Çariçe'ye yalvarmaları sonucunda elde edilmiştir. P. Longworth, age, s. 229.
[75] P. Longworth, age, s. 229.
[76] Spencer, age, s. 327-328.

Kafkasyalılar, zorla işgal edilmiş verimli topraklarını terk etmeye zorlanmışlardır. Kafkasyalılar yüksek dağlardaki derin vadilerde bulunan güvenli evlerinde gizlenmek zorunda bırakılmıştır. Rusya bu tarihlerde her yıl bu bölgeye 30.000 göçmen iskân etmiştir.[77]

Yaş Antlaşması'yla Osmanlı Devleti, iki devletçe Osmanlı otoritesi altında kabul edilen Kafkas kavimlerinin Kuban Nehri'ni geçerek Rus ve Kozak yerleşimlerine baskınlar düzenlemesini önleyeceğine söz vermişti. Ancak Çerkeslerin Osmanlı Devleti'ne tabi oldukları söylenemez. Bu tarihlerde Dağıstan dışındaki Kuzey Kafkasya henüz Müslüman olmuştu ve Osmanlı Devleti'ne sadece bir dinî sempati söz konusuydu. Bu konuda yapılmış bir akit olmamakla birlikte Osmanlı Devleti Kuzey Kafkasya'yı İslam'ın bölgede yayılması sebebiyle kendi nüfuz sahası olarak görüyordu. Osmanlı böyle düşünürken kendi aralarında dahi birlik oluşturamayan Kafkasyalılar sık sık Kuban'ı geçerek baskınlar düzenliyorlardı. Bu sınır sakin olmaktan çok uzaktı. Hatta bölgeye iskân edilen Kozaklar da sükûneti sağlamaktan çok uzaktı. Daha sonra Odesa Valisi Duc de Richeliu'nun Kozakları bir düzene soktuğu iddiaları vardır.[78] Ancak birçok askerî vasfı savaşırken Kafkasyalılardan öğrendikleri, zamanla kendilerini geliştirdikleri de bir gerçektir.[79]

1794'de Yekaterinodar'daki tüccar, yönetici, sanatçı gibi renkli simaların sayısı altı yüzden az değildi.[80] 1795 yılına gelindiğinde kolonizasyon işinin başında General Gudoviç'i görüyoruz. Gudoviç'in ilk işi daha öncekilerce tahkim edilen hattı daha da kuvvetlendirmek olmuştur. Kuban ve Kuma nehirlerinin kaynaklarından başlamak suretiyle Laba Nehri ile Kuban Nehri'nin birleştiği yere kadar olan sahada yeni stanitsalar kurdurdu ve Don Kozaklarını buralara yerleştirmek için izin aldı. Bu bölgeler otokton Kafkas halklarının asırlardır oturdukları; dağ, taş, tepeler dışında ağaçlara dahi isimlerini verip adeta

[77] Spencer, age, s. 313.
[78] Luxembourg, age, s. 38.
[79] Berkok, age, s. 317.
[80] P. Longworth, age, s. 230.

coğrafyasıyla bütünleştikleri kadim ana vatanlarıdır. Ancak bu bölgeye yerleştirilmesi düşünülen Don Kozakları ana vatanlarını terk ederek başka topraklara iskân edilmeyi reddettiler. Bunun için savaşmayı dahi göze aldılar. Sayıları 1.000-2.000 civarındaki Kozak da başkomutanın emrini hiçe sayarak yurtlarına geri döndüler. Kozaklar kendilerine ibraz edilen II. Katerina'nın fermanına da aldırmadılar. Bunun üzerine otoriteyi sağlamak ve Don Kozaklarını bahsedilen bölgelere iskân etmek maksadıyla üzerlerine düzenli birlikler yollandı. Üç yıl içerisinde ancak 1.000 civarında aile, yeni kurulan altı stanitsaya yerleştirilebildi (1795).[81]

1796 yılında Kalmukların lideri Dundukunba ile anlaşan Ruslar onu Kafkasya üzerine bir akın yapmaya ikna ettiler. Dundukunba büyük bir hızla saldırdığı ve işgal ettiği bölgelerde Cengiz Han'ı aratmayacak bir tahribat yaptı. Bir süre istila ettikleri bölgelerde bekleyen Kalmuklar, Kafkasyalılar direnişe başlayınca, baskın ve akınlar karşısında tutunamayacaklarını anlayıp geri çekildiler. Dundukunba'nın bu tahripkâr akını, Kızlar bölgesi ve Terek Nehri'nin kuzeyine iskân edilmiş olan Kozaklar ve Rus kuvvetlerinin bu bölgelerde tutunmalarına ve müstahkem mevkileri daha da kuvvetlendirmelerine yardım etti. Bu akından dolayı Çarlık, Dundukunba'ya kürk ve kılıç hediye etmiştir.[82] Kuban bölgesine yeni gelenler menşelerine bakılmaksızın Kozak olarak kaydedildi. Kısa bir süre sonra Kuban, asker kaçaklarının sığınağı olarak anılmaya başlandı.[83] Ruslar; Kafkasya hattına Rumları, Ermenileri, Gürcüleri ve Polonyalılar gibi Katolikleri de iskân ediyordu.

25 Kasım 1802 tarihinde kolonilere iskân edilecek olan Şodtlantsev ve Paterson'a bağlı gruplara yer tahsis edilmesinin yanında, onlara köle kullanımıyla ilgili birtakım hakların verilmesine ilişkin bir rapor İçişlerine sunulmuştur. Talepleri şöyle sıralamak mümkündür: Çerkeslerden ve Kuban ötesindeki diğer kabilelerden köle alabilme serbestîsi getirilmesi söz

[81] Baddeley, age, s. 79.
[82] Berkok, age, s. 399.
[83] Longworth, age, s. 230.

konusuydu. Ancak bu kölelerin 16 yaşından büyük 7 yaşından da küçük olması gerekiyordu. Ayrıca parayla satın aldıkları 15 yaşından küçük köleler onlara 23 yaşına kadar hizmet edebilmeliydi; ancak kolonide doğan bebekler özgür olacaklardı. Parayla satın alınan kölelerden 23 yaşını geçenler 200 gümüş ruble karşılığında kendi özgürlüklerini satın alabileceklerdi. Bununla birlikte farklı milletlerden aldıkları köleleri satma ya da köle ticareti yapmaları kesinlikle yasaklanmıştı. Çerkes ve Tatar kanunlarına göre suçlu olanlar Rus kanunlarına göre yeniden yargılanmalıydı. Böylece parayla satın alınan köleler kendi özgürlüklerini satın alabilecekleri gibi özgürlüğünü isteyen dağlıların gelerek Ruslara teslim olmaları temin edilmiş olacaktı. Bu şekilde gelenler bazı ayrıcalıklardan faydalanabilecekler, farklı milletlerden olan kolonicilerin kullandıkları topraklar ayrı bir bölgeden tahsis edilecekti. Bu taleplerin bir kısmı elenmiş ve üç başlık altında toplanabilecek şu kolaylıkların sağlanmasına karar verilmiştir:

1. Belirlenen bu topraklara götürülecek parasız ve işsiz güçsüzler ancak belirlenen esaslara göre ve koloninin ihtiyaçlarına göre iskân edilebilecektir. Uygun yerin belirlenmesi ve diğer kararların uygulanması için valiye yetki ve dokunulmazlık verilmiştir.

2. Kolonideki Kozakların köle alımı için izin, ancak Rus ve Gürcü olmamaları şartıyla mümkündür. Eğer buna dikkat edilmezse köle ticareti yapan Çerkeslerin ekmeğine yağ sürülmüş olur. Bu konuda yorum yapma yetkisi özellikle Prens Tsitsiyanof'a aittir.

3. Ancak koloniye ilişkin bazı ayrıntılar; söz gelimi esaret yaşı, göçmenlerin hakları, özgürlüğünü kazandıktan sonra toprak sahibi olma hakkını elde etme gibi maddeler Bronton ve Paterson ile tartışılabilir.

Çar Aleksandr genel olarak bu rapordan memnun olduğunu ifade etmiştir.[84] Bu dönemde Rusya'nın genelinde hâlâ toprağa

[84] AKAK, Cilt II, s. 926, Belge No. 1894.

bağlı kölelik sisteminin bulunduğu göz önünde bulundurulduğunda burada alınan kararların bizi şaşırtmaması gerekir. Burada dikkat çekici olan, Ortodoks Hristiyan Rus ve Gürcülerin Kozaklar tarafından köle olarak kullanılmasının engellenmeye çalışılmasıdır. Böylece Müslüman Kafkasyalılar tarafından yapılan köle ticaretinin meşrulaştırılmasının önüne geçilmek istenmektedir. Bu da gayet anlaşılabilir bir politikadır. Israrla köle edinme hakkı edinilmeye çalışılmasından, geniş torakları işlemek için bu tarihlerde hâlâ yeterince nüfus olmadığı sonucuna varabiliriz. Diğer taraftan serbest bırakarak ihtiyaç duyulandan fazla nüfus akmasının da istenmediği anlaşılmaktadır. Hürriyetini elde edebilmeleri için böyle bir kanunî düzenlemenin yapılması ile Kafkasya'dan taraf değiştirerek Rus tarafına geçecekler için de açık bir kapı bırakılmış oluyordu. Rus makamları bölgede izlenecek dengeli bir nüfus politikasına, bölgenin ekonomik ve kültürel açıdan Rusya'ya entegrasyonunu sağlamak bakımından son derece önem vermişlerdir.[85] Bu suretle Kafkasya pazarındaki Osmanlı mallarının yerini Rus malları almıştır.[86] Yine de son tahlilde kararların bölgedeki vali ve üst düzey komutanlara bırakılmış olması bölgedeki olağanüstü durumun yansımasıdır.

1802 yılı itibariyle hat boyunca uzanan yerleşim birimlerinde görev yapan birliklerde görev yapan Kozakların sayısı resmî belgelerde şöyle verilmektedir: Kızlar'da 5, Semey'de 178, Greben'de 356, Mozdok Alayı'nda 1453, Volga Birliği'nde 585, Hoper Birliği'nde 813, Kuban'da 423, Astrahan'da 290 olmak üzere toplam 4.103. Diğer taraftan bu Kozakların ailelerinin sayısı ve durumları hakkında bilgi verilmemiştir. Ancak sadece Yekaterinodar Kozak bölgesine 3.000 kişinin iskân edildiğini biliyoruz. Bunlar için orada Ladoga, Temizbekskaya, Kazanskaya ve Tifliskaya köyleri kurulmuştur. Bununla birlikte ortalama bir tahminde bulunulabilir.[87] 1803 yılına gelindiğinde Kuban bölgesindeki Kozak nüfusu 1794'tekinin iki katına çıkmıştır.

---

[85] Belozörov, age, s. 31.
[86] Gudakov, age, s. 454.
[87] AKAK, Cilt II, s. 923, Belge No. 1891; Gudakov, age, s. 442.

1808 ile 1811 tarihleri arasında Karadeniz kıyılarına organize bir göç hareketi başlamıştır. İki yıllık süre zarfında Çernihiv ve Poltava bölgelerinden 40.000'den fazla insan göç ederek Küçük Rusya Kozakları ile diğer Hristiyan unsurlar arasına yerleştiler. Karadeniz Kordon hattının oluşması da bu dönemde başlamıştır.[88] 1809 yılında Rus Kozakları düzenledikleri cezalandırma seferiyle Kafkasyalılara ağır bir darbe vurdular. Düzenlenen bir cezalandırma seferinde binlerce koyun ve ineği sürüp Kuban'ın kuzeyine geçirmekle kalmadılar, seksen Kafkas köyünü yakıp yıktılar.[89] Bu suretle 19. yüzyılın başına gelindiğinde bütün Kafkasya'da Kozak demek, tek kelimeyle düşman anlamına gelmiştir.[90]

Hat bölgesine sadece Ruslar ve Kozaklar iskân edilmiyordu. Mesela 1810 yılında 269 Oset ailesi kendilerinin Kozak hattına iskân edilmesini istemiştir. Kendi kabilelerinden olup daha önce Yekaterinogradskoy ve Pavlodalskiy köyleri arasındaki bölgeye yerleşenlerin yanına yerleşmelerine izin verilmesini istemişlerdir. Bu suretle hem askerî avantaj elde ediliyor hem de Hristiyanlar, Müslümanların eziyetinden korunmuş oluyordu. Civardaki köylerde yaşayan yaklaşık 2.000 Hristiyan Oset, 19. yüzyılın ortalarına kadar hatta hizmet etmiştir. Dinî farklılıklar Kozak birliklerine kayıt olmaya mani değildi. Savaş zamanı 2.000 Müslüman 7 camide İslami esaslara göre ibadet ediyordu. Bunun sebeplerinden birisi geleneklerine bağlı olan dağlıların sıla özlemini gidermesini sağlamaktı. Diğeri ise güçlü bir birliğin sağladığı korumayı garantiye almaktır.[91]

1820'li yıllarda sınıra yakın olan dağlı kabilelerinden Hoper ve Volga Kozak birliklerine katılışlarda artış olmuştur. Artık Kafkasya'nın Kozak yurduna dönüştürülmesi fikri daha fazla

---

[88] Karadeniz kıyıları bu dönemde bataklık olduğu için sıtma gibi hastalıkların yaygın olduğu bir muhitti. Bu nedenle ilk yıllarda kitlesel ölümler de görülmekteydi. Bu iki yıllık sürede Karadeniz'de 7.315 kişi hayatını kaybetmiştir. 1818 yılı salgınında ise nüfusun neredeyse yarısı hayatını kaybetmiştir. Belozörov, age, s. 28.
[89] P. Longworth, age, s. 231.
[90] Lapin, age, s. 328.
[91] Lapin, age, s. 312.

ısrarla dile getirilmeye başlanmıştır: Senator D. Miortvıy, "madem ki savaş sever halklarla sınır olduk o hâlde savaşçı insanları sınıra yerleştirerek sınırı sağlamlaştırmalıyız." diyerek kafasındaki fikri ortaya atmıştır. 11 Aralık 1823 tarihinde Başbakan'ın fikrini onaylayan Çar; sadece her bir stanitsaya ne kadar nüfus yerleştirileceğini değil, aynı zamanda Kozakların iskân aşamalarını da belirlemiştir. Onların yapısını bozmaktan kaçınarak her seferinde en fazla üç aileyi ayırarak yavaş yavaş iskân etme tarzı benimsenmiştir. 1830 yılına kadar toplam 15 stanitsaya 8093 kişi iskân edilmiştir. Volga Birliği'ne: Novomarinskaya, Novo-Poltava, Novo-St George, Babu-Markov, Essentuki, Kislovodsk, Burgustanskaya; Hoper Birliği'ne: Karantina (sonra Suvarovskaya), Bekeşevskaya, Batalpaşinskaya, Belomeçetinskaya, Nevinnomysskaya, Barsukovskaya; Kuban Birliği'ne: Nikolaev, Temnolesskaya köylerine yerleştirilen Kozaklar görevlendirilmiştir.[92] 1825 ile 1827 tarihleri arasında Yekaterinodar bölgesine 4.000'den fazla Hoper Kozak'ı yerleştirilmiştir.[93]

1829 yılına gelindiğinde Rus Çarlığı'nın sınırları Kuban Nehri'ni takip ederek Karadeniz'in doğu kıyılarına ulaşmıştı. Bir taraftan da artık Ruslarla iyi geçinen barışçı dağlıların aullarına yakın yerlere yeni istihkâmlar ve yerleşim birimleri kurularak buralara nüfus iskânı yapılmaktaydı. Ancak bu istihkâmlar nehrin yukarı kısımlarında dağlıların baskınlarına karşı yeterince koruma sağlayamıyordu. Ruslarla anlaştığı için dağlıların baskısına maruz kalan Kafkasyalıların korumasını da Kozaklar yapmak zorundaydı. Ancak bütün bu çabalara rağmen 1830 ve 1831 yılı dağlıların hat üzerindeki istihkâm ve stanitsaların yanı sıra hattın kuzeyindeki bölgelere dahi saldırmasına engel olunamamıştır.[94] 1831 yılı Kafkasya tarihi bakımından önemli bir dönüm noktasıdır. Bu tarihte Kafkasya

---

[92] Belozörov, age, s. 28.
[93] Gudakov, age, s. 442.
[94] Z. B. Kipkeeva, *Narody Severno-Zapodnogo i Tsentral'nogo Kavkaz i Naselenie (60-e gody XVIII v 60-e gody XIX v.)* (Народы Северно-Западного и Центрального Кавказ и Население (60-е годы XVIII в. 60-е годы XIX в.)), Moskva 2006, s. 214-215.

Ordusu'nun komutanları değişmiştir. Kafkasya Ordusu Komutanlığına General Rozen, Kafkas Hattı Komutanlığına da General Velyaminof getirilmiştir. Asıl dramatik gelişme Dağıstan ve Çeçenya'da İmam Gazi Muhammed liderliğinde müridizmin sert direnişi ile kendisini göstermiştir. Ruslar bu sırada Kuban hattında ileri hareketi bırakarak savunma pozisyonu almışlardır. Bu atmosfer içerisinde Kuban'daki Karaçaylılar Ruslara tam itaat etmeyen yarı bağımsız bir statüye sahip olmuşlardır. Bu örnek Kuban'daki durumu gayet net bir şekilde ortaya koymaktadır.[95]

General Velyaminof'un ilk uygulamalarından birisi dağlıları Kozak birliklerine asker yazarak onları zapturapt altına almaya çalışmak olmuştur. Ancak bu uygulamaya başladıktan altı yıl sonra 18 Nisan 1837 tarihinde General Rozen'e yazdığı bir raporda bu uygulamanın sadece dağlılarla Kozaklar arasındaki düşmanlığı körüklemeye yaradığını belirtmektedir. Bu fikrinden vazgeçen Velyaminof, dağlıları artık Kozak birliklerine yazmamış ancak gönüllü olarak seferlere iştirak eden dağlılara Kozaklarla aynı şartlarda yem, erzak ve ikramiye vermiştir.[96]

Kozak birliklerinin ihtiyaç duyduğu insan kaynağını ülkenin iç kesimlerinden taşımak zorunda olan hükümet, 1840'dan itibaren bu süreci hızlandırmak zorunda kalmıştır.

1840-1849 Yılları Arasında Kozak Hattındaki Kozak Nüfusunun Dinamikleri

Yıl	Erkek	Kadın	Toplam
1840	82.918	79.503	162.421
1845	89.051	87.610	176.661
1849	124.078	117.716	241.794

Yukarıdaki tabloya göre kolonizasyon maksadıyla bölgeye yerleştirilenlerin toplam sayısının 1840 ile 1849 yılları arasında

[95] Kipkeeva, age, s. 216.
[96] Lapin, age, s. 328.

580.876 kişiye ulaştığı görülmektedir. Toplam sayının içerisinde muharip güç olarak erkek nüfus 296.047 kişi olarak göze çarpmaktadır.[97] O zamanın şartlarında bu çok büyük bir rakamdır. Muharip kuvvetlere baktığımızda, bu sayının sadece yarısının hazır kıta savaşçı olduğu düşünüldüğünde bile Rus kolonizasyon faaliyetine sağladığı katkı rahatlıkla görülebilir. Diğer taraftan bu kadar insanı iskân etmek için onlara yer açılması gerektiği ortadadır. Yerinden ve yurdundan edileceklerin direnci ancak 1864 yılına kadar devam edebilecektir. Kuban ve Laba Nehirleri arasındaki Adige bölgesinin Ruslar tarafından ele geçirilmesinden sonra buraya da mujikler, emekli askerler, Kozaklar ve kaçaklar iskân edildi. 1841'den 1860'a kadar bölgede toplam 1.932 köy kurulmuştur.[98] 1858'de Kuzey Kafkasya'nın nüfusu 2.247.900'e ulaşmıştır. Slav olanların sayısı 780.400'tür. 1847-1859 yılları arasında Don Kozakları Birliği'nin bölgesine 13.641 Kozak ailesi yerleştirilmiştir.[99]

1857-1858 yıllarında Savaş Bakanlığı'nda D. A. Milyutin'in bir tür "rok yapma" anlamına gelen bir projesi tartışıldı. Bu projede, Don Kozakları, Batı Kafkasya'ya yerleştirilirken dağlıların da Don Havzası'na yerleştirilmesi öneriliyordu. İlk Çerkes kolonisi gerek varlık ve gerekse intizam açısından öyle örnek olmalıydı ki, dağlılar kendiliğinden oraya yerleşmeyi talep etmeliydi. Plana göre asi (!) nüfusun devşirilmesiyle savaş kendiliğinden bitecekti. Kafkas Orduları Başkomutanı da bu tartışmaya katılarak, projenin birçok yerel gerçeği göz önüne almadığına işaret etmiştir. Tümgeneral P. E. Potsebu ise kabilelerdeki sosyal tabakalaşmaya dikkat çekerek her türlü kararın yukarıdan alındığı bu yapıda ağır tarım işçilerini zenginleştirme vaadiyle baştan çıkarmanın mümkün olmadığını belirtmiştir. Bu yöndeki ilk adımlar bütün barışsever ve tarafsız yaklaşımları uzlaşmazlık noktasına taşıyınca, bütün dağlıların imha edilmesi noktasına gelindi ki Rus hükümetinin görüşü de

[97] Belozörov, age, s. 29.
[98] Lapin, age, s. 442.
[99] Belozörov, age, s. 31.

bu yöndeydi. Milyutin'in projesine bir keskin eleştiri de Tümgeneral Volf'tan gelmiştir: *"[...] Kafkasya'ya yeni gelen başkomutanlardan her birinin ilk tespiti: Dağın kuzey yamaçlarındaki kabilelerin tahliyesi ve yerlerine Rusların iskânıyla ne kadar büyük kâr elde edilir? Bununla birlikte onlar durumu ne kadar yakından tanırlarsa o zaman bunun ne kadar gerçekleştirilemez bir fikir olduğunu anlarlar."* Tahliye söylentileri ve tahliye geniş kapsamlı değildi, bu bile dağlıların güçlü faaliyetlerinin ortaya çıkması için yeterli oldu. Silahları ellerinden alınarak pasifize edilmiş köylere ağır yaptırımlar uygulanmış ve bir süre için Kozak hattının ilerlemesi durdurulmuştur.[100] Ruslar sadece hedeflerine ulaşmaya çalışıyor, dağlıların maruz kaldığı haksız uygulamaları umursamıyorlardı. General Yevdokimov "cezalandırma seferleri" sırasında ne olup bittiği ile hiç ilgilenmezken, Kozak hattının savunması ve Kozak ailelerinin güvenliği hususunda derin endişeler taşıyordu. Rus idarecilerinin bu umursamazlığı dağlıların direniş gücünü arttırmıştır. Naib Muhammed Emin ile iletişim yasaklanmış ve özel tedbirler alınmış olmasına rağmen bir süre sonra Naib Muhammed Emin ile bağlantılı olarak Kozak hattında güvenlik sorunları baş göstermiştir. [101]

Kolonizasyon ve askerî şiddet uygulamaları karşısında Kuzey Kafkasya halkları arasında bir birlik yoktu. Feodal beyler ve din adamlarının yönlendirdiği toplumda halkın bir kısmı Çarlık rejimine karşı çıkarken, diğer bir kısmı da Ruslarla işbirliği yapıyordu.[102] Bu durumda Ruslar da yerli feodallere ve esnafa farklı usullerle yaklaşıyor, hemen her fırsat ve olayda çifte standart uyguluyordu. Bir taraftan Kafkasyalıların verimli topraklarına el konulup diğer taraftan da bu topraklar üzerine yeni Kozak stanitsaları inşa ediliyordu. Daha da ileri gidilerek, bu topraklar üst düzey Rus memurlarına mülk olarak dağıtılıyordu. Ancak Çarlık rejimiyle işbirliği yapan feodal beylerin topraklarına dokunulmuyordu. Hatta bu tip insanlar

---

[100] Lapin, age, s. 332.
[101] Mark Bliyev, *Rossiya i Gortsı Bol'şovo Kavkaza na Puti Tsivilizatsii* (Россия и Горцы Большого Кавказа на пути к цивилизации), Moskova 2004, s. 711.
[102] Dunlop, age, s. 10.

destekleniyordu. Bu işbirlikçilere rütbe ve daha başka imtiyazlar da veriliyordu. İşbirliği yapan yerli feodallerin halkın arazisini ellerinden almalarına, köylülerin kullandığı kamu topraklarını ele geçirmelerine yardım ediyorlardı. Böyle bir durumda iki ateş arasında kalan Kafkasyalılar için savaşmaktan başka yol kalmıyordu.[103]

Kuzey Kafkasya'nın kolonizasyonu, Rus resmî belgelerinde ve tarih yazımında "покорение" (pakorenie; fetih), "завоевание" (zavoevanie/fetih), "присоединение" (prisoedinenie; birleşme), "вхождение" (vhojdenie; giriş) terimleriyle ifade edilmiştir. Bu yaklaşım, artık bu toprakların Rus İmparatorluğu'nun bir parçası olduğu ve Kozakların iskânıyla şenlendirileceği şeklinde anlaşılıyor veya yorumlanıyordu.[104] 19. yüzyıla gelindiğinde kolonizasyon ve iskân uygulamaları Kafkasya'nın Kabardey bölgesinde de hız kazanmıştır. Kısa süre içerisinde Kafkasya'nın kalbi sayılabilecek bu bölgede birçok stanitsa ve müstahkem mevkiler kurulmuştur. Kabardey müstahkem hattı böyle teşekkül etmiştir. Bu hattın idare merkezi olarak da Nalçik tasarlanmıştı.[105] Malka, Baksan, Çegem, Nalçik, Urvan, Wunhu (Uruh) çayları boyunca sıralanan müstahkem hat, Kabardeyleri daha aşağıdaki verimli ovalardan ve kışın at ve koyun sürülerini yaydıkları otlaklarından tamamen koparmıştır. Sadece Kabardeyleri değil, Malka ve Baksan ırmaklarının kaynak kısımlarında yaşayan Balkar dağlılarını da aynı akıbete mahkûm etmiştir. Rus hükümetinin bu bariz işgalci uygulamaları Kabardeyler arasında gerek feodal beylerin gerekse köylülerin tepkisini çekiyordu. Kabardeyler Kafkas Çarlık hükümetinin yetkililerinden topraklarının iadesini istiyorlardı.[106]

Ruslar Kafkasya'da amaçlarına ulaşmak için Hristiyanlıktan da faydalanmak istemişler ve Kafkasya'da birçok misyonerlik merkezleri kurmuşlardır. Mozdok şehri bunlardan sadece

---

[103] Berkok, age, s. 51-52.
[104] Kozlov, age, s. 111.
[105] Nalçik, SSCB ve bugünkü Rusya Federasyonu içerisinde Kabardey-Balkar Otonom Cumhuriyeti'nin başkenti olarak belirlenmiş ve hâlâ bu statüsünü korumaktadır.
[106] Kasumov, age, s. 44.

biridir.[107] Sömürgeci güç olarak Rusya'nın Ortodoks Hristiyan Slavları bölgeye iskân etmesi sadece demografik bir hareket olmakla kalmayıp, kültürel bir hareket hüviyetini de taşımaktaydı. Zira göçmenler salt vücutlarıyla değil, dinleri ve kültürleriyle birlikte geliyorlardı. Bu, devam eden savaşa bir de dinî ve kültürel boyut katmıştır. Yani bu savaş aynı zamanda hem siyasî hem ekonomik hem dinî hem de kültürel bir savaş olarak çok boyutlu yürütülmüştür.

Sonuç olarak Rus Çarlığı, Kuzey Kafkasya'nın kolonizasyonunda otorite tanımayan savaşçı ve yağmacı toplum özelliklerine sahip olan Kozakları zor kullanarak çok acımasızca, hemen her açıdan suistimal ederek Kafkasyalılara karşı kullanmış, onlara adeta etten bir kalkan muamelesi yapmıştır. Kendi vatanlarını savunan Kafkasyalılara karşı vurucu güç olarak kullandığı gibi, istila ya da müsadere ettikleri dağlıların topraklarını işlemeleri temin edilerek bu asi topluluk bir süre sonra Rus Çarı'na ölümüne bağlı vergi mükellefleri hâline getirilmiştir. Yeni toprakları keşif, ele geçirme ve kolonize etme aşamalarının hepsinde Kozaklar, Rus Çarlığı'nın elindeki en uygun malzeme olarak sonuna kadar kullanılmıştır. Ruslar öncelikle onların maceracı ve savaşçı özelliklerinden istifade etmek istemiş sonraları özellikle de Don Kozaklarının ziraata yatkınlıkları hesap edilerek ele geçirilen toprakların ekilip biçilmesi sağlanarak devlet kasasına ek gelir temin edilmiştir. Kozakların demografik bir unsur olarak Kafkasya'nın Slavlaştırılmasında ve Hristiyanlaştırılmasında en önemli görevi ifa ettiklerini söyleyebiliriz. Kozakların iskânıyla Ruslar hem başlarına bela olan hareketli Kozak toplumlarını yerleşik hayata geçirmiş hem de o toprakların gerçek sahiplerinin bölgedeki izleri silinerek tarihî coğrafya adeta yeniden tanzim edilmiştir. Diğer taraftan Rusya, merkez eyaletlerindeki aşırı nüfustan da kurtulmuştur. İskânla birlikte Kozak hattı kozmopolit bir yapıya bürünmüştür. Kolonizasyonun son aşamasında Kafkasyalıların olmadığı bir Kafkasya tasarlayan Rus hükümeti, Kozak ve mujiklerin meskûn olduğu tamamen Ruslaşmış bir Kafkasya

[107] Luxembourg, age, s. 11.

yaratma işinin en ağır yükünü onların omzuna yüklemiştir. Kozaklar, dağlıların yılmak bilmeyen, şiddetli saldırıları karşısında sivil Rus nüfusu korumak için kendilerini kalkan etmeye mahkûm edilmişlerdir. Yerine getirmeye zorlandıkları bu mükellefiyetleri çaresiz olarak benimseyen ve bunu bir hayat tarzı hâline getiren Kozaklar, Kafkasya dağlılarının en amansız düşmanları olmuşlardır. Ancak bu düşmanlık Rus Çarlığı'nın dayatması sonunda inşa edilmiş, tasarlanmış, kurgulanmış bir düşmanlıktır. Her iki tarafın da hayatta kalabilmek için bu mücadeleyi yürütmek zorunda kaldığını takdir etmek gerekir. Rusların Kafkasya'daki varlıklarını her bakımdan Kozaklara borçlu olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):
H.H., No: 1589.
H.H., No: 1513.Acar, Kezban, "Kafkasya'da Rus İstilası ve Direniş Hareketleri", *Türkler*, Cilt XVIII, Ankara 2002, s. 516-521.
AKAK, Aktı Sobraniye Kafkazskuyu Arheografičeskuyu Komissiyu, St. Sov. Ad. Berže (AKAK, Акты Собранные Кавказскою Археографическою Коммиссиею, ст. Сов. Ад. Берже), Cilt I-IV. Tiflis 1866,
Akmaz, Ahmet, "Rus Yayılmacılığı Karşısında Kafkasya Müridizm Hareketi", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 1994.
Allen, W. E. D./Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields. A History of the Wars on The Turco-Caucasian Border 1828-1921*, Cambridge 1953.
Aydemir, İzzet, *Göç*, Ankara 1988.
Aydın, Mustafa, "*XIX. Yüzyılda Kafkaslar'da Nüfûz Mücâdeleleri (1800-1830)*", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2001.
Baddeley, John F., *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, Çev. Murat Özden, İstanbul 1996.
Bala, Mirza, "Çerkesler", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt III, s. 376-386.
Barlas, Cafer, *Dünü Bugünü ile Kuzey Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*, İstanbul 1999.

Belozörov, Vitaliy, *Etničeskaya Karta Severnogo Kavkaza* (Этническая Карта Северного Кавказа), Moskva 2005.

Berkok, İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul 1958.

Bliyev, Mark, *Rossiya i Gortsı Bol'şovo Kavkaza na Puti Tsivilizatsii* (Россия и Горцы Большого Кавказа на пути к цивилизации), Moskova 2004.

Bronevskiy, S. M., *Noveyšiya İzvestiya o Kavkaze* (Новейшия Известия о Кавказе), Sankt-Peterburg 2004.

Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1915-1917)*, Ankara 1999.

Doğu-Batı, Düşünce Dergisi (Oryantalizm Özel Sayısı), Yıl 4, Sayı 20, Ağustos-Eylül-Ekim-1-2, 2002.

Dunlop, John B., *Roots of a Seperatist Conflict*, Cambridge 1998.

Esadze, Semen, *Çerkesya'nın Ruslar Tarafından İşgali Kafkas-Rus Savaşlarının Son Dönemi*, (Hatırat), Çev. Murat Papşu, Ankara 1999.

Fadeev, A. V., *Rossiya i Kavkaz Piervoy Treti XIX v.* (Россия и Кавказ Первой Трети XIX в.), Akademiya Nauk SSSR, Moskva 1960, s. 40.

Gudakov, V. V., *Severo-Zapadnıy Kavkaz v Sisteme Mejetniçeskih Otnoşeniy s drevneyşih vremen do 60-h godof XIX veka* (Северо-Западный Кавказ В Системе Межетницеских Отношений с Древнейших Времен до 60-х годов XIX века), Izdatel'stvo s. Peterburgskogo Universiteta 2007.

İnalcık, Halil, *Osmanlı-Rus İlişkileri (1492-1700),* Ankara 2003.

Jaimoukha, Amjad, *The Circassians. A Handbook*, London 2001.

Kaflı, Kadircan, *Şimali Kafkasya*, İstanbul 1942.

Kasumov, Ali/Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı: Çerkeslerin XIX. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı,* Ankara 1995.

Kipkeeva, Z. B., *Narody Severno-Zapodnogo i Tsentral'nogo Kavkaz i Naselenie (60-e gody XVIII v 60-e gody XIX v.)* (Народы Северно-Западного и Центрального Кавказ и Население (60-е годы XVIII в. 60-е годы XIX в.)), Moskva 2006.

Klaproth, Julius von, *Travels in The Caucasus and Georgia*, Trans. by F. Shaberl, London 1814.

Kozlov, L. A., *Kavkaz na Sudbah Kazačestva (XVI-XVIII vv.)* (Кавказ на Судьбах Казачества (XVI-XVIII вв.)), Sankt-Peterburg 1996.

Kurat, Akdes Nimet/Ahmet Temir, "Sibir (Sibirya) Hanlığı" *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1992, s. 437-450.

Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990.

Longworth, Philip, *The Cossacks*, New York 1970.

Luxembourg, N., *Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, Çev. Sedat Özden, İstanbul 1998.

Mateeva, Anna, *North Caucasus; Russia's Fragile Borderland*, London 1999.

Özbay, Özdemir, *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, Ankara 1995.

Pollock, Sean, *A New Line in Russian Strategic Thinking and in North Caucasia*, Harward 2004.

Potocki, Kont Jan, *Podróż przez Stepy Astrachania i na Kaukaz 1797-1798*, Paris 1829, www.pbi.edu.pl.

Potto, V. A., *Kavkazskaya Voyna* (Кавказская Война), Moskva 2007.

Rasonyi, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Ankara 1988.

Said, Edward, *Şarkiyatçılık*, İstanbul 2001.

Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997.

Sertçelik, Seyit, "Rus İmparatorluğu'nun Avrupa Yakasında Yaşayan Türklerin Demografik Dağılımı ve Çarlık Rusya'sının Türklere Yönelik Politikaları" *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt XVIII, s. 385-399.

Spencer, Captain, *Turkey, Russia, The Black Sea And Circassia*, London 1854.

Temizkan, Abdullah, "Popüler Tarihi Romanlarda Oryantalist Yaklaşımlar", *Prof. Dr. Kazım Yaşar Kopraman Armağanı*, Ed. Edip Semih Yalçın, Ankara 2003, s. 670-677.

Trepavlov, V. V. (Redaktor), *Rossiya i Severnyy Kavkaz: 400 Let Voyny?* (Россия и Северный Кавказ: 400 Лет Войны?), Moskva 1998.

Tsutsiyev, Artur, *Atlas Etnopolitičeskoy Istorii Kavkaza (1774-2004)* (Атлас Етнополитической Истории Кавказа (1774-2004), Moskva 2006.

Yılmazçelik, İbrahim/Yaşar Ertürk, "XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye'nin Kafkasya Politikası", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri*, Cilt I, *XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, (24-26 Ekim 2001-İstanbul)*, Ankara 2003, s. 177-208, http://ibrahimyilmazcelik.tr.gg/5-.--Makale.htm.

Yusuf İzzet Paşa, Met Çünatıkho, *Kafkas Tarihi*, Sadeleştiren: Fahri Huvaj, Ankara 2002.

1864 KAFKAS GÖÇÜ ÖNCESİNDE VE GÖÇ SIRASINDA YAŞANAN SALGIN HASTALIKLAR

Tuğba ERDEM

Giriş

Salgın hastalıklar, toplumsal yapıları oluşturdukları travma ile derinden etkileyen kitlesel sağlık sorunlarıdır. *Belli bir bölgede yayılarak birçok kimsenin aynı anda hastalanmasına sebep olan hastalık,* salgın hastalık veya epidemik olarak tanımlanmaktadır.[1] Yine bir başka kaynakta salgın hastalık, *bir bölgede veya toplumda görülen, genel bir araç ile veya başka bir yayılım kaynağından bulaşan, normalden daha fazla sayıda, birbirine benzer vakaların görülmesi*[2] olarak tanımlanmıştır. Hastalıklar, salgın şeklini aldıklarında, tarihin şekillenmesinde önemli bir role sahip olmuşlardır. Çağlar boyunca deprem, yangın, kıtlık ve iklim düzensizlikleri gibi diğer doğal afetler, salgın hastalıkların insanlığa verdiği zararla boy ölçüşememişlerdir.[3] Salgın hastalıkların tarihi insanlık öncesine kadar uzatılabilir.[4] Eski çağlara dayanan salgın hastalıklar,

---

[1] Utkan Kocatürk, *Açıklamalı Tıp Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1989, s. 260.

[2] D. J. P Barker, *Pratik Epidemiyoloji*, Çev. Münevver Bertan / Sabahat Tezcan, Ankara 1979, s. 125.

[3] Mesut Ayar, "*Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)*", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi, 2005, s. 1.

[4] M.Ö. 2000'de yazıldığı tahmin edilen Gılgamış Destanı'nda vebadan söz edilmektedir. Bkz. Muzaffer Ramazanoğlu (Çev.), *Gilgameş Destanı*, Ankara 2001, s. 86-87; Çiçek hastalığı insanlığa vermiş olduğu zarardan dolayı ilk tanınan hastalıklardan biri olarak M.Ö. 1122 yılında Çin'de kayıtlara geçmiştir. Bkz. Behiç Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, Ankara 1971, s. 150; M.Ö. VIII. yüzyıla ait kil tabletlerinde Mezopotamya'da bazı veba çeşitlerinden ve tıbbi metinlerde farklı nedenlerle ortaya çıkan hummalardan söz edilmektedir. M.Ö. 380 yılında Herodot, İran ordularının dizanteri yüzünden mağlup olduğunu yazmıştır. Bkz. Sabahattin Payzın / K. Özsan / N. Aksoycan / H. Ekmen / M. Akman, *Sağlık Hizmetinde Mikrobiyoloji II: Özel Mikrobiyoloji*, Ankara 1968, s. 1019; M.Ö. 300 yılında Aristoteles, hayvanlar arasında çıkan önemli bir hastalık olarak, ruamdan söz etmektedir. Aynı şekilde cüzzam insanlığın

sonraki yüzyıllarda da birçok kez ortaya çıkmış, kimi zaman daha dar, kimi zaman ise geniş bir bölgeyi etkisi altına almıştır. Toplumlar arasında eski çağlardan itibaren gittikçe artan ilişkiler, bilginin ve bilimin yanında hastalıkların nedeni olan mikropların da toplumdan topluma yayılmasında etkili rol oynamıştır. İlişkiler geliştikçe, öncesinde büyük ölçüde belirli bölgelerde sınırlı kalan hastalıklar, başka bölgelere yayılmışlar ve daha önce hastalığın hiç uğramadığı yerlerde büyük ölümlerin sebebi olmuşlardır.[5]

Elbette ki salgınların nedeni çok çeşitliydi. Ancak en büyük etkinin insandan kaynaklandığı yolundaki görüşler yoğunluk taşımaktadır. Bu yöndeki ilk görüş Hipokrat tarafından ortaya konulmuştu. Hipokrat; hava, su ve topraktan herhangi birindeki ani değişimin salgınlara yol açtığını dile getirmiştir. Bunlardaki değişim de insan kaynaklı oluyordu. Fazla nüfusun yaşadığı yerleşim yerleri mikropların gelişmesi için de son derece uygun ortamlar yaratmıştır. Artan nüfus ve çevre kirliliği, salgın hastalıkları da beraberinde getirmiştir.[6] Salgın hastalıkların önemli nedenlerinden bir diğeri ise kıtlık sorunuydu. 19. yüzyılda gelişen kimya bilimi sayesinde oluşturulan yapay gübre ve "pastörizasyon" yöntemlerinin geliştirilmesi, yiyecek saklamayı kolay hâle getirmiş; Avrupa'nın artan nüfusu karşısında bir sorun olarak ortaya çıkan kıtlık bu şekilde yok edilmiştir. Bunun yanında demiryollarının gelişmesi, büyük buharlı gemilerin yapılması, Süveyş Kanalı'nın açılması gibi gelişmeler Avrupa'ya gıdanın ucuz, çok miktarda ve çabuk gelmesini sağlamıştır.[7] Salgın hastalıkların bir nedeni yoksulluk ve kıtlık sorunu böylece çözümlenmiştir; ancak gıda gibi salgınlar da bir yerden bir yere o derece çabuk ulaşmıştır. Ortaçağ'da büyük salgınların görülmesine, ardından nüfus hareketlerine yol açan büyük

---

tanıdığı en eski hastalıklardandır. Bkz. Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Ankara 2005, s. 16.

[5] Özdemir, age, s. 3-4.

[6] Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı - Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, Çev. Selahattin Erkanlı, İstanbul 2001, s. 28.

[7] Oral Sander, *Siyasi Tarih. İlk Çağlardan 1918'e*, Ankara 2000, s. 191.

istila ve savaşlar neden olmuş ise, 19. yüzyılda da deniz yolculuklarında zamanı kısaltan buharlı gemilerin gelişmesi ve Süveyş Kanalı'nın açılması gibi olaylar, büyük salgınlara yol açmıştır.[8] Örneğin, veba hastalığının yaygın olduğu dönemlerde, özellikle limanlar ve sahil kentleri salgının yaşandığı önemli merkezler durumundaydı.[9]

19. yüzyıl salgın hastalıklar tarihi için üzerinde durulması gereken bir dönemdir. Kaynaklarda sözü edilen, tarihteki üç büyük veba salgınından biri olan Hindistan'ın Bombay kentinde başlayan veba salgını bu yüzyılda yaşanmıştır.[10] Yine eski çağlardan itibaren Hindistan'ın yaygın, yerel bir hastalığı olan kolera; 1817 senesine kadar Hindistan'ın dışına çıkmamış[11] ancak bu tarihten sonra Hindistan'ın dışına çıkarak büyük salgınlar şeklinde vebanın tahtını sarsarak, dünyayı kasıp kavurmuştur.[12] 19. yüzyılda dünya üzerinde etkisini gösteren diğer salgınlar ise sıtma ve tifüs salgınları olmuştur.[13]

19. yüzyıl Kafkasya'sında da durum bu genel görüntüden farklı değildir. Kafkasya bölgesinde de sözü edilen yüzyılda büyük salgınlar yaşanmıştır. Bunun yanı sıra 19. yüzyıla gelindiğinde, Asya siyasetinin temelini oluşturan I. Petro'nun

---

[8] Özdemir, age, s. 19.
[9] Orhan Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Elazığ 2004, s. 64.
[10] Kılıç, age, s. 19-29.
[11] Özdemir, age, s. 33.
[12] 1817'de Doğu Asya, 1819'da Afrika ve 1823 yılında Rusya'da kolera salgını görülmüştür. 1826'da kolera salgınında ikinci bir dalga başlamış ve salgın hızla yayılarak Asya, Afrika, Rusya ve Türkiye ve İspanya üzerinden geçerek Avrupa'yı etkisi altına almıştır. Bkz. Özdemir, age, s. 33; 1832-1833 yılları arasında Güney Amerika'nın bir kısmı, Kuzey Amerika'nın ise tamamı kolera salgınının etkisi altına girmiştir. Bkz. Kolera Hakkında Ansiklopedik Bilgi, http: //www.bibilgi.com/Kolera [24.09.2009]; 1852-1856 döneminde Avrupa o tarihe kadar görülmüş en yaygın kolera salgınına tanık olmuştur. Bkz. Rauf Beyru, *19. Yüzyılda İzmir'de Sağlık Sorunları ve Yaşam*, İzmir 2005, s. 89-90; Diğer taraftan XIX. yüzyılda hac güzergâhları koleranın etkisi altında kalmıştır. Özellikle Mekke, Medine şehirleri olmak üzere Hicaz'da kolera salgını baş göstermiş, 1893 yılında Medine'de salgın dolayısıyla kırk bin ölüm vakası görülmüştür. Bkz. Özdemir, age, s. 35.
[13] Beyru, age, s. 87.

sıcak denizlere inme ve Hindistan'a yeni yollar bulmayı amaçlayan Orta Asya politikasının önündeki en büyük engel olarak gördüğü Kafkas coğrafyası[14] üzerinde etkinliğini güçlendiren Rusya, Kafkasya halklarına yönelik şiddetli geçecek mücadeleye başlamıştır.[15] Kafkasya bölgesinde yaşanan salgın hastalıklar, sözünü ettiğimiz Kafkas-Rus mücadelesi üzerinde de önemli sonuçlara sebebiyet vermiştir.

1864 Kafkas Göçü Öncesinde Kafkasya'da Yaşanan Salgın Hastalıklar

Kafkasya'da görülen salgınlara geçmeden önce bir noktayı belirtmekte yarar vardır. Yakın döneme kadar toplumda, salgın hastalıkların birçoğu veba veya taun olarak adlandırılmıştır. Başka bir ifadeyle, çiçek ve verem hastalığı veya toplu ölümlere yol açan her türlü salgın hastalık veba olarak nitelendirilmiştir. Bu sebeple aslında veba olmayan ancak toplu ölümlere yol açan salgın hastalıkların bazılarının veba olarak adlandırılmış olabileceği de Kafkasya bölgesinde görülen salgın hastalıkların tespiti sırasında göz önünde bulundurulması gereken bir husustur.[16] Kafkasya'da 19. yüzyılın hemen öncesinde Kuban bölgesinde yaşayan "Çermone Kazakları", diğer bir deyişle Zaporej Kazakları arasında bir salgın yaşandığı ve bu salgının hızlı bir şekilde can aldığı tespit edilmektedir.[17] Kafkasya'da Kafkas halkının "Yeminevuz" adını verdikleri asıl etkili veba salgını 1807 yılında yaşanmıştır. O dönem Kafkasya'da vebadan kaçış olmadığı belirtilir. Bu konuda önemli birinci el kaynakları o dönem Kafkasya bölgesine bir inceleme gezisi yapan oryantalist ve gezgin Julious Von Klaproth'un,[18]

---

[14] Abdullah Temizkan, "*Kuzey Kafkasya'da Osmanlı-Rus Mücadelesi",* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, 2005, s. 5.

[15] Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997, s. 43.

[16] Kılıç, age, s. 13.

[17] Moritz Wagner, *Kafkas-Rus Savaşı'nda Çerkesler-Çeçenler-Kazaklar ve Gürcüler*, Çev. Sedat Özden, İstanbul 1999, s. 197.

[18] Oryantalist ve gezgin Klaproth 1783 Berlin doğumludur. 1804 yılında Petersburg Bilimler Akademisi tarafından davet edilerek Rusya'ya gitmiş ve yedi yıl orada kalmıştır. Bu esnada Çin, Mançu, Moğol, Türk, Ermeni, Gürcü ve

"Gürcistan ve Kafkasya'da Seyahatler" isimli eserinden elde ediyoruz. Klaproth'un iki defa bölgede bulunduğu tespit edilebilmektedir. Kafkasya bölgesine ilk seyahatini Stavropol ve Beştav bölgelerine yapmış, ardından Kalmuklara geziler düzenlemiş, sonrasında Çerkesya'ya geri dönmek üzere yola çıktığında 1807 Kasım ayının başlarında Jegorkly bölgesine geçiş sağlayan Yekaterinogodorskaya'da vebadan dolayı Ruslar tarafından uygulanan karantinaya maruz kalmıştır. Bu karantinalardan dolayı gezisinin güzergâhını değiştirmek zorunda kalmıştır.[19] Klaproth, vebanın o dönemki şiddetini bize "*vebadan kaçış olmamasına rağmen, asistan cerrah tarafından bize o yerden ayrılıncaya kadar vagonlarımızdan ayrılmamamız rica edildi"* sözleriyle aktarmaktadır.[20] Salgın, özellikle Çerkesler ve Abazalar arasında etkisini yoğun bir biçimde göstermiştir. Çerkeslerin nüfusunda bu salgından kaynaklı önemli bir düşüş gözlemlenmektedir. Çerkesler arasında salgından en çok etkilenenler ise Kabardeyler olmuştur. Küçük Kabardey bölgesinde bulunan köylerin çoğu, 1806 sonlarında ve 1807 yılında meydana gelen veba salgınından sonra terk edilerek, tahrip edilmiştir.[21] Bu dönem, salgın sebebiyle, Ruslar tarafından Kabardeylere ticaret yasağı getirilmiştir.[22] Yine 1822 yılında Ruslar tarafından Kabardey'e Yermolov komutasında 1825 yılına kadar sürecek olan bir askerî harekât başlatılmış, bu sebeple ev ve geçim kaynağından yoksun kalan çok sayıda Kabardey, açlıktan, vebadan ve diğer salgınlardan hayatını kaybetmiştir. Rus komutan Yermolov veba salgınını o dönem müttefikleri olarak tanımlamıştır.[23] 18. yüzyılın sonunda 200 bin olan Kabardey nüfusunun, 1830'lu yıllarda 30-35 bine düştüğü görülür. Yine savaş ve salgın hastalıklar yüzünden Kabardey nüfusunun sadece beşte birinin hayatta kaldığı

Çerkesler üzerinde çalışmalar yapmıştır. Bkz. Hasan Eren, *Türklük Bilimi Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar*, Ankara 1998, s. 190-191.

[19] Julius von Klaproth, *Travels in the Caucasus and Georgia*, Trans. by F. Shaberl, London 1814, s. 171.

[20] Klaproth, age, s. 147.

[21] Klaproth, age, s. 356.

[22] Ali Kasumov / Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı. Çerkeslerin XIX. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı Tarihi,* Ankara 1995, s. 65.

[23] Kasumov, age, s. 74-75.

bilgisi verilmektedir.[24] Ruslar tarafından İngiliz ajanı olarak adlandırılan J. S. Bell[25] tarafından, Kafkasya'nın bir bölgesinde -eserde bölge ismi verilmemektedir- veba hastalığı yüzünden tarlaların ekiminin tamamen durduğu, bu yüzden de bölgeye başka bir kıyıdan yiyecek malzemesi taşınmak zorunda kalındığı bilgisi verilmektedir.[26] Müridizmin önderlerinden İmam Mansur salgından önce eşini, ardından 1836 yılında kırk-elli kadar kölesini kaybetmiş, sonradan evlendiği iki kadın da yine vebaya yakalanarak ölmüştür. Veba salgınının 1830'lu yıllarda hâlâ Kafkasya'da yer yer etkisini sürdürdüğü görülür.[27]

Kafkasya'da 19. yüzyılda ortaya çıkan bir diğer salgın hastalık koleradır. Ancak bu konuda kesin bir tarihlendirme yapmak zordur. Çünkü kolera bu yüzyılda kötü ün yapmış bir hastalık olarak çok çabuk coğrafya değiştirmiş ve birçok alanı aynı anda etkisi altına alabilmiştir. Aynı bölgede bazen etkisini yitirerek bazen de şiddetini artırarak birden fazla kez görülebilmiştir. Bu sebeple Kafkasya'da kolera salgınının izlerini ararken o dönemde yakın coğrafyalarda yaşanan salgınları da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Kafkasya'da kolera salgınının sözü edilen yüzyıl boyunca etkisini sürdürdüğünü söyleyebiliriz. Kafkasya bölgesinde ilk

---

[24] Kasumov, age, s. 75.

[25] Edirne Antlaşması'ndan sonra, Rusya, Çerkesya'nın kendisine verildiğini ileri sürerek kıyılarda kaleler kurarken, bir yandan da Rus donanması Karadeniz'i ablukaya alarak Çerkeslerin diğer ülkelerle ilişkisini kesmeye çalışır. Bölgede en çok ihtiyaç duyulan iki madde tuz ve barutun dışarıdan alınmasının önü uygulanan bu ablukayla kesilir. Dönemin İngiliz Kralı IV. William, Çerkesya'nın bağımsız bir ülke olduğunu ve Rusya'nın bu ablukaya hakkının olmadığını göstermek için J. S. Bell'e ait bir gemiye tuz yükleyerek bölgeye gönderir. Ancak geminin bölgeye girişinden 36 saat sonra bir Rus firkateyni gemiye el koyar; gemi içindeki mallar ganimet olarak alınır ve İngilizler tutuklanır. Bell, Ruslar tarafından serbest bırakıldıktan sonra Çerkesya'ya dönerek burada 2, 5 yıl kalır. Bölgede bulunması ve Çerkesya'nın bağımsızlığına destek vermesi Rusya'yı rahatsız eder. Bu sebeple de Ruslar tarafından bölgede gizli ajan olarak bulunmakla suçlanır. Bkz. J. S. Bell, *Çerkesya'dan Savaş Mektupları, 1837-1839*, Çev. Sedat Özden, İstanbul 1998, s. 11-12.

[26] Bell, age, s. 62.

[27] Bell, age, s. 168; Mansur'un veba salgınından yakınındaki kişileri kaybetmesiyle birlikte dünya malına ilgisizliğinin başladığı ve çok zengin olan Mansur'un sahip olduğu birçok şeyi arkadaşları ve savaşlar için harcamaya başladığı söylenir. Bkz. Bell, age, s. 200.

kolera salgını 1822'de görülmüştür. 1822 yılında Hazar Denizi, Kafkasya ve Astrahan'da görülen kolera salgını Basra ve Bağdat üzerinden Anadolu'ya sirayet etmiştir.[28] 1823-1830 yılları arasında etkisini biraz kaybeden kolera, 1830-1831 yıllarında yeniden büyük bir alanı etkisi altına almıştır. Kafkasya bölgesinde bu dönem yaşanan kolera salgını 1830 olarak tarihlendirilir. Osmanlı Devleti'nde de benzer tarihlerde kolera salgının yaşandığı gözlenmektedir.[29]

Kafkasya'da 1864 öncesinde yaşanan bir diğer salgın ise sıtma salgınıdır. Öncelikli olarak şunu belirtmekte yarar vardır. Kafkasya bölgesinin özellikle kıyı kesimleri sıtma hastalığının çıkması için elverişli bölgelerdir. Bu durum tarihte de bu bölgeye saldırı yapacak güçler için caydırıcı bir neden olmuştur. Bunun bir örneğini 15. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin bölgede gerçekleştirdiği işgal hareketinde görüyoruz.[30] Kafkasya'da yer alan Kuban bölgesi, otlaklar yönünden son derece zengin ve tarıma çok elverişli bir bölge olmasına karşın, bölgede kışın şiddetli yağmurlar, yazın ise kuraklık görülmekteydi. Bu sebeple sık bataklıklarla kaplı Kuban bölgesinin halkı, ya Ruslar tarafından topraklarına aniden yapılan bir baskından ya da sıtma hastalığından ölme riski altında yaşıyordu.[31] Sıtma hastalığı da zaten bol yağış alan, bataklıkların yoğun olduğu, durgun suların bulunduğu yerleri seviyordu.[32] Yine Anapa'nın güney kısmının yaklaşık yüz fit yükseklikteki kayalar üzerinde kurulu olduğu, ancak kuzey kıyılarına gidildikçe kıyının

---

[28] Ayar, age, s. 6.

[29] Ayar, age, s. 17. ; Özdemir, age, s. 34. Özdemir eserinde Osmanlı Devleti'nde ilk kolera salgınını 1830-1831 yılları olarak vermektedir. Ayar ise bu tarihi 1822 olarak belirtir. Bu konuda iki eser arasında çelişki bulunmaktadır.

[30] Osmanlı Devleti Trabzon ve çevresini yönetimi altına aldıktan sonra Karadeniz'de güvenliğini sağlamak amacıyla Kafkasya'nın Karadeniz'e bakan yamaçlarını kontrol altına almayı bir gereklilik olarak görüyordu. Bu kıyılar ile ilk temas kurulan bölge olan Abhazya bölgesine, 1451-1454 yılları arasında Osmanlı orduları girmiş ise de bölge gelirinin az ve arazinin bataklık olması dolayısıyla sıtma hastalığına yakalanma ihtimalinin yüksek olması ve diğer bazı caydırıcı koşulların etkisiyle fazla tutunamadan geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bkz. Temizkan, age, s. 3.

[31] Wagner, age, s. 197-198.

[32] Melahat Onul, *Sistematik İnfeksiyon Hastalıkları*, Ankara 1983, s. 489; Onul, age, s. 943.

alçaldığı ve bataklıkların görüldüğü belirtilmektedir.[33] Kafkasya bölgesinde etkili sıtma salgını 1842-43 yıllarında yaşanmıştır.[34]

Bu salgınların dışında Rus garnizonlarındaki askerlerin sık sık, denizcilik hastalığı olarak da bilinen iskorpit hastalığına[35] benzer bir deri hastalığına yakalandıkları görülür. Klaproth'un seyahati sırasında Nogaylar arasında rastladığını söylediği, yine Count Potocki'nin 1797-1798 kışında Kafkasya ve Kuma ziyaretinde nadir olarak rastladığını söylediği fizik güçsüzlüğüne yol açan hastalık olarak betimledikleri[36] bu hastalık da iskorpit olabilir.

19. Yüzyıldaki Salgın Hastalıkların Kafkas-Rus Mücadelesi Üzerindeki Etkileri

Kafkasya, tarihinin her döneminde Kafkasya'da kendine yer edinmek isteyen, ya da ülke çıkarları açısından Kafkasya'yı basamak olarak kullanmak isteyen devletlerin istila ve işgal hareketlerine maruz kalmıştır. Mısırlılar, Medler, Alanlar, İskitler, Grekler, Romalılar, İranlılar, Araplar, Türkler, Moğollar ve Slavlar bu topraklarda hâkimiyet kurma mücadelesi vermişlerse de hiç biri tam anlamıyla bu bölgeye hâkim olamamıştır. Ancak hiçbir dönem Rusya'nın bölgeyi ilhakı kadar Kafkasya halkları için sancılı bir süreç olmamıştır. Rusya; Gürcistan üzerinden bölgeye girmiş, II. Katerina zamanında Kafkasya'nın kuzey ve batısını tamamen kuşatacak hattın oluşturulması için kaleler ve stanitsalar inşa ettirmeye başlamıştır[37]. Kafkasya'da II. Katerina'nın bu kuşatmasıyla başlayan süreç 1864 yılında Rusların bütün kuvvetlerini harekete geçirerek kesin bir zafer elde etmesiyle sonuçlanmıştır. Kafkasya halklarının yaşadığı

---

[33] Edmund Spencer, *Travels In Circassia, Kırım Tartary in 1836*, London 2005, s. 255.
[34] Wagner, age, s. 179-180.
[35] İskorpit, c vitamini eksikliğinin yol açtığı bir hastalıktır. Bu hastalıkta diş etlerinin kanayıp şişmesi, saçların kıvırcıklaşması, bacakların güçsüzleşmesi, deri altı kanamaları ve deride zedelenmeler görülür. Bkz. http: //www.7gunsaglik.com/iskorbut.html [21.11.2009].
[36] Klaproth, age, s. 161.
[37] Temizkan, age, s. 5.

sıkıntılar, o dönem sadece Rus ilhakına karşı direniş ve neticede boyun eğmek zorunda kalması değildi. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, 19. yüzyıl salgın hastalıklar açısından insanlık tarihi için yıkıcı bir dönem olduğu gibi Kafkasya'da da bu salgın hastalıklar kendisini çok fazla göstermekteydi. Bu durumun Kafkas-Rus mücadelesi üzerinde de etkilerini bulmak mümkündür.

Öncelikle, 19. yüzyıl Kafkas-Rus ilişkilerini doğru okuyabilmek için 19. yüzyıl uluslararası sisteminin de doğru okunabilmesi gereklidir. Sözü edilen yüzyılda uluslararası sistemde yaşanan önemli gelişme, ulusçuluğun yükselmesidir. Ve döneme damgasını vuran temel eğilim ulusal bağımsızlık hareketleri olmuştur.[38] Kafkas halkı ulusal bağımsızlık hareketinin belki de en zorlusu denebilecek mücadeleyi gerçekleştirmiştir. Kafkasya'da ulusal bağımsızlık hareketi tamamen din temeline oturtulmuş müridizm hareketiyle bütünleşmiştir. Tasavvuf geleneğine bağlı olarak şeyhine ya da mürşidine gönülden bağlı olan müridin itaat ve teslimiyet anlayışı, Kafkasya'da Rus istilasına karşı direniş gösteren askerî örgütlenmeye uygulanmıştır. Özgürlüğüne düşkün ve itaat altına alınması kolay olmayan Kafkas halkları arasındaki bu uygulamanın bağımsızlık hareketinde disiplin sağlama amaçlı kullanıldığı düşünülebilir. Ancak yine de Kafkas halkının bu otoriteye alışkın olmayan yapısı ile bu disiplinin kolayca sağlanıldığını söylemek zordur. Rus kuşatması sırasında geri çekilen, çatışmaktan çekinen müritlerin varlığından söz edilmektedir. Bu noktada disiplinsizlik, verilen mücadeleye gönülden inanma gibi durumlar tartışılsa da bunun arkasındaki en önemli faktör ölüm korkusunun müritlerce hissedilmesidir. Ancak zamanla müritlerden teşekkül edilen ordu bir takım nizam ve kurallarla kurumsallaşmaya başlayacaktır. İmam Şamil ile altın çağını yaşayan Müridizm hareketinde Şamil'in komutanları veya askerî valileri olarak nitelendirebileceğimiz naipleri bulunmaktaydı. Bu naiplerin ve diğer müritlerin uyması gereken

[38] Tayyar Arı, *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, İstanbul 2001, s. 112.

bazı hükümler vardı.[39] Şeriat kurallarına riayet etmek, sünnete uygun yaşamak, tütün içmemek, sarhoşluk verici şeyler içmemek gibi her naibin ve müridin uyması gereken bu hükümlerin bir diğeri ise, "bir mürit ölüm hâlinde olsa bile, bir Rus doktoruna tedavisini yaptırmaktansa ölmeyi tercih edecektir" hükmüdür.[40]

Bu hükümlerin hepsine birden uyulduğunu söylemek de zordur. Özellikle bu son bahsettiğimiz hüküm, insanlardaki ölüm korkusu göz önüne alındığı zaman, Kafkasya'da salgın hastalıkların yaygın olduğu bir dönemde uygulanabilirlik açısından büyük bir teslimatı gerektirmektedir. Kafkasya halkları da zaman zaman kendi istekleriyle ya da ellerinde olmadan Rus hizmetinde çalışan doktorlara tedavi olmak zorunda kalmışlardır. Bu da müridizmin disiplin anlayışını zedelemiştir. Ancak bu, onların Ruslara karşı hissettikleri düşmanca tavırları da değiştirmemiştir. Yekaterinodar'da yaşayan Bir Alman doktorun bu konuda yaşadığı tecrübeler önemli bilgi vermektedir. Almanya'daki okulundan kaçarak Rusya'ya giden doktor, orada tıp bilgisi alarak donanmada çalışmaya başlar ve Rus vatandaşı olur. Sonrasında yaşadığı birkaç tatsızlık nedeniyle rütbesi erliğe düşürülerek cezalandırılır. Birkaç defa böyle olaylar yüzünden rütbesi düşürülen doktor, sonunda bir kere daha subay olmayı başararak askerî doktor olarak Kafkasya bölgesinde birçok sefere katılır. Bu seferlerin biri, Stavropol'de er olarak görev yaptığı bir esnada Kavkazskaya kale komutanının kendilerini Çerkeslerin saldırısına karşılık takviye birlik olarak çağırdığı seferdir. Önce Çerkeslerin baskını gerçekleşmiştir. Sonrasında geri çekilmeye çalışan Çerkesler ve onları durdurmaya çalışan Kazak birlikleri ve piyade birlikleri arasında mücadeleler yaşanmıştır. Verilen bu mücadele sonrasında hareket eden tek bir Çerkes kalmamıştır. Rus ordusu da kayıp vermiştir. Bu mücadele sonrasında öldü sanılan, ancak ölülerin gömülmeleri esnasında kendine gelen yaşlı bir Çerkes bu Alman doktorun merhametini uyandıracaktır ki doktor diğer askerin bu yaşlı Çerkesi öldürmesine izin

---

[39] Abdullah Temizkan, "Kuzey Kafkasya'da Müridizmin Kurumsallaşması ve Gazavat", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 25 (2010), s. 77-92.

[40] Mehdi Nüzhet Çetinbaş, "İmam Şamil ve Müridizm", http: //www.mutefekkir.com/?vuslat =yazi&id=1486&k=57 [01.03.2011].

vermemiş, bu yaşlı Çerkesi alarak tedavi etmiştir. Yaşlı olduğu için tek başına uzak bir yere gidemeyeceği düşünülen bu Çerkes Mollası bir gün ırmağın kenarına gider, namazını kılar ve yüzerek karşı kıyıya geçerek Rusların elinden kaçar. Bu durum özellikle Alman doktor için hayret vericidir. Aradan beş yıl kadar bir zaman geçtikten sonra Alman doktor yeniden Kuban'a subay ve hekim yardımcısı olarak tayin edilir. Bir gün hastaneye genç bir Çerkes gelerek doktora yakınlarda bulunan ve hasta olan büyükbabasını ziyaret etmesi için ricada bulunur ve bunu yapması durumunda kendisine iyi bir ücret vermeyi teklif eder. Doktor aslında çok da yakın olmayan bu yere ulaştıktan sonra aslında kendisini buraya getiren nedenin hastalık olmadığını, beş yıl önce tedavi ettiği Arti Molla adındaki yaşlı Çerkesin kendisine bir nevi can borcunu ödemek için bunu yaptığını öğrenir. Doktorun çalıştığı stanitsaya bir baskın düzenlenecekti ve Arti Molla, doktorun bu stanitsada çalıştığını biliyordu. Gerçekten de bütün stanitsa uykudayken basılarak, birçok kişi öldürülmüştür. Bu olaydan sonra Arti Molla ve Alman doktorun diyalogları da ilgi çekidir. Alman doktor bunu şu şekilde ifade etmektedir:

"Arti Molla hâlâ yaşıyor. Fakat köyü düşman tarafından ziyaret edildiğinden artık dağların daha içlerine çekildi. Anlatılanlara göre hâlâ Ruslara karşı aralıksız savaş ve nefret propagandası yapmaya devam ediyor. O zamandan beri hakkında tek bir haber bile almamış olmam bana çok şaşırtıcı geliyor. Zaman zaman bazı esirlerin değişimi için ona haberciler gönderdiğim oldu, fakat asla bir cevap alamadım. Belki de yaşlı adam bu olay sırasında yaptığı hizmetle bana karşı duyduğu minnettarlık borcunu ödediğini düşünüyor ve onun için ben, artık onu tedavi eden, ona bakan ve yaralarını iyileştiren bir doktor, bir arkadaş değil, Bir Rus, bir düşman ve gâvurum."[41]

Alman doktorun ifade ettiği gibi Kafkaslar, zaman zaman kendi istekleriyle ya da ellerinde olmadan Rus hizmetinde çalışan doktorlara tedavi olmak zorunda kalmışlardır. Ancak bu onların Ruslara karşı hissettikleri düşmanca tavırları da değiştirmemiştir.

---

[41] Wagner, age, s. 96-108.

Alman doktor, Kuban'a subay ve hekim yardımcısı olarak tayin edildiğinde sıkça hasta Çerkesler tarafından ziyaret edildiğini, kendisinin de sonrasında Çerkes köylerine ziyareti sırasında konukseverlikle karşılandığını not etmektedir. Tedavi karşılığında kendisine genellikle süt, bal, ekmek, üzüm ve şarap, bazen ise yarım kuzu verildiğini ve bu topraklarda bir doktorun ücretinin bunlar olduğunu anlatmaktadır. Çerkeslerin çok şiddetli bir hastalığın pençesinde olsalar bile, çok seyrek olarak para verdikleri ya da hiç vermediklerini söylemektedir.[42] Burada sözü edilen konukseverliğin sadece Arti Molla örneğinde olduğu gibi bir nevi can borcunu ödemek için mi olduğu ya da Kafkas halkının Rus hizmetinde çalışan doktorlara karşı daha ılımlı bir tavır mı takındıkları cevaplanması gereken bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Ama her durumda da naiplerin ve müritlerin uyması gereken hükümlerden olan *bir mürit ölüm hâlinde olsa bile, bir Rus doktoruna tedavisini yaptırmaktansa ölmeyi tercih edecektir* hükmünün Kafkasya'da tam olarak uygulandığını söylemek zordur. Özellikle bu dönemde Kafkasya'da yaşanan salgın hastalıkların da yoğunluğu nedeniyle bu tip durumlarla daha çok karşılaşılmış ve insanî duygularla yapılan bu hareketler Müridizmin bu disiplin sağlama temeline dayanan anlayışını da zedelemiştir.

Salgın hastalıkların Kafkasya halklarının Ruslara karşı mücadelesinde zarar verdiği bir başka nokta da kullanılan savaş tekniğinde yol açtığı düzensizliklerdir. Kafkas-Rus savaşı kullanıldığı yöntem itibariyle izlendiğinde gerilla savaşı özelliği gösterdiği görülmektedir. Gerilla savaşı, kendisini daha büyük bir devletin tehdidi altında gören, diğer devlete göre sınırlı bir ekonomi ve askerî kapasiteye sahip olan bir devletin başvurduğu bir yöntemdir. Gerilla savaşına bağımsızlık hareketleri sırasında da sıkça rastlanmaktadır. Düzenli orduya karşı savaşacak yeterli gücü olmayan topluluklar bu yönteme başvurmak zorunda kalır.[43] Küçük gruplar hâlinde hareket etme ve dağlık bölgelerde gizlenme varlıklarını sürdürmelerine imkân tanır. Önemli sayılan

[42] Wagner, age, s. 104.
[43] Arı, age, s. 453-454.

kişileri kaçırma, haberleşme hatlarına zarar verme, ulaşım imkânlarını tahrip etme, rakip güçle işbirliği yapan veya yaptığından şüphe duyulan birey ve kitlelere saldırılar düzenleme gibi eylemler yaparak hem moral olarak güçlü olmaya çalışmakta hem de kendilerini destekleyenlerin sayısını arttırmaya çalışmaktadırlar. Her iki taraf da bu savaş türünde yandaşlarını arttırmaya ya da mevcut sayıyı korumaya çalışırlar. Fakat her iki taraf da bazen bir hastalık bazen başka nedenlerle ve çarpışmalarda çok sayıda adamını kaybederler. Bu durum kaybını telafi edemeyen taraf için çok olumsuz bir gelişmedir. Kafkas-Rus mücadelesinde Ruslar için bu eksiği telafi etmek daha kolaydı. Askerlerin birçoğu soyluların serfleri arasından seçilmekteydi. Serflerin dışında Rusların askere alınması için birçok neden vardı. Serf olmayan birçok Rus, işledikleri suçlardan dolayı asker olmaya mahkûm edilebilmekteydi. Ayrıca Polonyalı Yahudiler ve Güney Rusya'da yaşayanlar için de askere alma işlemi yapılmaktaydı.[44] Ancak Kafkasya halkları için bu eksiği tamamlamak hiç de kolay değildi. Öncelikle Kafkasyalılar, Ruslara karşı yürüttüğü mücadelede çok sayıda kişiyi kaybediyordu. O dönem bölgede yoğun bir şekilde yaşanan salgın hastalıklar Kafkasya'nın başında büyük bir belaydı. Bir de sözü edilen dönemde, özel bir ticarî faaliyet olarak sürdürülen köle ticareti nedeniyle kuvvetli ve güzel olarak nitelendirebileceğimiz bir nevi verimli nüfus kaybedilmekteydi ve kaybedilen bu nüfus hiç de azımsanacak bir sayıda değildi.[45] Bunun dışında Ruslar, müritlerin uğradığı veya müritlere yardım edildiğini düşündükleri aullara *Cezalandırma Seferi* adını verdikleri yıkıcı seferler düzenleyerek, girilen aullarda katliamlar yapıyor ve köyleri önce yağmalıyor sonrasında ise yakıyorlardı.[46] Bu da Kafkasya mücadelesi için ayrı bir nüfus kaybı anlamına geliyordu. Yukarıda da belirtildiği gibi zaten salgın hastalıklardan ciddi bir nüfus kaybına uğrayan Kafkasya halklarının bunu telafi etmesi oldukça güçtü. Bu durum aynı zamanda Kafkas halklarının moral gücünü oldukça zayıflatıyordu. Salgın hastalıklar Kafkasya'da adeta

[44] Wagner, age, s. 190-191.
[45] Kasumov, age, s. 28-29.
[46] Temizkan, agm, s. 77-92.

Rusların müttefiki olmuştu. Yüzyılın başında Rusya'nın Avrupa ile meşgul olduğu sırada, bunu fırsat bilerek taarruza geçen Kafkas halklarının baştaki başarısını veba salgını engelleyecek, Kafkas halkı geri çekilmek zorunda kalacaktır. Rusların karşı taarruzuyla yapılan büyük savaşların ardından, Kafkas halklarının çok sayıda zayiat verdiği hatta bölgedeki Humbaley Nehri'nin bir hafta kızıl aktığı söylenmektedir. Bu iki olay arasında Kafkasya halklarının içine düştüğü zor durum *vebadan kurtulanı Humbaley Nehri götürür* atasözüyle anlatılır.[47] Ruslar bir türlü itaat altına alamadıkları Çeçenleri de 1807 yılında bölgede görülen hastalık neticesinde baskı altına almışlardır.[48] Salgın hastalıklar sadece Kafkas halklarına zarar vermiyordu. 1842-43 yıllarında sıtma salgını, özellikle Kafkasya halkı ile Türkler arasındaki bütün ilişkileri kesmek amacıyla kurulan, Karadeniz boyunca uzanan kaleleri ve Kozak yerleşimini korumakla sorumlu Rus ordusuna büyük zarar vermiştir. Ordu mevcudunda önemli bir düşüş olmuştur. Bu salgınla Rusya'nın Kafkas ordusunun yaklaşık altıda biri sıtmadan kırılmıştı. Leh Albay Lapinski ise Rus birliğinin yarısının sıtma hastalığına yakalanmış olduğu bilgisini vermektedir.[49] Ruslar, meydana gelen bu salgından dolayı güç kaybetmişler, Kafkas halklarını kuşatma altında tutmak için daha fazla askere ihtiyaç duyarken, buraya asker gönderildiğinde ise hatlarını zayıflatmak gibi bir tehlikeyle karşı karşıya kalmışlardır.[50] Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi, Ruslar için sayıca bu eksiği tamamlamak daha kolaydı.

Yüzyılın başlarından itibaren insanlığa telafisi zor zararlar veren salgınlara karşı devletler kendi sınırlarında teşkilatlar oluşturmaya başlamıştır. Sağlık teşkilatlarının kurulmasının başında gelen en büyük neden ise o yüzyılda fırtınasını her yerde hissettiren kolera salgını olmuştur. Bu sebeple devletler bir tedbir

---

[47] Cahit Aslan, "Bir Soykırımın Adı: Büyük Çerkes Sürgünü", *Uluslararası Suçlar ve Tarih* 1, 2006, s. 1-18.
[48] Mustafa Aydın, "*XIX. Yüzyılda Kafkaslar'da Nüfuz Mücadeleleri (1800-1830)*", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2001, s. 79.
[49] Teofil Lapinski, *Gortsı Kavkaza i ih Osvoboditel'naya Bor'ba Protif Russkih* [Kafkas Dağlıları ve Ruslara Karşı Direnişleri], Nalçik 1995, s. 345.
[50] Wagner, age, s. 179-180.

olarak karantina uygulamasına gideceklerdir.[51] Rusya'nın da salgın hastalıklardan korunmak amaçlı, sözü edilen yüzyılda karantinalar oluşturma yoluna başvurduğu görülmektedir.[52] Ancak bir sağlık tedbiri olarak oluşturulan karantinalar her zaman bu amaca hizmet etmemiştir. Tarihte bunun örnekleri de görülür.[53] Rusya'nın, diğer ülkeler gibi, başlangıçta bir sağlık tedbiri olarak Kafkasya'da karantinalar kurma yoluna gittiği yadsınamaz. Ancak bölgede kurulan karantinaların, 19. yüzyılın başından itibaren saldırı ve savunma amaçlı bir kordon olarak oluşturulan Kozak hattı ile paralellik göstermesi, Rusya'nın başlangıçtaki amaca sadık kalmadığı izlenimi yaratmaktadır. Bilindiği gibi bu yüzyılda Kafkasya, bulunduğu konum itibariyle yalnızca bölge devletleri olan Osmanlı Devleti, İran ve Rusya için bir öneme sahip değildi. Aynı zamanda dönemin sömürgeci güçleri olan İngiltere ve Fransa için de son derece önemliydi. Ve Kafkasya'daki her gelişme bu devletler tarafından da yakından takip edilmekteydi. Bölgede nüfuz kazanmak isteyen devletlerin bu dönemde kullandıkları unsur ise dindi ve misyonerlik faaliyetleri yoğun bir şekilde yürütülmekteydi. Rusların bölgede nüfuz kazanmasını sağlayacak ve bu avantajı da devam ettirecek en etkili koz bölgede kurdukları karantinalardı. Böylece bölgeye giriş çıkışları, bölgede yürütülen faaliyetleri, bölgede içeri ve dışarıyla irtibatı kolay bir şekilde engelleyebileceklerdi. İçinde bulunulan şartlar buna çok müsaitti. Salgın hastalıklar kendini oldukça hissettiriyordu ve Rusya'nın bir önlem alması gerekiyordu. Rusya vakit kaybetmeden siyasî amaçlarına da

---

[51] Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilâtı (1865-1914)*, Ankara 1996, s. 4-5.

[52] AKTI, Cilt 2, Madde No. 441, (Komite Tarafından Hazırlanan Novorossiysk İlinin Düzenlenmesi ile ilgili 6 Şubat 1803 tarihli rapor)

[53] Örnek verecek olursak, XIX. yüzyılda İran transit ticareti üzerinde Osmanlı Devleti ve Rusya'nın rekabeti mevcuttu. Bu yüzyılda hem Osmanlı Devleti liman ve yollarında hem de Rus sınırlarında salgın hastalıkları kontrol amaçlı karantinalar oluşturulmuştu. Hastalık görülen yerlerden gelen gemiler ve yolcular karantina hanelerde on gün süreyle karantinaya tabi tutuluyorlardı. Bu yüzyılın ortalarında Trabzon-İran ticaretinin artması ve durumun Osmanlı lehine dönmesi üzerine Rusya, İranlı tüccarları kendi ülkesine çekebilmek amacıyla karantina süresini dört güne indirmiştir. Osmanlı da bunu hile olarak adlandırarak karantina müddetini 24 saate indirmiştir. Bkz. Hüseyin Kaleli, "19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı-Rus Rekabeti", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9 (2003), s. 21-41.

hizmet edecek bu önlemi aldı. Bir başka deyişle karantinalar Kafkasya'da Rus nüfuzunu meşru bir temele dayanarak güçlendirdi. Rusya buna dayanarak gerek Kafkasya halklarının dışarıyla, gerekse diğer ülkelerin Kafkasya halklarıyla olan ilişkilerini istediği gibi engelledi. Kafkasya halkları da kendi kaderiyle yine baş başa kaldı. Salgın hastalıkların Kafkasya halklarına verdiği zarar sadece çok sayıda nüfusunu kaybetmesi ile sınırlı kalmıyordu. Salgın hastalıklar aynı zamanda Rusya'nın Kafkasya işgalini gerçekleştirmeden önce uyguladığı ablukanın da bir parçasını teşkil ediyordu. Bu sefer sebep de meşruydu.

Bu durum bize 17. yüzyıl Fransa'sındaki genel hastaneyi, Michel Foucault'nun büyük kapatılmasını anımsatmaktadır. 17. yüzyıl Avrupa'sında önemli bir değişim süreci meydana gelmiştir. 1656 yılında Paris'te *Genel Hastane* adlı bir kurum kurulmuş ve nüfusun önemli bir kısmı burada gözlem altına alınmıştır. Ancak Foucault'ya göre bu kurumun, işleyişi ya da amacı bakımından hiç bir tıbbi düşünce ya da amaçla ilişkisi yoktur. Tersine bu kurum o dönemde Fransa'da örgütlenmekte olan monarşi ve burjuva düzeninin önemli bir parçası hatta makamıdır.[54] Foucault'ya göre bu kapatılma iki işlevi gerçekleştirecektir: o dönem yaşanılan ekonomik kriz anında aç kalan işsiz kesimin başkaldırma tehlikesine karşı etkili bir önlem almak ve bu kişileri kriz geçtikten sonra ucuz ve kolayca denetlenebilecek bir işgücü olarak kullanmak. Kapatılmadan kaçmanın tek yolu ise bir meslek icra etmek, düşük de olsa ücretli bir işi kabul etmekle mümkündü.[55] Kafkasya'da yaşanan duruma bakılırsa bir nevi kapatılma olduğu görülür. Foucault'nun söylediklerinin doğruluk payı vardır. Fransa'da genel hastanelerin ekonomik ve siyasî amaçlar için kullanıldığı gibi Kafkasya'da karantinalar da benzer

[54] Michel Foucault, *Büyük Kapatılma*, Çev. Işık Ergüden / Ferda Keskin, İstanbul 2005, s. 11.
[55] Foucault, age, s. 106.

bir amaç için kullanılmıştır.[56] Rus hükümetinin karantinalarda başvurduğu keyfi uygulamaları da bunu destekler niteliktedir.[57]

1864 Kafkas Göçü Sırasında Yaşanan Salgın Hastalıklar

Gerçekten de salgın hastalıklar bölgede Rusların müttefiki olmuştu. Kırım Savaşı'ndan sonra Kafkas halkı için ümitler tükenmiş ve Kafkas tarihinde hafızalardan silinemeyecek acıların yaşandığı karanlık dönem başlamıştır. Rusya'nın Kafkasya'daki sömürgeci politikası, Ruslar tarafından bölgenin "medenileştirildiği" söylemine dayanıyordu. Rusya bu söylemle 19. yüzyılın başından itibaren Kafkasya'da tehditlerini ve işgallerini sürdürmüş olsa da bu tehditler ancak 1859 yılından sonra etkili olabildi. Kırım Savaşı ve savaş sonrası 1859 yılında İmam Şamil'in esir düşmesi, Rusya'ya bölgede askerî ve idarî egemenliğini kesin olarak kurma şansı vermiş ve bu tarih aynı zamanda göçün de başlangıcı olmuştur. Rusya Kafkasya'da üstünlüğü ele geçirmiş, bölge halkı da vatanlarını terk etmek mecburiyetinde kalmışlardı. Göçün en hızlı yaşandığı tarih, Rusların Batı Kafkasya'da kesin üstünlük elde ettiği 1864 yılıdır. Bunun ardından bölge halkının bir ay içerisinde bölgeyi terk etmelerine aksi takdirde bu kişilerin savaş esiri sayılarak Rusya'nın çeşitli bölgelerine sürüleceklerine dair ferman Kafkas halkına başka seçenek de bırakmamıştır. Osmanlı Devleti'ne göç konusundaki ilk teşebbüs, Rus baskısına karşı artık direnmenin imkânsızlığını görerek, tek seçeneğin vatanlarını terk etmek olduğunu düşünen Kafkas halkından gelmiştir.

---

[56] Gezisi esnasında alıkonulduğu karantinaların yeri ve karantinanın sahip olduğu fiziki şartları eserinde sıkça eleştiren Klaproth'un notları bizi Foucault'un "Büyük Kapatılma"sındaki görüşlere götürür. Seyyah, 1807 Kasım ayının başlarında Jegorkly bölgesine geçiş sağlayan Yekaterinogodorskaya'da tutulduğu karantinanın çok uygunsuz bir yerde kurulu olduğu düşüncesindedir. İçme suyu temin edilemeyecek kadar sağlıksız bir ortamdır. Karantina için daha uygun yerler olduğu halde, örneğin hiç değilse erzakların kolayca temin edilebildiği Çerkesya'dan 17, 5 mil uzaklıktaki Podpolnaja bölgesi gibi bir bölge olduğu halde, Rus hükümetinin bu bölgede karantina kurmasının anlaşılmaz olduğunu not etmektedir. Bkz. Klaproth, age, s. 147.

[57] Seyyah Klaproth eserinde çok sarhoş durumda olan karantina denetçilerinden ve onların gösterdikleri keyfi tavırlardan bahsetmektedir. Bkz. Klaproth, age, s. 394-395.

Elbette ki Kafkas halkının Osmanlı topraklarına göçü çok kolay şartlarda olmamıştır. Zaten Ruslarla girdikleri mücadele, bölgede yaşanan salgın hastalıklar ve açlık sebebiyle zor duruma düşen Kafkas halkının, belki de umutlarını bağladıkları yeni topraklarına yolculuğunda karşılarına çok güç durumlar çıkmış ve pek çok Kafkasyalı bu yolculukta hayatını kaybetmiştir. Öncelikle göç edenlerin sayısı oldukça fazlaydı. 1856-1876 yılları arasında gelen göçmenlerin sayısının tespitinin zorluklarına rağmen tahmin edilen rakam 600.000-2.000.000 arasındadır. Sadece 1864 yılında, başlangıçta Ruslar tarafından 40-50 bin olarak belirtilen sayı, 1864 baharında 400.000 kişiye ulaşmıştır.[58] Bu sayıca fazla Kafkas halkının, Kafkas kıyılarından alınarak Karadeniz limanlarına taşınması ciddi bir sorundu. Ulaşım için genellikle deniz yolu tercih edilmekteydi. Bu durum da özellikle kış mevsiminde tehlikeli durumlar ortaya çıkarmaktaydı.[59] Kafkasyalı göçmenlerin arasında salgın hastalıkların yaygın olduğu söylemi nedeniyle sıklıkla gemiler Kafkasyalı göçmenleri taşımayı reddediyordu ve pek çok gemi tayfası göçmenleri taşımanın bir sonucu olarak kendileri de hastalıklara yakalanmışlardı.[60] Çıktıkları bu Karadeniz yolculuğu ise sadece onların mevcut şartlarının daha kötüye gitmesine hizmet ediyor ve onlar gemide başka hastalıklara yakalanıyordu. Hastalık dışında açlık, susuzluk gibi nedenlerle hayatını kaybeden Kafkas göçmenleri de bulunmaktaydı.[61] Yolculuk esnasında ölenler doğrudan gemiden denize fırlatılıyordu.[62] Bu uygulama bir denizcilik geleneği olarak bilinse de[63] bu aynı zamanda mikrobun

---

[58] Saydam, age, s. 88.
[59] Saydam, age, s. 89.
[60] Sarah A. S Isla Rosser-Owen, "*'The First "Circassian Exodus' to the Ottomon Empire (1858-1867), and the Ottoman Response, Based on the Accounts of Contemporary British Observers*", University of London MA Thesis, 2007, s. 24.
[61] Saydam, age, s. 89.
[62] Rosser-Owen, age, s. 25.
[63] http: //mobidik.kesfetmekicinbak.com/macera/00192/ [18.01.2010]. Bu uygulamanın bir diğer örneğini 1865 yılında Cidde'ye kolera salgını bulaştırdığı düşünülen, Singapur'dan hareket eden iki geminin henüz Cidde'ye ulaşmadan önce 1162 yolcu ve tayfasından 143 kişinin ölmesi ve bu kişilerin denize atılmasında görüyoruz. Bkz. Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 2, 2005, s. 139-150, s. 143.

yayılmasını engellenmek amacıyla veya gemilerdeki fazla yükü azaltmak için de yapılmış olabilir. Çünkü göç etmek isteyen kişi sayısının ve limanlarda yığılmanın fazla olması neticesinde gemiler kapasitelerinden daha fazla yolcu ve yük almak zorunda kalıyordu. Kerç'te bulunan İngiliz Konsolosu Clipperton, 1864 yılında, gemilerin kendi kapasitelerinden daha fazla yük yüklediği ve sadece bir gemiye açlıktan, kirlilikten ve bulaşıcı hastalıklardan dolayı son derece sağlıksız durumda olan 1.200-1.800 Kafkasyalının bindiğini not etmiştir.[64]

Kafkasyalı göçmenlerin karşılaştığı güçlükler elbette ki sadece göç yolculuğu sırasında olmadı. Osmanlı Devleti Kafkas Göçü'ne tamamen insanî duygularla yaklaşmış hatta göçün devlet bütçesine getireceği külfet ikinci planda tutularak Kafkasyalı göçmenler Osmanlı topraklarına kabul edilmiştir.[65] Ancak Osmanlı Devleti'nin gösterdiği bütün çabalara rağmen Kafkas göçmenleri geldikleri yeni vatanlarında da pek çok güçlükle baş etmek zorunda kalmıştır. Bu güçlüklerden biri salgın hastalıklardır. Çünkü yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi Kafkasyalı göçmenler arasında daha Osmanlı topraklarına gelmeden yaygın biçimde salgın hastalıklar ortaya çıkmış ve bu durum Osmanlı Devleti'ne geldikten sonra da devam etmiştir. Örneğin, Hariciye Salnamesi'nde 1902 yılında yayımlanan ve o dönemde Karantina Nazırı olarak görev yapan Ahmet Mithat Efendi tarafından yazıldığı düşünülse de yazarı tam olarak bilinemeyen bir makale de şunlar not edilmektedir: 1864 senesinde Hazar Denizi kıyılarında ve özellikle Bakü şehrinde kolera çıktığına dair bir haber duyulmuştur. Bu işler ile ilgilenmek üzere Tahran'da bulunan Doktor Kamil St. Piera bölgeye giderek durumu araştırıp sağlık meclisine durum ile ilgili raporlar sunmuştur. Bu raporlarda hastalığın kolera olmayıp belki kıtlık ve pahalılık sebebiyle hasta ve hatta ölmüş hayvan etinin yenilmesinden kaynaklı bir hastalık olduğu belirtilmektedir. Bununla birlikte 1864 senesinde çok fazla sayıda Kafkasyalının Osmanlı ülkesine göçünden dolayı

---

[64] Rosser / Owen, age, s. 24.
[65] Saydam, age, s. 96.

korunma tedbirleri alınması gerektiği söylenmektedir. Anadolu ve Rumeli limanlarına çıkacak olan göçmenler için karantina uygulanması da belirtilmektedir. Gelen göçmenlerde çiçek ve tifüs hastalıkları ortaya çıkarak bu hastalıkların bir seneden fazladır aralıksız olarak devam etmesi nedeniyle bunların istatistiklerinin tutulması ve durumlarının meclisçe görüşülmesi de üzerinde durulan önemli bir husustur. Bu makalede görüldüğü üzere Kafkasyalı göçmenler gerek gelmeden önce gerek ise Osmanlı topraklarına geldikten sonra açlık ve hastalıktan muzdariptiler.[66] Osmanlı Devleti Kafkasyalı göçmenlerin iskânında, sayıca fazla olmaları nedeniyle problem yaşamaktaydı. İlk olarak Kafkasyalı göçmenler kendilerine bir yer bulununcaya kadar kıyıda bekliyorlardı. Sonrasında Kafkasyalı göçmenler terk edilmiş binalara, dükkânlara, hanlara, medreselere, camilere hatta bazen ahırlara yerleştiriliyordu.[67] Geçici olarak bu yerlerde kalabalık gruplar hâlinde, bir arada yaşamak durumundaydılar. Bu sebeple de iç içe yaşayan Kafkasyalı göçmenler arasında hastalıklar da çok hızlı bir şekilde yayılıyordu. Bu duruma bir de beslenme yetersizliği, temizliğin sağlanamaması, ısınma düzeyinin yetersizliği, ilaç ve sağlık personeli bulmadaki güçlükler eklenince salgın hastalıklar ile başa çıkmak imkânsızlaşıyordu.[68] Yaşanan bu durum tabiî ki yerli halkın sağlığını da tehdit etmekteydi. İngiltere'nin Trabzon, Samsun, Kerç gibi şehirlerde bulunan konsolosluklarının ve İstanbul ile San Petersburg'daki elçiliklerinin, İngiliz Dışişleri Bakanlığı ile sözü edilen dönemdeki yazışmalarında Osmanlı ülkesine gelen Kafkas göçmenlerin maruz kaldığı, halk sağlığını da tehdit edecek nitelikteki salgınların etkilerinden bahsedilmektedir. Trabzon'daki İngiliz Konsolosu Stevens, bu konuda İngiltere Dışişleri Bakanı John Russell'a yazdığı 17 Şubat 1864 tarihli raporda Trabzon'a gelen Kafkas göçmenlerinin yerli halkın sağlığı için de ciddi sayılacak bir tehdit oluşturduğunu vurgulamakta ve acilen bu konuda

---

[66] Çev. Uzm. Abdullah Köşe, "Devlet-i Âliyye-i Osmâniye'de Karantina Yani Usûl-i Tahaffuzun Târihçesi", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 5, 2003, s. 89-119.
[67] Rosser-Owen, age, s. 29.
[68] Saydam, age, s. 178.

otoritelerin bir önlem alması gereği üzerinde durmaktadır. Bu rapora göre 14-17 Şubat tarihleri arasında yaklaşık üç bin kişi Trabzon'dan karaya çıkarılmış ve ulaştırılanların arasında birçok kişi hastalığa yakalanmıştır. Hastalık sadece Kafkas halkını etkilememiş, yerli halk da bu durumdan son derece olumsuz etkilenmiş ve birçok kişi kasabayı terk etmek için hazırlığa başlamıştır. Göçmenlerin konakladığı yerlerin dolaylarındaki bütün köyler salgından etkilenmiştir.[69] Temizliğe dikkat edilmemesi hastalığın boyutlarını daha da arttırmıştır. Ölenler bilinçsizce defnedilmiş ve özellikle mezarlık dolaylarındaki yerler oturulamaz duruma gelmiştir. Yine bölgedeki bir su kemerenin kullanıma elverişsiz duruma geldiği ve Kafkasyalı bir göçmenin cesedinin suyun üzerinde yüzer bir şekilde bulunduğu bu raporda belirtilmektedir. Bu ortamda önemli bir sorun hastalıkların tedavisidir. Çünkü sadece göçmenler ve halk değil, göçmenlerin sağlık işlerinde görevli personeller de salgından etkilenmekteydi. Fransız uyruklu bir doktor da tifüs salgınından hayatını kaybetmiştir. İngiliz uyruklu doktor ise karantina şubesine bağlı olarak görev yapmakta olup, bu görevi dolayısıyla da sayıca kalabalık olan göçmenlerin hepsiyle ilgilenme fırsatı bulamamıştır. Bölgeye hükümet tarafından hasta ve perişan hâlde bulunan Kafkas halkına destek için ilaç ve askerî kıyafet gönderilmiştir. Ancak İngiliz Konsolosu Stevens'ın raporunda, ilaçların sağlanması ve gönderilmesi işini yapanların kendi çıkarlarını ön planda tutarak, o sırada en çok gereksinim duyulan ucuz ve basit ilaçlar yerine, son derece pahalı ancak mevcut salgınla mücadele de son derece işlevsiz ilaçları Avrupa'dan ithal ettikleri, bu sebeple de bölgeye gönderilen ilaçların faydasız bulunduğu not edilmektedir. Bölgede yaşanan kıtlık, yakıtların pahalılığı da Kafkasyalı göçmenler ve yerli halk için diğer bir sorunu ortaya çıkarmakta ve artan sefalet hastalığın yayılmasına hizmet etmekteydi. Raporda o dönem görülen ölüm oranı şu şekilde belirtilmektedir:

"*Elde edilebilir en iyi bilgilere göre ölüm oranının Aralık ve bu tarih arasında 3.500 kişiyi geçmesi bekleniyor:*

---

[69] Rosser-Owen, age, s. 32.

Göçmen: 3.000
Türk: 470
Rum: 36
Ermeni: 17
Katolik: 9
Avrupalı: 6 "[70]

Bu belgede de görüldüğü gibi iki ay içerisinde 3.500 kişiden fazla kişi ölmüştür ki bunun içinde 500 kişiden fazlası yerli halktandır. Sözü edilen iki ay içinde ölenlerin sayısı ortalamaya vurulduğunda bu, günde 50 kişiden fazlaya tekabül eder ki bu rakam hiç de azımsanacak bir rakam değildir. Şubat sonunda mevcut durumun hâlen devam ettiğini gösteren bir rapor daha sunulmuştur. Raporda Osmanlı hükümeti tarafından bölgeye gerekli yardımların mümkün olduğunca yapıldığı ancak hâlâ günde 50'ye varan ölüm vakalarının devam ettiği belirtilmektedir. Bölgede henüz düzen sağlanamamış ve herkes kendi yararına çalıştığı için temel gıdaların fiyatları çok yükselmiştir. Bu durum şartları daha da olumsuzlaştırmakta ve açlık çıkmasından endişe edilmektedir. Osmanlı hükümetine özellikle ölülerin gömülmesiyle ilgili ön yargıları azaltacak bir tıbbi komisyon oluşturulması ve komisyonun bölgede Kafkasyalı göçmenlerle ilgilenen Doktor Barozzi'ye yardımcı olmasının sağlanması tavsiye edilmektedir.[71] Nisan başında Bulwer'e Trabzon Konsolusu tarafından sunulan diğer bir raporda Doktor Barozzi'nin çabaları sayesinde Samsun ilinde ikamet eden göçmenlerin sağlıkları hususunda kısa sürecek bir rahatlama dönemine girildiği gözlenebilmektedir.[72] Ancak İstanbul'daki İngiliz Elçisi Bulwer için sözü edilen bu rapor çok etkili olamayacaktır. Bulwer tarafından 12 Nisan 1864'de Dışişleri Bakanı Lord John Russell'e gönderilen raporda Kafkasyalı göçmenlerin sorunlarına ilişkin kesin bir çözüme varılamadığı

[70] PRO, FO, 195/812, Trabzon, No. 4, 17 Şubat 1864. Çiçek bu belgeyi 19 Şubat 1864 tarihli vermektedir. Bkz. Nazan Çiçek, "'Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti': İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 64/1, 2009, s. 64.
[71] PRO, FO, 195/812, Trabzon, No. 5, 26 Şubat 1864.
[72] PRO, FO, 195/812, Trabzon, No. 8, 7 Nisan 1864.

vurgulanacaktır: "*Toplu hâlde yaşamaya alışkın olmayan bu insanlar geldikleri yerde de kamu sağlığını ve huzurunu tehdit etmektedirler. Türk hükümeti Kafkasyalı göçmenleri Trabzon'dan alıp imparatorluğun farklı yerlerine göndermek için gemiler göndermeye hazırlanırken, bir yandan da Rus hükümetini gerekli tedbirler almak için iknaya çalışmaktadır.*"[73] Bulwer bu raporu Russell'e gönderdikten kısa bir süre sonra Trabzon Konsolosu'ndan yeni bir rapor almıştır. Trabzon Konsolosu Stevens, İstanbul'da bulunan İngiltere Büyükelçisi Bulwer'a göndermek için kaleme aldığı bu raporda Trabzon'da durumun gittikçe kötüye gittiğini ve daha sıkı önlemler alınmaz ise sonuçların daha da kötüye varacağını bildirmektedir. Bölgede sözü edilen dönemde 27 bin Kafkasyalı göçmen bulunmakta ve onların arasında hastalığın yeniden artışa geçtiği belirtilmektedir. Yerli halkın, özellikle de Kafkasyalılarla iletişimde olanların enfeksiyonlu hâle geldiği ve tıbbi yardımlardan yoksun bir şekilde tifüs ve diğer salgın hastalıklardan hayatlarını kaybettikleri belirtilen diğer bir husustur. Bu durum, raporda da sözü edildiği gibi, mevcut göçmenlerin hastalık bulaştıracağı endişesiyle şehirde birçok ilişkiyi kötü etkilemiştir ki bunlardan biri de ticarettir. Buğday ambarları giderek küçülmüş ve şehirde sadece yirmi günlük ekmek ihtiyacını karşılayacak un stoğu kalmıştır. Raporda yine bölgede Kafkasyalı göçmenlerin ve yerli halkın sağlık durumlarını iyileştirmek için elinden geleni yapan Doktor Barozzi'ye yardım gönderilmesi Osmanlı hükümetine tavsiye edilmektedir.[74] Trabzon Konsolosu Stevens, 19 Mayıs 1864 tarihli raporunda ise Akçakale ve Sarıdere'de yeni kamplar kurulduğundan ve 25 bin göçmenin buraya yerleştirildiğinden, aynı sırada 40 bin kadar göçmenin Samsun'a geldiğinden ve iki liman şehrinde günlük ortalama ölüm oranının arttığından bahsetmekte ve salgının nasıl hızla devam ettiğini vurgulamaktadır. Akçakale ve Sarıdere'de ölüm oranı %20'nin üzerinde olup, bu rakam günde ortalama elli kişidir. Samsun'da bulunan göçmenlerde ise bu oran günde 120-150 kişi arasında değişmektedir. Sadece 48 saat

[73] PRO, FO, 195/812, İstanbul No. 3, 12 Nisan 1864.
[74] PRO, FO, 195/812, Trabzon, No. 9, 15 Nisan 1864.

içinde 500 kişi hayatını kaybetmiş ve durum endişe verecek ölçülere ulaşmıştır. Doktor Barozzi göçmenlerle ilgilenmek için Samsun'a gitmiştir. Trabzon'daki mevcut göçmenler ise aşiret hâlinde yaşamakta ve iç içe yaşadıkları için enfeksiyon birinden bir diğerine geçmektedir. Göçmenler de mevcut durumun etkisiyle uygunsuz yollara başvurmaktaydı. Raporda bu durum şu şekilde geçmekte ve önlem alınması tavsiye edilmektedir: "*Kendilerine Osmanlı idaresince dağıtılan tayını ve giysileri hatta kendi çocuklarını bile birkaç kuruşa satıyorlar. Geceleri ölülerini gömüldükleri yerden çıkarıp kefen bezini çalıyor, sonra da cesetleri tarlalara atıp gidiyorlar. Son zamanlarda birçok ölüyü yerel otoritelerden sakladılar. Ölü bireylerin karnelerindeki makbuzun incelenmesiyle bir ceset, bir çadırda onbir gün gizlenmiş bulundu. Diğer göçmenler ise iğrenmeksizin aynı muhafazayı sürdürüyorlar. Bu gibi berbat durumlar çok geçmeden ciddi düzensizlikler doğuracaktır ve şüphesiz havanın da ısınmasıyla ciddi enfeksiyonlar meydana gelecektir [...]*"[75]

Sadece bu da değildi. Kafkasyalı göçmenlerin çoğu kendi çocuklarını köle olarak satıyorlardı. Kafkasyalı göçmenler, onların arasında ölüm oranı yüksek olduğu için, çocuklarını köle olarak satmanın, çocuklarının ölmesinden daha iyi olduğuna inanıyorlardı.[76] Bu raporun Trabzon Konsolosu tarafından Bulwer'e gönderilmesinin hemen ardından Osmanlı İmparatorluğu Sağlık Kurulu adına sağlık müfettişi olarak görev yapan Doktor Barozzi Samsun'daki bu görevi sırasında Kafkas göçmenlerin sağlığı konusunda düzenlediği raporu sunmuştur:

"*Beyler, altı gün önce Samsun'a vardım. Hiçbir kelime bulunduğum kasaba ve talihsiz göçmenlerin durumunu anlatabilmek için yeterli değildir… Her yerde hasta, ölmek üzere olan ya da ölmüş kişilere rastlarsınız. Dükkânların girişinde, cadde ortasında, meydanlarda, bahçelerde, ağaç diplerinde… Göçmenler tarafından kullanılan her konut, sokakların her köşesi, her mevkii enfeksiyon yuvası hâline gelmiş. Kıyıda, karantina*

[75] PRO, FO, 195/812, No. 10, Trabzon, 19 Mayıs 1864.
[76] Rosser / Owen, age, s. 30.

ofisinden birkaç adım uzaklıkta bulunan, güçlükle otuz kişi için yaşam alanı sağlanabilecek olan bir depoya evvelsi güne kadar 270 kişi konuldu. Bu kişilerin hepsi hasta veya ölmek üzeredir. Ben bu salgın yuvasını boşaltma görevini üstlendim. Hamallar bile cesaret edemezler bu korkunç durum dâhilinde. Çalışma arkadaşım Ali Efendi'nin de yardımıyla kokuşmuş vaziyette çok sayıda ceset çektim. Bu olay göçmenlerin durumunu ifade etmede zayıf bile kalabilir… Kamplar şimdi güçlükle daha az tiksindirici vaziyette. 40-50 bin arasındaki göçmen son derece yoksullar, salgın hastalıklardan muzdaripler. Her on kişiden biri ölüyor, korunmasız, ekmeksiz hatta gömülmeksizin. Ben şimdi ölülerin defni için bir servis organize edilmesiyle ilgileniyorum… Göçmenlerin beslenme imkânlarının da hemen planlanması şart. Günlerdir hiçbir şeye ulaşamayanların sayısı fazla. Sonuçlandırırsam; burada 70-80 bin göçmen var günlük yiyeceğe gereksinim duyan. Biz burada un ihtiyacını karşılayamazsak, fırınlar yetersiz kalacak. Burada açlıktan ölecek insanlar var ve dört gündür bir şey ulaştırılmayan kişilerin sayısı oldukça fazla… Sağlık Müfettişi, Barozzi, Samsun 20 Mayıs 1864."

Yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi gelen Kafkasyalı göçmenler için yapılması gereken en önemli hizmetten birisi onların salgın hastalıklardan korunmasıydı. Ölüm oranları görüldüğü gibi çok yüksekti. Alınan bütün tedbirlere rağmen Trabzon'da günde ortalama vefat edenlerin sayısı 200-300 civarında olup 1865 yılına kadar salgın hastalıklardan hayatını kaybedenlerin sayısının 53.000 kişi civarında olduğu tahmin edilmektedir. Yine Samsun'un bazı bölgelerine geçici olarak yerleştirilenler arasında ölüm oranı fazlaydı.[77] Fransız Konsolosluğuna bağlı olarak görev yapmış olan Doktor Fauvel, sadece 1863 Kasım'ı ile 1864 Ağustos'u arasında 300.000'den fazla Kafkasyalının Osmanlı topraklarına sığındığını ve bunların üçte ikisinin 1864 yılının sonuna kadar öldüğünü belirtmektedir.[78] Sadece geçici iskân bölgelerinden olan Samsun, Bafra, Çarşamba, Terme-Akçay, Kumcağız'da 19.05.1984-11.02.1985 tarihleri arasında salgın

[77] Saydam, age, s. 179.
[78] Rosser-Owen, age, s. 33.

hastalıklardan hayatını kaybedenlerin sayısı 11.774 kişidir.[79] Ancak salgın hastalıklar sadece geçici iskân bölgelerinde yaşanmıyordu. Asıl iskân bölgelerine sevk edildikten sonra da Kafkasyalı göçmenler arasında sıtma gibi hastalıklardan ölenlerin sayısı fazlaydı. Örneğin Kıbrıs'a gönderilen 2.600 kişiden, bir yıl sonra sadece 218 kişi sağ kalmıştı.[80] Yine Tasvir-i Efkâr gazetesinin 23 Eylül 1864 tarihli sayısında çıkan habere göre; Samsun'dan İzmir'e 2.537 Kafkas göçmeni sevk edilmiş ve getirilen göçmenler iskân edilecek yerlere gönderilmeden evvel bir kısmı dinlenmek üzere Buca'ya gönderilmiş, hasta olanlar ise tedavi ettirilmek üzere İzmir'de bırakılmıştır.[81]

Sonuç

Bulunduğu coğrafî konum itibariyle geçmişte ve günümüzde hâkimiyet mücadelelerin odağı olan Kafkasya, Rusya'nın da dış politikasının temelini oluşturuyordu. 19. yüzyıla gelindiğinde Ruslar Kafkasya coğrafyası üzerindeki baskılarını artmıştı. Bölgenin coğrafî yapısı ve sahip olduğu etnik çeşitliliği tek bir siyasî iradenin etrafında birleşilmesini engellese de buna karşın herhangi bir yabancı siyasî iradeye tam anlamıyla boyun eğmeyen Kafkasya halkları, Kafkas-Rus mücadelesinin başından sonuna kadar büyük bir direniş göstermişlerdir.[82] Kafkasya halklarının gösterdiği bu direniş hareketinin, Kafkasya halklarına, Rusya'nın Kafkasları aşarak sıcak denizlere inmesini engellemesi gibi önemli bir tarihî görev yüklediği de gözden kaçırılmamalıdır.

Ancak Kafkasya halklarının o dönem yaşadığı sıkıntılar Rus ilhakına karşı mücadele etmekle sınırlı kalmadı. Kafkasya halkları bir yandan da topraklarında yaşanan salgın hastalıklarla mücadele içindeydi. Rusya salgın hastalıkları önleme amaçlı, Kafkasya sınırlarında karantinalar kurma yoluna

---

[79] Saydam, age, s. 180.
[80] Saydam, age, s. 184
[81] Ramazan Göktepe, "*Kırım Savaşı Sonrası Osmanlı Basınında Kafkasya ve Kırım Göçleri*", Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2007, s. 28.
[82] Temizkan, age, s. 13.

gitti. Karantinalar bölgeyi abluka altına almak için kurulan Kazak hatlarıyla paralellik taşıyordu. Başlangıçta diğer devletlerin de yaptığı gibi bir sağlık tedbiri olarak kurulan karantinalar, zaman geçtikçe Rusya'nın abluka siyasetinin bir parçası hâline geldi. Rusya karantinalarla bölgeye giriş çıkışları kontrol altına alabiliyordu. Bu da Rusların elini Kafkasya'da güçlendiriyordu. Bu güçlenme, 1864 yılında Kafkasya'nın işgali ve Rusların bölgede hâkimiyetiyle sonuçlanmıştır. Yaşadıkları topraklardan sürgün edilen Kafkas halkları bu süreçte de salgın hastalıkların etkisine maruz kalmışlardır. Gerek salgın hastalıkların etkisi, gerek Çarlık Rusya'sı tarafından ortaya konulan kaba güç ve şiddet içeren uygulamalar gerek ise göç sırasında yaşanan zorluklar nedeniyle Kafkasya halkları kuşaklar boyu hafızalardan silinmeyecek sıkıntılar yaşamıştır. Salgın hastalıklar sadece sağlık açısından Kafkas topluluklarına etki etmemiş, hem Kafkasya siyasetinde hem de Rusya'nın Kafkasya siyasetinde doğrudan ve dolaylı olarak önemli gelişmelere sebebiyet vermiştir.

Kaynakça

İngiliz Devlet Arşivleri (PRO):

FO, 195/812, No: 9, Trabzon, 15 Nisan 1864.
FO, 195/812, No: 3, İstanbul, 12 Nisan 1864.
FO, 195/812, No: 4, Trabzon, 17 Şubat 1864.
FO, 195/812, No: 5, Trabzon, 26 Şubat 1864.
FO, 195/812, No: 8, Trabzon, 7 Nisan 1864.
FO, 195/812, No: 10, Trabzon, 19 Mayıs 1864.

AKTI, *Sabranıye Kafkaskuyu Arhieografiçeskuyu Komissieyu, Napieçatan Pod Redaktsyu Predsedatiela Komissyi,* St. Sov. Ad. Berje (Kafkas Arkeografik Komisyonu Tarafından Toplanan Eylemler Aktı), Tiflis. Cilt 2, Madde No: 441, (Komite Tarafından Hazırlanan Novorossiysk İlinin Düzenlenmesi ile ilgili 6 Şubat 1803 tarihli rapor)

Arı, Tayyar, *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, İstanbul 2001.

Aslan, Cahit, "Bir Soykırımın Adı: Büyük Çerkes Sürgünü", *Uluslararası Suçlar ve Tarih* 1, 2006, s. 1-18, www.circassianworld.com/TR/1864_Surgun.pdf.

Atakol, Ayhan, "Okyanusların Beyaz Devi: Moby Dick" http://mobidik.kesfetmekicinbak.com/macera/00192/, [18.01.2010]

Ayar, Mesut, "*Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)"*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi, 2005.

Aydın, Mustafa, "*XIX. Yüzyılda Kafkaslar'da Nüfuz Mücadeleleri (1800-1830)"*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2001.

Barker, D. J. P, *Pratik Epidemiyoloji*, Çev. Münevver Bertan / Sabahat Tezcan, Ankara 1979.

Bell, J. S., *Çerkesya'dan Savaş Mektupları, 1837-1839*, Çev. Sedat Özden, İstanbul 1998.

Beyru, Rauf, *19. Yüzyılda İzmir'de Sağlık Sorunları ve Yaşam*, İzmir 2005.

Çetinbaş, Mehdi Nüzhet, "İmam Şamil ve Müridizm",

Çetinbaş, Mehdi Nüzhet, "İmam Şamil ve Müridizm", http://www.mutefekkir.com/?vuslat =yazi&id=1486&k=57 [01.03.2011].

Çiçek, Nazan, "'Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti': İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 64/1, 2009, s. 57-88.

Eren, Hasan, *Türklük Bilimi Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar*, Ankara 1998.

Foucault, Michel, *Büyük Kapatılma*, Çev. Işık Ergüden / Ferda Keskin, İstanbul 2005.

Gilgameş Destanı, Çev. Ramazanoğlu, Muzaffer, Ankara 2001.

Göktepe, Ramazan, "*Kırım Savaşı Sonrası Osmanlı Basınında Kafkasya ve Kırım Göçleri",* Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2007.

http://www.mutefekkir.com/?vuslat=dergi&sayi=57, [01.03.2011]

İskorpit, http://www.7gunsaglik.com/iskorbut.html,

[21.11.2009]

Kaleli, Hüseyin, "19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı-Rus Rekabeti", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9, Kütahya 2003, s. 21-41.

Kasumov, Ali/Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı. Çerkeslerin XIX. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı Tarihi,* Ankara 1995.

Kılıç, Orhan, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Elazığ 2004.

Klaproth, Julius von, *Travels in the Caucasus and Georgia*, Trans. by F. Shaberl, London 1814.

Kocatürk, Utkan, *Açıklamalı Tıp Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1989.

Kolera Hakkında Ansiklopedik Bilgi, http://www.bibilgi.com/Kolera, [24.09.2009]

Koloğlu, Orhan, "Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 2, 2005, s. 139-150.

Köşe, Abdullah, "Devlet-i Âliyye-i Osmâniye'de Karantina Yani Usûl-i Tahaffuzun Târihçesi", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 5, 2003, s. 89-119.

Lapinski, Teofil, *Gortsı Kavkaza i ih Osvoboditel'naya Bor'ba Protif Russkih* [Kafkas Dağlıları ve Ruslara Karşı Direnişleri], Nalçik 1995.

Nikiforuk, Andrew, *Mahşerin Dördüncü Atlısı - Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, Çev. Selahattin Erkanlı, İstanbul 2001.

Onul, Behiç, *İnfeksiyon Hastalıkları*, Ankara 1971

Onul, Melahat, *Sistematik İnfeksiyon Hastalıkları*, Ankara 1983.

Özdemir, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Ankara 2005.

Payzın, Sabahattin/K. Özsan/N. Aksoycan/H. Ekmen/M. Akman, *Sağlık Hizmetinde Mikrobiyoloji II: Özel Mikrobiyoloji*, Ankara 1968.

Rosser-Owen, Sarah A. S Isla, "'*The First Circassian Exodus' to the Ottomon Empire (1858-1867), and the Ottoman Response, Based on the Accounts of Contemporary British Observers*", University of London Near and Middle Eastern Studies of the School of Oriental and African Studies MA Thesis, 2007.

Sander, Oral, *Siyasi Tarih. İlk Çağlardan 1918'e*, Ankara 2000.

Sarıyıldız, Gülden, *Hicaz Karantina Teşkilâtı (1865-1914)*, Ankara 1996.

Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997.

Spencer, Edmund, *Travels In Circassia, Kırım Tartary in 1836*, London 2005.

Temizkan, Abdullah, "Kuzey Kafkasya'da Müridizmin Kurumsallaşması ve Gazavat", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 25, 2010, s. 77-92.

Temizkan, Abdullah, "Kuzey Kafkasya'da Müridizmin Kurumsallaşması ve Gazavat", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 25, Ankara 2010, s. 77-92.

Temizkan, Abdullah, "*Kuzey Kafkasya'da Osmanlı-Rus Mücadelesi",* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, 2005.

Wagner, Moritz, *Kafkas-Rus Savaşı'nda Çerkesler-Çeçenler-Kazaklar ve Gürcüler*, Çev. Sedat Özden, İstanbul 1999.

SANITARIAN CONSEQUENCES OF THE CAUCASIAN MIGRATION:

THREE UNPUBLISHED DOCUMENTS FROM TRABZON'S ITALIAN CONSULATE

Theodosios KYRIAKIDIS

Introduction

The Caucasian War which lasted for more than 100 years ended on 21 May 1864 with the occupation of the Circassian lands. The inhabitants of Caucasus were transported in chartered vessels to the Ottoman ports, in the Southeastern Black Sea coasts, as well as in the Balkans.

The Ottoman government found it very difficult to integrate and absorb the new refugees. These people were not undesirable in the Ottoman Empire; on the contrary, they were welcomed because they would increase the population of the Empire which in previous years had suffered significant losses due to continuous wars. The Ottoman authorities planned to use the Circassians to cultivate deserted lands, or in the Ottoman army and as a mound-posted in appropriate areas, in any centrifugal tendencies which appeared in the Empire.[1]

---

[1] Fuat Dundar, *İttihat Terakki'nin Müslümanlari İskan Politikasi* [Union and Progress Party's Settlement Policies towards Muslims], Istanbul 2001, pp. 130-134, cited in Ayhan Kaya, "Political Participation Strategies of the Circassian Diaspora in Turkey", *Mediterranean Politics* 9/2 (Summer 2004), pp. 221-239. See also Georgy Chochiev, "Some Aspects of Social adaptation of the North Caucasian Immigrants in the Ottoman Empire in the Second Half of the XIXth Century (on the Immigrants' Applications to Authorities)", pp. 1-20. Paper presented at *The 15th Turkish Congress of History*, Ankara September 2006. Online available HTTP:

On the one hand, even though they were welcomed, due to improper organization of the host but also because of the severity with which the migration wave appeared many of those expelled died en route as victims of disease and hunger.

This paper focuses on the Ottoman experience of the Circassian refugees in the period this forced migration reached its peak, meaning the year 1864. The estimates about this calamity is a subject that needs in depth analysis and for this reason stray from the main subject of our paper.[2]

More specifically the paper focuses on the hygiene conditions and the sanitarian consequences of this migration to the south coast of the Black Sea, meaning mainly the cities of Trabzon and Samsun. Although I use the Western literature available for the subject this paper is based on the accounts made by the British and Italian Consulate in Trabzon.[3]

---

http: //www.circassianworld.com/pdf/G_Chochiev_Immigrants_Applications.pdf> [20 October 2010].

[2] Justin McCarthy, *Death and Exile, The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922,* 2nd ed., Princeton/New Jersey 1996, p. 53, footnote 45 and the bibliography he gives: Kemal Karpat, Alan Fisher, Mark Pinson. For before and after 1864 population movements see Georgi Chochiev/Bekir Koç, «Some Notes on the Settlement of Northern Caucasians in Eastern Anatolia and their Adaptation Problems (the Second Half of the XIXth Century - the Beginning of the XXth Century)», *Journal of Asian History* 40/1 (2006), pp. 80-103; Austin Jersild, *Orientalism and Empire: North Caucasus Mountain Peoples and the Georgian Frontier, 1845-1917*, Montreal 2002, pp. 23-27; Chen Bram, "The Congresses of the International Circassian Association: Dilemmas of an Ethno-National Movement", *The Caspian Region,* Vol. II, *The Caucasus,* ed. Moshe Gammer, London 2005, p. 97, footnote 5; Sarah A.S. Isla Rosser-Owen, "*The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire (1858-1867), and the Ottoman Response, Based on the Accounts of Contemporary British Observer"*. University of London School of Oriental and African Studies Master Thesis, 2007, pp. 16-22. For more details and difficulties research faces on this point see Paul B. Henze, "Circassian Resistance to Russia", *The North Caucasus Barrier: The Russian Advance Towards the Muslim World,* ed. Marie Bennigsen Broxup, London 1992, p. 103-104; Ayhan Kaya, "Political Participation Strategies of the Circassian Diaspora in Turkey", *Mediterranean Politics* 9/2, Summer 2004, p. 223; Robert Geraci, "Genocidal Impulses and Fantasies in Imperial Russia", *Empire, Colony, Genocide: Conquest, Occupation, and Subaltern Resistance in World History*, ed. A. Dirk Moses, New York, Oxford 2008, p. 348.

[3] Sarah A. S. Isla Rosser-Owen has dealt with the subject in her master thesis *The First 'Circassian Exodus'*. Three are basic documents sent by Italian

Any researcher of the region is able to see that epidemics were a somehow common occurrence in the city of Trabzon and the neighbour area. More specifically, during the period of a century (1796-1895) Trabzon suffered from diseases, mainly plague and cholera, two or three times within a decade.[4]

Although we see that these epidemics are common in Trabzon and the surrounding area, the mass transfer of Circassians, done without much care, is the main cause for the outbreak of epidemics in the 1860's. One of those who accused the Circassians of bringing cholera as far as Istanbul in 1860 is Dr. Fauvel, the health inspector working for the French Consulate.[5] In 1864 plague, typhus and smallpox made its appearance in Trabzon, while in 1865 cholera made another appearance in Trabzon and in Marsovan, claimed to have been brought over by the "weekly Russian steamer".[6]

That means that this tremendous and almost unexpected wave of all these unfortunate people was only an aggravation to the sanitarian situation of Trabzon and the environs.

Before Their Arrival – Means of Transportation

---

diplomats to the Italian Ministry of Foreign Affairs. The file: *Archivio Storico-Diplomatico del Ministro Affari Esteri. Scritture Regno d'Italia, 1861-1887, B. 910 pacco n. 272, rapporti del consolato in Trebisonda 1862-67*, contains these three letters: 1) Console Bosio, Trebisonda 20 Febbraio 1864, 2) lettera del R. Delegato Consolare di Samsun al Console Bosio, Samsun li 22 Maggio 1864, 3) Console Bosio, Trebisonda 28 Maggio 1864.

[4] Theodosios Kyriakidis, "Epidemic Diseases in late Ottoman Trebizond" paper given at the 11th IAOSEH Congress at Bilkent University (unpublished). See also Sam White, "Rethinking Disease in Ottoman History", *International Journal of Middle East Studies* 42, 2010, pp. 549-567, where he states: "mortality in Ottoman lands remained quite high, due to serious infections of all sort. Major plague epidemics only exacerbated an already difficult situation". See the chronological list at the Appendix.

[5] Rosser-Owen, "*The First Circassian Exodus",* p. 32, Daniel Panzac, "Vingt ans au service de la médecine turque: le Dr Fauvel à Istanbul (1847-1867)", *Population et Santé Dans L'Empire Ottoman (XVIIIe-XXe siècles),* p.114.

[6] Rosser-Owen, "*The First Circassian Exodus",* p. 32; FO 195/812, No. 5, From Stevens, August 2, 1865.

Although it is true that at the time they landed in the south Black Sea ports they suffered from diseases and a huge range of mortality appeared, it needs to be stated that they suffered various hardships before their arrival. Most of them have been plundered of everything by the Russians before embarking.[7] Others died of epidemics while awaiting departure[8] but also during their long wait in the quarantines in the Ottoman Black Sea ports after their arrival. Others perished when ships sank underway.

The deportation was conducted with no concern about the condition of the deportees. There has been a great exploitation from the Turkish owners of vessels that were not reluctant to dangerously overload their boats because they were paid from the Russians for each Circassian they took. Because of that many ships sank. According to Ottoman reports as many as 180.000 more died shortly after their arrival.[9]

Only a trace of the disease was sufficient to lead the refugee carriers to throw people into the sea, as evidenced by a Russian officer in his memoirs: *"the Turkish skippers [...] like cargo threw anyone who showed the slightest sign of illness overboard. The waves threw the corpses of these unfortunate souls onto the*

---

[7] Paul B. Henze, *"Circassian resistance to Russia",* p. 103.
[8] Justin McCarthy, "*Death and Exile",* p. 34.
[9] Polovinkina, *Čerkesiya—Bol' Moia. Istoričeskiy Očerk (Drevneyšee Vremya—Načalo XX v.),* Maikop 1999, p. 169, cited in Walter Richmond, "The Northwest Caucasus: Past, Present, Future", in the chapter: *The Caucasus War*. Online available HTTP: http: //www.circassianworld.com/Richmond_NWCaucasus.html [20 October 2010]. See also, Rosser-Owen, "*The First "Circassian Exodus",* p. 24, footnote 35 were she cited a Clipperton's (the British Consul at Kertch) statement in 1864: "In most cases the vessels were from 150 to 200 tons burden, into which are crowded from 1, 200 to 1, 800 Circassians in a most unhealthy state from famine, dirt and fever". FO 97/424, No.19, From Clipperton, May 10, 1864. See also Drozdov, "Posledniaia Bor'ba s Gortsami na Zapodnom Kavkaze, " pp. 456-57, were he states that: "Scarcely half of those who set out made it to their goal", cited in Walter Richmond, "The Northwest Caucasus: Past, Present, Future", in the chapter: *The Caucasus War*. Online available HTTP: http: //www.circassianworld.com/Richmond_NWCaucasus.html [20 October 2010].

shores of Anatolia [...] scarcely half of those who set out made it to their goal".[10]

In fact, only a fraction of those who were expelled were able to reach their destination. Many died while waiting to be transferred or during the journey, while another also large portion of these unfortunate people died shortly after arriving in the Ottoman coasts.[11]

There was a high death rate at each stage of the process. The newspapers of that period depicted testimonials from people who witnessed the situation, as the following: *"Dense masses of ragged men, women, and children literally covered the sea shore. All looked wan and hungry. Many were all but naked. Several lay dying…"*[12]

They Were Ill Before Leaving Russia

As mentioned above, it seems that epidemics and famine among the Circassians started already before their arrival in the south Black Sea shores[13] The Russian historian Berže states: "*I shall never forget the overwhelming impression made on me by the mountaineers in Novorossiisk [New-Russian] Bay, where about seventeen thousand of them were gathered on the shore. The late, inclement and cold time of year, the almost complete absence of*

---

[10] Drozdov, "Posledniaia Bor'ba s Gortsami na Zapodnom Kavkaze, " pp. 456-57, cited in Walter Richmond, "The Northwest Caucasus: Past, Present, Future", in the chapter: *The Caucasus War*. Online available: http: //www.circassianworld.com/Richmond_NWCaucasus.html [20 October 2010]. See also Rosser-Owen, "*The First Circassian Exodus",* p. 24.

[11] See The Circassian Exodus', a letter to the Editor of *The Times*, June 17, 1864, p. 7, cited also in Rosser-Owen, "*The First Circassian Exodus",* p. 24-26. See also Rosser-Owen, "*The First Circassian Exodus",* p. 29-30 and Walter Kolarz, *Russia and her Colonies,* (1st ed. 1953), 3rd ed., New York 1967, p. 182, where he states: "Referring to this trek of the Circassians a semi-official Russian publication admitted that 'a calamity of such proportions has rarely befallen humanity".

[12] "The Circassian Exodus", a letter to the Editor of *The Times*, June 17, 1864, p.7, cited also in Rosser-Owen, "*The First Circassian Exodus",* p. 26.

[13] Peter Brock, "The Fall of Circassia: A Study in Private Diplomacy", *The English Historical Review* 71/280, July 1956, p. 425.

means of subsistence and the epidemic of typhus and smallpox raging among them made their situation desperate...”[14]

At the end for those who survived the voyage, conditions on arrival in Turkey were horrific as well. Moshnin, the Russian Consul in Trabzon, reported: “*About six thousand Circassians were landed in Batum, [and] up to four thousand were sent to Çürüksu on the border [with Turkey]. They came with their emaciated and dying livestock. Average mortality seven people per day. About 240.000 deportees have arrived in Trabzon and its environs, of whom 19.000 have died. [...] Average mortality two hundred people per day. Most of them are sent to Samsun; 63.290 remain. In Giresun there are about fifteen thousand people. In Samsun and its environs over 110.000 people. Mortality about two hundred people per day. Typhus is raging.”*[15]

The estimated mortality rate among the Circassian refugees is again problematic. Justin McCarthy states that the mortality rate was at an average of 30 per cent.[16] According to McCarthy *“in the winter of 1863, twenty to fifty Circassians were dying each day in Trabzon. By the worst days of the next spring, 500 a day were dying; and 30.000 may have died at Trabzon alone. Those who landed at other ports, such as Samsun and Sinop, shared similar mortality. At the height of the immigration, 50 refugees a day were dying in Samsun”*.[17]

In 1864, Vice-Consul Stevens in Trabzon gives the rate at 50 per cent.[18] Stephen Shenfield claimed that *“the number who died*

---

[14] Stephen D. Shenfield, “The Circassians - A Forgotten Genocide?”, *The Massacre in History*, eds. Mark Levene / Penny Roberts, New York 1999, pp. 149-162, p. 153.

[15] Stephen D. Shenfield, *“The Circassians-A Forgotten Genocide?”,* p. 153-154. Moshnin’s figures imply mortality rates following arrival in Turkey in the region of 2.5 to 5 percent per month.

[16] See Justin McCarthy, “Factors in the Analysis of the Population of Anatolia, 1800-1878”, *Population History of the Middle East and the Balkans*, p.106. cited in Rosser-Owen, “*The First Circassian Exodus”,* p. 26.

[17] Justin McCarthy, “*Death and Exile”,* p. 36.

[18] FO 881/3065, No. 20, From Stevens, September 24, 1864, cited in Rosser-Owen, “*The First Circassian Exodus”,* p. 26.

in the Circassian catastrophe of the 1860s could hardly, therefore, have been fewer than one million, and may well have been closer to one-and-a-half million".[19]

The Mistake of Mixing Them with the Local Population

In the early 1864 the situation in Trabzon was already out of control. In February panic seized the city. Several officials and doctors who had come into contact with the Circassians became ill and died. Besides all the other problems, there was also the disregard for the proper burial of the dead.[20] Two months later in April, a fear of famine appeared given that more 100.000 Ubykhs were expected to arrive in Trabzon.[21]

Shortages became even more important when in May 1864 the bakers closed their bakeries and left town.[22] Disorder was generally feared, particularly among the refugees in the encampments due to the overcrowding and poor conditions, and to the lack of policing. The problem aggravated because the refugees kept the corpses among them, because they were provided with bread depending on how many people there were. So, in order to obtain as more as possible they counted the dead that they kept among them.

A significant mistake that increased the death rate was that refugees were mixed with the local population. In an article on *Times* on May 9, 1864 the columnist wrote: *"it is proposed to provide for a certain number of the emigrants by quartering them upon the population in the proportion of ten families to every Turkish village of 100 families. The wisdom of such a measure is, I think, doubtful. It will impose upon the people an obligation which*

---

[19] Stephen D. Shenfield, *"The Circassians - A Forgotten Genocide?",* p. 154. See also Rosser-Owen, "*The First Circassian Exodus",* p. 26.
[20] FO 881/1259, No.1, From Stevens to Russell, February 17, 1864, Rosser-Owen, "*The First Circassian Exodus",* p. 32.
[21] FO 97/424, No.9 From Stevens, April 15, 1864, Rosser-Owen, "*The First Circassian Exodus",* p. 32-33.
[22] FO 881/1259, No.15 From Stevens, May 19. 1864, Rosser-Owen, "*The First Circassian Exodus",* p. 33. See also Justin McCarthy, *"Death and Exile",* p. 37 and FO 195/812, No.10 From Stevens, May 19. 1864.

they are hardly in a position to assume – that of partially providing for a helpless and destitute class, who, for a time, at least, must prey upon the limited resources of the local inhabitants. It will lead, moreover, to the propagation of disease the infection of which has, to a certain extent, reached even the capital. It is to be hoped, therefore, that the decision may be modified. If a proper system of succour be established, the Turkish Government might make considerable capital of this movement. There are vast and fertile plains and tracts of land in Asia Minor, and other parts of the empire, comparatively denuded of population, to which the Circassians may be drafted with advantage."[23]

Indeed throughout this mixing with the sick refugees, disease spread among local population. Roads, parks and the market were littered with corpses or people who had died, and until June 1864 the refugees had risen to 120.000. This led to an outbreak of plague and expanded very quickly among people. In both cities, namely in Trabzon and Samsun, where the epidemic was a large outbreak, the deaths reached their daily 300-500.[24]

Dr. Barozzi's Efforts

In February 1864 the Italian Consul in Trabzon Sgr. Bosio reports: *"Until today 25.000 emigrants arrived here at this port as it is the most appropriate for that reason. The situations of indigence, the unacceptable sanitation conditions of these races and their congestion to the little accommodation that the Turkish government is able to offer, was the cause of a centre of diseases*

---

[23] *The Times,* May 9, 1864, p.11 reproduced in "The Circassian Exodus", *New Zealand Spectator* and *Cook's Strait Guardian*, Volume XIX, Issue 1987, 17 August 1864, p. 4. As Kemal Karpat writes: "The government made extensive use of the old Islamic ethics of aiding migrants by charging the native communities to accept the immigrants as brothers and help them build houses and lead a normal life in the new land". Kemal Karpat, "Muslim Migration: Response to Aldeeb Abu-Sahlieh", *Studies on Ottoman Social and Political History,* Leiden 2002, p. 322, and Rosser-Owen, "*The First Circassian Exodus",* p. 38.

[24] Donat Sampson, "The Conquest of the Caucasus by Russia", *The American Catholic Quarterly Review* 27/108, October 1902, APS Online, pp. 682-703, p. 682.

which in a short period of two months annihilated more than 4.000. At the beginning the epidemic shows its aggressiveness only to the Circassians, but since the last month, penetrates the local population and is leaving not few victims. The European community itself which count no more than 80 members paid with 10 members their death toll."[25] Just in two months from the outbreak of the epidemic the mortality among the local inhabitants had fallen just short of 550.[26]

Barozzi's efforts to abate the consequences of this forced migration gave good results. On May 28th the Consul Bosio sends a letter from Trabzon stating: *"Confirming you my previous report on the state of hygiene in that region, I am pleased to inform Your Excellency that the health status of this city and its surroundings is still excellent. The immigration of Circassians did not seem at all to have stopped or reduced. On the opposite, the last days the arrivals of ships filled with these hapless repeated without interruption; and their number, which I had the opportunity over 15 days to see myself in Akce Kale and Sare Dere where they camped, increased in this short period, from 18.000 to 48.000."*[27]

Professor Barozzi, Director General of Health, especially sent from Constantinople, believing from the beginning that the Circassians should not be mixed with the local populations implemented a proactive measure; Consul Bosio continues in his report: *"Dr. Barozzi [...] blocked the entrance of the city to the Circassians, and their isolation in places far from their homes, is*

---

[25] Archivio Storico-Diplomatico del Ministro Affari Esteri. Scritture Regno d'Italia, 1861-1887, B. 910 pacco n. 272, rapporti del consolato in Trebisonda 1862-67, Console Bosio, Trebisonda 20 Febbraio 1864. See also "The Circassian Exodus", *New Zealand Spectator* and *Cook's Strait Guardian,* Volume XIX, Issue 1987, 17 August 1864, Page 4, (From *The Times,* May 9, 1864, p.11.) Constantinople, April 28. 3/7. Among them was also a consulate staff. See also FO 78/1691, No. 3 From Barker, April 28, 1862, cited in Rosser-Owen, "*The First Circassian Exodus",* p. 51, and FO 78/1989 No. 3 From Palgrave, June 11, 1867. Rosser-Owen, "*The First Circassian Exodus",* p. 51-52.

[26] FO 881/1259, No.1 From Stevens to Russell, February 17, 1864 cited in Rosser-Owen, "*The First Circassian Exodus",* p. 32.

[27] ASD/MAE. Scritture Regno d'Italia, 1861-1887, B. 910 pacco n. 272, rapporti del consolato in Trebisonda 1862-67, Console Bosio, Trebisonda 28 Maggio 1864.

the cause for the perfect health of the indigenous people. While this state of affairs will continue with both prudent and orderly manner, there will not be any report of illness. 'Unfortunately we cannot say the same for the state of hygiene in Samsun. Due to an incriminating omission of the local authorities, there is now in this city, numbering just 12.000 indigenous inhabitants, a rally of about 80.000 Circassians. Because of their congestion into a few, narrow and unhealthy areas and particularly the almost total lack of food essentials, typhus did not take long to turn immigrants into carnage. And lately, even the population of Samsun, pay dearly, with not a few victims the misconceived hosting provided by the Ottoman government to the contemptuous breed of Circassians [...]"[28], *"Everywhere you meet with the sick, the dying, and the dead [...]"* writes Dr. Barozzi about Samsun and continues *"Every dwelling, every corner of the streets, every spot occupied by the immigrants, has become a hotbed of infection."*[29]

Consul Bosio reports: *"As soon as Professor Barozzi learned about the tragic circumstances in which Samsun was, rushed to flee toward that destination, but despite the capabilities that I recognize to him, I do not think that he can succeed there, immediate results, as in Trabzon. The Governor of Samsun has absolutely no financial means and the means to internment the immigrants; if the central government doesn't take rapid measures about this failure, in 3 months the bad atmosphere in Samsun, on conjunction with typhoid, will destroy Circassians and population. Dr. Barozzi himself seems to be disheartened by all these obstacles and in a separate letter that he sent me, he expressed as follows:*[30]

---

[28] ASD/MAE. Scritture Regno d'Italia, 1861-1887, B. 910 pacco n. 272, rapporti del consolato in Trebisonda 1862-67, Console Bosio, Trebisonda 28 Maggio 1864.

[29] Rosser-Owen, *"The First Circassian Exodus"*, p. 29. Dr Barozzi, Sanitary Inspector to the Ottoman Board of Health, quoted in 'The Circassian Exodus', *The Times*, June 13, 1864, p.10. (See Appendix III for the full text of his report on Samsun.).

[30] ASD/MAE. Scritture Regno d'Italia, 1861-1887, B. 910 pacco n. 272, rapporti del consolato in Trebisonda 1862-67, Console Bosio, Trebisonda 28 Maggio 1864.

'I am in the middle of a fire, this says it all for those who understand... Yet I wonder what I could do in this horrible prison. My friend, the affairs of your quiet town of Trabzon is nothing compared to what is happening here. I do not know really how to untangle. As for whether I can make it through, is one thing that is more difficult at present to provide but to foretold.'

The Royal consular representative in Samsun, on an official report, which I have the honor to attach here, as enclosed copy for His Excellency, confirm the above cited information gathered from most valid sources".[31]

Indeed the Consular Agent in Samsun A. De Caravel wrote in a letter from Samsun on May 22, 1864, the following:

"Your Excellency Mr. Consul,

It is indescribable the turmoil prevailing in the region, because of the invasion of 60.000 Circassians who continue to arrive. Their misery is also unspeakable; but even more unfortunate is that the local authorities, which want to cordially welcome them, lacking the necessary resources to meet the needs of their guests.

It's painful to see that in addition to illness (chicken pox and typhus) which decimate these miserable, many were perceived, staggering, collecting garbage to saturate their hunger. From this it should not be assumed that many and even more must have died due to starvation? The measures taken by the authorities were the worst. The last days the city had a lack of bread. The bakers, who are mostly poor, could not, by appropriation, provide a huge amount of the bread requested. As if this were not enough, the government has so far never send a dime, and the office refuses to give them even a minimum amount.

[31] ASD/MAE. Scritture Regno d'Italia, 1861-1887, B. 910 pacco n. 272, rapporti del consolato in Trebisonda 1862-67, Console Bosio, Trebisonda 28 Maggio 1864.

Thanks to the actions of Mister Barozzi, the authorities began to evacuate the city. These unfortunates are sending some leagues away from Samsun, likely to die from starvation and the survivors are sending to the interior, suffice it to present sufficient transport facilities. The guards set by the Sanitary Inspector to guard, were for several times attacked or threatened with barrels and the authorities decided to use gravediggers to open deep pits for some hundreds of the impoverished, dying every day. We wonder now what would be really the state of public health when the weather becomes warmer. There is a fear of infectious disease and already many Europeans and Armenians, Greeks and Turks in the region, prepared to leave for a while Samsun."[32]

The Response of the Ottoman Authorities to Deal with Refugees[33]

As far as the help from the Ottoman authorities is concerned, Barozzi states: *"I found the Mutessarif dismayed, and altogether at a loss how to act in such an emergency. Atta Bey is without money and credit; he has not got enough to pay the men who remove the dead. In the market nothing is given him except for ready money, not even a few yards of long cloth for winding-sheets. There is no one to take care of the immigrants, no service organized for the burial of the dead, no horses, no carts, no boats, nothing"*[34] and continues *"the question which we have to deal*

[32] ASD/MAE. Scritture Regno d'Italia, 1861-1887, B. 910 pacco n. 272, rapporti del consolato in Trebisonda 1862-67, lettera del R. Delegato Consolare di Samsun al Console Bosio, Samsun li 22 Maggio 1864. See also Justin McCarthy, *"Death and Exile",* p. 37.

[33] Rosser-Owen, "*The First Circassian Exodus"*, p. 34-43. See also Justin McCarthy, *"Death and Exile",* p. 36-37, where he states: "The Ottoman Empire was completely unprepared for the forced immigration of Circassians. Sanitary conditions in the empire were none too good in the best of times, and the general poverty of the empire allowed for little in the way of relief payments or supplies. Other than sending what few doctors and what medicine was available, the Ottomans could do little else". See also p. 38.

[34] Report to the Board of Health of the Ottoman Empire, Samsun, May 20, 1864, cited in Rosser-Owen, "*The First Circassian Exodus",* p. 69 (Appendix III). Even though the authorities tried to limit the calamity with gathering them in camps and ameliorate their situation, in the encampments outside Trabzon, 'Saradereh' and 'Akchekaleh', was estimated that 300 deaths were occurring

with is absolute deficiency of money and of a police force. Government must make haste to send these pecuniary supplies, as well as a body of police, in order to avoid disturbances. There are at present here from 70.000 to 80.000 individuals without bread, and there is no one to keep them down in case of disorderly conduct. I wish it were possible that his Highness the Grand Vizier could come here and witness the spectacle which this ill-fated town and the encampments present. I am fully aware that it is not easy for the Turkish government to transport quickly elsewhere such a large population; but it is the Government alone that is able to come to the assistance of the Mutessarif, by sending him the sum necessary for the maintenance of the immigrants".[35]

A report from Bulwer to Rusell states: *"The Ottoman government is willing to afford the refuge they desire. But its means for doing this are, as your Lordship knows, scanty; what it has already done -and this, comparatively speaking, is little- has been at a cost of 200.000 pounds".*[36] The response of the Ottoman authorities in this wave of refugees who initially thought it would be 40.000-50.000 people cannot be considered satisfactory.[37] More specifically complaints were made by Circassians in

daily. See Rosser-Owen, "*The First Circassian Exodus",* p. 31, FO 97/424, No. 10 From Stevens, June 18, 1864.

[35] Report to the Board of Health of the Ottoman Empire, Samsun, May 20, 1864, cited in Rosser-Owen, "*The First Circassian Exodus",* p. 70 (Appendix III).

[36] FO 881/1259, Bulwer to Rusell, Constantinople, 3 May 1864 and Paul B. Henze, *"Circassian resistance to Russia",* p. 103. The Ottoman authorities faced financial difficulties in transporting the refugees from Trebizond, Samsun etc. to the Southeastern Anatolia since the 1861-1862. See, Georgi Chochiev and Bekir Koç, "*Some Notes",* p. 83.

[37] Paul B. Henze, *"Circassian Resistance to Russia",* p. 103. On p. 110, footnote 90 he mentions that "an unpublished Istanbul University doctoral dissertation based on extensive exploitation of Turkish archival sources provides the most comprehensive available survey of the Ottoman experience in receiving and resettling Caucasian refugees: Bedri Habiçoğlu, 'Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na Göçler ve İskanları', History Department, Faculty of Literature, University of Istanbul, 1983". About the inefficient implementation of the central authorities see Georgy Chochiev, "Some Aspects of Social adaptation", p 6. See also Rosser-Owen, "*The First Circassian Exodus",* p. 35 passim.

Inebolu who felt the authorities had abandoned them[38] and in a letter sent from Inebolu to the *Levant Herald* complained about the Board of Health, that they should be organized better.[39] However, the Ottoman documents show that the authorities took into consideration very seriously any complaint and they try to address the migrant's problems.[40]

Although the authorities and Dr. Barozzi tried to concentrate the refugees in encampments and far from the local population, they managed to escape and find their way to town. The doctor reports: *"[...] upwards of 30.000 individuals, coming from the encampment at Irmak and Dervend, encumber the squares, obstruct the streets, invade enclosed grounds, penetrate everywhere, remain stationed there during the whole day, and retire only late after sunset."*[41]

At the peak of the Circassian exodus from 1862-1865, often as soon as refugees were cleared from a region new arrivals would take their place and problems would start anew. Each batch of new arrivals could number tens of thousands of Circassians, in some cases numbers neared the hundred thousand mark and more.[42]

In conclusion, Samsun and Trabzon carried the largest wave of refugees and therefore suffered from disease and even famine for an extended period of about a decade.[43]

---

[38] Rosser-Owen, "*The First Circassian Exodus",* p. 39, 'The Circassian Emigration', *The Scotsman*, September 13, 1864, p. 3.
[39] Rosser-Owen, "*The First Circassian Exodus",* p. 39, Reproduced in 'The Circassians', *The Times*, September 10, 1864, p. 10
[40] Georgy Chochiev, *"Some Aspects of Social adaptation",* p. 5-6.
[41] *The Times*, June 13, 1864, p. 10 cited in Rosser-Owen, "*The First Circassian Exodus",* p. 31.
[42] On December 9, 1865 it is estimated that there were 172.000 Circassians on the Black Sea. See The Emigration of the Circassians", *Otago Witness,* 9 December 1865, p. 3. The same in *Otago Daily Times,* Issue 1230, 6 December 1865, p. 5.
[43] Rosser-Owen, "*The First Circassian Exodus",* p. 29.

While in February Consul Bosio believed that there is hope to face the situation due to the measures taken by Dr. Barozzi, in May Dr. Barozzi himself writes that he is in the middle of a storm and does not know how to untangle. Indeed, as time passed and the authorities realized the magnitude of the task and the tragedy that had taken place, significant efforts were made to address the phenomenon. A 15-day quarantine was set up, the refugees were transferred quickly to other safer places, the dead were buried properly, and generally the Ottoman authorities took a significant responsibility to tackle the problem.[44] The experience acquired from this adventure made them more effective later in the final migration of Abkhazia in 1867.[45]

Sources

Archivio Storico-Diplomatico del Ministro Affari Esteri. Scritture Regno d'Italia, 1861-1887, B. 910 pacco n. 272, rapporti del consolato in Trebisonda 1862-67.

British Foreign Office: 78/1691, 78/1989, 97/424, 195/812, 881/1259, 881/3065.

Bram, Chen, "The Congresses of the International Circassian Association: Dilemmas of an Ethno-National Movement", *The Caspian Region,* Vol. II, *The Caucasus,* ed. Moshe Gammer, London 2005, p. 66-103.

Brock, Peter, "The Fall of Circassia: A Study in Private Diplomacy", *The English Historical Review* 71/280, July 1956, p. 401-427.

Chochiev, Georgi/Bekir Koç, «Some Notes on the Settlement of Northern Caucasians in Eastern Anatolia and their Adaptation Problems (the Second Half of the XIXth Century -the Beginning of the XXth Century)», *Journal of Asian History* 40/1, 2006, pp. 80-103.

[44] Rosser-Owen, "*The First Circassian Exodus",* p. 39 passim.

[45] Justin McCarthy, *"Death and Exile",* p. 35-6 and Rosser-Owen, "*The First Circassian Exodus",* p. 41-42.

Chochiev, Georgy, "Some Aspects of Social adaptation of the North Caucasian Immigrants in the Ottoman Empire in the Second Half of the XIXth Century (on the Immigrants' Applications to Authorities)", pp. 1-20. Paper presented at *The 15th Turkish Congress of History*, Ankara September 2006. Online available: http://www.circassianworld.com/pdf/G_Chochiev_Immigrants_Applications.pdf> [20 October 2010].

Geraci, Robert, "Genocidal Impulses and Fantasies in Imperial Russia", *Empire, Colony, Genocide: Conquest, Occupation, and Subaltern Resistance in World History*, ed. A. Dirk Moses, New York, Oxford 2008, pp. 343-371.

Henze, Paul B., "Circassian Resistance to Russia", *The North Caucasus Barrier: The Russian Advance Towards the Muslim World,* ed. Marie Bennigsen Broxup, London 1992, p. 62-111.

Jersild, Austin, *Orientalism and Empire: North Caucasus Mountain Peoples and the Georgian Frontier, 1845-1917*, Montreal 2002.

Karpat, Kemal, "Muslim Migration: Response to Aldeeb Abu-Sahlieh", *Studies on Ottoman Social and Political History,* Leiden 2002, p. 311-326.

Kaya, Ayhan, "Political Participation Strategies of the Circassian Diaspora in Turkey", *Mediterranean Politics* 9/2, Summer 2004, pp. 221-239.

Kolarz, Walter, *Russia and her Colonies,* (1st ed. 1953), 3rd ed., New York 1967.

Kyriakidis, Theodosios, "Epidemic Diseases in late Ottoman Trebizond" paper presented at the 11th IAOSEH Congress at Bilkent University (unpublished).

McCarthy, Justin, "Factors in the Analysis of the Population of Anatolia, 1800-1878", *Population History of the Middle East and the Balkans*, Analecta Isiana LXII, Istanbul 2002, pp. 85-112.

McCarthy, Justin, *Death and Exile, The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922,* 2nd ed., Princeton, NJ. 1996.

Richmond, Walter, "The Northwest Caucasus: Past, Present, Future", *The Caucasus War*. New York 2008, pp. 51-80,

http://www.circassianworld.com/Richmond_NWCaucasus.html [20 October 2010].

Rosser-Owen, Sarah A.S. Isla, "*The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire (1858-1867), and the Ottoman Response, Based on the Accounts of Contemporary British Observer*", University of London School of Oriental and African Studies Master Thesis, 2007.

Sampson, Donat, "The Conquest of the Caucasus by Russia", *The American Catholic Quarterly Review* 27/108, October 1902, p. 682-703.

Shenfield, Stephen D., "The Circassians-A Forgotten Genocide?", *The Massacre in History*, eds. Mark Levene/ Penny Roberts, New York 1999, pp. 149-162.

White, Sam, "Rethinking Disease in Ottoman History", *International Journal of Middle East Studies* 42, 2010, pp. 549-567.

Newspapers:

"The Circassian Exodus", *The Times,* May 9, 1864, p. 11.

"The Circassian Exodus", *The Times*, June 13, 1864, p. 10.

"The Circassian Exodus",*The Times*, June 17, 1864, p. 7.

"The Circassians", *The Times*, September 10, 1864, p. 10

"The Circassian Exodus", *New Zealand Spectator* and *Cook's Strait Guardian*, Volume XIX, Issue 1987, 17 August 1864, p. 4.

'The Circassian Emigration', *The Scotsman*, September 13, 1864, p. 3.

"The Emigration of the Circassians", *Otago Witness,* 9 December 1865, p. 3.

Otago Daily Times, Issue 1230, 6 December 1865, p. 5.

KAFKASLARDAN KARS'A HÜZÜNLÜ YOLCULUK

Jülide AKYÜZ-ORAT/Mustafa TANRIVERDİ

Giriş

Rusya açısından Kafkasya, güneye doğru yol almak ve Orta Asya'da hâkim olmak için önemli bir dayanak noktası teşkil etmekteydi. Rusya, bu önemli dayanak noktasını ele geçirerek Hazar'ı bir iç deniz hâline getirmeyi ve bölgeye tam anlamıyla hâkim olmayı amaçlamaktaydı. Kafkasya ve Orta Asya'da uygulamayı amaçladığı bu planlar, Rusya'yı iki Müslüman devlete rakip hâle getirecekti. Rusya Karadeniz, Balkanlar ve Kuzey Kafkasya'da Osmanlı Devleti; Güney Kafkasya'da ise İran'la uzun soluklu bir mücadeleye girişecekti.[1] Rusya'nın bu mücadelesi iki devletle sınırlı kalmayacak, aynı zamanda Kafkas halklarıyla da şiddetini arttırır bir surette devam edecekti.

"1829 yılından beri Kafkasya'da Rus istilâsına karşı sürdürülen Türk ve Çerkes kabilelerinin hürriyet mücadelesi, 5 Aralık 1859'da Şeyh Şamil'in esir düşmesiyle boyut değiştirdi ve giderek zayıfladı. Bu tarihten sonra Çerkes milli mukavemeti, dağınık bir hâlde devam etti. Çerkeslerden Natuhayların 1860'daki mağlubiyeti ve 1861-62'de Laba ile Bela suları arasındaki sahanın Çerkeslerden temizlenmesi Çerkes direnişini sona doğru yaklaştırdı. Çerkesler, 1861'de Kafkasya'yı ziyaret eden II. Alexandr'a bir heyet göndererek Çerkes topraklarının zaptından vazgeçilmesini istediler. Ancak II. Alexandr'dan: "ya gösterilecek yerlere veya Türkiye'ye göç ediniz" cevabını aldılar. Çerkeslerin Ruslara karşı şiddetle mukavemet ettikleri yıllarda Petersburg'da Çerkes muhaceretini kontrol edecek bir komisyon

---

[1] Rus-İran mücadelesinde İngiltere ve Fransa, Kafkasya'nın önemini dikkate alarak İran'a hâkim olan Gacarlar Hanedanı'nı Rusya'ya karşı desteklemiş ve silahlandırmışlardır. İradə Məmmədova, *Lənkəran Hanlığı Birinci Rusiya-İran Muharibesi Dövründe,* Bakı 2007, s. 19.

bile kurulmuştu. Komisyon, ilk iş olarak 1862'de "askerî ve siyasî bir tedbir olmak üzere, Çerkeslerin tehcirine" karar vermişti. Bunun bir neticesi olarak yaklaşık 100.000 Çerkes dağlardan ovalık kısma göç ettirilerek Rus ekseriyeti içinde dağınık olarak iskân ettirildiği gibi, 1.500.000 Çerkes de Osmanlı Devleti topraklarına sevk edilmek üzere, yurtlarından zorla çıkarılmışlardı. Çerkesler ekili olan tarlalarını, bağ ve bahçelerini olduğu gibi bırakmak zorunda kalarak yalnızca yanlarında taşıyabilecekleri eşyaları ile hayvanlarını alıp mecburi bir göç yolculuğuna çıkmışlardı.[2]

Kuzey Kafkasya ahalisinin yüzlercesini etki altında bırakan bu gelişmeler; beraberinde hastalık, açlık ve ölümü getirmekteydi. Canlarını kurtarmak isteyen Kafkas kabileleri Karadeniz sahillerinde birikmiş ve kendilerini Osmanlı topraklarına götürecek gemileri beklemeye koyulmuşlardı. Bu bekleyiş günlerce hatta haftalarca sürebilmekteydi.

Kafkasya'dan çıkılan bu acılı yolculuklarda çoğunlukla deniz yolu tercih edildi. Ancak Karadeniz'in zaman zaman fırtınalı olması nedeniyle tehlike arz etmesi ve gemi beklemenin uzun ve meşakkatli bir iş olması kara yolunun da muhaceret yolu olarak kullanılmasında etkili oldu. Kara yolculuğunun Anadolu'ya girişte en önemli duraklarından birisi sınıra yakınlığı dolayısıyla Kars ve çevresi oldu.[3]

Muhacirlerin Kars'a Gelişi

Rusya'nın baskıları karşısında daha fazla dayanamayan Kafkas ahalilerinden kara yoluyla gelenler 1860 yılı başlarından itibaren Kars'a giriş yapmaya başlamışlardı. Kars'a yapılan bu göçler kabileler hâlinde yapılmakta, kimi zaman çok büyük rakamlara ulaşmaktaydı.

Kara yoluyla yapılan göçlerin önemli bir sayıya ulaşması ile birlikte Rusya'nın göç konusundaki tavrı değişti. Göç hareketinin

---

[2] Mirza Bala, "Çerkesler", İA/3, MEB Yayınları, İstanbul 1993, s. 384.
[3] Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876),* Ankara 1997, s. 87.

başlangıcında Rus hükümeti izleyici durumunda kalmıştı. Fakat göç hareketinin gittikçe daha büyük boyutlara ulaştığı görünce mahallî yetkililer aracılığıyla önlem alma gereği hissetti. Pasaport almanın zorunlu kılınması bu önlemlerdendi. Pasaport alma işlemi birtakım formalitelere (yani vergi borcunun olup olmadığı ya da bir suçtan aranıp aranmadığı gibi) bağlanınca göç hareketi yavaşladı. Bu konuda 6 Eylül 1867 tarihli *Novosti* gazetesinde yer alan *"Ez-cümle bazı kerre ahali-i islamiyenin muhacereti teşvik ve bazen de men' olunduğu [...]"* ifadesi dikkat çekmektedir. Daha sonraları merkezî hükümet göçlere sınırlama getirerek, ancak halkın onda birinin göç edebileceğine karar verdi. Göçün sadece deniz yoluyla ve belirli limanlardan yapılması gerektiği duyuruldu. Ancak Rusya'nın bu tutumu göç hareketinin azalmasına değil; aksine daha da artmasına yol açtı.[4]

Rusya'nın tavrındaki bu değişikliğin en önemli sebebi Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarına yapılan göçlerin bir süre sonra kendisi için zararlı hâle gelmesinden endişe duymasıydı. Türlü acılarla göç yolculuğuna çıkan Kafkas kabilelerinin fırsat bulduklarında Rusya'dan bunun intikamını sormaları muhtemeldi. Rusya'nın engelleme girişimleri sonuçsuz kaldı ve Kafkas kabileleri akın akın Kars sınırına doğru hareket ettiler.

5 Şaban 1276/27 Şubat 1860 tarihli belgede Çerkes ahalisinin önde gelenlerinden olan Gazi Bey ve refakatindekiler Hacca gitmek istediklerini gerekçe göstererek Rusya pasaportu ile ve 160 kişilik bir grupla Kars'a geldi ve ardından Osmanlı Devleti'nin tebası olma arzu ve emelinde olduklarını Osmanlı hükümetine bildirdiler. Gazi Bey daha sonra ailesini Kars'ta bırakarak 4 kişiyle birlikte İstanbul'a gitti. Hükümet; mevsim kış olduğundan bunların Kars ve çevresinde münasip yerlere iskân edilmelerini, içlerinde çok muhtaç durumda olanlara un ve arpa verilmesini ve bahara kadar barındırılmalarını, bir taraftan da Erzurum civarında iskânları için uygun yerlerin araştırılmasını istedi.[5] Gazi Bey İstanbul'dan döndüğünde bir müddetten beri

---

[4] Saydam, *age*, s. 85.
[5] BOA, A. MKT. UM. 461/82.

Kars'ta konaklayan ailesini de yanına alarak Sivas'a geldi ve Uzunyayla civarında iskân edildi.[6]

Kars'ta konaklayan Gazi Bey ve beraberindekiler, 500 kadar Çerkesin daha yolda olduğunu ve 5.000 kadar Çerkesin de göç etmek arzusunda olduğunu bildirince, bu kadar nüfusun buralarda kışlamasının sıkıntılı olacağından, bunun için ne yapılması gerektiği konusu yetkililerin endişelenmesine yol açtı. Gelecek olan aile reislerinin huduttan içeri alınmamaları düşünüldüyse de bu düşünceden vazgeçildi ve Kars Mutasarrıfı Şerif Paşa'ya haber verildi. Erzurum eyaletinde Eleşkird; Hınıs kazasında Tekman ve Pasin-i Ulya ile Süfla kazalarında bulunan boş mahallere söz konusu familyaların iskân edilebilecekleri, ancak ne kadar muhacirin geleceği bilinmediğinden bu mahallerin yeterli olup olmayacağının da layıkıyla araştırılması gerektiği komisyona beyan edildi.[7]

"Çerkes ahalisi mütehayyizanından Gazi Bey refakatinde bulunan yüz altmış nüfus familyalarıyla beraber hacc-ı şerife azimet etmek üzere Rusya devleti tarafından pasaporta ahzıyla Karsa vürud ederek tabiyet-i devlet-i aliyeyi emel ve arzu etmekde bulundukları ve müsafereten familyasını Karsda bırakarak kendüsü 4 nefer refikasıyla der-saadete azimet eylemiş olduğu beyan-ı alisiyle bunların hengam-ı şita olduğundan bir mahalle sevk ve iskânları kabil olamayacağına binaen şimdilik bu civarlarda münasib kasaba ve kuralara yerleşdirilerek ve içlerinde pek muhtac olanlara münasib mıkdar hınta ve dakik verilerek ol bahara kadar barındırulub bir tarafdan dahi Erzurum eyaletinde iskânlarına kabil münasib mahaller taharri ve tahkik olunması ve bir de zikr olunan adamların ifadesine göre yine kendü kabilelerinden olarak Karsa gelmek üzere yolda beş yüz kadar familya olub bunlardan başka daha beş bin familya vürud etmek üzere bulunduğundan bunların cümleten buralarda kışlamaları enva-i su'batı? mucib olacağı ve bunlar hakkında bir

---

[6] Tolga Akay, "*Kafkasya'dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskân (1859-1876)",* Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2009, s. 79.
[7] BOA, A. MKT. UM. 461/82.

usul ittihazı sefaretle kararlaşdırılmak üzere bulunduğu cihetle işbu kararın savb-ı çakeraneme irade ve işarına değin öyle familyalar reisi hududa geldiği hâlde berü tarafa alınmayub [...] nefs-i Erzurum eyaleti dâhilinde kain Eleşkird kazasıyla Hınıs kazasında kain Tekman tabir olunan mahal vasi ve hâli ve bu makule familyaların iskânlarına münasib ve muvafık olub bunlardan maada Pasin-i ulya ve Süfla kazalarında dahi boş mahaller bulunub oraların dahi bu misüllü familyalar yerleşdirilmesine elverişli idüğü anlaşılmış olduğundan keyfiyetin sürat-i arz ve işarına ictisar olunmuş ve fakat işbu yetmiş altı familyadan başka zikr olunan mahaller daha hayli familya iskânına kabil ise de ne mıkdar hanenin sığışabileceği buraca ber vech-i sıhhat bilünemediğinden ve bunun dahi layıkı vechi üzere tahkik ve arz ve inhası lazımeden add olunduğundan keyfiyet bi'l-etraf kazaha-yı mezbure taraflarından istilam kılınmış ve beyan-ı hâle dair mazbataların kariben vürudu me'mul bulunduğundan anların dahi vusulüyle keyfiyet-ı hakikati vechle anlaşıldıkda arz ve ifadesine ibtidar olunacağı der-kar bulunmuş olmağla ol babda emr ve ferman 5 Şaban 276."

Çerkes ve Nogay kabilelerinin kış aylarında hayatları pahasına Osmanlı topraklarına giriş yapmaya çalışmaları üzerine Bâb-ı Âli'de toplanan "Meclis-i Mahsus", muhacirlerin ihtiyaçlarının karşılanmasında bir sorun yaşanmaması adına bir takım tedbirler alınması noktasında karara vardı. Buna göre Rusya Büyükelçiliği nezdinde teşebbüste bulunularak, muhacirlerin kış mevsiminin ağır koşullarında perişan olmamaları için göç yolculuğunun yaz mevsimine ertelenmesi istendi. Ayrıca her kabileden birer vekil gönderilerek hükümetin muhacirler için sunabileceği imkânı ve iskân edilecekleri mekânları görmeleri, ona göre oradan hareket etmeleri istendi. Ancak bu tedbirlerin uygulanması mümkün olmadı. Bu tedbirlerin konuşulduğu sırada 3.000 ailenin Bayezit, Kars ve Ardahan taraflarından yüzer hanelik gruplar hâlinde yola çıktığı Rus Büyükelçiliğince Osmanlı Hariciye Nezaretine bildirilmişti.[8]

---

[8] Saydam, *age,* s. 87.

1864 yılının hemen ardından Kars'a doğru yapılan göç hareketi hız kazandı. 1865 yılında 2.000 Çeçen atları ve sığırlarıyla birlikte kara yoluyla Kars'a geldi.[9] Muş ve Diyarbakır vilayetlerine sevk edilecek olan 60.000 Çeçen'in daha bu yolu kullandığı belirtilmektedir.[10]

Çerkes Muhacirlerinin Kars'a İskânı

Çerkes muhacirlerinin Anadolu topraklarına gelinceye kadar çektikleri sıkıntılar iskânları sürecinde de devam etti. Osmanlı Devleti'nin türlü gailelerle uğraştığı 19. yüzyılda, devlet muhacirlerin taleplerini karşılamakta yetersiz kaldı. Kafkasya'dan gelen muhacirlerin, özellikle Çerkeslerin iskânı Osmanlı Devleti'nin sosyal ve politik değerlendirmeleri neticesinde yapılmaya çalışıldı. Osmanlı Devleti, Müslüman olan Kafkas kabilelerinin Anadolu topraklarına gelme taleplerini istisnalar dışında geri çevirmedi. Gelen muhacirlerin memleketin miri arazi ile sahipleri tarafından terk edilen arazileri iskân yoluyla şenlendirmelerinin ekonomiye önemli bir katkı sağlayacağı öngörüldü. Ancak Osmanlı Devleti'nin muhacirleri kabulü sadece bununla açıklanamazdı. İnsani yardım yapması gerektiği bir zamanda bunu Kafkas ahalisinden esirgememeye özen gösteren bir yaklaşım olarak nitelendirmek daha doğru olacaktır.

Muhacirlerin iskânı konusunda teşkilatlanmaya giderek 1860'da "Muhacirin Komisyonu"nu kuran Osmanlı Devleti, bu tarihten sonra kendine özgü bir iskân politikası oluşturmaya çalışmıştır. İskân esnasında ve sonrasında, daha sonra genişleyecek olan bu komisyonun muhacirlerin her türlü sorununun çözümünde büyük etkileri olmuştur.

---

[9] Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul 2003, s. 112; "*Göçmenlerin rahat etmesi, bölgenin mamurlaşması, Müslüman nüfusun artması amacıyla Erzurum, Diyarbakır ve Van'da toplam 247.400 dönüm kullanılmayan arazi yerleşime açıldı. Buraya daha çok Trabzon yoluyla gelen muhâcirler yerleştirilecekti. Ancak, bu duruma özellikle Diyarbakır Ermeni Piskoposu Müslüman nüfusun artmasını istemediğinden karşı çıkıyordu.*" Nedim İpek, *Rumeliden Anadoluya Türk Göçleri,* Ankara 1999, s. 206.

[10] Karpat, *age*, s. 112.

Osmanlı topraklarına ulaşan muhacirler öncelikle geçici iskân bölgelerine gönderilmekte, daha sonra kalıcı iskân yerleri belirlenmekte idi. Bu durumda Kars'ın Çerkes muhacirlerinin geçici iskân bölgesi olduğu söylenebilir. Burada bir müddet kalan kalabalık Çerkes kabileleri daha sonra Erzurum'a giderek buradan asıl ikametgâhlarına doğru yola çıkarılıyorlardı.[11] Ancak Kars'ta kalıcı olarak iskân edilen pek çok Çerkes kabilesi de vardı.[12]

1865 yılı baharında çok sayıda Çeçenin Kars üzerinden Osmanlı topraklarına giriş yapacağının öğrenilmesi üzerine, iskân işlerinde tecrübe kazanan ve Rumeli'deki muhacirleri başarılı şekilde iskân eden Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî azâsı Mirliva Nusret Paşa, muhacirleri karşılamak ve sevk edilecekleri yerleri belirlemek üzere görevlendirildi. 10.000 kuruş maaşla görevlendirilen Nusret Paşa bölgede on ay kaldı. Nusret Paşa'nın muhacirlerin sorunlarının çözümünde etkili olması için kendisine yeterli sayıda memur ve Rusça ile Fransızca bilen bir tercüman istihdam olundu. Kars, Erzurum vilâyetine bağlı bir sancak olduğundan Mirliva Nusret Paşa, Erzurum Muhacirin Komisyonu ile ortaklaşa hareket etmekteydi.[13]

Nusret Paşa'ya sunulan bu imkânların Osmanlı hükümetinin "muhacir politikası"nın bir gereği olarak yapıldığı kabul edilebilir. Bu sayede muhacirlerin ihtiyaçları daha iyi anlaşılacak ve hızlı ve yerinde sonuçlar elde edilebilecekti.

Kara yoluyla sınırdan gelenlerin çoğu hayvanlarını beraberlerinde getirdiklerinden, bununla ilgili hazırlattığı "Arz Tezkiresi"nde *"nüfûs-u merkûme emvâl ve hayvanlarıyla geleceklerinden emsalinden ziyâde dikkat ve itinâ ile kabul olunup yollarda mahfûziyet-i kâmile ve nezaret-i mahsusa-ı âdile tahtında bulundurulmaları"nı* bildiriyordu. Gerçekten de bu

---

[11] Mustafa Tanrıverdi, "*Karapapakların Anadolu'ya Göçü (1877-1914)",* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2009, s. 53.
[12] BOA, İ. MVL, 523/23518.
[13] Saydam, *age,* s. 113.

muhacirlerin ilk grubu Mayıs başlarında yanlarında 690 baş hayvan olduğu hâlde Kars'a gelmişlerdi.[14]

Kars sancağına gelen Çerkes muhacirleriyle ilgili Kasım sonları 1864'de yazılmış tahrirlerden muhacirlerin yerleşme yerleri, miktarları ve durumları hakkında bilgi almak mümkündür. Çerkesler, Kars sancağında yoğun olarak Soğanlı Dağı civarında iskân edilmişlerdir. Aşağıda bu merkezlerin isimleri yer almaktadır:

"Kars ve tevabi-i kazalarının muhacirin-i çerakise iskân etdirilen züküratı kuraların mikdarını mübin pusulası

Kars kazası kuraları

Sarıkamış karyesi [...] cenab-ı aliyyeden ve sair mesarifatı ahali-i meskune tarafından verilmek üzere bir cami-i şerif ile bir bab mekteb-ı sıbyan inşasına
İzam karyesi
Ağpınar karyesi
Hamamlı karyesi karye-i mezkure dahi ber minval-i meşruh cami ve mekteb inşa etdirileceği
Alisofu karyesi bu dahi
Buzat karyesi
Eğrice karyesi
Gökçe hermet karyesi bu dahi
Güllü karyesi
Selimköy karyesi
Tepecik karyesi bu dahi
Güllük karyesi
Dülbendli karyesi
Yedikilisa karyesi
Karsa tabi Keçivan nahiyesi kuraları
Yalnızçam karyesi bu dahi
Alagöz karyesi
Oluklu karyesi

---

[14] Saydam, *age*, s. 147.

Karsa tabi Şöregel kazası kuraları
Kurdhane karyesi
Camuşlu karyesi
Karsa tabi Zaruşad kazası kuraları
Eski keçebörk karyesi"

Zaruşad, Şöregel, Keçivan kazaları köyleri ile Kars kazası köylerinde yerleştirilen Çerkeslerin iki ya da üç sene önce geldikleri, burada iskân ve tavattun olunduklarının tespiti belgeden yapılabilmektedir. Belgede Çerkeslerden "*terbiye ve medeniyete kabiliyetleri olduğu, yiyeceklerinin pak ve temiz olduğu, hayvanlarının gayet güzide olarak 500 atlı çıkarabilecekleri*" şeklinde bahsedilmektedir. Tüm bu güzel ifadelerden sonra Çerkeslerin cami ve okul ihtiyaçları hakkında yapılacaklar dile getirilmiştir. Buna göre; Sarıkamış, Hamamlı, Tepecik ve Yalnızçam köylerinde bir cami ile yanında bir sıbyan mektebi inşa edilecek, sadece dülger* yevmiyeleri hazine tarafından karşılanacak, kereste, mismar ve diğer malzemeler ile cami hocaları kendilerince görevlendirilecek ve idare edilecektir. Bu kararların hemen icrası için Kars Mutasarrıfı Emin Paşa'ya haber verilmiştir.

"[...] mezkur pusulada meşruh olduğu cihetle Sarıkamış ve Hamamlı ve Tepecik ve Yalnızçam karyelerinde birer bab cami-i şerif ile ittisallerinde birer bab sıbyan mektebinin inşası lazım olmasıyla yalnız dülger yevmiyeleri hazineden olmak ve kereste ve mismar ve levazımat-ı saireleri muhacirin-i merkume tarafından tesviye olunmak ve hocalarını kendüleri tavzif ve idare etmek üzere cevami ve mekatib-i mezkurenin bina ve inşası kararlaşdırılub ol vechle heman icra-yı muktezası hususu Kars sancağı mutasarrıfı saadetlü Emin Paşaya tevcih olunarak mübaşeret olunmuşdur [...]".[15]

Çerkeslerin cami ve mektep ihtiyaçları bu şekilde karşılanırken Çerkes muhacirleri arasında asilzâde olduğu

* marangoz, yapı ustası.
[15] BOA, İ. MVL, 523/23518.

anlaşılan 11 çocuğun nerede okutulacağı konusunda bir kararsızlık yaşanmıştır. Çerkes beğzâdesi olduğu anlaşılan bu çocukların hemen hemen hepsi Kuran-ı Kerim'i en az bir kere hatmetmiş, terbiyeli, tedris ve tahsil isteyen çocuklardı. Bu nedenle çocukların İstanbul'a gönderilerek Valide Mektebi'nde veya tespit edilecek başka bir mektepte eğitim görmeleri daha uygun olacaktı.

"[...] zikr olunan Çerkes beğzadelerinin der-saadet mekatibinde talim ve tahsil-i ulum ile terbiye olmak üzere leffen takdimine ihtira olunan diğer pusulada resm ve şöhretleri mastur ve muharrer 11 nefer etfal-i çerakisenin der-aliyyeye izam olunması hususu işarı rica olunmuş ve bunların hepsi de birer kere hatm-i kuran-ı azim edüb tedris ve tahsil yoluna girmiş olduğu hâlde terbiye-i dest-i [...] saltanat-ı seniyyeye tevdi'inin te'biden külliyesiyle beraber ahali-i merkumenin dahi başkaca iftiharlarını istilzam edeceğinden etfal-i merkumenin der-aliyyede valide mektebine veyahud tesbit buyurulacak mekatibin birine gönderilmek üzere keyfiyet emr ve işar [...]"

4. Ordu Müşirliğinin bu konuda göndermiş olduğu tahriratta adı geçen çocukların İstanbul'da eğitim görmelerinin mümkün olmadığı belirtilmektedir. Çünkü İstanbul'da velileri olmayan bu çocukların kalacak yerleri olmadığından perişan olacaklardır. Askerî mektebe kabul edilmeleri uygun görülmüşse de İstanbul'da mevcut idadiye mekteplerinde öğrenim görenlerin sayısının had safhada olması buna engel teşkil etmiştir. İstanbul'da eğitim göremeyeceklerinin anlaşılması üzerine *Çerkes kişizâdesi* olarak nitelendirilen bu çocukların Bursa, Edirne, Manastır ve Şam'daki idadilerden birine yerleştirilmeleri çözüm yolu olarak sunulmuştur.

"[...] der-saadete izamı istida olunan çocuklar muhacirin-i merkumenin kişizadelerinden olub bunların emsali haklarında beydirliğ ve şayan buyurulan merhamet ve atıfet-i seniyyeden hissedar olmaları zımnında is'af-ı mesulleri muvafık şayan-ı ali görünür ise de kendülerinin der-saadetde veli ve ikballeri olmamak hasebiyle mekatib-i rüşdiyeye verilmiş olsalar geceleri

beytutet edecek mahal bulamayacakları duçar-ı sefalet olacakları der-kar idüğüne binaen bunların mekatib-i askeriye kabulü tercih ve tensib olunarak bu suret bab-ı vala-yı ser-askeri ile ledel-muhabere insan-ı cevabda der-saadet mekteb-i i'dadiyesi şakirdanının mevcudu hadd-ı makarrını mütecaviz olduğundan bunların Bursa Edirne ve Manastır ve Şam-ı şerif mekatib-i i'dadiyesine müte'adiyen taksim ve irsalleri re'ye talik edilmiş [...]"[16]

İskânları gerçekleştirilen bu muhacirlere iskân işlemleri boyunca Kars'ın kadim ahalisi tarafından yardım edildi ve muacirler evlere misafir alındı. Bu durum yerli ahali ve muhacir ilişkileri açısından önem arz etmektedir. Kars ahalisinin yaptığı bu yardımlar sayesinde muhacirler çift çubuk sahibi oldu ve üretime geçtiler. Hatta kısa süre içerisinde mahsulâtlarından a'şâr verebilecek duruma geldiler.

Mayıs 1865'te Gümrü ve Kars tarafından Osmanlı topraklarına 5.000 hane, yaklaşık 30.000 nüfus Çeçen muhaciri daha geldi. Muhacir sayısının çokluğu dikkate alınarak Çeçen muhacirleri için Kars'a yakın yerlerde arazi tahsisi yoluna gidildi. Hazırlanan planda; Çeçen muhacirleri için Diyarbakır sancağı ile Kürdistan eyâletinin Siirt gibi bazı sancaklarında 2.500, Harput ve Sivas taraflarında ise 1.000 hanenin iskâna elverişli arazi olduğu bildiriliyordu. Kalan 1.500 hane için de Muş ve Van sancakları ile Hınıs ve Bayburt gibi büyük kazalarda iskâna uygun yer bulunması muhtemel olduğundan, onların da buralara kabileler hâlinde gönderilmeleri uygun görüldü.[17]

Çerkeslerin kabileler hâlinde Kars'a gelişi aralıksız devam etti. 1865'te Çerkes muhacirlerinden İbrahim Bey kabilesi, dört bin hane 20 bin nüfus ile Kars sancağında Şüregel ve Micingerd'de iskân edilme talebinde bulundular. Bu kadar büyük bir nüfusun nasıl ikame edileceği dönemin koşulları dikkate alındığında önemli bir sorundu. Yaklaşan kış mevsimi

---

[16] BOA, İ. MVL. 523/23518.
[17] Saydam, *age,* s. 147.

nedeniyle muhacirlerin etraf kaza ve köylerin yerli ahâlisi tarafından misafir edilmeleri çözüm yolu olarak düşünüldü. Muhacirler her 25 haneye bir muhacir hanesi düşecek şekilde dağıtıldı. Kış mevsimini geçirmeleri için yiyecek, erzak, giyecek, yakacak odun; bahar mevsiminde ise öküz, saban, inek, koyun gibi tarıma yönelik yardımların yapılmasının her iki taraf için uygun olacağı belirtiltildi. Muhacirlere yapılacak yardımı gösteren cetvelde; 0,5 kıyye hınta (buğday), 0,5 kıyye bulgur, 1 inek, 1 öküz, 5 koyun, 3 keçi, 10 tavuktan başka ev ihtiyaçları olarak birer adet tencere, sahan, tava, keçe, kilim, yorgan, minder, yastık, hasır ve çuval verilmesi uygun bulunmuştur.[18]

Muhacirler kabileler hâlinde geldiklerinden birbirlerinden ayrılmak istemiyorlardı. Ancak Osmanlı Devleti muhacirleri toplu olarak iskân etmenin ilerleyen zamanlarda sorun çıkaracağına inanıyordu. Bu nedenle mümkün olduğu ölçüde muhacirlerin toplu hâlde iskânına müsaade edilmedi.

Gürcistan ve Dağıstan taraflarından Kars'a gelen bu Çerkes muhacirlerinin iskân taleplerinin uygun olup olmadığı incelendikten sonra 4.000 hane 20.000 nüfusun bir yerde iskân edilmesindense dağıtılması ve devleti zorlayacak bir kuvvet oluşturmalarının önlenmesi amacıyla ayrı ayrı yerlerde iskân edilmeleri uygun görüldü. Çerkes muhacirlerinden 1.000 hane Erzurum kazasıyla İspir, Bayburt, Pasin, Tortum kazalarına; 300 hane Muş; 700 hane Çıldır; 500 hane Kars ve 1500 hane Van-Hakkari sancaklarında iskân edildi. Bazı muhacirler hayvanları ve eşyalarıyla beraber gelirken, bazıları sadece ailesini getirebilmişti. Bu ikinci grubun yardıma muhtaçlığı birinci gruba göre daha fazlaydı. Hem insanlık adına hem de hükümetin isteği doğrultusunda muhacirlere özellikle yerli ahâli tarafından yardım eli uzatıldı.[19]

Çerkes muhacirlerinin Kars bölgesine iskân edilme taleplerinin yerine getirilmeyerek başka bölgelere sevk

---

[18] BOA, A. MKT. MHM (Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi), 311/78.
[19] BOA, A. MKT. MHM. 311/78.

edilmelerinin bir diğer nedeni sınırda yaşanan gelişmelerdi. Belgede, "*Kars sancağında Şüregel nâm mevkilerin birinde iskân arzusunda bulunduğu bu takım muhacirlerin havali-i şarkiyyeden mevki-i münasibede tevzi'ini zaten mukarrer olub onunla beraber Rusyalılar, Abaza ve Çerkesistan'dan kuvve-i İslâmiyyeyi dağıtarak yerlerine kendü hemcinslerini ve beru taraf ve ahali-i gayr-ı müslimeden i'fâl edebildikleri nüfus-ı kavime bu tarîkle ol havalide bir sermaye-i nüfus kazanmak efkârında oldukları cihetle*"[20] ifadeleri yer almaktadır. Buna göre Rusya'nın bölgedeki faaliyetlerinin farkında olan Osmanlı Devleti, yeni bir savaşı göze alamadığından ilişkileri gergin bir noktaya getirmek istemiyordu.

Kars'ın Çerkes muhacirlerin iskânına sahne olması Osmanlı Devleti ve Rusya arasında önemli bir sorun teşkil etti. Osmanlı hükümeti, Çerkeslerin Ermeni ahalinin yoğun olarak yaşadığı ve Rus sınırına yakın bölgelerde iskân edilmelerini istemekteydi. Çünkü bir savaş durumunda, Rusya'ya karşı düşmanca duyguları bulunan Kafkasyalıların savaş deneyiminden yararlanabileceğini düşünüyordu. 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Asya'daki başarılarında Ermeni ahalinin yardımlarının bilincinde olan Rusya tehlikenin farkında idi ve Kafkas Müslümanlarının bu bölgelere yerleştirilmesi, bu önemli stratejik dağılımı Rusya aleyhine değiştirecek güçte bir tehdit oluşturacağından bunu engellemek için elinden geleni yapmakta kararlıydı.

Rusya'nın diplomatik baskısı sonucunda 1860-64 yıllarında muhacirlerin önemli bir bölümü Anadolu'nun iç kesimlerine ve Balkanlara yönlendirildi. Ancak Osmanlı hükümeti, Rusların Kafkaslarla ilgilenen makamlarına, 1864-66 yılları arasında göçecek olan 5.000 Çeçen ailesinin Erzurum ve Kars vilâyetleri dâhilinde *Soğanlık Sıradağları'ndan Van Gölü'ne kadar uzanan* alana iskân edileceğini bildirdi. Rus tarafı buna şiddetle tepki gösterdi. İstanbul'daki Rus Elçisi'ne gönderdikleri raporda; "*Gelecek Çeçen göçmenlere Erzurum Paşalığının ötesine, Erzincan ve Diyarbakır sınırları dâhilinde ve asla bizim sınırımıza komşu*

[20] BOA, A. MKT. MHM, 311/78.

olmayan bir toprağın tahsisi için Türk hükümetinin fikrini değiştirmesi yönünde her türlü gayretin gösterilmesini" talep ediyorlardı. Bâb-ı Âli Rusya'nın bu isteğini reddetti ve Çeçenlerle Osetlerin bir bölümünü Soğanlı Sıradağları'nın (Sarıkamış) civarına yerleştirdi. Bunun üzerine Rusya Kafkas Genel Yönetimi tek bir Çeçen'i Türkiye'ye göndermeyeceğini bildirdi. Rusya'dan Türkiye'ye göçlerin Çar hazretlerince durdurulmasının ardından Osmanlı hükümeti, Bulgaristan'a eskiden yerleştirilmiş olan Çerkesleri göndermeye başladı. Ancak Rusya'nın ısrarlı diretmesi karşısında ilişkilerin daha gergin bir hâl almasını göze alamayan Osmanlı hükümeti bu tutumundan geri adım atarak *"Çeçenlerin Erzurum vilâyetinden uzaklaştırılacakları ve Viranşehir ve Konya civarına yerleştirilecekleri"* kararını Rus tarafına iletti.[21]

Doğu Anadolu'da Kafkas kabilelerinin, özellikle de Çerkeslerin iskân edilmesine karşı çıkan Rusya; bunu Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmeyi başarmıştı. Doğu Anadolu'ya yapılacak olan iskânlarda müdahil olan bir diğer devlet İngiltere oldu. Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan kurulması fikrini destekleyen İngiltere, eğer Doğu Anadolu'ya Türk ve Müslüman göçmenler yerleştirilecek olursa, bunlar gelecekteki Ermenistan'a güçlük çıkarabilir ve bölgede zaten Ermenilere oranla ezici bir çoğunluğa sahip Müslüman nüfus daha da artabilir kaygısını taşımaktaydı. Ancak İngiltere'nin Osmanlı-Rus Savaşı'nın hemen ertesinde değil, Diyarbakır'a 10.000 göçmen yerleştirildikten sonra bu konuya el atması, bağımsız Ermenistan fikrinin henüz tam olgunlaşmadığını göstermektedir.[22]

Çerkeslerin Geri Dönme Taleplerinde Kars'ın Yeri

Osmanlı sınırları dâhilinde muhtelif yerlere iskân olunan Çerkes muhacirlerinden vatanlarına geri dönmeyi arzu edenler

---

[21] Arsen Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler,* İstanbul 2004, s. 46-47.

[22] Süleyman Erkan, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nin Göçmenleri İskân Politikasına Yabancı Ülkelerin Müdahaleleri", *Osmanlı,* Cilt 4, 1999, s. 612-631, s. 621-622.

sınıra yaklaşmayı amaçlamaktaydı. Bu nedenle pek çok muhacir grubu bulundukları bölgeleri beğenmediklerini dile getirerek Kars ve çevresinde iskân edilmeyi talep ettiler.

Kafkas muhacirlerinin bu dönemde sınıra iskân edilme isteklerine dair arşivde pek çok kayda rastlanmaktadır. Örneğin 7 Muharrem 1278/17 Temmuz 1861 tarihli belgeye göre Çerkes muhacirlerinden 160 hanelik bir grup, Sivas'ın Taşabad kazasının köylerinde iskân ettirilmişti. Kendilerinden daha önce gelen Vigor Kabilesi'nin Erzurum'da Hasan Kalesi'nde iskân edildiklerini öğrenince, 160 hanelik bu yeni grup içlerinden Murad, Musa ve Hasan Beyler adlı şahısları Erzurum'a göndermişler; Kars, Çıldır ve Bayburd taraflarını yerleşmek için beğendiklerini belirten bir istida yazmışlardır. Bu, elbette yukarıda ifade edildiği üzere Osmanlı Devleti ile Rusya arasında sıkıntı yaratacaktı. Çerkeslerin beğendikleri Kars, Çıldır ve Bayburd tarafları sınıra yakın olduğu için iskânlarının mahzurlu olduğu ifade edildikten sonra problemin ortadan kalkması için Anadolu Ordu-yı Hümayunu Müşiri'ne başvurulmuştur. Müşir, değerlendirmesinde yeni iskân yerleri önermiştir. Erzurum eyaleti dâhilinde bulunan Tekman, Ahlat ve Tercan tarafları geniş ve boş arazi olup, Rusya hududuna uzaktır ve sıkıntı yaratmayacaktır. Bu gerekçelerle, isteyen muhacirlerin buraya yerleşmelerinde Muhacirin Komisyonu tarafından da onay verilmiş; Sivas Mutasarrıfı'na bilgi içeren tahrir gönderilmiştir.[23]

Samsun İskelesi'ne gelerek oradan Tokat ve Zile taraflarına misafereten yerleşen 260 hane Kabartay muhaciri, kendilerine yevmiye dahi verilmediğinden şikâyet ederek Kars sancağı dâhilinde yer alan Soğanlı Dağı civarında iskân edilmelerinin sağlanması hususunda gereken yardımın gösterilmesini Sadaretten istediler. Ancak Kabartay muhacirlerinin bu talebi, Soğanlı Dağı'nın hududa yakın olması nedeniyle Osmanlı hükümeti tarafından uygun bulunmadı ve muhacirlerin Harput eyaletine gitmelerinin daha uygun olabileceği belirtildi. Nihayet Harput Mutasarrıfı tarafından Diyarbekir, Musul ve Süleymaniye

[23] BOA, A. MKT UM 484/71.

taraflarının daha uygun olduğu bildirildi. Sivas Uzunyayla'daki Kabartaylar da yine aynı istekte bulundular.

Kars sancağına doğru izin almadan yola koyulanlar da vardı. 30 Ekim 1862 tarihinde Zile kazasından yola çıkan Çerkes ve Kabartay kabilesinden yedi hane ve 160 nüfus Kars'a gitmek için mahallerini terk ederek Erzurum'a gelmiş, bu durumdan haberdar olunması üzerine özel memurlar gönderilerek cümlesi tekrar iskân yerlerine gönderilmek istenmiştir. Ancak muhacirlerin rızalarıyla geriye dönmeyeceklerini ifade etmeleri üzerine Anadolu Ordu-yı Hümayun Müşiri tarafından ısrarlarına bakılmaksızın tevkif edilmeleri istenmiştir. Ancak bu durumun muhacirlerin açlık ve sefaletine sebebiyet vereceği öngörülerek ya Zile'ye ya da başka münasip bir mahale gönderilmelerine karar verilmiştir. Daha sonra kış mevsimi olması göz önünde bulundurularak bahara kadar çevre köylerde iskân edilmeleri uygun bulunmuş ve muhacirler Erzurum Ovası köylerinde iskân edilmişlerdir.[24]

Karahisar-ı Sahip sancağına yerleştirilen 125 hane Nogay muhaciri sefalet içerisinde kaldıklarını ve bulundukları bölgede kendilerine yetecek kadar arazi olmadığını belirterek Kars sancağı veyahut Hasankalası'nda iskân edilme arzularını dile getirdiler. Bu talep Kars ve Hasankale'nin sınıra yakın olması hasebiyle ve bu muhacirlerin Rusya'ya geçme niyetlerinin olabileceği hesaba katılarak Muhacirin Komisyonu tarafından yerine getirilmedi. Komisyon, Karahisar-ı Sahip sancağında muhacirlerin iskânı mümkün olmadığı hâlde Malatya gibi daha münasip mahallere gönderilmelerinin uygun olacağını savundu.[25]

Biga'da iskân olunan Dağıstan muhacirleri oranın suyu ve havasına uyum sağlayamadıkları ve bu nedenle hasta olduklarını gerekçe göstererek akrabalarının da bulunduğu Kars ve Muş sancaklarında iskân edilme talebinde bulundular.[26]

---

[24] BOA, MVL 641/90.
[25]BOA, A. MKT. MHM, 224/80.
[26] BOA, A. MKT. MHM, 237/74.

Osmanlı hükümeti sınırda iskân edilmeyi talep eden muhacirlerin sayısında yaşanan bu artışlar nedeniyle verilen dilekçelerde belirtilen gerekçelerin titizlikle incelenmesini istedi. Hükümet, Biga muhacirlerinin hasta olup olmadıklarının araştırılması ve Kars'a yerleştirilme isteklerindeki asıl nedenin bildirilmesini istedi.[27]

Yapılan araştırmalar Osmanlı hükümetinin şüphelerini boşa çıkarmadı. Biga Meclisi'nden gönderilen mazbatada muhacirlerin sınırda iskân edilme taleplerinin bulundukları yerin su ve havasına uyamamalarından ziyade başka fikirlerden kaynaklandığı belirtildi.[28]

Osmanlı hükümetinin sınıra geçmek isteyen muhacirlere engel koyması, yasal olmayan yolların muhacirler tarafından tercih edilmesine yol açtı. Bir kısım Nogay muhaciri, Rusya hududuna geçmek amacıyla Harput'tan firar ederek Kars'a geldiler. Ancak Nogay muhacirleri burada yakalanarak Kars'ın kadim hanedanı Hatunoğullarından İshak Bey denetiminde Harput'a geri götürüldü.

Muhacirlerin Kars'a geçme isteklerinin altında yatan asıl neden, geldikleri yerlere geri dönme isteğiydi. Sınıra yakın olmaları hâlinde karşılarına çıkacak ilk fırsatı değerlendirebileceklerdi. Bu tutum, memleketlerine duydukları özlemi göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Geriye dönüşler kimi zaman yasal yollarla da gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. 9 Şevval 1277/20 Nisan 1861'de İzmir Valisi Osman Paşa'ya hitaben gönderilen bir tahrir buna örnek teşkil etmektedir. Bu tahrirde Manisa sancağına iskân edilen Çeçen muhacirlerinden bahsedilmektir. Bu muhacirler, göç ettikleri topraklara geri dönme arzusunda olduklarını beyan ederek Rusya ile de irtibata geçmişler ve geri dönmeleri konusunda olumlu yanıt almışlardır. Rusya'dan bu yanıtı alan 5.600 kadın-erkek Çeçen muhacir İzmir'e gelmiş; ancak Rusya

[27] BOA, A. MKT. NZD, 372/31.
[28] BOA, A. MKT. NZD, 413/5.

Konsolosluğu daha sonra bu adımdan vazgeçildiğini ve muhacirlerin gelmesi durumunda kabul edilmeyeceklerini bildirmiştir. Rusya'nın kendilerini kabul etmeyeceklerini öğrenen Çeçenlerden 7-8 kadar kişi buralarda idare edemediklerini söyleyerek Kars ve Muş sancaklarında iskân edilme talebinde bulunmuşlardır. Devletin muhacirlerin yol ve diğer masraflarını karşılayacak parası olmadığından, muhacirler bu masrafları kendilerinin ödeyeceklerini beyan edince İstanbul'a gelmelerinin uygun görüldüğü İzmir Valisi'ne bildirilmiştir.

"Mağnisa sancağında iskân etdirilmiş olan Çeçen muhacirleri mahallerine gönderilmek üzere Rusyalıdan söz almış olduklarından şimdiye değin zükur ve inas 5-600e yakın nüfus İzmire avdet ve bir ucdan dahi gelmekde olub bu defa merkumların kabul olunmayacaklarına dair emr alınmış olduğundan göndermeyeceği cevabı Rusya konsolosu vermiş olduğundan söz anlarlarından 7-8 neferi celb birle sual olundukda buralarda kendüleri idare olunamayub Kars ve Muş sancaklarında iskân olunmak ve navl ve mesarifat-ı saireleri kendüleri taraflarından verilmek üzere der-saadete gideceklerini cevab vermişler bunların der-aliyyeye ruhsat verilüb verilmeyeceği irade-i vekalet-penahilerine mutevakkıf görünmüşdür 9 Şevval 1277."[29]

Çeçen muhacirlerinden bir kısmı Sivas canibinde iskân edilmişler; ancak Rusya'ya gitmek üzere Soğanlıdağı'na gelmişlerdir. Bu nedenle belgeler, Kars Mutasarrıfı Emin Paşa ile Rusya'nın Kars'ta bulunan Konsolosu'na hitaben yazılmıştır. Belgelerden 103 Çeçen hane ile toplam 150 hanelik bir muhacir grubunun Rusya'ya gitmek istedikleri anlaşılmaktadır. Muhacirlerin 3 sene evvel Osmanlı topraklarına geldikleri belgede kayıtlıdır.

"[...] savb-ı muhibbaneme beyan olunmuş ve malum-ı hürmetleri olduğu vechle haneha-i merkume ahalileri bundan 3

[29] BOA, A. MKT. UM. 466/95.

sene mukaddem devlet-i aliye-i Osmaniyeye dehalet ve tabiyetle memalik-i mahruse-i saltanat-ı seniyeye gelmiş olduklarından [...]"

Gelenler Sivas çevresindeki münasip mahallere yerleştirilmişler; ikametleri için haneler inşa edilmiş; tayinat, ziraat yapmaları için zahire ve öküz tahsis edilmiş; ahali tarafından da iane ve gübre verilmiştir. Yani Devlet ve halk elden geldiğince, yettiğince yardım yapmışlardır. Bu gidişat, muhacirlerin Zeytun ve Afşar ahalisi ile kavga etmesi ve epey kişiyi öldürmeleri ile tamamen değişmiştir. Gitmek isteyen muhacirlere ilk aşamada izin vermeyi düşünen Devlet, bu fikre olumsuz bakmıştır. Zeytun ve Afşar aşiretlerinden birçok kişiyi öldüren muhacirlerin hukukları ifa olunmadan buna izin verilmeyecektir.

"[...] Sivas dâhilinde münasib mahaller verilerek ikametlerine mahsus taraf-ı saltanat-ı seniyyeden haneler inşa olunduğu misüllü idarelerine tayinat ve ziraatlerine zehair ve öküz verildiği gibi millet tarafından dahi başkaca iane ve gübre olunarak istihdamları hasıl olunduğu hâlde merkumların cibilliyeti iktizası durmayarak devlet-i aliyyenin [...] olan Avşar ve Zeytun ahalisini urarak haylüce adam katl ve telef eylediklerinden bu tarafa doğru azimet etmiş oldukları ve kendüleri dahi Soğanlıdağında bulunduklarından merkumlar mahal-i mezburda avk ve tehir olub keyfiyet ordu-yı hümayun müşiri mumaileyh ve Erzuruma ve'l-iskân devletlü paşalar hazeratına arz ve inha olunmuş el yevm cevabı zuhur etmemiş ve bu misüllü katil olan kesanın hukuk-ı lazımesi ifa olunmadıkca Rusya devlet-i fehimesinin şübhe-i hakkaniyetkarisi icabınca bunları kabul buyurmayacakları ve buyurulduğu hâlde hukuk-ı lazımesinin ihkakına himmet buyuracaklarından ve işarat-ı mutebereleri dahi ba zuhurat-ı mahsusa müşarün ileyha-yı hazeratına arz ve işar kılındığından kayd-ı ruza kadar haneha-i merkume ahalilerinin oldukları mahalde ikame olunması [...] beyan [...] muhacirin-i merkumenin avdetlerine ruhsat itası ba takrir iltimas olunmuş ve bunların Zeytun ve Sivas taraflarında mütecasir oldukları katl-i nüfus etmelerinden dolayı hukuk-ı lazıme ifa olunmadukca azimetlerine ruhsat itası olmayacağı cevabı verildiği [...]."

Osmanlı hükümeti, Rus Konsolosu'na "*Muhacirlerin gerçekleştirdiği katillerin gerekeni yapılmadan Rusya'ya geçmelerine izin yoktur*" şeklinde yanıt vermiştir. Söz konusu muhacirlerden 80 hane gitmekten vazgeçtiklerini ifade edince de yine her türlü yardımın yapılması gündeme gelmiştir. Soğanlıdağı'nda ikamet eden muhacirlerin iadesi için Kars meclis azasından Mustafa Efendi, Kars hanedanından Koruzade Mehmed Ağa ve muteberandan Esço Bey ile muhacirin ümerasından Kılavuz Ahmed ve Mehmed Beyler görevlendirilmişlerdir. Ancak tüm görevliler söz konusu muhacirlerin perişan durumda olduğunu, be nedenle de geri dönemeyeceklerini ve kesinlikle Soğanlıdağı'nda iskân edilmek istediklerini bildirmişlerdir. Hatta Sivas'a geri dönmelerinde ısrar edildiği takdirde buradaki diğer muhacirlerin de desteğiyle silahlı mücadele edecekleri anlaşılmıştır. Sınıra yakın bir bölgede meydana gelecek bu tür bir hareket uygun olmayacağından, durum 4. Ordu Müşirliğine iletilmiş; Kars'taki Rusya Konsolosu da 3 neferi ile Tiflis'e giderek Kafkasya Kaymakamı Grandük Konstantin'e durumlarını arz etmişlerdir. Osmanlı Devleti, Rusya'nın bu katil ve uygunsuz kişileri kabul etmeyeceği düşüncesinde olduğunu Konsolos'a bildirerek oldukça politik davranmıştır.

"[...] ifadeleri minval-i meşruh üzere istima olundukda bunların iadelerine ısrar olunduğu hâlde karşu koyub ve silaha müraccat edecekleri ve bi'l-ahire bu tarafda iskân üzere bulunan muhacirin tarafından dahi muavenet olunacağı ve şu hâle nazaran birkaç yüz muslih-i kuvve ile davranacakları re-yi hâlden anlaşılmış ve burası ise re's-i hudud-ı hakani olub bu misüllü şematatın burada bila istizan zuhura getürülmesi gayr-ı caiz olduğundan vuku-ı hâl ber tafsil 4. ordu-yı hümayun müşiri devletlü paşa hazeratına ve vali-i müşarün ileyh hazretlerine arz ve işar ve zuhurat-ı mahsusa tisyar olunduğunun akibinde Karsda mukim Rusya devleti konsolos vekili tarafından haneha-i merkume ahalilerinden çünd nefer kimesne akdem Tiflise gidüb Kafkaziya kaymakamı Grandük Konstantin cenablarına vermiş oldukları arz-u hâle mebni merkumlar avdet ve iadelerine

müsaade olunarak kabul olunduklarında merkumların mürürlarına muhalefet olunmaması beyan ve takrir olunmuş ve takrir-i mezkure cevaben ahali-i merkume Afşar ve Zeytun ahalisiyle muharebe edüb haylüce adam itlaf ederek bu tarafa firaren savuşmuş oldukları ve bu misüllü katil ve uygunsuz adamları Rusya devleti fehimesi kabul buyurmayacağı ümidinde bulunduğu beyanıyla [...]"

Taraflar arasında, yani Devlet ile muhacirler arasında arabuluculuk yapanlar olmuştur ki bunlardan en dikkate değeri Kafkas Kartalı olarak bilinen Şeyh Şamil'in Kars'ta oturan kayınpederi Cemaleddin Efendi'dir. Bundan başka muhacir ümerasından Ömer Bey de bu işe müdahil olmuştur. Ancak hem Cemaleddin Efendi hem de Ömer Efendi kesin bir dille olumsuz cevap almışlardır. Muhacirler nasihatlere kulak asmadıkları gibi Kars'ta kalmak için ısrar etmişler, hatta bu uğurda canlarını feda edeceklerini beyan etmişlerdir. Osmanlı Devleti hududa çok yakın olan Kars'ın *mevki-i nazike* olduğu gerekçesiyle Sivas'a dönmelerinde karar kılmıştır.

"ahali-i merkume kuvve-i mezkureleri idrak edecek lisan ile bir kıta netayicname ile Karsda ikamet üzere bulunan muhacirin-i meşayih izamından Şeyh Şamil efendinin kayınpederi fehametlü Cemaleddin Efendi hazretleri bizzat gidüb vaaz ederek avk ve tehir etdirilmesi dahi başkaca bir şey müşarün ileyh tarafından efendi-i muma ileyhe inha ve muhacirin ümerasından Ömer Bey dahi ba'as ve üsera olunarak ba menzil su-yı çakeranemize muvasalat etmiş ve der-akib şeyh-i muma ileyh bargir arabasına irkaben ve muma ileyh Ömer Bey ve akdem gönderilmiş olan muma ileyh Mehmed Ağa tefrikan ahali-i merkume derununa isal olunmuş ve taraflarından vaki olan pend ve nesaihe sem ve itibar etmeyerek memalik-i vesialar temlik olunsa duracakları katiyen cevab vermiş olduklarından ve bu babda cümlesi feda-yı can edeceklerini beyan eylediklerinden ve bunların avk ve tehirine dair ibraz-ı kuvve-i hayriyye olunsa burasının Rusya memalikine karibini ve vekil-i muma ileyhin ol vechle müzekkere irsal eylemesi cihetiyle devlet-i müşarün ileyha tarafından iddiaya kıyam olunacağı mülahazadan gayr-ı baid bulunduğundan hasbe'l-

mevki ol vechle iras-ı şamata ve [...] ihdasına mücaseret olmamış ve merkumun dahi vaaz ve nesayih ve iltifatla bir vechle avk olunamayarak azimet etmiş olduklarından [...]"[30]

Netice itibariyle zorunlu göçe tabi tutulan Çerkes muhacirleri terkettikleri topraklarından tamamen ayrılmak istemediklerinden sınıra yakın olmayı arzu etmişlerdir. Kars bu anlamda sığınabilecekleri en önemli merkez olmuştur. Çünkü deniz yoluyla geriye dönüşler oldukça masraflı ve meşakkatli bir işti. Çerkesler dönüşlerde Kars'ı 1878'e kadar tercih edebilmişlerdir. Berlin Antlaşması ile Kars'ın Rusya'da kalması burada bulunan Türk-Müslüman kitlelerin Anadolu içlerine göç etmelerine neden olmuştur. Sivas, Tokat, Amasya, Ankara, Erzurum ve daha birçok il Kars'tan göç eden muhacirlerin iskân bölgeleri olmuştur.

Bu anlamda Çerkesler de yoğun olarak Kars'tan çekilmek durumunda kalmışlardır. Soğanlıdağı'ndaki Çerkeslerden az da olsa orada kalmayı tercih edenler olmuştur. Rusya, Kars topraklarından göç eden muhacirlerin yerine Rusya'nın çeşitli bölgelerinden Hristiyan toplulukları getirip yerleştirmiştir. Kafkasya'da yüzyıl boyunca süren gayriresmî mübadele bu anlamda yeniden başgöstermiştir. Rus hâkimiyetindeki yerlerden, muhacirler Anadolu'ya kaçmaya devam ederken Anadolu'daki Ermeniler ve diğer gayrimüslim gruplardan bazıları Rus sınırına geçmeyi tercih etmişlerdir.

Sonuç

19. yüzyılın sonlarına yaklaşıldığında Kars, Kafkasya ahalisinin göç hareketlerinin yöneldiği en önemli bölgelerden birisi olmuştur. 1801 tarihinde Tiflis'in Ruslar tarafından işgaliyle başlayan bu süreç, zaman zaman yoğunluğu değişmekle birlikte aralıksız devam etmiştir. 1860'tan sonra göç hareketlerinde büyük bir artış görülmüştür. Rusya'nın

[30] BOA, A. MKT. MHM. 272/18.

baskılarına dayanamayan binlerce Kafkas muhaciri, özellikle Çerkesler kara yoluyla Kars'a gelmişlerdir.

Kars'a göç edenler arasında Çerkesler, Nogaylar, Kabartaylar, Çeçenler, Dağıstanlılar gibi çeşitli gruplar yer almaktaydı. Muhacirlerin çoğu Müslüman olmakla birlikte az miktarda Hristiyan ve Yahudi de Kars'a gelenler arasındaydı. Bu anlamda Kars, kültür değişmelerinin belki de Anadolu'da en hızlı yaşandığı yerlerden birisi olmuştur.

Kars sınırda bir bölge olduğundan burada iskân edilecek Çerkes kabilelerinin kendisi açısından sıkıntı doğuracağının farkında olan Rusya, bu konuda hassasiyetini Osmanlı Devleti nezdinde göstermekten çekinmemişti. Rusya, sınır bölgelerinde Çerkes gruplarının yerleştirilmesine karşı olduğunu konsolosluğu aracılığıyla Osmanlı hükümetine iletmişti. Bu durum Osmanlı hükümeti tarafından başlangıçta ciddiye alınmamıştı. Çünkü doğu sınırında Çerkes muhacirlerinin iskân edilmesi, Osmanlı Devleti'ne Rusya'ya karşı ihtimal dâhilinde bulunan bir savaşta üstünlük sağlayabilecekti. Bu nedenle Osmanlı hükümeti, Kars'ta kara sınırından giriş yapan muhacirleri geriye çevirmedi.

Çerkeslerin Kars topraklarına göçü sayesinde bölgede yaşayan Hristiyan halka oranla Müslüman nüfus artmış olacaktı. Nitekim Çerkesler, Osmanlı yönetimi altındaki halkların bağımsızlık hareketlerinin bastırılmasında askerî güç olarak kullanılacaktı. Çerkeslerin savaş deneyiminden; ordunun savaş yeteneğinin artırılması, özellikle de Rus-Kozak birliklerine karşı koyabilecek sipahi birliklerinin yaratılması noktasında faydalanılacaktı.

Osmanlı Devleti, Çerkeslerin doğu sınırında iskân edilmesine onay verdi ise de; Rusya'nın ısrarlı tutumu karşısında bu tavrından vazgeçmek durumunda kaldı. Osmanlı hükümeti ilişkileri germemek adına çareyi Çerkes muhacirlerini Anadolu'nun daha iç bölgelerine ve Halep, Şam gibi merkezlere göndermekte buldu. Bu çalışmada; bahsedilen gelişmeler

üzerinde durularak Kafkasya'dan Anadolu'ya gerçekleştirilen göçlerde Kars'ın önemi, Kars'ta bulunan muhacir sayısı ve iskân bölgelerine ilişkin değerlendirmelerde bulunulmaya çalışıldı. Bu anlamda yaşanan yoğun göçlerin bölgede yaşanan sosyal ve kültürel değişime olan etkileri de göz önünde bulundurularak Kars'ın kent tarihine ilişkin tespitlerde bulunabilmek amaçlandı.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):
A. MKT. UM. 461/82.
İ. MVL, 523/23518.
A. MKT. MHM. 311/78.
A. MKT UM 484/71.
MVL 641/90.
A. MKT. MHM, 224/80.
A. MKT. MHM, 237/74.
A. MKT. NZD, 372/31.
A. MKT. NZD, 413/5.
A. MKT. UM. 466/95.
A. MKT. MHM. 272/18.

Akay, Tolga, "*Kafkasya'dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskân (1859-1876)",* Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Avagyan, Arsen, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler,* İstanbul 2004.

Bala, Mirza, "Çerkesler", İslam Ansiklopedisi, Cilt 3, İstanbul 1993, s. 375-386.

Erkan, Süleyman, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nin Göçmenleri İskân Politikasına Yabancı Ülkelerin Müdahaleleri", *Osmanlı,* Cilt 4, Ankara 1999, s. 612-631.

İpek, Nedim, *Rumeliden Anadoluya Türk Göçleri,* Ankara 1999.

Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri,* İstanbul 2003.

Məmmədova, İradə, *Lənkəran Hanlığı Birinci Rusiya-İran Muharibesi Dövründe,* Bakı 2007.

Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876),* Ankara 1997.

Tanrıverdi, Mustafa, "Karapapakların Anadolu'ya Göçü (1877-1914)", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2009.

SEFER ZANİKO: OSMANLI'NIN KUZEY KAFKASYA POLİTİKASINA ETKİSİ

Zübeyde GÜNEŞ-YAĞCI

Sefer Zaniko ya da Zanzade Sefer, 1829 Edirne Antlaşması'ndan sonra gelişen olayların hem çok içinde hem çok dışında kalan; ancak Çerkeslerin Rusya ile mücadelesinde etkili kişilerden birisidir. Kişiliği ve görüşleri; Rusya'nın, Osmanlı Devleti'nin ve İngiltere'nin Kuzey Kafkasya'ya yönelik politikaları çerçevesinde oluşmuştur. Osmanlı kaynaklarında Çerkes ileri gelenlerinden ve Osmanlı Devleti'nin yanında yer alan birisi olarak tanımlanmaktadır. İngiliz kaynaklarında Çerkeslerin bağımsızlığı için mücadele veren bir kahraman olarak betimlenirken, Rus kaynaklarında Osmanlı ajanı olarak tanımlanmış ve hakkında oldukça olumsuz bir tablo çizilmiştir. Her şeyden önemlisi ise Çerkeslerin Sefer Zaniko'yu tanımlama biçimidir. Bir kısmı görüşleri ve faaliyetleri ile Çerkeslerin bağımsızlık mücadelesine zarar verdiğini düşünürken ki İsmail Berkok bu görüştedir, bir kısım Çerkesler ise bağımsızlık mücadelesi verdiğini ve bu uğurda elinden geleni yaptığını düşünmektedirler. 19. yüzyılın önemli kişilerinden biri olan Karl Marx, Sefer Zaniko'yu *Çerkeslerin Önderi* olarak tanımlamıştır.[1] Bu çalışmada amacım "Sefer Zaniko kimdir" konusunu ele aldıktan sonra onun faaliyetleri çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikasını değerlendirmek olacaktır. Buradan hareketle öncelikle sorulması gereken sorular Sefer Zaniko'nun kim olduğu, nerede ve nasıl yetiştiğidir.

Sefer Zaniko'nun Şapsığ kabilesinden mi yoksa Natuhaç kabilesinden mi olduğu konusunda fikir birliği yoktur.

---

[1] M. Keraşev, " Çerkesya Bağımsızlık Savaşının Liderleri: Prens Sefer Bey-Bey Zanoko", *Gibel Çerkeskii,* Krasnador 1994, s. 65-78, s. 69.

Kaynaklarda farklı bilgiler olsa da Rus ve Osmanlı belgelerinde Şapsığ kabilesinden olduğu üzerinde durulmaktadır. Mesela İstanbul'dan uzaklaştırılmasını isteyen belgede Şapsığlı olduğu açıkça zikredilmektedir.[2] Ailesi hakkında bilgi yoksa da Anapa civarında geniş toprakları olan Zaniko ailesine mensup olduğu bilinmektedir. Ailenin erkekleri kimi Rus kaynaklarında knez olarak tanımlanmıştır. Nitekim Çerkeslerde sınıfsal farklılıklar vardır ve pşi kelimesi Avrupa dillerine prens, Rusçaya ise knez şeklinde tercüme edilmektedir. Nitekim Sefer Zaniko hakkında yazılan Rusça makalelerin bazılarında knez kelimesi kullanılmıştır.[3] Fakat Şapsığ, Abzeh ve Ubıh kabilelerinde pşi sınıfı yoktur. Çerkeslerin sosyal yaşamlarını ele alan Jabaghi Baj, Şapsığlar arasında oturan Zanekue ailesinin Hatukuey'den geldiğini yazmaktadır. Yazılış farklılıklarına rağmen Zanekue isminin Osmanlı, Rus ve İngiliz kaynaklarında Zaniko şeklinde ifade edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.[4]

Zaniko ailesi geçmişte de Çerkeslerin Rusya'ya karşı ortaya koymaya çalıştıkları politikaların belirlenmesinde etkin rol oynamıştır. Şöyle ki, 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kuban Nehri Kuzey Kafkasya'da sınır olarak belirlenmişti. Bunun üzerine Çerkesler bir toplantı yaparak konuyu uzun uzun tartışmışlardır. Tartışılan konulardan birisi olan dış yardıma ihtiyaçları olduğu hususunda hemfikir olmakla birlikte nereden yardım isteyecekleri konusunda iki grup dolayısıyla iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Zanikoların başını çektiği grup Osmanlı Devleti'nden yardım istenmesi gerektiğini ileri sürerken, Kalubatyıkoların başını çektiği grup ise Osmanlı yardımına karşı çıkmaktadır. Zira Osmanlı yardımı Rusların Kafkasya'yı istilasına fırsat vermek demektir. Zanikoların başını çektiği grubun düşüncesi kabul edilerek, Osmanlı Devleti'nden yardım istemek üzere bir heyet oluşturulmuştur.[5] İstanbul'a gelen

---

[2] BOA, *HH,* 44575-A.
[3] E. D. Felitsına, "Prens Zanoko Seferbey", *Kubanski Sbornik*, Yekaterinodar, 1905.
[4] Jabaghi Baj, *Çerkezler*, Ankara 2000, s. 89.
[5] İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul 1958, s. 371.

heyetin başkanı Zanzade Mehmed Giray seçilmiştir. Mehmet Giray, Ferah Ali Paşa'nın bölgeye gitmesine kadar Soğucak muhafızı kaymakamı tayin edilmiştir.[6] Sefer Zaniko işte Mehmed Giray'ın oğludur.[7] O da babası gibi 1828 Edirne Antlaşması'ndan sonra İstanbul'a gelen heyetin başkanı olduğu gibi Rusya'ya karşı oluşturulan Çerkes politikasının belirlenmesinde ve Çerkes mücadelesinin dünyaya duyurulmasında önemli rol oynamıştır.

Sefer Zaniko küçük yaşta Türkiye'ye gönderilmiştir. Kaç yaşında geldiğini ve kaç yıl kaldığını bilmiyoruz. Fakat nedeni belli olmamakla birlikte buradan kaçmış ve Odessa'ya gitmiştir. Odessa'da Rişevsky Lisesi'nde eğitimine devam etmiştir. Türkiye'den gittiğinde lisede okuduğuna göre yaşı çok büyük olmamalı. Bir başka rivayete, özellikle Rus kaynaklarına göre Natuhaçlar tarafından Ruslara emanet olarak verilmiştir.[8] Ne olursa olsun Odessa'da okula gitmiş olması onun iyi seviyede Rusça öğrenmesi sonucunu doğurmuştur. "Eğitimin Lideri" adlı makalesinde de Ruslara emanet verildiğini belirtmektedir. Sahukat Mufti, *Çerkesya Tarihinde Kahramanlar ve İmparatorlar* adlı eserinde gençliğinde çok iyi at bindiğini ve kılıç kullandığını ve ayrıca Paris'e gittiğini yazmaktadır. Ama Paris'e gidiş tarihini ve burada ne kadar kaldığını belirtmemiştir.[9] Rus tarihçi Felitsin'in ve Keraşev'in Sefer Zaniko üzerine yazdıkları makalelerde Paris'ten bahsedilmemektedir.

Nihayetinde gençliğini Osmanlı Devleti, Paris ve Odessa'da geçirmiştir. Rus ordusuna girmeden hemen önce Odessa'da bulunuyordu. Yine Felitsin ve Keraşev Anapa'daki Yergeskiy alayına yaver olarak katıldığını yazmaktadırlar. Anapa'daki Rus karargâhı Anapa yakınlarında bir karargâh olmalıdır. Çünkü Anapa bu sırada hâlâ Osmanlı hâkimiyetindedir. Shaukat Mufti ise Rus ordusunun hizmetine girdiğini kabul etmekle birlikte yer belirtmez. 1813, 1814 ve 1815 savaşlarında Sefer Zaniko,

---

[6] BOA, *DVN. DVE.* 17/77, Evahir-i Şevval 1195, (9-19 Ekim 1781).
[7] Michael Khodarkovsky, " The Great Game in the North Caucasus", *Omelyan Pritsak Armağanı*, Ed. Mehmet Alpargu / Yücel Öztürk, Sakarya 2007, s. 715.
[8] M. Keraşev, agm, s. 69.
[9] Shaukat Mufti, *Heroes and Emperors in Circassian History*, Beirut 1972, s. 217.

Rusların Müslüman gönüllülerden oluşturdukları *Müslüman Gönüllü* ordusuna katılmıştır.[10] Daha 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı yapılmamış ve akabinde Edirne Antlaşması imzalanmamıştır. Rus ordusundaki görevi alay komutanının küçük düşürücü hareketlerinden dolayı sona ermek durumunda kalmıştır.[11] Nihayetinde Sefer Bey, Yergeskiy alayından ayrılarak Anapa'da Osmanlı hizmetine girmiştir. Burada albaylığa kadar yükselmiştir.[12] Osmanlı hizmetine girdikten kısa bir süre sonra kendisine maaş bağlanmıştır. 1823 tarihli bir belgeye göre *Ümera-i Çerakeseden* Sefer Bey'e İstanbul Emtia Gümrüğü malından olmak üzere yıllık 325 kuruş has verilmiştir. Tahsisatla ilgili belgelerde nerede olduğu belirtilmemiştir. Osmanlı hizmetine girdiği sırada olmalıdır.[13] Şerafettin Terim, 1827 yılında Kuzey Kafkasya'yı temsilen İstanbul'a geldiğini yazmaktadır.[14] Ancak 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı başladığında Anapa'da bulunuyordu. Anapa'nın Ruslar tarafından ele geçirilmesi üzerine yakalanmış ve esir olarak Petersburg'a götürülmüştür.[15] Savaş sonunda 1829 yılında imzalanan Edirne Antlaşması'ndan sonra serbest bırakılmıştır.

Çerkesler Edirne Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ile ilgisinin kalmadığını öğrendiklerinde tam anlamıyla hayal kırıklığı yaşadılar. Onlar Padişah'ın nasıl olup da Çerkeslerden vazgeçtiğini anlayamamışlardır. Sonunda bir toplantı yaptılar, toplantıda Sefer Bey'in büyük etkisiyle Rusya ile savaşa devam etme kararı almalarının yanı sıra Rusya ile mücadeleye devam edebilmek için Osmanlı Devleti'nden yardım istemeye karar verdiler. Hatta yardım ile kalmayarak Padişah'a,

---

[10] Shaukat Mufti, *age,* s. 217.
[11] Felitsin makalesinde Alay komutanının yaptıklarının Sefer Zaniko'nun Türk tarafına geçmesine ve hatta Ruslara karşı düşmanca duygular beslemesine sebep olduğunu yazmaktadır.
[12] M. Keraşev, agm, s. 69.
[13] Ümera-i Çerakaseden Sefer Bey'e İstanbul Emtia Gümrüğü malından verilen 325 kuruş taksitlere bölünmüş ve ilk taksit olan 81 kuruşun hemen eda edilmesine karar verilmiştir. BOA, *Cevdet Maliye*, 1104, 20 Şevval 1238, (30 Haziran 1823); *Cevdet Dahiliye* 158, 15 Şevval 1238, (25 Haziran 1823).
[14] Şerafettin Terim, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu*, İstanbul 1976, s. 144.
[15] Sir Adolphus Slade, *Turkey, Greece and Malta*, II, London 1837, s. 195.

İngiltere Kraliçesi'ne ve Fransa İmparatoru'na mektup yazdılar ve bağımsızlıklarının tanınmasını istediler.[16] Karaçay ile Anapa arasındaki topraklarda yaşayan kabilelerin ileri gelenleri resmen Sefer Bey'e kendilerini temsil etmeleri için vekâletname verdiler. Sefer Bey de Kuran üzerine yemin ettirerek dışarıdan bir yardım gelene kadar savaşa devam edeceklerine dair onlardan söz aldı.[17] Çerkeslerden Sefer Bey'e destek verenler ise şunlardır: Natuhaç, Şapsığ, Abzeh, Bjeduğ, Kemirguey, Hatukay, Mehoş, Besni, Başlıbay, Teberde, Braki ve Karaçay.[18]

Bütün bu kararları gerekli yerlere iletmek ve özellikle Osmanlı Devleti'nden yardım alabilmek ümidiyle Sefer Zaniko başkanlığında 22 delegeden oluşturdukları bir heyeti İstanbul'a göndermişlerdir. Heyet İstanbul'da çok büyük ilgi görmüş ve heyetin üyelerine konum ve sınıflarına göre hediye ve para verilmiştir. Ancak Sefer Bey ayrı değerlendirilmiştir. Yani Sefer Bey'e 4.500 kuruş ita edilirken, diğer üyelere 250'şer kuruş verilmiştir.[19]

Sefer Bey İstanbul'da Kuzey Kafkasya'daki durumu anlattıktan sonra izlenmesi gereken politika üzerinde de durmuştur. Öncelikle durumu izah eden takririnde Çerkes kabilelerinden birçoğunun Osmanlı Devleti'nin yanında savaşmaya hazır olduğunu belirttikten sonra bölgede hâlâ İslamiyet'i kabul etmeyenlerin olduğunu ve bu hususta neler

---

[16] "Circassia and Circassains", *Penny Magazine*, April 14, 1838, s. 387.

[17] Çerkeslerin Ruslarla mücadelesi Sefer Bey'in ya dışarıdan yardım ümidini kestiği ya da bir yardım bulmasına kadar devam edecekti. John Longworth, *Kafkas Halklarının Özgürlük Savaşı*, Çev. Sedat Özden, Kayseri 1996, s. 236.

[18] James S. Bell, *Çerkesya'dan Savaş Mektupları, 1837-1839*, Çev. Sedat Özden, İstanbul 1998, s. 203.

[19] Sefer Bey'e 4500 kuruş, heyetin diğer üyelerine 250 şer kuruş ihsan edilmiştir. BOA, *HH,* 44240; Tarihi belli olmamakla birlikte, muhtemelen İstanbul'da bulunduğu sırada kendisine yeniden 5000 kuruş verilmiştir. BOA, *HH,* 44576; Yine tarihi belirtilmeyen bir diğer belgede Anapa tarafında gelen Çerkesler diye Sefer Bey ve elçilik heyetine toplamda 25 bin kuruş tahsis edilmiştir. Sefer Bey'in Heyetin diğer üyelerinden farklı bir konumda tutulması *diğerlerinden kadirli olan Sefer Bey kullarına verilecek atiyye-i seniyye sairelerinden ziyade olması* şeklinde ifade edilmiştir. BOA, *HH*, 31957, tarihsiz.

yapılabileceğini ayrıca değerlendirmiştir.[20] Konuyla ilgili yazılan hatt-ı hümayunda Devlet, Çerkesler arasında İslamiyet'in yayılmasına dair çabaların devam edeceğini önemle belirtmektedir.[21] Bütün bunlardan başka Sefer Bey, Rusların Kuban Nehri'ni geçerek Çerkeslere saldırılarının durdurulması konusuna öncelik verilmesini istemiştir. Çünkü Ruslar, saldırıları ile halkı yıldırmalarının yanı sıra Çerkeslerin kimini korkutarak sindirmek kimini de hediye vermek gibi çeşitli yollarla kendi tarafına çekmektedirler.[22]

Kendilerine yardım edileceği söylenen elçilik heyeti kısa bir süre sonra geri dönmüştür. Fakat o, İstanbul'da kalarak diplomatik faaliyetlerine devam etmek istemiş ve elçilik heyeti ile birlikte geri dönmemiştir.

Sefer Bey'e İstanbul'da en çok İngilizler yakınlık göstermişlerdir. Bu ilgi sonraki yıllarda devam etmiştir. O da daha sonra İstanbul'daki İngiliz Elçisi'nin özel sekreteri tayin edilecek olan David Urquhart[23] aracılığı ile edindiği ilişkileri kullanmayı amaçlamıştır.[24] Urquhart, Ruslara karşı İngiltere'nin daha etkin bir politika izlemesi gerektiğini düşünmekte olduğundan Sefer Bey ile yakından alakadar olmuştur. Çünkü o, Çerkeslerin Ruslara karşı yürüttükleri mücadelede İngiltere'nin desteğinin elzem olduğu kanaatindedir. Bunun için bizzat kendisi büyük çaba harcamıştır. Hatta bölgenin kaynaklarının,

---

[20] Hatta Natuhaçların artık tamamen İslamiyet'i kabul ettiklerini Şabsığlardan da dörtte üçünün bu süreci tamamladığını belirtmektedir. BOA, *HH*, 44583, tarihsiz; Mustafa Aydın, "*XIX. Yüzyılda Kafkaslarda Nüfuz Mücadelesi (1800-1830)*", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, 2001, s. 174-175.

[21] BOA, *HH*, 44458; *HH*, 444564; Mustafa Aydın, *agt*, s. 174-175.

[22] BOA, *HH*, 42131.

[23] David Urquhart, 1805 yılında İskoçyalı Protestan bir ailenin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Çok iyi bir Protestan eğitim almıştır. Eğitimi ile bizzat annesi ilgilenmiş ve gerektiğinde özel hocalardan ders almıştır. Rum isyanının yaşandığı yıllarda Osmanlı Devleti'ne gelmiştir. Daha sonra gezisini İstanbul'da devam ettirmiştir. Charles King, "Imagining Circassia: David Urquhart and the Making of North Caucasus Nationalism", *The Russian Review* 66, April 2007, s. 246; İngiltere'ye dönünce Osmanlı Devleti'nin ekonomik, ticari durumunu anlatan *Turkey and Its Receources* adlı eserini kaleme almıştır. David Urquhart, *Turkey and Its Receources*, London 1833.

[24] John Longworth, *age*, s. 237.

yani ekonomik potansiyelinin İngiltere'nin bölge ile alakadar olmasına katkı sağlayacağı düşüncesindedir. Bundan sonra da Rusların Çerkeslere uyguladığı askerî ve ekonomik baskıları delmek amacıyla faaliyetlerde bulunmuştur. Bu amaçla 1834 yılında Kuzey Kafkasya'ya Çerkeslerle görüşmeye gitmiştir. Yola çıktığında Sefer Samsun'dadır ve adını çok duyduğu Sefer Zaniko ile tanışmak için Samsun'a uğramıştır. Görüşme çok olumlu bir havada geçmiş olup David Urquhart onun nüfuzundan yararlanmak amacıyla referans mektupları almıştır.[25] Kaptan W. Lyons'a ait Turquose adlı özel bir gemi ile yolculuğuna devam ederek kısa süre içerisinde Kuzey Kafkasya'ya ulaşmıştır.[26] Sefer Bey'den aldığı referans mektupları Kuzey Kafkasya'da çok işine yaramıştır. Kafkasya'dan döndükten bir süre sonra 1835'de Urquhart, İstanbul'daki İngiliz Elçisi'nin sekreterliğine atanmıştır.[27] İstanbul'da elçilikte görevi bitip İngiltere'ye döndükten sonra çıkardığı *portfolio*[28] adlı dergide Çerkeslerin durumunu anlatan uzun makaleler yazarak Çerkeslerin haklı mücadelesine destek vermekten geri kalmamıştır. O, her platformda İngiltere'nin dış ilişkileri bakanı Lord Palmerston'nun Çerkesler konusunda yavaş kaldığını belirtmekten çekinmemiştir.

Elçilik heyeti ile geldiği İstanbul'dan geri dönmemesinin en önemli sebeplerinden birisi diplomatik destek sağlamanın haricinde Çerkeslere silah yardımı yapabilmektir. Geçen süreçte Trabzon'a gelmiş, oradan Samsun'a geçmiştir.[29] Zaten David

---

[25] İbrahim Köremezli, "*The Place of the Ottoman Empire in the Russo-Circassian War (1830-1864)",* Bilkent Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Yüksek Lisans Tezi, 2004, s. 28-29; N. Luxemburg, *Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, Çev. Sedat Özden, İstanbul 1998.

[26] David Urquhart'ın İstanbul'daki faaliyetleri için bkz. G. H. Bolsover, " David Urquhart and the Eastern Question, 1833-1837: A Study in Publicity and Diplomacy", *The Journal of Modern History* 8/4, December 1936, s. 444-467.

[27] Peter Brock, "The Fall of Circassia: A Study in Private Diplomacy", *The English Historical Review* 71/ 280, Jully 1956, s. 404.

[28] Portfolio ilk defa 1835 Kasım ayında yayınlanmaya başlamış ve birinci sayısında Çerkesler hakkında geniş bilgi verilmiştir. *Portfolio* I, s. 187, 231, 297, 370, 478; Portfolio dergisinin birinci sayısında Çerkeslerin bağımsızlık bildirgesini yayınlanmıştır. "Declaration of Circassian Indepence", *Portfolio*, Vol. I, London 1835, s. 187-195.

[29] BOA, *HH*, 44575-A, 29 Zilhicce 1248, (22 Nisan 1833).

Urquhart ile tam da bu sırada tanışmıştır. Samsun'dan sonra yeniden İstanbul'a gitmiştir. Osmanlı Devleti, Sefer Bey'in faaliyette bulunduğu yıl olan 1830 yılında bölgeye 15 top ve 300 ateşli silah göndermiştir.[30] Silah gönderilmesinde Sefer Bey'in etkisinin olup olmadığını tam olarak tespit edemiyoruz.

Diğer taraftan İstanbul'a geldikten sonra o, Padişah ile de doğrudan görüşme imkânı elde etmeye çalışmıştır. Sefer Bey'in II. Mahmud ile doğrudan irtibat kurması 1836 yazında Ok Meydanı'nda düzenlenen bir okçuluk müsabakası sırasında gerçekleşmiş ve onun asil davranışlarından etkilenen Padişah onunla tanışmış ve hikâyesini dinlemiştir. Çerkeslerin mücadelesinden etkilenen Padişah, Sefer Bey'e üstü değerli taşlarla süslü enfiye kutusu hediye etmiştir. Bu hediye yabancı elçilere verilen bir hediyedir.[31]

İstanbul'daki Rus Elçisi Butenev, Sefer Bey'in Padişah'a bu kadar yakın olmasının ve İngilizlerle olan irtibatının zararlı olduğu düşüncesiyle İstanbul'dan sürülmesi için başvuruda bulundu.[32] Rusların bu isteği kabul edilerek Sefer Bey, Edirne yakınlarında Tatarpazarı'na gönderildi.[33] İsteğin kabul edilmesindeki en önemli faktör Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumdu. Bu yıllar, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın isyan ettiği ve Osmanlı ordusunun Mısır ordusu ile yaptığı savaşı kaybettiği yıllardır. Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa'nın Mehmed Ali Paşa'yı desteklemesi nedeniyle siyasî anlamda yalnız kaldığından Rusya ile ittifak yapmak mecburiyetinde kalmıştır.[34] Bu gelişmeler üzerine 1833 yılında Rusya ile Hünkâr İskelesi

---

[30] İbrahim Köremezli, *agt,* s. 21.
[31] John Longworth, *age*, 238.
[32] Rus elçisi, yazdığı yazıda Sefer Bey'in faaliyetleri hakkında kısaca bilgi verdikten sonra onun halkını Rusya aleyhine kışkırttığı üzerinde ehemmiyetle durmaktadır. BOA, *HH*, 44575-A, 29 Zilhicce 1248, (22 Nisan 1833).
[33] BOA, *HH*, 33477, 4 Rebiülevvel 1254, (28 Mayıs 1838).
[34] Mehmet Ali Paşa isyanı ve Hünkâr İskelesi Antlaşması ve gelişen olaylar karşısında İngiltere'nin politikaları hakkında geniş bilgi için bkz. Frederick Stanley Rodkey, "Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey, 1830-1841", *The Journal of Modern History* 1/4, December 1929, Chicago, s. 570-593; Aynı yazar, "Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey, 1830-41: Part II, 1839-41", *The Journal of Modern History* 2/2, June 1930, Chicago, s. 193-225.

Antlaşması yapılmıştır.[35] Nihayetinde Osmanlı Devleti Rus Elçisi Butenev'in isteği çerçevesinde Sefer Bey'i Tatarpazarı'na sürgüne göndermiştir. Burada 6-7 yıl kaldıktan sonra İngilizler memleketine gitmesini Osmanlı Devleti'nden talep etmiş olmalarına rağmen istek reddedilmiştir. Konuyu ele alan belgede *kabahatı ve cürmü olmadığı hâlde evlad ve iyalinden ayrı bir diyarda garib kaldığı*nın da belirtilmesinden geri kalınmamıştır. Fakat memleketine gönderilmemiştir. Yine aynı belgede neden memleketine gönderilmediği belirtilmemektedir.[36] Bu hususta iki sebep etkili olmuş olabilir ki birincisi Sefer Bey'in kendi isteği doğrultusunda gitmemiş olmasıdır. İstanbul'dan uzakta olsa da Avrupa devletlerinin temsilcileri ile görüşme imkânına sahip olacağını biliyordu. Çünkü Kafkasya kıyıları Rus ablukası altında olduğundan memleketine döndüğü takdirde bu imkândan mahrum kalacaktı. İkincisi ise Osmanlı Devleti'nin İngiltere'nin isteğini Rusya ile yaptığı ittifak çerçevesinde reddetmek zorunda kalmış olmasıdır. Her iki sebep de Sefer Bey'in sürgüne gönderilmesine neden olmuştur diyebiliriz.

Sefer Bey'in İstanbul'dan sürgüne celbine dair Rus Elçisi'nin verdiği talimnamede Gürcistan'daki Rus komutanından alınan bilgi esas alınmıştır. Şapsığ kabilesinden Sefer adlı kişi Ruslar tarafından Anapa alındığında hapsedilmiş iken Edirne Antlaşması imzalandıktan sonra serbest bırakılmıştır. Trabzon'dan memleketindeki halkı Rusya'ya mektup ve adamlarını göndermek suretiyle kışkırtıyordu. Rus talimatnamesinde *Sefer Zaniko, Osmanlı Devleti Kuzey Kafkasya'yı Ruslara terk etmedi diye propaganda yapmaktadır* denilmektedir.[37] Rus Elçisi'nin çabalarıyla sürgüne gönderilmesine rağmen o, Çerkeslerle ve Avrupalı devletlerin

---

[35] Hünkar İskelesi Antlaşması ile Osmanlı Devleti ile Rusya müttefik olmuşlardır. Erdoğan Keleş, "Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi / The Black Sea and the Straits Question in the Crimean War (1853-1856)", *OTAM* 23, Ankara 2008, s. 159; R. L. Baker, "Palmerston on the Treaty of Unkiar Skelessi", *The Engilish Historical Review* 43/169, Jan. 1928, s. 83-89.

[36] BOA, *HH*, 44573, tarihsiz.

[37] BOA, *HH*, 44575-A, 29 Zilhicce 1248, (22 Nisan 1833).

vatandaşlarıyla görüşmekten men edilememiş, hatta çeşitli yollarla memleketine mektuplar göndermeyi başarabilmiştir.[38]

Çerkesler, müteaddit defalar Rus saldırıları karşısında nasıl bir politika izleyeceklerine dair kendi aralarında müzakere etmek üzere toplantılar yapmışlardır. Bunlardan birisi 1835 Şubat ayında Adagum Irmağı yakınlarında yapılan toplantıdır. Urquhart'ı Kafkasya'ya götüren Kaptan Lyons da bu toplantıda Çerkeslere Sefer Bey'in mektubunu iletmiştir. Mektupta da o, Çerkeslerin Rusya'ya karşı savaşa devam etmelerini istemektedir. Sonuçta toplantıdan savaşa devam kararı çıkmıştır.[39] Aynı yerde 1837 yılında yine bir toplantı yapılacak ve Sefer Bey bu defa İstanbul'a gelen Şapsığ, Natuhaç ve Jigetlerin temsilcileriyle görüşerek yine mücadeleye devam etmelerini isteyen mektubunu gönderecektir.[40] 1837 toplantısı yapıldığı sırada İngiliz J. S. Bell ve Longworth Kuzey Kafkasya'dadır.[41] Özellikle Longworht, Çerkeslerin Sefer Bey'in mektubu karşısında ne kadar heyecanlandıklarını anlatmaktadır.[42] O, Sefer Bey'in karısı ve ailesi ile görüşme imkânı bulmuştur. Verdiği bilgilere göre aslında Sefer Bey'in çok zengin birisi olarak bir hayli kölesi vardır. Fakat İstanbul'dan dönmeyince köleleri karısını dinlemeyerek topraklarını terk etmişlerdi. Üstüne üstlük

---

[38] Ümera-yı Çerakeseden Zağra-i Atik Kazasında mukim Sefer Bey'in hiçbir tarafa gitmemesi ve Çerakese ile muhâbere itmemesi muktazâ-yı irâde-i seniyyeden ise de müşarünileyh düvel-i ecnebiye tebaası ma'rifetiyle mükâtebe ve muhabereden hali olmıyacağı … BOA, *HR. MKT*, 29 Ramazan 1260, (12 Ekim 1844).

[39] Ali Kasumov / Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı, Çerkeslerin XIX. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı Tarihi*, Ankara 1995, s. 150.

[40] N. Luxembourg, *Rusların Kafkasyayı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, Çev. Sedat Özden, İstanbul 1998, s. 169. Keraşeve göre mektubu götüren kişi Nago-İsmail adında birisidir. M. Keraşev, agm, s. 70; Keraşev'in Nago İsmail olarak verdiği kişi Nogay İsmail'dir.

[41] James S. Bell, 8 Aralık 1838 tarihli mektubunda Çerkes ileri gelenlerin ülkelerinin kurutuluşu amacıyla bir birlik oluşturmak için Sefer Bey'e mektup gönderdiklerini yazmaktadır. Mektupta bütün liderlerin mühürleri olduğunu da ifade etmektedir. J James Bell, *age*, s. 343.

[42] John Longworth'un Çerkesistan'daki faaliyetleri ve misyonu hakkında geniş bilgi için bkz. Musa Şaşmaz, "Longworth's Mission to Circassia in 1855", *OTAM* 10, 1999, s. 219-241.

evi de Rus baskını sırasında yakılmıştır. Bir süre sonra ailesi başkalarının yardımına muhtaç hâle gelmiştir.[43]

İngiltere'nin Edirne Konsolosu Mr. Kerr vasıtasıyla Anapa Kadısı, Sefer Bey ile irtibat kurmayı başarmıştır. Hatta ondan Çerkeslere iletilmek üzere mesaj bile almıştır. Mesaja göre Çerkesler, Rus kumandanıyla en kısa zamanda temasa geçerek ateşkes yapmalı ve düşmanlık sona erdikten sonra barış için görüşmelere hemen başlamalıdırlar. Sınır Kuban Nehri olmalı, buna mukabil Çerkesler nehrin öte yakasına geçmemeli, Rus köylerine saldırmamalıdırlar. Tabiî ki Ruslar da Kuban Nehri'nin güneyindeki kaleleri boşaltmalıdırlar. Orası Adige toprağıdır çünkü. Bir diğer önemli istek ise Çerkeslerin İngiltere'nin garantörlüğüne başvurma hakkına sahip olmalarıdır.[44]

Toplantılarda Sefer Bey'in mektupları kadar Kafkasya'daki Rus komutanların mektupları da tartışılmıştır. Bunlardan birisi Kafkas Orduları Komutanı olan Velyaminof'dur. O, Çerkeslere hitaben yazdığı mektubunda *İstanbul'daki elçinizi biz İstanbul dışına sürdürdük İngiltere buna müdahale etmedi. Eğer isteseydi Londra'daki elçimiz aracılığı ile müdahale edebilirdi. Bu nedenle İngiltere'nin tek amacı Çerkeslerin bağımsızlığı değil bölgedeki çıkarlarıdır* diye yazmaktadır.[45] Çerkesler Velyaminof'a verdikleri cevabi mektuplarında İngiltere'nin güçlü olduğunu vurguladıktan sonra kendilerini himaye altına aldıklarını ve hatta onlarla ticaret yapmak istediklerini ifade etmişlerdir. Bunun için hemen Ruslardan kıyıdaki kaleleri boşaltmalarını talep etmişlerdir. Mektubu; *Biz sonuna kadar sizinle mücadele edeceğiz. Kuban Nehri'nin gerisine çekilmenizi istiyoruz* diyerek bitirmişlerdir. Sonraki tarihlerde düzenlenen toplantılarda da

---

[43] John Longworth, *age,* s. 239.
[44] John Longworth, *age,* s. 82.
[45] John Longworth, *age*, s. 94; Rusların Çerkeslere gönderdikleri mektuplarda koşulsuz teslim olmaları ve bu teklifin red edilmesi durumunda ise toptan yok olmaları için savaşacaklarını yazmakta idiler. Bu ağır üsluptan sonra kimi zaman ise barışın faydalarını anlatan daha nazik ifadeler de kullanmaktaydılar. James S. Bell, *age,* s. 320; Her iki üslubun tek ortak noktası Rus hâkimiyetinin kabul edilmesi, aksi halde Çerkesler için sonucun çok ağır olacağı vurgusunun yapılmasıdır.

Ruslarla mücadeleye devam edecekleri kararı almışlar ve Osmanlı Devleti'nin ve İngiltere'nin desteğinin sürdürüleceği üzerinde önemle durmuşlardır.[46] Sefer Bey'in mektupları sonraki yıllarda devam etmiştir. 1844 yılında Hustan Hacı adında biriyle mektup göndermiştir. Çerkeslerin yanı sıra İngiliz Konsolusu ve Fransızlarla görüşmeler yapmıştır. Amacı Çerkes mücadelesini kamuoyunda devamlı surette ayakta tutmak ve böylece Kafkasya'daki Rus ilerleyişini durdurmak, kısaca Çerkeslerin bağımsızlığını sağlamaktır. İstanbul'daki Rus Elçisi Butenev, bu durumdan devamlı surette Osmanlı makamlarına şikâyette bulunmuştur. Nitekim 1838 yılında Edirne'de Emin Paşa'ya gönderilen yazıda Sefer Bey'in görüşmelerine engel olunması istenmektedir.[47] Bu faaliyetlerin ittifak ve dostluk üzere olan Rusya ile ilişkilere verdiği zarara dikkat çekilmektedir. 1844 yılına gelindiğinde Rus şikâyetleri ve baskısı daha da artmış olmalı ki Sefer Bey, bugün Bulgaristan'daki Stara Zagora'ya, o günkü adıyla Zağra-i Atik (Eski Zağra) kazasına gönderilmiştir. Çünkü o, tophanedeki hemşehrileri aracığı ile Avrupa devletlerinin adamlarıyla görüşmektedir. En son bir Fransız ile görüşmüştür.[48] Bu arada Sefer Bey'in kimi zaman İstanbul'a gelmesine izin verildiğini görüyoruz. Osmanlı arşiv belgelerine göre 1841 yılında İstanbul'dadır. Belge İstanbul'a gelmek isteyen Sefer Bey'in yol masrafının karşılanması amacına yönelik düzenlenmiştir.[49] Fakat kısa bir süre sonra Ekim 1844'te Eski Zağra'da görüyoruz.[50] Sonra yeniden Edirne'ye gönderilmiştir.[51]

Sefer Zaniko'yu Rus isteği ve bu doğrultuda baskısı sonucu Edirne'ye gönderen Osmanlı Devleti, ona maddî sıkıntı çekmemesi için maaş bağlamıştır. 1838 yılından itibaren 1837 yılı geliri de dâhil olmak üzere Meğri kazası[52] voyvodalığı Sefer

---

[46] John Longworth, *age*, s. 96-97.
[47] BOA, *HH*, 43640, 29 Zilhicce 1253, (27 Şubat 1838).
[48] BOA, *HR. MKT*, 7/10.
[49] BOA, *Cevdet Dahiliye*, 49/2413.
[50] BOA, *Cevdet Dahiliye*, 57/2828.
[51] BAO. *İrade Dahiliye*, 282/ 17709.
[52] Meğri Kazası, kaynaklarda Marki, Mekri şeklinde de yer alan günümüzde Muğla'nın Fethiye ilçesidir. Behset Karaca, "1522-1532 Tarihlerinde Menteşe

Bey'e verilmiştir.[53] Voyvodalığın tevcihinden önce ara sıra yine harçlık verildiği bilinmektedir. 1.500 kuruş maaş bağlanmıştır.[54]

Rusya'nın Sefer Bey'e olan tepkisinde İngiltere'nin izlediği politikanın önemli payı vardır. Özellikle İngiltere'nin elçisi Ponsnby'nin desteği ile Bell, Longworht, Urquhart[55] gibi kişilerin faaliyetleri bu anlamda önemli bir yere sahiptir. Rus ablukasını delmek amacıyla James Bell'e ait tuz yüklü *Vixen* adlı gemiye, Soğucak'ta bulunduğu sırada daha yükünü indiremeden Ruslar tarafından el konulması İngiliz kamuoyunun büyük tepkisini çekmiştir.[56] Kırım Savaşı'ndan hemen önce Sefer Bey'i yeniden Edirne'de görmekteyiz. Bunda Rusya ile şartların değişmesinin payı büyüktür. Dünya kamuoyu, özelikle İngiltere, Rusya'ya karşı bir siyaset izlemektedir. Değişen siyaset İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yakınlaşmasına sebep olurken Kuzey Kafkasya'daki mücadeleye dair bakış açısını da etkilemiştir. 1850'lere doğru Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin diplomatik ilişkileri değişmeye başlamıştır. Buna Avrupa'da Rusya'ya karşı oluşan tepkiyi de eklediğimizde bu durum umumi bir hâl almıştır. Nihayetinde 1853-1855 Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti, İngiltere, Fransa ve Sardunya'nın oluşturduğu ittifak Rusya ile savaşmıştır. Sefer Bey savaşa giden süreçte gelişmeleri yakından takip etmiş olmalı. 1853 yılında Edirne'den İstanbul'a gelmek için Sadarete ve Hariciyeye başvurusu vardır. O, başvurusunda *24 yıldan beridir memleketimden çocuklarımdan ayrı yaşıyorum* diyor ve bu durumun bitmesini istiyor.[57] İsteği kabul edilmiş olmalıdır. Çünkü Eylül 1853 başında adamlarından Abdullah Ağa beraberinde olmak üzere İstanbul'a

---

Bölgesi Yörükleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XVIII/2, Elazığ 2008, s. 403-440, s. 406.

[53] BAO. *HH*, 33733, 27 Safer 1254, (22 Mayıs 1838); *HH*, 694/33477 4 Rebiülevvel 1254, (28 Mayıs 1838); *HH* 58100, 27 Rebiülevvel 1254, (20 Haziran 1838).

[54] BAO. *İrade Dahiliye*, 1475, 19 Rebiülevvel 1256, (21 Mayıs 1840).

[55] Çerkesler David Urquhart'a Davut adını vermişlerdir.

[56] Michael Khodarkovsky, agm, s. 710.

[57] BOA, *İrade Dahiliye*, 17709, 17 Zilhicce 1269, (28 Aralık 1844).

geri çağrılmış[58] ve 27 Kasım 1853 tarihinde ise kendisine *refika-ı mir-i miranlık* rütbesi tevcih edilmiştir.[59] Yani artık bir Osmanlı paşasıdır. Sefer Paşa, Osmanlı Devleti tarafından Anapa için görevlendirilirken, Behçet Paşa[60] ise Sohum'da görevlendirilmiştir.[61] Tabiî ki yanlarında Çerkeslere verilmek üzere hediyeler götürmüşlerdir.[62] A. Slade, Sefer Paşa'nın Sohum'da boşu boşuna vakit kaybettiğini, Behçet Paşa'nın ise kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettiğini iddia etmektedir. Allen Muratof bu görüşe karşı çıkarak, Sefer Paşa'nın önce Tuapse'ye gittiğini ve orada Şapsığlarla müzakerelerde bulunduğunu, fakat onlar tarafından kabul görmemesi üzerine Anapa'ya gittiğini ve burada Natuhaçlar arasında kabul gördüğünü iddia etmektedir.[63]

Osmanlı Devleti, savaş sürecinde müttefiklerin desteği sayesinde Çerkesler ile Şeyh Şamil arasında işbirliği sağlamak amacıyla Çerkeslere lojistik yardım yapmayı ve sonunda

---

[58] Mustafa Budak, "1853-1856 Kırım Savaşından Osmanlı Devleti ile Şeyh Şamil Arasındaki İlişkiler", *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri, 29-31 Mayıs 1995, Bildiriler*, İstanbul 1996, s. 90.

[59] BOA, *A. DVN*, 94/2, 25 Safer 1270, (27 Kasım 1853); Aynı tarihlerde Şeyh Şamil, Muhammed Emin, Şeyh Şamil'in oğlu Gazi Muhammed gibi kişilere de çeşitli derecelerde rütbeler tevcih edilmiştir. BOA, *İrade Dahiliye*, 19040, lef 2; bölge halkının Rusya'ya karşı yaptığı mücadelede azmini ve isteğini artırarak, Kafkasya'da Rusya'yı durdurmak hedefi güdülmüştür. Bu nedenle ileri gelenlere rütbe ve nişan verilmesinde oldukça cömert davranılmıştır. Abdullah Saydam, "Kuzey Kafkasya'daki Bağımsızlık Hareketleri", *Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet*, Trabzon 1998, s. 302-336, s. 318; Muhammed Emin'e 10000 kuruş atiyye verilmesine karar verilmiştir. Adamlarıyla beraber bu rakam 70 kişiye daha atiyye ihsan buyrulmuştur. BOA, *İ. MM*, 384, 20 Cemaziyelevvel 1270, (20 Mart 1854).

[60] Behçet Paşa, azat edilmiş bir Çerkes kölesi idi. Talihi İzmir valisi Tahir Paşa tarafından Reşid Paşa ile tanıştırıldıktan sonra değişti. Reşid Paşa'nın mühürdarlığına getirilmiştir.

[61] Sefer ve Behçet Paşalara Yemen eski valisi vezir Sırrı Paşa, livalıktan emekli Ali Paşa, Aydın eski valisi Sadullah Paşa, mirimiran rütbesi verilmiş olan Ferhad Paşa ile Amedi Odası halifelerinden Ramiz Bey de katılmıştır. Mustafa Budak, "*1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi*", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Anabilim Dalı Doktora Tezi, 1993, s. 77.

[62] Çerkesistan'a memur Behçet Paşa ve Sefer Paşa maiyetine 15.700 kuruş ve çeşitli eşya verilmiştir. BOA, *Cevdet Dahiliye*, 19.465, 21 Zilkade 1270, (15 Ağustos 1854).

[63] Allen-Muratof, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara 1966, s. 67.

Rusya'ya Kuzey Kafkasya'da darbe indirmeyi hedeflemiştir. Fakat bu anlamda gerekli desteği müttefiklerden alamadığı gibi müttefikler Osmanlı Devleti'ni oyalayıcı bir politika gütmeyi tercih etmişlerdir.[64] Sefer Paşa ve Behçet Paşa'nın içinde bulunduğu, Padişah adına Çerkesistan'da faaliyet gösterecek olan heyetin görevi Çerkesler ile irtibat kurmak suretiyle onların kazanılmasını sağlamaktır. Tam tersine Keraşev, Çerkeslerin Rusya'ya karşı savaşta müttefiklerin yanında mücadele etmelerini sağlamak amacıyla Sefer Paşa'yı sadece Osmanlı Devleti'nin değil müttefik devletlerin görevlendirdiğini iddia etmekte olup bu amaçla Abhaz Beyi Michail Şervazidze'yi kendi tarafına çekebilmek için Sohum'a bile gittiğini yazmaktadır.[65] İngiliz ajanı Longworth'a göre Sefer Paşa, bütün Çerkeslerin sivil ve askerî valisi olduğunu gösteren bir fermana sahiptir.[66] Böyle bir fermanın olup olmamasının bu aşamada bir önemi yoktur. Sefer Paşa'nın elinde bu manada bir ferman olmasa bile kendisine tevcih edilen mirimiranlık rütbesini bu şekilde değerlendirdiği açık bir şekilde görülmektedir.

Sefer Paşa, Kuzey Kafkasya'ya geldikten hemen sonra Çerkeslere gönderdiği mesajlarda İngiliz ve Fransızlara yakın davranılmasını istemekle birlikte onlara çok fazla güvenilmemesi gerektiğinin altını çizmektedir. Bu düşüncesinin oluşmasında yıllardan beridir edindiği tecrübenin rolü olsa gerek. 28 Mayıs 1855 tarihinde yanında bulunan 200 kişiyle Anapa Kalesi'ni Ruslardan almayı başarmış ve bu olay onun ününün artmasını sağlamıştır. Çerkesler onu Padişah'ın görevlendirdiği bir önder olarak görmeye başlamışlardı. Nitekim Şubat 1855 tarihinde uhdesine *süvari mirlivalığı* tevcih edilmiştir. Kısa bir süre sonra 17 Mart 1855 tarihli belgede mirlivalık tevcihi gerçekleştirilmiştir.[67] Bu rütbe tevcihlerine rağmen müttefik ya da Osmanlı donanmasının Çerkeslere yardıma gelmeyeceğini

---

[64] Mustafa Budak, *agt,* s. 76.
[65] M. Keraşev, agm, s. 72.
[66] Mustafa Budak, *agt*, s.. 77, dipnot 317.
[67] BOA, *İrade Dahiliye,* 20318, 3 Cemaziyel 1271, (13 Mart 1855); Ayrıca Sefer Paşa'ya 1856 yılında 25.000 kuruş gönderilmiştir. İbrahim Köremezli, *agt,* s. 84.

anladıklarında hayal kırıklığına uğradılar ve kendilerini ihanete uğramış kabul ettiler.[68]

Çerkeslerin bir kısmı gibi Sefer Paşa da Şamil'in naibi Muhammed Emin ile anlaşamamıştır.[69] Kimi Çerkes yazarlar Muhammed Emin'in demokratik ve eşitliğe dayanan yönetim anlayışını Çerkes aristokratlarının halk üzerindeki otoritelerinin gideceği düşüncesiyle kabul etmedikleri üzerinde dururlar. Sefer Paşa'nın da bir aristokrat olduğunu, Muhammed Emin ile anlaşamamasının gerçek sebebinin bu olduğunu belirtirler.[70] Bu görüşü destekleyen yazarlar bir asilzade olan Sefer Paşa'nın Muhammed Emin'in Kuzey Kafkasya'da kurmak için çabaladığı demokratik birliği engellemeye çalıştığını ifade etmektedirler.[71] Hatta Sefer Paşa'nın Osmanlı taraftarı politika izlemesinin Çerkeslerin daha fazla acı çekmesine hizmet ettiğini vurgulamaktadırlar. Nitekim Felitsin de bu görüştedir.

Sefer Paşa ile birlikte Kafkasya'ya gelen ve aslen bir Macar olan Albay Mehmed,[72] Muhammed Emin'e karşı onun politikalarını geliştiren ve uygulayan kişi idi. Muhammed Emin'in Kafkasya'yı İngilizlere sattığı ve burayı sömürge yapacakları iddiaları Albay Mehmed'in propagandasının temelini oluşturmaktaydı. Hatta bu propagandayı güçlendirmek ve

---

[68] Candan Badem, "*The Ottomans and The Crimean War (1853-1856)",* Sabancı Üniversitesi Doktora Tezi, 2007, s. 182.
[69] Muhammed Emin 1848'de Şamil tarafından Kuban Bölgesi'ne naip olarak tayin edilmiştir. Ali Kasumov / Hasan Kasumov, *age*, s. 41; Çerkeslerden büyük bir kısmı Adagum mevkiinde toplanarak Muhammed Emin'i lider olarak seçmişlerdir. Şerafettin Terim, *age*, s. 139.
[70] İsmail Berkok, *age,* s. 513.
[71] Vassan - Giray Cabağı, *Kafkas-Rus Mücadelesi*, İstanbul 1967, s. 68-69; Mirza Bala, "Çerkesler", *İA*, III, İstanbul 1993, s. 383.
[72] Albay Mehmed, 1853 yılında İstanbul'a gelmiş ve kısa süre sonra Müslüman olmuştur. Müslüman olduktan sonra Mehmed adını almış olup, kendisine verilen mülazım rütbesi ile Osmanlı ordusuna girmiştir. Kırım savaşında ise Sefer Paşa ile birlikte hareket etmiştir. 1856 yılında İstanbul'a gönderilen heyetin üyeleri arasında Bandya da yer almıştır. Hatta O, Çerkes ileri gelenlerinin birinin kızıyla da evlenmiştir. Buna rağmen Budapeşte'de bir eşi, Paris'te ise bir sevgilisi olduğu bilinmektedir. Ali Kasumov / Hasan Kasumov, *age*, s. 220.

Muhammed Emin'in etkisini azaltmak amacıyla haritalar göstermekteydi.[73]

Sonunda Kırım Savaşı bitti ve Müttefikler Kafkasya'da herhangi bir harekâta girişmediler.[74] Böylece Osmanlı Devleti'nin teşebbüsü de akamete uğramış oldu. Sefer Paşa, Paris Antlaşması görüşmeleri devam ederken görüşmelere katılmak üzere Paris'e gitmek istedi. Osmanlı arşivinde yer alan Ocak 1856 tarihli belgede Sefer Paşa'nın Paris'e gitmek istediği yazmaktadır.[75] Bunun gerçekleşmediğini biliyoruz. Bu arada o, Anapa'dan Rus askerî komutanlığına bir mektup göndererek Çerkesler üzerindeki etkisini belirttikten sonra artık Ruslara karşı herhangi bir askerî harekâtta bulunmayacaklarını bildirmiştir. Karşılığında ise Rusların da askerî harekâta girişmemelerini istemiştir. Bu arada oğlu Karabatır (İbrahim Bey) başkanlığında bir heyeti İstanbul'a göndermiştir. Buna kafile denilmelidir. Çünkü heyet 250 kişiden oluşuyordu. Sultan, kabul ettiği heyete Çerkeslere yardım edileceğini bildirdi. Keraşev, bunun doğru olmadığını; bu sırada imzalanan Paris Antlaşması gereği Padişah'ın böyle bir şey yapamayacağını ifade etmektedir.[76] Dolayısıyla ona göre heyet eli boş geri dönmüştür. Çünkü savaş sonunda imzalanan Paris Antlaşması'nda Kafkasya'daki mücadeleye destek verecek kararlar alınamamıştır. (Paris Antlaşması 5 Mart 1856'da imzalanmıştır). Böylece Kafkasya tam anlamıyla kaderine terk edilmiş oldu. Fakat Keraşev'in bu görüşüne katılmak mümkün görünmemektedir. Zaten Çerkesler, 15 Kasım 1856 tarihli

---

[73] Şerafettin Terim, *age*, s. 150.

[74] Kırım Savaşı sırasında Şeyh Şamil Osmanlı Devleti'nin ve müttefiklerin Kafkasya harekatı yapmalarını istemiş ve bu gerçekleştirilememiştir. Muhammed Emin'e göre Osmanlı Devleti bölgeye asker göndermiş olsaydı, zafer mümkün olacaktı. Anapa askeri harekat için uygundu ve Tiflis'e yönelik bir harekat Ruslar üzerinde caydırıcı etki yapacaktı. Aynı zamanda bu harekat Rusların Kafkasya'da daha fazla kuvvet bulundurmasına sebep olacağından Tuna sahillerindeki asker sayısını azaltmak mecburiyetinde kalacaklardı. Mustafa Budak, "1853-1856 Kırım Harbi Başlarında Doğu Anadolu-Kafkas Cephesi ve Şeyh Şamil", *Kafkas Araştırmaları* I, İstanbul 1988, s. 58.

[75] BOA, *İrade Hariciye*, 6463, Gurre-i Cemaziyelevvel 1272).

[76] M. Keraşev, agm, s. 76.

belgede görüleceği üzere Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını bildirmişler ve bu uğurda yemin etmişlerdir.[77]

Ayrıca Osmanlı Devleti, bölgeye el altından silah gönderme teşebbüsünde bulunacaktır.[78] Bu meyanda en önemli teşebbüslerden birisi İsmail Paşa'nın gerçekleştirdiğidir. Çerkesistan sahillerine silah ve mühimmatın yanı sıra 200 Lehliyi götürmek üzere eski Posta Nazırı İsmail Paşa, *Kanguru* adında bir İngiliz gemisi kiralamıştır. 11-16 Şubat 1857 tarihleri arasında İstanbul'dan tayrılan gemi, Çerkesistan kıyılarına ulaşmayı başarmış ve yükünü boşalttıktan sonra geri dönmüştür. Rus Elçisi Butenev'in Bâb-ı Âli'ye şikâyeti üzerine ortaya çıkan olay, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ile olan irtibatının devam ettiğini göstermektedir. Bunun yanında Butenev, yazılı şikâyetinde Sefer ve Muhammed Emin Paşaların Rusya karşıtı faaliyetlerini Osmanlı Devleti'nin engellemesini talep etmektedir. Şikâyet sonucunda soruşturma başlatılmıştır ki[79] Osmanlı Devleti aslen Çerkes olan İsmail Paşa ve olayın içinde yer alan Ferhat Paşa'yı sürgüne göndermek durumunda kalmıştır.[80] Hatta 6 Kasım 1858 tarihli belgede Çerkeslerin durumu mütalaa edilirken Sefer Paşa'ya itaat edilmesine dair Osmanlı Devleti tarafından bir ferman gönderildiği belirtilmektedir.[81] Kısa bir süre sonra da Sefer Paşa ve diğer bazı Çerkes ileri gelenlerine kapıcıbaşılık payesi tevcih edilmiştir.[82] Padişah muhtemelen Müslüman Çerkeslerin isteklerini reddedememiştir.

---

[77] BOA, *İrade Dahiliye*, 23222, 17 Rebiülevvel 1273, (15 Kasım 1856).
[78] Çerkesler Osmanlı Devleti'ne başvurarak silah talep etmekteydiler. BOA, *A: MKT: um*, 277/8, 7 Şaban 1273, (2 Nisan 1857).
[79] Başbakanlık Osmanlı Arşivi İ. MM. 384 numarada kayıtlı belgede soruşturmanın ayrıntılı seyri ve sonucu hakkında geniş bilgi mevcuttur. BOA, *İ. MM*, 384.
[80] Kanguru Olayı hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Budak, "Kanguru Olayı: Kırım Savaşı'ndan Sonra Çerkezistan'a Silâh ve Mühimmât Gönderilmesi", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi* 15, İstanbul 1997, s. 477-516.
[81] BOA, *A. MKT. UM.*, 332/46, 29 Rebiülevvel 1275, (6 Kasım 1858).
[82] 29 Ocak 1860 tarihli olan belgede Sefer Paşa'dan başka Arslan Bey, Şahzar Bey ile Hüseyin Efendi gibi bazı Çerkes Beylerine de kapıcıbaşılık payesi verilmiştir. BOA, *Cevdet Dahiliye*, 333/2923.

Sefer Paşa bu gelişmeler üzerine mücadelesine devam etmiştir. Buna rağmen Rus komutanlarına *topraklarımıza daha fazla girmeyin, biz de sizinle savaşmayalım* şeklinde mektuplar göndermekten geri kalmamıştır. Onlara eğer *bizimle gerçekten görüşme yapmak istiyor olsaydınız topraklarımıza silahlarla girmek yerine sınırda bunu söylemeniz yeterli olurdu* diyecektir. Devamla *Lakin bize karşı savaş açmak istiyorsanız sizin bilmenizi isterim ki bugüne kadar hiçbir güç dağlarımızı dize getirememiştir ve biz hiç kimseye boyun eğmemişizdir* diyerek Rus ilerleyişi karşısında sessiz kalmayacaklarını çok net bir şekilde ifade etmiştir.[83] Kırım Savaşı'nın bitmesiyle birlikte Ruslar bütün güçleriyle Kafkasya'ya yüklendikleri için savaş kesafet kazanmıştır.

Bütün bunların yanı sıra Sefer Paşa daha sürgünde iken Leh Prensi olan Adam Czartoryski ve Kont Zamojski'nin önderliğinde Rusya'ya karşı mücadele eden Lehliler ile de irtibat kurmayı başarmıştır.[84] Adam Czartoryski ve Kont Zamojski gibi Lehistanlı devrimciler hem Paris'te hem de İstanbul'da destek arayışı içindeydiler. Rus ordusundan kaçan Lehliler ile bir lejyon kurarak Kafkasya'da Çerkeslerin desteği sayesinde Rusya'ya karşı başarılı olmayı planlıyorlardı. Prens Czartoryski'ye göre bu planı uygulamanın olmazsa olmaz şartı İngilizlerin desteğinin sağlanmasıdır. Plan iki taraflı idi. Osmanlı Devleti'ndeki Lehliler bir tarafı oluştururken Kafkasya'da Rus ordusundan firar eden Lehliler diğer tarafı oluşturmaktaydı. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında vuku bulacak bir savaş Leh devrimcilerin planlarının hayata geçirilmesi için elzemdi. Bu amaçla Lehliler Kafkasya'da faaliyet göstermelerine rağmen istenilen başarı elde edilememiştir. Edirne'de Longworth'un yardımı sayesinde Zwierkowski ve birkaç Leh ileri gelenleri Sefer Bey ile görüşmeyi başarmıştır. Hatta Sefer Paşa Çerkesistan'a gittikten sonra da

---

[83] M. Keraşev, agm, s. 77.

[84] Rus ordusunda asker olarak bulunan Lehliler Kuzey Kafkasya'da esir düştüklerinde köle olarak istihdam ediliyorlardı. Moritz Wagner, *Çerkesler – Çeçenler - Kazaklar ve Gürcüler*, Çev. Sedat Özden, İstanbul 1999, s. 38; Kimi zaman Lehli askerler Rus ordusundaki kötü şartları yüzünden Çerkesler elinde köle olarak kalmayı tercih ediyorlardı. Çünkü Rus ordusunun şartları çok daha ağırdı.

Lehliler ile irtibatı devam ettirmiştir.[85] Kafkasya'ya gönderilen Lehlilerle -Leh Lapinskiy[86] bir müfreze ile 17 Şubat 1857'de Kuzey Kafkasya'ya gitmişti- birlikte bir ordu oluşturulmuş ve Çerkes kuvvetlerinin komutanlığına Albay Mehmed Bey getirilmişti. Sefer Bey ise Şapsığlar ve Natuhaçlar arasında etkili idi. Çerkesler arasında İngilizlerin ve Osmanlı Devleti'nin yardıma gelecekleri teması işleniyordu. Sefer Bey çara ve Kafkasya'daki Rus yetkililerine yazdığı mektuplarında bu temayı ön plana çıkarmaktaydı. Nitekim Çar'a yazdığı bir mektubunda *Hâlen Çerkeslerin hepsi küçükten büyüğe Müslüman olarak oybirliği ile Osmanlı hükümetine tebaalığı kabul etmişlerdir ve Osmanlı himayesine geçmişlerdir. Eğer Rusya İmparatoru bizim bağımsızlığımızı kabul ederek tanırsa yabancı konsolosları kabul ederiz. Rusya ve diğer devletlerle ticarî ilişkiler kurarız.* Sözleriyle Osmanlı Devleti'nin kendileri için ne denli önemli olduğunu vurgulamaktaydı. Albay Mehmed'in bir süre sonra çift taraflı hareket ettiği ortaya çıktı. Rus Generali Fillipson ile mektuplaşmaktaydı. Mektubunda Çerkeslerin Gürcistan gibi Rusya'ya bağlı olarak varlığını devam ettirebileceğini belirtmekteydi. 3 Ocak 1858'de Albay Mehmed'in hain olduğunu ilan eden Kafkasya'daki Leh subayları idamını istedilerse de Sefer Bey'in müdahalesi ile İstanbul'a dönmesine müsaade edildi.[87]

Lapinskiy ise Kuzey Kafkasya'da faaliyetlerine devam ettiyse de Sefer Bey ile anlaşamadı. Muhammed Emin'e daha mütemayil idi. Fakat o, bu sırada İstanbul'a gitmiş ve bir daha geri dönmemiştir. Sonuçta müfreze dağıldı ve Lapinskiy de İstanbul'a

---

[85] Abdullah Temizkan, "Lehistanlıların İstanbul'da Lobi Faaliyetleri ve Kafkasya'ya Lejyon Gönderme Girişimleri", *Türklük Bilimi Araştırmaları* 28, 2010, s. 363-393.

[86] T. Lapinskiy, (1827-1886) Leh olup, Rus işgaline karşı Lehistan'ın bağımsızlığı için mücadele veren birisidir. Bu nedenle Lehistan'ı terk etmek zorunda kalmış, 1848 ve 1849 yıllarında Macaristan devrimine katılmıştır. Daha sonra İstanbul'a gelen Lapinskiy Kırım savaşına da iştirak etmiştir. Kafkasya'dan İstanbul'a geldikten bir süre sonra Lehistan'a geri dönerek, 1863 Leh isyanına katılmıştır. Ali Kasumov / Hasan Kasumov, *age*, s. 222, dipnot 27.

[87] Ali Kasumov / Hasan Kasumov, *age*, s. 222-224.

dönenler kervanına katıldı.[88] Çabalara rağmen Leh planları Kafkasya'yı Rus işgalinden kurtaramamıştır.

Bütün bu gelişmeler üzerine 1858 yılında Muhammed Emin mücadeleden vazgeçmiş ve İstanbul'a gelmiştir.[89] Sefer Paşa'nın 1859'da ölümü ise mücadeleye bir başka darbe olmuştur.[90] Bu sırada Şeyh Şamil'in de teslimi ile[91] Kereşav'in ifade ettiği gibi artık Kafkasya'da politik lider kalmamıştır.

Sefer Paşa'nın ölümüyle aile üyeleri İstanbul'a gelmişlerdir. 1860 tarihli belgeye göre kendisine tahsis edilen maaştan (2.527 kuruş) 500 kuruşun karısı Melek Han Hanım'a, 500 kuruşun kızı Fitnat Hanım'a verilmesi uygun görülmüştür. Oğlu Karabatır olarak bilinen İbrahim Bey'e ise yine 500 kuruş verilmesine karar verilmiştir. Fakat belge tarihsiz olmakla birlikte, karısı ve kızına maaş bağlandığı tarih itibariyle İbrahim Bey daha İstanbul'a avdet etmemiştir. Maaş onun İstanbul'a gelmesinden itibaren verilmek üzere hazineye alınmıştır.[92] Ayrıca ailesiyle birlikte gelen emektarı Küçük Ahmed Ağa ve 7-8 adamına da gerektiği ölçüde maaş bağlanmıştır.

---

[88] Şerafettin Terim, *age.*

[89] Muhammed Emin, İstanbul'dan mücadelesine devam etmeye çalıştı. 1862'de İstanbul'a gelen Çerkes heyeti üyeleri ile görüştü ve Ruslarla barış görüşmelerine başlamaları konusunda onlara tavsiyelerde bulundu. 1899'da öldü. Mezarı Bursa'da Armutköy'dedir. İbrahim Köremezli, *agt*, s. 87, dipnot 210.

[90] Gerçi Sefer Paşa'nın ölüm tarihi 1859 olarak verilmekle birlikte Osmanlı arşiv belgelerinde 29 Ocak 1860 tarihi itibariyle kapıcıbaşılık payesi verildiği kaydedilmiştir. BOA, *Cevdet Dahiliye*, 333/2923; İsmail Berkok da Paşa'nın ölüm tarihini 1860 olarak vermektedir. İsmail Berkok, *age,* s. 516. Ancak bu kapıcıbaşılık payesi verildiği sırada vefat etmiş olmalı. Çünkü kızı Fitnat Hanım'ın 18 Ocak 1860 tarihli tezkeresinde babasının vefat ettiği bildirilmektedir. BOA, *İrade Dahiliye*, 498/33843, Lef 1, 22 Cemaziyelahir 1276, (16 Ocak 1860). Muhtemelen Sefer Paşa, 1859 Aralık ayı sonlarında vefat etmiş olmalıdır.

[91] Şeyh Şamil 6 Eylül 1859'da yanındaki 40 atlı ile birlikte Ruslara teslim oldu. Böylece Doğu Kafkasya da Rus hâkimiyetine girmiştir. İsmail Berkok, *age,* s. 514. John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, İstanbul 1995, s. 449.

[92] BOA, *İrade Dahiliye*, 498/33843, 22 Cemaziyelahir 1276, (16 Ocak 1860), *İrade Dahiliye*, 498/ 33849; *A. MKT. MHM*, 249/57, tarihsiz; *A. MKT. MHM*, 241/ 52; 244/ 92, tarihsiz.

Gerek Osmanlı Devleti'nden gerekse İngiltere'den yardım almaya çalışan Sefer Paşa, Çerkeslerin bağımsızlığı umuduyla çok çaba sarf etmiştir. Konuyu uluslararası bir mesele hâline getirerek Rus ilerleyişini durdurmaya gayret etmiştir. Avrupa'da Çerkes mücadelesine karşı oluşan olumlu havadan yararlanmaya çalışmıştır. Özellikle İngiltere burada ayrı bir yere sahiptir. Hem İngilizler de Çerkeslere soğuk davranmamışlar, gayriresmî çeşitli kişileri göndermek suretiyle onlarla irtibata geçmişler ve bağımsızlık mücadelelerinde onlara destek verecekleri vaadinde bulunmuşlardır. Hatta Çerkes bağımsızlık bildirgesinin hazırlanmasında katkıları bile olmuştur.

Sefer Zaniko, her zaman Ruslara Kuban Nehri'ni geçmedikleri takdirde barışa hazır olduklarını söylemiş, böyle bir durumda Kuban Nehri'nin kuzeyinde Rus topraklarına ve köylerine saldırmayacaklarının garantisini vermiştir. Ruslara yazdığı mektuplarında böylece düşmanlığın biteceğini, ticarî ilişkiler kurmak için zeminin müsait hâle geleceğini ifade etmekten geri kalmamıştır. Fakat Ruslar Kafkasya'yı tamamen işgal etmek istediklerinden bu önerilere sıcak bakmamıştır. Hatta 1829'da Batı Kafkasya kıyılarını kontrol altına aldıktan sonra ticarî abluka uygulayarak Çerkesleri teslime mecbur etmeye çalışmışlardır. Sefer Paşa'nın bütün bu çabaları sonuç vermeyecek, ne Osmanlı Devleti 1829 Edirne Antlaşması öncesinde olduğu gibi Kafkasya'da etkin olabilecek, ne de Rusya Kafkasya'daki ilerleyişinden vazgeçecektir. Osmanlı Devleti hemen her zaman desteğini el altından da olsa devam ettirmeye çalışmıştır. *Kangru Olayı* bunun en açık göstergesi olarak kabul edilebilir. Muhammed Emin'in ve Sefer Paşa'nın çabalarına kimi zaman parasal destek sağlamıştır. Çerkesler de her zaman Osmanlı Devleti'ni İngilizlerin yanı sıra Rusya'ya karşı yürüttükleri haklı mücadelelerinde en büyük müttefik, hatta yardımcı olarak görmüşler, görmek istemişlerdir. Rusya'nın bu sayede vatanlarından, topraklarından, evlerinden, yurtlarından uzak duracağını ve Kafkasya'yı işgal etmekten vazgeçebileceğini umut etmişlerdir. Sonuçta uzun mücadelelerden sonra Rusların elde ettikleri galibiyet 1859'dan sonra büyük bir göçe neden olmuştur. *Göç, sürgün* ne denilirse denilsin Çerkesler bundan

çok büyük zarar görmüştür ve milyonlarca kişi bu sırada hayatını kaybetmiştir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):

BOA. HH, 44575-A, 31957, 42131, 44575-A, 33477, 44573, 43640, 43640, 33733, 33477, 58100

BOA. DVN. DVE. 17/77.

BOA. Cevdet Maliye, 1104.

BOA. Cevdet Dahiliye 158, 49/2413, 57/2828, 19465, 333/2923, 98/33843.

BOA. HR. MKT, 7/10.

BOA. İrade Dahiliye, 282/ 17709, 1475, 19040, lef 2, *İ. MM*, 20, 20318, 23222, 498/33843.

BOA. A. DVN, 94/2.

BOA. *İrade Hariciye*, 6463.

BOA. İ. MM, 384.

BOA. A. MKT. MHM, 249/57, 241/ 52; 244/ 92.

"Circassia and Circassains", *Penny Magazine*, April 14, 1838.

"Declaration of Circassian Indepence", *Portfolio*, Vol. I, London, s. 187-195.

Allen, W. E. D./Paul Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara 1966.

Aydın, Mustafa, "*XIX. Yüzyılda Kafkaslarda Nüfuz Mücadelesi (1800- 1830)"*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, 2001.

Baddeley, John F., *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, İstanbul 1995.

Badem, Candan, "*The Ottomans and The Crimean War (1853-1856)",* Sabancı Üniversitesi Doktora Tezi, 2007.

Baj, Jabaghi, *Çerkezler*, Ankara 2000.

Baker, R. L., "Palmerston on the Treaty of Unkiar Skelessi", *The Engilish Historical Review* 43/169, Jan. 1928, s. 83-89.

Bell, James S., *Çerkesya'dan Savaş Mektupları, 1837-1839*, Çev. Sedat Özden, İstanbul 1998.

Berkok, İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul 1958.

Bolsover, G. H., "David Urquhart and the Eastern Question, 1833-1837: A Study in Publicity and Diplomacy", *The Journal of Modern History*, 8/4, December 1936, Chicago, s. 444-467.

Brock, Peter, "The Fall of Circassia: A Study in Private Diplomacy", *The English Historical Review*, 71/280, Jully 1956, s. 401-427.

Budak, Mustafa, "*1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi",* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Anabilim Dalı Doktora Tezi, 1993.

Budak, Mustafa, "1853-1856 Kırım Harbi Başlarında Doğu Anadolu-Kafkas Cebhesi ve Şeyh Şamil", *Kafkas Araştırmaları,* I, İstanbul 1988, s. 52-58.

Budak, Mustafa, "1853-1856 Kırım Savaşından Osmanlı Devleti ile Şeyh Şamil Arasındaki İlişkiler", *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri, 29- 31 Mayıs 1995, Bildiriler*, İstanbul 1996, s. 79-92.

Budak, Mustafa, "Kanguru Olayı: Kırım Savaşı'ndan Sonra Çerkezistan'a Silâh ve Mühimmât Gönderilmesi", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi* 15, İstanbul 1997, s. 477-516.

Felitsina, E. D. "Prens Zanoko Seferbey", *Kubanski Sbornik*, Yekaterinodar 1905.

Karaca, Behset, "1522- 1532 Tarihlerinde Menteşe Bölgesi Yörükleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XVIII/2, (Elazığ 2008), s. 403-440.

Kasumov, Ali/Kasumov, Hasan, *Çerkes Soykırımı, Çerkeslerin XIX. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı Tarihi*, Ankara 1995.

Keleş, Erdoğan, "Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi/The Black Sea and the Straits Question in the Crimean War (1853-1856)", *OTAM* 23, Ankara 2008, s. 149-194.

Keraşev, M., "Çerkesya Bağımsızlık Savaşının Liderleri: Prens Sefer Bey - Bey Zanoko", *Gibel Çerkeskii*, Krasnador 1994, s. 65-78.

Khodarkovsky, Michael, "The Great Game in the North Caucasus", *Omelyan Pritsak Armağanı*, Ed. Mehmet Alpargu / Yücel Öztürk, Sakarya 2007, s. 709-721.

King, Charles, "Imagining Circassia: David Urquhart and the Making of North Caucasus Nationalism", *The Russian Review* 66, April 2007, s. 238-255.

Longworth, John, *Kafkas Halklarının Özgürlük Savaşı*, Çev. Sedat Özden, Kayseri 1996.

Luxembourg, N., *Rusların Kafkasyayı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, Çev. Sedat Özden, İstanbul 1998.

Mufti, Shaukati, *Heroes and Emperors in Circassian History*, Beirut 1972.

Rodkey, Frederick Stanley, "Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey, 1830-1841", *The Journal of Modern History* ¼, December 1929, Chicago, s. 570- 593.

Rodkey, Frederick Stanley, "Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey, 1830-41: Part II, 1839-41", *The Journal of Modern History* 2/2, June 1930, Chicago, s. 193-225.

Saydam, Abdullah, "Kuzey Kafkasya'daki Bağımsızlık Hareketleri", *Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet*, Trabzon 1998, s. 302-336.

Slade, Sir Adolphus, *Turkey, Greece and Malta*, II, London 1837.

Şaşmaz, Musa, "Longworth's Mission to Circassia in 1855", *OTAM* 10, 1999, s. 219- 241.

Temizkan, Abdullah, "Lehistanlıların İstanbul'da Lobi Faaliyetleri ve Kafkasya'ya Lejyon Gönderme Girişimleri", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 28, 2010, s. 363-393.

Terim, Şerafettin, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu*, İstanbul 1976.

Wagner, Moritz, *Kafkas-Rus Savaşı'nda Çerkesler-Çeçenler-Kazaklar ve Gürcüler*, Çev. Sedat Özden, İstanbul 1999.

RUS KAYNAKLARINA GÖRE 19. YÜZYILDA YAŞANAN KAFKAS GÖÇLERİNİN NEDENLERİ VE SONUÇLARI

Sadriye GÜNEŞ

Giriş

Kafkasya, önemli jeopolitik ve jeokültürel konumu nedeniyle eski çağlardan günümüze kadar uzanan dönemlerde stratejik ve ekonomik çıkarları doğrultusunda hareket eden büyük devletler arasındaki savaşların odağında yer almış, karmaşık ilişkilere sahne olmuştur. Rusya tarihi açısından da önemli olan Kafkasya, 16. ve 17. yüzyıllarda Moskova Devleti, daha sonraki dönemlerde Rus İmparatorluğu için askerî ve siyasî bir sorun teşkil etmiştir. 1817-1864 yılları arasında sürmüş olan Kafkas Savaşı sonrasında Kuzey Kafkasya'nın Rus İmparatorluğu tarafından fethedilmesiyle birlikte Kafkasya topluluklarının büyük bir bölümünü içeren, kapsamlı, temelinde zorunlu ve trajik göç hareketleri başlamıştır. Asırlardır Kafkasya'da yaşayan yerli halkların Osmanlı İmparatorluğu topraklarına göçleri, Kırım (1853-1856) ve Osmanlı-Rus (1877-1878) Savaşları arasında doruk noktasına ulaşmış, daha sonraki yıllarda da Birinci Dünya Savaşı'na kadar aralıklı olarak devam etmiştir. Bölgede yaşayan birçok eski halkı tamamen yok olma noktasına getiren Kafkas göçleriyle ilgili bilgileri arşivlerde bulunan birçok tarihî belgede; göçleri yaşayanların sözlü ve yazılı anılarında, efsanelerinde; görgü tanıklarının ve savaşlara katılan Rus generallerin[1]

---

[1] Bazı Rus generallerin isimleri ve eserleri şöyledir: Prens Baryatinskiy'e yakın bir isim olan general Arnol'd. L. Zisserman, *Dvadtsat' Pyat' Let na Kavkaze* (1842-1867) [*Kafkaslarda 25 yıl* (1842-1867)], Sankt Petersburg: Tip. A. S. Suvorina, 1879; *Fel'dmaršal Knyaz' Aleksandr İvanovič Baryatinskiy (1815-1879)* [*Feldmareşal Prens Aleksander Baryatinskiy (1815-1879)*], 3 cilt, Moskva: Universitetskaya Tipografiya, 1890; E. Veydenbaum, Kafkasya valisi Prens Dondukov'un talimatlarıyla yazdığı eserler, *Putevoditel' po Kavkazu* [*Kafkas Rehberi*], Tiflis': Tipografiya Kancel, 1888; *Kafkazskiye Etyudy* [*Kafkas Etütleri*], Tiflis 1901; Fyodor F. Tornau, *Vospominaniya Kavkazskago Oficera (1835, 36, 37 i 38 goda)* [*Kafkas Subayın Anıları* (1835, 36, 37 ve 38 yılı)], Moskva, *Russkiy Vestnik*, 1864; N. Dubrovin, *Istoriya Voynyy i Vladyyčestva Russkih na Kavkaze*

anılarında; dönemin mecmualarında;[2] tarihçilerin çeşitli dönemlerde yaptıkları araştırmalarda; ünlü yazarların ve ressamların eserlerinde bulabiliriz. Bu çalışma kapsamında Rus[3] kaynaklarına dayanarak 19. yüzyılda yaşanan göçlerin tarihî arka planı ve özellikleri, göçlerin nedenlerine ilişkin bazı görüşler, göç süreçleri ve sonuçları kısaca ele alınmıştır.

19. Yüzyılda Yaşanan Göçlerin Tarihî Arka Planı ve Özellikleri

Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında Osmanlı sınırlarına yığılan Rus askerî birlikleri, savaş sona erdiğinde Kafkasya'ya çekilmiş ve burada askerî faaliyetlerini arttırmışlardır. Bu dönemde Prens Baryatinskiy Kafkasya valisi ve ordunun başkomutanı olarak atanmış, kendisi de genelkurmay başkanı olarak General Milyutin'i atamıştır. Milyutin, daha önce bağımsız bir şekilde hareket eden komutanların faaliyetlerini merkeze bağlamış, tek ve ortak bir plan, Kafkasya'yı fethetme planı üzerine odaklanmalarını istemiştir. 25 Ağustos 1859 tarihinde Şamil'in esir alınmasıyla birlikte Doğu Kafkasya'da yürütülen askerî faaliyetler yavaşlatılmış ve dikkatler Kırım Savaşı sonrasında stratejik nedenlerden dolayı önem kazanan Batı Kafkasya'ya çevrilmiştir. Yevdokimov'un, Batı Kafkasya'yı ele geçirirken Kozaklardan yararlanma ve yeni yerleştirmelerle sürekli olarak dağlıları[4] sıkıştırma, yaşam alanlarını daraltma ve dağlarda yaşamalarını olanaksız kılma planı 1860 yılında Baryatinskiy tarafından onaylanmış ve uygulamaya konulmuştur.[5]

[*Kafkaslar'da Savaş ve Rus Egemenliği Tarihi*], Sankt Petersburg: Tip. DULP, 6 cilt, 1871-1888; R. Fadeev, *Šest'desyat' Let Kavkazskoj Voynıy* [*60 yıl Kafkas Savaşı*], Tiflis': VPTGŠKA, 1860.

[2] Dönemin en önemli mecmualarından biri: *Russkaya Starina*, birincil kaynaklara dayanarak 1870-1918 yılları arasında Sankt Petersburg (SPb.), Tipografiya V.S. Balaševa'da yayınlanmış olan aylık tarih dergisi.

[3] Rusça'dan Türkçe'ye çeviriler makale yazarı tarafından yapılmıştır.

[4] Rus kaynaklarında Kafkasya halkları için kullanılan sözcükler: gortsıy (Dağlılar), tuzemets ve aborigen (yerli).

[5] Adolf Berje, "Vyseleniye Gortsev s Kavkaza" [Kafkas Dağlıların Sürgünü], *Russkaya Starina,* Cilt 33. Fevral', Sankt Petersburg: Tipografiya V.S. Balaševa, 1882, s. 340.

Veydenbaum,[6] Batı Kafkasya'da gerçekleşen göç hareketlerinin tarihî arka planını şöyle anlatmıştır:

"Kırım Savaşı sonrasında imzalanan Paris Barış Antlaşması'na göre Rusya'nın Karadeniz'de filoya sahip olmaması gerekiyordu. Bundan dolayı Rusya, Dağlılar ve Türkiye[7] arasındaki ilişkileri takip edemiyordu. Türkiye, Dağlıları Ruslara karşı gizlice destekliyor ve Çerkez topraklarına kendi ve yabancı siyasî ajanlarını gönderiyordu. [...] Olası bir dış savaş durumunda Kırım olayında olduğu gibi, Avrupalı düşmanlarımız yeniden bize karşı Çerkezlerden yararlanabilir ve Kafkasya kıyılarına kolayca ulaşabilirlerdi. Bu gerekçeler doğrultusunda Baryatinskiy, boyun eğmeyen Çerkez kabilelerini kesin kez bitirme gerekliliğinin farkına vardı. Bu da sadece ve sadece Batı Kafkasya'nın yamaçlarında Rus kolonileri kurma, Dağlıları dağdan ve deniz kıyılarından çıkartıp Kuban ovalarına yerleştirme yoluyla mümkündü. Kozak yerleşim yerleriyle çevrili olacaklarından dolayı Çerkezler bizim için zararsız hâle geleceklerdir. Bunu kabul etmeyenler Türkiye'ye göç edebilir, zaten Türk hükümeti onları kabul etmeye ve boş arazilere yerleştirmeye razı olmuştu."

Bu şartlar çerçevesinde Çerkeslerle yapılan savaşın sonucunu Veydenbaum[8] şu sözlerle ifade etmiştir:

"[...] Dağlılar olağanüstü hırsla savaştılar [...] ancak, inatçı bir direniş gösterdikten sonra, ilerleyen Rus askerlerinin önünden adım adım denize doğru çekildiler. Yenilmiş, ancak boyun eğmemiş olarak kitleler hâlinde Türkiye'ye göç ettiler ve sadece küçük bir azınlık Kuban bölgesinde kendilerine gösterilen yerlere yerleşti."

---

[6] E. Veydenbaum, *Putevoditel' po Kavkazu* [*Kafkas Rehberi*], Tiflis': Tipografiya Kantsel, 1888, s. 206.

[7] Veydenbaum, Zisserman, Berje ve Abramov, 19. yüzyılda yaşanan göçleri konu alan çalışmalarında genellikle *Türkiye*, *Türk hükümeti* ve *Türkler* ifadelerini kullanmışlardır. Türkçe'ye yapılan çeviride buna bağlı kalınmıştır.

[8] E. Veydenbaum, age, s. 207.

Yaşanan çatışmalar sonucunda Çerkeslerin düştüğü durumu Zisserman[9] da şu sözlerle anlatmıştır:

"[...] adım adım ovalardan dağların yamaçlarına, dağların yamaçlarından tepelerine, dağların tepelerinden deniz kıyısına doğru sıkıştırılan yarım milyon Dağlı, yok edici savaşın tüm dehşetini, korkunç yoksunlukları, açlığı, öldürücü hastalıkları yaşadılar. Kendilerini Karadeniz kıyısında bulduklarında kurtuluşu Türkiye'ye göç etmede aramak zorunda kaldılar."

Dzidzariya'nın[10] deyişine göre 1860'lı yıllarda oluşan bu koşullar Rus Çarlığı'nın sömürgeci politikasına özgü askerî-feodal yöntemlerle bölge topraklarını kendi topraklarına katma çabalarının çarpıcı bir örneği olan Kafkas Savaşı'nın trajik bir finalidir. Bu finali izleyen daha da trajik bir tablo, dağlıların kitleler hâlinde göç etmesidir.

19. yüzyılda yaşanan ve Rusça'da daha çok "mahadjirstvo" ya da "muhadjirstvo"[11] olarak bilinen Kafkasya göçleri görülmemiş boyutlara ulaşmıştır. Temelinde zorunlu olan bu göçler, özellikle de bu yüzyılın bazı zaman dilimleri içerisinde derin özellikler taşımaktadır.

Dönemin resmî tarihçisi ve görgü tanığı, Kafkasya Arkeoloji Komisyonu[12] Başkanı Adolf Berje, Kafkasya halklarının hüzünlü sürgününü şöyle yansıtmıştır:

---

[9] Arnol'd. L. Zisserman, "Kavkazskiye Vospominaniya L. Zissermana, Otnosyaštiesya k 1856-57 gg. (1884-85)" ["L. Zisserman'ın 1856-57 Yıllarına İlişkin Kafkasya Anıları (1884-85)], *Russkiy Arhiv* [*Rus Arşivi*], 1889, kn.2, s. 428 (aktaran G. A. Dzidzaria, *Mahadžirstvo i Problemy Istorii Abhazii XIX Stoletiya* [19. Yüzyılda Muhacırlık ve Abhasya Tarihi Sorunları], Suhumi: Alaşara, 1982, s. 197).

[10] G. A. Dzidzaria, age, s. 197.

[11] G. A. Dzidzaria, age, s. 3. Kullanılan bu terimler dışında Rus kaynaklarında göç, sürgün, tehcir anlamına gelen *viyseleniye*; *pereseleniye*, *migratsiya*, *emigraciya*, *soslat'*, *izgnaniye*, *poseleniye* terimleri de kullanılmıştır.

[12] Kafkasya Arkeoloji Komisyonu, *Aktıy Sobrannye Kavkazskoyu Arheografičeskoyu Kommissieyu* [*Kafkasya Arkeoloji Komisyonu'nun Derlediği Belgeler*] başlığı altında, 1398 yılından itibaren bölgenin tarihine ilişkin belgeler içeren 12 cilt yayınlamıştır. 1864 yılında Kafkasya Savaşı sona erdikten sonra arşivleme çalışmaları Tiflis'te başlamıştır. Belgelerin ilk cildi 1866 yılında, 12. cildi de 1904 yılında yayınlanmıştır.

"Kafkas Dağlılarının sürgünü bugüne kadar gerektiği gibi aydınlatılmamış ve anlatılmamış olsa da, dönemin en çarpıcı tarihî olaylarından biridir. Kendilerine özgü etnografik özelliklere, özgün iç ve toplum hayat yapısına sahip, kökenleri farklı olan birçok kavime mensup yarım milyon Dağlı, doğduğu ve asırlardır yaşadığı dağları terk etti ve Türkiye'nin çeşitli Avrupa ve Asya bölgelerine dağıldı. Göçe dayalı zorluklar ve başka hayat şartları nedeniyle önemli bir bölümü hayatını kaybetti. Yerleştikleri yeni yerlerde, burada bulunan farklı kökenli kavimlerle karıştılar. Bununla birlikte filoloji, etnografi, coğrafya ve tarih gibi bilim alanları, insanlığın geçmiş hayatı ve tarihiyle ilgili çok önemli soruları aydınlatabilecek potansiyele sahip zengin malzeme kaybetti."[13]

Kafkasya'yı terk eden dağlılar hakkında *"Zamanla tarihî efsanelerini ve kendine özgü özelliklerini kaybetmeleri kaçınılmaz olacaktır"* diyerek bir öngörüde de bulunmuştur Berje.

Göçlerin Nedenlerine İlişkin Görüşler

19. yüzyılda Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına gerçekleşen göçlerin nedenlerine ilişkin birçok görüş ileri sürülmüştür. Aşağıda dönemin resmî tarihçisi Berje'nin ve görgü tanığı Abramov'un görüşleri başta olmak üzere bazı göç nedenleri ele alınacaktır.

1. Berje,[14] göçlerin dağlıların sürekli olarak yaptıkları baskınlardan kaynaklandığını, bu baskınların önüne geçmenin sadece "ya dağlıları tamamen yok etme, ya da dağlardan ovalara ya da Türkiye'ye sürme" seçenekleri çerçevesinde mümkün olduğunu ifade etmiş ve Kafkasya halklarının hüzünlü sürgününün nedenlerini şöyle sıralamıştır:

Rus Ordusunun Başarısı

[13] Adolf Berje, age, s. 161.
[14] Adolf Berje, age, s. 337-338.

Kırım Savaşı'nın sona ermesi ve Şamil'in esir alınmasıyla birlikte Kafkasya'da oluşan önemli askerî güçler, dağlılara boyun eğdirerek Kafkasya Savaşı'nı sonlandırma fırsatı yakalamıştır. Genelkurmay başkanı olarak atanan General Milyutin'in yaptığı yeni düzenlemeler sayesinde bölgenin tamamı ele geçirilmiştir. Ancak bu etken tek başına yeterli olmamıştır.

Savaş Sisteminin Değişimi

Önceki savaş sistemi değiştirilmiş ve ele geçirilen yerlere kalıcı olarak Kozakların yerleştirilmesi 1860 yılında Kont Yevdokimov tarafından başlatılmıştır. Bu yeni sistemin kaçınılmazlığını General Kartsov[15] İstanbul'da bulunan Rus Konsolosu'na yazdığı mektupta şöyle açıklamaktadır:

"1860 yılına kadar Kafkasya'daki faaliyetlerimiz, Dağlıların yaşadıkları bölgelerde sıkça zayiat verdirme; Rus ordusunun üstünlüğünü gösterme; Dağlıları boyun eğmeye zorlama amaçlı seferlerin yapılmasından ibaretti. [...] Eski sisteme göre devam edilecek olursa Dağlılar bize hangi şartlarla boyun eğmiş olurlarsa olsun, bu boyun eğme sadece Dağlıların kendilerinin istediği ana kadar devam edecektir. Karadeniz'den gelen ilk silah sesi ya da sultanın bir mektup gönderdiğine dair uydurma haberlerin yayılması, yeniden bir savaş çıkartabilir. [...] Dağlarda tahkimat kurup buralara kadar yollar yapsak bile dağlarda sürekli olarak çok sayıda asker tutmamız gerekecek ve bir dakika bile huzurumuz olmayacaktır."

Bu durumun değerlendirilmesi sonucunda 1860 yılının güz mevsiminde fayda sağlamayan seferlere son verme ve yeni sistemi yürürlüğe koyma, dağlarda sistematik olarak Kozak yerleşkeleri kurma, dağlıları ise Rus yönetimindeki ovalara, düzlüklere yerleştirme kararları alınmıştır. Bu kararlar doğrultusunda Batı Kafkasya'da herhangi bir dağlı kabile

---

[15] Pis'mo Generala Kartsova k Upravlyayeštemu Russkoy Missiyey v Konstantinopol, ot 23-go Avgusta 1863, No. 17 [General Kartsov'un İstanbul Rus Konsolosu'na yazdığı 23 Ağustos 1863 tarihli 17 no-lu Mektubu], (aktaran Adolf Berje, age, s. 337).

Ruslara boyun eğdiğinde kendilerine kesin olarak şu seçenek sunulmuştur: "Ya Kuban bölgesine yerleşip kayıtsız şartsız Rus iradesine boyun eğme, ya da Türkiye'ye göç etme".

Kozak ve Rus Yerleşkeleri Kurma

Berje, düşmanı yok ederek kesin olarak Kafkas Savaşı'nı bitirmeye yönelik olan Yevdokimov'un planından övgüyle söz etmiştir. Dağlarda yapılan askerî seferlerin çok insan ve para kaybına neden olduğunu, Kafkaslara kalıcı olarak Rus yönetimin yerleşmesinin sadece ve sadece kolonileştirme ile gerçekleştirilebileceğini ifade etmiştir. Berje,[16] kolonileştirme sisteminin uygulanmasından önceki uygulamaları şöyle eleştirmiştir:

"[...] Kolonileştirme zor ve karmaşık bir devlet önlemidir, sivil özellikleri nedeniyle, idareciler tarafından büyük çabalar gerektirir. [...] Kafkasya'yı fethetme sistemi olarak kolonileştirmenin uzun vadede sonuç getirecek olması nedeniyle Kafkaslar'da savaşan Rus generaller buna sıcak bakmamıştır. Bu generaller Kafkasya bölgelerinin bölünmüşlüğünden yararlanarak sürekli olarak seferler düzenlemiş ve düşmanla savaşmışlardır. [...] Fakat nadiren aralarından biri ele geçirilen bölgelerin sivil düzenlemesini ve geleceğini düşünmüştür. [...] Bugüne kadar da halkın seviyesini ve maddî durumunu geliştirecek hiçbir şey yapılmadı."

Dağlıların yaşadıkları bölgelere kolonileştirme sistemiyle Kozakları yerleştirme uygulamaları eskiye dayalıdır. İlk uygulama 1567 yılında Rusların Terek'e gelişi sırasında olmuştur. O dönemde kolonileştirme amaç olarak değil, sınırları korumak için bir gereklilik olarak uygulanmıştır. 1769 yılından itibaren bölgede Rus egemenliğini sağlamak amacıyla II. Yekaterina'nın emriyle suni kolonileştirme başlatılmıştır. Kafkasya'yı kalıcı olarak fethetmek için kolonileştirme sistemi Kafkasya Savaşı sırasında da büyük ölçüde uygulanmıştır.

[16] Adolf Berje, age, s. 339.

Kariyerlerini Kafkaslar'da yapmış olan Prens Baratyinski ve Kont Yevdokimov, komutanların bireysel olarak, kendi inisiyatiflerini kullanarak yaptıkları askerî faaliyetlerin amaçsız ve koordine edilmemiş olmasının zararlı olduğunu fark etmişler ve Kırım Savaşı sonrasında Kafkasya Savaşı'nın sona ermesi için en uygun zamanın geldiğini anlamışlardır. Bu nedenle Yevdokimov'un planı Baryatinski tarafından onaylanmıştır.[17]

Dağlıların Şartsız Olarak Boyun Eğmelerinin Kaçınılmazlığı

Yevdokimov'un[18] planının hayata geçirilmesinden itibaren dağlılar kendilerini ne beklediğini çok iyi anlamışlardır. 1861 yılında 3 kavim Rus İmparatoru'na temsilci göndererek belirli şartlarla boyun eğmeyi teklif etmiştir. Ancak kendilerinden kayıtsız şartsız boyun eğmeleri ve dolaysız olarak dağlardan göç etmeleri istenmiştir. Dağlılar 1862 yılında savaşmışlar, ancak başarılı olamamışlardır. Rus askerlerin başarısı dağlıları kaçınılmaz olarak boyun eğme durumuna getirmiştir. Yevdokimov, dağlıların ruh hâlini ve bunun getireceği kanlı çatışmaların anlamsızlığını analiz etmiş ve "her iki taraf için de çok doğru bir çıkış yolu bulmuştur: Türkiye'ye göç". Yevdokimov, Kartsov'a[19] yazdığı mektupta şunları ifade etmiştir: *"Yerlilerin şimdiki durumunda böyle bir önlem, bize büyük yarar ve dağlılara gergin durumdan çıkma olanağı, ayrıca bize de Kafkasya'nın Batı sırtındaki eteklerinde Rus koloniler geliştirmemize daha serbest bir şekilde olanak sağlayacaktır"*.

Dağlıların Türkiye Hakkında Düşünceleri ve İnançları

"Elbette ki, özgürlüklerine düşkün, başlarına buyruk olmalarına rağmen dağlılar bu ağır kadere alışacaklardı, Avrupa ve Türkiye diplomasileri onları şaşırtmasalardı" der Berje.[20]

---

[17] Adolf Berje, age, s. 339.
[18] Adolf Berje, age, s. 340.
[19] Pis'mo Grafa Yevdokimova k Generalu Kartsovu ot 25-go Yulya 1862 goda, № 40 [Graf Yevdokimov'un General Kartsova Yazdığı 25 Temmuz 1862 tarihli 40 no-lu Mektubu], aktaran Adolf Berje, age, s. 341.
[20] Adolf Berje, age, s. 341.

Dağlılara asırlarca sultanın onlardan yardımlarını esirgemeyeceği, Avrupa devletlerinin kendi çıkarları doğrultusunda Rusya'nın Kafkasya'yı ele geçirmesine izin vermeyeceği telkin edilmiştir. Dağlılarda oluşan bu inançları gelişen olaylar bile yıkamamıştır. Dağlılar, Ruslara karşı koyamayacaklarını anlamış, dışardan gelecek yardıma da körü körüne inanmışlardır.

Avrupa'nın Etkisi

Kırım Savaşı'ndan sonra İngiltere, Karadeniz'in doğu kıyılarındaki liman şehirlerinde konsolosluklar kurmuştur. Bu nedenle ve Osmanlı'yı etkilemiş olması sayesinde entrika yoluyla dağlıları Rusya'ya karşı kışkırtmayı başarmıştır. Göçler sırasında Fransızlar Trabzon'da kalarak dağlıları kışkırtmaya devam etmiştir. İngiltere göç olgusunu kabul etmiş, dağlıların kaderine kayıtsız kalmıştır. Dağlılar Türkiye'nin ve Avrupa'nın gözünde Rusya'ya karşı sadece bir araç olmuştur, bu aracı kullanmada da hiçbir acıma gösterilmemiştir.[21]

Ekonomik Nedenler

Berje'ye göre yukarıda sözü edilen göçlerin siyasî nedenlerine ekonomik nedenleri de eklemek gerekir. Rusya'da yapılan toprak reformundan ve serfliğin kaldırılmasından sonra Rus vatandaşlığını almakla kendilerine ait köleleri kaybedeceğinden korkan bölgenin önde gelenleri, aileleri ve köleleriyle birlikte Türkiye'ye göç etmişlerdir. Bu kişilerin halk üzerindeki etkisi büyük olmuştur, bu nedenle onları sürgünü başlatan kişiler olarak görmek gerekir.[22]

Berje, göçlerin nedenlerini incelediği bölümün sonunda, düşündürücü ve ilk olarak ironiyi çağrıştıran şu ifadelere yer vermiştir:

---

[21] Adolf Berje, age, s. 358.
[22] Adolf Berje, age, s. 346.

"[...] Dağlıların yaşadığı bu felaket için Avrupa gazetelerinin ve diplomatların yaptığı gibi bizi suçlamak zor bir şey değildir, fakat bu suçlamalar tamamen asılsızdır. İmparator II. Aleksandr, 19. yüzyılda tahta geçenlerin arasından en hümanist olanıdır. Çerkezlere karşı yürütülen asırlık savaşı bitirmek istemiştir sadece... Kuban nehri ve ona katılan nehirlerin ovalarının engin topraklarında Dağlılar için barışçıl ve sivil bir hayatın gelişimine bir yol açmaktı amacı."[23]

2. Abramov,[24] resmî kaynaklara ve kendi gözlemlerine dayanarak göçleri ve Rus Çarlığı'nın Kafkaslar'da yürüttüğü politikaya bağlı olarak dağlı kültürünün yok oluşunu yansıtmıştır. Abramov, "Mineral'nıye Vodıy" tren istasyonunda Türkiye'ye göç eden bir grup Kabardalıya rastlamış, onlardan ve doğdukları topraklara veda sahnesinden son derece etkilenmiştir. Göçler hakkında çok şeyler duymuştur, ancak ilk defa böyle bir olaya tanıklık etmiştir. Yazar gördüklerini ve duygularını şu ifadelerle aktarmıştır:

"[...] Gruptan en çok yaşlı erkekler dikkat çekiyordu. [...] bunlar kabilelerinin onurlu temsilcileriydi. [...] ilerleyen yaşlarına rağmen uzun boylu, dimdik ayakta. [...] etkileyici, akıllı, anlamlı yüzleriyle saygı uyandırıyordu. Asil yüzlerinden kendi kişisel onurlarının bilincinde oldukları anlaşılıyordu. [...] Bu insanların kendi onurlarını savunabildikleri, aynı zamanda karşısındakinin onuruna da saygı göstermeyi bildikleri çok açıktı. [...] Kabardalının ne Rus memuruna ne de kendi prensine boyun eğmediği ve neyin doğru neyin yanlış olduğu hakkında sahip olduğu anlayışın kendisi için tek geçerli yasa olduğu zamanların

---

[23] Adolf Berje, age, Cilt 33, s. 363.

[24] Yakov Abramov, "Kavkazskiye Gortsıy" [Kafkas Dağlıları], "Materiyalıy dlya İstorii Čerkesskogo Naroda", Severo-Kavkazskiy Filial Traditsionnoy Kul'turıy, M.C.T.K.: Vosrojdeniye, 1990, www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/abr_kavkgor.php. Abramov'un yazısı ilk olarak 1884 yılında *Delo* [*Dava*] dergisinin 1. sayısında basılmıştır. Aydın, siyasi yazar, olayların görgü tanığı Abramov'un Dağlı Kafkas kabilelerinin göçlerini ve 19. yüzyılın 60-80 yılları arasında Rusya Çarlığı'nın Kafkaslar'da yürüttüğü politikaya bağlı olarak dağlı kültürünün yok oluşunu en tarafsız olarak yansıttığına dair görüş yaygındır.

canlı anıtlarıydılar. [...] Bu zavallılar için doğdukları toprakları terk etmenin ne derece ağır olduğunu daha önce hiç bu kadar açık anlamamıştım."

Yazarın gördüğü bu manzara karşısında duyduğu şaşkınlık şu sözlerinden anlaşılmaktadır: *"Çok tuhaf, alışmadıkları iklimin onları neredeyse yarı yarıya yok ettiğine bakmaksızın ülkenin iç kısımlarından göçmenler kitleler hâlinde Kafkasya'ya yönelmiş, yerli halk ise Türkiye'ye koşuyor..."*

Abramov, yaşanan olayların nedenlerini irdelerken birçok konuda Berje'ye karşı çıkmaktadır. Berje'nin tersine, dağlıların yaptığı baskınların Yevdokimov'un "dahiyane planı"nın sonucunda ortaya çıktığını savunmuştur. Abramov'a göre yerlilerin doğdukları topraklardaki hayatını çekilmez yapan ve Türkiye'ye göçlerini zorunlu kılan sebepler, yerliler ve Kozaklar arasındaki birbirlerini doğrayacak duruma gelmiş düşmanlığı yaratan sebeplerle aynıdır ve bunlar suni olarak yaratılmıştır. Kafkaslar'da yaşanan ayaklanmaların nedenleri de bunlardır. Somut olgularla desteklediği nedenler Abramov'a göre şöyledir: bölgedeki savaş artık ekonomiktir; hayat mücadelesinde araçlar dengesiz olarak dağıtılmıştır; yerliler Kozaklara göre kıyaslanamayacak derecede kötü ekonomik şartlarda yaşamaktadır; dağlarda yaşayanlar çok az toprağa sahiptir, bu nedenle geçim kaynağı olan hayvancılığı en aza indirgemek zorunda bırakılmışlardır; yerlileri ekonomik olarak Kozaklara bağımlı kılma durumu çok yaygındır.

Rus yönetimi tarafından Kozaklar ayrıcalıklı tutulmuş, hatta bir nevi yerliler üzerinde amir durumuna getirilmiştir. Yöneticilerin desteğinden yararlanarak Kozaklar güçlerini sıkça kötüye kullanmış, yerlilere karşı ukala davranmış ve ekonomik baskı uygulamışlardır. Buna ek olarak geçmişte bölgenin ekseriyetle askerî-stratejik amaçlara uygun olarak yerleşime açılmış olması nedeniyle sivil hayata geçildiğinde birçok yerleşim yerinin yaşam için uygun olmadığı ortaya çıkmıştır.

Ekonomik nedenlere dağlı köylerin yönetimiyle, yerlilerin kişiliklerine karşı işlenen suçlara karşı polis ve adli makamların farklı tutumlarıyla, işlenen suçlar için yerlilerin cezalandırılmasına yönelik tuhaf düzenlemelerle, yerlileri silahsızlandırma kurallarıyla, yerlilerin gideceği okulların olmamasıyla ilgili nedenler de eklenmektedir.[25]

Rus nüfus kendi iç işlerinde büyük ölçüde bağımsızken, yerliler bu haklara sahip değildir. Rus yerleşim yerlerinde muhtar veya ataman halk tarafından seçilirken, *aul* muhtarının seçimi tamamen bölgenin polis şefine bağlıdır. Yerlilere karşı işlenen suçların büyük bir bölümü cezasız kalırken, yerliler tarafından işlenen ya da işlendiği varsayılan suçlara karşı tamamen farklı bir tutum izlenmiştir. Bölgede suç oranını azaltmaya yönelik olarak yerlilerin silahsızlandırılması gerektiği ileri sürülmüş ve bu yönde karar alınmıştır. Aslında bu, Kafkasya idarecileri için eskiden beri bir amaç olmuştur. Oysa bir Kafkasyalı için silah, ona alıştığı, ondan asla ayrılamadığı giyimin bir parçasıdır; silah taşımak onur meselesidir. Karara göre yerlilerden silahların alınması görevi Kozaklara verilmiştir. Bazen Kozak kadınlar da bu görevi üstlenmiştir. Buna ek olarak yerliler silahsızlandırılırken Kozaklar serbestçe silah taşıma haklarını kullanmıştır. Silahsızlandırma kararı dağlılarda büyük öfke yaratmıştır.

O dönemde askerlik yükümlülüğü konusunda yayılan haberler dağlılar arasında endişe ve heyecan yaratmıştır. Dağlılar askerlikten değil, dinî ibadetlerini yerine getirmede kendilerini engelleyecek olan kışla disiplininden korkmuşlardır. Atlara alışan dağlıların nerede askerlik yapacağı konusundaki endişeleri, Müslüman olarak Ortodoks askerlerle aynı yemeği yeme düşüncesi dağlıları huzursuz etmiştir. Yerlilere askerlik yükümlülüğü gerektiği gibi anlatılmamıştır, bu konuda bilgi verenler aralarında çelişmiştir, bu da karmaşa yaratmıştır.

---

[25] Yakov Abramov, age.

Abramov, Rusya için istenmeyen bu durumun birçok açıdan da doğrudan görevi kötüye kullanmanın sonucu olduğunu belirtir. Nedenleri Kafkasya'da eğitim sisteminin yetersizliğine de bağlamaktadır: *"maalesef, Kafkasya'da yerli halkın ekonomik durumunu kötüleştirmek için ne kadar çok şey yapıldıysa, dağlılar arasında eğitimin yaygınlaşması için o kadar az şey yapılmıştır".*[26]

3. Dzidzoev'e[27] göre tarih bilimciler, göçlerin başlıca nedenleri arasında Çarlık Rusya'sının kolonileştirme politikasını, Kafkasya Müslümanlarının dinî fanatizmini, Osmanlı'nın Kafkasya halkları arasında yaptığı propagandayı, dağlı feodallerin maceraperestliğini göstermektedir. Göç eden dağlılar yaşadıkları trajedi için Çarlık politikasını suçlamışlar, Peterburg'dakiler ise göç suçunu Osmanlı'ya ve Müslüman dağlı feodallere atmışlardır. Elbette ki bu nedenlerin göç olayında payı vardır, bunu inkar etmek olanaksızdır. Ancak göç nedenleri daha derindir ve bunları Kafkasya Müslüman halklarının sosyo-ekonomik ve siyasî hayatında aramak gerekir. Ayrıca o dönemde Rusya'da ihtilalci hareketin yayılmasını da dikkate almak gerekir. 1850-1860 yılları arasında oluşan bu durum II. Aleksandr'ın serfliği kaldırmasına neden olmuştur. Tamamen iç sınıfsal düşmana odaklanabilmek için Peterburg'da ısrarlı bir şekilde önce "Kafkas sorununu" çözme yolları aranmıştır.

4. İreçek'in[28] görüşlerine göre Çerkesler, Polonyalı ajanların ısrarlarıyla Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Osmanlı yönetimi Çerkes göçmenleri Balkanlara, Tuna bölgesine ve özellikle de Sırp sınırı buyunca yerleştirmiştir. Amaç, Arnavut ve Tatarlar ile birlikte Çerkeslerden yararlanarak aynı soydan gelen Bulgarlar ve Sırplar arasında bir set oluşturmaktı. Açlık, tifo ve çiçek

---

[26] Yakov Abramov, age.

[27] V. D. Dzidzoev "Pereselenie Musul'manskih Narodov Kavkaza v Turtsiyu, 1860-1870-e gg." [Kafkasya Müslüman Halklarının Türkiye'ye Göçleri, 1860-1870 Yılları Arası], *Voprosy istorii* 9, Moskva, September 2008, s. 102-108, http: //dlib.eastview.com/browse/doc/19092714.

[28] K. J. Jireček, *İstoriya Bolgar* [*Bulgar Tarihi*], Odessa: Tipografiya L.P., 1878, s. 719.

hastalığı; yolda ve limanlarda göçmenlerin büyük bir bölümünü yok etmiştir.

5. Dzidzariya,[29] Kafkasya'da göçlere zemin hazırlayan nedenleri şöyle tespit etmiştir: sosyo-ekonomik koşullar; Çarlığın askerî faaliyetlerini arttırması ve buna dayalı olarak da sömürgeci karşıtı hareketin hızlanması; belli amaçlar güden Osmanlı İmparatorluğu'nun rövanşist politikası, yani savaşçı oldukları için Kafkasya dağlılarını, gelecekte olası bir savaşta Rusya'ya karşı kullanmak amacıyla Osmanlı-Rusya sınırlarında köhne ve az nüfuslu bölgelere yerleştirmesi; dış politikalarında Batı Kafkasya'nın özel bir yer tuttuğu İngiliz istilacıların girişimleri; Rusya'nın artan uluslararası rekabette önemi giderek büyüyen, son derece önemli bir stratejik nokta olan Kafkaslar için savaşması; Kafkasya Savaşı'nın sona ermesi; "asker-halk" yönetiminin getirilmesi; köy-toprak reformunun başlatılması; feodallerin toprak reformundan ve ülke içerisindeki sınıfsal çatışmadan korkması; Çarlık yönetiminden memnun olmayan ve topraklarından, önemli gelir kaynağından mahrum bırakılan üst zümrenin temsilcilerinin sahip oldukları köylülerle birlikte göç kararı almaları; Müslüman din adamları vasıtasıyla dağlılar arasında propaganda yürütülmesi.

Göç Süreçleri

Kafkasya dağlılarının Osmanlı topraklarına göçü 1850'li yılların sonunda başlamıştır. Kırım Savaşı sonrasında Ruslarla savaşları tamamen imkânsız duruma geldiğinde Rusya'ya boyun eğmemek için aralarında dağlarını terk ederek Türkiye'ye göç etme kararı alanlar olmuştur. Bu hareket önce Karadeniz kıyılarına uzanan Kafkasların Batı bölgesinde başlamıştır. Genellikle zengin ve yerli aristokrasinin temsilcileri, sahip oldukları köylülerle birlikte göç etmeye başlamışlardır. Bu şekliyle göç, ne Kafkasya ne de Türkiye için önemli olmamıştır. Ancak bu durum uzun sürmemiştir. Kısa bir süre sonra halkların tamamı gitmeye başlamıştır. Göç dalgasının bu denli

[29] G. A. Dzidzaria, age, s. 10.

büyümesi Rus politikasının bazı yöntemlerinden kaynaklanmıştır. Rus yönetimi çeşitli yöntemler kullanarak dağlıları doğrudan ya da dolaylı şekilde göçe teşvik etmiştir.[30]

Yaşadıkları bölgelerden ayrılırken dağlıların geride bıraktığı evler, hayvanlar ve gıda stokları, bazen de ekili alanlar yerlerine gelen Kozaklara verilmiştir. Dağlıların kendileri ise hiçbir şeysiz kısmen Anapa'ya, kısmen Novorossiysk'e, kısmen o zamanlar Rusların eline geçmemiş Karadeniz'in kuzeydoğu kıyısındaki çok sayıda küçük koylara toplanmıştır. Buradan Türk gemileriyle ve bir kısmı Rus hükümetince kiralanmış teknelerle Türkiye'ye taşınmıştır. Fakat yarım milyon kişiyi taşımak için bu tekneler yeterli olmamıştır. Bu nedenle dağlılar yığınlar hâlinde altı ay, bir yıl ve daha fazla sürelerle kıyılarda sıra beklemişlerdir.[31]

Rusya hazinesi tarafından göçmenlere yapılan kısıtlı yardımların büyük bir bölümü göçmenleri taşımaları için tekne sahiplerine verilmiştir. Sadece cüzi bir miktar göçmenlere harcanmıştır. Ancak bu yardım da her zaman ihtiyaç sahiplerine ulaşmamıştır; çünkü bu iş de, o zaman Kafkasya'da yapılan her iş gibi, memurlar için "gelir getiren kalem" olmuştur. Burada yaşayan Rus nüfus arasında yaygın olan söylentilerde korkunç şeylerden bahsedilir. Bunlara göre dağlılarla doldurulmuş çok sayıda tekne, dipleri delik hâlde denize açıldıkları an göçmenlerle birlikte batmıştır. Masraflar için ayrılan paralar ise taşıma işlerini yürüten memurların ceplerinde kalmıştır. *"O zamanki Kafkas memurların acımasızlığı göz önünde bulundurulursa bu söylentiler çok inandırıcı görünmektedir, ayrıca dağlıları taşıyan teknelerin 'fırtına' nedeniyle su aldığının resmî olarak belirlenmesi de bu söylentileri kısmen desteklemektedir".*[32]

Türkiye, Çerkesleri başlangıçta çok istekli şekilde kabul etmiştir. Çerkeslerin doğuştan asker oluşları Türklerin işine gelmiştir. Bu şekilde kendi asker saflarını doldurma fırsatı bulmuşlardır. Osmanlı yönetimi Çerkesleri Balkanlara, Hristiyan

---

[30] Yakov Abramov, age.
[31] Yakov Abramov, age.
[32] Yakov Abramov, age.

halkların arasına yerleştirmeyi hayal ediyordu. Bu şekilde Çerkesler, bu halklar için Türk rejiminin daimi temsilcileri ve sürekli bir tehlike olacaktı. Türkiye'ye göç etme isteği Kafkas halklarının tamamına yayıldığında ve binlerce Dağlı Türkiye'ye geldiğinde, bu kitlelerin geçimini sağlamak için ne kaynak ne de iyi bir şekilde iskân edebilme olanağı olmuştur. Büyük bir bölümü kıyılarda teknelerden indikleri yerlerde kamp kurup burada birkaç yıl kalmışlardır.[33]

1865 yılı sonrasındaki dönemde Batı Kafkasya'da cereyan eden göç sürecini Abramov şöyle anlatmıştır:[34]

"[…] Her yıl önemli sayıda Kabardalı, Çeçen ve Dağıstanlı, sahip oldukları malları sudan ucuza satarak "Türkiye'ye akraba ziyaretine" ya da Mekke'ye hacca gitme bahanesiyle yurtdışı pasaportu alıp Kafkas ufuklarından iz bırakmadan kaybolur. […] Bazen bu kişilerden bazıları birkaç yıl sonra, son derece yoksullaşmış bir vaziyette, yurtdışına göç etme fikrinin aklına geldiği güne lanet ederek doğdukları yerlerde belirir. […] Ancak bu bile, aralarından her yıl önemli ölçüde göç vermeye devam eden Kafkasya'da kalmış olan dağlı halklarına etki etmiyor."

Çerkeslerin arasındaki göç etme isteği, önceden Rus idaresini kabul edip Kuban bataklıklarına yerleşen Çerkeslerde bile yok olmamıştır. Göç edenlerin Türkiye'deki kötü durumları bile onları durduramamıştır. 1865 yılından sonra Kafkasya yönetiminin Çerkeslerin göçüne ilişkin bakışları tamamen farklılaşmıştır. Kuban ötesi bölgenin tamamen bir çöle dönüşme tehlikesini öngörerek yerli yönetim her şekilde göçü engellemeye başlamıştır. 1867 yılında ise Vali Mihayil Nikolayeviç tarafından göçlerin tamamen durdurulması gerektiği ileri sürülmüştür. 1873 yılında Kuban bölgesinde kalan dağlılar toplu olarak göç etmek için izin istediklerinde, bu, kendilerine yasaklanmakla kalmamış, aralarından en etkin olanlar gözaltına alınmış ve sürülmüştür. Buna rağmen göç isteklerinde ısrarlı oldukları için,

---

[33] Yakov Abramov, age.
[34] Yakov Abramov, age.

onlara karşı asker gönderilmiş ve silah zoruyla yerleştirildikleri yerlerde kalmaları sağlanmıştır. Bu durum, Batı Kafkasya dağlılarının Türkiye'ye göçünü sona erdirmiştir.[35]

Berje, askerî ve siyasî önlem olarak 1862 yılında gerçekleştirilen Çerkes kabilelerinin sürgününden sonra Kafkasların diğer bölgelerinde yaşanan göçleri anlatmıştır. Dağıstan'da Rus egemenliğinin sağlanmasıyla birlikte, deniz kıyılarında yaşayan Çerkes ve Çeçen topluluklarında görülen boyutta olmasa da daha önce özgür olan Dağıstanlılar birçok defa Türkiye'ye göç etme isteğini dile getirmiştir. 1859-1873 yılları arasında Dağıstan'dan göç edenlerin sayısının düşük olması, hükümetin her yıl belirli sayıda ailenin göç etmesine izin vermesine bağlı olmuştur. Göç etmelerine izin verilen ailelere, on yıllık vergilerini peşin olarak ödemeleri şartıyla Mekke'ye hacca gitme bahanesiyle pasaport verilmiştir. Bu tür uygulamanın yapıldığı kişilere de sınırdan çıktıklarında geri dönmelerinin yasaklandığı bildirilmiştir. Bu tür önlemler, son derece fanatik olanların engelsiz bir şekilde Türkiye'ye göç etmelerini sağlamış, kalan halkın da bu fanatikler tarafından kitleler hâlinde göçe kışkırtılma olaylarının önüne geçmiştir. Dağıstan'dan göç edenlerin sayısının az olması, *"hiçbir zaman göçe sıcak bakmamış olan, görünürde göçe katkı sağlıyormuş gibi görünen, aslında göçü engellemek için 10 yıllık peşin vergi ödenmesi gibi aşılması zor engeller koymuş"* olan Baryatinskini politikasına bağlıdır.[36]

Abramov'un anlatımıyla Rus yönetimi, doğu Kafkasya halklarından en tehlikeli gördüğü Çeçenleri zayıflatmak istemiştir. Bu amaçla Rus ordusunda görevli Albay Musa Kunduhov, Çeçen halkı adına Osmanlı yetkilileriyle göç hakkında görüşmeler yapması için İstanbul'a gönderilmiştir. Osmanlı yönetimi görüşmelerde yeni gelecek göçmenlere Küçük Asya'da yer tahsis edeceğine söz vermiştir. Vladikafkaz'a dönen Kunduhov, 5.000 Çeçen aileyi göçe ikna etme karşılığında ödül olarak birkaç bin ruble almıştır. Göçe ikna çalışmalarında daha

---

[35] Adolf Berje, age, Cilt 34, s. 1-3.
[36] Adolf Berje, age, Cilt 34, s. 31.

inandırıcı olmak için Kunduhov ve arkadaşları herkesten önce ailelerini Türkiye'ye göndermiştir. Verilen bu örnek ve "göç isteğinin" yerel yönetim için en tehlikeli görülen Çeçenleri kapsamış olmasından dolayı Çeçenlerin göçünde yerel yönetimin ne ölçüde rolü olduğu anlaşılabilir.[37]

Göçlerin Yarattığı Sonuçlar

Trajik göç yıllarında ve sonrasında Kuzeybatı Kafkasya'nın etnik yapısı değişmiştir. Birçok yerli halk yok olma noktasına gelmiştir. Farklı kaynaklarda göç edenlerin sayısı yarım milyon ile 3 milyon arasında gösterilmektedir. Resmî rakamlara göre 1858-1865 yılları arasında 493.194 kişi göç etmiştir.[38] Bununla birlikte çok sayıda kişi Rus hükümetinin bilgisi dışında göç etmiş ve resmî kayıtlara girmemiştir. Bunlardan önemli bir bölümü hayatını kaybetmiştir. Göç eden halkların sayısını Berje 16 olarak belirtmiştir. Aralarında Ubıh, Natukhay, Nogaylar, Abhaz, Abzekh, Çeçen, Şapsığ, Kabardey, Adıgey (Çerkes), vb. kabileler yer almaktadır. Daha sonra Gürcüler ve Osetyalılar arasından da göç edenler olmuştur.

Dağlılar göçler sırasında büyük trajediler yaşamışlardır. Çerkeslerin kıyıda sürgünü beklerken neler yaşadıklarına tanık olan Berje, 1864 yılı Haziran ayında Avrupa'ya doğru yolculuğu sırasında Anadolu kıyısından geçerken açık denizde göç eden çok sayıda dağlıya rastlamış, Batum ve Trabzon'da acıklı durumlarına şahit olmuştur. Berje[39] şöyle devam eder:

"Aynı yıl Kasım ayında Avrupa'dan dönüşümde, onları kıyaslanamayacak kadar daha kötü durumda, Rusçuk ve Silistre'de gördüm. Ancak, Novorossiysk koyunda kıyıda toplanmış yaklaşık 17.000 Dağlının üzerimde yarattığı bunaltıcı etkiyi asla unutmayacağım. Yılın en fırtınalı ve soğuk zamanı olması, hayatta kalmak için her türlü imkândan yoksun olmaları, tifüs ve çiçek salgını onların şartlarını daha da

[37] Yakov Abramov, age.
[38] Adolf Berje, age, Cilt 33, s. 163-164.
[39] Adolf Berje, age, Cilt 33, s. 362-364.

umutsuzlaştırıyordu. Gerçekten de, örneğin; paçavralar içinde açık havada, ıslak kara toprağa uzanmış genç bir Çerkes kadının üzerinde iki bebeden biri açlığını bastırmak için cesedi sertleşmiş annesinin memelerini emmeye çalışırken, diğerinin can çekişiyor olmasını görmeye hangi yürek dayanabilir? Ve ben böyle sahneleri az görmedim."

Göçlerin sosyokültürel etkileri olmuştur. Bölgedeki dağlı Müslümanlar, birkaç nesilde belirgin bir şekilde hissedilen derin bir travma yaşamıştır. Ancak göçün diğer yüzü daha az trajik olmamıştır. Abramov'un[40] anlatımıyla daha önce kalabalık dağlı nüfusun yaşadığı yerler şimdi ıssız ve bakımsız kalmıştır. Bu yerlerin küçük bir bölümünde Kozak yerleşkeleri kurulmuş, diğer kısımlar çeşitli memurlara dağıtılmıştır. Kozak halkı dağ şartlarına uyum sağlayamamıştır. Rus halkı da burada yaşayamamış ve birçok yerleşke boşaltılmıştır. Dağlı halkların çalışkanlığı ve göçler sonrasında bölgede yaşanan gerileme Abramov'un şu sözlerinden anlaşılmaktadır:

"[...] Daha önce Dağlıların yaşadığı uçsuz bucaksız yerler tarım için elverişli olmamasına rağmen Dağlılar, kendi emeğiyle çıplak kayalıklara deyim yerindeyse kan ter içerisinde kendilerine işleyecek toprak yaratmışlardır. Göçler sonrasında bu topraklar tamamen işlenemeyecek duruma gelmiş, zengin bahçe ve bağlar yabani ağaçlarla kaplanmış ve yok olmuştur. "Sadece dağların yamaçlarında ara sıra görülen yabani üzüm ve Çerkez mimarisinin tek tük kalıntıları, şimdi çöle dönüşmüş bu yerlerde geçmişte sürmüş olan yaşama ve bölgede yaşamış olan yerlilerin olağanüstü çalışkanlığına tanıklık eder. [...]"[41]

Değerlendirme

İncelenen kaynaklarda, Kafkasya dağlılarının 19. yüzyılda gerçekleşen göç hareketlerinin farklı dönemlerde Rus Çarlığı'nın izlediği iç ve dış politikaya bağlı, farklı nedenlere dayalı olarak gerçekleşmiş olduğu görülmektedir. Çeşitli dönemlerde Rus

[40] Yakov Abramov, age.
[41] Yakov Abramov, age.

yönetiminin göçlere karşı tutumu farklı olmuştur. Göçler önce bireysel olmuş, askerî ve siyasî önlem olarak 1862 yılındaki sürgünden sonra dağlıların göç etmelerini sağlamak için her türlü yol izlenmiş, 1867 yılında ise göçler tamamen yasaklanmıştır. Türkiye'den geri dönenler sınırdan alınmamış, silah kullanılarak geri püskürtülmüştür. Ruslar, dağlıların sınırlara yakın yerlere iskân edilmemeleri için Osmanlı yönetimine baskı yapmışlardır.

Göçler bölgesel farklılıklar da göstermektedir. Önce Batı sonra Doğu Kafkasya'daki halklarda göçün farklı şekilde gelişmiş olması, her halkın ve yaşadıkları bölgenin özelliklerinden ve Rusların farklı yaklaşımlarından kaynaklanmıştır. Önce Rus idaresi için en tehlikeli olanlar göç ettirilmiştir. Sırasıyla Çerkesler, Çeçenlerden en tehlikeli olan Karabulaklar sürülmüş, Dağıstan'da da en tehlikeli olanlara Mekke ziyareti için pasaportlar verilmiş ve dönmelerine de izin verilmemiştir.

Göç yıllarında ve sonrasında Kuzeybatı Kafkasya'nın etnik yapısı değişmiştir. Sayıları yarım milyon ile 3 milyon arasında gösterilen göç edenlerin önemli bir bölümü hayatını kaybetmiş, birçok yerli halk yok olma noktasına gelmiş, hayatta kalanlar derin travmalar yaşamıştır.

19. yüzyılda Kafkasya Savaşı sonrasında bölgede yaşanan olayları ve göçlerin trajik sonuçlarını en iyi şekilde özetleyen, Tornau'nun[42] anılarında yer alan şu ifadesidir: *"İtiraf ediyorum, o zamanlar bu sancılı sorunun bu kadar 'yumuşak' bir şekilde, yani dağlıların yarısını yok ederek, diğer yarısını da Kafkasya'dan sürerek çözüleceği aklıma bile gelmemişti. Çözümün 'daha az duygulu yöntemle' elde edileceğini sanıyordum."*

---

[42] Fyodor F. Tornau, "Gosudar' Nikolay Pavlovič (İz Avtobiografičeskih Rasskazov Bıyvševo Kavkazskovo Ofitsera)" ["Hükümdar Nikolay Pavloviç (Eski Kafkas Subayın Otobiyografik Hikayelerinden"], *Russkiy Arhiv*, kn. II(I), Moskva: Universitetskaya Tipografiya, 1881, s. 231.

Yukarıda Rus kaynaklarında yer alan görüşlere göre 19. yüzyılda yaşanan Kafkas göçlerinin tarihî arka planına, nedenlerine, süreçlerine ve sonuçlarına değinilmiştir. Rus kaynakları üzerinden yapılan bu çalışma sırasında, özellikle Rusya Çarlığı'nın resmî tarihçisi Adolf Berje'nin yazıya döktüğü görüşlerinde taraflı yansıttığı bazı hususlar görülmüştür. Ancak yine de bu görüşlerde Kafkas halklarının 19. yüzyılda yaşadığı trajedi tüm dehşetiyle gözler önüne serilmiştir.

Günümüz olaylarına da ışık tutan bu tarihî trajedi hakkında Rus kaynaklar dışında da birçok kaynak mevcuttur. Hakkında çok şeyin söylenmiş, yazılmış ve tartışılmış olduğu bu konunun daha etraflıca araştırılması için kaynakların tamamını dikkate almak gerekir.

Kaynakça

Abramov, Yakov, "Kavkazskiye Gortsıy" [Kafkas Dağlıları], "Materiyalıy dlya İstorii Čerkesskogo Naroda", Severo-Kavkazskiy Filial Traditsionnoy Kul'turıy, M.C.T.K.: Vosroždeniye, 1990, www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/abr_kavkgor.php.

Beržе, Adolf, "Vyseleniye Gortsev s Kavkaza" [Kafkas Dağlıların Sürgünü], *Russkaya Starina,* Cilt 34, Sankt Petersburg: Tipografiya V.S. Balaševa, Oktyabr' 1882, s. 1-32.

Beržе, Adolf, "Vyseleniye Gortsev s Kavkaza" [Kafkas Dağlıların Sürgünü], *Russkaya Starina,* Cilt 33, Sankt Petersburg: Tipografiya V.S. Balaševa, 1882, Yanvar', s. 161-176; Fevral', s. 337-363.

Dubrovin, N., *Istoriya Voynyy i Vladyyčestva Russkih na Kavkaze* [*Kafkaslar'da Savaş ve Rus Egemenliği Tarihi*], 6 cilt, Sankt Petersburg 1871-1888.

Dzidzaria, G. A., *Mahadjirstvo i Problemıy İstorii Abhazii XIX Stoletiya* [*19. Yüzyılda Muhacırlık ve Abhasya Tarihi Sorunları*], Suhumi: Alaşara, 1982.

Dzidzoev, V. D., "Pereselenie Musul'manskih Narodov Kavkaza v Turtsiyu, 1860-1870-e gg." [Kafkasya Müslüman Halklarının

Türkiye'ye Göçleri, 1860-1870'li Yıllar], *Voprosy Istorii* 9, Moskva, September 2008, s. 102-108, http://dlib.eastview.com/browse/doc/19092714.

Fadeev, R., *Šest'desyat' Let Kavkazskoj Vojnıy* [*60 yıl Kafkas Savaşı*], Tiflis', VPTGŠKA, 1860.

Jireček, K. J., *Istoriya Bolgar* [*Bulgar Tarihi*], Odessa: Tipografiya L. P., 1878.

Kavkazskaya Arheografičeskaya Komissiya [Kafkasya Arkeoloji Komisyonu], *Aktıy Sobrannye Kavkazskoyu Arheografičeskoyu Kommissieyu* [*Kafkasya Arkeoloji Komisyonu'nun Derlediği Belgeler*], 12 cilt, Tiflis 1866-1904.

Tornau, Fyodor F., "Gosudar' Nikolay Pavlovič (İz Avtobiografičeskih Rasskazov Bıyvševo Kavkazskovo Ofitsera)" [Hükümdar Nikolay Pavloviç (Eski Kafkas Subayın Otobiyografi Hikayelerinden], *Russkiy Arhiv*, kn. II (I), Moskva: Universitetskaya Tipografiya, 1881, s. 228-248.

Tornau, Fyodor F., *Vospominaniya Kavkazskago Ofitsera (1835, 36, 37 i 38 goda)* [*Bir Kafkas Subayının Anıları (1835, 36, 37 ve 38 yılı)*], Moskva: *Russkiy Vestnik*, 1864.

Veydenbaum, E., *Kafkazskiye Etyudy* [*Kafkasya Etütleri*], Tiflis 1901.

Veydenbaum, E., *Putevoditel' po Kavkazu* [*Kafkasya Rehberi*], Tiflis': Tipografiya Kancel, 1888.

Zisserman, Arnol'd L., "Kavkazskiye Vospominaniya L. Zissermana, Otnosyaštiesya k 1856-57 gg. (1884-85)" [L. Zisserman'ın 1856-57 Yıllarına İlişkin Kafkasya Anıları (1884-85)], *Russkiy Arhiv* [*Rus Arşivi*], 1889, kn. 2, s. 428 (aktaran G. A. Dzidzaria, *Mahadžirstvo i Problemy Istorii Abhazii XIX Stoletiya* [*19. Yüzyılda Muhacırlık ve Abhasya Tarihi Sorunları*], Suhumi 1982, s. 197).

Zisserman, Arnol'd L., *Dvadtsat' Pyat' Let na Kavkaze* (1842-1867) [*Kafkaslarda 25 yıl* (1842-1867)], Sankt Petersburg: Tip. A.S. Suvorina, 1879.

ÜÇÜNCÜ KISIM:

KAFKAS GÖÇMENLERİNİN BALKANLAR'DA, ANADOLU'DA VE ARAP VİLAYETLERİNDE YERLEŞTİRİLMESİ

DOKSANÜÇ HARBİ'NDEN SONRA KAFKASLARDAN ORTA KARADENİZ BÖLGESİNE YAPILAN GÖÇLER

Kemal SAYLAN

En geniş anlamıyla göç, şahısların hayatlarının tamamını veya bir parçasını geçirmek için tamamen yahut geçici bir süreliğine bulundukları topraklardan başka bölgelere yerleşmek amacıyla yaptıkları coğrafî yer değişme hareketine denir.[1] Bu tanımdan hareketle 19. yüzyılın Osmanlı Devleti için bir göç yüzyılı olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir.

19. yüzyıl; Osmanlı Devleti için siyasî, askerî, ekonomik ve sosyal açılardan çok hareketli ve çok zor bir yüzyıl olmuştur. Özellikle kuzeyde Ruslarla yapılan mücadeleler değişik tarihlerde Osmanlı ülkesine buralardan çok sayıda göç olayının yaşanmasını beraberinde getirmiştir. Bu yüzyılda ilk olarak 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rusların Doğu Anadolu'nun bir kısmını işgal etmesi ve Edirne Antlaşması ile Kafkasya'da Çıldır ve Ahıska havalisinin Rusların eline geçmesi, bu bölgelerden Anadolu'nun içerilerine doğru Müslüman göç dalgasını meydana getirmiştir.[2] Yüzyılın ikinci yarısında Ruslarla yapılan Kırım Savaşı, Anadolu'ya doğru Rus yayılışını geçici olarak durdurmuş; ancak Rusların Türklere karşı fetih, şiddet ve tazyik siyasetini artırmıştır. Böylece, Osmanlı Devleti'nin siyasî hudutları haricinde Kırım, Kafkasya, Türkistan, Azerbaycan, Dağıstan ve diğer Türk illerinde, huzur ve sükun içinde yaşamaktan mahrum bırakılan yüzbinlerce Türk ve Müslüman daha güvenli bildikleri Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda

---

[1] Taylan Akkayan, *Göç ve Değişme,* İstanbul 1979, s. 21.
[2] Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri,* Ankara 1994, s. 3.

kalmışlardır. Bu dönemde ilk büyük göç kafilesi ise yine Kırım ve havalisinden gelmiş ve 1854-1862 tarihleri arasında Kırım ve havalisinden 140.000'den fazla Türk ve Müslüman göç etmek zorunda kalmıştır.[3] Berje'ye göre 1858-1866 yılları arasında kitlesel göç nedeniyle 493.194 kişi Rusya'nın Karadeniz limanlarından yola çıkarak Osmanlı topraklarına geçmiştir. Kırım göçleri devam ederken aynı süre içinde Kafkasya'dan başlayan ve 1860'tan sonra hızlanan Kafkas göçleri ise 700.000 kişinin ülkelerini terk etmelerine neden olmuştur. Bu tarihten 1876 yılına kadar geçen süre içinde Osmanlı topraklarına göç eden Kafkasyalı sayısı 1.000.000-1.200.000'i bulmuştur.[4]

Türk göç tarihinin en önemli halkalarından birini de 1877-1878 göçleri, yani Doksanüç Muhacereti oluşturmaktadır.[5] Doksanüç Harbi'yle birlikte yeniden göç etmeye başlayan insanların sayısı 1877-1897 yılları arasında geçen 20 yıllık sürede resmî rakamlara göre 1.015.015'e ulaşmıştır.[6]

Osmanlı topraklarına doğru yapılan bu göçler, Osmanlı toplumunda büyük bir sosyal hareketliliği beraberinde getirmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında yoğunlaşan göç olayları başta Anadolu coğrafyası olmak üzere bütün Osmanlı toplum

---

[3] İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya,* s. 5.

[4] Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler,* Ankara 1991, s. 51; 1864 yılında Samsun'da bulunan H. J. Lennep, bu göçmenlere ilişkin gördüklerini şöyle anlatmaktadır: *"Samsun'a vardığımızda kasabayı gemiler dolusu gelen Çerkez göçmenlerle ağzına kadar dolu bulduk. Kasabanın nüfusu 10.000 kişiyi geçmezken Çerkez göçmenler nedeniyle bugün nüfus 45.000 kişiyi çoktan aşmış. İtalyan konsolosu halen kasabada bulunan Çerkezlerin 42.000 kişi olduğunu, her gün deniz yoluyla 500'den fazla göçmen geldiğini söylüyor. Samsun bölge içinde sıtması ile meşhur bir yer. Toprağın bataklık olması sıtmanın hızla yayılmasına neden olmakta, hava değişimi ve sıtma yüzünden göçmenlerden günden güne ortalama 700-800 tanesi ölmektedir. Sağ kalanlar ise başka limanlar ve kentlere gönderiliyorlar. Gemilere hiçbir eşya kabul edilmediğinden yalnızca üzerlerindeki elbiseleri ve silahlarıyla gelen Çerkezler aç kaldıklarından, küçük yaştakiler dâhil çocuklarını çok ucuz bir fiyata pazarda satmak zorunda kalmaktadırlar. Bir kısmı da yolda bizi defalarca durdurup tabanca satmak istediler. Silah ticareti yaparak hayatlarını devam ettirdikleri anlaşılıyor."* Hasan Yüksel, "Kafkas Göçmen Vakıfları", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Dergisi) 5,* Ankara 1994, s. 475-490, s. 476.

[5] İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya..,* s. 5.

[6] Bice, age, s. 51

yapısını derinden etkilerken, göçmenlerin ilk durağı olan Trabzon vilayetinin ekonomik ve sosyal yapısında önemli değişikliklerin yaşanmasına neden olmuştur. Bu yüzyılda yaşanan göçler Orta Karadeniz'in nüfus yapısına damgasını vuran olayların başında gelmiştir.[7] Göç eden bu insanların başta Anadolu olmak üzere Osmanlı topraklarını tercih etmelerine yol açan hâkim düşünce ise kendilerini Türk veya Müslüman, Türkiye'yi ana vatan veya Müslüman ülke olarak görmeleridir.[8]

Bu çalışmamızda Orta Karadeniz Bölgesi'nde bulunan Samsun, Ordu ve Amasya illerine Doksanüç Harbi'nden sonra Kafkaslardan yapılan göçleri, bölgeye gelen göçmen sayılarını, bölgede iskân edildikleri yerleri, göç ederken ve bölgeye geldiklerinde karşılaştıkları sorunları, göçlerin bölge üzerindeki etkilerini ve bölgenin sosyal ve demografik yapısını nasıl etkilediğini incelemeye çalışacağız.

Yöreye Gelen Göçmen Sayıları ve İskân Edildikleri Yerler

Kafkaslardan yöreye yapılan göçlerde göçmenlerin kara ve deniz yolunun her ikisini de kullandıkları görülmektedir. Deniz yolunu tercih eden göçmenler Kafkasya'nın Karadeniz sahillerinde bulabildikleri sandal, kayık, vapur ve benzeri vasıtalarla kendilerine en yakın Türk limanı olan Trabzon'a geldiler.[9] Trabzon Limanı'nın yanı sıra Samsun Limanı da göçmenlerin tercih ettikleri limanlardan biriydi. Beraberlerinde sürülerini de getirmek isteyen göçmenler ise daha çok kara yolunu tercih etmekteydiler.[10]

---

[7] İlhan Ekinci, "19. Yüzyılın Sonlarında Ordu Kazasında Müslim-Gayrimüslim Nüfusu ve İlişkileri", *Uluslararası Karedeniz İncelemeleri Dergisi 1,* Trabzon 2006, s. 55-87, s. 58.

[8] Halim Çavuşoğlu, "Yugoslavya-Makedonya'dan Türkiye'ye 1952–1967 Kitlesel Göçü ve Bursa'daki Göçmen Kesimi", *Karadeniz Araştırmaları 10,* Çorum 2006, s. 107-147, s. 110.

[9] Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler,* Trabzon 2006, s. 40–41.

[10] Örneğin 1879 yılında kara yoluyla Trabzon şehir merkezine gelen bir göçmen grubu Akçaabat Nahiyesi'nin Suva (Akyazı) karyesinde geçici olarak iskân edildikten sonra kara yoluyla Ordu Kazası'na nakledilmişlerdi. Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1878-1908),* Trabzon 1996, s. 145.

Kafkaslardan kara ve deniz yoluyla Anadolu'ya geçen göçmenler ilk olarak geçici iskân bölgeleri olarak belirlenen, başta Trabzon olmak üzere Samsun ve Sinop gibi liman şehirlerine çıkmaktaydılar. Trabzon şehrinin fizikî coğrafyası gelen göçmenleri geçici de olsa barındıracak durumda olmadığından Trabzon daha çok bir göçmen aktarma merkezi olarak kullanıldı. Kafkasya'dan gelen göçmenler, şehirde bekletilmeksizin geçici iskâna elverişli yerlere veya doğrudan doğruya iskân mahallerine sevk edilmeye çalışılıyordu. Trabzon Valiliği, Samsun Mutasarrıflığı ve Sinop Kaymakamlığına hitaben yazılan muhtelif yazıların ortak yönlerine bakıldığında buraların muhacirlerin indirildikleri limanlar, daimi iskân bölgeleri belli olana kadar barındırıldıkları yerler ve direkt iskân bölgeleri olduklarını görmek mümkündür.[11] Bunların dışında Trabzon vilayeti ayrıca muhacirlerin ihtiyacını karşılamada bir levazımat deposu vazifesini de görmüştür. Yani kısacası Trabzon; giyecek, yiyecek, ilaç, çadır, kömür, odun vb. gibi levazımın sağlandığı bir ana depo olmuştur.[12]

Trabzon vilayetinin özellikle Orta Karadeniz Bölgesi'nde yer alan sancak ve kazaları, Kafkas göçmenlerinin bir kısmının daimi iskân edildiği yerler arasında yer almıştır. Bu durumun vilayetin Kafkasya'ya yakın olmasından ve Trabzon vilayeti sahillerinin Kafkasya sahilleriyle benzerlik göstermesinin, göçmenlerin uyum sağlamalarında bazı kolaylıkları da beraberinde getirmesinden kaynaklandığı söylenebilir. Özellikle Kafkasya'nın sahil kesimlerinde yaşayan Abaza göçmenlerinin çoğunlukla Trabzon dâhilinde iskân edilmeleri bunu doğrular niteliktedir.[13] Öncelikle Trabzon Limanı'na çıkan göçmenler başta Ordu, Samsun, Sinop ve İnebolu olmak üzere iskân bölgesine en yakın Karadeniz limanlarına taşındılar.[14] Bu limanlara çıkan göçmenlerden bir

---

[11] Ayşe Pul, "Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkas Muhacirlerinin İskânı (1860-1864)", *Uluslararası Giresun Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu (09–11 Ekim 2008),* Cilt I, Ankara 2009, s. 549.
[12] Pul, agm, s. 549.
[13] Erkan, age, s. 145.
[14] Nitekim Trabzon valiliğinden Sadaret'e gönderilen 3 Aralık 1863 tarihli yazıda, Rusların ele geçirdikleri mahaller halkından kendisine tabi olanlara, vatanlarını terk ederek iç bölgelere gitmelerini teklif eylediği gibi Osmanlı

kısmı bu illerde iskân edilmeye çalışılırken bir kısmı da daimi iskân bölgelerine gönderilmekteydi. Bu bağlamda iskân edilen göçmenler ilk olarak Ordu kazasının Perşembe nahiyesinde ve Canik sancağına bağlı Ünye, Fatsa, Çarşamba ve Bafra Ovalarına yerleştirildiler.[15]

Doksanüç Harbi'nden önce Ordu kazası ve Ulubey nahiyesinde 300, Perşembe nahiyesinde 100, Canik sancağına bağlı Kavak nahiyesinde 680, Ünye kazasında 1.146, Fatsa kazasında 1.802, Bafra kazasında 3.072, Alaçam nahiyesinde 540, Çarşamba kazasında 12.052, Terme nahiyesinde 6.232, Niksar kazasında 1.668 olmak üzere Orta Karadeniz Bölgesi'nde toplam 28.195 Kafkas göçmeni iskân ettirilmişti.[16] Doksanüç Harbi'nden hemen sonra ise sadece 1880 yılı içinde Samsun Limanı'na çıkan kişi sayısı 28.625'dir.[17] Bu rakamlar Doksanüç Harbi sonrası yöreye yaşanan göçün boyutunu ortaya koyması açısından önemlidir.

1879 yılında Ordu kazasına göç eden 485 Batum göçmeni Bolaman nahiyesinin Hasancık köyüne yerleştirildi. 1882'de Ordu merkezine 200 göçmen daha yerleştirildi.[18] 1880 senesinde 5.574 Kafkas göçmeni Samsun ve Canik sancağı dâhilinde iskân

---

Devleti'ne göç edenlerin evlerini yakmak suretiyle ayrılmalarını süratlendirmek ve iskelelere yağılmalarını sağlamak maksadıyla tazyik ve icbarda bulundukları anlatılmaktadır. Abdullah Saydam, "Rus Sömürge Siyaseti ve Kafkasya", *Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyet,* Trabzon 1998, s. 337-380, s. 346.

[15] Erkan, age, s. 145; Rusya sahili Nehayis İskelesinden Hakan Reis sandalıyla Samsun'a 135 Çerkes muhaciri gelmişti. Gelenlerin ellerinde pasaportları bulunmadığından önce haklarında şüpheli olduklarına dair bir izlenim edinilmiş, daha sonra baharda Sivas taraflarında meskûn kabilelerinin yanında iskan olunmalarına karar verilmiştir. Ancak kış mevsimi geldiğinden bu kışı Yozgat tarafında geçirmeleri uygun görülerek buraya sevk olunmuşlardır. Jülide Akyüz, "Göç Yollarında: Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Hareketleri", *Bilig,* 46, Yaz/2008, s. 46.

[16] Bu sayı Trabzon Vilayeti Salnamesi'nde belirtilen erkek nüfusun 2 ile çarpımından elde edilmiştir. Kudret Emiroğlu, *1289 (1872) Tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi,* Ankara 1993, s. 199, 203.

[17] Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914),* İstanbul 2003, s. 111.

[18] Bu sayı yöreye yerleştirilen 40 ailenin ortalama fert sayısı 5 kişi olarak hesaplanarak elde edilmiştir. *BOA, İ. DH,* 68979, 23 L 1299 (7 Eylül 1882)

ettirildi.[19] 1886 tarihinde ise Ordu kazasının merkeze bağlı köyleri ile Bolaman, Hapsemana (Gölköy), Ulubey ve Perşembe nahiyelerine bağlı köylere 4.243 göçmen daha yerleştirildi. 1889 tarihinde Amasya'nın, önceki adı Köklüsu olan ve göçmenler yerleştirildikten sonra İhsaniye adını alan köyüne yerleştirilen Kafkas göçmeninin sayısı ise 385 kişiydi.[20] 1901 yılında Amasya sancağına üç sene zarfında 3.077 nüfus Kafkas göçmeni yerleştirilmişti.[21] Trabzon'daki İngiliz Konsolosu Biliotti bu tarihlerde yöreye gelen göçmenlerden 5.000 Çerkes ve 130 Abaza olmak üzere toplam 5.130 ailenin Çarşamba kazasında iskân ettirildiğini belirtmektedir.[22] Yani bu rakamları göz önünde bulundurduğumuzda Orta Karadeniz Bölgesi'ne Doksanüç Harbi'nden sonra yerleştirilen göçmen sayısının yaklaşık 40.000 olduğunu söylemek mümkündür.

Doksanüç Harbi'nden sonra C. W. Wilson'un 23 Ocak 1880 tarihli raporuna göre Kafkaslardan yöreye gelen göçmen sayısı şöyledir:[23]

Göçmen Kabilelerinin Adları	**Samsun'da Karaya Çıkanlar**	**Canik Sancağı'na Yerleşenler**	**Ankara'ya ya da Sivas'a Gönderilenler**
Çerkesler-Abazalar	12.116	4.668	7.028
Tatarlar	14.824	881	13.472
Gürcüler	1.594	25	1.535
Batumlu Türkler	91	---	91
Toplam	**28.625**	**5.574**	**22.126**

1886 tarihinde Ordu'nun merkeze bağlı köyleriyle Bolaman, Hapsemana, Ulubey ve Perşembe nahiyelerine bağlı köylere yerleştirilen göçmenlerin iskân ettirildikleri köylerin isimleri şöyledir:

---

[19] Karpat, age, s. 111.
[20] Bu sayı hane başı fert sayısı 5 kişi olarak hesaplanarak elde edilmiştir. Erkan, age, s. 148-149.
[21] Erkan, age, s. 149.
[22] Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün,* Çev. Bilge Umar, İstanbul 1998, s. 57.
[23] Karpat, age, s. 111.

Ordu Kazasında İskân Edilen Göçmenler

Kaza Nahiye	İskân Yeri (Köy)	Hane	Nüfus
Ordu Kazası	Bahariye	22	77
	Sayiha-ulya	40	150
	Samisa?	21	101
	Burhaneddin	79	352
	Şerefiye	20	109
	Orhaniye	35	139
	Sultaniye	79	313
	Osmaniye	61	232
	Bahadır	34	102
	Ara Toplam	**391**	**1.575**
Bolaman Nahiyesi	Hamidiye	96	379
	Şevkiye	135	496
	Ara Toplam	**132**	**875**
Ulubey Nahiyesi	Fethiye	-	-
	Refahiye	-	-
	Ara Toplam	**67**	**355**

Kaza Nahiye	İskân Yeri (Köy)	Hane	Nüfus
Perşembe Nahiyesi	Selimiye	41	154
	Selahiye	34	116
	Bahariye	34	146
	Sultaniye	19	126
	Husubani	17	73
	Gorika?	38	151
	Nuriye	28	96
	Nefahiye	8	24
	Kozağzı	10	45
	Ara Toplam	**229**	**931**
Hapsemana Nahiyesi	Hayriye	18	58
	Cihadiye	51	214
	Küşadiye	32	157
	Şefikiye	18	78
	Ara Toplam	**119**	**507**
GENEL TOPLAM		**938**	**4.243**

Kaynak: *BOA, İ. DH,* 1009/79703, 28 S 1304 (26 Kasım 1886); İpek, age, s. 60

Tablodan da görüleceği gibi 1886 tarihinde Ordu kazasının 9 köyüne 1.575 kişi, Bolaman nahiyesinin 2 köyüne 875 kişi, Ulubey nahiyesinin 2 köyüne 355 kişi, Perşembe nahiyesinin 9 köyüne 931 kişi, Hapsemana nahiyesinin 4 köyüne 507 kişi olmak üzere toplam 4.243 kişi Ordu kazasına yerleştirilmişti.

1901 yılında Amasya sancağına yerleştirilen Kafkasya göçmenlerinin iskân edildikleri yerler ve göçmen sayıları ise şöyledir:[24]

[24] Erkan, age, s. 150.

İSKÂN MAHALLİ	HANE	NÜFUS	AÇIKLAMA
Amasya Sancağı Merkez Köyleri	206	1.022	Bu kişilerin evleri bölge halkının yardımıyla inşa edilmiş olup, devlet tarafından kendilerine toprak verilmiştir. Ancak bunların kendilerine verilen toprakları ekip biçebilmeleri için tohumluk hububata ihtiyaçları vardır.
Ladik Kazası	33	141	
Mecitözü Kazası	63	280	
Gümüşhacıköy Kazası	2	14	
Merzifon Kazası	40	229	
Hozat Kazası	33	129	
Köprü Kazası	21	99	
Tenves (?) Kazası	20	95	
Aziziye Kazası	24	154	
Gürün Kazası	1	11	
Yıldızeli Kazası	76	324	
Toplam	**657**	**3.077**	

Bununla birlikte Amasya'ya gönderilen ancak henüz yörede iskânları gerçekleştirilemeyen göçmenler de bulunmaktaydı. Amasya sancağında 720 kişi, Tenves kazasında 67 kişi, Yıldızeli kazasında 99 kişi, Aziziye kazasında 110 kişi, Gürün kazasında 90 kişi olmak üzere toplam 1.086 kişi yöreye göç etmiş ancak henüz iskânları gerçekleştirilememişti.[25]

Özetlemek gerekirse Orta Karadeniz Bölgesi'nde iskân ettirilen çok sayıda göçmenin; şehir merkezlerine yakın, tarıma uygun, boş olan ve daha çok gayrimüslim göçleriyle boşalan bölgelere yerleştirildikleri görülmektedir. Samsun'da Vezirköprü'ye bağlı Taşkale mahallesi ve Kadıçayırı, Hamidiye, İshakyeri, Bakla köyleri, Ladik'e bağlı Soğanlı ve Ayvalısokağı köyleri, Kavak nahiyesine bağlı Sıralı köyü;[26] Ünye kazasına bağlı Günlük (Hızarbaşı), Ağıdere, Sarıcaerik, Metrepolu, Tepe

[25] İskân edilemeyen bu göçmenlerle ilgili açıklama şöyledir; *"Muhacirin-i merkume'nin mevakı-i iskaniyeleri ve kendilerine verilecek tarlaları tefrik edüp elyevm müsafireten bulundukları kuradan mahal-i iskaniyelerine nakl ve ziraate başlamaları, hane inşasına ve edevat-i ziraiye ve tohumluk zahire itasına mütevakkıftır."* denilmektedir. Erkan, age, s. 150.
[26] Yüksel, agm, s. 486.

Samanlık (Tepeköy), Hızarbaşı (Günlük), Çataltepe;[27] Fatsa kazasına bağlı Çokdeğirmen, Kabakdağı, Nefs-i Meydan Abaza, Salihli, Duayeri, Bacanak, Beyce-i Kebir (Büyükkoç), Tahtabaşı, Kösebucağı, Miri (Beyceli), Cacüle (Bucaklı), Kulpar (Çömlekli), Demirculu, Çaltımar-ı Aliyye (Yukarı Ardıç), Çaltımar-ı Süfla (Aşağı Ardıç) köyleri; Karakuş kazasına bağlı Çok Değirmen (Yeni), Samur, Kadıncık, Erikçeli, Gebekse (Ortaca), Kuvancılı, Tekke, Tevkür (Çatılı), Karacakir, Divani (Yeni), Kömerik, Karacalu, Yusuflu, Geyikçeli, Karataş, Hoylu, Sudere, Sazcılar, Çerkezdağı, Yukarıkozpınar, Tepealan, Yeşilalan, Soğukpınar, Kargucak ve Kondan köyleri;[28] Bafra kazasına bağlı Kondan Selimiye, Emiroğlu Çınarlığı ve Kaygusuz köyleri, Çarşamba kazasına bağlı Veysel Muslibey (Muslubey), Hacıhamuş, Yukarıesenli, Aşağıtepe Urak, Kızılot, Kestanepınarı, Aşağı Turgutlu ve Dikbüyük (ya da Dikbıyık) köyleri göçmenlerin iskân ettirildikleri köylerdir.[29]

Ordu kazasında göçmenler, merkez kazanın Karadere (Osmaniye), Ortaköy, Kestanealan, Bahariye, Sayiha-i Ulya, Samisa (?), Burhaneddin, Şerefiye, Orhaniye, Sultaniye, Bahadır köylerine; Bolaman nahiyesinin Hamidiye ve Şevkiye köylerine; Ulubey nahiyesinin Fethiye ve Refahiye köylerine; Perşembe nahiyesinin Selimiye, Selahiye, Bahariye, Sultaniye, Husubani, Gorika (?), Nuriye, Nefahiye, Kozağzı köylerine; Hapsemana nahiyesinin Hayriye, Cihadiye, Küşadiye ve Şefikiye köylerine yerleştirilmişlerdir.

Amasya sancağında ise Kafkaslardan göçen Çerkes ve Nogay muhacirlerinin bir bölümü Gelengeras, Veray, Gümüşhacıköy, Mecidözü kazalarında iskân olunmuşlardır.[30] Amasya'nın Köklüsu semtinde iskân edilen Kafkas göçmenlerinin oluşturdukları mahalleye İhsaniye, Livane göçmenlerinin Merzifon kazasındaki yerleşim yerlerine Hamidiye adı

---

[27] Yüksel, agm, s. 488.
[28] http: //fatsatso.tobb.org.tr/dokumanlar/fatsatarihce.doc [12.04.2011]
[29] Yüksel, agm, s. 486.
[30] Akyüz, agm, s. 44.

verilmiştir.[31] Göçmenler, Geldigelen nahiyesinde Selimiye, Ağyazı ve Boğaz mahalleleri ile Kılcan köyüne, Gümüşhacıköy kasabasında Beylikçayırı mevkii ile Göçeri köyüne yerleştirilmiştir. Aydınca bucağına bağlı Kızılsağir (Küçük Kızılca) köyü ve Amasya merkeze bağlı Elekadı (Alakadı) köyü göçmenlerin iskân ettirildikleri diğer yerlerdir.[32]

Göçmenlere Yapılan Yardımlar

Osmanlı Devleti göçmenlerin göçe başladıkları yerlerden itibaren elindeki imkânlar ölçüsünde göçmenlere yardım etmeye çalışmıştır. Göçmenlerin zor durumda kaldığı durumlarda anlaştığı özel vapur şirketleri ile göçmenlerin yöreye taşınmasına yardım etmiştir. Örneğin Batum'dan yola çıkan ve Hopa'ya gelerek burada bir süre kalan 6.000 kişilik bir göçmen grubundan bazılarının Ordu ve Ünye'ye gitmek istemeleri üzerine göçmenlerin bu yöreye nakilleri için kendilerine Batum vapuru gönderilmişti.[33] Yine 1894 yılında, Ahıska ahalisinden 200 kişi Samsun Limanı'na bir Danimarka vapuru vasıtasıyla gelmişlerdi.[34]

Dönemin Osmanlı hükümeti ilk olarak göçmen masrafları için harcanmak üzere gelir kalemleri oluşturdu ve yardım komisyonları kurarak göçmenlere önemli yardımlar sağlamaya çalıştı.[35] Bu çalışmalar kapsamında 1882 yılında Çarşamba'da yeni iskân ettirildikleri için ürün ekip hasılat elde edemeyen 225 Kafkasya göçmenine Samsun civarındaki köylerden emanet olarak alınan 1.785 kilo mısır verildi.[36] Ayrıca hükümet, bu işte tecrübeli olan ve daha önce de bu yörelerde göçmen iskânında bulunmuş kişileri görevlendirerek göçmenlerin iskân

---

[31] Erkan, age, s. 148-149.
[32] Yüksel, agm, s. 486.
[33] Erkan, age, s. 60.
[34] Erkan, age, s. 69.
[35] Göçmenler başta olmak üzere kazadaki ihtiyaç sahiplerine dağıtılmak üzere istenilen miktarın hazinede karşılığı olmadığı için bakiyesi bir sonraki bütçeden ödenmek üzere Ünye için 2.000, Fatsa için 1.000 Ordu için ise 3.000 liranın harcanması için defterdarlığa talimat verilmiştir. *BOA, DH. MUİ,* 1/-9/23, 23 Ra 1328 (4 Nisan 1910)
[36] Erkan, age, s. 175.

edilmelerine yardımcı olmaya çalışıyordu. Örneğin, 1878'de Canik sancağına göç etmiş olan çok sayıdaki Abaza göçmeninin iskân edilmelerine yardımcı olmak için bu işte tecrübeli olan Çerkes asıllı tercüman Ahmet Bey 7.500 kuruş verilerek Canik sancağında görevlendirilmişti.[37]

Hükümetin yanı sıra yerli ve yabancı herkes de ülkeye gelen göçmenlere ellerinden geldiği kadar yardım etmeye çalışmaktaydı. Amasya sancağının Gelengeras, Veray, Gümüşhacıköy, Mecidözü kazalarına iskân olunan göçmenler için buralarda yaşayan ahali iftihar edilecek bir hizmet olduğuna inandıkları için bazı yardımlarda bulunmuşlardı. Muhacirlerin en acil ihtiyaç duydukları ekmek ve nakliye için gereken araba bedeli gibi ücretler yöredeki kazalar halkı tarafından karşılanmış ve devlete bağışlanmıştı. Veray kazasından geçen muhacirler için 387 arabanın nakliye ücreti olan 10.899 kuruşu ve ekmek bedeli olan 1.500 kuruşu kaza ahalisi kendi rızalarıyla *hıdmet-i muftehire* saydıkları için devlet hazinesine bağışlamışlardı.[38]

Binlerce göçmenin Trabzon'a gelmesi, onların sağlık sorunlarının yanı sıra nasıl beslenecekleri ve barındırılacakları sorununu beraberinde getiriyordu. Başlangıçta Trabzon Limanı'nda karantinaya[39] tabi tutulan göçmenlerin, medreselerin avlularında ve camilerin imaretlerinde barınmaları

---

[37] Erkan, age, s. 145.
[38] Akyüz, agm, s. 44.
[39] Trabzon Vilayeti'nde ilk kez 1839 tarihinde karantina uygulaması yapıldı ve 10 yıl sürdü. Vilayette ikinci kez karantina uygulanması Kırım ve Kafkas göçleri nedeniyle yapıldı. Özgür Yılmaz, "Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808–1878)", Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2006, s. 166–173; Daha sonra ise 1892 tarihinde yörede kolera salgını yaşanması üzerine tekrar karantina uygulamasına gidildi. Temmuz 1892'de Polathane'de (Akçaabat) kolera tespit edildi. Ağustosta 15 hastadan 6'sı koleradan hayatını kaybetti. 30 Ekim 1892'de ise hasta sayısı 70'e yükseldi. Bu nedenle Trabzon-Ordu arasındaki liman ve iskelelerden hareket eden gemilerin 30 Eylül 1892 tarihinden itibaren Sinop'a sevk edilmesi kararlaştırıldı ve Ordu-Trabzon arasında beş gün boyunca karantina uygulandı. Nedim İpek, "Trabzon'da Kolera (1892–1895)", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, 3–5 Mayıs 2001,* Cilt I, Trabzon 2002, s. 399-411, s. 400–401.

sağlanmıştı.[40] Önceleri göçmenlerin bir kısmı ailelerin yanına misafir olarak verilirken, diğerleri de resmî ve dinî kurumlarda barındırılmaya çalışılmaktaydı. Ancak hükümet muhacirlerin bulundukları bölgelerde daha rahat iskân etmelerini sağlamak amacıyla yeni uygulamalar getirdi ve yeni nizamnameler hazırladı.[41] Bu bağlamda ilk olarak göçmenlerin yerleşim sorununu çözmek için *İskân-ı Muhacirin Talimatnamesi*'ni çıkardı. Çıkardığı bu talimatnameyle 1886'da Ordu kazasında 12.721 dönüm, Bolaman nahiyesinde 13.900 dönüm, Hapsemana nahiyesinde 9.070 dönüm, Perşembe nahiyesinde 18.865 dönüm, Ulubey nahiyesinde 4.236 dönüm olmak üzere toplam 58.792 dönüm araziyi göçmenlerin iskânı için tahsis etti.[42] Hükümetin göçmenlerin iskânı için sağlamaya çalıştığı arazilerin yanı sıra yörenin ileri gelen toprak sahibi ahalisinden bazıları da göçmenlerin yerleşmesi için toprak bağışında bulunmaktaydı. Hükümet, bu tür davranışları teşvik için toprak bağışında bulunanları nişan ve rütbeler vererek ödüllendiriyordu. Örneğin Ordu kazası eşrafından Hazinedarzade Ali Bey, 30 dönümlük arazisi ve 2.500 dönümlük çalılığını göçmenlere tahsis ettiği için hükümet tarafından kapucubaşılık rütbesiyle ödüllendirilmişti.[43]

Hükümet, yörede iskân edilen ve çiftçilikle uğraşan göçmenlerin ürünlerini işleyebilmeleri ve geçimlerini sağlamalarına yardımcı olmak amacıyla göçmenlerin yerleştirildikleri köylerde değirmenler de yaptırmaktaydı. Bu çalışma neticesinde yöreye yerleştirilen Batum göçmenleri için Ordu merkezinde 21, Perşembe nahiyesinde 9, Ulubey nahiyesinde 3, Bolaman nahiyesinde 7 ve Hapsemana nahiyesinde 4 olmak üzere toplam 44 değirmen inşa ettirildi.[44] Göçmenlerin ibadetlerini rahatça yerine getirebilmeleri için

---

[40] Ömer Şen, *Trabzon Tarihi,* Trabzon 1998, s. 254.
[41] Örneğin yerel yöneticiler hükümetin bu uygulamalarıyla ilgili olarak Ordu, Fatsa, Ünye'de "*Çeteler Kanunu*"nun uygulanmasını talep etmişler ancak bu talep kabul görmemişti. *BOA, DH. MUİ,* 17/-4/3, 08 M 1328 (20 Ocak 1910).
[42] *BOA, İ. DH,* 1009/79703, 28 S 1304 (26 Kasım 1886).
[43] *BOA, İ. DH,* 68979, 23 L 1299 (07 Eylül 1882).
[44] *BOA, İ. DH,* 1009/79703, 28 S 1304 (26 Kasım 1886).

yörede camiler veya mescitler yapılıyordu. Göçmenler için Ordu kazasında 4, Perşembe nahiyesinde 2, Bolaman nahiyesinde 2, Hapsemana nahiyesinde 1 olmak üzere kaza genelinde toplam 9 cami yaptırıldı. Göçmen çocukları da unutulmamıştı. Çocukların eğitimi için yerleştirildikleri köylerde mektep ve medreseler inşa edildi. Ordu kazasına bağlı 9 köyde 9 sıbyan mektebi ve 5 medrese, Perşembe nahiyesine bağlı 9 köyde 7 sıbyan mektebi ve 3 medrese, Bolaman nahiyesine bağlı 2 köyde 3 sıbyan mektebi ve 1 medrese, Hapsemana nahiyesine bağlı 4 köyde 4 sıbyan mektebi ve 2 medrese, Ulubey nahiyesine bağlı 2 köyde ise 1 sıbyan mektebi ve 1 medrese yaptırıldı.[45]

Göçmenlerin Karşılaştıkları Zorluklar ve Sıkıntılar

Göçmenler yaşadıkları, vatan bildikleri yurtlarını terk ederek yeni vatanları olarak kabul ettikleri yerlerdeki iskânlarının tamamlanmasına kadar geçen süre içerisinde çok büyük zorluklarla karşılaşmışlardır. Vatanlarını terk etmek zorunda kalmanın verdiği psikolojik ezikliğin yanı sıra, göç sırasında karşılaştıkları sıkıntılar, çeşitli hastalıklar, açlık, susuzluk vs. ve bunların sonucu olarak ölümler yaşanan göçlerin acı gerçekleridir.

Göçler sırasında binlerce göçmen hayatını kaybetmiştir. Yolda telef olanların feci durumları hakkında Musa Kunduk Paşa hatıratında göçmenlerin çektikleri acı ve sıkıntıları *"[...] İnsanların perişanlığını hayretler içinde temaşa ettiğimi gören istasyon yetkilisi koşarak yanıma geldi ve gözleri yaşla dolarak dedi ki; Ekselans, dünyada bu acıklı manzarayı seyredip de kalbi burkulmayacak insan var mıdır? Allah'tan korkmak lazım. Bu topraklar onların yerleridir. Ne hakla onları bir bilinmezin içine sürüyoruz? Nereye gittiklerini sorduğumda, Osmanlı Devleti'ne diyorlar. Ama nasıl ve ne zaman? Onları neler bekliyor, belli değil"* diyerek ifade etmektedir.[46] Aynı şekilde Trabzon'daki Rus

[45] *BOA, İ. DH,* 1009/79703, 28 S 1304 (26 Kasım 1886)
[46] Fethi Güngör, "Kafkasya'da Bitmeyen Soykırım ve Sürgün, Soykırımlarla Dolu Bir İnsanlık Tarihi", *Uluslararası Göç Sempozyumu, Bildiriler,* İstanbul 2006, s. 141-146, s. 143.

Konsolosu'nun, sürgün işlerini idare etmekte olan General Katraçef'e yazdığı rapor da göçmenlerin çektikleri acıları ve verdikleri kayıpları gözler önüne sermektedir. Konsolos, raporunda "*Trabzon'a çıkarılan 24.700 kişiden şimdiye kadar 19.000 kişi ölmüştür. Şimdi orada bulunan 63.900 kişiden her gün 180-250 kişi ölmektedir. Samsun civarındaki 110.000 kişi arasında her gün vasati 200 kişi can veriyor.*" demekteydi.[47] C. W. Wilson, 23 Ocak 1880 tarihli raporunda ise aynı yıl içinde Samsun'da karaya çıkan 112.116 Çerkes ve Abaza'nın 420'sinin, 14.824 Tatar'ın 471'inin, 1.594 Gürcü'nün 34'ünün, 91 Batum Türkünün 34'ünün hayatını kaybettiğini belirtmekteydi. Sadece Wilson'un verdiği rakamlara baktığımızda dahi Samsun'da karaya çıkan göçmenlerden 1 yıl içinde ortalama 1.000 kadar göçmenin daha Samsun'da iken hayatını kaybettiğini göz önünde bulundurduğumuzda, durumun ne kadar içler acısı olduğu ortaya çıkmaktadır.

Hayatta kalmayı başaran ve iskân bölgelerine yerleştirilen göçmenlerin de devletin ve yörenin bazı önde gelen ailelerinin yardımlarına rağmen yine de sıkıntı çektikleri görülmektedir. Bazı göçmen aileleri yerleştirildikleri arazileri beğenmemişlerdi. Örneğin 1879 tarihinde Batum göçmenlerinden olan 96 hanede 485 kişi olarak gelen göçmenler *Osmanlı toprağında din-i mübin ile müşerref olmak üzere* Bolaman nahiyesinin Hasancık karyesinde iskân ettirilmiş ve kendilerine 6.000 dönüm arazi verilmişti. Ancak göçmenler; arazilerinin ormanlık, yüksek, taşlık olduğundan ve ziraata elverişli olmadığından şikâyetçiydiler. Mecbur kaldıkları için orman alanlarını keserek tarla hâline getirdikleri arazinin bir süre sonra kullanılamaz hâle geldiği için çok zor durumda kaldıklarını söylemekteydiler. *Açlık yüzünden maazallah her türlü fenalığın zuhur edebileceğini* ifade ederek kendilerinin ya Fatsa'da mandıra arazisine veya Perşembe nahiyesinden Hazinedarzadenin kerimesi olan Hacı Ziyneti Hanım'dan boş kalan arazilere yerleştirilmelerini istemişlerdi. Fakat daha önce defalarca başvurdukları hâlde bir sonuç alamamışlardı.

---

[47] Güngör, agm, s. 142-143.

Yerleştirildikleri yerleri beğenmeyen ve rahat edemeyen göçmenlerin bir bölümü ise akrabalarının yanlarına göç ederek bu soruna kendilerince çözüm bulmaya çalışıyorlardı. Ancak bu göçmenlerin kendilerini neyin beklediğini bilmeden tekrar göçe kalkışmaları göç yolunda ve gittikleri yerlerde yeni sıkıntılar yaşamalarına neden olmaktaydı.[48] Bu insanlar geri dönmek istediklerinde de bir takım problemlerle karşılaşıyorlardı. Göçler sonucu batıya giden grupların boşalttıkları alanların bir bölümüne Kırım ve Kafkaslardan yeni gelen göçmenler yerleştirildiği için göç eden aileler geri döndüklerinde bıraktıkları toprakların yeni yerleşimciler tarafından kullanıldığını görüyorlardı.

Atıl durumda bulunan toprakların bir kısmının mütegallibenin[49] elinde olması ise iskân faaliyetlerini aksatmaktaydı. Zira bu gibi yerleri tasarrufunda bulundurmak isteyen mütegallibe, yerli ahaliyi göçmenlerin üzerine saldırtıyor ve iskân bölgelerinde bir takım sıkıntılara ve huzurun, asayişin bozulmasına sebep oluyordu.[50] Nitekim dönemin gazetelerine bakıldığında Ordu ve Giresun yörelerinde yaşanan hırsızlık, gasp, adam öldürme ya da kız kaçırma olaylarının göçlerden sonra arttığını görmek mümkündür.[51] 1906 tarihinde bölgede eşkıyalık faaliyetlerinde bulanan Gürcü Arslan adlı eşkıyanın yakalanması kazada ve vilayet dâhilinde büyük yankı uyandırması[52] ve muhacirlerin bu dönemde yapmış oldukları *at hırsızlıkları* ile ilgili hikâyelerin yörede hâlâ anlatılıyor olması bu

---

[48] Örneğin Ordu Kazası'ndan 60 hane Erikli Kazası'na göç etmek için yola çıkmıştı. Bu göçmenlerin Erikli Kazası'na 8 saat mesafede bulunan Karagöz isimli mevkide yerleştirilmeleri kararlaştırılmıştı. Ancak bir süredir burada iskânları gerçekleştirilemediği için bu göçmenler sefalet ve perişanlık içinde kalmışlardı. *BOA, DH. MKT,* 1608/53, 21 M 1306 (27 Eylül 1888).
[49] Zorba Takımı, Derebeyi, Yörenin önde gelen zenginleri.
[50] Ekinci, agm, s. 76.
[51] Gökhan Selcik, "Trabzon Gazetesine Göre Trabzon Vilayeti (1906–1907)", Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2002, s. 28.
[52] Selcik, agt, s. 28.

dönemde yaşanan olayların toplumu ne kadar derinden etkilediğini göstermesi açısından önemlidir.[53]

Yerli ahali ise kullanmakta olduğu bir kısım arazilerin göçmenlere tahsis edilmesinden ve göçmenler bölgeye geldikten sonra yörede suç olaylarının artmasından rahatsızdı. Yerli ahali, özellikle boş arazi bulma sıkıntısı sebebiyle kendi tasarrufları altında olan ziraat yapmadıkları fakat hayvanları veya yakacakları için kullandıkları yerlerin zorla ellerinden alınarak muhacir iskânına tahsis edilmesinden şikâyetçiydi.[54] Bu durumdan duydukları rahatsızlıkları da bazen bireysel olarak dilekçe vererek bazen de gösteriler yaparak dile getirmeye çalışmaktaydılar. Örneğin; Giresun ahalisinden Cedarzade Ahmet Efendi ile Hazinedarzade Hacı İbrahim Bey bu durumu "*Trabzon Vilayeti dâhilinde Ordu Kazası'na mülhak Bolaman nahiyesi Zavi? Karyesinde Hazinedarzade Hacı İbrahim Beğle müştereken bil tapu mutasarrıf olduğumuz arazilerimize muhacirin men'i müdahilinde Makamat-ı Aliye'ye istirham etmiş idik. Çürüksulu Ali Paşanın tesir-i nüfuzunda buraca bakılmayarak kalmıştır. Bu kere Bolaman'a gelen Defter-i Hakani Memuru Hacı Lütfullah Efendi ve kaza-yı mezkure kaymakamı Kamil Beğ ve beraberlerinde bulunan Ali Paşanın emrine itaatı her ne esbaba mebni ise fırsat-ı aliye bilerek mutasarrıf olduğumuz arazilerin sair ahali-i fukaranın dahi hukukunu aramayarak*

---

[53] Yörede özellikle hayvan hırsızlığı olaylarının artması üzerine halkın sık sık şikayet dilekçeleri yazarak hükümetten zararlarının karşılanmasını istedikleri görülmektedir. Bu durum karşısında hükümetin ise yörede artan hayvan hırsızlıklarının önüne geçilemediği kabul etmekle birlikte failleri tesbit edilemeyen olaylar için hayvanların sahiplerine tazminat ödenmesini kabul etmediğini görmekteyiz. *BOA, DH. MKT,* 1170/78, 20 R 1325 (2 Haziran 1907); Fatsalı bir Gürcü vatandaşın anlattığı şu hikâye bu duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir. Bir zamanlar bir grup Gürcü, başlarında ağaları olduğu halde at çalmak için Ünye ile Fatsa arasında bir yere gidip pusuya yatarlar. Ancak at sahipleri bunları fark eder ve çıkan çatışmada Gürcülerden ikisi ölür. Aradan yıllar geçtikten sonra bu kişiler tesadüfen olay yerinde bir araya gelirler ve içlerinden biraz İslami kültürü olan birisi o zamanki çatışmada ölen arkadaşları için kendi şivesiyle "*Ünye ilan Patsa arasinda at hirsizliği yapar ikan şehit gidan din gardaşlarimizin ruhina el patiha!*" şeklinde dua eder. Fahri Sakal, "Orta Karadeniz Ekonomisi Konjonktürel Bir Talih Oyunu", *Orta Karadeniz Kültürü,* Ankara 2005, s. 397-404, s. 403.

[54] *BOA, DH. MKT,* 1338/762, 23 Ca 1305 (06 Şubat 1888).

arazi-i mezkurenin nısfı içün muhacirin-i merkuman tapu veriyorlar."[55] diyerek ifade etmekteydiler. Yine Ordu ahalisinden Dizdarzade Abdullah Bey, Fatsa ve Ordu kazaları dâhilinde sahibi olduğu arazisinde iskân ettirilen muhacirlerin kendi arazisinden çıkarılıp başka bir yere yerleştirilmesini istemekteydi.[56] Şehir merkezindeki Taşbaşı mahallesinde oturan ancak Delikkaya karyesinde arazisi bulunan Berberoğlu Artin Efendi de arazisinin Rus Harbi sonrasında muhacirlerin iskânına verildiğinden şikâyet etmekte, ya arazisinin geri verilmesini ya da arazisinin bedelinin ödenmesini talep etmekteydi.[57] 1887 yılında ise Fatsa, Ünye ve Çarşamba civarında yerleştirilen Gürcü ve Çerkes göçmenlerin yerli ahaliye pek çok zarar vermeleri üzerine halk bunları Trabzon Valiliğine şikâyet etmişti. Halkın şikâyetlerini dikkate alan Vali ise bunların ya Trablusgarp'a ya da adalara, ayrı ayrı yerlere sürgün edilmelerini istemiş, Bâb-ı Âli olumlu karşılayarak bunları Ankara ve Konya taraflarına nakletmişti. Fakat buralara nakledilen göçmenler tekrar kaçarak yine Fatsa, Ünye ve Çarşamba'daki eski yerlerine dönünce, Meclis-i Vükela geri dönenlerin tekrar Konya ve Ankara'ya gönderilmesine, Fatsa, Ünye ve Çarşamba'da kalanlardan ise asayişe riayet edeceklerine dair senet alınmasına karar vermişti.[58] 1907 tarihinde ise Bolaman nahiyesindeki bazı köylere yerleştirilen Gürcü muhacirlerin mezaliminden bıkan nahiye ahalisi Fatsa kazası merkezine toplanarak durumdan şikâyetlerini dile getirmişlerdi. Bu olay üzerine vilayet yönetimi konuyu araştırmak için Trabzon Vilayet-i İdare Meclisi Başkâtibi Arif Efendi'yi buraya göndermişti.[59]

Sonuç

19. yüzyıl; Osmanlı Devleti için gerek yaşanan siyasî olaylar, gerek yapılan savaşlar, gerek Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla birlikte toplum dengelerinde yaşanan değişimler ve gerekse ülke

---

[55] *BOA, DH. MKT,* 1348/41, 12 Ca 1303 (16 Şubat 1886).
[56] *BOA, DH. MKT,* 1956/43, 06 Za 1309 (02 Haziran 1892).
[57] *BOA, DH. İD,* 160/-1/29, 24 Ra 1331 (03 Mart 1913).
[58] Erkan, age, s. 181.
[59] *BOA, DH. MKT,* 1181/31, 28 Ca 1325 (09 Temmuz 1907).

dâhiline olan göçler nedeniyle çok hareketli ve çok kritik bir yüzyıl olmuştur. Osmanlı Devleti'nin sosyal alanda Tanzimat reformlarını hayata geçirmeye çalıştığı bir dönemde Anadolu coğrafyası başta olmak üzere Osmanlı topraklarına yapılan göç hareketleri Osmanlı toplumunun sosyal ve ekonomik dengelerini büyük ölçüde etkilemiştir. Bu yüzyılda zaten içte ve dışta önemli sorunları bulunan Osmanlı Devleti bir de bu göçmenlerin iskân sorunuyla uğraşmak zorunda kalmıştır. Kırım Harbi ve Doksanüç Harbi başta olmak üzere Karadeniz'e muhacir akınına sebep olan olaylar bölgenin kaderini derinden etkilemiştir. İncelediğimiz dönemde yörede yaşanan kitlesel göç hareketleri, sosyal ve ekonomik dengelerin bozulmasına neden olmuştur. Bu göçler sonucu yörede kız kaçırma ve eşkıyalık olayları artarken göçmenlerle yerli ahali arasında uzun süre sorunlar yaşanmıştır.

Diğer taraftan Osmanlı topraklarında yaşanan bu göç hareketleri Müslüman-Osmanlı bilincini kuvvetlendirmiştir. Her ne kadar zaman zaman yerli halkla göçmenler arasında bazı sorunlar yaşansa da her iki tarafın da Müslüman kültürünü paylaşmalarından dolayı kaynaşmaları kolay olmuştur. Bu kaynaşmada aynı dinden olmaları nedeniyle kız alıp verme sonucu kurdukları akrabalık bağları da etkili olmuştur. Orta Karadeniz ve çevre köylerinde yapılan araştırmalarda göçmen köyleri ile bölgedeki diğer köylerde yaşayan insanların yaşam biçimlerinin birbirlerine son derece uyumlu olması bu kaynaşmanın en güzel örneklerinden biridir.

Yerli halk ve göçmenlerin birbirlerinden çok şey öğrendiklerini de vurgulamak gerekir. Yerli halk, ahşap işçiliği ve taş oymacılığında kendilerinden çok ileri olan göçmenlerden bu zanaatları öğrenirken göçmenlere de yörede ziraat yapmasını öğretmişlerdir. Göçmenlerin ve yerli halkın bu karşılıklı etkileşimi yöre ekonomisinin canlanmasını sağlamıştır. Göçmenlerin bir kısmı ziraatla meşgul olarak yörede atıl durumda bulunan boş arazileri işleyerek ziraatın gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Okuryazar olan göçmenlerin bir kısmı da memurluk yaparak devletin hizmetine girmişlerdir.

Sonuç olarak vatanlarını terk etmek zorunda kalan ve büyük sıkıntılar çeken bu insanlar, yerli halkla veya kendilerinden daha önce yöreye gelmiş diğer göçmenlerle kaynaşarak yerleştirildikleri toprakları yeni vatanları bilmişlerdir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):
DH. MKT, 1348/41, 1956/43, 1181/31, 1338/762, 1608/53,
İ. DH, 68979, 1009/79703,
DH. MUİ, 1/-9/23, 17/-4/3,
DH. İD, 160/-1/29,
1287 (1870) Tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi
1289 (1872) Tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi
Akkayan, Taylan, *Göç ve Değişme,* İstanbul 1979.
Akyüz, Jülide, "Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Hareketleri", *Bilig* 46, Yaz/2008, s. 37-56.
Bice, Hayati, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler,* Ankara 1991.
Çavuşoğlu, Halim, "Yugoslavya-Makedonya'dan Türkiye'ye 1952-1967 Kitlesel Göçü ve Bursa'daki Göçmen Kesimi", *Karadeniz Araştırmaları 10,* Çorum 2006, s. 107-147.
Ekinci, İlhan, "19. Yüzyılın Sonlarında Ordu Kazasında Müslim-Gayrimüslim Nüfusu ve İlişkileri", *Uluslararası Karedeniz İncelemeleri Dergisi, Sayı* I, Trabzon 2006, s. 55-87.
Erkan, Süleyman, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908),* Trabzon 1996.
Güngör, Fethi, "Kafkasya'da Bitmeyen Soykırım ve Sürgün, Soykırımlarla Dolu Bir İnsanlık Tarihi", *Uluslararası Göç Sempozyumu, Bildiriler,* İstanbul 2006, s. ???.
İpek, Nedim, "Trabzon'da Kolera (1892-1895)", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, 3-5 Mayıs 2001, C. I,* Trabzon 2002, s. 399-411.
İpek, Nedim, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler,* Trabzon 2006
İpek, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri,* Ankara 1994.
McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün,* Çev. Bilge Umar, İstanbul 1998.
Perşembe, Erkan, "Toplumsal Değişme ve Göç (Orta Karadeniz'in Temelleri)", *Orta Karadeniz Kültürü,* Haz. Bahaeddin

Yediyıldız/Hakan Kaynar/Serhat Küçük, Ankara 2005, s. ???.

Pul, Ayşe, "Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkas Muhacirlerinin İskânı (1860-1864)", *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu (9-11 Ekim 2008),* Cilt I, Giresun 2010, s. 544-561.

Sakal, Fahri, "Orta Karadeniz Ekonomisi Konjonktürel Bir Talih Oyunu", *Orta Karadeniz Kültürü,* Ankara 2005, s. 397-404.

Saydam, Abdullah, "Rus Sömürge Siyaseti ve Kafkasya", *Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet,* Ed. Kemal Çiçek/Abdullah Saydam, Trabzon 1998, s. 337-380.

Selcik, Gökhan, "Trabzon Gazetesine Göre Trabzon Vilayeti (1906-1907)", Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2002.

Şen, Ömer, *Trabzon Tarihi,* Trabzon 1998.

Yılmaz, Özgür, "Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)", Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyalbilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2006, http://fatsatso.tobb.org.tr/dokumanlar/fatsatarihce.doc [12.04.2011]

Yüksel, Hasan, "Kafkas Gömen Vakıfları", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Dergisi) 5,* Ankara 1994, s. 475-490.

1864 KAFKAS GÖÇÜ'NDE TRABZON

Özgür YILMAZ

Türk tarihinin önemli bir unsuru olan göç, özellikle 19. yüzyıl Osmanlı coğrafyasında en sık rastlanılan fenomenlerden biri idi. Gerek İmparatorluğun toprak kaybetmesi nedeniyle kaybedilen bölgelerden Osmanlı ülkesine akan Müslümanların göçü gerekse de gayrimüslimlerin ülke dışına göçü şeklinde oldukça belirgin bir şekilde yaşanan göç hadisesi, 19. yüzyılda Osmanlı ülkesini devamlı hareketliliğin olduğu bir coğrafya hâline getirdi. Bu hareketliliği belirli bir dönem yaşayan en önemli yerlerden biri de Karadeniz'de önemli bir liman şehri olan Trabzon'du.

Bulunduğu coğrafî konum itibarı ile Güney Karadeniz'in en önemli limanı olan Trabzon, 19. yüzyılda önemli gelişmelere sahne oldu. Osmanlı hâkimiyetine girdiği 15. yüzyılın ikinci yarısından beri hiçbir dönemde tanık olmadığı ticarî ve iktisadî bir gelişmeyi yaşadığı bu dönem, şehri aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarının daralmasının bir neticesi olarak özellikle göçler gibi bir takım gelişmelerle karşı karşıya bırakmıştır. Bunlar arasında özellikle Kırım Savaşı (1853-1856) sonrasında yaşanan göçler gerek sürdükleri zaman dilimi ve gerekse de göç eden kitlelerin yoğunluğu nedeniyle dönemin en önemli sosyal hareketlerinden olmuşlardı. Bu açıdan bakıldığında Trabzon'un 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı en önemli sosyal hadiselerden biri de Kırım ve Kafkaslardan yapılan göçler olmuştur.

Çalışmamızı dayandıracağımız ana kaynak Trabzon'daki yabancı temsilcilikler içinde en eski olanlardan biri olan Fransız Konsolosluğu tarafından hazırlanan raporlardır. Zira Kafkas Göçü ve pek çok hadisede olduğu gibi yerli kaynakların yanında şehirde cereyan eden gelişmeleri takip edebileceğimiz kaynaklardan biri de konsolos raporlarıdır. Trabzon bu itibarla da bu dönemde ev sahipliği yaptığı konsolosluklar ve bunların

bırakmış oldukları yazışmalar itibarı ile zengin bir kaynağa sahiptir. Konsoloslar gerek İstanbul'daki elçiliklere gerekse de doğrudan ülkelerinin dışişleri bakanlarına gönderdikleri raporlara Trabzon'da vuku bulan önemli gelişmeleri, ülkelerinin çıkarları için önemli gördükleri hususları ve bunun gibi pek çok olayı konu etmişlerdir. Bu açıdan bakıldığında 1864 Kafkas Göçü hadisesinde şimdiye kadar daha çok Trabzon ve Samsun'da ikamet eden İngiliz konsolosların hazırladıkları raporlar kullanılmış, Fransız konsolosların raporları yeterince işlenmemiştir. Bunun yanında Osmanlı hükümetinin isteği üzerine Trabzon'a gönderilen ve İstanbul'daki Sağlık Konseyi'nin bir üyesi olan Doktor Barozzi'nin Trabzon ve Samsun'daki çalışmalarını anlattığı bir rapor da bize Trabzon'daki gelişmeler hakkında oldukça önemli bilgiler vermektedir. Buradan hareketle bu bildirinin amacı da diğer kaynakları da göz önünde bulundurarak Fransız konsolosluk raporları ve Barozzi'nin buradaki görevi hakkında bilgi veren rapor çerçevesinde bu büyük göç dalgasının Trabzon'da nasıl bir etki yaptığını ortaya koymaktır.

Konuya Fransız Konsolosluğu ve bu konsolosluğun yüklendiği görev hakkında kısaca bilgi vererek başlamak mümkündür. 1803 yılında Napolyon döneminde Sinop merkez olmak üzere Ereğli ve Trabzon'da birer alt komiserlik olarak tesis edilen bu kurum, daha sonra Trabzon'un tarih boyunca sahip olduğu öneme ve Fransa'nın politikalarına paralel olarak bir konsolosluğa çevrilmiş ve Fransa'nın sadece Kuzeydoğu Anadolu ve çevresinde değil aynı zamanda Kafkaslar ve İran ile olan ilişkilerinde de önemli bir nokta olmuştur.[1] Bu bakımdan Trabzon'daki konsoloslar Fransa'nın çıkarları açısından bu bölgede gelişen herhangi bir olayı takip etmek gibi bir görev de taşımışlardır. 1864 Kafkas Göçü açısından değerlendirildiğinde ise konsoloslar Rusların Kafkaslarda Çerkeslere karşı yapmış oldukları askerî harekât hakkında da bilgiler vererek bunun

[1] Faruk Bilici, "XIX. Yüzyılın Başlarında Trabzon'daki Fransız Konsolosluğu: Paris'in Asya Kapısı", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi,* S. 3, Trabzon 2007, s. 41-42.

neden olduğu göç dalgası hakkında raporlar hazırlamışlardır. Biz burada konsolosların hazırladığı bu raporlardan sadece asıl göç dalgasının başladığı 1863 yılının sonlarından, diğer bir ifade ile göçün konsolos raporlarında belirgin olarak görülmeye başladığı bir dönemden bu yoğun göç hareketinin azalmaya başladığı Eylül 1864'e kadarki gelişmeleri değerlendirmeye çalışacağız.

Konuya girmeden önce zaman ve mekân çerçevesi içinde 1864 yılında Trabzon'un nasıl bir durum sergilediğini göstermek, bir şehir merkezinde değerlendirmeye çalıştığımız bu göç hadisesinin Trabzon üzerindeki etkisi hakkında daha da aydınlatıcı olacaktır. 19. yüzyıl başlarında İmparatorluğun geneline paralel olarak merkez-çevre arasında yaşanan çatışmaların etkisi ile sönük bir dönem geçiren Trabzon, 1830'lu yıllarda İran transit ticaretine yönelik önemli bir liman hâline gelince; etkilerini 1870'li yıllara kadar hissettirecek bir gelişme dönemini yaşamış ve buna paralel olarak Trabzon, İmparatorluğun Selanik, İzmir, Beyrut gibi önemli limanlarından biri hâline gelmiştir.[2] Uluslararası ticaretin beraberinde getirmiş olduğu iktisadî büyüme ile birlikte Trabzon bu dönemde önemli bir gelişim göstermiştir. 1800'lü yılların başında şehrin nüfusu 15-20 bin civarında iken yüzyılın ortalarında bu rakam ikiye katlanmıştır. Özellikle de Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında ve sonrasında şehrin ekonomik gelişimi daha da hızlı bir şekilde gelişim göstermiştir. Bu ilerleme şehirdeki nüfusun daha da artmasına neden olmuştur. Kesin rakamlar elimizde olmamakla birlikte, her ne kadar elimizdeki değişik kaynaklar 19. yüzyılın ikinci yarısının ilk yirmi yılında 20.000-40.000 arasında değişen rakamlar verseler de biz özellikle 1864 yılında tahmini olarak Trabzon'da 40.000'e yakın bir nüfusun olduğunu tahmin etmekteyiz. Tabiî bu dönemde resmî rakamların yokluğu ve Trabzon Vilayeti Salnamesi'nin ilkinin 1869 yılı itibarıyla

---

[2] Bu konuda bkz. A. Üner Turgay, "Trabzon", *Dogu Akdeniz'de Liman Kentleri*, ed. Ç. Keyder / Y. E. Özveren / D. Quataert, çev. Gül Çagalı Güven, İstanbul 1994, s. 45-73; Charles Issawi, "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830–1900: The Rise and Decline of A Route", *International Journal of Middle East Studies* I, 1970, s. 18-27; Özgür Yılmaz, "Karadeniz'in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Degisi* 2/7, s. 359-382.

yayımlanması bize daha önceki dönemler hakkında sağlıklı bir değerlendirme imkânı vermemektedir.[3]

Sayısı binlerle ifade edilen muhacirleri barındırma bakımından Trabzon'un fizikî yapısı fazla genişlemeye ve yeni yerleşimleri barındırmaya yetecek bir durumda değildir. Şehrin bu yapısının uzun bir zaman değişmeden aynı kaldığını ve fizikî yapının şehir yerleşiminin karakterini tayin ettiğini görmekteyiz. Özellikle batı tarafındaki Kabakmeydanı ve Ayasofya Kilisesi civarı hariç tutulursa Trabzon belirli bir alana sıkışmış bir görünüm sergilemektedir.

Yukarıda saydığımız bu kısa ön bilgilerden sonra konuya girmek mümkündür. Burada yaklaşık bir yıl süren bu yoğun göç hadisesini Trabzon ölçeğinde incelemeye çalışırken kaynaklarımızın bize verdiği bilgiler çerçevesinde göçün niteliği, muhacirlerin Trabzon'da barındığı yerler, muhacirler ve halk arasında ortaya çıkan hastalıklar, göçün şehirde yarattığı etkiler, devletin muhacirler için yapmış olduğu çalışmalar ve bu noktada görevliler, şehirde alınan tedbirler gibi başlıklar altında incelemeye çalışacağız.

Göçlerin Başlaması

Burada ilk göç dalgalarına geçmeden önce 1863 yılının sonlarında ve 1864 yılının büyük bir bölümünde etkili olan bu göç hadisesini belirli dönemlere ayırmak gerekmektedir. Bunlardan ilki kış dönemidir. Bu dönemdeki ilk göç dalgaları

---

[3] Bu dönemde tam olarak şehrin nüfusunu belirlemekte zorlanmaktayız. Şehrin nüfusuna ilişkin ilk önemli veri 1831 yılında yapılan sayım sonuçlarıdır. Bu sayıma göre Trabzon'da askerlik hizmeti yapabilecek ve vergi verebilecek 6, 300 erkek bulunmaktaydı. Buradan hareketle şehirde bu dönemde 20-25 bin arası bir nüfusun olduğunu tahmin edebiliriz. Şehirdeki iktisadi faaliyetlerin yoğunlaşmasıyla birlikte şehir nüfusu dönemsel bazı artışlar göstermektedir. Özellikle Kırım Savaşı sonrasında bu eğilim daha belirgindir. Fakat şehirdeki bu faaliyetlerin azalma döneminde ise nüfus da orantılı olarak azalmıştır. Bu konuda bkz. A. Üner Turgay, "Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict", *Chiristians and Jews in the Otoman Empire*, ed. B. Braude / B. Lewis, New York 1982, s. 287-318; Nedim İpek, "Orta ve Doğu Karadeniz Limanlarındaki Ticari Faaliyetlerin Kent Nüfusuna Etkisi", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi* I, Trabzon 2006, s. 107-122.

sıhhi açıdan tahlil edildiğinde sefaletin, soğuğun ve tifüsün arttırdığı hastalıklar karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte göçün bu ilk dönemi, ortaya çıkan ızdırap ve mühim miktardaki ölüm oranına rağmen baharın başı ile Haziranın sonu arasında gerçekleşen sonraki dönem kadar önemli değildi.[4]

İkinci dönem olarak belirleyebileceğimiz dönem ki yaklaşık olarak ilkbahar aylarını kapsamaktadır; dağlık mekânlarından tamamen sökülüp atılan ve her taraftan kuşatılan ve denizden başka bir kaçış yönleri olmayan, açlığın ve sefaletin vurduğu Çerkes muhacirlerin 4.000-5.000 kişilik kafileler hâlinde şimdiye kadar görülmemiş bir şekilde Osmanlı topraklarına varmak için kıyılarda yığıldığı bir dönemdir.

Haziran ayının ortaları bizim göçün ikinci kısmı dediğimiz ve muhacirlerin kalabalık bir şekilde Trabzon ve Samsun'a yığıldığı, sağlık hizmetlerinin ve muhacirlerin beslenmelerinin eksik bir şekilde yapıldığı ve açlıktan ve hastalıktan kırıldıkları bir dönemin sonuna işaret etmektedir.[5] Genel olarak bakıldığında bu dönemlerin ortaya çıkışı göçün boyutları, iklim koşulları ve bunların sonuçları gibi etkenlerin belirlediği bir durumdur.

Kırım Savaşı sonrasındaki gelişmeleri göz önüne aldığımızda göç hadisesi aslında bu bölgenin karşılaşmadığı bir olgu değildi fakat 1864 yılındaki göç daha öncekilerden farklı olarak Tatar olmayan ve Kafkasya'dan sökülüp atılan Çerkes kabilelerinden oluşmaktaydı.[6] Rusların Kafkasya'da bahardan beri devam eden askerî hareketleri Eylül 1864 tarihinde daha şiddetli bir hâl aldı. Bu hareket karşısında bütün Çerkes kabileleri arasında görülen ümitsizlik, Türkiye'den ve Avrupa'dan bir yardım gelmediğinin görülmesi, Çerkes şefleri arasındaki anlaşmazlık, yiyecek ve cephane eksikliği gibi tüm nedenler Çerkeslerin arasında bir düzensizlik ve panik yarattı.[7] Kaçmaktan ya da itaat etmekten

---

[4] *L'Émigration Circassienne*, Extrait de la Gazette Médicale d'Orient Juillet 1864, Constantinople, 1864, s. 10.
[5] *L'Émigration Circassienne,* s. 18.
[6] *L'Émigration Circassienne*, s. 5.
[7] AMAEF, (Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi) *Nantes, Constantinople, Ambassade, Serie D, Trébizonde*, 9, Schefer'den de Moustier'e, 25 Mart 1865.

başka bir seçenek bırakmayan böylesine bir baskıdan sonra Çerkesler toraklarını terk etmek zorunda kaldılar. Bu tarihten itibaren özellikle Kasım 1863 tarihi itibarıyla muhacirlerin Trabzon ve diğer Osmanlı limanlarına yoğun bir göç devresi de başlamış oldu. Zira Rus idaresi, bu sahil kesimindeki halkı buradan sevk etmek için mümkün olduğunca acele etmekte ve muhacirleri ya Osmanlı ülkesine ya da iç kısımlara doğru yerleşmeye zorlamaktadır. Rusya, bu bölgedeki halkı uzaklaştırarak onların yabancılarla olan irtibatını kesmeye ve onları iç kısımlarda izole ederek buradaki hâkimiyetini tesis etmeye çalışmaktadır.[8]

Yoğun bir baskı altında vatanlarını terk etmek zorunda kalan Çerkesler, Çerkes kıyılarından Trabzon'a kadar bulabildikleri tekne ve kayıklarla sahile çıkmaktaydılar. Kayıklara o kadar kalabalık bir şekilde doluşmaktaydılar ki aralarında hareket etmek neredeyse imkânsızdı. Bu kayıkların her biri dört ya da beş yüz kadar insan taşımaktaydı. Bunun gibi daha önce hastalık ve sefaletin vurduğu ve açlıktan ve soğuktan ölen bu insanlar uzun ve yorucu bir yolculuktan sonra Trabzon'a varmaktaydı.[9] Yolculukları sırasında muhacirler oldukça kötü koşullar altındaydılar. Muhacirler; karaya ulaşmaları uzun bir zaman aldığı ve yanlarında da yeterli yiyecek ve su olmadığı için, susuzluklarını gidermek için deniz suyunu içmeye mecbur olmuşlardı ve bu yolculuk onları öylesine zayıflatmıştı ki karaya çıktıklarında çoğu ölmüş oluyor veya sağ kalanlar da açlığın ve hastalığın pençesinde oldukça bitkin bir duruma geliyordu.[10]

Kasım ayında başlayan bu göç dalgalarına baktığımızda muhacirlerin başlangıçta Trabzon, Samsun ve Sinop'a kadar gönderildiğini; fakat daha sonra bu göçün büyük oranda Trabzon istikametinde yapılmaya başlandığını görmekteyiz. Zamanla muhacirlerin sayısı artmaya başladı. Aralık ayının başlarında Trabzon'da yaklaşık olarak 5.000 kadar muhacir birikmiş

---

[8] AMAEF, *Paris, Correspondance Politique des Consuls, Trébizonde,* 3, Schefer'den de Lhuys'a, 6 Kasım 1863.
[9] AMAEF, Schefer'den de Lhuys'a, 3 Aralık 1863.
[10] *L'Émigration Circassienne*, s. 13.

durumda idi. Yine bu ay içinde birkaç 1.000 muhacir buharlı gemilerle Samsun, Sinop ve Varna istikametine sevk edilmişti. Bunlardan 2.000 kadarı da İstanbul'daki bazı hanlara yerleşti ki burada da taşıdıkları tifüs ve çiçek hastalığı civar yerlere yayılmıştır.[11] Muhacirler şehrin içine oldukça kötü şartlar altında yerleşmişti ve bu durum halkın da sağlığını tehdit eder bir durum almıştı. Muhacirler arasında pek çok can alan çiçek ve tifüs halkın arasına da yayılmaya başlamıştı. Bu durum endişeye yol açmıştı ki konsoloslar toplu bir şekilde hareket etmeye başlamış ve bazı koruyucu sağlık tedbirlerine başvurulmasını ve hepsinden önemlisi muhacirlerin şehirden çıkarılmasını istemiştiler.[12]

Böylesine kötü şartlar altında karaya çıkan muhacirler burada da kötü koşullarla karşılaşmaktaydılar. Şehirde soğuğa ve yağan kara karşı hanlara, dükkânlara, evlere, çadırlara ve bulabildikleri yerlere yığılmakta ve buralarda da hastalık ve kötü şartlarla boğuşmaktaydılar. Burada da yeterli gıdadan mahrum bulunuyorlardı ki bu koşullar, tifüs ve çiçeğin neden bu kadar fazla ölüme sebep olduğunu da açıklamaktadır. Bu yüksek ölüm oranına ve şehirden yapılan sevklere rağmen yeni gelenler nedeniyle şehirdeki muhacirlerin sayısı artmaya devam etmekteydi.[13]

Muhacirlerin Trabzon'da Barındığı Yeler

Aralık ayından itibaren sayıları önemli rakamlara ulaşan muhacirlerin karaya çıktıklarında karşılaştıkları en önemli sorun şüphesiz barınacak bir yer bulmak idi. Yukarıda da değindiğimiz gibi dar bir alana yerleşmiş olan şehir, yerli halkın yanında böylesine kitlesel bir göçün gereklerini karşılayacak bir altyapıdan yoksundu. İşte bu yoksunluk zaten yurtlarından sökülüp oldukça kötü koşullar altında Osmanlı topraklarına

---

[11] Konsolosun tahminlerine göre geçen iki ay içinde Trabzon'a 1.732'si kendi isteği ile ve 2.143'ü ise Ruslar tarafından işgal edilen ve gitmelerine müsaade edilen toplam 3.875 muhacir gelmiştir. AMAEF, *Paris, Correspondance Politique des Consuls, Trébizonde,* 3, Schefer'den de Lhuys'a, 6 Kasım 1863.
[12] AMAEF, Schefer'den de Lhuys'a, 3 Aralık 1863.
[13] *L'Émigration Circassienne*, s. 7.

ulaşan muhacirlerin dramlarını biraz daha arttırmıştır. Zira Osmanlı hükümeti de bu şekilde ani bir hız kazanan bu göç dalgasına yeteri kadar hazır değildi. Bundan dolayı muhacirlerin barınabilecekleri mekânlar inşa edilmesi ve yeni kamp yerlerinin belirlenmesi epey bir sonra gerçekleştirmiştir. Hatta Osmanlı hükümetinin buraya muhacirlerin ihtiyaçlarının giderilmesiyle görevli Muhacirin Komisyonu üyesi Yaver Efendi'yi ve beraberindeki zabit, kâtipler ve zaptiye neferini göndermesi de göçün başlangıcından yaklaşık bir ay sonra Aralık 1863 tarihinde gerçekleşmiştir.[14]

Göçün ilk dönemlerinde Trabzon'da karşılaşılan en önemli meselelerden biri de muhacirlerin geçici olarak Trabzon'da iskân edilmeleriydi. Fakat şehirde ne karantina binası ne de diğer yerler bu şekilde bir kalabalığı barındıracak durumda değildi. Bundan dolayı sefaletin, açlığın vurduğu bu kalabalık; yağışlı bir havanın altında açık havada beklemekte, kışlalarda, yeni yapılan Rüştiye binasında ve bunun gibi yerlerde toplanmaktaydılar. Muhacirlerin bu şekilde halk ile temas edebilecekleri kamu binalarına yerleştirilmeleri halk için de tehlikelerin ortaya çıkmasına neden oldu.[15] Fakat şehirdeki muhacirlerin sayısı arttıkça bu yerler de yetersiz gelmeye başladı. Uygun olan evler, dükkânlar ve karantina binasından sonra muhacirler; şehrin caddelerine ve meydanlarına da yığılmaya başladılar.[16] Etkisiz de olsa muhacirlerin gelişi devam ettikçe sahilde bulunan hangar ve mağazalarda bulunan bu muhacirlerle mümkün olduğunca halkın iletişime geçmesi yasaklanmıştır. Nitekim Şubat aynın

---

[14] Ayşe Pul, "Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkasya Muhâcirlerinin İskanı (1860-1864)", *Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu, 9-11 Ekim 2008, Cilt I*, Ankara 2009, s. 553; Trabzon'da muhacirun komisyonunun faaliyete başlaması 1863 yılında olmuştur. 1863 yılında Trabzon'daki muhacirlerin işlerini yoluna koymak üzere Muhacirun komisyonu başkatibi Yaver Efendi, beraberinde zabtiye müsteşarı Tevfik Efendi, iki katip, birkaç zabit ve 20-30 zaptiye neferi ile Trabzon'a gönderilmesine karar verildi.

[15] AMAEF, *Nantes, Constantinople, Ambassade, Serie D, Trébizonde*, 9, Schefer'den de Moustier'e, 6 Kasım 1864.

[16] *L'Émigration Circassienne*, s. 7.

ortasında şehirde ve karantina binasında yaklaşık olarak 10.000 kadar muhacir bulunmaktaydı.[17]

Trabzon'a gelen muhacirler ilk olarak sahilde bulunan, hangarlardan karantina yerine çevrilen ve tamamen yetersiz ve kötü bir durumda olan binalarda 15 günlük bir karantinaya tabi olmaktadır. Fakat muhacirlerin burada şehir ile olan temasını kesmek mümkün değildir.[18] Muhacirler burada karmakarışık bir hâlde karantinaya alınmaktadırlar ki bu, sağlık idaresinin çalışmalarını da engellemektedir. Karantinadaki bu düzensizlik bazı sakıncaları da ortaya çıkarmaktadır. Zira Konsolos'un değerlendirmesine göre sağlıklı bir şekilde Trabzon'a varan muhacirler de gerek karantina binasında gerekse de şehrin içindeki ikametgâhlarında var olan hastalıklara karşı savunmasız bir hâle geliyordu.[19] Bu süreçte yapılması gereken en önemli hamle de, ileride Doktor Barozzi'nin Trabzon'daki görevi bahsinde daha ayrıntılı bir şekilde de üzerinde duracak olduğumuz gibi, şehrin muhacirlerden arındırılması idi. Bu, özellikle yetkililerin yapmaya çalıştığı bir faaliyetti. Bu amaçla idarecilerin belli başlı kamp yerleri belirledikleri ve yeni gelen muhacir gruplarını buralara yönlendirdiklerini görmekteyiz. Bu kamp yerleri ise *Seradere*, *Akçakale* ve *Campos* adındaki yerlerdir. Burada dikkatimizi çeken husus ise şimdiye kadar sadece Seradere ve Akçakale kamplarından bahsedilip, şehrin doğusunda yer alan *Campos*'un adından bahsedilmemesidir.[20]

---

[17] AMAEF, Schefer'den de Moustier'e, 18 Şubat 1864.

[18] Hatta bizzat ana karantina yeri olan Güzelhisar bile şehirle iç içe girmiş bir yapıdır. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında oldukça güzel bir sarayın bulunduğu bu mekân, sarayın yıkılması ve Rus bombardımanı nedeniyle harabeye dönüşmüştü. Fakat bu mekânın bu durumu çok sürmeyecektir. Burası, hem şehre gelen kervanların durak noktası olması hem de limana yakın olması itibarıyla karantina istasyonu için oldukça uygun bir yerdi ki, burası 1838 yılından itibaren karantina istasyonu olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bkz. Özgür Yılmaz, "*Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1978)*", Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2006, s. 36.

[19] AMAEF, *Nantes, Constantinople, Ambassade, Serie D, Trébizonde*, 9, Schefer'den de Moustier'e, 21 Şubat 1864.

[20] Arşiv kayıtlarında bu yerin adı Kampoz olarak geçmektedir. BOA, *İrade-i Meclis-i Vala*, 184/5532, 23 Şaban 1281/21 Ocak 1865; Bu konuda bkz. Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997, s. 136-137; Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, çev. Bilge Umar, İstanbul 1998, s. 42;

Bu kamp, Fransız konsolosluk raporları ve Barozzi'nin raporunda ise yer almaktadır. Şimdi bu yerlere biraz daha yakından bakalım:

Seradere Kampı: Yukarıda da belirtildiği gibi şehre yığılan muhacirlerin bir an önce şehirden çıkarılmaları gerekmekteydi. Göçün şehirde oluşturduğu bu kaos ortamını değerlendirmek için konsolosluk temsilcilerinin de katıldığı ve 25 Şubat gecesi yapılan meclis toplantısında, Trabzon Valisi Emin Muhlis Paşa tarafından, 1,5 saat mesafede olan Seradere'de bir kamp ve karantina kurulması, hükümetten burada çalışacak bir yardımcı doktor istenmesi ve muhacirlerin karantinadan çıktıktan sonra ikamet etmeleri için barakalar inşa edilmesine karar verildi. Kurulması kararlaştırılan bu kampın Mart ayı itibarı ile muhacirleri ağırlamaya başladığını görmekteyiz. Fakat Konsolos Schefer, kamp yeri olarak Seradere'nin[21] seçilmesinde bazı sakıncalar görmektedir. Ona göre, burası nihaî bir kamp yeri için uygun değildir. Zira batı tarafından yakında başlayacak olan rüzgâr sürekli olarak şehre miyasma taşımaktadır ve çok kötü koşullar altında toplanan bu kalabalığın durumunu daha da kötüleştirmektedir. Bunun yanında Seradere, Trabzon ile bir üretim yeri olan Platana'nın (Akçaabat) ortasında bulunmaktadır ve burası muhacirlerin nüfuzu altında kalabilecek bir yerdedir.[22] Zira şehrin doğu tarafındaki kamp yeri bu konuda kötü bir örnek tekil etmektedir.

Akçakale Kampı: Kaynakların verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Seradere kampından sonra diğer bir kamp da Platana'nın batısında şehre birkaç saat uzaklıkta olan Akçakale'de yer almaktadır. Bu kamp yerinin de Seradere kampı ile aynı zamanlarda kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu kampın

---

Nazan Çiçek, "'Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti': İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 64/1, Ankara 2009, s. 71.

[21] Bazı kaynaklarda Seradere Kampı'nın şehrin doğusunda Değirmendere'de gösterildiğini görmekteyiz ki bu yukarıda da açıklandığı üzere yanlış bir çıkarımdır. Bkz. Saydam, *age*, s. 138; Pul, *agm*, s. 550.

[22] AMAEF, *Nantes, Constantinople, Ambassade, Serie D, Trébizonde*, 9, Schefer'den de Moustier'e, 26 Şubat 1864.

diğer bir özelliği de yeni gelecek muhacirler için tahsis edilmiş olmasıydı. Bu arada İstanbul'dan 500 çadır gönderilmişti ki bunlara çok fazla ihtiyaç duyulmaktaydı. 250 kişilik bir zaptiye de güvenliği sağlamak için buralara tahsis edilmişti.[23]

Campos Kampı: Şehrin batısında yer alan bu kamp yerlerinin dışında bir de doğu tarafında Campos adında bir kamp daha bulunmaktadır. Bu kamp yaklaşık olarak Değirmendere'nin doğusunda yer almaktadır. Fakat bu kamp yeri diğerlerinin aksine şehre oldukça yakın bir mesafede idi. Mesela Mart ayında bu kamp yerine 2.000 muhacirin yerleştirilmesi için bir girişim yapıldı. Yerleşmelerinin ertesi günü pek çok muhacir tekrar şehre doğru gelmiş ve şehirdeki hanlara yerleşmişlerdir. Daha sonra da buranın kullanılmaya devam ettiği ve Mart ayında burada çadırlarda 8.000 muhacirin kaldığını görmekteyiz.[24]

Bu kamp yerlerinin güvenlik hizmetlerinin de belirli sayıda bir zaptiye tarafından sağlandığını görmekteyiz. Mesela Akçakale'de 250 kişilik bir zaptiye birliği görev yapmaktadır. Fakat genel olarak sayıları onbinlerle gösterilen bu muhacirler için her zaman bir zaptiye hizmetinin eksikliği söz konusudur. Bu kamp yerlerinin koşullarını değerlendirecek olursak, genelde burada da muhacirlerin açık havada yağmurun ve soğuğun altında bekledikleri ve yeteri kadar gıdadan ve sağlık hizmetinden mahrum oldukları görülmektedir. Bu kamp yerlerinde muhacir sayılarının çok yüksek sayılara ulaşması durumunda buralardaki sefalet daha fazla artmaktaydı. Mesela Temmuz ayında Seradere'deki kampta uygun olmayan koşullarda 50.000'den fazla muhacir bulunmaktaydı ki burada 34 gün içinde 6.272 kişi ölmüştür. Buradaki Çerkes şeflerine göre ise sadece bir aydan beri 4.000 kişi açlıktan ölmüştür.[25]

Salgın Hastalıklar ve Şehrin Durumu

---

[23] *L'Émigration Circassienne*, s. 13.
[24] *L'Émigration Circassienne*, s. 13.
[25] AMAEF, Schefer'den de Moustier'e 14 Temmuz 1864.

Bu şekilde zamanla daha büyük boyutlara ulaşan göçün en etkili neticelerinden biri de muhacirler ve halk arasında salgın hastalıkların baş göstermesiydi. Sağlık ve hijyen konusu özellikle konsolosların yapmış olduğu yazışmaların önemli bir bölümünde yer almaktadır; çünkü göçün ortaya çıkardığı salgınlar sadece muhacirler için değil zamanla yerli halk için de bir tehdit oluşturmaya başlamıştır.

Yukarıda da değinildiği üzere ülkelerinden oldukça kötü şartlar altında sökülüp atılan muhacirler, Osmanlı topraklarına ulaşmak için zor bir yolculuk yapmaktaydılar. Bu kötü şartlar, muhacirler daha Trabzon'a ulaşmadan aralarında salgın hastalıkların ortaya çıkmasına neden olmaktaydı. Daha 1864 Ocağından itibaren Trabzon'daki halk sağlığının tehlike altında olduğu görülmektedir. Göçün bu ilk dönemlerindeki düzensizlik, ölümlerin daha fazla olmasına neden olmaktaydı. Muhacirler hastalıkları yerli halka yaymaktaydı. Trabzon'un mahallelerinde ve şehir içinde günde 20-40 arası muhacir ölmekteydi.[26]

Muhacirler arasında görülen hastalıklara gelince ise bunlar; çiçek, dizanteri, tifüs ve sıtmadır.[27] Yetersiz beslenme daha önce muhacirler arasında yayılmış olan salgınları daha da kötü bir hâle getirdi. Fakat daha da önemlisi, ölüm oranlarında ileride de görecek olduğumuz üzere ortaya çıkan rakamların fazlalığını tetikleyen en önemli etken muhacirlerin aşırı derecede şehirde yığılmaları ve aralarından eksik olmayan enfeksiyondu. Bu enfeksiyon aynı zamanda tifüsü de tetiklemiştir. Hatta halk arasında ortaya çıkan söylentilere göre şehirde veba hadiseleri de görülmeye başlanmıştı. Fakat bu söylentilerin çiçek hastalığından ve hastaların yüzlerinde görülen sivilceleşmelerden kaynaklandığı anlaşılmıştır.[28]

Muhacirlerin halk sağlığı için oluşturduğu bu tehdit, konsolosların sürekli olarak radikal önlemler alınması için

---

[26]AMAEF, Schefer'den de Moustier'e, 11 Ocak 1864.
[27] AMAEF, Schefer'den de Moustier'e 29 Ocak 1864; Ehud Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, çev. Y. Hakan Erdem, İstanbul 1994, s. 127.
[28]AMAEF, Barozzi'nin konsolosa mektubu, 30 Mart 1864.

İstanbul'daki üstlerine durumun ciddiyetini gösteren yazılar göndermelerine neden olmuştur. Trabzon'daki İngiliz Konsolosu Stevens, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord John Russell'a yazdığı 19 Şubat 1864 tarihli raporda Çerkes muhacirlerin halk sağlığı açısından son derece ciddi bir sorun arz etmeye başladıklarını ve Bâb-ı Âli'ye duruma derhâl el koyması için telkinde bulunulması gerektiğini bildiriyordu. Valinin elindeki imkânların yetersizliğine de değinen Stevens; salgın hastalıkların, özellikle de tifonun hem Çerkesler hem de Trabzon'un yerli halkı arasında korkunç bir hızla yayılmakta olduğunu belirtmektedir.[29]

Aynı Konsolos'un 17 Şubat'ta gönderdiği diğer bir rapora göre Trabzon'da 2,5 aylık süre içinde gerçekleşen ölümlerin dağılımı şu şekildeydi:

Trabzon'da 1 Aralık 1863-17 Şubat 1864 Arası Gerçekleşen Ölümler

Ölenler	***Sayı***
Muhacirlerden	3000
Yerli Türklerden	470
Yerli Rumlardan	36
Yerli Ermenilerden	17
Yerli Katoliklerden	9
Avrupalılardan	6
Toplam	3538

Kaynak, McCarthy, a.g.e., s. 42

Salgınların en çok etkilediği kesim ise doktorlar ve muhacirler ile birebir ilgilenen valilik çalışanları ve zaptiye güçleri idi. Zira vali konağında hemen hemen her zaman tifüs patlak vermekteydi. Hatta şehirdeki üç Avrupalı doktordan biri olan Fransız Gibert, muhacirlerden tifüs kapmış ve hayatını kaybetmiştir.[30] 40.000 kişilik bir şehire aniden on binlerce

[29] Nazan Çiçek, agm, s. 65; *L'Émigration Circassienne*, s. 20.

[30] AMAEF, Schefer'den de Moustier'e 18 Şubat1864; Çiçek, agm, s. 65; Muhacirlerin kesintisiz bir şekilde şehre akmaları halk sağlığını tehlikeye atmakta ve hissedilir derecede artan ölümler kalabalık olan bu şehri

hastalıklı ve yetersiz şartlarda bulunan insanın yığılması yukarıdaki tabloyu ortaya çıkardı. Fakat zamanla bu tablonun daha da karardığını görmekteyiz. Özellikle kış dönemi dediğimiz ilk dönemde ölüm oranları yüksek olsa da havaların ısındığı ve enfeksiyon hastalıklarına daha uygun koşulların ortaya çıktığı bahar döneminde bu oranlar daha da yüksek olmuştur. Her ne kadar ileride de göreceğimiz üzere muhacirler şehirden çıkarılıp belirtilen kamp yerlerine sevk edilse de salgın hastalıklar ve ölümler aralarından eksik olmuyordu ki ölüm oranlarının en yüksek olduğu yerler de buralardı.

Salgınlar, muhacirleri taşıyan gemi mürettebatını da etkilemekteydi. Bunlardan biri Aralık ayında muhacirleri İstanbul'a taşımakla görevli olan bir Osmanlı gemisiydi. Bu gemide salgın; geminin yola çıkmasından hemen sonra patlak vermiş, aralarında kaptan ve şef teknisyenin de olduğu bütün mürettebat ölmüştür. Aynı şekilde Osmanlı hükümetinin anlaşma yaptığı yabancı gemi şirketlerinin gemileri de salgınlara maruz kalıyordu. Mesela Messageries Maritimes kumpanyasının *Tamise* gemisi, 13 Aralık'ta sağlık durumları iyi olanlardan seçilen 113 muhacir ile Trabzon'dan ayrıldı. Gemi, yolculuk esnasında sadece mürettebatın üçünde hafif çiçek belirtileri görülmesinin dışında herhangi bir sağlık sıkıntısı belirtisi görülmeden İstanbul'a vardı. Fakat 28 Aralık'ta bu gemi tekrar Trabzon istikametine yöneldiğinde güvertede tifüs patlak verdi ve birkaç gün içinde mürettebattan 17 kişi hayatını kaybetti. Daha sonra bu ölümlerin, Sinop açıklarında kötü havanın neden olduğu bir duraklama esnasında, karla kaplı güvertede soğuktan ölmek üzere olan kırk kadar kadın ve çocuğun makine dairesinin yanında olan bir odaya bir buçuk gün kadar sığınmalarından kaynaklandığı anlaşıldı. Bu gibi hadiseler muhacirlerin değişik noktalara nakledilme sürecini aksattığı gibi hastalığın da ne kadar etkili olduğunu göstermektedir.[31]

---

koruyabilmek için daha enerjik tedbirlerin alınması gerektirmektedir. Çünkü Osmanlı hükümeti ve Avrupalı büyük güçler için Trabzon vazgeçilemez önemli bir transit ticaret noktasıdır. *L'Émigration Circassienne*, s. 6.

Muhacirlerin arkası kesilmeksizin Trabzon'a akın etmeleri zamanla şehirdeki binaların da yetersiz kalmasına neden olmuştur. Mesela 18 Şubat tarihli rapora göre Trabzon karantina binasında 2.350 muhacir bulunmaktadır. Karantina binasında ve şehrin değişik yerlerinde ise yaklaşık olarak 10.000 kadar muhacir yayılmış durumdadır. Bu sıra dışı yığılma yerli halkın memnuniyetsizliğine neden olmaktadır.[32] Bu süreçte yapılması gereken en önemli hamlelerden biri muhacirlerin şehrin değişik mahallelerine yayılmalarını yasaklamak ve onları başka bir yere doğru yönlendirmekti. Fakat muhacirlerin şehirde gittikçe daha fazla bir sayıya ulaşmaları, tehlikenin boyutlarını hem yerli halk hem de muhacirler için arttırmaktaydı. Özellikle yazın gelmesiyle sıtma vakaları artmış, ölüm oranları tehlikeli boyutlara yaklaşmıştır. Diğer taraftan şehrin güvenliği de tehlikeli bir durum kazanmıştır. Bu durum, muhacirlerin arasında endişelerin doğmasına da neden olmuştur.[33]

Şehirdeki bu karışık ortam beraberinde pek çok sorunu da getirmiştir. Stevens'ın 15 Nisan tarihli raporuna göre sahilde bekleyen muhacirlerin Trabzon'a gelmeleri durumunda şehirdeki muhacir sayısı 127.000'i bulacak ve bu da şehrin iflas etmesi olacaktır. Zira Konsolos; Trabzon'un nüfuzlu ailelerinin Çerkes göçü başladıktan sonra şehri terk ettiklerinden, hâlen evlerinde kalmaya devam eden yerli halkın önemli bir bölümünün salgın hastalıktan kırıldığından ve şehrin temizlenmesi yönünde aylardır bir girişimde bulunulmadığından bahsetmekteydi. Aynı Konsolos; muhacirlerden hastalık bulaşacağı korkusunun şehirde ticareti felce uğrattığını, buğday ambarlarının da hızla boşaldığını ve şehrin sadece yirmi günlük ekmek ihtiyacını karşılayacak kadar un stoğunun kaldığını belirtmektedir.[34]

Yaz mevsimine doğru Trabzon'da durumun daha da vahim bir hâl almaya başladığını görmekteyiz. Zira halk sağlığını korumak için gerekli tedbirler ya alınmamakta ya da alınanlar

---

[32] AMAEF, *Nantes, Constantinople, Ambassade, Serie D, Trébizonde*, 9, Schefer'den de Moustier'e 18 Şubat 1864.
[33] AMAEF, Schefer'den de Moustier'e 16 Temmuz 1864.
[34] Çiçek, *agm*, s. 65.

yetersiz olmaktadır. Şehirde çöpler birikmeye devam etmekte ve kötü koku yaymakta, karların erimesi ile caddelerde ve meydanlarda akan pis su ve oluşan su birikintileri halkın kullandığı bu yerleri geçilmez bir hâle sokmaktadır.[35]

Bu süreçte karşımıza çıkan en tehlikeli durumlardan biri de mezarlıkların durumu idi. Bizzat konsolosların tahminine göre 25.000 kişilik bir şehirde[36] sadece Şubat ayının ortalarına kadar 3.500 kişinin ölmesi şehirdeki mezarlıkların da dolmasına neden oldu.[37] Fakat daha da önemlisi ölülerin gömülmesinin gerektiği gibi yapılmamasıdır. Konsolosların yazılarından Trabzon'da ölülerin gömülmesiyle ilgili olarak, Trabzon Valisi'nin İstanbul'daki Sağlık Konseyi tarafından uyarıldığını görmekteyiz. Zira burada Sağlık Konseyi gerekli olan hijyen tedbirlerine uygun bir şekilde ölülerin gömülmesini isterken; Vali Emin Muhlis Paşa Müslüman halktan kendisine karşı oluşacak tepki nedeniyle ölü gömme işini dinî esaslara göre yapmaya devam etmiştir.[38] Fakat bunun bile gerektiği gibi yapılmadığına şahit olmaktayız. Muhacirlerden ölenlerin cesetleri çok az bir toprakla veya yağan karla örtülüydüler ve şehrin ortasındaki mezarlığa yayılmışlardı. Özellikle karların erime dönemlerinde doğru bir şekilde gömülmeyen cesetlerden çıkan çürüme kokusu, daha önce var olan enfeksiyonları daha da arttırma endişesi yaratmaktaydı.[39] Hatta Stevens'a göre bazı muhacirler geceleri ölülerini gömüldükleri yerden çıkarıp üzerlerindeki kefen bezini alıyor, sonra da cesetleri tarlalara atıp gidiyorlardı.[40] Mezarlıkların bu durumu, sokak aralarında ve meydanlarda bulunan çöplerin temizlenmeden kalması halk sağlığını daha da fazla tehdit ediyordu. Nitekim yine Stevens'ın 17 Şubat'taki raporuna göre "*Mezarlıkların yakınlarındaki semtler, bu mezarlıklara ölüler gömülürken gösterilmesi gereken dikkatin gösterilmemesi ve bundan kaynaklanan sakıncalı sonuçlar nedeniyle oturulamaz*

[35] AMAEF, Schefer'den de Moustier'e 8 Mart 1864.
[36] AMAEF, Schefer'den de Moustier'e 8 Nisan 1864.
[37] Çiçek, *agm*, s. 65.
[38] AMAEF, Schefer'den de Moustier'e 29 Ocak 1864. tier'e
[39] *L'Émigration Circassienne*, s. 10.
[40] Çiçek, *agm*, s. 71.

olmuşlardır ve aileler tüm bireyleriyle konutlarından ayrılmaktadır. Kentin çeşmelerine su ileten ana su kanalında bir muhacirin suyun içinde yüzeduran ölüsü bundan birkaç gün önce bulunmuş ve su kanalı murdar olmuştur".[41] Bunun yanında şehrin içme suyunda su kanalının mezarlığın yakın bir yerinden geçmesi ve buradan bir sızıntı olması nedeniyle bir kötü koku ortaya çıkmıştı.[42] Bundan dolayı Trabzon'da yapılması tavsiye edilen işlerden biri de mezarlıkların bir kat daha toprak ile örtülmesi ve içme suyu kaynaklarının mezarlıklardan izole edilmesiydi.

Özellikle baharın gelmesiyle ortaya çıkan bu umutsuz durum, şehrin bütün iktisadî faaliyetlerinin de sekteye uğramasına neden olmaktaydı. Bir ara Trabzon'da fırıncılar korkularından dükkânlarını kapatıp şehri terk ettiklerinden açlık tehlikesi baş göstermişti. Bunun gibi, devlet muhacirlerin ihtiyaçları için değirmenlere el koyduğundan yerli halk unun öğütecek yer bulmakta zorlanıyordu.[43] Şubat ayında halkın bir kısmı şehri terk etmeye hazırlanmıştır. Şehirde caddeler ve sokaklar perişan derecede pis durumdadır, yiyecek kıtlaşmakta ve pahalılaşmaktadır, yakacak hiç bulunmamaktadır. Bütün bu etkenler sefaleti arttırmakta ve hastalığın yayılmasına olanak sağlamaktadır.[44] Bundan dolayı konsoloslar, Osmanlı hükümetinin Avrupa için önemli bir ticaret noktası olan Trabzon'un bu durumdan bir an önce çıkarılması için acil tedbirler alınmasını aksi takdirde bu önemli şehri kaybetmeyle yüz yüze kalacaklarını yazmaktaydılar.[45]

---

[41] McCarthy, *age*, s. 39.
[42] *L'Émigration Circassienne*, s. 10.
[43] Sarah A. S. Isla Rosser Owen, "*The First 'Circassian Exodus' to Ottoman Empire (1858-1867), and the Ottoman Reponse, Based on the Accounts of Contemporary British Observers"*, University of London Near and Middle Eastern Studies of the School of Oriental and African Studies MA Thesis, 2007, s. 32.
[44] McCarthy, age, s. 39.
[45] Çiçek, *agm*, s. 7; Schefer 26 Şubat'taki raporunda İstanbul'daki elçilik nezdinde yaptığı çağrıları hem insanlık adına hem de Fransa'nın Trabzon'daki ekonomik çıkarları için olduğunu özellikle belirtmektedir. AMAEF, *Nantes, Constantinople, Ambassade, Serie D, Trébizonde*, 9, Schefer'den de Moustier'e, 26 Şubat, 1864.

Yetkililerin Faaliyetleri ve Barozzi'nin Trabzon'daki Görevi

Trabzon'da ortaya çıkan bu olağanüstü durum aynı zamanda şehirdeki idarecilere de üzerinden gelinemez sorumluluklar yüklemekteydi ki ilk göç dalgalarının başlamasından itibaren Trabzon'da yetkililerin yoğun bir çaba içinde olduklarını görmekteyiz. Fakat genel olarak bakıldığında çoğu zaman yetkililer bu olağanüstü koşullarla baş etmekte zorlanmışlardır.

Muhacirler için şehirde yapılacak en önemli iş, onlara kalabilecekleri yerler sağlamaktı. İlk olarak onların barınacağı yer karantina binası idi; fakat gelenlerin sayısı karantina binasına sığmayacak kadar fazla olunca onlar kışlalara ve diğer kamu binalarına yerleştirildiler. Trabzon'daki yeni yapılan Rüştiye binası muhacirler için hastaneye çevrildi ve Trabzon'daki Osmanlı gemi acentesi memurları bu büyük binayı ısıtmak için kömür tedarik etti.[46] Fakat yapılması gereken en önemli iş şehrin dışında yeni kamp yerlerinin inşa edilmesiydi. Yukarıda da gördüğümüz üzere Seradere, Akçakale ve Campos kamplarının kurulması ve zamanla muhacirlerin buraya yönlendirilmesi şehrin bir nebze olsun rahatlamasını sağlamıştır.

Diğer önemli bir hamle ise Trabzon'da bulunan muhacirlerin daimi suretle iskân edilecek mahallere bir an önce nakledilmeleriydi. Yukarıda bu süreçte gemilerin karşılaştığı sorunları görmüştük. Fakat yine de Trabzon Valisi Emin Muhlis Paşa'nın ve Muhacirin Komisyonunun nakliye vasıtaları konusunda talepleri ile karşılaşmaktayız. Zira bu dönemde en çok eksikliği hissedilen unsurlardan biri de nakliye vasıtasıydı. Bu kadar büyük boyutlarda bir göç hadisesi devlet için beklenmedik bir durum olduğu için muhacir taşımaya tahsis edilen gemiler de yetersiz kalmıştır. Hatta devletin buraya gönderdiği buharlı gemilerin yetersiz olması üzerine Tersane'ye ait iki kereste gemisinin ve bunlarla birlikte on adet yelkenli geminin muhacir nakline tahsis edilmesine karar verilmiştir.[47]

---

[46] AMAEF, Schefer'den Moustier'e, 29 Ocak 1864.
[47] Pul, agm s. 552.

Bunun yanında Trabzon'daki otoriteler Messageries Maritimes ve Lloyd şirketleri nezdinde girişimde bulunarak şehrin muhacirlerden boşaltılmasına yardım talep etmiş, bunun karşılığında Avustuya şirketi yolcu başına 75 kuruş gibi bir bedel belirlemiş, Messageries firması da bu fiyatta hemfikir olmuştur.[48] Aynı şekilde Rusya Elçiliği ile de görüşülerek Rusya'nın Karadeniz'de işleyen gemilerinden de istifade yoluna gidilmişti.[49] Çünkü muhacirlerin asıl yerlerine bir an önce nakledilmeleri için daha çok buharlı gemiler gibi hızlı vasıtalara ihtiyaç duyulmaktaydı.

Trabzon'daki idarecilerin göçten kaynaklanan meseleleri hâlletmek için koordineli bir şekilde hareket ettikleri görülmektedir. Bu maksatla Vali Emin Muhlis Paşa 25 Şubat gecesi şehrin ileri gelenleri ve konsolos tercümanlarını toplantıya çağırdı. Burada şimdiye kadar alınan tedbirler ve alınması düşünülenler değerlendirildi. Bu toplantıda Emin Muhlis Paşa'nın Müslüman meclis üyeleriyle bazı konularda fikir ayrılığına düştüğü belirtilmektedir. Zira Fransız Konsolosu Schefer; Avrupa'yı, kurumlarını, değerlerini ve idaresini bilen Emin Paşa'nın halk arasında Avrupalıları üstün görmesinden dolayı pek çok muhalifinin olduğunu söylemektedir. Nitekim toplantıda Vali, şehrin durumunu düzeltmek için elinden geleni yapmış ve teklifleri, meclisin Müslüman üyelerinin ve Rus Konsolosluğu delegesinin muhalefetine rağmen Fransız konsolos tercümanının ve meclisin Hristiyan üyelerinin çabasıyla kabul edilmiştir. [50]

Bu toplantıda halkın durumunun iyileştirilmesi için bir dizi tedbirin alınmasına karar verildi. Bunların harcamaları için her haneye her ay 1 kuruş gibi önemsiz bir ücret ödeme zorunluluğu

---

[48] AMAEF, Schefer'den de Moustier'e, 3 Aralık 1864.
[49] Pul, agm s. 552.
[50]AMAEF, Schefer'den de Moustier'e 26 Şubat1864; Trabzon Valisi Emin Muhlis Paşa Fransızca öğrenmiş ve tercüme kalemine girerek 1837'de Viyana elçiliğinde ikinci katip olarak çalışmıştır. 1846 yılında Divan-ı Humayun tercümanı olarak tayin edilmiştir. Daha sonra Hariciye kâtipliği görevinde de bulunmuştur. Hüseyin Albayrak, *Tarih İçinde Trabzon Valileri 1461-2007*, Trabzon 2008, s. 185-186.

getirildi. Trabzon Valisi'nin emriyle hükümet nezdinde başvuru yapılarak hemen Trabzon'a bir buçuk saat mesafede olan Seradere'de bir karantina kurulması, bu yer için de bir yardımcı doktor istenmesi ve muhacirlerin karantinadan çıktıktan sonra ikamet etmeleri için barakalar inşa edilmesi kararlaştırıldı.[51]

Trabzon'a göç meseleleriyle ilgilenmek üzere 1860 yılında kurulan Muhacirin Komisyonunun görevlileri gönderildi. Trabzon'a gönderilen görevli ise aylık 3.000 kuruş maaş ve 5.000 kuruş harcırah ile Muhacirin Komisyonu Başkâtibi Yaver Efendi olmuştur. Yaver Efendi'nin, beraberinde zaptiye müsteşarı Tevfik Efendi, iki kâtip, birkaç zabit ve 20-30 zaptiye neferi ile Trabzon'a gönderilmesine karar verildi. Yaver Efendi'nin görevi ise muhacirleri Anadolu ve Rumeli'ye takımlar hâlinde sevketmek, gelenlerin ve çeşitli yerlere gidenlerin isimlerini kayıt altına almak ve Trabzon'da kalacakların ikamet ve iaşe meselelerine çözüm bulmak idi.[52] Fakat ileride de görecek olduğumuz üzere Yaver Efendi, görevini kötüye kullanması nedeniyle gerek konsolosların gerekse de Baraozzi'nin olumsuz yorumlarına neden olmuştur.

Burada yeri gelmişken Doktor Barozzi'nin Trabzon'a geliş sürecini ve burada yapmış olduğu faaliyetlere bir göz atalım. Değişik yerlerde de değindiğimiz gibi konsoloslar her fırsatta şehirde ortaya çıkan bu kötü durumun ortadan kaldırılması için çağrılar yapmakta ve Trabzon'a buradaki karışıklığı ortadan kaldıracak bir görevlinin gönderilmesini istemekteydiler. Ayrıca İstanbul'daki Sağlık Konseyi de verdiği tavsiyelerin işe yaramadığını görünce hükümet nezdinde durumun ciddiyetini bildirmiş ve Doktor Barozzi'nin Trabzon'a gönderilmesini teklif

---

[51] Bu yerleştirme için uygun yer bulmakla eski nüfus nazırı Ahmet Efendi görevlendirildi. Kamp yeri olarak belirlenen yer için burayı işleyen çiftçilerin zararını karşılamak üzere 12.000-13.000 kuruş gibi bir rakamın verilmesi düşünülmektedir ve diğer taraftan barakaların maliyetinin de 20-30.000 kuruş olduğu tahmin edilmektedir. Diğer bir ifade ile Seradere'de bir kamp yerinin tesis edilmesinin maliyeti 30.000-40.000 kuruş arasında tahmin edilmektedir. AMAEF, *Nantes, Constantinople, Ambassade, Serie D, Trébizonde*, 9, Schefer'den de Moustier'e 26 Şubat 1864.

[52] Saydam, *age*, s. 111.

etmiştir. Konseyin bu tavsiyesi hükümet tarafından da kabul edildi ve Barozzi 10 Mart'ta Trabzon'a vardı.[53] Barozzi'nin Trabzon'a varmasından sonra şehirdeki faaliyetlerin yeni bir devreye girdiği anlaşılmaktadır. Zira Barozzi burada bir dizi etkili tedbiri almaya çalışmıştır. Fakat bu yabancı doktorun buraya varması Trabzon'daki yetkililer ile bu doktor arasında bir mücadele döneminin de başlangıcı olmuştur.

Barozzi Trabzon'a vardıktan sonra ilk iş olarak Vali'yi ziyaret etmiş ve şehirdeki durumu en yetkili kişiden öğrenmek istemişti. Fakat Barozzi şehirde pek çok önlemin gerektiği gibi alınmadığına tanık olmuştur. Bundan dolayı yoğun bir faaliyetin içine girdi.

Barozzi'nin ilk meşgul olduğu mesele şehrin muhacirlerden boşaltılması olmuştur. Öncelikli olarak muhacirleri kalabalık yerlerden uzaklaştırmaya çalıştı. Bunun arkasından muhacirlerin barındığı binalar dezenfekte edildi. Gümrük binası yakınlarında ve meydanlarda yığılmış olan çadırlar kaldırıldı, hanlar hemen hemen tamamen muhacirlerden temizlendi ve muhacirler Seradere, Akçakale ve Campos'taki kamplara doğru yönlendirildi. Meydanlar ve sokaklar temizlendi. Mezarlıkların üzerine bir kat daha toprak serpildi ve bu şekilde cesetler uygun bir derinlikte enfeksiyonlara neden olmayacak bir şekilde gömüldüler. Buna ilaveten şehre su getiren ve mezarlığın aşağısında olan su kanalları, temeli kanalın yatağının altında kalan kalın ve sağlam bir duvar sayesinde mezarlıktan ayrıldı.[54] Daha sonra sıra, oldukça kötü şartların hâkim olduğu karantina binasına geldi. Çünkü burada pek çok hasta bulunmakta idi ki bunlar da tedbirli bir şekilde nakliye etmek gerekiyordu. Karantina binası enfeksiyonun en yaygın olduğu yer idi ki Şubat ayında burada ikamet eden 2.300 kişiden 1.600'ü ölmüştür.

---

[53] *L'Émigration Circassienne*, s. 10

[54] AMAEF, *Nantes, Constantinople, Ambassade, Serie D, Trébizonde*, 9, Schefer'den de Moustier'e, 19 Mart 1864.

Burası da yavaş yavaş boşaltılmaya ve dezenfekte edilmeye başlandı.[55]

Barozzi'nin diğer bir tedbiri de şehre yeni muhacirlerin gelmesini engellemekti. Nihayetinde Barozzi daha sonra sahil şehirlerine olacak muhtemel gelişleri engellemek için bazı şeylerin yapılmasını tavsiye etti. Mesela Barozzi'nin Trabzon'a gelmesinden beri 5.300 muhacir Palatana'da veya Trabzon'da karaya çıkmaya teşebbüs etmişti. Barozzi sandal sahiplerinin Çerkes kıyılarına gidip muhacir taşımalarına yasaklama getirdi. Eğer Trabzon'a çıkmayı isteyen bir gemi olursa bu, Trabzon'a beş saat uzaklıkta olan Akçakale'ye doğru yönlendirildi.[56]

Halkın güvenliğini tesis etmek için 250 kişilik bir garnizon Erzincan'dan Trabzon'a çağrıldı. Hanlarda, karantinada, kamp yerlerinde ve halka açık yerlerde yığılan muhacirler şehirden belli bir mesafede uygun bulundukları yerlere ve temiz havalı yerlere nakledilmektedir ve sandallar şehirde tehlikeli bir kalabalığın oluşmasını engellemek için kamp yerlerine muhacir taşımakla görevlendirilmiştir. Bunun ötesinde muhacirlerin daimi yerlerine nakledilmeleri konusunda da çalışmalar yapılmıştır. Hem yelkenli gemilere hem de küçük gemilere ek seferler konuldu. Bu çalışmalar neticesinde Mart'ın ortalarına ve Nisan'ın başlarına doğru binlerce Kafkasyalı muhacir Trabzon'dan nakledildi. Fakat yine de günde 300 ile 400 arasında değişen ölüm sayısına rağmen şehirdeki muhacirlerin sayısı artmaya devam etti. Bu artış ile birlikte kamp yerlerindeki salgınlar, kaynakların yetersizliği ve sonuçta genel olarak muhacirlerin durumundaki müşkülat artmaya devam etti.[57]

Bu göç sürecinde en çok eksikliği hissedilen unsurlardan biri de muhacirlerin yeterince gıda yardımı alamamalarıydı. Zira ölümlerin bir kısmı salgın hastalıklardan olduğu gibi açlık da ölümlerin başlıca nedenleri arasındaydı. Daha Trabzon'a ve diğer sahil kesimine varmadan yolculuk sırasında açlık ve susuzluğun

---

[55] *L'Émigration Circassienne*, s. 13
[56] AMAEF, Schefer'den de Moustier'e, 19 Mart 1864
[57] *L'Émigration Circassienne*, s. 15.

vurmuş olduğu muhacirler çıktıkları yerlerde de oldukça kötü şartlara maruz kalmaktaydılar. Her ne kadar Muhacirin Komisyonu görevlilerinin görevlerinden biri, muhacirlerin karaya çıktıkları yerlerde yiyecek ve içecek gibi erzakın hazır bulundurulması olsa da bu yetkililerin en çok zorlandığı hususlardan biri de muhacirlere yeteri kadar tayinat verilememesiydi.[58] Burada muhacirlere verilen yegâne gıda ise peksimet idi. Konsolosların değişik yazılarında da görüldüğü gibi yapılan gıda yardımları hiçbir zaman yeterli düzeyde olmamıştır. Fakat daha sonraları eldeki imkânlar çerçevesinde muhacirlere daha çeşitli yardımlar yapılmıştır. Mesela önceleri sadece peksimetten oluşan tayinat; Barozzi'nin Trabzon'a varmasından sonra et, mısır, darı ve sebze içermeye başlamıştır.[59] Fakat verilen tayinatın yetersizliği yine şikâyet konusu olmaya devam etmiştir. Dolayısıyla kamp yerlerindeki ölüm oranları da bu yetersiz koşullar nedeniyle artmaya devam etmektedir ki bu ölümlerin başlıca nedeni de açlıktır.[60] 13 Haziran'da Akçakale'de 10.200, Seradere ve bazı kamp yerlerinde de 55.000 kadar muhacir bulunmaktadır. Bu kamp yerlerinde günde ölüm sayısı 130-150'nin altına düşmemektedir.[61]

Aslında muhacirlere verilen bu gıda yardımının muhacirlerin pek de alışık olmadığı cinsten olduğu görülmektedir. Muhacirler buğdaydan yapılan peksimetin yerine mısır unu ve sebze istemektedirler. Bunun yanında hastalara ise daha çeşitli iyi bir tayinat tahsis etmek gerekmekteydi.[62] Zamanla muhacirlere verilen tayinatta iyileştirmeler olmuş; fakat muhacirlerin sayısının çok yükseldiği zamanlarda da bu konuda sıkıntılar yaşanmıştır. Mesela 16 Temmuz'a kadar muhacirlere sadece mısır ekmeği verilirken, bu tayinatın yerini mısır unu ve buğday ve mısır karışımından elde edilen bir ekmek almıştır.[63] Burada sırası gelmişken muhacirlere yapılan sembolik bir İngiliz

---

[58] Pul, agm, s. 553-554.
[59] AMAEF, Schefer'den de Moustier'e, 14 Mayıs 1864.
[60] *L'Émigration Circassienne*, s. 15.
[61] AMAEF, Schefer'den de Moustier'e, 13 Haziran 1864.
[62] *L'Émigration Circassienne*, s. 15.
[63] AMAEF, Schefer'den de Moustier'e, 16 Temmuz 1864.

yardımından da bahsetmek gerekir. Ta başından beri Osmanlı hükümeti bu göçün malî boyutunu kaldıracak bir durumda değildi. Yukarıda da görüldüğü üzere yerel otoriteler şehrin ihtiyaçları için hane başına bir miktar para toplanması gibi bir dizi iktisadî tedbirler almışlardı. Ayrıca muhacirlerin nihaî yerleşim yerlerinde de masraflarının yine o yöre halkına yüklendiği görülmektedir. Bu gibi uygulamalar hükümetin harcamaların altından kalkmakta zorlandığını göstermektedir ki bu konuda İngiltere'den borç para alınması düşünülmüş fakat bu girişim sonuçsuz kalmıştır.[64] Sadece İngilizler muhacirler için bir miktar peksimet göndermekle yetinmişti. İngiltere'nin yaptığı bu yardımın ehemmiyetini Fransız Konsolosu Schefer biraz da alaylı bir dille *"Bu ayın 12'sinde Touna adlı vapur İngiltere'den 3.000 okka peksimet getirdi. Bu zayıf yardım Çerkeslerin bir kısmını bile bir gün doyurmak için yeterli değildir"* demektedir.[65] Bundan dolayı Osmanlı hükümeti yine kendi yağıyla kavrulmak durumundaydı. Sadece Trabzon'da 1-1,5 milyon kuruşun Çerkeslere peksimet hazırlayan fırıncılara verildiğini hesaba katarsak, İngilizler tarafından yapılan 5.000 sterlinlik yardımın çok da önemli olmadığını görürüz.[66]

Yetkililerin, Halkın ve Muhacirlerin Bu Süreçteki Durumu

Ani bastıran göçün ortaya çıkardığı bu olumsuz süreci aynı zamanda yetkililer, halk ve bizzat muhacirlerin açısından ayrı ayrı değerlendirmek mümkündür. Fakat burada sürece yön veren en önemli aktörlerin yetkililer olması itibarı ile ilk olarak değerlendirmeyi hak eden kesim de bunlardır. Gerek konsolosluk yazışmalarında gerek Barozzi'nin raporlarında ve bazı Osmanlı arşiv vesikalarında görevlilerin bazen görevlerini kötüye kullandıkları ve bu dramatik durumdan istifade etmeye çalıştıkları görülmektedir. Bu süreçte en çok dikkati çeken kişiler ise bizzat Emin Muhlis Paşa ve Yaver Efendi idi. Özellikle Barozzi'nin Trabzon'daki görevi sırasında bu görevlinin

[64] Çiçek, agm, s. 72.
[65] AMAEF, Schefer'den de Moustier'e, 16 Temmuz 1864.
[66] AMAEF, Schefer'den de Moustier'e, 13 Haziran 1864.

Trabzon'daki yetkililer ile sürekli bir çatışma içinde olduğu anlaşılmaktadır. İlk zamanlarda Barozzi'nin Emin Muhlis Paşa ile koordineli bir şekilde çalıştığı görülürken, Schefer'in 22 Nisan tarihli raporuna göre Muhlis Paşa Barozzi'ye karşı bir tutum sergilemeye başlamıştır. Hatta Barozzi'nin Trabzon'daki faaliyetlerinin muhacirlerin yapısına uymadığı ve çok katı olduğu yönünde İstanbul'dan bazı yazılar da gönderilmiştir.[67] Barozzi'nin İstanbul'daki konseye gönderdiği raporlara göre Trabzon'daki yetkililer bir uyuşukluk içindeydiler ve yapılacak bazı hamlelere de muhalefet etmekteydiler. Emin Muhlis Paşa elinden gelen tüm gayretleri gösterse de zamanla Yaver Efendi'nin etkisi altına girmiştir. Yaver Efendi'nin ise her fırsatta Barozzi ile karşı karşıya geldiği ve Vali üzerinde sahip olduğu itibar sayesinde Vali'yi de Barozzi'ye karşı kışkırttığı görülmektedir.[68] Konsolos Schefer, Yaver Efendi ile Emin Muhlis Paşa arasındaki ilişkiyi değerlendirirken bunların İstanbul'da da bağlantılarının olduğunu ve Barozzi'nin etrafında değişik entrikaların döndüğünü yazar.[69]

Gerçekten de Muhacirin Komisyonunun Trabzon'daki en yetkili temsilcisi olan Yaver Efendi'nin görevini suiistimal ettiği anlaşılmaktadır. Yine Schefer'in ifadelerine göre Yaver Efendi hâlen daha muhacirlerin şehre yerleşmelerini savunmakta ve onları sürekli olarak şehre yeniden yerleştirmeye söz vermekte hatta muhacirleri yerel otoritelere ve Barozzi'ye karşı kışkırtmaktadır. Yaver Efendi, yardım malzemelerini ve muhacirlere tahsis edilen yardımları speküle ederek önemli bir çıkar sağlamaktadır.[70] Hatta Yaver Efendi, muhacir getiren gemilerin Trabzon'a gelmesi konusundaki yasaklamayı kaldırmak için elinde geleni yapmaya çalışmakta ve yaptığı işler ortaya çıkmasın diye bir kâtibini değiştirmekte, tayınlarını alabilmek için ölüleri gömülmeden ortada bırakmakta, açık bir şekilde İstanbul'a köle göndererek köle ticareti ile meşgul

---

[67] AMAEF, Schefer'den de Moustier'e, 22 Nisan 1864.
[68] AMAEF, Schefer'den de Moustier'e, 19 Mart 1864.
[69] AMAEF, Schefer'den de Moustier'e, 22 Nisan 1864.
[70]AMAEF, Schefer'den de Moustier'e, 8 Nisan 1864; AMAEF, Schefer'den de Moustier'e, 19 Mart 1864.

olmakta, muhacirler için gerekli olan eşya ve yiyecekler üzerinde spekülasyon yapmaktadır.[71] Hatta bu dönemde bizzat Emin Muhlis Paşa'nın da köle ticareti ile meşgul olduğu anlaşılmaktadır.[72] Muhacirlerin bu umutsuz durumu, köle ticaretini bu dönemde Trabzon'da yükselişe geçen bir olgu hâline getirmiştir. Köle fiyatları, arzın yüksek oluşu nedeniyle ucuzlamıştı. Herkes bu işten kar elde etmeye çalışmaktaydı. Trabzon'dan İstanbul'a köle nakliye güzergâhı kurulmuştu. Rus Konsolosu köle ticaretini eleştirerek şöyle diyordu: "İstanbul'da dergiler köle ticaretinin yasaklandığını yazarken Erzincan'da köle satışı sürüyor. Buradaki İngiliz Konsolosu Rabereen'in kız kardeşi Bayan Mareny Emin Paşa'nın desteğiyle köle ticaretiyle uğraşmaktadır".[73]

Yaver Efendi'nin yukarıda bahsettiğimiz durumu konsolosların bu görevlinin Trabzon'dan alınması yönünde elçilikler nezdinde girişimlerde bulunmalarına neden olmuştur. Ve bu hamlelerin bir sonucu olarak da Yaver Efendi Nisan ayında Trabzon'daki görevinden alınarak Amasya'da muhacirlerin iskânı için görevlendirilmiştir. Buraya kadar yöneticilerin yapmış olduğu yolsuzluklarla ilgili kullandığımız yabancı kaynakları bir kenara bırakacak olursak, bizzat bazı arşiv belgelerinin de bu şekilde bir izlenim bıraktığını görmekteyiz. Zira Yaver Bey'in tayininde onun hakkında çıkan söylentilerin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Trabzon'da görevli bir hekim olan Hüseyin Efendi'nin Trabzon'dan yazdığı mektup, yukarıda konsolosların pek çok yerde dile getirdikleri olumsuzlukların devam etmekte olduğunu göstermektedir. Hüseyin Efendi'nin mektubunda değindiği başlıca hususlar şunlardır:[74]

1. Trabzon'da bulunan muhacirlere bakmakla görevlendirilen doktorlardan ikisinin aslî görevlerini yapmayarak, Vali ve Komisyon Başkâtibi'nin cariyelerine bakması.

---

[71] AMAEF, Schefer'den de Moustier'e, 22 Nisan 1864.
[72] AMAEF, Schefer'den de Moustier'e, 14 Mayıs 1864.
[73] Ali Kasumov / Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı. Çerkeslerin 19. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı Tarihi*, Ankara 1995, s. 271.
[74] Pul, *agm*, s. 555-556.

2. İstanbul'dan gelen eczaların hekimlerce uygunsuz bir şekilde değerlendirilmesi. Ecza sandıklarının üzerinde bulunan içinde ne olduğunu gösterir pusulaların hekimler tarafından değiştirilmesi. Her sandıkta ne kadar ecza olduğunun bilinmemesi. Hekimlein ecza dağıtımında keyfi davranmaları ve bunları istedikleri yere göndermeleri veya başka yerlerde satılmaları.

3. Vali ve Komisyon Başkâtibi'nin, muhacirler arasından karantinaya İstanbul'a götürülecek denilerek esir cariye almakta oldukları.

4. Ölen muhacirler için kefenlik bez bile bulunamadığından cenazelerin meydanda çok kötü bir şekilde kalması.

5. Muhacirler içinde kimsesiz olanlar ve tüm ailesi hastalanarak yalnız kalanlara memurlar tarafından bakılmadığından çoğunun açlıktan ölmeleri.

6. Ecza kaynatmak için aylık 120 kıyye (okka) kömür verilmesi gerekirken bunun eczacının kendisi tarafından karşılanması, gerekli eczaların ulaştırılamaması ve gelen bazı gereçlere Tevfik Efendi yanında bulunan hekim tarafından el konulması.

7. Bazı esnaf tarafından muhacirlere kokmuş ve fena hâlde bulunan yiyecek-içeceklerin satılması.

Elbette bu süreçte muhacirlerin durumunu da değerlendirmek gerekir. Her ne kadar yetkililerin bazılarının ihmali ve suistimalleri olsa da böylesine kitlesel bir hareketi sevk ve idare etmek yine Osmanlı yetkililerine kalmaktaydı. Elbette daha önce benzeri görülmemiş bir insan akını karşısında yetkililerin bir şaşkınlık dönemine girmeleri doğaldı. Bu öylesine etkili bir dalgaydı ki yetkililer uzun bir zaman göçün gerektirdiği adımları atmakta yetersiz kalmışlardır. Özellikle de muhacirlerin daimi olarak iskân edilecekleri mahallere sevkinde görülen yavaşlama, geçici kamp yerleri olan Trabzon, Samsun ve diğer limanlardaki dramı arttırmaktaydı. Ölüm oranlarının yüksek

olmasında şüphesiz kısmen kriz yönetiminde görülen bu aksamaların da etkisi vardı. Ama bunun yanında muhacirlerin de bu süreçte bazı katkıları olmuştu. Kamp yerlerinde yardım dağıtılması kabile şefleri vasıtası ile olmaktaydı. Bu şeflerin ise kendilerine verilen bu tayinatları adil bir şekilde dağıtmadıkları görülmektedir. Bu şefler maiyetlerine öncelik vermekte, yiyecek yardımı alamayanlar ise ağaç kökleri, bitkilerle ve toplayabildikleri yemek artıklarıyla beslenmekteydiler. Bu yardım dağıtma sistemi görüldüğü gibi birkaç şefe, bunların adamlarına ve bunların kölelerine hizmet etmektedir. Fakirler unutulmuş bir hâldeydi. Hükümetin yardım dağıtılmasını denetlemek için İstanbul'dan gönderdiği zaptiyeler ise işlerini gerektiği gibi yapmamaktadırlar.[75]

Zaman zaman görevliler ile muhacirler arasında değişik konularda çatışmalar çıkmıştır; fakat bu büyük boyutlara ulaşmamıştır. Schefer bu konuda "...söylemekten şaşırmıyorum ki Çerkesler ne kendi şeflerine ne de yerel otoritelere karşı bir ayaklanma girişiminde bulunmamışlardır" diyerek muhacirlerin bu zor şartlar altındaki sabırlarını teyit etmektedir.[76]

Muhacirlerin halk ile olan ilişkilerine gelince ise yukarıda da değindiğimiz gibi Trabzon'da karşımıza çıkan en önemli reaksiyon halkın kenti terk etmeye meyletmesidir. Bu da gayet doğal karşılanmalıdır. Zira hayati tehlike oluşturan böyle bir kitleye karşı şehir topyekün bir tehdit altındaydı. Bunun yanında bazı yerlerde bu sıra dışı yığılma yerli halkın memnuniyetsizliği ile karşılanmakta, halk muhacir taşıyan gemileri geri çevirmeye çalışmaktaydı. Varna, Giresun, Sürmene ve Batum'da yerli halk sahilde toplanmış ve karaya çıkmak isteyen muhacirleri ölümle tehdit etmiştir.[77] Özellikle kamp yerlerine yakın yerlerde muhacirlerin pek çok zararları oldu, tarla ve ormanlık alanlar tahrip edildi.

---

[75] AMAEF, Schefer'den de Moustier'e, 16 Temmuz 1864.
[76] AMAEF, Schefer'den de Moustier'e, 14 Temmuz 1864.
[77] AMAEF, Schefer'den de Moustier'e, 18 Şubat 1864.

Sonuç

Buraya kadar Trabzon'da Ağustos 1864 tarihine kadar nasıl bir tablonun ortaya çıktığını incelemeye çalıştık. Elbette bu dönemde gelişen hadiselerin nasıl sonuçlar verdiğini rakamsal olarak değerlendirmek gerekir. Göçün başlangıcından Temmuz ayına kadar Trabzon'a gelen muhacirlerin sayısı 200.000'den fazla hesaplanmaktadır. Bunların 180.000'i sağlık otoriteleri tarafından Trabzon'da kaydedildi. Fakat bunun haricinde muhacir taşıyan sandalların belirlenen noktaların uzağında sahilin diğer yerlerine de muhacir bırakmaları ve yığılmaların olması nedeniyle tam bir sayı hesap etmek zordur.[78] Muhacirlerin bir kısmı Samsun'a doğru yönlendirildi ki Rusya taraflarından buraya doğrudan 150.000'e yakın muhacir gelmiştir. Yani toplam olarak 350.000 kişi adı geçen bu iki noktaya ulaşmıştır. Sağlık otoriteleri tarafından hesaplanan ölüm sayısına gelince, Trabzon'da bu rakam 35.000'dir. Muhacirler arasında görülen ölüm oranı %17-18 civarındadır. *Gazette Medicale d'Orient'in* yorumuna göre ise Osmanlı topraklarına gelen muhacirlerin sayısı Kasım ayından Temmuz ayının başına kadar 300.000'i geçmiş ve bu rakamın üçte biri ve belki de daha fazlası ölmüştür. Bu ölüm vakaları daha çok kadınlar ve çocuklar arasında görülmektedir, bu da Çerkeslerin geleceği için bir tehlike oluşturmaktadır.[79]

Bu göç hadisesini Trabzon açısından değerlendirdiğimizde ise şehrin bu dönemde bu hadiseden derinden etkilendiğini görmekteyiz. Her ne kadar elimizde bu göçün şehrin iktisadî yapısı üzerinde nasıl bir etki yaptığına dair rakamlar olmasa da devletin tüm imkânlarını göç meselelerine tahsis ettiği bu dönemde şehirdeki ticarî ilişkilerin sekteye uğraması muhtemeldir. Özellikle Kırım Savaşı sonrası şehrin göstermiş olduğu ticarî gelişimin göç döneminde olumsuz etkilendiğini tahmin edebiliriz.

---

[78] Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler,* İstanbul 2010, s. 167.
[79] *L'Émigration Circassienne*, s. 15.

Neticede yaklaşık olarak bu 9-10 aylık süreçte yaşanılan eksikliklerin tam anlamıyla ortadan kalktığını söylemek zordur. Zira yaz mevsiminin, kamp yerlerindekilerin ve gelecek olanların salgınlarla olan mücadelesini daha da yoğunlaştırması beklenmektedir. Fakat en önemlisi ise yaklaşan kışın getireceği tehlikeler olmuştur. Bundan dolayı konsoloslar ve Barozzi bir an önce gerekli tüm tedbirlerin alınması ve eksikliklerin giderilmesi üzerinde durmuşlardır. Fakat devletin içinde bulunduğu iktisadî koşullar içinde gittikçe tükenen kaynaklar ve göçlerin devam etmesi yeni zorlukları da beraberinde getirmekteydi. Fakat genel olarak değerlendirildiğinde bu süre zarfında Trabzon'da ve diğer limanlarda yaşanan bu dram büyük oranda devletin hazır olmamasından ve kendi imkânları ile altından bu kadar kısa sürede zor kalkacağı bir fedakârlığa girişmesinden kaynaklanmaktadır.

Kaynakça

Albayrak, Hüseyin, *Tarih İçinde Trabzon Valileri 1461-2007*, Trabzon, 2008.

AMAEF, (Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi) Nantes, Constantinople, Ambassade, Trébizonde, 9.

AMAEF, Paris, Correspondance Politique des Consuls, Trébizonde, 3.

Bilici, Faruk, "XIX. Yüzyılın Başlarında Trabzon'daki Fransız Konsolosluğu: Paris'in Asya Kapısı" , *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 3, Trabzon 2007, s. 35-47.

Çiçek, Nazan, "'Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti': İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 64/1, Ankara 2009, s. 58-87.

Issawi, Charles, "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830–1900: The Rise and Decline of A Route", *International Journal of Middle East Studies* I, 1970, s. 17-27.

İpek, Nedim, "Orta ve Doğu Karadeniz Limanlarındaki Ticari Faaliyetlerin Kent Nüfusuna Etkisi", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi* I, Trabzon 2006, s. 107-122.

Karpat, Kemal, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, İstanbul 2010.

Kasumov, Ali/Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı. Çerkeslerin 19. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı Tarihi*, Ankara 1995.

L'émigration Circassienne, Extrait de la Gazette Médicale d'Orient Juillet 1864, Constantinple 1864.

McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün*, çev. Bilge Umar, İstanbul 1998.

Pul, Ayşe, "Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkasya Muhâcirlerinin İskanı (1860-1864)", *Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu, 9-11 Ekim 2008*, Cilt I, Ankara 2009, s. 544-561.

Rosser-Owen, Sarah A. S. Isla, "The First 'Circassian Exodus' to Ottoman Empire (1858-1867), and the Ottoman Reponse, Based on the Accounts of Contemporary British Observers", University of London Near and Middle Eastern Studies of the School of Oriental and African Studies MA Thesis, 2007.

Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997.

Toledano, Ehud, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, çev. Y. Hakan Erdem, İstanbul 1994.

Turgay, A. Üner, "Otoman British Trade through Southeastern Black Sea Ports during The Nineteenth Century", *Economie et Societes dans L'empire Ottoman (fin du XVIIIe- deput du XXe siecle)*, der. J. Bacqué, P. Dumont, Paris 1983, s. 297-315.

Turgay, A. Üner, "Trabzon", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*, ed. Ç. Keyder/Y. E. Özveren/D. Quataert, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 1994, s. 45-73.

Yılmaz, Özgür, "Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1978)", Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Yılmaz, Özgür, "Karadeniz'in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2/7, s. 359-382.

19. YÜZYIL SONLARINDA ANTALYA'DA GÖÇMEN İSKÂNI (1864-1900)

Erdal TAŞBAŞ

Giriş

Yayılmacı bir politika güden Ruslar, 14. yüzyılın ortalarında Kafkasya kapılarına dayanmıştı. Kafkasya ve Karadeniz'in kuzeyinde Rusları durduracak güçlü bir devletin olmaması, Rusların 18. yüzyıl sonlarında Karadeniz'e inmelerini sağlamıştır. Karadeniz kıyıları ve Kafkasya, aralıksız devam eden Rus saldırıları sonucunda giderek Rusya'nın kontrolüne geçiyordu. Ruslar ele geçirdikleri her bölgede bildik saldırgan ve yıldırıcı politikalarını zaman kaybetmeden uygulamaya koyuyordu. Doğal olarak bu politikalar bölge halklarının göç etmesi ile sonuçlanıyordu. Özellikle 1853-56 ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşları sırasında ve sonrasına adeta patlama yaşayan göç hareketleri yüz binlerce Kafkasyalıyı Osmanlı ülkesine getiriyordu. 1783 yılında Kırım'ın Rus hâkimiyetine girmesiyle başlayan göçler zaman zaman azalıp duraklamalar yaşasa da yüzyıldan fazla devam etmiştir.

Yüzyıldan fazla süren bu göçler, göç eden toplumlar için bir "göç tarihi" iken Osmanlı Devleti için "iskân tarihi" olarak addedilebilir. Topraklarına gelen göçmenleri belli politikalar doğrultusunda iskân eden Osmanlılar büyük bedeller ödemiştir. Önceleri çeşitli bölgelerde iskâna tabi tutulan göçmenler, Osmanlı Devleti'nin topraklarının küçülmesine bağlı olarak devamlı bir surette Anadolu'ya yönelmek zorunda kalmışlardır. Türkiye kent ve kırsal yaşamında önemli değişimlere ve sorunlara neden olan göçmen iskânları birçok Anadolu kentinin tarihinde göz ardı edilemez bir role sahip olmuştur. Bu kentlerden birisi olan Antalya altmış yıldan fazla süre göçmen akınına uğramıştır. Bu süre içinde gelen göçmenlerin belki de en

azı Kafkasya coğrafyasından gelenlerden oluşmaktaydı. 19. yüzyıl ortalarından itibaren Antalya'ya çok nadir de olsa sevk edilmeye başlanan Kafkasya göçmenleri 1877-78 Savaşı'ndan sonraki göç dalgalarında daha çok görülmektedir. Çalışmada bu savaş sonrasından yüzyılın bitimine kadar Antalya'da göçmen iskânları hakkında arşiv belgelerine dayalı veriler ortaya konulmuştur.

Kafkaslardan Anadolu'ya Göçler

Göç, insan topluluklarının bulundukları mekândan başka bir coğrafî mekâna yaptıkları yolculuğun adıdır. Ancak bu hareketin adının "göç" olarak belirtilebilmesi için bu yolculuk sonunda varılan yere yerleşmek zorunludur. Yapılan bu göçler kalıcı olabileceği gibi geçici de olabilmektedir. Konargöçer aşiretlerin hareketleri de göç sayılmaktadır ama bunlar "geçici göç" olarak adlandırılabilir.

Tarih boyunca yapılan tüm göçlerin çeşitli nedenleri vardır. Karpat'a göre yapılan göçlerin ilk ve temel nedeni ekonomik nedenlerdir. Din ve milliyet ayrımları, siyasî nedenler ile sosyo-kültürel nedenler de göçü tetikleyen diğer faktörlerdir.[1] Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına yapılan göçlerde "itici etkenler" denilen göçe teşvik edici ve zorlayıcı faaliyetler etkili olmuştur. Öyleyse göç eyleminde, göç edenler ve onları gönderen yönetim arasındaki ilişki esastır. Bu durumda göçmenlerin Osmanlı topraklarına gelmesinin temel sebebini Rusya'nın politikaları oluşturmaktadır.[2]

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne yapılan göçlerin hareket noktalarından birisi olan Kafkasya; Karadeniz, Hazar Denizi ve Azak Denizi arasında bulunan ve Avrupa'nın güneydoğu uzantısını oluşturan bir kara boğazı niteliğindedir. Ayrıca bu niteliğiyle Akdeniz, Ege, Marmara, Karadeniz, Azak Denizi gibi üç kıtanın bağlantı noktaları olan iç denizlerin meydana getirdiği su

---

[1] Ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, İstanbul 2003, s. 6-7.
[2] Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1878)*, Ankara 1997, s. 63.

koridorlarının doğu ucunda bulunmakta ve doğusundaki Hazar Denizi ile daha da doğuya açılan kapıyı tutmaktadır.[3]

Kafkasya olağanüstü dil çeşitliliğine sahiptir ve bu coğrafyada 40 kadar dil ve lehçe konuşulmaktadır. Bu kadar çok sayıda dil olması bölgede farklı millet ve toplulukların yaşadığı anlamına gelmektedir. *Kafkasya'nın nüfusu Gürcü, Laz, Çerkes, Abaza, Çeçen, İnguş Avar, Lezgi, Lek, Dargı gibi Kafkas halklarından, Azeri, Karaçay-Malkar, Nogay ve Kumuk gibi Türk boylarından, Ermeni ve Oset gibi Hind-Avrupa kavimlerinden meydana gelmekteydi.*[4]

Kafkasya'dan yapılan göçlerin en temel sebebi eskiden beri bu coğrafyaya iştahla bakan Rusya ve siyasetidir. 1542'de tahta çıkan Çar IV. İvan; Kazan ve Astrahan taraflarına saldırılara başlamış, 1552 yılında Kazan'ı ele geçirmiş arkasından Astrahan'ı almıştır. O zamana kadar pek ciddi bir güç olarak görülmeyen Moskova Knezliği artık yeni bir güç olarak ortaya çıkıyordu.[5] Daha önce Astrahan'ı ele geçirmiş olan Ruslar, Kafkaslara doğru yayılma siyasetine girişmiş bulunuyorlardı.[6] Astrahan'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesiyle bu bölgede yaşayan Nogayların çoğu göçe zorlanmış ve Kırım Hanlığı'na sığınmışlardır. Kırım Hanlığı da kendisine sığınan Nogayları Kafkasya'nın kuzey düzlüklerindeki Kabardey ve Azak Kalesi arasındaki bölgeye yerleştirmiştir.[7]

Osmanlı Devleti'nin kuzeyinde giderek güçlenen komşusu Rusya; Balkanlar, Kafkasya ve Karadeniz'e doğru genişleme siyaseti gütmekteydi. Bu bölgelere doğru yayılmış bir Rusya hem panslavist politikalarını gerçekleştirecek hem de ticaret yolları

---

[3] İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul 1958, s. 2.
[4] M. Sadık Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, İstanbul 2005, s. 17, ayrıca s. 18-22. Kafkas halklarının sınıflandırılması konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Berkok, age, s. 40-44.
[5] Muzaffer Ürekli, "Rus Yayılması Karşısında Kırım Hanlığı ve Kafkasya", *Kafkas Araştırmaları* I, 1988, s. 13.
[6] Ürekli, agm, s. 15.
[7] Ufuk Tavkul, "Kafkasya ve Çevresinde Türk Toplulukları", *Genel Türk Tarihi*, X, Ankara 2002, s. 498.

üzerindeki hâkimiyetini kullanarak gelişen batılı ülkelerle Asya'da rekabet edebilecekti. Önce İdil-Ural Bölgesi ve Batı Sibirya'yı ele geçiren Rusya, 18. yüzyılın son çeyreğinde Kırım'ı da alarak Karadeniz'e iyice sokulmuştu. Orta Asya'daki Türk bölgelerine de sahip olan Rusya'nın, buralarda yaşayan boyları her anlamda zorlama ve asimile etme politikaları Türkleri, Müslüman ülkelere göç etmeye sevk etmiştir.[8]

Osmanlı Devleti ile giriştiği 1768-1774 Savaşı'ndan galip ayrılan Rusya savaş sonunda imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'yla[9] Kırım'ın bağımsızlığını sağlamıştı. 1783'te Kırım'ı ilhak eden Rusya burada uyguladığı mezalim ile göçleri tetiklemiştir. Rusya'nın giriştiği katliamlar ve uyguladığı baskı politikaları nedeniyle Tatarlar yurtlarını terk ederek Osmanlı ülkesinde bağımsız bir yaşam sürebilmek için göç yollarına koyulmuşlardır.

Kırım'ın Ruslar tarafından alınmasıyla bölge halkına yapılan baskılar yüzünden 1810, 1812, 1816, 1819, 1822 ve 1827 yıllarında çeşitli büyüklükte göçler meydana geldi. Ancak süregelen göçlerin en büyüğü Kırım Savaşı'nın (1853-1856) son aylarında başladı. Bu savaş, bölgenin Rus esaretinden ve baskısından kurtulması için önemli bir fırsat olarak görülmekteydi. Çünkü bir yanda Kafkaslarda Şeyh Şamil önderliğinde Ruslara karşı direniş eylemleri, öte yanda İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti safında savaşa girmeleri söz konusuydu. Ancak Osmanlı Devleti ile Şeyh Şamil kuvvetleri arasındaki kopukluk ve diğer müttefik devletlerin Kafkasya'ya müdahale etmemeleri bu umutları söndürecektir.[10] Müttefik

---

[8] Erdal Taşbaş, "Nogayların Çorum'da İskan Edilmesi", *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Sempozyumu,* Cilt III, , 23-25 Kasım 2007, Çorum 2008, s. 1413.

[9] Bu anlaşmada Kafkasya'ya yönelik bir hüküm söz konusudur. Anlaşmanın 21. maddesine göre Kabardeyler bölgesinin statüsü bağımsız Kırım Hanlığı'nın inisiyatifine bırakılmıştı. Bu durum elbette Rusya'nın ilerideki Kafkasya politikalarına hizmet edecektir. Daha sonra Kırım'ı ilhak edecek olan Rusya doğal olarak Kırım'a tabi olan Kabardeyler bölgesinin kendi sorumluluğunda olduğunu ileri sürecektir. Bkz. Bilge, age, s. 135.

[10] Abdullah Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti (1856-1876)", *Osmanlı*, 4, Ankara 1999, s. 677.

devletler kendi siyasî emellerine göre davranmanın dışında bir yararlılık göstermemişlerdir. İngiltere ve Fransa keşif yapmak üzere Kafkaslara birer müfreze göndermenin dışında kayda değer pek bir şey yapmamıştır.[11]

Ruslar, savaş sonrası imzalanan Paris Antlaşması'nı takip eden on yıl boyunca Kafkasya'da direnişi kırmak için büyük çaba harcamışlardı. Direnişin lideri olan Şeyh Şamil'in sürgüne gönderilmesiyle direniş sona ermişti. Fakat Karadeniz'in kıyı kesimlerinde yaşayan Çerkesler, Ruslar tarafından tehlike olarak görülmeye devam ediyordu. Askerî ve siyasî bakımdan Çerkeslerin bölgeden çıkarılması Ruslar için önem taşımaktaydı. Böylece Asya'nın belki de en medenî kabile kültürüne sahip halkı olan Çerkesler yurtlarından sürüleceklerdi.[12]

Ruslar, savaşta aldıkları yenilginin acısını Kafkaslarda yıllardır devam eden bağımsızlık savaşlarına son vererek çıkarmak istiyordu. 6 Eylül 1859'da Şeyh Şamil'in esir düşmesiyle savaşı lehine çeviren Rusya, bundan sonra ordularını Çerkesistan'a sürmüştür.[13] Mücadeleden vazgeçmeyen Çerkesler Şeyh'in teslim olmasından sonra beş yıl daha Ruslarla savaşmışlardır. Nihayetinde 25 Mayıs 1864'de Açepsu civarındaki Kbaada çayırlığında kesin bir Rus zaferi bölgedeki savaşı bitirmiştir.[14] Rusların kuvvetli saldırıları karşısında cephedeki bütün Çerkes savaşçıları öldürülmüş, artık Rusların Kafkasya'ya doğru genişlemesi karşısındaki direnişler son bulmuştur.[15] Ağustos 1864'te Çar'ın kardeşi Mikhail'in yayımladığı ferman adeta mücadelenin asıl şimdi başlayacağının ilanıydı. Ferman, bir ay içinde Kafkasya'nın boşaltılmasını aksi hâlde herkesin savaş esiri muamelesi göreceğini bildiriyordu.[16] Yani Çerkeslerin yaşam mücadelesi bu savaşla bitmemiş, daha

---

[11] Berkok, age, s. 495-496.
[12] W. E. D. Allen / Paul Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara 1966, s. 102-103.
[13] Saydam, agm, s. 678.
[14] Pşimaho Kosok, *Kuzey Kafkasya - Hürriyet ve İstiklal Savaşı Tarihinden Yapraklar*, İstanbul 1960, s. 31.
[15] Wassan-Giray Cabağı, *Kafkas-Rus Mücadelesi*, İstanbul 1967, s. 71.
[16] Özdemir Özbay, *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, Ankara 1999, s. 41.

da vahim bir hâl almıştır. Çünkü Ruslar yediden yetmişe yüz binlerce Çerkesi Osmanlı Devleti'ne göndermek için topraklarından zorla çıkararak Karadeniz kıyılarına sürmüştür.

Kafkasya limanlarına biriken göçmenleri bir an önce Osmanlı topraklarına nakletmeye çalışan Rusya, hem bu sorundan kurtulmak istiyor hem de Osmanlı Devleti'nin bir an önce bu sorunla karşılaşmasını istiyor gibiydi. Gerçekten de Osmanlı Devleti böylesi yoğun bir göçe hazır değildi ve sel gibi gelen göçmen kitlelerini kaldıracak ekonomik istikrar da yoktu. Buna rağmen büyük uğraşlar ve masraflar sonucu göçmenlerin iskân işlemleri 1865 kışında tamamlanabilmiştir.[17]

1863-1864'de göç edenlerin çoğu Çerkeslerdi ancak az sayıda da Abaza göçü olmuştur. Bazı Çerkes kablelerinin tamamı, bazılarının ise büyük çoğunluğu Osmanlı topraklarına göçmüştür. Bir tek Kabardeyler kabilesinin nüfusu göçten fazla etkilenmemiştir. Böylece yaklaşık bir yıllık bir zaman içinde Kuzeybatı Kafkasya'nın nüfusu büyük ölçüde yok olmuştur. Bu dönemde Abhazlar ve Dağıstanlılardan gelenler olduysa da bunların sayısı çok azdır. Bu yüzden "Büyük Göç" denilen 1864 Göçü'nün Çerkes göçü olarak adlandırılması yanlış olmayacaktır.[18] Mayıs 1864'te Çerkes direnişinin son bulmasıyla 600.000'den fazla Çerkes, Osmanlı topraklarına göç etmişti. Çerkesler Balkanlar'dan Transjordan'a kadar oldukça dağınık bir alanda iskâna tabi tutulmuşlardır.[19]

1860'lı yıllarda Kafkaslardan Osmanlı Devleti'ne gelen göçmenlerin sayılarının 700.000 ile 1 milyon arasında olduğu tahmin edilmektedir. Ancak göç edenlerin sayıları hakkında farklı rakamlar verilmektedir. Kayıt altına alınmayanlar ve göç esnasında telef olanlar da hesaba katıldığında bu sayının daha fazla olduğu düşünülebilir. Şöyle ki 1850-1860 yıllarında 3.200.000 olan Kuzey Kafkasya nüfusu 1897 yılında yapılan

---

[17] Bedri Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve İskânları*, İstanbul 1993, s. 79.
[18] Habiçoğlu, age, s. 79-80.
[19] Allen / Muratoff, agm, s. 104.

nüfus sayımında 1.662.000 olarak verilmiştir. Ayrıca göçler nedeniyle boşaltılan bölgelere Rus Kozaklarının iskân edilmesine rağmen Kafkasların nüfusundaki azalma göçlerin büyüklüğü hakkında bilgi vermektedir. Bu durumda 1859-1879 yılları arasında Kafkasya'dan göç edenlerin sayısının 2 milyonu bulduğu söylenebilir.[20]

1864 yılından sonra gelen göçmenlerin sayısı fazla değildir ve toplu bir göç hadisesi de yoktur. Ancak 1865-1897 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne Kafkasya'dan gelen göçmen sayısı 165.000 kadardır. Hâlbuki bu sayının yaklaşık üç katı kadar Kafkasyalı göçmen, Kırım Savaşı'ndan 1865 yılına kadarki on yıllık bir dönemde gelmişti.[21]

Ancak Kırım Savaşı'ndan 1876 yılına kadar Osmanlı Devleti'ne gelen göçlerle ilgili net bir rakam vermek imkânsızdır. Bunun nedenleri şöyle sıralanabilir: Kafkasya ve Kırım'ın göçler öncesi nüfusunun bilinmemesi, Osmanlı kaynaklarında ayrıntı bilgi (etnik yapıları ve geldikleri mahal vb.) yerine gelen göçmenlerin hepsinden "*muhacir*" diye söz edilmesi, dünya kamuoyundan gelecek tepkileri hafifletmek adına Rus kaynaklarının göç edenlerin sayısının daima az göstermesi, göçmenlerin çoğu zaman izinsiz göç etmeleri, göçmenlerden daha Osmanlı topraklarına ulaşamadan salgın hastalıklar ve Karadeniz'de yaşanan kazalar nedeniyle ölenlerin sayılarının bilinmemesi.[22]

Kafkas göçleri sonucu neredeyse tamamen boşalan Kuban'a Rus köylüleri yerleştirilmişti. Buradan ayrılan çok sayıda göçmen Anadolu'nun çeşitli yerlerinde iskân edilmişlerdir. 3 Ekim 1890 tarihli belgeleye göre yine aynı bölgeden gelen çok sayıda göçmenin bir kısmı Ankara, Konya, Adana ve Antalya'ya nakledilmişlerdir. Antalya'da iskânı kararlaştırılan 800 göçmen için gerekli vapur ve mavnalar tedarik edilmiştir.[23] Fakat

---

[20] Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara 1991, s. 51-52.
[21] Habiçoğlu, age, s. 72-73.
[22] Saydam, agm, s. 680.
[23] BOA, DH.MKT. 1767/12.

Çerkeslerden boşalan Karadeniz kıyılarına Rus, Alman, Yunan ve Bulgarlar yerleştirildi. Bu yeni sakinler bu bölgedeki ormanların ve sahilin yarattığı nemli koşullara daha fazla dayanmayarak bölgeyi terk ettiler. Zamanında Çerkeslerin yetiştirdiği çiçek ve meyve bahçeleri zamanla artık birer çöl hâlini almıştır.[24]

10-12 yıl gibi kısa bir durgunluktan sonra, Rusya'nın panslavist politikalarının doruk noktası olarak kabul edilen 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı (93 Harbi) ile Osmanlı topraklarına yapılan göçler tekrar hız kazanmıştır. Çünkü Rusya, bu savaş sırasında Osmanlı Devleti'nin yanında saf tutacağını düşündüğü Kafkasyalılara (ki hem bölgede Ruslara karşı ayaklanan Kafkasya halkları hem de daha önce Osmanlı topraklarında iskân edilen bazı Kafkasyalıların bu savaşta orduya katılmaları Rusları düşüncelerinde doğruluyordu) karşı vahşi saldırılarda bulunmuş ve büyük göçlere neden olmuştur.

Osmanlı Devleti Kafkas cephesinde Rusya ile savaşırken bölge halkının desteğine sahipti. Ancak bu bölgelerde savaşabilecek kuvvetlerden daha iyi faydalanabilmesi için onlara başta silah temini olmak üzere çeşitli yardımlarda bulunması gerekiyordu. 28 Mayıs 1877 tarihli îrâdeye göre, Kafkasya ahalisi ve Asâkir-i Muâvene'ye (yardımcı milis kuvvetler) dağıtılmak için Marsilya'dan kapsül ve fişekler ile 13.300 adet revolver alımı yapılmak istenmiştir. Bu satın alımın yapılmaması durumunda söz konusu silahların Yunanistan tarafından alınabileceği ifade edilmiş ve alınacak cephanenin bedeli olan 186.200 frankın acilen hazineden verilmesi istenilmiş ve temin edilmiştir.[25]

93 Harbi ve harp sırasında meydana gelen Çeçen, Dağıstan ve Abhaz ayaklanmaları Osmanlı topraklarına yeni bir göçü başlatan unsurlar olmuştur. Ayaklanmalara asıl neden olarak

---

[24] Allen / Muratoff, agm, s. 104.

[25] *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*, Yayınlayan ???, Ankara 1992, s. 83-84.

Rusların Abhazları Hristiyanlaştırma politikalarına[26] verilen tepki gösterilebilir. Bu bağlamda 1877 yılı Mayıs ayından Ağustos ayına kadar Osmanlı Devleti'ne geçen Abhaz sayısı 34.000 kadardır. Oysa daha savaş bitmemişti ve Osmanlı kuvvetleri henüz Abhazistan'da bulunmaktaydı.[27] 93 Harbi'ni müteakip Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına gelen göçmenlerin büyük çoğunluğunu Sohum'dan çekilen Osmanlı birlikleriyle birlikte gelenler oluşturmaktadır. Savaş sırasında Osmanlı Devleti'nin ayaklanma çağrılarına olumlu cevap veren ve Osmanlı askerleriyle işbirliği yapan Abhazların savaş sonrası orada kalmaları elbette düşünülemezdi.[28]

Savaş sonunda toplanan Berlin Konferansı, Çerkesler için yeni bir göç anlamına gelmekteydi. Konferansta Osmanlı Devleti'ne baskı yapan Rusya, daha önce Balkanlarda yerleştirilmiş olan Çerkeslerin buralardan kaldırılarak Anadolu

---

[26] Ruslar 1860 yılına kadar Kafkaslardan yapılan göçleri memnuniyetle karşılıyorlardı ancak bu politika zaman zaman değişmiştir. Göçmenlerin Rumeli'ne yerleştirildiğini gören Rusya bu durumu ileride kurmayı düşündüğü güdümündeki bir Bulgar Krallığı için tehlikeli görmüştür. Artık Kafkas halklarını göçe zorlamak yerine onları burada tutma ve baskı suretiyle dinlerini değiştirme yoluna gidecekti. Ruslar ilk olarak Rus olmayan ahalinin isimlerini değiştirme yoluna gitmiştir (Vartan-Vartanof, Tarkan-Tarkanof, Yusuf-Yusuvof vb.). Yeni doğan çocukları resmi olarak nüfusa kaydettirme zorunluluğu getiren Rus hükümeti, ebeveynlerin isteklerini göz ardı ederek çocuklara Rus isimleri koyduruyordu. Okul çağına gelen Müslüman çocukları ailelerinin ellerinden alınarak Rus okullarına yerleştiriliyorlardı. Bu okullarda onlara Ortodoksluk felsefesine göre yetişecekleri şekilde eğitim veriliyordu. Müslüman ve Hıristiyanların birlikte yaşadığı köylerdeki karma okulların yönetimi Ortodoks misyonerlere veriliyordu. Buralarda Müslüman çocuklara anadillerini konuşma yasağı getiriliyor, onlara kendi inançlarını hor gören eserler okutturuluyor, Rus dili ve Hıristiyanlık ilkeleri öğretiliyordu. Rusların, Hıristiyanlaştırma politikalarının önemli ayaklarından birini de *"Kafkas Müslümanlarını Hıristiyanlaştırma Cemiyeti"* oluşturmaktaydı. Kuruluş amacının adından da net olarak anlaşıldığı bu cemiyetin mensupları Müslümanların yaşadığı kazalara idareci olarak atanıyordu. Bu örgütün üyesi olan ve misyoner denilebilecek bu kişiler Rus askerî birlikleri tarafından da yoğun bir şekilde destekleniyor, bu faaliyetlere direnenler karşılarında Rus askerlerini buluyorlardı. Baskılara boyun eğmeyenler Sibirya'ya sürgüne gönderilmek isteniyor, buna da karşı çıkarlarsa ölümle cezalandırılıyorlardı. Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon 2006, s. 32-33.

[27] Safarov Rafik Firuzoğlu, "Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğuna Göçler", *Osmanlı*, 4, Ankara 1999, s. 693.

[28] Habiçoğlu, age, s. 83-84.

ve Ortadoğu'ya nakledilmesini isteyecekti. Rus isteklerine boyun eğilmesi Çerkesleri yeniden iskân için kitlesel bir iç göçe zorlamaktaydı. Antlaşmanın imzalanmasından sonra Çerkesler kitleler hâlinde sürülmeye başlanmıştı.[29] Rusya'nın istediği olmuş ve 175.000 Kafkasyalı göçmen Balkanlardan Osmanlı topraklarına sürülmüştür.[30]

Yüzyıllardır süren Kafkaslardaki Osmanlı-Rus çekişmesi 19. yüzyıldaki son savaşlarında Rusların kesin üstünlüğü ile noktalanmıştır. Savaş sonunda Rusların ele geçirdiği bölgelerde yaşayan Müslüman ve Türklere karşı baskıları giderek artmıştır. Savaş sonunda yapılan 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos ve 13 Temmuz 1878'deki Berlin Antlaşmaları ile Kafkaslar Rusya'nın eline geçmiştir. Rusya'nın ele geçirdiği Kars, Ardahan ve Batum ile Kafkaslardaki Rus kolonizasyonu 1917 Bolşevik Devrimi'ne kadar devam etmiştir. İşte bu dönem içerisinde Rus politikaları nedeniyle Anadolu'ya 1880'lerden itibaren yapılan Kafkas göçleri devam etmiştir.

Yüzyıllardır Türk toprakları olan Kars, Ardahan ve Batum'un Rusya'ya bırakılmasıyla Türkler Anadolu'nun içlerine doğru göç etmeye başlamıştır. 26 Ağustos 1878 tarihinden itibaren üç yıl içerisinde Kars'tan göç edenlerin resmî sayısı 82.760 kişidir. Öyle ki 1880 yılında Rusların yapmış olduğu nüfus sayımına göre Kars'ta yaşayan 114.282 kişiden 94.112'sini Müslümanlar oluşturuyordu.[31]

1876-1896 yılları arasında Osmanlı topraklarına gelen kayıtlı göçmen sayısı 1.221.854'tür. Bunların 844.854'ü iskân için çeşitli bölgelere İstanbul yoluyla sevk edilmiştir. Geriye kalanlar hiç İstanbul'a sokulmadan doğrudan iskân bölgelerine gönderilmiştir. 1896-1897 yılından sonra da göçmenler gelmeye devam etmişler ise de sayılarının önceki göç dalgalarıyla karşılaştırıldığında çok daha az olduğu görülür. 1909 yılına

---

[29] Arsen Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler*, İstanbul 2004, s. 67-68.
[30] Özbay, age, s. 42.
[31] Firuzoğlu, agm, s. 693.

kadar yılda ortalama 10.000 kadar göçmenin geldiği söylenebilir.[32]

1880'li yıllarda sömürgeleştirme siyasetine karşı Kuban dağlılarının başlattığı direnişler 1884, 1887, 1888 ve 1894 yıllarında meydana gelmiştir. Bu hareketlerin ikisi halk için tam bir kıyımla sonuçlanmıştır. 1887 ve 1894 yıllarında Terek vilayetindeki eylemler sonunda o ana kadar hiç bir göç dalgasına katılmayan Karaçay Balkarları da topraklarını terk ederek Osmanlı ülkesine göç etmiştir.[33] Kuban bölgesinden göç edenlerin yerine buraya Rusya'nın getirdiği göçmenler yerleştirilmiştir. 1867 yılında Kuban bölgesinin nüfusu 600.000 iken 1897 yılındaki sayımda 1.976.400 olarak kaydedilmiştir. Artık nüfusun %90'ından fazlası Rus'tu.[34] Bölge halkının sürülmesine rağmen bu anormal nüfus artışı Rusya'nın ele geçirdiği bölgelerdeki politikalarına çarpıcı bir örnektir.

1878-1907 yılları arasında Osmanlı topraklarına gelen göçmen sayısında önemli oranda bir azalma söz konusudur. Az sayıda meydana gelen birkaç bin kişilik kafilelerin göçü dışında toplu göçe rastlanmaz. Gelenler arasında Çerkesler, Dağıstanlılar, Müslüman Gürcüler ve Acaralılar bulunmaktadır. Bu nedenle 1878-1907 arasındaki göçlerde artık Çerkeslerin ağırlığı söz konusu değildir.[35] 1894 yılında Osmanlı topraklarına yapılan Kafkas göçlerinin nedeni olarak, göçmenlere yılda iki defa ürün veren bereketli topraklar, bu toprakları işlemek için saban ve hayvan ile ev yapmak için ağaç verilmesi ve askerlikten muafiyet gibi söylentilerin halk arasında yayılması gösterilmiştir. Yine Müslümanların Rusya topraklarından göç etmelerine neden

---

[32] Gülfettin Çelik, "Osmanlı Türkiye'sine XIX. Yüzyıl Sonlarında Yapılan Göçlerin Sosyo-Ekonomik Bakımdan Tahlili", *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri*, 29-31 Mayıs 1995'den Ayrı Basım, İstanbul 1996, s. 118-119.
[33] Firuzoğlu, agm, s. 693-694.
[34] Özbay, age, s. 55.
[35] Habiçoğlu, age, s. 84.

olan diğer bir husus da 28 Ocak 1897 tarihinde yapılacak olan nüfus sayımıdır.[36]

1850'li yılların başlarında gönüllü de olsa bazı aileler Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne göç etmişlerdir. Ancak 1853-1856 Kırım Savaşı sonrası zorunlu bir hâl alan Kafkas göçleri 1862-1865 yılları arasında doruk noktasına ulaşmıştır. 1877-1878'de ve 1890-1908 yılları arasında önemli artışlar yaşanmış ve göçler 1920'lere kadar süregelmiştir.[37]

Kafkasyalı Göçmenlerin Antalya'da İskânı

Osmanlı Devleti dışarıdan gelen göçmenlerin iskân işlemlerini Şehremaneti aracılığıyla yerine getiriyordu. Ancak bu kurumun, Kırım Savaşı sonunda kitlesel hâle gelen göçlerle başa çıkması imkânsız hâle gelmiş ve bu işle ilgilenebilecek özel bir komisyon kurulması kararlaştırılmıştı. 1860 yılında kurulan ve göçlerin giderek azalmasıyla artık ihtiyaç olmadığı düşünülen Muhacirin Komisyonu 1877'de lağvedilmişti. Ancak 93 Harbi sırasında Osmanlı topraklarına göçmen akını başlamış ve yeniden bir komisyona ihtiyaç hasıl olmuştu. Bu nedenle "İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu" kurulmuştur.

18 Haziran 1878'de kurulan bu komisyonun göçmen sevki yapılan vilayet merkezlerinde birer şubesi bulunmaktaydı. 17 yıl boyunca göçmen sevk ve iskânları ile ilgili işleri yürüten komisyon, gelen göçmen sayısının azalmasıyla 19 Eylül 1894 tarihinde lağvedilmiştir. Bundan sonra göçmenlerin işlerine Dâhiliye Nezaret ve Şehremaneti bakacaktı. Ancak Nezaret daha faal görev üstlenmiş; göçmenlerle ilgili sevk, iskân ve iaşe işlerini Dâhiliye Nezareti bünyesinde bulunan iskân şubesi görmüştür. 19 yıl boyunca görevine devam eden bu şube 1914 yılında "Aşâir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umûmisi" ismini alacaktır.[38]

---

[36] Arzu Kılınç Ocaklı, "XIX. Yüzyılda İdil-Ural Bölgesinden Anadolu'ya Göçler", *Osmanlı*, 4, Ankara 1999, s. 896.
[37] Bice, age, s. 45.
[38] Mehmet Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası", *Osmanlı*, 4, Ankara 1999, s. 590-591; Kurulan diğer komisyonlar ve faaliyetleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. age, s. 591-592.

Göçlerin başladığı ilk zamanlarda iskân için gelen Kafkas göçmenlerinin çoğu Rumeli'ye sevk edilmiştir. Göçmenlerin Makedonya, Tuna boyu ve Balkan Dağları etrafında kurulan köylere yerleştirilmesi stratejik nedenlere dayanmaktaydı. Sultan II. Abdülhamit, Rumeli'de dağınık hâlde bulunan Çerkes göçmenlerinin Vidin, İzvornik ve Sava Nehri boyunca askerî bir güvenlik şeridi oluşturacak şekilde iskânlarını istemiştir.[39]

Daha önceleri zanaatkâr, ilmiye sınıfı mensubu ve yüksek memurların kentlere iskânlarına izin veren Osmanlı Devleti, göçmen sorununun artmasıyla 1878'de çıkardığı bir fermanla bu izni, diğer göçmenlerin de kent çevrelerine iskân edilebilmesini sağlayacak şekilde genişletmiştir. Bu fermandan sonra Anadolu kentlerinde "göçmen mahalleleri" oluşmaya başlamıştır. Bu mahalleler Osmanlı kentlerinin geleneksel dokusundan farklı bir görünüm sergileyecek şekilde değişik görüntülerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.[40] Diğer yandan Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına yapılan zorunlu göçlerin büyük kitleler hâlinde ve sürekli olması Osmanlı Devleti'nin sosyal, etnik ve dinî yapısında da radikal değişikliklere yol açmıştır.[41]

Kırım Savaşı sonrası Osmanlı topraklarına göç edenlerin iskân edildikleri yerlerden biri de merkezi Antalya olan Teke sancağıdır. 2 Mayıs 1861 tarihli belgede sancakta bulunan göçmenlerden bahsedilmekte fakat sayıları ve kimler olduğu konusunda bilgi verilmemektedir.[42] 1864 Kafkas Göçü'nün hemen akabinde Antalya ve çevresinde göçmen iskânına dair belge mevcudu pek fazla değildir. Hatta 11 Eylül 1865 tarihli bir belgeye göre Alanya'ya gönderilen göçmenlerin masraflarının mahallî sandıktan karşılanması istenmiş ancak Alanya

---

[39] Mehmet Yılmaz, agm, s. 595; Ne yazık ki bu göçmenler buralarda fazla kalmayacak ve bu sefer Osmanlı Devleti tarafından olmak kaydıyla yeniden sürgün edileceklerdi. Ayrıntı için bkz. dipnot 29 ve 30.

[40] Nilgün Çuha, "Türkiye'de Göç Olgusu ve Eskişehir İl Merkezinde Kurulan Göçmen Mahalleleri", *Erdem* 34, Ankara 1999, s. 83.

[41] Bice, age, s. 45

[42] BOA, A.MKT.NZD. 350/48.

sancağına iskân için şimdiye kadar hiç göçmen gelmediği bildirilmiştir.[43]

Yukarıda da belirtildiği üzere 1862-1865, 1877-1878 ve 1890-1908 yılları arasında Kafkasya'dan yapılan göçlerde önemli bir yoğunluk olmuştur. Her ne kadar Antalya'da göçmen iskânı 1850'lerin başında başlamış ve 1864 Göçü'nden sonra artmışsa da Kafkas göçmenlerinin Antalya'da yoğun olarak iskânına 1880'lerin son yıllarında başlanmıştır. Ancak bir bakımdan da Antalya'nın göçmen iskânı için elverişli olmadığı da söylenebilir. Antalya eski çağlardan beri birçok medeniyetin yaşadığı ve çok sayıda antik yerleşimlerin günümüze kadar ulaştığı bir şehirdir. Devlet bu kente göçmen göndermeye başlayınca Müze-yi Hümayun Müdürü kentte çok sayıda antik kent olduğunu söylemiş ve buraların korunması için gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir. Bu tedbirleri yerinde tespit etmek amacıyla bir keşif gezisi için izin isteyen müze müdürünün Sadarete sunduğu layiha, Antalya'nın göçmen iskânına elverişli olmadığı yönündeydi.[44]

Antalya'da göçmen iskânıyla ilgili diğer bir olumsuz husus da Kafkasya gibi sert iklimi ve doğa şartları olan bir coğrafyadan ayrılan göçmenlerin sahil kent ve kasabalarında iskâna tabi tutulmasıydı. Bu girişim hem onlar için bir işkence hem de üretime katkıları adına önemli bir hatadır. 1890 yılında Osmanlı topraklarına gelen Kafkasyalı göçmenler bir süre Isparta'da misafir edilmişler ve arkasından iskân için Antalya'ya sevk edilmişlerdir. 7 ay boyunca iskânı yapılamayan göçmenler sahilde bazı yerlere yerleştirilmeye çalışılmıştır. Göçmenler, temsilcileri vasıtasıyla buralarda iskânın kendilerinin sağlıklarının ihlali olduğunu, hâlbuki dağlık kısımlarda pek çok boş arazi olduğunu söylemiş ve uygun bir mahalle iskânlarını istemişlerdir. Bunun için mutasarrıftan da şikâyetlerini içeren bir telgraf çekmişlerdir. Telgraflarında isteklerine karşılık liva mutasarrıfının emriyle zabıtanın kendilerine saldırdığını ve 9

[43] BOA, MVL. 714/19.
[44] BOA, MF.MKT. 130/69.

kişinin yaralandığını belirtmişlerdir.[45] Göçmenlerin bu şikâyet ve başvurularını dikkate alan hükümet göçmenlerin bir an önce uygun mahallerde iskânı için emir göndermiştir.[46]

Göçmenlerin iskân bölgelerine gönderilmesi için nakil araçları ve vardıklarında misafir edilmeleri için gereken masraflar karşılanmaktaydı. 24 Aralık 1890 tarihli belgede Teke sancağına yerleştirilecek Çerkes muhacirlerinin hızla sevkleri ve bunun için gereken araba ve hayvanatın gönderildiği belirtilmektedir. Ayrıca belgede sevk edilene kadar muhacirlerin misafir edilmeleri Konya İskân-ı Muhacirin memurundan acil olarak istenmiştir.[47]

İskân edilinceye kadar meydana gelen olumsuzluklar nedeniyle göçmenler büyük zorluklar yaşamışlardır. Antalya'da bulunan Kafkasya muhacirlerinin, hanelerinin yapılmasına kadar kadın ve çocuklarıyla birlikte yağmur ve güneş altında bekletildiği görülmektedir. Bu olumsuzluğun giderilmesi için askeriyeden çadır istenmiştir. Ser-askerliğin Antalya Redif Kumandanlığına verdiği izinle Antalya ve Alanya redif depolarından 250 adet çadır göçmenlere verilmiştir.[48] Göçmenlerin gittikleri iskân bölgelerinde iskânları yapılana kadar misafir edilmeleri için yer kiralandığı da görülmektedir. Antalya'ya gelen Kafkasya göçmenleri için aylık 3.250 kuruşa iki tane han kiralanmış ve bu masrafın karşılanması için Muhacirin Komisyonu Başkanlığına 11 Şubat 1893 tarihinde telgraf çekilmiştir. Ancak Komisyon bu masrafın mahallî belediyelerce karşılanacağını bildirmiştir.[49]

Verimsiz ve uygun olmayan geniş topraklar belirlenerek, buraların göçmen iskânı yoluyla tarıma açılması düşünülüyordu. Ayrıca farklı inançlara sahip toplulukların yaşadığı bölgelerde denge sağlanması gereğinin gözetilmesi ve

---

[45] BOA, DH.MKT. 1833/18.
[46] BOA, İ.DH. 1226/95953.
[47] BOA, DH.MKT. 1795/17.
[48] BOA, Y.PRK.UM. 21/64.
[49] BOA, DH.MKT. 1816/131.

ülke sınırlarının denetim altında tutulması gibi kaygılar öne çıkmaktaydı. Bu politikalar gereği Osmanlı topraklarına gelen Çerkesler boş ve geniş topraklara tam bir kargaşa içinde dağıtılmışlardır.[50]

İskânları tamamlanan göçmenlere hem kendi ihtiyaçlarını karşılamaları hem de üretime katkıda bulunmaları için arazi verilmiştir. Ancak gelen göçmenlerin fazla olduğu ve arazinin az olduğu bölgelerde olumsuzluklar yaşanmaktaydı. İstanos nahiyesinin (bugünkü Korkuteli) Ballıca Çiftliği denilen civarında iskân olunmuş Çerkes göçmenlere verilen arazi ziraat için yetersiz gelmiştir. Hanelerinin önlerini de ekerek ziraat yapmaya çalışan göçmenler yöneticilere şikâyette bulunmuşlardır. Ziraat için yeterli arazi isteklerinin yanı sıra bir de köylerine cami yapılmasını talep etmişlerdir.[51]

Ayrıca göçmenlere öncelikle maaş ve arazinin ekilebilmesi için tohumluk zahire verilmesi gerekmekteydi. 24 Mart 1899 tarihli belgeye göre Antalya, Koçhisar ve Ilgın kazalarında henüz iskân edilmemiş göçmenlere yevmiye ile yemeklik ve tohumluk zahire verilmesi kararlaştırılmıştır. Koçhisar'daki göçmenler için 1464 kile yemeklik ve 940 kile tohumluk olmak üzere toplam 2404 kile zahireye ihtiyaç olduğu bildirilmiştir. Ayrıca Antalya'daki 20 tane Kafkas göçmeni ile Ilgın'daki 4 kişinin iaşeleri için 98 kile zahire ve Hıdrellez gününe kadar 600 kuruş yevmiye verilmesi kararlaştırılmıştır.[52]

İskân öncesi masrafların karşılanmadığı durumlar da yaşanmaktaydı. Bu durumda devreye yerel yönetimler ve ahalinin girdiği görülmektedir. 26 Mayıs 1891 tarihli Dâhiliye evrakına göre Antalya'da bir süredir misafir olarak bulunan 600 haneyi aşkın Çerkes göçmenin bir kısmı tedarik edilen iskân mahalline gönderilmiştir.[53] Manavgat nahiyesindeki boş araziye iskânlarına karar verilen göçmenler için Konya vilayetinden 600

---

[50] İzzet Aydemir, *Göç*, Ankara 1988, s. 157.
[51] BOA, DH.MKT. 274/62.
[52] BOA, İ.DH. 1362/1316.Za.06.
[53] BOA, DH.MKT. 1836/33.

çadır istenmiş fakat vilayetin bu çadırları gönderemeyeceğini bildirmesi üzerine iskân bölgesindeki redif depolarından çadırların gönderilmesine hükmedilmiştir.[54] Manavgat taraflarında üç ay içinde iskânları kararlaştırılan bu 600 göçmenin çadır, üç aylık zahire masrafı, yapılacak hanelerin malzemesinin temini, bu işleri yürütecek iki memur ve iki kâtibin maaşları için toplam 1.162.000 kuruş ödenek gerekmektedir. Masrafın karşılanacağı paranın tedariki için başvurulan Muhacirin Komisyonundan alınan cevapta, başkent dışındaki yerlere para verilmediği, arabaların köylerden temin edilmesi gerektiği ve hanelerin de göçmenlerin kendileri tarafından ya da ahalinin yardımıyla yapılmasının uygun olacağı bildirilmiştir.[55]

1864 yılındaki büyük göçte Anadolu'ya gelen Kafkas göçmenlerinin bazıları geri dönmek için girişimlerde bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti'nde iskânları yapılan Çerkeslerin iklim koşullarının olumsuzluğu ve salgın hastalıklar nedeniyle kitleler hâlinde ölümler yaşamaları bu dönüş isteklerinin ana nedenleridir. Kafkaslara geri dönüşleri hoş karşılamayan Osmanlı Devleti mümkün olduğunca dönüşleri engelleme yoluna gidiyordu. Bunun için göçmenlerden onlara yapılan masraflar, verilen toprak ve hayvanlar geri isteniyordu.[56]

Göçmenlerin iskânlarında yaşanan sorunlardan en önemlilerinden biri de patlak veren salgın hastalıklardır. Hastalıkların yaşandığı bölgeye gönderilmeleri için yolda olan göçmenlerin salgın haberi alınınca yollarına devam edemediği ve perişan olduğu durumlar da olmaktaydı. Cebel-i Bereket (Adana vilayeti) sancağında iskân edilmek üzere Mersin'e toplam 2.116 nüfus Kafkasya göçmeni sevk edilmişti. Ancak Adana'dan gelen habere göre bazı kazalarda kolera hastalığı ortaya çıkmış ve hastalık Mersin'e de sirayet etmişti. Bu nedenle Sıhhiye Nezaretinden gelen tezkereye göre göçmenlerin gönderilmeyip Antalya'daki uygun bölgelere sevk edilmesi gerekmekteydi.[57]

---

[54] BOA, DH.MKT. 1831/74.
[55] BOA, DH.MKT. 1835/107.
[56] Aydemir, age, s. 254-255.
[57] BOA, DH.MKT. 1782/117.

Bunun için 20 Kasım 1890 tarihli tezkire ile komisyona görüş sorulmuş ve Antalya'da iskânları uygun görülmüştür. Antalya'da uygun mahallerde, gönderilecek ve gerekirse sayısı arttırılacak olan 400-500 kadar çadıra yerleştirileceklerdir.[58] 26 Kasım 1890 tarihli belgeye göre Kafkasya'dan gelen 9.000'den fazla nüfusun birinci kafilesinden 2.400 kadarı Konya'da iskân edilmek için Antalya'ya sevk edilmiş, geri kalanları da Adana'ya iskânları için Mersin'e gönderilmek üzere yola çıkarılmıştı. Ancak ortaya çıkan kolera nedeniyle bunlar da Antalya'ya yollanmışlardır. İlk kafiledekilerin iskân yerlerine gönderilmeleriyle boşalan yerlere ikinci kafiledekiler gelmiştir. Fakat göçmen akını bununla da bitmemiş, Rusya'dan yeni bir kafilenin geleceği haber alınmıştır. Bu yeni gelecek olanlarla Antalya'da Mersin'e gönderilmek için bekleyen ikinci kafilenin İdare-i Mahsusa vapurlarıyla Mersin'e gönderilmeleri kararlaştırılmıştır.[59]

Göçmenler ile bölgenin eski sakinleri arasında yaşanan sorunlara çok sık rastlanmaktadır. Bu sorunlar bazen silahlı çatışmalara kadar gitmekte, ölüm ve yaralanma olayları yaşanmaktadır. Üç sene önce Yeleme'de iskân edilmiş olan 140 hane Çerkes göçmeni huzurlu bir hayat sürmekteydiler. Köyleri kurulmuş, evleri inşa edilmiş, tarım yapmaları için arazi satın alınmıştı Ancak bir süre sonra arazilerini ekmedikleri gibi bölgenin yerlilerinin arazilerine tecavüze etmeye, hayvanlarını çalmaya ve ruhsatsız tütün işi yapmaya başlamışlardır. Ayrıca kendi aralarında da ihtilaflar mevcuttu. Bir süre sonra 100 haneli Varsak köyüne saldırmışlar ve çıkan çatışmalarda iki kişi ölmüş birçok kişi de yaralanmıştır. Bunların ileri gelenlerini oluşturan 12 hanenin Halep'te uygun bir yere iskân edilmesi kararlaştırılmıştır. İki halk arasındaki uyuşmazlıkların sebebinde rol oynayan Teke eşrafından Cemal Bey de 5 Ağustos 1893 tarihli Teke Meclis İdaresi'nin kararıyla uygun bir mahalde iskân için gönderilmiştir. Bundan başka göçmen iskân edilmiş

[58] BOA, DH.MKT. 1783/44.
[59] BOA, DH.MKT. 1785/3.

bölgelerde güvenlik için sürekli önlemler alınması da kararlaştırılmıştır.[60]

Göçmenlerin yayla, mera veya orman gibi alanlarda iskânları yerli ahali için büyük sorun teşkil etmekteydi. Özellikle hayvancılık yapılan bölgelerde bu alanlar ahali için hayati önem taşımaktaydı. Göçmenlerin gelişi eskiden beri tasarruflarında olan bu alanların kullanımının kısıtlanması anlamına gelmekteydi. Antalya'nın Akseki kazasına tabi orman ahalisi kendi tasarruflarında bulunan araziye göçmen yerleştirildiği için şikâyette bulunmuşlardır. Orman ahalisini temsilen Abdullah'ın imzasıyla gönderilen telgraf Teke Mutasarrıflığı ile müzakere edilmiş ve verilen cevapta söz konusu arazinin sahipsiz olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bu arazinin boş ve sahipsiz olduğu için göçmen iskân edilmesinin uygun olacağı ve gereğinin yapılmasına hükmedilmiştir.[61]

Göçmenlerin kendilerine tarım için verilen arazilerde ekimi yasak ve kontrollü olan ürünleri de yetiştirmeye kalkıştıkları ve bu nedenle yerel yöneticilerle sorunlara neden oldukları görülmektedir. 1309 (1891/1892) senesine mahsus olmak üzere ruhsatsız ekilen tütünlerin sökümünden vazgeçilmesi şeklinde alınan karardan cesaret bulan Antalya'nın Pelme karyesindeki Çerkesler, Reji kolcularına silahla karşı koymuşlardır. Konya vilayetine konunun sorulması üzerine Çerkes göçmenlerin iki yıldan beri ruhsatsız tütün ektikleri meydana çıkmıştır. Bunun üzerine göçmenlerin tütün ziraati yapmalarının yasaklanması ve arpa ve çeşitli hububat üretimine alıştırılmaları kararlaştırılmıştır. Kolculara karşı gelişlerinden dolayı da yasalar çerçevesinde işlem yapılması uygun görülmüştür.[62]

17 Kasım 1892 tarihli belgeye göre Antalya'ya gelen göçmenler yer yokluğundan olsa gerek medreselere yerleştirilmiştir. Eğitim öğretim dönemi olmasından dolayı müftü ve diğer 11 kişi telgrafla sokakta kaldıklarını bildirmişlerdir.

---

[60] BOA, Y.MTV. 80/208; İ.HUS. 15/1311.S. 124
[61] BOA, DH.MKT. 1896/114.
[62] BOA, ŞD. 355/49.

Telgraf üzerine Konya vilayetinden yazılan yazı gereği göçmenler acilen hanelere, yeterli hane bulunmadığı takdirde barakalara yerleştirilecek ve medreseler de öğrencilerine iade edilecektir.[63]

Göçmenlerin iskânı için baştan kurulan köylerin isimlendirilmesi konusu da dikkate değer bir husustur. Göçmenlerin iskânı için oluşturulan köylerin isimleri, hanedana mensup kişilerin isimleri ve göçmenlerin geldikleri ya da yerleştirildikleri yerlerin isimlerine dayanmaktaydı. Ancak bu yerleşim ya da mahalle isimleri değiştirilmek istendiğinde merkezin onayı alınması gerekiyordu. Özellikle II. Abdülhamit'e izafen verilen *Hamidiye, Hamidü'l-asar, Bünyan-ı Hamid, Zafer-i Hamid, İhsan-ı Hamid* gibi isimlerden bazıları daha sonra revaçta olan *Meşrutiyet, Hürriyet* gibi isimlere dönüştürülmüştür. Köy ve mahalle isimlerinde yapılan değişiklikler, bağlı oldukları merkezlerin değiştirilmesi bugün o yerleşimlerin nerede olduğunu tespitte zorluklar çıkarmaktadır.[64]

Konya vilayeti, Maliye Nezareti, Vergi Emaneti ve Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyesi'ne yazılan 25 Nisan 1887 tarihli Dâhiliye tezkiresine göre Teke sancağında toplu olarak iskân edilen göçmenlerin oluşturdukları 13 tane köy ve mahalle isimlendirilecektir. Belirlenen isimlerin deftere kaydedilerek gereğinin yapılması için alınan Şûra-yı Devlet kararı belirtilmiştir.[65]

5 Ocak 1892 tarihli belgeye göre Teke sancağı Selimiye Çiftliği'nde iskân edilen 140 hane Kafkasya göçmeninin meydana getirdiği köye Hamidiye-i Ulya isminin verilmesi kararlaştırılmıştır.[66] Yine Yelha isimli çiftlikte 140 hane Kafkasya göçmeni iskân edilmiş ve buraya da Hamidiye-i Ulya ismi verilmiştir. Fakat bu isim uygun görülmemiştir.[67] Konya vilayetine yazılan tezkirede söz konusu karyeye Mamure-i

---

[63] BOA, BEO. 107/8004.
[64] İpek, age, s. 326.
[65] BOA, DH.MKT. 1415/55.
[66] BOA, ŞD. 2586/32.
[67] BOA, DH.MKT. 1907/73.

Hamidiye isminin konularak muhtar ve imam mühürlerinin yaptırılarak verilmesi emredilmiştir.[68]

Sonuç

İskân için Antalya'ya gönderilen Kafkas göçmenleri kent merkezinde, kazalarda, köylerde, orman arazilerinde ve çiftliklerde iskân edilmiştir. Kimi göçmenlerin ise herhangi bir yerleşimin olmadığı arazilerde yeni köyler teşkil etmek suretiyle iskânları tamamlanmıştır. Antalya'ya gelen Kafkas göçmenlerinin iskân işlemleri, yaşadıkları sorunlar, neden oldukları olumsuz durumlar, ahali ile yaşadıkları sorunlar ve karşılaştıkları sosyo-ekonomik koşullarda olağanüstü bir durum söz konusu olmamıştır. Yaşanan bazı olumsuzluklara rağmen Osmanlı iskân politikasının burada da başarılı bir şekilde tecelli ettiğini görmekteyiz.

Göçmenler sadece iskân için değil bazen de başka yerlere sevk edilmek üzere Antalya'ya gönderilmiştir. Çeşitli nedenlerle burada konaklamak zorunda kalan göçmenlerin daha sonra bir kısmının ayrılmadığı da görülmüştür. Özellikle 1880'lerin ortalarından yüzyılın sonuna kadar Antalya'da yoğun bir göçmen iskânı olmuştur. Ancak bunlardan Kafkasya göçmeni olanların sayısı hakkında net bir bilgi verilememektedir. Çünkü söz konusu döneme ait olan ve incelenen belgelerin yarısında nüfusa ilişkin bir veri yoktur. Diğer kısmında ise hane, köylerdeki hane sayıları, iskân için bekleyenlere verilen çadır sayısı, yeni kurulup isimlendirilmiş göçmen köylerinin sayısı ve doğrudan verilen nüfus gibi bilgiler mevcuttur. Bu bilgilerden yola çıkarak bir nüfus tahmininde bulunmak mümkün olmakla beraber güvenilir değildir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):
Mektubî Kalem-i Mühime (A.AMKT.MHM)
Sadâret Mektubî Kalemi Nezâret ve Devâir (A.MKT.NZD)

[68] BOA, DH.MKT. 1923/16.

Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO)
Dahiliye Mektubî Kalemi (DH.MKT)
İradeler Dahiliye (İ.DH)
İradeler Hususî (İ.HUS)
Maarif Nezâreti Mektubî Kalemi (MF.MKT)
Meclisi-i Vâlâ Riyâseti (MVL)
Şûra-yı Devlet (ŞD)
Yıldız Mütevennî Maruzat (Y.MTV)
Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı (Y.PRK.UM)
Allen, W. E. D./Paul Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi,* Ankara 1966.
Avagyan, Arsen, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler,* İstanbul 2004.
Aydemir, İzzet, *Göç*, Ankara 1988.
Berkok, İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul 1958.
Bice, Hayati, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara 1991.
Bilge, M. Sadık, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, İstanbul 2005.
Cabağı, Wassan-Giray, *Kafkas-Rus Mücadelesi*, İstanbul 1967.
Çelik, Gülfettin, "Osmanlı Türkiye'sine XIX. Yüzyıl Sonlarında Yapılan Göçlerin Sosyo-Ekonomik Bakımdan Tahlili", *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri,* 29-31 Mayıs 1995'den Ayrı Basım, İstanbul 1996, s. ?-?.
Çuha, Nilgün, "Türkiye'de Göç Olgusu ve Eskişehir İl Merkezinde Kurulan Göçmen Mahalleleri", *Erdem*, 34, Ankara 1999, s. ?-?.
Firuzoğlu, Safarov Rafik, "Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğuna Göçler", *Osmanlı*, 4, Ankara 1999, s. ?-?.
Habiçoğlu, Bedri, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve İskânları*, İstanbul 1993.
İpek, Nedim, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler,* Trabzon 2006.
Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914),* İstanbul 2003.
Kosok, Pşimaho, *Kuzey Kafkasya- Hürriyet ve İstiklal Savaşı Tarihinden Yapraklar*, İstanbul 1960.
Ocaklı, Arzu Kılınç, "XIX. Yüzyılda İdil-Ural Bölgesinden Anadolu'ya Göçler", *Osmanlı*, 4, Ankara 1999, s. ?-?.

Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri, Yayınlayan ???, Ankara 1992.

Özbay, Özdemir, *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, Ankara 1999

Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1878),* Ankara 1997.

Saydam, Abdullah, "Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti (1856-1876)", *Osmanlı*, 4, Ankara 1999, s. ?-?.

Taşbaş, Erdal, "Nogayların Çorum'da İskan Edilmesi", *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Sempozyumu,* 23-25 Kasım 2007, Cilt III, Çorum 2008, s. ?-?.

Tavkul, Ufuk, "Kafkasya ve Çevresinde Türk Toplulukları", *Genel Türk Tarihi*, X, Ankara 2002, s. ?-?.

Ürekli, Muzaffer, "Rus Yayılması Karşısında Kırım Hanlığı ve Kafkasya", *Kafkas Araştırmaları* I, İstanbul 1988, s. ?-?.

Yılmaz, Mehmet, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası", *Osmanlı*, 4, Ankara 1999, s. ?-?.

KAFKASLAR'DAN ANADOLU'YA UZANAN BİR GÖÇ ÖYKÜSÜ: MERSİN ATLILAR KÖYÜ

Mehtap ERGENOĞLU

Giriş

Eski dönemlerden beri var olan göç hareketiyle insan toplulukları ya kendi istekleriyle ya da zorla bulundukları bölgelerden çıkarak başka yerlere geçici veya sürekli olarak yerleşmiş veya yerleştirilmişlerdir.[1] Kemal Karpat'ın da "*Asıl yerinden, ulaşılmak istenilen yere hareket*" [2] şeklinde en kısa tanımını yaptığı göç hareketinin, kendine özgü sebepleri bulunmaktadır. Coğrafî ve doğal şartların yaşanılan yerde yaşamaya devam etmeyi olumsuz kılması, devletin gelişme ve kalkınma amaçlı faaliyetleri, savaşların sonundaki anlaşmalarla yapılan nüfus mübadeleleri ya da bir devletin daha homojen bir nüfus kitlesi elde etmek amacıyla bazı grupların ve toplulukların varlığına son vermek üzere izlediği politikalar göç sebepleri arasında sayılır. Özellikle 18. yüzyılın sonlarından itibaren daha homojen bir nüfus yapısı elde etmek amacı, din ve milliyet ayrımlarını kullanarak kitle göçlerinin başlamasında etkili olmuştur.[3]

18. yüzyıldan itibaren başlayan ve 19. yüzyılda gittikçe hız kazanan siyasî nedenli zoraki göçlerde, Kafkaslardan ve Kırım'dan Anadolu'ya hemen hemen bütün Müslümanları kapsayan büyük hacimli nüfus hareketleri olmuştur.[4]

---

[1] Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, Ankara 1997, s. 1.
[2] Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914),* İstanbul 2003, s. 3.
[3] Abdullah Saydam, *age*, s. 2-7.
[4] Karpat, *age*, s. 15.

1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından Kırım ve Kafkasya'da demografik yapıyı değiştirmek amacıyla yayılmacı bir politika izleyen Rusların baskısından dolayı, bölgede yaşayan Müslüman halkın çoğunluğunun kitleler hâlinde Osmanlı topraklarına göç zorunluluğu ortaya çıkar.[5] Rusya'nın *Kafkasya politikası* ile bağlantılı olarak 1784-1790 yılları arasında başlayan, 1807-1811 Osmanlı-Rus Savaşları sırasında küçük göç hareketleriyle devam eden bu göç dalgası, 1856 tarihinde Kırım Savaşı'nın ardından ivme kazanarak hızlanır. Kafkas göçlerinin en yoğun olarak yaşandığı dönem 1858-1864 tarihleri arasındadır. Özellikle Rusların Batı Kafkasya'yı tamamen ele geçirecekleri ve buraların artık emniyetli olmadığı anlaşıldığından göç hareketinin hızlandığı ve 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar peyderpey devam ettiği bilinmektedir.[6] Kafkaslardan zorunlu olarak yapılan bu göçler Rusya'nın bölgedeki politik amaçlarını gerçekleştirmeye yönelik olduğundan tamamen kişilerin iradesi dışında yapılmıştır. Bu nedenle Çerkeslerin Kafkaslardan Anadolu'ya kitlesel göç hareketlerini ifade ederken *"sürgün"* kavramının da burada mutlaka göz önüne alınması gerekmektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğunlaşan Kafkas göçleri; Rusya'nın Kafkasya bölgesi için politik hedefleri, Osmanlı-Rus politik rekabetleri, sistemli ve bilinçli bir şekilde ilerleyen kolonyalist Rus politikası karşısında gerileyen Osmanlı politikası, Kafkasya'nın dünya politik konjonktürü ile olan ilişkisi, emperyalist devletlerin Kafkasya'ya yönelik emperyalist çıkar politikaları çerçevesinde gelişmiştir.[7]

Osmanlı Devleti gittikçe artan bu göç hareketleri karşısında her ne kadar titiz davranmış ise de göçler, devletin köklü bir değişim geçirdiği ve ekonomik açıdan sıkıntılı bir dönemine

---

[5] Abdullah Saydam, *age*, s. 63-93.

[6] Remzi Kaplan ve Cemal ile yapılan görüşme, Mersin, 12.11.2010: "Bizim köy ve Türkiye'deki diğer Çerkesler 1864 tarihine kadar Kuzey Kafkasya'da yaşıyorlardı. Çarlık Rusya'ya mağlup oldular. 1864'ten sonra Çarlık Rusya'sı asker istiyor. Madem burada oturuyorsunuz bana asker verin bana vergi verin. Veya memleketi terk edin gidin diyor."

[7] Bedri Habiçoğlu, *Kafkaslardan Anadolu'ya Göçler*, İstanbul 1993, s. 49-105.

tesadüf ettiğinden hem devletin hem de göçmenlerin iskân sırasında birtakım sorunlar yaşadığı görülmektedir. Bu nedenle göç sürecinin devletin o dönemde yaşadığı siyasal, ekonomik ve toplumsal dönüşümlerinin de göz önüne alınarak değerlendirilmesi daha sağlıklı olacaktır.

Kafkaslardan Anadolu'ya yapılan bir göç sürecinin anlatıldığı metnimizde, Çukurova bölgesine iskân ettirilen Kafkas göçmenlerinin bu süreçte yaşadıkları zorluklar ve sıkıntılar arşiv belgeleri ve diğer kaynakların yanı sıra Kafkaslardan Mersin'e uzanan yeni yaşamların öyküsü üzerinden incelenerek göçün mikro düzeyde ayrıntılarına ulaşılmasını sağlayacaktır.

Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçün Tarihsel Değerlendirilmesi

Tarih boyunca bir sınır ülkesi olan Kafkasya, Taman Yarımadası'ndan başlayıp Bakü'nün doğusunda yer alan Apşeron Burnu'na kadar uzanan Kafkas Dağları'nın kuzey ve güneyindeki sahayı kapsar. Doğusunda Hazar Denizi, batısında Karadeniz, güneyinde ise Çoruh-Arpaçay ve Aras Nehirleri bulunmaktadır.[8] Karışık dinî ve etnik bir yapıya sahip olan Kafkasya'da Çerkeslerin yoğunlaştığı bölge Kuban Nehri ile Karadeniz arasındadır.[9]

Kafkasya stratejik konumu itibarıyla en eski çağlardan bu yana birçok milletin çekim sahası olmuştur. Bölge, doğu ve kuzeyden gelip batı ve güneye giden kavimlerin ortak noktası olduğu gibi Orta Asya ve Hindistan ticaret yollarının üzerinde olmasıyla tarih boyunca doğulu ve batılı devletlerin buluşma noktası olmuştur.

---

[8] W. E. D. Allen / Paul Muratoff, *Kafkas Harekatı: 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara 1966, s. 3; Saydam, *age,* s. 14.

[9] Bedri Habiçoğlu, *age*, s. 26-46: "Azeriler, Karaçaylar, Malkarlar, Nogaylar, Kumuklar ve Karaçay-Malkar Türk topluluklarından başka Çerkesler, Abhazlar, Lezgiler gibi Müslüman, Ermeniler, Gürcüler, Svanlar ve Osetler gibi Hristiyan topluluklar da yaşamaktaydı."

Bölgenin dağlık olması ve Rusya ile Ortadoğu arasında bir köprü görevini yapması düşmanlarından kurtulmak isteyen toplulukların buraya sığınmalarına yol açmıştır. Kafkasya'nın arazi yapısı sarp ve engebeli olduğu için Ruslara karşı direniş buralarda uzun sürelidir. Bu nedenle Rusya'nın bu bölgeyi ele geçirebilmek için büyük bir zaman ve güç harcadığı görülür. Rusların Kafkasya'yı ele geçirdikten sonra Kafkas halkını ovalara indirerek Rus ve Kozak köylerine yerleştirmek istemelerinin asıl nedeni de onları daha kolay kontrol altına almak hatta uzun süreçte asimile etmektir.[10]

Kuzeybatı Kafkasya'nın Azak ve Karadeniz sahilleri ile bu sahillere yakın step ve dağlık bölge ahalisinden kaynaklarda *Çerkes* olarak bahsedilmektedir. Kabardeyler, Besleneyler, Kemirguvey (Temirgoy-Çemguyler), Şapsığlar, Janeler, Natkhaçlar, Ubıhlar, Abhazlar, Bjedug ve Mahuşlar başlıca Çerkes kabilelerindendir. Çerkeslerin nüfusları hakkında verilen rakamlar ise 400.000 ile 1.500.000 arasında değişmektedir.[11]

Kafkas halkından olan Çerkeslerin Kafkasya'daki yurtlarına ne zaman geldikleri tam olarak bilinmemekle birlikte MÖ 6. yüzyılda Karadeniz'in doğu sahillerini işgal ettikleri tahmin edilmektedir. Çerkesler eski tarihlerden beri bu bölgede geniş bir alana yayılarak 19. yüzyıl ortalarında Rusların bölgeyi işgallerine kadar Kafkasya'nın kuzeybatısındaki birçok yerleri ve Kuban Havzası'nı ellerinde tutmuşlardır. MS 6. yüzyılda Bizans'a tabi olan Çerkes kabilelerinden Abazalar 8. yüzyılın ortalarında Hazar Türklerinin yardımı ile bağımsızlıklarını kazanırlar.[12] Bölgede 10. yüzyıla kadar hâkimiyetlerini sürdüren Hazarlar, Kafkasya

---

[10] Habiçoğlu, *age,* s. 22-23.
[11] Habiçoğlu, *age*, s. 26.
[12] Hayati Bice, *Kafkaslar'dan Anadoluya Göçler*, Ankara 1991, s. 30: "Tarihte Kafkas halkı ile Türklerin karşılaşması M.Ö. 4. yüzyıla kadar gitmektedir. Bölge bir geçiş noktası olduğundan Hunlar, Peçenekler, Kumanlar, Avarlar gibi Avrupa'ya yönelen Türk boyları burada izler bırakmışlardır. Bölgede yaşayan Karaçay-Balkar, Kumuk ve Nogayların da Türk kökenli olduğu bilinmektedir."; Mirza Bala, "Çerkesler", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3, 1986, s. 375-376: "Rus kaynakları 400 kadar Çerkes'in göç ettiğini söylerken Çerkes kaynaklarında bu rakam 1.500.000'e çıkmaktadır. Şemseddin Sami'nin verdiği bilgilerden de Kafkasya'da 460.000 Çerkes'in kaldığı anlaşılmaktadır."

halkının büyük bir kısmını yönetimleri altında birleştirirler. Kafkasya'da 7. yüzyıldan itibaren başlayan Arap-Hazar hâkimiyet mücadelesi 11. yüzyılda Büyük Selçuklu Devleti'nin burayı ele geçirmesiyle son bulur. 14. yüzyıla gelindiğinde ise batıya yönelen Timur ordularının Kafkasya'yı bir süre ellerinde bulundurdukları görülür.

Çerkeslerin Ruslarla ilk karşılaşmaları ise 10. yüzyıla rastlar. Kiev prensleriyle küçük çatışmalarla başlayan ve 16. yüzyılın ilk yarısında Kırım hanlarına karşı kurulan ittifakla şekil değiştiren Çerkes-Rus ilişkileri,[13] Rusların Hazar Denizi yolu ile Terek Irmağı civarında kaleler inşa ettirmesinin ardından bunun, Çerkesistan'ın işgaline sebebiyet verebileceği düşüncesiyle yeniden savaş şekline dönüşür.[14]

Kafkasların Osmanlı Devleti ile bağlantıları ise önceleri Kırım Hanlığı aracılığıyla iken 16. yüzyıldan itibaren doğrudan doğruya bir hâl almıştır.[15] Fatih'in 1475 tarihinde Kefe'yi Cenevizlilerden almasıyla Karadeniz tamamen Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.[16] Her ne kadar Batı Kafkasya Osmanlı idaresinde olmuşsa da Kafkaslıların ihtiyaç, karakter ve geçmişleri göz önünde tutularak onlara tam manasıyla otonomi verilmiştir. Bu nedenle Osmanlıların neredeyse 18. yüzyılın sonlarına kadar bu bölgeyle ilgilenmedikleri görülür. Hatta bu bölgede İslamiyet'in yayılması ve diğer ilişkilerin yürütülmesi de Kırım Hanlığı aracılığıyla olmuştur.

---

[13] Rahmi Tuna, "Çerkeslerin Kafkasya'dan Göçü", *İstanbul Kafkas Kültür Derneği Konferansları,* No. 3, 1977, s. 122-123: "Çerkes-Rus ilişkileri 1552 tarihinde Kırım Hanlarının saldırılarına karşı kurulan ittifakla yakınlaşır. Çar İvan'la Kabardey bölgesinde yapılan antlaşmaya göre; Rusya Çerkesleri Kırımlılara ve Osmanlılara karşı desteklemeye söz vermiştir."

[14] Bala, agm, s. 381; Kadircan Kaflı, *Şimalî Kafkasya*, İstanbul 1942, s. 75: "Ruslar tarafından kaleler yapılması hem Osmanlı devleti hem de Kabardey beyleri tarafından iyi karşılanmadı. Özellikle Kabardey beyleri kalelerin yapıldığı yerlerin otlakları olduğunu ve aynı zamanda buralara esirlerin saklandıklarını ileri sürerek Ruslardan bu haksızlığın düzeltilmesini istediler. Ancak durum düzelmeyince uzun bir mücadele sürecine başladılar."

[15] Bice, *age*, s. 30-31.

[16] Tuna, agm, s. 118: "Aynı tarihlerde Kırım, Osmanlı nüfuzunu kabul etmekle, içişlerinde bağımsız dış işlerinde Osmanlılara bağlı hanları Osmanlı Devleti tarafından atanan bir devlet durumuna gelmiştir."

Kuzey Kafkasya'nın siyasî ve ekonomik bir mücadele alanı hâlini alması 15. yüzyılın son çeyreğine rastlar ve 18. yüzyıldan itibaren de bölgede Avrupalı devletlerin, Rusya'nın ve Osmanlı Devleti'nin çıkar çatışmalarına dayanan mücadeleler ve ittifaklar gözlemlenir.[17] Bir kara ülkesi olan Rusya'nın Kafkasya politikasının temelini, sınırlarını batıya genişletme ve kendisine açık kapı sağlayacak denizlere ulaşma düşüncesi oluşturmaktaydı ve Kafkasya stratejik konumuyla Rusya'ya bu olanağı sağlayabilirdi. Bunun yanında Osmanlı Devleti'nin doğuya doğru yayılma çabaları da Rusların Kafkas politikaları açısından önemlidir. Rusya, Osmanlı Devletinin Kazan hanları ile birleşerek doğuya, Orta Asya'ya doğru yayılmalarını istememektedir ve bunun gerçekleşmemesi için de çaba harcamaktadır.[18]

Rusya 1721'de imparatorluğunu ilan ettikten sonra sıcak denizlere inme hedefinden kaynaklanan yayılmacı politikaları çerçevesinde Kafkasya coğrafyasında Osmanlı Devleti ile karşı karşıya gelmiştir. Rusların 1739'da imzalanan Belgrad Antlaşması'na rağmen Kafkasya'nın iç taraflarına girmeye ve buralara Kozak ve Rus köylülerini yerleştirmeye başladıkları görülür.[19] Osmanlı Devleti ile Çerkeslerin ilişkilerinin gelişmesi de bu döneme rastlar. Osmanlı Devleti buradaki nüfuzunu özellikle İslamiyet yoluyla artırmaya çalışmıştır. Kırım

---

[17] Tuna, agm, s. 128-130: "İngilizlerin sömürgecilik çıkarları için Rusya'nın önünde Sırbistan, Bulgaristan, Romanya ve Kafkasya gibi tampon devletler oluşturması gerekliydi. Stratejik ve ticari açıdan İngiltere'nin deniz yolunun doğu ucunu oluşturan Kafkasya'ya hakim olan devlet Hindistan'a kadar uzanan deniz yolunu kontrolü altına almış olacaktı. Bu nedenle İngiltere Rusya'nın Karadeniz'e doğru genişlemesini kendi ticarî güvenliği açısından tehlikeli görmüştür. Bu nedenle 1829'dan sonra bu amaç için Kafkasya ve Kafkas halkını kullanmaya başlamışlardır. 1853-1856 döneminde de yine aynı politikalarını yürütmekle birlikte İngiliz-Fransız çıkar çatışmaları Kafkas bölgesinde Rusya'nın işine yaradı. Kafkaslılarla Rusya'nın uzlaşma olanakları olmadığı gibi göçün zorunlu olarak yapılması sonucunu da doğurmuştur."

[18] Tuna, a.g.m s. 123.

[19] Ufuk Tavkul, *Karaçay-Malkar Destanları*, Ankara 2004, s. 34: "Ruslar Çerkes kabilelerinin batı Kafkasya'dan kitleler halinde göç etmeye başlamasından itibaren buralara Kozakları yerleştirmeye başlayarak bölgenin Ruslaşması ve Hristiyanlaşmasında etkili olmuşlardır [...] Kafkasya'daki Rus kökenli Hristiyan unsurları Türk kökenli Kazaklardan ayırmak için *Kozak* ya da *Kossak* tabiri kullanılmıştır."

Hanlığı'nın da etkisiyle 16. yüzyıldan itibaren İslamiyet'i kabul etmeye başlayan Çerkeslerin 19. yüzyılda Rus işgaline karşı din duygusuyla hareket ettikleri ve İslamiyet'in, Çerkesler ve Kuzeydoğu Kafkaslar'daki diğer Müslümanlar arasında ortak bir kimliğin oluşmasında önemli rol oynadığı görülür.[20]

Kafkasya'nın kaderinde 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'nın önemi büyüktür. Osmanlılar bu savaştan sonra önemli bir savunma mevkileri olan Anapa ve Poti'nin[21] elden çıkmasıyla Batı Karadeniz sahillerinin kontrolünü kaybederler ve bu dönemde Rusya ile sorun yaşamamak için Kafkasya ile ilişkilerini kesmek zorunda kalırlar.

Kırım Savaşı'nda İngiltere, Fransa, Avusturya ve Osmanlı Devleti'nin birlikte hareket etmesi Rusları batıya doğru ilerlemekten vazgeçirmiştir. Rusya'nın amacı ülkesindeki bütün insanları tek bir devlet, tek bir millet, tek bir din etrafında yani Çarlık ve Ortodoks çatısı altında birleştirmekti. Bu çerçevede Rusya, *Panslavizm* adını verdiği politikasıyla Kırım ve Kafkasya'daki halka kimliklerini kaybettirerek onları Ruslaştırma çabası içine girdi. Merkezî otoritenin Kafkas toplumlarına kabul ettirilmeye çalışılması Kafkas-Rus mücadelesinin daha da şiddetlenmesine yol açmıştır. Şeyh Şamil'in yakalanmasının ardından bölge halkının Çar ile barış istemelerine rağmen sürgüne mecbur edildikleri görülür.[22] Şeyh

---

[20] Karpat, *age*, s. 109; Saydam, age, s. 36-37: "Osmanlı Devleti Kırım'ın kaybedilmesinin ardından doğu sınırları için önem arzeden Kafkasya üzerindeki dikkatini yoğunlaştırmıştı. Osmanlı devleti bu bağlamda Rusya'ya karşı Asya'daki topraklarını korumak üzere Kafkasya'yı bir sınır ülkesi şeklinde düşünerek, Çerkesleri devlete bağlı bir topluluk haline getirme politikası izlemiştir. Osmanlı devlet görevlilerinin bu kapsamda yaptıkları çalışmalar sonucunda bölgede islamiyetin büyük ölçüde yayıldığı ve hatta Müslümanlar arasında birleştirici bir unsur rolü oynadığı görülür."

[21]"Anadolu semtindeki hudûdumuz Anapa ve Faş ve Ahıska ve Acara ve Ahilkelek kal'alarının Rusya devletine izafesiyle ile'l-ebed te'mîn olunmuş ve Devlet-i 'aliyye ile olan mu'âhedât-ı sâbıkamız eski kuvvetlerinde ibka ve tasdik kılınmış ve mesârif-i seferiyye ve teb'amızın isâbet eden zarar ve ziyanlarının tazmînât-ı sahîhası te'mîn olunmuş". Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi,* Cilt I-II, İstanbul 1999, s. 498.

[22] "Kafkas halkları Rusya'ya karşı direnirken en büyük gücü İslam dininde bulmuşlardır. Bu felsefeden doğan müridizm hareketi de Kırım savaşının

Şamil'in Ruslara karşı direnişinin 1859'da sona ermesiyle[23] Çarlık idaresi, Kafkasları güvenli bir bölge hâline getirmek amacıyla Çerkesleri Kuban Ovası'na yerleştirme ya da Hristiyanlaştırma girişiminde bulunmuştur.[24] Bu nedenle Kafkasya'daki Müslüman halklar, bulundukları ülkelerdeki siyasî şartların varlıklarını tehdit edici unsur şeklinde gelişme göstermesiyle göç etmek zorunda bırakılır.[25]

Kafkas-Rus savaşlarının başlangıcından beri Kafkasya'yı bağımsız bir toplum olarak görmeyen ve Kafkas halklarını da vatandaş olarak nitelendiren Rusya, Kafkas savaşlarını bir iç sorun şeklinde gösterip asilerin itaat altına alınması ve asayişin sağlanması şekline dönüştürmüştür. Çarlık Rusya'sının Kafkasya'daki göç politikasında farklılıklar bulunmaktadır. Dağıstanlıları, Çeçenleri ve kıyı Abhazlarını başka bir yere veyahut Osmanlı Devleti'ne göçe zorlamadıkları, yalnızca itaat altına almakla yetindikleri görülür. Buna karşın diğer Kafkas halklarına ve dağlık Abhazlara karşı tutumları daha farklı olmuştur.[26] Kafkasya'nın arazi yapısı dağlık olduğundan Rus saldırılarına karşı buralarda direniş uzun süreli ve şiddetli olduğundan, Rusların Kafkasya'yı ele geçirmelerinden sonra

---

ardından son bulmuştur. Kafkas toplumu özellikle Rus-Kafkas savaşlarında dinî nitelikleri kullanarak Ruslara karşı savaşmaya büyük bir potansiyel oluşturmuşlardır." Saydam, *age*, s. 47.

[23] "Kırım Harbi Paris mu'âhedesine bağlanınca Rular Kafkasya işini artık bitirmeğe, bu uğurda bütün kudretlerini kullanmağa karar verdiler. 1857'de her taraftan dağlara tecavüz başladı. Şamil Dağıstan alimlerinin ısrar ve fetvaları üzerine Ruslar'la müzakereyi kabul etti." Kaflı, *age*, s. 111-113.

[24] Karpat, *age*, s. 15.

[25] Remzi Kaplan ve Cemal ile yapılan görüşme, Mersin, 12.11.2010: "Şeyh Şamil ilk gerilla savaşını başlatan kendisi. O zamanki Osmanlı padişahı olan Abdülaziz'e heyet gönderiyor. Çoluk çocuk aç. Ben asker, silah istemiyorum, biz dağlarda kaldık, gıda istiyoruz. Bize yardım et burayı Osmanlı topraklarına katalım diyor. Sultan Aziz yardım edemiyor veya etmiyor, bilemiyorum onu. Biliyorsunuz bu dönem Osmanlı'nın zayıf yanlarıydı. Yardım gelmeyince Şeyh Şamil esir düşüyor, kesinlikle teslim olmuyor. Bizde kesinlikle teslim olmak yok, Rus Çar'ına esir düşüyor. Sene 1864. Ondan sonra Şeyh Şamil avanesiyle İstanbul'a geliyor. Onu Sultan Aziz karşılıyor ama, önce yardım etmedi neye yarar. 1864'ten sonra Çarlık Rusya'sı asker istiyor. Madem burada oturuyorsunuz bana asker verin bana vergi verin. Veya memleketi terk edin gidin diyor. Rusya daha önce de onları dağdan indirip verimsiz topraklara oturtmak istiyor."

[26] Habicoğlu; *age*, s. 63.

buralarda yaşayan kabileleri ovalara indirmek istemelerinin asıl nedeni onları daha kolay kontrol etmek istemeleridir. Bu nedenle ya onları tamamıyla kontrol altına alabilecekleri ovalık bölgelere yerleştirmeyi ya da göçe zorlayarak onlardan tamamen kurtulmayı düşünmüşlerdir. Aynı zamanda 1861'de Rusya'da serfliğin kaldırılmasıyla yeni köylüler için toprağa ihtiyaç olması da Kafkasya'daki kolonizasyon hareketlerinin hızlanmasında etkilidir. Kuban Nehri'nin verimsiz kuzey tarafına yerleştirilmeye zorlanan Kafkas halkının boşalttığı yerlere Rus ve Kozakların yerleştirilmesi politikası Kafkasya'da yaygın bir şekilde uygulanmıştır.[27] Görüldüğü üzere Rus yayılmacılığı Ruslaşmayı reddeden Kafkas halkını, uyguladıkları sürgün politikası ile onlara yaşam alanı tanımayarak göçe zorluyorlardı.

Osmanlı Devleti özellikle 19. yüzyılda Rus politikası karşısında gittikçe zayıf duruma düştüğünden Rusya ile olabildiğince iyi geçinmenin yollarını aramış, onları herhangi bir savaş durumuna tahrik etmemek için çok dikkatli davranmaya çalışmıştır. Hatta Kafkas halkının Ruslara karşı yardım çağrısına bile cevap veremediği görülür.[28]

"O esnâda Çerkes kabîleleri ümerâsından bir takım kesân Trabzon'a gelib valî paşaya i'tâ eyledikleri varakada Rusyalının ta'addiyâtından bahisle bundan böyle haklarında mu'âvenet olunmaz ve hâlleriyle bırakılır ise az vakitde cümleten mahv ve perişân olacaklarını ve isimlerini ta'dâd ettdikleri mevâki'-i müte'addide palanga ve kal'a gibi ishihkâmât yapılmasını ve top ve mühimmât gönderilmesini ve Çerkezistan'ın idâresi içün bir nizâm ve usûl ittihâz kılınmasını istirhâm eylemiş ve ellialtmış yıldan beri vukû' bulan zâyi'âtlarının defterini bi't-takdîm vâki' olan ibrâmlarına mebnî merkûmlar sefîneye irkâben Der-sâ'adete i'zâm kılınmış olduğunu Trabzon vâlisi inhâ eylemişdir. Merkûmlar İstanbul'da bir müddet tavakkufdan sonra matlûblarına muvâfık cevâba dest-res olamayarak me'yûsen

[27] Habiçoğlu, *age*, s. 64-65.
[28] Habiçoğlu, *age*, s. 110.

'avdet eylemişlerdir. Rusyalıyı ürkütmemek içün müsâmaha olunmuşdur."[29]

1864 tarihinden itibaren Osmanlı Devleti'ne göç etmekten başka seçenekleri kalmayan Çerkesler, 21 Mayıs 1864'ü büyük sürgün yılı olarak kabul ederler. Bu tarihten itibaren Çerkes kabilelerinin büyük bir çoğunluğu zorla Osmanlı topraklarına göç ettirilmiştir. Artık umutları tükenen Kafkas halkı, kendilerine tanınan süre içinde hiçbir sağlık önlemi alınmadan, varını yoğunu terk ederek daha yola çıkmadan açlık ve sefaletten kırılarak Karadeniz limanlarına yığılırlar.[30] Aslında bu tarihten önce de Osmanlı Devleti'ne peyderpey göçler olmuştu. Ancak bu tarihte Kafkas halkının direnişi sona erdiğinden göç, bir mecburiyet şeklini almış ve özellikle 1864'ten sonra hızlanarak 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar yoğun bir şekilde devam etmiştir. Göçün ilk dönemlerde yalnızca 40.000 ila 50.000 arasında Çerkesin kademeli olarak gelmesi beklenirken 1858-1864 arası bu rakam 400.000'e fırlamıştır.[31]

Kaynaklarda Kafkasya'dan gelen göçmen sayısı farklılıklar göstermektedir.[32] Bazı kaynaklar bu sayının 1864 tarihinde

---

[29] A. Lütfi Efendi, *age*, Cilt 1, s. 92.

[30] Remzi Kaplan ve Cemal ile yapılan görüşme, Mersin, 12.11.2010: "İlk göç Batum'dan başladı. Batum o zaman Osmanlı'nın elindeydi. Batum'da o zaman 25 tane Çerkes ölmüş, açlık, hastalık. Batum'da çok kırıldık. Bunu Türk tarihçiler de İngiliz tarihçiler de aynı yazıyor, birbirini tutuyor. Oradan gelenler de aynı şekilde anlatıyorlar, dinledim onlardan. Soçi vardı, orası da Abazaların yurdu idi. Bir kısmı da Soçi limanından geldi. Ama Soçi Çar'ın elinde idi."

[31] Karpat, *age*, s. 110.

[32] "1858-1864 tarihleri arasında göç edenlerin sayısı 200.000 ile 1.500.000 arasında değişmektedir. Ceride-i Havadis'te yer alan bir bilgiye göre 13 Ekim 1861 tarihine kadar Kafkasya'dan gelenler 147.000 kişidir. Başka bir gazete haberinde ise 14 Şubat 1862'ye kadar Kırım, Dağıstan ve Çerkes muhacirlerinin sayısının 255. 414 kişi olduğu belirtilmektedir. Sadrazam Ali Paşa'nın Ağustos 1864'te padişaha verdiği raporda da 1855'ten beri Osmanlı topraklarına 595.000 kişinin göç ettiği söylenmektedir. Bunlardan 312.000'i 1864 göçünden önce, 283.000'i ise 1864'ün Ağustosuna kadar göç etmiştir. Ayrıca bunların bir kısmını da Kırım'dan gelenler oluşturmaktadır. Ve sonbahar sonuna kadar bu rakam 350.000'e çıkmıştır. 1865'ten 1907'ye kadar Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına 165.000 kişi göç etmiştir. Görüldüğü üzere 1855-1907 tarihleri arasında Osmanlı topraklarına 600.000'nin üzerinde Kafkas göçmeni gelmiştir." Habiçoğlu, *age*, s. 70-73; "1864 bahar aylarında göç eden Kafkas halkının sayısı 400.000'e ulaşmıştı. Diğer bir kaynakta ise 70.000

400.000'e ulaştığını söylerken bazılarında da bu rakam 700.000'e çıkmaktadır. 1866 yılına kadar ölümlere rağmen 1.000.000'a ulaşan oran kimi kaynaklarda 1.200.000'i bulmaktadır. Ancak bu rakamların deniz yoluyla gelenleri kapsadığını, kara yoluyla gelenlerin istatistiklere geçmediğini de unutmamak gerekir. Bilindiği gibi, deniz yolunun yanı sıra Kars, Ardahan ve Batum taraflarına kara yoluyla göçler olmuştur. Bu bölgelere yerleşen göçmenlerin çoğunluğunun 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından Anadolu'nun iç kesimlerine kaydıkları görülür.[33] Karpat'a göre 1864-1879 arası yaklaşık 2 milyon Çerkesin Osmanlı topraklarına göç ettiği, ancak bunlardan yalnızca 1.500.000'inin hayatta kaldığı akla yatkın görülmektedir. Karpat çeşitli kaynaklardaki verilere göre 1881 ila 1914 arasında da yaklaşık yarım milyon Çerkesin Osmanlı topraklarına göç ettiğini söylemektedir.[34]

Osmanlı Devleti, içinde bulunduğu şartların olumsuzluğuna rağmen Kafkas göçmenlerini kabul etmiş ve iskân bölgelerine yerleştirene kadar her türlü sorunlarıyla ilgilenmiştir.[35]

---

kişinin Rusların isteğine uygun olarak *Kuban* havzasına yerleşmeyi kabul ettikleri 250.000 kişinin ise Osmanlı topraklarına göç ettiği ve bu rakamın 1858-1865 yılları arasında 493.000'ne ulaştığı belirtilmektedir. 19 Mayıs 1864 tarihli *St. Petersburg Jurnali* gazetesinde yayınlanan bir yazıda da Kafkas direniş hareketinin sonlandırıldığı, Kafkasyalıların kendi isteğiyle Osmanlı devletinin propagandasına kanarak Rusların istemedikleri halde göç ettikleri Mart 1864'te toplam 80.000 kişinin *Anapa ve Novorosisk'te* Osmanlı devletine gitmek üzere gemi bekledikleri söylenmektedir. 1860'lı yıllarda Osmanlı topraklarına iskân edilen Kafkas göçmenlerin sayısı tahmini olarak 700.000 ile 1.000.000 arasındadır. Osmanlı devletindeki nüfus yapılanmasını inceleyen *Ubicini* ise 1864 Osmanlı topraklarına göç eden Kafkasyalı sayısının 700 bine ulaştığı yüksek ölüm oranları da düşünüldüğünde bu rakamın 1866 yılında 1.000.000'na ulaştığı belirtilmektedir. Diğer bir araştırmacı *Pinson* da 1860'lı yılların ilk yarısında Kuzey-doğu Kafkasya'dan göç edenlerin sayısının 522.000 olduğu söylenmektedir. Berže ise 1858-1866 periyodunda göç edenlerin sayısını 493.194 olarak verir. Ancak verilen bu bilginin Rus resmî makamların bilgisi dahilinde göç edenleri yansıttığından tam olarak göç eden sayısını vermemektedir. '*Çarlık ve Sovyet dönemlerinde Kafkasya nüfusu*' adlı bir çalışma yapan V.A. Sarfyan ise göç edenlerin sayısını 2.000.000 olarak vermektedir." Hayati Bice, *age*, s. 48-51.

[33] Erzurum'a gelen göçmenler buradan Hakkari, Sivas, Diyarbakır, Elazığ, Bitlis ve Van taraflarına yerleştirilmiştir.

[34] Karpat, *age*, s. 110-112.

[35] "Emlâk-ı hümâyûn'dan ma'dûd olan Çifteler Çiftliği'ne o esnâda iskân olunan kırk hâne nufûs-ı Çerâkisenin zarûret ve fakr-i hâllerine merhameten esbâb-ı

Çerkeslerin Osmanlı topraklarına göçünde bir takım faktörlerin etkili olduğu görülür. Özellikle Kafkas göçmenlerin Müslüman olmaları Osmanlı topraklarına göçte önemli bir unsurdur. Osmanlı Sultanı'nın bütün Müslümanların Halife'si olması ve Osmanlı siyasal düzeninin gerektirdiği belli bir hukuksal düzene yakınlıkları Kafkas halkının Osmanlı topraklarına yönelmelerinde etken olmuştur. Ayrıca Müslümanların lideri olan Halife'nin bunu kabul etmemesi de mümkün değildi. Aksi takdirde Halife'ye olan bağlılık ve itaat sona erebilirdi.[36]

Göçmenlerin Osmanlı topraklarına iskânları sırasında her ne kadar sorunlar yaşanmışsa da bir takım olumlu yönlerini de yadsımamak gerekir. Devletin, özellikle nüfus ve geniş toprakları tarıma açma sorununa çözüm getirdiği görülür -Salgın hastalıklar, savaşlar ve toprak kaybı devletin Müslüman nüfus oranının giderek düşmesine yol açmıştı.- Bu nedenle göçmenlerin iskânında Müslüman nüfus yoğunluğunun az olduğu yerler tercih edilmiştir. Geniş mîrî arazilere yerleştirilen göçmenler, üretim faaliyetlerinin artırılması hususunda etkili oldukları gibi Osmanlı ordusunda da önemli bir unsur olmuşlardır.[37]

Anadolu'ya Yapılan Göçler: Mersin Atlılar Köyünün Kuruluşu

Kırım Savaşı'nın ardından bölgede göç hareketinin yoğunlaşması Osmanlı hükümeti açısından önemli bir sorun hâline gelmiştir. İlk başlarda 40.000-50.000 arası düşünülen

---

zirâ'at ve harâsetlerine sarf olunmak üzere i'tâsı irâde buyurulan elli bin guruşun Karahisar mutasarrıfı ile Eskişehir mütesellimi taraflarından ve temettu'ât-ı zâtiyyelerinden münâsafaten îfâsıyla hazîne-i, celîleye ve fukarâya bâr olunmaması emr ü fermân buyuruldu. 'ilâve: Ahâlî-i Kafkasyâ'nın muhâcerete mecbûriyyetleri daha ol vakitden başlamıştır." Ahmet Lütfî Efendi, *age*, Cilt 6-7-8, s. 1044-1045; Remzi Kaplan ve Cemal ile yapılan görüşme, Mersin, 12.11.2010: "Osmanlı bize toprak verdi, kucak açtı. Bunları inkâr edemeyiz."

[36] Saydam, *age*, s. 96.

[37] Remzi Kaplan ve Cemal ile yapılan görüşme, Mersin, 12.11.2010: "Dedem bizim köyden Balkan harbine 24 kişinin gittiğini söyler. Osmanlıya geldikleri zaman kıymet verdiler, yer verdiler yurt verdiler eee harp olduğunda da tabiki, gideceklerdi, kıymetli bir göçmenlerdi."

göçmen sayısının giderek artması ve Rusya'nın Osmanlı hükümetine göçmenleri kendi sınırlarının hayli ötesine yerleştirilmesi hususundaki ısrarları, devleti güç durumda bırakan nedenler arasındadır.[38]

Göçmenlerin Osmanlı'nın Anadolu, Rumeli ve Arabistan'daki topraklarına yerleştirildikleri arşiv kaynaklarından da anlaşılmaktadır.[39] 1863-1865 tarihleri arasında Rumeli taraflarında önce Kuzey ve Orta Dobruca'da Tulça, Babadağ ve Boğazköy ve Köstence'ye; sonra da Varna ve Rusçuk, Nicopolis, Vidin, Silistre, Şumnu Niş ve Sofya çevresine; Makedonya ve Trakya çevresinde ise Selanik, Serez ve Larissa çevresine yerleştirilen Çerkeslerin, Anadolu'da Diyarbakır, Mardin, Adapazarı, Erzurum, Çorum, Çankırı, Bursa, Eskişehir, Adana ve devletin Arabistan topraklarında da Suriye, Ürdün ve Filistin'e yerleştirildikleri bilinmektedir.[40]

Göçün ilk dönemlerinde iskân ve diğer işlerle görevli bir kurumun olmayışı iskân işlerinin merkezden gelen emirler doğrultusunda idarî organlar tarafından yapılmasını zorunlu kılmıştır. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren göç eden nüfusun artması nedeniyle muhacirlerin iskân ve diğer ihtiyaçlarıyla bu dönemde oluşturulan *Şehremaneti ve Ticaret Nezareti* ilgilenmiştir. İstanbul'a gemilerle gelen göçmenlerin[41] sevk edilecekleri yerlerin belirlenmesi, fakir olanlara nakil ücretlerinin verilmesi, yevmiye, yiyecek ve diğer ihtiyaçların karşılanması Şehremaneti tarafından yapılmıştır.[42]

---

[38] Remzi Kaplan ve Cemal ile yapılan görüşme, Mersin, 12.11.2010: "Sultan Hamid bize Çerkeslere iyi davrandı. Ama şöyle. Bizi bir bölgeye değil de her yere dağıttılar. Bu da artık asimilasyon mudur nedir. O zamanki siyaset böyle gerektiriyormuş, Çarı rahatsız ettiler ya. Osmanlı da hepsi bir arada olmasın istedi. Dağıttıysa da Osmanlı bize toprak verdi, kucak açtı. Bunları inkar edemeyiz."

[39] BOA, A.MKT.NZD., 293/934 (Rebî'ü'l-evvel 1276-Eylül-Ekim 1859).

[40] Karpat, *age*, s. 112-113.

[41] BOA, A.MKT.NZD., 293/93 (1276-1859): "Der-sa'âdete gelmiş olan Çerkes ve Nogay muhâcirleri üç bin yedi yüz yetmiş dokuz nüfûsa bâliğ olub"

[42] BOA, A.MKT.NZD., 300/10 (1276-1859): "Sinop ve civarında bulunan karye ve kasabalarda ikameleriyle emsalleri misillü yevmiyelerinin i'tâsı ve Nogay takımının dahi Konya ve Adana taraflarına gönderilmek üzere buraya celbleri içün Emânet-i behiyyeleri ma'rifetiyle Hazîne-i Hassa Kumpanya vapurlarından

Ancak göç hareketliliğin sürekli ivme kazanması ve Şehremaneti'nin işlerinin çok yoğun olması yalnızca göçmen sorunlarıyla ilgilenecek bir komisyonun oluşturulmasını gündeme getirmiş ve 5 Ocak 1860 tarihinden itibaren iskân işleri *Muhacirin Komisyonu* tarafından yürütülmeye ve denetlenmeye başlanmıştır. Bu çerçevede iskân işlerinin düzenli ve hızlı bir şeklinde yürütülmesi için *Muhacirin Komisyonu* tarafından vilayetlerde iskân memurlarının görevlendirildiği görülür.[43] Bu bağlamda Adana eyaletinde iskân edilecek Kırım ve Kafkas göçmenleri için inceleme yapmak üzere Çukurova bölgesine gönderilen Tevfik Bey'in hazırladığı rapor, devletin bu bölgede iskân konusunda vereceği kararda etkili olmuştur. Adana eyaletinin arazi ve nüfusu hakkında ayrıntılı bilgi veren Tevfik Bey'e göre bölgenin hem nüfus yoğunluğu açısından azlığı hem de geniş tarım arazilerine sahip olması, göçmenlerin bu topraklara yerleştirilmesini kolaylaştıracaktır.[44] Raporda göçmenlerin yerleştirilmesi hususunda, Adana vilayetinin tarımsal verimliliği kadar demografik yapısının uygunluğu da göz önüne alınmıştır.[45] Ayrıca göçmenlerin Çukurova taraflarına daha önceden gelmiş olan akrabalarının yanına yerleşmek istemeleri de bölgeye iskân edilmelerinde etkendir.[46] Aynı

---

münâsib bir iki vapurun hemen ta'yîn"; BOA, A.MKT.NZD., 292 /43 (1276-1859): "Şehremâneti behiyyesine, ma'lûm-ı vâlâları buyurulduğu üzere mâh-ı şerîfin onundan yirmi dokuzuncu gününe kadar vürûd etmiş olan Çerkes ve Nogay muhâcirlerinden üç yüz seksen beş hâne ve iki bin üç yüz yetmiş beş nüfûsdan 'ibâret olan Nogay takımının hemşehrileri misillü Adana'ya"; BOA, A.MKT.NZD., 293 /93 (1276-1859); BOA, A.MKT.NZD., 288/14.

[43] BOA, A.MKT.NZD., 348/2 (1277-1860); BOA, A.MKT.MHM., 208/81 (1277-1860); BOA, A.MKT.NZD., 207/77 (1277-1860): "Adana'da meskûn olan Nogay muhâcirleri hakkında ne vechle hıdmet ve mu'âvenet-i lâzıme icrâ olunmakta olduğu ifâdesine dâ'ir Cebel-i Kozan Kâ'im-makâmlık ve müdürlükleri cânibinden gelen iki kıt'a mazbatanın gönderildiği"; BOA, A.MKT.NZD.; 325/69(1277-1860).

[44] Fatih Karayandı, *Ceyhan ve Yöresindeki Kırım Tatarları ve Nogaylar*, Ceyhan Belediyesi Kültür Hizmetleri, Adana 2006, s. 23.

[45] BOA, A.MKT.NZD., 292/43 (1276-1859).

[46] BOA, A.MKT.MHM., 178/68 (13 Ş 1276-6 Mart 1860): "Der-sa'âdetde bulunan Çerâkise ve Nogay muhâcirlerinin Adana eyâleti'nde iskân olunmaları arzûsunda bulunub bunların mukaddemen hicret edib eyâlet-i merkûmede tavattun etmiş bir tâkım hemşehrilerinin olduğuna ve eyâlet-i merkûme dâhilinde ise iskân-ı ahâliye elverişli ve münâsib hâlî yerler bulunduğuna binâ'en".

zamanda 1878 Berlin Kongresi'nin ardından Balkanlarda yerleştirilmiş olan Çerkes göçmenlerin Çukurova bölgesine nakledildikleri de bilinmektedir. Bu çerçevede Adana'ya da 25.000 Kafkas göçmeni yerleştirilmiştir.[47]

"İrâde-i seniyye ile me'mûr edildiğim üzere, Adana Eyâleti'ne bağlı vilâyetlerin, anlayabildiğim ve öğrenebildiğim durumlarını 'arz ve beyâna cesâret eyledim. Adı geçen eyâlet dört sancâktan 'ibârettir. Adana, Tarsus, Aziz (Üzeyir), Karaisalı. Çukurova adlı büyük yerin havası fazla sıcaktır. Arâzisinin büyüklüğü 2.790.000 dönümdür. Bu arâzi gayet münbit ve mahsûldârdır. Her yerinde bir kilesinin kırk kileye kadar mahsûl alınabilen mutenâ yerdir. Arâzinin muhtelif yerlerinde çaylar ve pınarlar akmaktadır"

Kafkas göçmenlerinin *Taman, Tuapse, Anapa, Tsemez, Soçi, Anapa, Sohum, Batum* Limanlarından Osmanlı Devleti'nin *İstanbul, Samsun, Sinop, İskenderun, Varna, Köstence, Mersin* gibi limanlarına[48] ve oradan da iskân yerlerine uzanan zorunlu ve zorlu yolculuklarında limanlarda bekleme süresinin uzun olması, yetersiz ulaşım koşulları, açlık ve sefalet kitle hâlinde ölümleri de beraberinde getirmiştir.[49] Soçi Limanı'ndan Mersin Limanı'na doğru yola çıkan bir grubun bu nedenlerden dolayı hayli kayıp verdiği Kafkas göçmeni Habibe Şahin'in ve Remzi Kaplan'ın sözlerinden anlaşılmaktadır.

"Kafkasya'dan oradan gelirken denizden gelmişler bir hengamede. Kimi gelirken, kimi yolda hastalanmış, ölmüş denize

---

[47] Arsen Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet ve İktidar sisteminde Çerkesler*, İstanbul 2004, s. 69.

[48] BOA, A.MKT.UM., 382/71 (1276-1859): "Nogay muhâcirlerinden yüz yetmiş beş hâne ve sekiz yüz altmış üç nüfûs Şehremâneti Behiyyesi ma'rifetiyle vapura bi'l-irtikâb Mersin İskelesi'ne sevk ve i'zâm..."; BOA, A.MKT.NZD., 293/93(1276-1859); BOA, A.MKT.UM., 382/71 (1276-1859): "Nogay muhâcirlerinden yüz yetmiş beş hâne ve sekiz yüz altmış üç nüfûs Şehremâneti Behiyyesi ma'rifetiyle vapura bi'l-irtikâb Mersin İskelesi'ne sevk ve i'zâm..."; BOA, A.MKT.NZD., 293/93(1276-1859).

[49] Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1998 s. 35; Remzi Kaplan ile yapılan görüşme, 12.11.2010: "Fakat memleket ıslah edilmemiş, su yok, içecek su yok, sıtma hastalığı var, çocuklar ölüyor. Bunlar yayladan gelmişler, soğuk yerin insanları sıcağı sevmiyorlar. Özellikle sıtmadan doğan çocukların çoğu ölmüş."

atmışlar. Ben bunu anlatırken tüylerim diken diken oluyor. O kadar çok telef olmuş ki denizde. Özellikle Hazar Denizi'nden çıkan balıkları yemiyorlarmış bizim insanlarımızdan beslendi, büyüdü diye. Düşünebiliyor musunuz? Ben bunu her anlattığımda ister inanın ister inanmayın tüylerim diken diken olur."

"Annannem gemide gelirken dişim çıktı denize attım derdi. 7 yaşındaymış, İstanbul'a gelmişler beyaz bir vapurla. Çerkes milleti kadar cefa çekmiş bir millete rastlamadım daha. Osmanlıya geldikleri zaman kıymet verdiler, yer verdiler yurt verdiler."[50]

Göçün aniden ve düzensiz olarak yapılması Osmanlı Devleti'ni içinde bulunduğu şartların etkisiyle hazırlıksız yakalamıştı. Göçmenlerin nakledildikleri yerlerin genellikle bataklık olması, ulaşım olanaklarının yetersizliği, iklim koşullarının uygunsuzluğu bir takım sorunları da beraberinde getirmiştir. Göçmenlerin önemli bir bölümü iklimin uygunsuzluğu, kötü beslenme ve salgın hastalıklar nedeniyle hayatlarını kaybetmişlerdir. Çukurova bölgesine gelen göçmenlerin de sıtma ve kolera yüzünden kayıplar verdikleri arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.[51] Adana bölgesine iskân ettirilmek üzere Mersin İskelesi'nde bir süre beklemek zorunda kalan göçmenler, iklimin sıcak ve nemli olmasından dolayı salgın hastalıklara daha kolay yakalandıklarını bu nedenle iklimi serin bölgelere yerleştirilmek istediklerini yazdıkları dilekçelerle merkeze bildirmişlerdir.[52]

---

[50] Habibe Şahin ile yapılan görüşme, Mersin, 10.11.2010; Remzi Kaplan İle yapılan görüşme, Mersin, 12.11.2010.

[51] BOA, Y.A.HUS., 241/16 (2 T.sânî 1306-14 Kasım 1890): "Mersin'de kolera hastalığı zuhuruyla Adana vilâyetine de sirâyet etmesinden dolayı Trablusşam'dan Mersin'e kadar bulaşık tutulan sevâhilin Silifke dâhil olmak üzere tahdîdiyle oralardan geleceklerin mevâki'-i tahaffûziyyede on gün karantiya konulması"; BOA, HR.TO., 383/76: "Birkaç günden beri Tarsus'a üç saat mesâfede kâ'in ve yekdiğerine karîb iki küçük karyede birkaç kişi koleraya tutulmuşdur." (2 Kanun-ı evvel 1286-14 Aralık 1870); Habibe Şahin ile yapılan görüşme, Mersin, 10.11.2010: "Salgın hastalık ilaç yok, dezenfekte yok bir şey yok o zaman. İnsanların çoğunu sıtmadan mütevellit kayıp vermişler. Öyle olunca yetkililere haber vermişler demişler ki biz serin yerden geldik, biz buraya dayanamıyoruz bize daha serin bir yer tahsis etseniz."

[52] BOA, A.MKT.NZD., 381/44 (1278-1861); BOA, A.MKT. UM., 449/77 (1277-1860); BOA, A.MKT.NZD., 381/44 (1278-1861).

"Su yok, içecek su yok, sıtma hastalığı var. Çocuklar ölüyor. Bunlar yayladan gelmiş insanlar, soğuk yerin insanları. Sıcağı sevmiyorlar, her taraf bataklık. Özellikle doğan çocukların çoğu sıtmadan ve koleradan ölmüş."

Deniz yoluyla iskân yerlerine yakın limanlara gönderilen göçmenler, asıl yerlerine kara yoluyla ulaştırılmaktaydı. Mersin Limanı da bu bağlamda hem Adana ve daha iç taraflara iskân edilecekler için bir geçiş noktası hem de Beyrut, Suriye ve Ürdün'e kadar uzanan yolculuğun uğrak noktasıydı. 19. yüzyıl ortalarından itibaren gelişmeye başlayan Mersin İskelesi, yolcuların yanında aynı zamanda ticarî ürünlerin de sevk edildiği çevre ile bağlantısı olan işlek bir liman görünümündeydi. Liman'ın bu görünümü, devletin Çukurova bölgesine yerleştirmeyi planladığı Kırım ve Kafkas göçmenlerini buradan sevk etmesinde etkili olmuştur.

Kırım ve Kafkas göçmenlerinin hem uğrak noktası hem de iskân merkezi olan Mersin, 19. yüzyılın ilk yarısına kadar bir yerleşim merkezinden çok iskelesiyle anılmaktaydı.[53] 19. yüzyıla kadar bir liman kenti niteliği taşıyan Tarsus'un zaman içinde Kydnos (Berdan) Nehri'nin getirdiği alüvyonların Rhegma Gölü'nü bataklığa dönüştürmesiyle işlevini kaybetmesi, Kazanlı'nın yeni liman olarak gelişmesine yol açmıştır.[54] Coğrafyada yaşanan bu değişim zamanla Kazanlı İskelesi'nin yerini Mersin İskelesi'ne bırakır. 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde bölgeye uğrayan gezginlerden *Barker,* Mersin İskelesi'nin hem iklim hem de daha korunaklı olması açısından demir atmaya Suriye ve İskenderun kıyılarına göre daha uygun olduğunu belirtir.[55]

---

[53] Tarsus Şeriyye Sicilleri (TŞS). No. 289, Belge No. 5 (30 Rebî'ü'l-evvel 1253-4 Temmuz 1837).
[54] Levent Zoroğlu, *Tarsus Tarihi ve Tarihsel Anıtları*, Adana 1975, s. 10.
[55] William Burckhardt Barker, *Cilicia and İts Governers,* Ingram, Cooke and Co., London 1853, s. 15.

Kentte sosyo-kültürel yaşam ve mekânsal özelliklerin ne zaman geliştiği tam olarak anlaşılamamaktadır. 1854 yılında Mersin'e yolcu taşıyan büyük gemilerin gelmeye başladığı ve açıkta bekleyen gemilere yük ve yolcunun mavna adı verilen teknelerle taşındığı bilinmektedir.[56]

Mersin'in bir yerleşim merkezi olarak adından söz ettirmesi 1843'lü tarihlere rastlamaktadır.[57] Mersin kentinin şekillenmeye başlaması Osmanlı idare yapısının karışık dönemine rastladığından ne zamandan itibaren bir yerleşim bölgesi olarak tüzel kişiliğe kavuştuğu hakkında kesin bir kaynak mevcut değildir. Gerek Osmanlı arşiv belgeleri gerekse Tarsus Şer'iyye Sicilleri bu idarî belirsizliğe bir çözüm getirememektedir. Develi, 1845 yılı civarında Mersin sahilinde "*huğ*" adı verilen barakalardan bahsetmektedir.[58] 1847 tarihinde Tarsus Şer'iyye Sicillerinde[59] ve 1892 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi'nde Mersin'den bir köy olarak bahsedildiği görülmektedir[60]. 1874'lere gelindiğinde Tarsus Şer'iyye Sicillerinde Mersin'de bir belediye

---

[56] Benjamin Door, *Notes of Travel in Egypt, The Holy Land, Turkey and Greece,* J. B. Liippincott, Philadelphia 1856, s. 309-310; TŞS No. 295, Belge No. 86 (7 Za 1271-22 Temmuz 1855); Fotoğraf: *Mersin Üniversitesi Kent Araştırmaları Merkezi Arşivi.*

[57] TŞS., No. 292, Belge No. 10 (5 Rebîü'l-âhir 1259-5 Mayıs 1843).

[58] Şinasi Develi, *Dünden Bugüne Mersin, 1836-1990*, MTSO Yayınları, Mersin, 2001, s. 5.

[59] TŞS., No. 290, Belge No. 180, (1 Rebî'ü'l-âhir 1263-13 Mayıs 1847).

[60] İbrahim Bozkurt, "*Salnamelerde Mersin*", Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2001, s. 13.

teşkilatının bulunduğu görülmektedir.[61] Farklı kaynaklara göre; Mersin ya 19. yüzyılın başından itibaren ya da 1830'lara gelindiğinde köy statüsüne kavuşmuştur. 19. yüzyılın ilk yarısına ait Osmanlı arşiv belgelerinden de Mersin İskelesi'nin deniz ve kara ticaretinin gelişiminden dolayı hızla geliştiği anlaşılmaktadır.[62] Arşiv belgelerinde Mersin'in idarî yapısı hakkında belirsizlik söz konusu olmakla birlikte, Mersin'in zaman içinde hem ticarî hareketliliğinin hem de İskele'ye gelen yolcu sayısının artmasıyla idarî statüsünün de belirginleşmeye başladığı söylenebilir.

Amerikan İç Savaşı'nın ardından, pamuk üretimindeki artış ve buna bağlı olarak gelişen ticarî faaliyetler ve İskele'ye gelen yolcu sayısının özellikle Osmanlı topraklarına yapılan göçlerden dolayı artması; yolcuların güvenliğini sağlamak amacıyla yeni bir iskelenin yapılmasını ve Mersin-Tarsus arası yolun düzenlenme çalışmalarını gündeme getirmiştir.[63] Bu bağlamda Mersin İskelesi'nin büyümesi ve çevre ile bağlantı olanaklarının geliştirilmesi için çalışmalar başlamıştır.[64]

Bölgeyi ziyaret eden birçok gezginin de bahsettiği gibi Mersin İskelesi; pamuk, buğday, keten, susam gibi tarımsal ürünlerin ihraç edildiği bölgenin dışarıya açılan kapısı konumundadır.[65] Üretim sürecini yeniden şekillendirecek bu gereklilik, salgın hastalıklara neden olan bölgedeki çok sayıda bataklık alanının

---

[61] TŞS., No. 308, Belge No. 184, (4 Cemâziye'l-evvel 1291-19 Haziran 1874).
[62] BOA, İ.DH., 432/28617 (25 Şevvâl 1275-31Mayıs 1859).
[63] TŞS., No. 291, Belge No. 285 (9 C. evvel 1269-M. 18 Şubat 1853).
[64] TŞS., No. 291, Belge No. 130 (1 Şevval 1266-10 Ağustos 1850); TŞS., No. 291, Belge No. 208 (5 Zi'l-hicce 1268-20 Eylül 1852): "Adana eyaletine dâhilinde kâin Mersin iskelesi Kıbrıs'ın karşısında olarak oraya Beyritü'ş-Şam ve Avrupa taraflarından haylice yolcu ve eşya tevârüd etmekde olduğundan ve kullanılacak iskelesi olmadığından iki ´adet iskele ile oranın zabt ü rabtı zımnında ikâme olunan zabtiyeler için karakol şeklinde bir mevki´in inşâsı ve nizâmsız ve yolsuz yapılmış ve yapılmakda olan binâların ve Tarsus sancağında olan tarlaların su yollarıyla harklarının tanzîm ve tesviyesi için bir mühendis gönderilmesi"; BOA, İ.DH., 257/15843 (13 Za 1268-29 Ağustos 1852): "Mersin iskelesinin işlek bir liman olduğu belirtilerek, bozuk durumda olan Mersin ile Tarsus arasındaki yolun düzeltilmesine karar verilmiştir."
[65] Tülin Selvi Ünlü, "19. Yüzyılda Mersin'in Kentsel Gelişimi", Mersin Üniversitesi Sosyalbilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2002, s. 130.

kurutularak tarıma kazandırılmasını da beraberinde getirmiştir. 19. yüzyıl gezginlerinden *Roleston*, bölgede büyük rahatsızlık yaratan sıtmanın nedeninin sıcak ya da bitki örtüsü olmadığını, buna neden olan şeyin bataklıklar olduğunu, sıtmanın Efes'te de görüldüğünü, ancak Mersin ve İskenderun'daki durumun Efes'tekinden daha kötü olduğunu yazmıştır.[66] Ancak bataklıkların 1900'lerin başında hâlâ kurutulmadığı gezginlerin anlatımlarından ve arşiv kaynaklarından izlenebilmektedir. Bu dönemde Mersin'e iskân edilecek Çerkes göçmenlerden özellikle çocuklar sıtma ve koleradan yaşamlarını kaybetmişlerdir.[67]

Mersin veya daha iç taraflara yerleştirilmek üzere Mersin İskelesi'ne gelen göçmenlerin limanlarda uzun süre bekleyip perişan olmamaları için merkezle taşra arasında sürekli yazışmalar yapıldığı ve gerekli önlemlerin alınmaya çalışıldığı görülmektedir. Merkezden Adana Mutasarrıflığına ve Mersin Müdüriyetine gönderilen yazıda, Adana taraflarına iskân edilmek üzere Mersin İskelesi'ne sevk edilen muhacirlere gerekli yardımların yapılması ve bunların sorunsuz bir şekilde iskân yerlerine ulaştırılmaları istenmektedir[68]. Ayrıca Mersin İskelesi'nin sapa bir yerde olmasından dolayı yolcu vapurlarının İskele'ye seyrek uğradığı belirtilerek, göçmenlerin bulundukları yerde uzun süre bekleyip, perişan olmamaları için *Tersâne-i âmire'*den büyük bir vapurun hazırlanarak Mersin'e bir an önce gönderilmesi de istenmiştir.[69] İskeleye gelen göçmenlerin yerleşim bölgelerine gönderilene kadar yevmiye ve iaşelerinin karşılanması hususunda merkezden sürekli yazılar

---

[66] George Roleston, *Report on Smyra, George Eyre and William Spottiswoode,* London 1856 s. 61.

[67] Remzi Kaplan ve Cemal ile yapılan görüşme, Mersin, 12.11.2010: "Fakat memleket ıslah edilmemiş, su yok, içecek su yok, sıtma hastalığı var, çocuklar ölüyor. Bunlar yayladan gelmişler, soğuk yerin insanları sıcağı sevmiyorlar. Özellikle sıtmadan doğan çocukların çoğu ölmüş."

[68] BOA, A.MKT.MHM., 190/95 (1277-1860): "Nogay muhâcirlerinden beş hâne ve on dokuz nüfûs emsâli misillü li-ecli'l-iskân bu kere Adana'ya gönderilmiş olmağla ol-cânibe i'zâm kılınmış olmağla oraya vusûllerinde bir an evvel iskân…."

[69] BOA, A.MKT.NZD., 294/22 (1276-1859).

gönderilmiştir.[70] Ancak sorunların bir türlü çözümlenemediği, özellikle göçmenlerin iklime uyum sağlayamadıkları bu nedenle nüfuslarının bir bölümünü kaybettikleri, açlık ve sefalet içinde oldukları ve yevmiyelerin zamanında ödenmediği yöneticilere yazdıkları dilekçelerden anlaşılmaktadır. [71]

Rusya'nın kış ortasında göçmenleri yola çıkarması devletin iskân politikasını zorlaştıran nedenler arasındadır.[72] Rusya adeta bunlardan bir an önce kurtulmayı amaçlamıştır. Göçmen sayısının sürekli artması İskele'de izdiham ve bazı uygunsuz davranışların yaşanmasına yol açmıştır. Bu nedenle bunların biran önce iskân yerlerine ulaştırılmaları için gerekli olan deve ve sair hayvanatın acilen sağlanmasının talep edildiği görülür.[73]

---

[70] BOA, A.MKT. NZD., 190/95 (20 Muharrem 1277-8 Ağustos 1860): "Adana'da iskan ettirilecek olan Nogay muhacirlerine Mersin'den geçerken her türlü kolaylığın gösterilmesi istenmektedir."

[71] BOA, A.MKT.DV., 205/74 (9 R 1278-14 Ekim 1861): "Çerkes muhâcirlerinden Hacı Goverlinin takdîm eylediği 'arz-ı hâlde Adana'ya gönderilmiş olan familyâsı oranın âb ve havâsıyla imtizâc edemediğinden kendileriyle berâber ol-tarafa i'zâm kılınan familyaların ekserisi dahi Trabzon ve Sinop ve Anadolu taraflarına gitmekde idiğinden bahisle kendilerinin dahi Sivas'a nakli ve terâküm etmiş olan yevmiyyelerinin i'tâsı husûsu istid'â olunmakdan nâşî keyfiyet muhâcir komisyonu riyâset-i celîlesine lede'l-havâle ba'dehu iktizasına bakılmak üzere ol emirde hâlin isti'lâmı îcâb edeceği bâ-i'lâm ifâde ve beyân olınmuş olmağla bi't-tahkîk keyfiyyetin iş'ârı husûsuna himmet eylemek siyâkında şifre"; BOA, A.MKT. NZD., 292/53 (11 Ra 1276-7 Kasım 1859): "Bu def'a dahi Der-sa'âdete gelmiş olan Çerkes ve Nogay muhâcirlerinden üç yüz seksen beş hâne ve iki bin üçyüz yetmiş beş nüfûsdan 'ibâret olan Nogay takımının diğer hemşehrileri misillü Adana'ya ve dokuz hâne ve yüz dört nüfusu şâmil bulunan Habukahile kabilesinin dahi Kütahya'ya i'zâmları ve yevmiyye ve sâ'ir mu'amelât-ı îcâbiyyelerinin emsâli misillü i'tâ ve îfâsı Meclis-i 'âlî-i tanzîmât karâr-ı müzâkerâtı îcâbından bulunmuş ve bunların vapurlara irkâben ve me'mûrlara terfîkân hemen gönderilmeleri şehr emânet-i behiyyesine havâle olunub Hüdâvendigâr ve Adana vâlileri devletlü Paşa hazretlerine dahi bildirilmiş olmağla sâbıkları vechle hazînece tesviye-i muktezâsına himmet buyuruldu deyu".

[72] "Kırım savaşında İngiltere ve Fransa ile savaşan Osmanlı devleti Avrupa kamuoyundaki lehine olan havayı bozmamak için çok dikkatli davranıyordu. Sefalet içinde limanlarda toplanan göçmenlerin durumu yabancılar üzerinde olumsuz bir etki bırakmıştı. Bu nedenle iskan işinin bir an önce bitirilmesi gerekmekteydi. Ancak Rusya'nın göçmenleri kış ortasında göçe zorlaması yüzünden hükümet zor anlar yaşamaktaydı. Rusya adeta Osmanlı devletini zor duruma düşürerek Kafkas halkının Osmanlıya karşı bağlılıklarını zayıflatmayı ister gibiydi." Saydam, *age*, s. 98.

[73] BOA, A.MKT. UM., 449/77 (1277-1860).

Çukurova ve daha iç bölgelere iskân için Mersin İskelesi'ne gelen göçmenlerin bir kısmı da Mersin ve çevresine yerleştirilmiştir. Mersin'in 52 km kuzeyinde Orta Toroslar'ın Bolkar Dağları eteklerinde yer alan ve Mersin'in tek Çerkes köyü olan *Atlılar* ya da eski adıyla *Sadiye* köyünün de bu süreçte kurulduğu bilinmektedir. Atlılar köyü diğer Çerkes yerleşim bölgelerinde de olduğu gibi göçmenlerin ikinci yerleşim yeridir. Atlılar köyü sakinlerinden Remzi Kaplan'ın ve Habibe Şahin'in anlattıklarına göre; Soçi Limanı'ndan yola çıkarılan 83 Kafkas ailesi 1885 tarihinde Mersin İskelesi'ne indirilir.[74] Ancak iskân

[74] Remzi Kaplan ve Cemal ile yapılan görüşme, Mersin, 12.11.2010: "Bizim köy ve Türkiye'deki diğer Çerkesler 1864 tarihine kadar Kuzey Kafkasyada yaşıyorlardı. Çarlık Rusya'ya mağlup oldular. Şeyh Şamil ilk gerilla savaşını başlatan kendisi. O zamanki Osmanlı padişahı olan Abdülaziz'e heyet gönderiyor. Çoluk çocuk aç. Ben asker, silah istemiyorum, biz dağlarda kaldık, gıda istiyoruz. Bize yardım et burayı Osmanlı topraklarına katalım diyor. Sultan Aziz yardım edemiyor veya etmiyor, bilemiyorum onu. Biliyorsunuz bu dönem Osmanlı'nın zayıf yanlarıydı. Yardım gelmeyince Şeyh Şamil esir düşüyor, kesinlikle teslim olmuyor. Bizde kesinlikle teslim olmak yok, Rus Çar'ına esir düşüyor. Sene 1864. Ondan sonra Şeyh Şamil avanesiyle İstanbul'a geliyor. Onu Sultan Aziz karşılıyor ama, önce yardım etmedi neye yarar. Şöyle diyor, sen büyük bir imamsın. İstanbul'da kal, Osmanlı toprağında istediğin yerde kal. Ama Şamil mukaddes topraklara gitmek istiyor. Deniz yoluyla Mekke'ye gönderiyor. 1864'ten sonra Çarlık Rusya'sı asker istiyor. Madem burada oturuyorsunuz bana asker verin bana vergi verin. Veya memleketi terk edin gidin diyor. Rusya daha önce de onları dağdan indirip verimsiz topraklara oturtmak istiyor. Çar Osmanlıyla anlaşıyor. Edirne antlaşması. 5000 ailelik bir grup için anlaşıyor. Bunları 1864'ten sonra veriyor. Bir kısmı Adapazarı, Balıkesir, Bandırma bölgesine bir kısmı Kayseri, Uzunyayla ve Pınarbaşı'na yerleştiriliyorlar. Orada bir politika uyguluyorlar. Bu arada Sultan Aziz gitti Hamid geldi. Sultan Hamid bize Çerkeslere iyi davrandı. Ama şöyle. Bizi bir bölgeye değil de her yere dağıttılar. Bu da artık asimilasyon mudur nedir. O zamanki siyaset böyle gerektiriyormuş, Çarı rahatsız ettiler ya. Osmanlı da hepsi bir arada olmasın istedi. Dağıttıysa da Osmanlı bize toprak verdi, kucak açtı. Bunları inkar edemeyiz. İlk göç Batum'dan başladı. Batum o zaman Osmanlı'nın elindeydi. Batum'da o zaman 25 tane Çerkes ölmüş. Açlık, hastalık. Batum'da çok kırıldık. Bunu Türk tarihçiler de İngiliz tarihçiler de aynı yazıyor, birbirini tutuyor. Oradan gelenler de aynı şekilde anlatıyorlar, dinledim onlardan. Soçi vardı, orası da Abazaların yurdu idi. Bir kısmı da Soçi limanından geldi. Ama Soçi Çar'ın elinde idi. Bizim köy en son gelen köy. Resmi kanalla gelen en son köy bizim köy. Soçi limanında oturup ağıt yakıyorlar. Bir kısmı gelecek bir kısmı orada kalmış. Bir Çerkes orada ağıt yakıyor. Ağıt şöyle. Soçi ismi oradan kalma. Buradan gidiyorum anlamında *soçis muğar*: hepsi gelemiyor. Bizim köye gelenler Soçi limanından bindi. Bizimkilerin çektiği eziyet ve cefayı Allah kimseye çektirmesin. Tarihçiler de yazıyor, kitaplar da yazıyor. Bizim köye gelen yaşlılar da söylüyor. Hepsi birbirini tamamlıyor. Yani Çar bizi kovdu, sade bizi değil, Tatarları da kovdu. Gürcüleri de Lazları da. Bizim köyü

yerlerinin belirlenmesi yaklaşık üç yılı bulur. İlk süreçte Mersin'de Giritli mahallesi ve Viranşehir taraflarına yerleştirilen göçmenler, iklimin geldikleri yere göre çok daha sıcak olması, kötü beslenme ve sağlık şartlarının uygunsuzluğu nedeniyle nüfuslarının bir kısmını kaybederler.[75] Bu nedenlerden dolayı daimî iskân yerlerinin bir an önce belirlenmesini hatta kent merkezine göre rakımı daha yüksek yerlere iskân edilmeyi talep ettikleri görülür. Bu bağlamda ilk önce Tarsus'ta Hebilli ve Homurlu taraflarına, ardından da Mersin'in en kuzey ucu olan Bolkar Dağları eteklerine yerleştirilirler.

Bugünkü Atlılar köyünün 1 km kuzeyinde yer alan "*eski köy*" dedikleri yer göçmenlerin buradaki ilk iskân yeridir. Köyün yerleşkesi Rüstem Bey Vakfı'nda Tokanlı mevkii olarak anılmaktadır. Burada kendilerine devlet tarafından 83 adet ev ve bir cami inşa ettirilmiştir. Göçmenler *eski köy* dedikleri yerde yaklaşık 20-30 yıl kadar ikamet ettikten sonra kış şartlarının burada çok sert olması nedeniyle 3-4 km daha aşağıda yer alan bugünkü yerleşim merkezleri olan Atlılar köyüne gelirler.[76] Atlılar

---

bize Sultan Hamid verdi. Bizim köy 83 hane olarak gemiyle geldiler. Bir o kadar daha varmış gemide. 83 hane olarak Mersin'e gelmişler. Soçi'den biniyorlar Karadeniz, Marmara, Ege Denizi, Akdeniz ve Mersin. İmparatorluğun gösterdiği hat bu. Mersin'e geliyorlar, o zaman burada bir liman yok. Burası bir köy gibi. Bizimkilerin buraya gelişi 1885. Göç 1864'te başlıyor, peyderpey 1885'e kadar Mersin'de indiriyorlar. Tabi o zaman liman yok, kayıklarla kıyıya çıkarıyorlar. Mersin'e gelen kadar bir grup daha varmış, onları da Kayseri tarafına gönderiyorlar. Hatta Pınarbaşı'na bağlı bir köy olduğunu duymuştum. Resmi anlaşmayla gelen en son köy bizim köy ve Kayseri'de yerleşen grup. Bizim köy 83 hane ama aileler bölünmüş, ikisi gelmiş biri kalmış. Ötekileri Çar vermedi. Eski tarih 1303 Mersin'e geliş tarihi."; Habibe Şahin ile yapılan görüşme: "Rumi yılla 1303'te çıkmışlar, 1306 da buraya intikal etmişler."

[75] Remzi Kaplan ve Cemal ile yapılan görüşme, Mersin, 12.11.2010: "3 yıl buralarda kalıyorlar. Tarsus'ta kalıyorlar, Türkçe öğreniyorlar biraz. Orda burada çalışıyorlar. Halk bize kötü muamele yapmadı. 3 sene sonra Osmanlı devleti bize bir iskan yeri verecek. O zamana kadar Tarsus'ta Mersinde kalmışlar, tarlada onun bunun kapısında çalışmışlar ve nihayet bize yer gösterdiler. Hebilli Araplarının bulunduğu yeri bize iskan yeri olarak göstermiş ancak bizimkiler kabul etmemiş. Homurlu'yu göstermişler. Mersin'de Giritli mahallesinde biraz kalmışlar. Orada çardak yapmışlar. Fakat memleket ıslah edilmemiş, su yok, içecek su yok, sıtma hastalığı var, çocuklar ölüyor. Bunlar yayladan gelmişler, soğuk yerin insanları sıcağı sevmiyorlar. Özellikle sıtmadan doğan çocukların çoğu ölmüş."

[76] Remzi Kaplan ve Cemal ile yapılan görüşme, Mersin, 12.11.2010: "Sadiye Sultan'ın adının bizzat devlet veriyor bizim köye. Cami ve evlerden sonra sıra

o dönemdeki adını Sultan Abdülhamid'in kızı Sadiye Sultan'dan almıştır. 1962 anayasasıyla birçok yerin olduğu gibi buranın da adı değiştirilerek *Atlılar* olmuştur.[77]

Göçmenlerin iskân yeri belirlenirken devlet tarafından görevlendirilen Mersin'in ileri gelenlerinden Sadık Paşa'nın yardımından söz edilmektedir. Sadık Paşa göçmenlere geldikleri yerin yaşam koşullarına uygun arazi seçmelerinde yardımcı olmuş, onlarla bizatihi Mersin ve çevresinde dolaşarak bu hususta önderlik yapmıştır.[78]

Yeni iskân yerlerinin dağlık ve serin olması dolayısıyla Kafkasya'nın doğasıyla kısmen örtüştüğü söylenebilir.[79] Çerkesler yeni yerleşim yerlerinde geldikleri yerin birer kopyasını kurmaya çalışmışlardır. Kafkasya'daki konutlarına benzer evler inşa ederken malzeme olarak da ardıç ağacını kullanmışlardır.

---

halkın geçimi için arazi vermeye geliyor. Arazi çok geniş. Osmanlı heyet gönderiyor. Ve 83 haneye tapusunu veriyor. Düz olan yerler 100 dönüm, engebeli yerler 120 dönüm olarak verildi. Eski köy dediğimiz yerde 20-30 yıl kadar oturmuşlar. Kışın Mersin'e gelirlermiş. Derken şimdiki yere göçmüşler. Yeni köye ilk göçen benim amcam. Sarı Mahmut derlermiş."

[77] Remzi Kaplan ve Cemal ile yapılan görüşme, Mersin, 12.11.2010: "1960 Türkiye'de darbe oldu. 1962 Anayasasına kadar köyümüzün adı *Sadiye* idi. Bundan sonra gelen bir kanunla bir çok yerin adı değişti. Çerkesler atı çok sever, bundan dolayı köyün adını *Atlılar* koydular."

[78] Remzi Kaplan ve Cemal ile yapılan görüşme, Mersin, 12.11.2010: "Mersin ayanından Sadık (Eliyeşil) Bey Osmanlıya haber veriyor. Çerkeslere çok yardım etmiş, önderlik yapmış. Mersin'in sahibiydi Sadık Paşa. Bunlar yayla çocuğudur burada yaşayamazlar demiş. Sadık Paşa bize yer bulmak için yanına adam alarak gezdirmiş bizi." Abdullah Saydam iskan konusunda şunları yazmaktadır: "Bilindiği üzere göçmenlerin iskân edilecekleri yerlerde işlerin sorunsuz ve düzenli bir şekilde yapılabilmesi için devlet tarafından ya da yerel yönetimler tarafından memurlar görevlendirilmekteydi. Muhâcirîn Komisyonu'nun 1865 tarihinde kaldırılmasına rağmen iskân işlerinin bir bölümü Zabtiye Nezâretine bırakılırken bir bölümü de Meclis-i Vâlâya bağlı bağlı bir daire olarak işlevini sürdürmüştür." Saydam, *age*, s. 108-114.

[79] Habibe Şahin ile yapılan görüşme, Mersin, 10.11.2010: "Zaten dikkat ederseniz Çerkeslerin yoğun olarak oturdukları yerler dağlık bölgededir. Çok yeşillikli, çok serin yerlerdir. Doğalarında var yani bu. Kafkasya'da yine öyleymiş. Kafkasya çok güzel, yemyeşil, ağaçlar, çimler, çiçekler, meyve ağaçları falan öyle bir yermiş."

Evlerin tavanı ve duvarları ardıç ağacından olup üzeri beyaz kireçle sıvanmıştır.

Mersin Atlılar köyü orijinal Çerkes evlerinden bir görünüm

"Biz Mersin'de dağlık bir yerde oturduk. Çok yeşillikli, çok serin bir yer. Kafkasya'da yine öyleymiş. Doğalarında var bu. Kafkasya çok güzel, yemyeşil, ağaçlar, çimler, çiçekler, meyve

ağaçları falan öyle bir yermiş. Zaten oradan geldiklerinde aynı evi inşa etmişler bizim köye. Ağaç gövdeleriyle yapılmış, birbirine geçme, yuvarlak, daha sonra onu toprakla sıvayarak badana yapmışlar. Evin iç ve dış olarak çok estetik bir görünümü yok; ama kışın çok sıcak, yazın çok serin. Üstü de ardıç ağacının kabuklarıyla örtülerek yapılmış." [80]

Göçmenlerin sorunu yalnızca iskân edilmekle ortadan kalkmıyordu. Anadolu'ya gelen göç dalgalarını yeni yaşam alanlarında değişik bir sosyo-kültürel yapı karşılamıştı. Bu bağlamda Mersin'e gelen Kafkas göçmenleri de iskân edildikleri yerlerde iklimin yanı sıra yeni toplumsal ve kültürel yapıya uyum sürecinde bir takım zorluklar yaşamışlardır. Özellikle yerli halkla dil, adet ve doğayla olan ilişkilerinde farklılıklar bulunmaktaydı. Bu nedenle ilk dönemlerde yerli ahali ve göçmenler arasında sorunlar yaşanması son derece doğal görünmektedir.

Göçmenlerin ilk dönemlerde sosyal ilişkilerinde dışa kapalı

[80] Remzi Kaplan ve Cemal ile yapılan görüşme, Mersin, 12.11.2010.

bir tavır takındıkları görülmektedir. Atlılar köyü sakinleri hem dışa kapalı bir toplum hayatı yaşamak hem de Kafkasya'da olduğu gibi tarım ve hayvancılıkla uğraşmak amacıyla köy yaşamına dayalı bir yerleşim tercih etmişlerdir. Böylece kentin kuzeye doğru uzanan dağlık alanlarına yerleşmeleri iklim sorununa çözüm getirirken, aynı zamanda kültürlerini ve dillerini korumada da etkili olmuştur. Köy halkı, yapılan sözlü görüşmelerde Anadolu'nun çeşitli yerlerine iskân edilen Çerkeslere göre özellikle dillerinin orijinalliğini koruduklarını, yeni kuşakların bile Kabardeyceyi unutmadıklarını hatta Kafkasya'dakinden hiçbir farklarının bulunmadığını ifade etmektedirler.[81]

"Bir iki sene önce eşimin dayısının oğlu Kafkasya'dan bir Kabardey gelin getirdi. Köyde düğün yapacaklardı kızımla beraber gittik. "Kızım dedim Kabardey gelinmiş, bizim gelin gidelim" diye gittik. Ocağın zemherisinde zemheri ayında gittik. Bir gittik kızın babası, ablası kardeşi, kendisi var gelin hanımın. Oradaki Şapsucayı anlamıyorlar. Bizimle hiç sorun olmadan anlaştılar. Aynen birebir benim konuştuğum şekilde onlarda konuşuyor."

Göçmenler ile yerli halkın özellikle dil ve kültür farklılıklarının zamanla ortadan kalkmaya ve aralarında etkileşim olmaya başlaması diğer göçmen köylerinde olduğu gibi Atlılar'da da kentlere eğitim veya farklı nedenlerle göçü beraberinde getirmiştir. Böylece köyden ayrılan nüfusun sosyo-ekonomik değişimler ve etkileşimler sonucunda kendilerine özgü niteliklerini tam olarak koruyamadıkları görülür. Ancak kentlere göç edenler yine de köyle bağlantıları koparmamışlar, dillerini ve kültürlerini yeni kuşaklara büyük ölçüde aktarmaya

---

81 "Atlılar köyünün çoğunluğu Çerkeslerin Kabardey koluna mensuptur." Habibe Şahin ile yapılan görüşme, Mersin, 10.11.2010: "Kabardeyler Türkiye'nin çoğu yerlerine yerleşmişler. Kayseri'de var Pınarbaşı'nda yoğun şekilde, Maraş'ta var bildiğim kadarıyla, Tokat'ta var, Sivas'ta da var. Kabardeylerin yoğun yerleştiği yerler burası. Şimdi onların şivesine bakınca Çerkesce konuştuğumda benim Kafkasya'dan geldiğimi düşünüyorlar. O kadar orijinal. Onlar yanlarındaki şeylerden biraz etkilenmişler, birazcık hafif bir kırıklık var."

çalışmışlardır. Özellikle Atlılar köyünün kışın azalan nüfusunun yazın ziyaretler ve sair nedenlerle artması göç edenlerin hâlâ köyle olan ilişkilerini sürdürdüğünü göstermektedir.

Tevfik Çavdar'ın da belirttiği gibi göçlerin toplumsal ve kişisel etkileri bir hayli hüzünlüdür. Çavdar'a göre *"göçmen temelde toprağından, yetiştiği, yerleştiği kaynaklardan sökülüp atılmanın acısını kendi ile birlikte sürükler."* Artık göçmeni yeni bir sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel bir çevreye eklemlenme süreci beklemektedir.[82]

"Çünkü vatanınızda yıllardır kök salmışsınız. Şimdi şey düşünün çiçeğiniz var veya bir bitkiniz var çok verimli, çok güzel; ama siz onu başka yere götürmek istiyorsunuz nasıl sökersiniz hemen? Çok düşünürsünüz değil mi?"[83]

Sonuç olarak Çerkeslerin Rus baskıları sonucunda yapmış oldukları göçler ve göç yollarında iskân edilinceye kadar yaşadıkları sıkıntılar, belgelere ve sözlü görüşmelere dayanılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Hangi nedenlerle yapılırsa yapılsın göç süreci her dönemde sıkıntılı olmuştur. 19. yüzyılın ortalarından itibaren ivme kazanan göç hareketlerinin boş arazilerin değerlendirilmesi, üretim sürecinin hızlanması, demografik anlamda kazanımlar ve orduya asker sağlanması gibi olumlu sonuçları yanında iskân sırasında ve sonrasında büyük sıkıntılar yaşanması gibi olumsuz tarafları da görülmektedir. Devlet göçmenlerin yerleştirilmeleri konusunda her ne kadar titiz davranmış ise de göçler, Osmanlı Devleti'nin köklü bir değişim geçirdiği döneme rastladığından bu sürecin sancılı geçmesi son derece doğaldır. Bu nedenle göç hareketlerinin mutlaka devletin o dönemde yaşadığı siyasal, ekonomik ve toplumsal dönüşümlerin de göz önüne alınarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

---

[82] Tevfik Çavdar, *Talat Paşa. Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, Ankara 1984, s. 13.
[83] Habibe Şahin ile yapılan görüşme, Mersin, 10.11.2010.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):
A.MKT.DV., 205/74 (9 R 1278-14 Ekim 1861).
A.MKT. NZD., 190/95 (20 Muharrem 1277-8 Ağustos 1860).
A.MKT.NZD., 207/77 (1277-1860).
A.MKT.NZD., 288/14.
A.MKT.NZD., 292 /43 (1276-1859).
A.MKT. NZD., 292/53 (11 Ra 1276-7 Kasım 1859).
A.MKT.NZD., 293 /93 (1276-1859).
A.MKT.NZD., 293/934 (Rebî'ü'l-evvel 1276-Eylül-Ekim 1859).
A.MKT.NZD., 294/22 (1276-1859).
A.MKT.NZD., 300/10 (1276-1859).
A.MKT.NZD,., 325/69 (1277-1860).
A.MKT.NZD., 348/2 (1277-1860).
A.MKT.NZD., 381/44 (1278-1861).
A.MKT.MHM., 178/68 (13 Ş 1276-6 Mart 1860).
A.MKT.MHM., 190/95 (1277-1860).
A.MKT.MHM., 208/81 (1277-1860).
A.MKT.UM., 382/71 (1276-1859).
A.MKT. UM., 449/77 (1277-1860).
HR.TO., 383/76.
İ.DH., 257/15843 (13 Za 1268-29 Ağustos 1852).
İ.DH., 432/28617 (25 Şevvâl 1275-31Mayıs 1859).
Y.A.HUS., 241/16 (2 T.sânî 1306-14 Kasım 1890).
Milli Kütüphane Arşivi (Tarsus Şeriyye Sicilleri/ TŞS)
TŞS., No: 289, Belge No:5 (30 Rebî'ü'l-evvel 1253-4 Temmuz 1837).
TŞS., No: 295 , Belge No:86 (7 Za 1271-22 Temmuz 1855).
TSŞ., No: 292, Belge No: 10 (5 Rebîü'l-âhir 1259-5 Mayıs 1843).
TSŞ., No: 290, Belge No: 180, (1 Rebî'ü'l-âhir 1263- 13 Mayıs 1847).
TŞS., No: 308, Belge No: 184, (4 Cemâziye'l-evvel 1291-19 Haziran 1874).
TŞS., No: 291, Belge No: 285 (9 C. evvel 1269-M. 18 Şubat 1853).
TŞS., No: 291, Belge No: 130 (1 Şevval 1266-10 Ağustos 1850).
TŞS., No: 291, Belge No: 208 (5 Zi'l-hicce 1268-20 Eylül 1852).

Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi,* Cilt I-II, İstanbul 1999.

Allen, W. E. D./Paul Muratoff, *Kafkas Harekatı: 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara 1966.

Bala, Mirza, "Çerkesler", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3, 1986, s. 375-386.

Barker, William Burckhardt, *Cilicia and its Governers, Ingram, Cooke and Co.*, London 1853.

Bice, Hayati, *Kafkaslar'dan Anadoluya Göçler*, Ankara 1991.

Bozkurt, İbrahim, "*Salnamelerde Mersin"*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2001.

Çavdar, Tevfik, *Talat Paşa. Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, Ankara 1984.

Develi, Şinasi, *Dünden Bugüne Mersin, 1836-1990*, Mersin 2001.

Door, Benjamin, *Notes of Travel in Egypt, The Holy Land, Turkey and Greece, J.B. Liippincott*, Philadelphia 1856.

Habiçoğlu, Bedri, *Kafkaslardan Anadolu'ya Göçler*, İstanbul, 1993.

Karayandı, Fatih, *Ceyhan ve Yöresindeki Kırım Tatarları ve Nogaylar*, Ceyhan Belediyesi Kültür Hizmetleri, Adana 2006.

Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914),* İstanbul 2003.

McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1998.

Roleston, George, *Report on Smyra, George Eyre and William Spottiswoode*, London 1856.

Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, Ankara 1997.

Selvi Ünlü, Tülin, "*19. Yüzyılda Mersin'in Kentsel Gelişimi"*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2004.

Tavkul, Ufuk, *Karaçay-Malkar Destanları*, Ankara 2004.

Tuna, Rahmi, "Çerkeslerin Kafkasya'dan Göçü", *İstanbul Kafkas Kültür Derneği Konferansları,* No. 3, 1977, s. 95-149.

Zoroğlu, Levent, *Tarsus Tarihi ve Tarihsel Anıtları*, Adana 1975.

AKÇAKENT KÖYÜNDE YERLEŞEN BESLENEY ÇERKESLERİNİN GÖÇ SERÜVENİ

Yaprak HAS

Giriş

1856 tarihinden sonra Kafkasya'da yaşayan Çerkeslerin karşılaştığı iki önemli sorun göz önünde bulundurulmalıdır: Birincisi, Çerkeslerin Kafkasya'dan göçmeye zorlanmaları ve kötü koşullar altında gerçekleşen bu zorunlu göç esnasında birçok kayıp vermeleridir.[1] İkincisi ise erken Cumhuriyet döneminde Anadolu topraklarındaki ulusal kimliğin inşası sürecinde uygulanan iskân, eğitim politikaları ve yerleşim yerlerinin isimlerinin değiştirilmesi gibi uygulamalar ile kendi kimliklerini korumada zorlanmalarıdır.[2]

Akçakent köyünde yerleşen Besleney Çerkeslerinin dördüncü kuşak temsilcisi olarak 1864 Kafkas Sürgünü ile ilgili araştırmaya başlama sebebim, son yıllarda erken Cumhuriyet dönemine geçişte kaybolan fakat günümüzde yeniden tartışılmaya başlanan çok-kültürlü, çok-etnisiteli yapının bir parçası olan Çerkeslerin yaşadıklarını bir kesit hâlinde aktarabilmek.

Bunun için de Kafkas Sürgünü'nü yaşayan kuşakların yavaş yavaş yok olmaya başladıkları şu günlerde, dedemin (1922 doğumlu) anlattığı önemli sözlü tarih bilgilerini bilimsel çalışmalara da kaynak oluşturabilmeleri amacıyla yok olmadan kaydetme ihtiyacı duydum.

---

[1] Esra Danacıoğlu, *Geçmişin İzleri: Yanı başımızdaki Tarih,* İstanbul 2001, s. 18.
[2] Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası,* İstanbul 2008, s. 24.

Bu araştırmada, deneyim ve bakış açıları işitsel ve görsel olarak kaydedilmiştir. Göç sırasında 1859-1879 yıllarında Kafkasya'yı 2 milyon kişinin terk ettiği, bunların 1,5 milyonunun Osmanlı topraklarına ulaştığı tahmin edilmektedir.[3] Aradan geçen 146 senelik sürede, Kafkasya'da doğmuş ve Kırşehir Akçakent'e gelmiş Çerkeslerin çoğu artık hayatta değillerdir. Bu yüzden çalışmada, babası 17 yaşındayken gelmiş ve köyün önde gelen yaşlılarından olan dedem Ali Has ve köyün eski muhtarlarından Abdullah Türkan ile söyleşi gerçekleştirilmiştir.

Bu çalışmada sözlü tarih yönteminin kullanılma sebebi ise geçmişte yaşamış toplulukların günlük yaşamlarının ve tecrübelerinin tarih kitapları ya da diğer kaynaklardan öğrenilme imkânının kısıtlı olmasıdır.[4] Ayrıca tartışmalara yol açmış, göz ardı edilmiş olaylara ışık tutulması; otoritenin bakış açısıyla oluşturulmuş kaynakların sebep olacağı eksik bilgilendirmeye karşı bir alternatif söylem geliştirilebilmesi açısından da sözlü tarih yöntemi önemlidir. Sözlü tarihle, belli bir dönemdeki sosyal çevre, onun temeli olan aile ve toplum kurumları ile bunların etkileşimi analiz edilebilir.[5] Çünkü sözlü tarih sadece bir kayıt ya da mülakat faaliyeti değil, fakat "katılımcı gözlemcilik" tekniklerinin de kullanıldığı bir etnografik çalışma yöntemidir.[6] Böylece tarihin bireyler tarafından nasıl anlaşıldığı, yorumlandığı ve yaşandığı anlaşılır.[7]

Türkiye bir göçler coğrafyası olduğu için yerelin öyküleri ile göçün öyküleri içi içe olabilmektedir.[8] Bu yüzden öykünün

---

[3] Fethi Güngör, "Arşiv Belgeleri Işığında Kırım ve Çerkez Göçleri", *Uluslar arası Göç Sempozyumu Bildirileri, 8-11 Aralık 2005,* Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 141-146, s. 143.
[4] Paul Thompson, *Geçmişin Sesi*, Çev. Şehnaz Layıkel, İstanbul 1999, s. 64.
[5] Stephen Caunce, *Sözlü Tarih ve Yerel Tarihçi*, Çev. Bülent Can / Alper Yalçınkaya, İstanbul 2001, s. 16.
[6] J. Collier, *Visual Anthropology: Photography as a Research Method,* New York 1997, s. 27.
[7] Leyla Neyzi, *Ben Kimim? Türkiye'de Sözlü Tarih Kimlik ve Öznellik,* İstanbul 2009, s. 10.
[8] Danacıoğlu, s. 18.

aktörlerini ve gerçekleştiği dönemin koşullarını kendi zaman dilimi içerisinde ele almak çok önemlidir.[9]

İşte bu tarihsellik boyutu kapsamında Akçakent köyündeki Besleneylerde bulunan Çerkeslik unsurunun farkında olan ve bu bağı bir şekilde korumuş olan son kuşak temsilcisi olarak, kendi köyümün karşı karşıya kaldığı dağılma sürecinin bir sebebi olarak Kafkaslar'dan itibaren farklılaşan göç sürecini ve buna sebep olan faktörleri 3 ana dönemde ele almaya karar verdim.

Çalışmanın birinci dönemi 1884 Kafkasya'dan çıkışı, ikinci dönemi 1884-1923 arasında Osmanlı topraklarında yeni yurt arayışını, üçüncü dönemi ise 1923-1965 arasında kırdan kente göçü kapsamaktadır. Bu dönem ayrıca anlatanın deneyimlediği ve uygulanan devlet politikaları ile kırılma noktalarının sosyo-kültürel hayata nasıl etki ettiğinin analiz edilebileceği dönemdir. Sonuçta ise 1965'ten günümüze Akçakent Besleney kuşaklarının göç sürecini algılayışlarına ve kimlik algısındaki değişimlere yer verilecektir. Konunun incelenmesinde kullanılan kaynakların başında, göç sürecini detaylı bir şekilde aktaran Abdullah Saydam'ın eseri gelmektedir. Bu eserde göçler ve Osmanlı Devleti'nin göçmenleri iskân siyaseti arşiv belgelerine dayandırılarak aktarılmıştır. Ayrıca Justin McCarthy'nin eseri de çarpıcı sayısal verileri ve yabancı arşivlerden sağladığı detaylı bilgilerle göç süreci hakkında kapsamlı bir bilgi sunmaktadır. Bunun dışında Osmanlı'nın Anadolu'daki iskân siyasetini aktarmada Fuat Dündar'ın eseri de dikkat çekicidir. Sözlü tarih çalışmasının gerçekleştirilmesinde Leyla Neyzi'nin eseri kimlik ve aidiyet boyutlarıyla, Esra Danacıoğlu'nun eseri ise yöntemsel sorunlar açısından dikkat edilmesi gereken husular ve göç süreci ile ilgili örnekleriyle ilgili bilgiler sunmaktadır. Sözlü tarih ile ilgili teorik bilgilerin edinilmesinde Paul Thompson ve Stephen Caunce'ın eserlerinden faydalanılmıştır. Bunun dışında sözlü tarih çalışmasının sorularını oluşturmada Kafkas Derneği II. Gençlik Toplantısı kapsamında yayımlanan "Kuzey Kafkas Sözlü Tarih Çalışması"ndan soruların hazırlanması boyutunda

[9] Leyla Neyzi, s. 178.

yararlanılmıştır.[10] Osmanlı döneminde köyler ve nüfuslarıyla ilgili belgeler konusunda il yıllıklarından faydalanıldı. Bunun dışında nesneler ve fotoğraflar üzerinden de tarih tespitleri gerçekleştirildi.

1864-1884 Kafkasya'dan Ayrılış

1884 yılından önceki yerleşik hayatları sorulduğunda anlatıda zamanın ötesinde bir yer, geleneksel bir köy inşa edilmektedir. Bu imge hem babadan hem de yakın çevreden gelen çocukluk anılarına dayanmaktadır. Yerleşim alanının coğrafî özellikleri; verimli tarım toprakları, içilebilir doğal kaynak suyu olan Kuban Nehri ve de bölgede yer alan zengin rezerv yatakları üzerinden tarif edilmektedir. Mevcut yerleşim düzeni ise meyve bahçeleri ile ayrılan bağımsız parsel yapılı, ortada meydanı bulunan bir köy ve bütün evlerin meydana baktığı tek katlı köy evleri olarak tarif edilmektedir. Geçim kaynaklarını genellikle tarım ve hayvancılık oluşturmaktadır. Sosyo-ekonomik hayat feodal yapı düzeni içerisinde sürmekte ve aileler içinde hiyerarşik bir yapı gözlenmektedir.

Birçok kişi 1864 tarihinde topluca Kafkasya'yı terk etse de Kuban Nehri kıyısındaki 3 köy olan Garmızey, Gorgogoy ve Bekmezey 1884'te terk edilmiştir. Bunun sebebi olarak ise Rus kuvvetlerinin, terk edilmediği takdirde kendilerini köle olarak başka yerlere sevk etme seçeneğini sunmalarına rağmen köylülerin son ana kadar direnmeleri gösterilebilir. Rus ordusunun zoruyla 1 saaat içinde bütün eşyalarını toplayıp yola çıkmak zorunda kalan 100'er hanelik bu gruplar, geriye kalan bütün eşyalarını Kuban Nehri'ne dökerek Ruslara geride bir şey bırakmamayı hedeflemişler. Nitekim Justin McCarthy de İngiliz Dışişleri belgelerinden aldığı bilgilere dayanarak; Rusların asıl amaçlarının Çerkeslerin bereketli arazileri olduğunu ve bu amaçla önce köyleri talan edip, arkasından yakıp yıktıklarını

[10] Ercan Aycan, "Kuzey Kafkas Sözlü Tarih Çalışması", Kafkas Derneği, Eylül 20, 2010, http: //www.kafkasfederasyonu.org/genckaffed/2001/sozlu_tarih.htm, [1 Ekim 2010].

belirterek sürü hayvanları ve yaşam sürdürmeye yarayacak her türlü şeyin toplandığını bildirmektedir.[11]

Yanlarına ise gıda olarak bozulmayacak nitelikte kendilerine has yufka ekmekleri ve kültürlerinin vazgeçilmez parçaları olan kamaları, semaverleri, kılıçları, tabeleri ve pçineleri* almışlardır.[12] Diğer bir kriter ise gittikleri yeri bilmedikleri için takas edilebilir eşyaları ya da yükte hafif olan eşyaları yanlarına almak olmuş. Bugün bu sürgünden geriye kalan mızıka ve de semaver hâlâ saklanıyor ve satmayı düşünenlerinki de engelleniyor ya da geri satın alınıyor.

Köyden çıktıktan sonra gruplar hâlinde yürüyerek Soçi Limanı'na yöneliniyor fakat herkes hayatta kalamıyor. Ayrıca ailelerin bir bölümü de geride kalıyor. Dedem, büyükdedemin 5 kardeşinin Kafkasya'da kaldığını fakat daha sonra aile sembolleri, sülale isimleri ve köy isimleri bilinmesine rağmen bir daha birbirlerine ulaşamadıklarını belirtiyor. Soçi'ye varıldığında ise başka bölgelerden gelen ve benzer durumda olan diğer gruplarla karşılaşılıyor. Soçi Limanı'ndan binilen gemiler yine aynı köylerin isimleriyle anılıyor ve olabildiğince gemilere köyler hâlinde binilmeye özen gösteriliyor; fakat gemiye farklı köylerden Şapsığ, Ubıh kökenlilerin de bindiği belirtiliyor. Gemilere Rus askerleri de biniyor ve yolculuk esnasında ölülerini denize atmak istemeyenlerin direnişlerini bastırmada kullanılıyorlar. Yolculuk esnasında salgın hastalıklar ya da gıda bulunmayışından ötürü birçok kayıp veriliyor ve Karadeniz'e hayatını kaybedenler atılıyor. Bu sebeple de hâlâ devam eden Karadeniz'den çıkan balıkların yenmemesi kültürü toplumsal belleğe yer ediyor. Yolculukla ilgili bir başka detay ise, nitelikli olan ya da zanaatkâr Çerkes erkeklerinin seçilerek ayrı bir gemiye bindirildiği ve 2.500 kişiyi taşıyan bu geminin battığı ve bir daha içindekilerden haber alınamadığı yönündedir.

---

[11] Justin Mccarthy, *Ölüm ve Sürgün*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1998, s. 35.
* Tabe, Çerkezlerin tencereleri için kullanılan kelimedir. Pçine ise düğünlerde kullandıkları mızıkalarıdır.

1884-1923 Yeni Yerleşim Alanına Yöneliş

İstanbul'a varan gruplar Osmanlı Muhâceret Bürosu'nun yazılı fermanı eşliğinde Anadolu'da Ankara çevresine yönlendiriliyorlar. Kafkasya'dan itibaren birlikte gelen bu üç köy Anadolu'daki Türk köylerine, her köye 2-4 hane düşecek şekilde dağıtılıyor. Garmızey köyünün dağıtıldığı köyler Ankara'da Bala, Gölbaşı, Hashöyük ve Taşovan, Kaman, Ömerhacılı, Durmuşlu ve Yenicekarkın köyleridir. Bu köylere baktığımızda genellikle ulaşılabilirliği yüksek, tren yolu bağlantıları güçlü yerler olduğu gözlenmektedir. Buna sebep olarak hem politika değişikliklerinde hızlı müdahale yapılabilmesi hem de demiryolunun güvenliğinin sağlanmasında Çerkeslerin kullanılması olarak gösterilebilir.[13] Bu dönemde Osmanlı iskân politikalarına baktığımızda, Anadolu'ya önceden gelmiş ve Türkçe bilen Çerkeslerin Kürtlerle meskûn bölgelere, olmayanların ise Türklerle meskûn bölgelere dağıtılarak yerleştirildiği görülmektedir ve bu konuda da Talat Paşa'nın Çerkeslerin Türkçe konuşup konuşmadıklarının tespitine dair emri mevcuttur.[14] Sonradan Kırşehir Akçakent yakınlarına gönderilen bir kol da bu köyün 1 km kuzeyinde bulunan Eskiyurt ve Tosunburnu mevkilerine yerleşirler, fakat buranın dere yatağı olmasından ötürü 1 sene içerisinde şu an Akçakent olarak bilinen alana taşınırlar. Akçakent ise temiz su kaynağı bulunan, Kırşehir'in tek ormanlık ve de en yüksek alanını oluşturmaktadır. Fakat bölgede genel olarak altyapı eksikliğinden kaynaklı sıtma hastalığı yaygındır ve bu durumun önüne ancak bu bölgeye yerleşen Çerkeslerin ıslah çalışmaları sonucu geçilmiştir. Daha önce sıtma köyü olarak da anılan köy buradan hareketle Şehr-i Cedid ismini almıştır. Bugün hâlâ Eskiyurt'ta Kafkasya'dan ilk göçen Çerkeslerden ailemize mensup kişilerin mezarları bulunmaktadır. Dedem, Akçakent'e

---

[13] Fuat Dündar, s. 131.
[14] Age, s. 132-134.
*Thamade: Topluluğun yaşlı, saygı duyulan ve karar almada, sorunları çözmede bir araya gelen ihtiyar meclisine verilen addır.
**Şaazne: Pergeli anımsatan ve üçgenin tabanının 2m'den oluştuğu, odundan oluşturulan ve arazide kullanılan bir ölçüm aleti.

yerleşim gerçekleşene kadar aradan 5 sene geçtiğini dile getirmektedir. Ayrıca zamanla diğer Türk köylerine ayrılan haneler de Akçakent'e taşınarak iletişimlerini koparmamış ve yeniden birleşmişlerdir. Bu argümanı destekleyen nokta ise köyün camisinin yapılış tarihinin 1895 olarak geçmesidir. Çünkü Akçakent köyü her ne kadar önceden bir Kürt yaylası olsa da yerleşik olarak köyü ilk Kafkasya'dan gelen Besleney Çerkesleri kuruyor ve ilk iş olarak kendi sosyal hayatlarının parçası olan evlerini cami ve okullarını kendileri inşa ederek tarla paylaşımlarını gerçekleştiriyorlar. Çocukları bu camide eğitime giderek Osmanlıca okuyup yazmayı öğreniyor. Yeni yerleşik hayatın oluşturulmasında, topluluk içinde saygınlığı olan en bilgili kişi olan Thamade*, Şaazne** adını verdikleri bir araç ile hane halkı sayısı ile doğru orantılı olarak tarla taksimini gerçekleştiriyor. Bu yolla herkes verimli, eşit miktarda güneşlenen topraklardan eşit miktarda pay alıyor ve paylaştıran kişi kendini bu bölüşümün dışında tutuyor. Köyün onlar tarafından kurulduğuna kanıt olarak ise Kafkasya'daki yerleşim düzeninin aynısının burada da inşa edilmesini gösterebiliriz. Bütün parsellerin 4 yanının yolla çevrili olduğu, ayrık nizamın hâkim olduğu düzende, evlerin 900 m^2 olup açıldığı ortak bir meydan bulunmaktadır.

Yer seçimi kararlarına baktığımızda, Çerkesleri bu bölgeye Osmanlı'nın yönlendirdiğini görmekteyiz. Akçakent'in demir yolu ve kara yolu bağlantılarına yakınlığı, yüksek-korunaklı bir köy oluşu, temiz su kaynağı ve de ormanlık alanı ile Kafkasya'nın coğrafî özelliklerine benzer bir yapı göstermesi bu tercihin sebepleri olarak gösterilebilir.

Yer seçimi önceki medeniyetlerden habersiz, coğrafî ve doğal koşullara göre gerçekleştirildiği hâlde, yerleşim yerini oluştururken ev temellerini kazma işlemi sırasında Hititlerden kalma eserlere ve küplere rastlanması da yer seçimi kriterlerinin farklı medeniyetlerde benzeştiğini göstermektedir.

Sosyo-ekonomik hayatın oluşturulmasında ise ilk olarak tarımla geçimin oluşturulmaya çalışıldığı gözlenmektedir. O dönemde

yanlarında götürdükleri tohumlar ile geçimlik amaçlı çeşitli sebze üretimine hemen başladıkları ve bunu diğer ailelere de öğrettikleri de aktarılmaktadır. Akçakent'in ulaşılabilirlik açısından çevre köylerin merkezinde oluşu, pazarın burada oluşturulmasına ve ticaret hinterlandının daha geniş olmasına sebep olmuştur. Bu durum zaten devamında önce bucak merkezi olmasına ve daha sonra da ilçe olmasına sebep olacaktır. Bunun dışında meşe ağaçlarından meşe kömürü yapmayı da şehirde kimse bilmediği için Çerkesler bunu bir geçim kaynağı olarak benimsemiş fakat bu durum 1954 Orman Kanunu çıkana kadar devam etmiş ve sonra bitmiş. Dedem ise geçim kaynaklarının köyde sınırlı olmasından ötürü babasının 1934'e kadar at üzerinde tütün ticareti gerçekleştirdiğini ve bu yolla Samsun, Ladik, Bafra, Şam ve Anadolu'nun başka bölgelerindeki Çerkeslerle iletişim hâlinde olduğunu belirtiyor.

Akçakent'e yerleşen Besleney Çerkeslerinin ilk Osmanlı algısı ise, her ne kadar daha önce köyde yaşasalar da buranın az gelişmiş bir bölge olduğu yönünde olmuştur. Bunun sebebi burada şehirleşmenin Moskova'ya oranla daha düşük seyretmesi, yüksek katlı binaların merkezde bulunmayışı ve de birçok zanaatı Ermeniler'in merkezde gerçekleştiriyor olmasıdır.[15]

Dedem, kendi içlerine dönük yaşantılarına rağmen I. Dünya Savaşı'nda Çerkeslerin savaşa katıldığını ve büyük dedemin Çanakkale Cephesi'nde kör olması üzerine yaya olarak geri gönderildiğini belirtiyor. Bu süreçte eşkıyaların aranması için köye Alman askerlerin gönderildiğini ve köy yakınlarında arkeolojik kazı çalışmalarına da bu dönemde başladıklarını ama sonra savaşın bitmesiyle geri çekildiklerini belirtiyor. Bu süre esnasında Akçakent'te kalıyor ve köylülerin eşyalarını kullanıyorlar.

---

[15] Dikiş dikme, bina inşa ve imar faaliyetleri, tarım kültürü, kıyafetler, kadın-erkek ilişkileri konusunda Türkler daha geride bulunduğu için Çerkezler içine kapalı bir yaşam tarzını benimsemişlerdir.

1923-1965 Dönemi: Kırdan Kente Göçüş

Cumhuriyet dönemine geçişle birlikte Akçakentlilerin karşılaştığı ilk şey merkezî yönetim birimlerinin köye gelmesi ve ilk defa kamusal alanda Türklerle birlikte olmaları olmuştur. Aile üyelerinin genel olarak paylaştığı anı ise aralarında Çerkesçe konuşmalarının okulda öğretmenler tarafından yasaklanmasıdır. Bu noktada toplumsal cinsiyet faktörü de önem kazanmaktadır. Kafkasya'dan gelen kadınlar okula gitmediği için Türkçeyi çok az konuşabilmektedir, fakat erkekler kamusal alanda daha çok bulunduğu ve şehirle ticaret amaçlı daha çok etkileşimde bulundukları için Türkçe konuşma oranları daha yüksektir. Çocuklar ise Cumhuriyet döneminde ilkokula gitmeye başladıktan sonra Türkçeyi öğrenebilmiştir, bu yaşa kadarsa evde sadece Çerkesçe konuşulmaktadır. Bu döneme dair dedemin en net hatırladıkları ise Cumhuriyet'in meşruiyetini sağlamada baskıyı arttırmasıdır. Akçakent'te bazı asayiş sorunlarından ötürü devlete karşı çıkan küçük bir grubun ayaklanması üzerine askerlerin bir hafta boyunca köyü kuşattığı ve o grubun ele geçirilene kadar köye giriş çıkışların yasaklandığını belirtiyor. Köyün yakılmakla tehdit edilmesi üzerine grup teslim oluyor ve kuşatma da bitiyor. Daha sonra benzer olaylardan ötürü sürülen kişilerin de oldukça fazla olduğunu belirtiyor. Bu huzursuzluklarda hâkim olan ekonomik buhranın çok önemli olduğunu, hırsızlık ve şiddetin bu dönemde çok arttığını ve ilk defa bu dönemde çoğu kişinin altın, gümüş işlemeli kamalarını bir avuç buğday için elden çıkarttıklarını belirtiyor. Büyük dedem ise 1828'den itibaren 3 sene boyunca köye uğramıyor ve Anadolu'da diğer Çerkeslerle at üstünde ticarete devam ediyor, köye katırla mısır unu gönderiyor.

İskân politikaları sonrasında karşılaşılan ikinci politika ise 1934 Soyadı Kanunu ile gerçekleşiyor. Her aileye Türkçe bir kelime seçmesinin söylenmesi üzerine Besleneylerin Huvaj sülalesinden olan dedem Has soyadını seçiyor. Bu süreç akrabalarla iletişimi daha da zorlaştırıyor çünkü artık kimse birbirini yeni soyadlarıyla takip edemiyor. Bu amaçla da köy kendi arasında nüfus idaresinden bağımsız soyağaçlarını

oluşturuyor. 2. Dünya Savaşı'nın getirdiği koşullar yine bir ekonomik kriz ortamı yaratıyor ve bu dönemden sonra bazı aileler geçim sağlayabilmek için şehir merkezine taşınıyor. Aynı dönemde Alman Yahudileri de Çerkeslerin olduğu mahalleyi yerleşim yeri olarak seçiyor ve beş seneye yakın birlikte yaşıyorlar. Dönerken de bütün eşyalarını Çerkeslere bırakıyorlar. Ayrıca erken Cumhuriyet döneminden sonra şehir hayatındaki bir önemli farklılık ise artık Ermenilerin olmayışıdır. Şehirde Çerkesler farklı alanlarda istihdam sağlamış, dedem ise 1951-1964 yılları arasında Tekel fabrikasında işçi olarak çalışmış ve sonra şehir merkezine taşınmıştır. Bu dönemde Türklerle aynı mekânın paylaşılmasının farklı sosyo-kültürel boyutları olmuştur. Önceden köy hayatında yabancılara karşı Çerkes kültürünün paylaşımında bir sakınca görülmezken, şehir hayatına entegre olma çabası ile alt-kimlik gizli tutulmaya çalışılmıştır.

Bu örneğin yanı sıra kültürel yaşamlarının bir parçası olan düğünlerini yapmayı da bırakarak, bunu ev içi toplu sohbetlere çevirmişler. Bazı aileler kendi tercihleri doğrultusunda çocukları tepkiyle karşılaşmasın diye kendi aralarında Çerkesçe konuşmayı kısarken ailem bu konuda bir kısıtlamaya gitmemiş ve çocuklarına da ana dillerini öğretmişlerdir. Evliliklere baktığımızda ise ikinci nesil tamamen Çerkes evlilikleri yaparken üçüncü nesilde ya Türklerle evliliklerin başladığını ya da akraba evliliklerine de yönlenildiği görülmektedir.

1954 Kore Savaşı'nın getirdiği fiyat artışları ve 1958 gıda fiyatlarındaki artışlar artık yerel ölçekte birçok kişinin Almanya'ya da işçi olarak gidişini tetiklemiştir.[16] Bu duruma ek olarak 1965 yılında Şehr-i Cedid isminin Akçakent'e dönüşerek köyün bucak merkezi olması çevre köylerden Türklerin Akçakent'e yerleşmesine ve köyün Çerkes köyü olma özelliğini hızlı bir şekilde kaybetmesine ve de Çerkeslerin dağılmasına sebep olmuştur. İlk kentleşme dalgalarının başladığı bu

[16] İbrahim Arıkan, *Ya Yenilenirsin Ya da Yenilirsin: Tarihte Ekonomi Modelleri*, İstanbul 2010, s. 47.

dönemde Akçakentli Besleney Çerkesleri de hem Kırşehir'e hem de İstanbul Ankara gibi büyük şehirlere iş, eğitim gibi sebeplerle göç etmeye başlamış ve kültürlerini hane içinde yaşamaya devam etmişlerdir.

Sonuç

Dedemden göç sürecini bana aktarmasını istediğimde öncelikle Kafkasya'da atalarının yaşadığı yerlerin güzelliklerini anlatmaya başladı. Göç sürecini kendisi deneyimlememişti ve Kafkasya'yı hiç görmemişti, fakat kendi kimliğini de bu geçmiş öykü üzerinden inşa etmişti. Dolayısıyla hikâyenin ilk bölümü zaman-ötesi bir boyutta, mitsel bir anlatımla dile getirilirken aslında korunmaya çalışılan kültürel yapıya atıfta bulunulmaktadır. Sözlü tarih çalışmasının göçü deneyimleyen biriyle gerçekleştirilememesi ayrıca göçü getiren sebeplere tam olarak hâkim olamamamıza da sebep olmaktadır. Fakat Kafkasya'dan itibaren soyağacında çıkan kişilerin bir bölümünün şu anda hatırlanmaması veya hâlâ orada kalanların olduğunun bilinmesi, bu göç esnasında verilen kayıpların hem maddî hem de manevî boyutuna işaret etmektedir. Akçakent'ten Kafkasya'ya geri dönen 10 kişiden tekrar haber alınamaması ve gidenlerden birinin Ruslar tarafından Sibirya'ya sürülüp, buradan kaçıp tekrar Türkiye'ye dönmesi böyle bir sürecin de yaşandığını kanıtlamaktadır. 1884-1923 dönemi, yeni bir yurt arayışıyla ve trajedinin travmasıyla oldukça içe kapalı bir dönem olarak geçmektedir. Bu dönemde Anadolu içinde köyler arası hareketlilik, savaşa ve meşru bir yönetime bağlı olarak sürekli devam etmektedir. Ulusal ölçekte yerel olaylardan etkilenilmekte ve köyün çevresinde gerçekleşen demografik hareketler seyredilmektedir. Bu dönemin, sosyo-ekonomik hayata eklemlenme çabası içinde geçmesi ve kadınların burada daha pasif kalmalarıyla aile içi Çerkes hayatının Kafkasya'daki düzenle aynı şekilde kırsalda devam ettirilmesi mümkün olmuştur. Bunlar mutlu yıllardır ve ekonomik yokluk çok da önemli bir detay olarak aktarılmamaktadır. Üçüncü dönem olan erken Cumhuriyet döneminde ise artık yeni devletin kuralları çerçevesinde kültürel değerlerden bir takım fedakârlıklar

yapılması beklenmektedir. Bu süreçte kırdan kente göç ekonomik buhranların ve geçim sıkıntısının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır ve Çerkesler parçalanarak kültürlerini hane içinde devam ettirmeye çalışmışlardır. Bu dönemde dedem de kendi ailesini kentte Çerkeslerin mahallesinde kapalı cemaat şeklinde devam ettirmeye çalışmış, fakat bir önceki dönemde olan çevre köylerle iletişim ve birbirinden haberdar olma boyutu tamamen kesilmiştir. Sorulduğunda babasının gençlik döneminde yaşadığı trajediye atfen kendi kimliğinin merkezinde babasının anılarına dayanan köy imgeleri yer alırken, üçüncü nesilde kendi çocukluklarının geçtiği Akçakent ve Çerkesçe konuşmalar özgür zamanlar olarak ifade edilmektedir. Her ne kadar Cumhuriyet sonrası baskının daha yoğun olduğu söylenilse de üçüncü nesil için kendi Çerkes yaşamlarını kendi köylerinde yaşamaları onlar için yeterlidir. Görüldüğü üzere Akçakent Besleneyleri farklı siyasî, idarî, ekonomik olaylar çerçevesinde farklı süreçlere maruz kalmakta, bu durum da hanelerin tekil kararlar almasına ve cemaat olma boyutundan kopmasına sebep olmaktadır. Bunda en önemli sebep olarak köyde ekonomik bir gelirin kalmayışı ve bucak merkezi olmasıyla dışarıdan göç almaya başlaması gösterilebilmektedir.

Bu çalışma ile bir araya getirilen hikâyeler, kırılma noktaları, Çerkeslerin uyum ya da asimilasyon deneyimlerini dönemlere göre yorumlarken Leyla Neyzi'nin şu temel argümanı gelecek çalışmaların çıkış noktasını oluşturması açısından aydınlatıcıdır:[17]

"Hayali bir ulusalcılık öncesi toplum ile ilgili anılar, bu coğrafyada oluşacak ulusalcılık sonrası bir sosyal sözleşmenin de taslağını oluşturabilir mi?"

Kaynakça

Aycan, Ercan, "Kuzey Kafkas Sözlü Tarih Çalışması", *Kafkas Derneği*, Eylül 20, 2010,

[17] Leyla Neyzi, s. 178.

http://www.kafkasfederasyonu.org/genckaffed/2001/sozlu_tarih.htmhttp://www.kafkasfederasyonu.org/genckaffed/2001/sozlu_tarih.htm [01.10.2010].

Caunce , Stephen, *Sözlü Tarih ve Yerel Tarihçi*, Çev. Bülent Can /Alper Yalçınkaya, İstanbul 2001.

Collier, J. Collier, *Visual Anthropology: Photography as a Research Method*, New York 1997.

Danacıoğlu, Esra, *Geçmişin İzleri: Yanı başımızdaki Tarih*, İstanbul 2001.

Dündar, Fuat, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası*, İstanbul 2008.

Güngör, Fethi , "Arşiv Belgeleri Işığında Kırım ve Çerkez Göçleri", *Uluslararası Göç Sempozyumu Bildirileri*, *8-11 Aralık 2005,* Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, İstanbul 2005, s.141-146.

Mccarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1998.

Neyzi, Leyla*, Ben Kimim? Türkiye'de Sözlü Tarih Kimlik ve Öznellik*, İstanbul 2009.

Thompson , Paul, *Geçmişin Sesi*, Çev. Şehnaz Layıkel, İstanbul 1999.

ANADOLU'DA KAFKAS GÖÇMENLERİNİN ETNİK YAPISI, YERLEŞİMİ VE NÜFUSU

Murat TOPÇU

19. yüzyılda, Kafkas-Rus savaşlarının sonucu olarak vatanlarını terk etmek zorunda kalan bir milyondan fazla Kafkasyalı, Osmanlı topraklarının hemen her bölgesine dağınık olarak yerleştirildi. Savaşın sona erdiği 1864 yılı ile sembolleşen Kafkas Göçü aslında bu tarihten önce, 1840'larda başladı; 1858-1865 yılları arasında en yoğun dönemini yaşadı ve aralıklarla 1900'lerin ilk yıllarına kadar devam etti. Balkanlara yerleştirilen Kafkas göçmenleri de "93 Harbi" sonunda (1877-78) Balkanlardan çıkarılarak Anadolu'ya ve Ortadoğu'ya yerleştirildi.[1]

Bu süreç sonucunda Anadolu'nun hemen her bölgesinde Kafkas göçmenlerinin kurduğu yerleşimler ve büyük bir Kafkasyalı nüfusu ortaya çıktı. Savaşın ve göçün nedenleri, süreci hakkında sınırlı da olsa çalışmalar yapıldı. 1860'lardan bugüne Anadolu'da nerede nasıl yaşadıkları, demografik yapıları ise son yıllarda yapılan birkaç çalışma dışında incelenmedi. Bütün Kafkas göçmenlerine verilen ortak "Çerkes" adı altında tanındılar; demografik ve etnik yapıları, ilişkileri, dilleri pek bilinmedi.

---

[1] Kafkasya'dan göçle ilgili başlıca eserler için bkz. Adolf Berje, *Kafkasya – Dağlı Halkların Göçü ve Kısa Tarihi*, Çev. Murat Papşu, İstanbul 2010; Nihat Berzeg, *Çerkesler*, İstanbul 2006; Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908),* Karadeniz Teknik Üniversitesi, Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Araştırma Merkezi, Trabzon 1996; Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri,* İstanbul 2003; Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün,* Çev. Bilge Umar, İstanbul 1998; Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876),* Ankara 1997; Tragičeskiye Posledstviya Kavkazskoy Voyny dlya Adygov, Vtoraya Polovina XIX - Načalo XX Veka [Kafkas Savaşı'nın Çerkesler İçin Trajik Sonuçları, 19. Yüzyıl İkinci Yarısı – 20. Yüzyıl Başı], Rusya Arşiv Belgeleri, Nalçik 2000.

Etnik Yapı

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı topraklarına yerleşen bütün Kuzey Kafkasyalı göçmenler genel olarak "Çerkes" (Çerkez) ortak adıyla anıldılar. "Çerkes" adının etnik bir topluluğun adı mı yoksa farklı etnik grupları içinde barındıran sosyal/kültürel bir topluluğun adı mı olduğu, özellikle Sovyetler Birliği'nin dağıldığı ve Kafkasya ile ilişkilerin geliştiği 1991'den bugüne hâlâ süren bir tartışma doğurdu.

Burada aslında dünyada ve Türkiye'de örneği çok sık görülen sosyolojik bir durum söz konusudur. Bilindiği gibi sosyolojide "emik bakış" ve "etik bakış" olarak adlandırılan iki kavram vardır. Emik bakış bir grubun kendisine içeriden bakışını, etik bakış ise dışarıdan bakışı ifade eder. Etik bakışta genellikle şu kural işler: en çok bilinen topluluğun adı benzer diğerlerine de verilir. Anadolu coğrafyasında eskiden beri adı en çok bilinen topluluk Çerkesler olduğundan, Kuzey Kafkasya'dan gelen ve hemen hemen aynı kıyafeti giyen, aynı gelenekleri paylaşan, aynı oyunları oynayan Abazalar, Osetler, Çeçenler, Karaçaylar ve Dağıstanlılar Anadolu halkı tarafından "Çerkes" olarak adlandırılmıştır. Burada farklı diller konuşmaları, farklı kökenlere ait olmaları ya da geleneklerindeki farklılıklar önemli değildir; zaten dışarıdan bakanlar için bunların ayırt edilmesi zordur.

Emik yani içeriden bakışa göre durum biraz daha karmaşıktır. Bölgelere ve dönemlere göre farklılıklar olmak kaydıyla "Çerkes" adı bu toplulukların kendileri tarafından da benimsenmiştir. Kafkas göçmenlerini oluşturan her etnik grubun kendini ve diğerlerini farklı adlarla adlandırması, "Çerkes"in dışarıdan verilen bir ad olması ve onun dışındaki etnik adların fazla bilinmemesi bu benimsemede etkili olmuştur. Zamanla etik bakışın emik bakışı etkilediği ve onun yerine geçtiği de görülmektedir. Çeşitli siyasî grupların geliştirdiği ve propagandasını yaptığı tanımlar da etkili olmaktadır.

Dışarıdan yapılan tanımlamayla ve verilen adla o etnik grubun kendini tanımlaması ve adlandırması genellikle farklıdır. Tarihte Avrupalılar için bütün Müslümanlar "Türk" olabildiği gibi, bugün de sokaktaki Amerikalının kafasında bütün Müslümanlar Arap olabilir. Türkiye'de bütün Karadenizlilere Laz denmesi gibi, bütün Kafkas göçmenleri de "Çerkes" olarak adlandırılıyor. Aslında "Çerkes" bir halkın/etnisitenin adıdır. Türkiye'de Kafkas halklarından Çerkesler dışında Abazalar, Çeçenler, Osetler ve Dağıstan halklarından Avarlar ile Lezgiler yaşamaktadır. Ayrıca Kafkasya'dan Osmanlı'ya yerleşen göçmenler arasında Türk kökenli Karaçaylar, Kumuklar ve Nogaylar da vardır. Türkiye'de bulunan Kafkas göçmenlerinin büyük çoğunluğu Çerkestir. Hem bu nedenle, hem de 19. yüzyıl ortalarında Osmanlı topraklarına geldiklerinde gelenek ve görenekleri, yaşam tarzları, kıyafetleri benzer olduğundan bütün Kafkasyalılar Türkler tarafından topluca "Çerkes" olarak adlandırılmıştır.

Çerkesler kendilerini *Adığe* olarak adlandırır. Hemen her Kafkas halkının bilinen adı dışarıdan, başkaları tarafından verilmiştir. Abazalar (Abhazlar) kendilerini *Apsuva*, Çeçenler *Nohçi*, Osetler *İron* ve *Digoron,* Avarlar *Maaruli* vb. adlandırır. Köken ve dil olarak Çerkeslerle Abazalar akrabadır. Diğerlerinin dilleri ve kökenleri farklıdır.

Özellikle SSCB dağıldıktan sonraki dönemde bu algı ve tanımlar değişmeye başladı. Kafkasya ile iletişimin kurulması, yaşanan çatışmalar vb. nedeniyle bölge halklarının tanınması, daha önce kendini (kısmen) "Çerkes" adı altında gören Çeçenlerin, Dağıstanlıların, Karaçayların, Osetlerin kendi adlarıyla derneklerini kurması ve Çerkes adı altından çıkmasıyla sonuçlanan bir süreç başlattı. Çerkeslerden sonra Anadolu'da en büyük nüfusa sahip Abazalar için ayrı bir parantez açmak gerekiyor. Türkçede "Abaza" adıyla bilinen halk esas olarak iki gruptan oluşuyor. Ana vatanları Abhazya olan ve Osmanlı topraklarına bu ülkeden gelen Abazalar Rus ve Batı literatüründe Gürcülerin verdiği "Abhaz" adıyla biliniyor; kendilerini de "Apsuva" olarak adlandırıyorlar. 13-14. yüzyıllarda

Abhazya'dan Kuzey Kafkasya'ya, Çerkeslerin arasına yerleşen grup ise "Abazin" olarak biliniyor ve kendilerini de "Abaza" olarak adlandırıyor. Her iki topluluk da Türkiye'de yaşıyor ve Türkçede "Abaza" adı böyle bir ayrım içermiyor. Ancak kendini Çerkes olarak tanımlama konusunda iki grubun tutumu belirgin şekilde farklılaşıyor. Abhazlar kendilerini Çerkes olarak görmezken, Kafkasya'da yüzyıllarca Çerkeslerle birlikte yaşamış olan ve Anadolu'da da çoğunlukla iç içe yaşayan, kültürel olarak da yakınlaşan Abazinler kendilerini Çerkes olarak görüyorlar.

Osetler Çerkesler tarafından "Kuşha" (Dağlı) olarak adlandırılır; Türkiye'de kendileri de bu ismi benimsemiştir. Hem Kafkasya'daki tarihî komşuluktan, hem Türkiye'de nüfuslarının az oluşundan büyük ölçüde Çerkeslerle kaynaşmışlardır ve diğerlerine göre kendilerini daha fazla "Çerkes" adı altında görürler.

Algılama ve tanımlamadaki geçiş dönemi hâlâ devam ediyor. Bu konuda derneklerin ve yayınların da etkisinden bahsetmek gerekir. Kafkas dernekleri olarak bilinen örgütler ve bu dernekler çevresinde yetişen aydınlar "bütün Kuzey Kafkasyalıların", "otokton Kafkas halklarının", "Adığe ve Abhazların" ya da "Adığe, Abaza ve Ubıhların" Çerkes olarak adlandırıldığını savunan tezler savunuyorlar.

Bu karışık durum dolayısıyla, Kafkasya ile ilgili bilinen bütün etnik adlar genellikle Çerkeslerin boyları, kabileleri veya alt grupları olarak sıralanır. Çerkesler dışındaki halklarda alt gruplar çok belirgin değildir ve kendileri dışında pek bilinmez. Çerkesler ise tarihî olarak alt gruplara/boylara ayrılırlar. Bunlar Kafkasya'da yaşadıkları bölgenin ve bağlı oldukları soyluların adından gelmektedir. Bugün de adı bilinen Çerkes toplulukları Abzeh, Şapsığ, Hatukay, Bjeduğ, Çemguy, Kabardey, Besleney ve Ubıhlardır. Mahoş, Mamheğ, Natuhay, Jane gibi daha küçük topluluklar Kafkas Savaşları ve sürgün sırasında yok olmuş veya diğerlerine karışmışlardır. Diğer Çerkes topluluklarından farklı bir dili olan Ubıhlar, bugün artık dillerini kaybettiler ve çoğunlukla Çerkesçenin Şapsığ (kısmen Abzeh) ağzını

konuşuyorlar. Bugün için ne Kafkasya'da ne de Türkiye'de bu alt gruplara mensup olmanın ayırt edici bir özelliği yoktur. Sadece Kabardeyler dilleri ve coğrafî konumları nedeniyle diğerlerinden biraz farklıdır.

Bütün Çerkesler ve Türkiye'de yaşayan diğer Kafkasyalılar Sünnî Müslümandır. Çerkesler, Abazalar ve Osetler Müslümanlığı 16-17. yüzyıllarda Osmanlılar ve Tatarlar aracılığıyla kabul etmişlerdir ve Hanefî mezhebine bağlıdırlar. Çeçenler ve Dağıstanlılar ise 7-8. yüzyıllarda Müslümanlığı Araplardan almışlardır, Şafîdirler. Kafkasya'da ise çoğunluk Müslüman olmasına rağmen Abazaların ve Osetlerin bir kısmı Hristiyandır.

Yerleşim

Çerkesler ve diğer Kafkas halklarının Anadolu'ya yerleşimi 1850'lerin sonundan 1900'lerin başlarına kadar sürmüştür. Bu dönemde iki büyük göç dalgası yaşanmıştır. Birincisi ve en büyüğü, Kafkasya'da savaşın kaybedilmesine ve sürgüne bağlı olarak 1861-1865 arasındadır. Özellikle 1863-65'te yüz binlerce kişi Osmanlı topraklarına akmıştır. Bu dönemde gelenler Balkanlara, Anadolu'ya ve Ortadoğu'ya iskân edilmiştir. İkinci büyük dalga 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'na bağlı olarak yaşanmıştır. Balkanlara yerleştirilen göçmenler, bölgenin Ruslar tarafından ele geçirilmesi üzerine, diğer bütün Müslümanlar gibi Balkanları terk etmek zorunda kalmışlardır. Bu göçmenlerin çoğu Anadolu'ya, bir kısmı da Ortadoğu'ya yerleştirilmiştir. Savaş sonunda imzalanan Berlin Antlaşması'nın ilgili maddesinde topraklarını terk eden Müslümanların geriye dönüşüne izin verildiği hâlde Çerkesler istisna tutulmuştur. Aynı dönemde Kafkasya'dan da yoğun şekilde göçler devam etmiştir.

Kafkasyalılar Osmanlı'nın Anadolu, Balkanlar ve Ortadoğu'daki topraklarına belirli bir iskân politikası çerçevesinde yerleştirilmiştir. Bu politikanın başlıca özelliklerinden biri Anadolu'da ve Balkanlarda Hristiyan nüfusun karşısında Müslüman nüfusun artırılması çabasıdır.

Balkanlarda, hem bu amaçla hem de bağımsızlık peşindeki halklara karşı güvenlik amacıyla, özellikle sınır bölgelerine yerleştirilmişlerdir. Anadolu'da Ermeni faktörü göz önüne alınarak, Ermenileri kontrol edebilecek yerlere ve Müslüman nüfus oranını artıracak şekilde yerleştirilmişlerdir. Ancak Rusya'nın "Çerkeslerin Rusya sınırlarından uzak yerlere yerleştirilmesi" talebi ve İngiltere'nin Ermenilerin yoğun olduğu bölgelere yerleştirilmelerini engelleme girişimi nedeniyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine iskân olmamıştır. Ortadoğu'da da benzer kaygılarla, Osmanlı yönetimine isyan eden Bedevi aşiretlerini kontrol edebilecek şekilde yerleştirilmişlerdir.

Kafkas göçmenlerinin iskânında gözetilen diğer hedef ekonomiktir. İşlenmeye uygun boş tarım alanları göçmenlere tahsis edilmiştir. Hayvancılıkla, özellikle atçılıkla uğraşan Çerkesler buna uygun yerlere iskân edilmeye çalışılmıştır. Ancak 1880'lerde hem Balkanlardan hem Kafkasya'dan ikinci büyük göç dalgası geldiğinde, dağıtılacak uygun arazi kalmadığından iskâna uygun olmayan yerlere de yerleştirildikleri olmuştur.

Göçmenlerin şehirlere değil köylere ve taşraya yerleşmeleri zorunlu tutulmuştur. Sadece Saray'la bağlantısı olan soylu aileler ve zanaat, ticaret erbabının ve sarrafların (çoğunlukla Dağıstanlılar) şehirde iskânına izin verilmiştir. Ancak köydekiler arazilerini satıp şehirlere gelmeye başlayınca hükümet göçmenlere tanınan mir'i arazi satamama süresini 10 yıldan 20 yıla çıkarımıştır.

Uygulanan iskân politikası ve yaşanan tarihî süreç sonucunda şöyle bir tablo ortaya çıkmıştır: Türkiye'de çoğu Çerkes olmak üzere Kafkasyalı nüfusu Orta Anadolu'da ve Türkiye'nin batısında yoğunlaşmıştır. Türkiye'de bugün adları bilinen 850 civarında Kafkasyalı yerleşimi vardır. Bunlardan Çerkes köylerinin sayısı 500 civarındadır. Abaza köyleri 160 tanedir. Oset köylerinin sayısı 25 kadardır (Tokat'ta 4, Yozgat'ta 4, Sivas'ta 6, Erzurum'da 2, Bitlis'te 2, Kars Sarıkamış'ta 5, Muş'ta 6-7). Çoğu büyük şehirlere yerleşmiştir, özellikle Sarıkamış'ta hiç Oset kalmamıştır.

Çeçen köyleri de 25 civarındadır (Adana 2, Çanakkale Biga 2, Göksun 3, Mardin 2-3, Muş 5-6, Sivas 10-11, Yozgat 1-2).

Türkiye'deki Dağıstanlılar esas olarak Avar ve Lezgi halklarından oluşur. İçlerinde diğer halklardan aileler de vardır. Köyleri az ve dağınıktır. (Adana ve Sivas'ta 7, Maraş'ta 3, Yalova'da 3, Kars'ta 2, Muş'ta 3-4, Tokat'ta 3-4, Balıkesir'de 1. Ayrıca Dağıstanlı Kumuk ve Nogayların da Sivas ilinde 3-4 köyleri var.)

Karaçaylar ve Balkarlar Afyonkarahisar şehir merkezinde; Bolvadin ilçesi Gökçeyayla mahallesinde; İscehisar ilçesi Doğlat köyünde; Afyon'dan başka Eskişehir Çifteler ilçesinin ilçe merkezi ve Belpınar köyünde; Sivrihisar ilçesi Ertuğrul (Yakapınar) köyünde; Han ilçesinin Yazılıkaya, Akhisar, Gökçeyayla köylerinde; Mahmudiye ilçe merkezinde; Konya il merkezi ile Sarayönü ilçesinin Başhöyük beldesinde; Ankara il merkezi ile Gölbaşı ilçesinin Yağlıpınar köyünde; Kayseri'nin Pınarbaşı ilçesi Eğrisöğüt köyünde; Sivas'ın Yıldızeli ilçesinin Emirler köyünde; Tokat'ın Reşadiye ilçesinin Çilehane, Sulusaray ilçesinin Arpacı Karaçay köylerinde; Yalova Çiftlikköy'de; İzmir'in Mehtap ve Bornova mahallelerinde yaşıyorlar.

Nüfus

Türkiye'de hiçbir zaman etnik sayım yapılmadığından Türkiye'deki Çerkes ve diğer Kafkasyalı nüfusla ilgili ancak tahminî rakamlar verilebilir. Daha önceki bazı sayımlarda ana diline göre tespit edilmiş rakamlar gerçekten çok uzaktır. Gerçeğe en yakın şu verilerle bir tahmin yapılabilir: Birçok kaynak 1850-60'larda Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına gelen göçmenlerin sayısını 1.200.000-1.500.000 arasında veriyor.

Rusya hükümeti tarafından göç etmek isteyenlere yardım amacıyla 1861 yılında kurulan bir komisyonun kayıtlarına göre, 1864-65 yıllarında Karadeniz kıyılarındaki limanlardan ayrılan 384.529 kişiye para yardımı yapılmış. Rus birliklerinin kontrolü

dışındaki noktalardan kendi imkânlarıyla gidenlerin ve yardım parası almayanların sayısı çok daha fazladır. Ayrıca, toplu göçler 1858 yılında başladı ve 1865 yılına kadar sürdü. Daha sonra da fasılalarla 1900'lerin başına kadar devam etti. Dolayısıyla birçok araştırmacı tarafından verilen 1.200.000 ile 1.500.000 sayıları doğruya yakın kabul edilebilir.

Bugüne dair de ancak bu sayılar üzerinden tahmin yapılabilir, ancak bu demografların işidir. Bu tahmini yaparken de göçler ve savaşlar sırasında yaşanan büyük nüfus kaybını göz önünde bulundurmak gerekir.

Kaynakça

Berje, Adolf, *Kafkasya-Dağlı Halkların Göçü ve Kısa Tarihi*, Çev. Murat Papşu, İstanbul 2010.

Berzeg, Nihat, *Çerkesler*, İstanbul 2006.

Erkan, Süleyman, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908).* Karadeniz Teknik Üniversitesi, Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Araştırma Merkezi, Trabzon 1996.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri,* İstanbul 2003.

McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün,* Çev. Bilge Umar, İstanbul 1998.

Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876),* Ankara 1997.

Tragičeskiye Posledstviya Kavkazskoy Voyny dlya Adygov, vtoraya polovina XIX-načalo XX veka [Kafkas Savaşı'nın Çerkesler İçin Trajik Sonuçları, 19. Yüzyıl İkinci Yarısı – 20. Yüzyıl Başı], Rusya Arşiv Belgeleri, Nalçik 2000.

CIRCASSIAN EXODUS FROM THE NORTH CAUCASUS AND THEIR RESETTLEMENT IN KOSOVO

Marieta KUMPILOVA

The Russian conquest of the Caucasus in the 19th century is predominantly described in "essentially military history". At the same time, it was *"much more than a military conquest: it was frontier process involving the in-and-out-migration of large numbers of people, the settlement and creation of new communities and the abandonment of old ones... The transformation of the landscape and the interactions of neighbours, not just in war, but in everyday life"*.[1]

The phrase used by Thomas Barrett to describe the new approach in studying the Russian conquest of the North Caucasus, is exemplary for the Circassian resettlement in the Balkans. It is a paradox, but Circassians were destined to play a similar role in the Balkans as Cossacks in the Caucasus.

Both, Circassians and Cossacks were used to suppress the independence movement and were used as "symbolic" holders of the "true religion". Allan Fisher compares the resettlement of the Cossacks in the North Caucasus and arrival of the Caucasians to the Balkans as demographic events that resulted from "catastrophe of some magnitude", which "have produced demographic consequences of like magnitude".[2]

---

[1] Thomas M. Barrett, "Lines of Uncertainty: The Frontiers of the North Caucasus", *Slavic Review* 54/3, 1995, p. 579.
[2] Alan W. Fisher, "Emigration of Muslims from the Russian Empire in the Years after the Crimean War", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 35, Stuttgart 1987, pp. 356-371, p. 356.

In this article, I would like to outline the reasons of the Circassian exodus from the Caucasus and their resettlement in the Balkans, on the example of Kosovo. In analysing the reasons of these events, I would like to step back from the military and chronological background of the problem, where numerous and advanced researches exist.

The objective of this article is to show the ideological background of the Russian conquest and the deportation of the Circassians. To which extent the ideas of pan-Slavism and pan-Islamism have influenced the Circassian deportation from the Caucasus and their resettlement in the Balkans? What role did religion played in the Caucasus War and the Circassian Exodus to the Ottoman Empire?

Russian Conquest of the Caucasus: Objectives of the Russian Empire

The Caucasian War, also known as the Russian conquest of the Caucasus in the official studies on Caucasus, refers to the period between 1817 and 1864, when several regions of the Caucasus were annexed by the Russian Empire. At the same time, the name of the war, the date of the beginning of the war, reasons and consequences are still subject of the discourse in the Caucasian historiography.

The interest of the Russian Empire in the region goes back to the Muscovy times in 16th century. Since then, according to the Russian General Fadeev: "the wish to possess Caucasus became inherited in the Russian history".[3] Russia was interested in the routes, which connected the North Caucasus with Transcaucasia, with Western Asia and further towards the East and India. With the Georgian Kingdom becoming part of the Russian Empire in 1801, the conquest of the North Caucasus region became strategically essential. "In order to keep the

[3] Tamara Polovinkina, *Čerkesiya - Bol' Moia. Istoričeskiy Očerk (Drevneyšee Vremya—Načalo XX v.)*, Maikop 2001, p. 102.

Georgian Kingdom, Russia had to possess the Caucasus".[4] The Russian Empire saw the Caucasus as "a key towards the Orient".[5] Already since the mid of the 18th century, the Caucasus, especially the parts inhabited by the Circassians (along the Black Sea region), became the zone of interest and conflicts between the Russian, the Ottoman, the British and the French Empires. The declining of the Ottoman Empire and emerging of the Russian Empire, known as an "Eastern Question" was an object of the mayor concern for the British and French Empires. "Russia could compete with these Empires only by having the Black Sea under control".[6] The fate of the North Caucasus and the Circassians was decided: "The Western mountains (Circassia) must be subjugated immediately without sparing any victims".[7]

Russian Historiography on the War and Exodus: History Meets Politics

For the first time the questions and problems of the Russian-Caucasian War and the deportation of the numerous ingenious peoples of the North Caucasus, including the Circassians, became subject of discourse in the works of authors of the Tsarist Russia: Potto,[8] Berže,[9] Dubrovin,[10] Fadeev[11] etc. Many of these authors were not only contemporaries, but also the eyewitnesses of these events. Some, like Yermolov,[12] Milyutin,[13] Vorontsov,[14] Fadeev were the militants and generals, involved directly in the

---

[4] Ibid.
[5] Ibid.
[6] Ibid. p. 103
[7] Ibid.
[8] Vasiliy Potto, *Kavkazskaya Voyna v Otdel'nyh Očerkah, Epizodah, Legendah i Bibliografiyah*, Sankt-Petersburg 1855.
[9] Adolf Berže, "Vyselenie Gortsev s Kavkaza", *Russkaya Starina*, Vol. 33, Sankt-Petersburg 1882, Yanvar', pp. 161-176; Fevral', pp. 337-363, Vol. 34, pp. 1-32.
[10] Nikolay Dubrovin, *Istoriya Voyny i Vladyčestva Rossii na Kavkaze*, Sankt-Petersburg 1888.
[11] Rostislav Fadeev, *Šest'desyat Let Kavkazskoy Voyny*, Tiflis 1860.
[12] Aleksey Yermolov, *Zapiski A. P. Yermolova 1798-1826 gg*, Moscow 1991.
[13] Dmitriy Milyutin, *Vospominaniya General-fel'dmaršala Grafa D.A. Milyutina, 1863-1864*, Moscow 2003.
[14] Mihail Vorontsov, *Pereviska s A.P. Yermolovym*, Retrieved from http: //fershal.narod.ru/Memories/Texts/Vorontzov_M_S/Vorontzov.htm.

course of the war actions. "At first hand" information in these works includes many interesting facts, but the interpretation of the war and picture of the native inhabitants of the region is presented in the mainstream of the politics of autocracy and pan-Slavism. In this scheme the native inhabitants are described as nothing but "barbarians" and "savages" who are incapable of condoling themselves.[15]

The Imperial historian Berže explains that the Russian conquest of the Caucasus was not predetermined by any political or foreign policy reasons, but as a preventive measure against the mountaineers. He writes: *"The 'savages' were constantly making raids and forced the offensive actions of our troops… As a result, the border was never in place, but was moved to the lower Don and foothills of the Caucasian range"*.[16]

The exodus of the mountaineers to the Ottoman Empire was presented in these works as their voluntarily desire, reinforced by the propaganda of the Turkish emissaries and the Muslim clergy.

As Thomas Barrett justified: "Soviet historians studied the peoples of the North Caucasus for their own sake…"[17] The interpretation of the Russian conquest of the Caucasus in the Soviet historiography underwent a few changes due to the political guidelines. After the Bolshevik Revolution, the resistance of the mountaineers to the Tsarist Russia was considered to be a national liberation movement against the colonial yoke and as an anti-feudal fight against local nobles. The mass migration of the ingenious people from the North Caucasus was an answer to the colonial policy of the Russian Empire. During the 1930s, a shift was made in reinterpreting the nature of the freedom movement. It was presented as a "bourgeois" and

---

[15] Adolf Berže, "Vyselenie Gortsev s Kavkaza", *Russkaya Starina* 33, Sankt-Petersburg 1882, Yanvar', pp. 161-176, p. 168-169.
[16] Ibid.
[17] Thomas M. Barrett, "Lines of Uncertainty: The Frontiers of the North Caucasus", *Slavic Review* 54/3, 1995, p. 580.

"reactionary", inspired by the foreign Turkish and British agents. A new doctrine, known as a formula of a "lesser evil" was introduced, *"according to which, although the annexation of non-Russian peoples to Russia was an evil -particularly when annexation meant the loss of their national independence- it was a lesser evil by comparison with that which could be expected to have resulted from their annexation to some other large state"*.[18] Here, as Thomas Barrett notices, *"the tendency was either to downplay the destruction by the Russian military or to portray it as fending off the real enemies of the Caucasus (Persia, the Ottoman Empire, the Crimean Khanate) or as part of an oppressive, but ultimately progressive, tsarist 'colonial politics' than brought the north Caucasus into the timetable of history…"*.[19]

"In spite of the aggressive and reactionary aims of the Tsarism, the annexation of the North Caucasian coast by Russia had an objectively progressive meaning and was essential for the peoples of the North Caucasus".[20] This interpretation of the Caucasian War was supplemented since the 1950s by the doctrines of the "friendship of people" and the "drawing together" (sbliženie). This approach announced that "*not only in the Soviet but even in the pre-revolutionary era, the national minorities had never confused the tsarist regime with the Russian people*".[21] The unpublished directive of avoiding the terminology of the war as the Russian-Caucasian goes back to this time. The main arguments of this approach can be summarised in that *"the Russian advance to the Caucasus was facilitated by the growing pro-Russian orientation and sympathy of the ingenious peoples since the XV century"*.[22] The Russian expansion into the region

---

[18] Konstantin F. Shteppa, "The 'Lesser Evil' Formula", *Rewriting Russian History*, Ed. Cyril E. Black, Ney York 1962, p. 109.
[19] Barrett, "Lines of Uncertainty", p. 580.
[20] *Istoriya Narodov Severnogo Kavkaza s Drevneiših Vremen do Kontsa XVIII Veeka*, Pod red. M. Piotrovksogo, Moskva 1988, p. 8.
[21] Raymond Pearson, "Privileges, Rights, and Russification", *Civil Rights in Imperial Russia*, Eds. Olga Crisp / Linda Edmondson, Oxford 1989, pp. 85-102, p. 86.
[22] N. S. Kinyapina / M. M. Bliev / V. V. Degoev, *Kavkaz i Sred'nyaya Aziya vo Vneišnei Politike Rossii*, Moskva 1984, p. 3.

was presented as non-intentional, but rather forced by the Russian-British competition in the region.[23] The migration in this approach was presented as a non-forced one. The responsibility for the deportation was put on the ingenious peoples and their "foreign agents": *"The migration turned to be a real tragedy for the mountaineers, but it was their mistake. We cannot decline all responsibility for that from the Tsarist regime, but it was to a considerable extent the fault of the Osman (Ottoman) Empire, greedy Circassian nobles, who were afraid to loose servants and slaves, the Muslim clergy, who popularized the religious fanaticism and the agents of the West countries…"*[24]

Within the framework of the "friendship of peoples", another historical myth was "born" by the Soviet School of History. According to this approach, there was no Caucasian War at all. Already in 1557 most of the North Caucasus had voluntarily joined the Muscovy. Therefore the Caucasian War only finished the installation of the Russian-military power in place. According to this interpretation, it was mainly nobles and local feudal groups fighting against the Russian Empire, because they were afraid to lose the power.

This interpretation reached its zenith when in 2007 the Russian Federation authorities organized celebration of "450 years of the voluntarily annexation to Russian Empire" of Circassian republics of Kabardino-Balkaria, Karachaevo-Cherkessia and Adygheya. The realities of the Caucasian War were questioned again.

In the last two decades the growing interest to the Caucasian War and migration of the Circassians was developed among historians based in the North Caucasus and who are often of

[23] Ibid. p. 4.
[24] *Istoriya Narodov Severnogo Kavkaza (Konets XVII. - 1917)*, Pod. Red. Naročtinskogo, Moskva 1988, p. 210.

Circassian origin (Dzizariya,[25] Kumykov,[26] Kasumov,[27] Kushkhabiev,[28] Kudaeva[29] etc). The titles of some of these studies, like "Genocide of Adyghs"[30] ("Genotsid Adyghov"), "With fire and sword: forced migration of Adyghs to the Ottoman Empire (20-70s of 19th century)"[31] indicate that migration of the Circassians for these academics is seen as forced one. Sometimes it is presented as comparable to genocide.

Western Historiography on the War and Exodus

In the 19th century, the fight of the Caucasian mountaineers, especially of the Circassians, for their independence against the Russian Empire received a lot "interest and admiration abroad".[32] The biggest interest to the events in the North Caucasus was paid by the British Empire. British travellers and diplomats David Urquhart, Edmund Spencer,[33] J.A. Longworth[34] and James Bell[35], who visited Caucasus and Circassia in the 1830s, left very interesting information on life and struggle of the Circassians. However, based on the British interest in the region, the Soviet Historiography in 1950s would claim the resistance of the Caucasian mountaineers to the Russian Empire as "reactionary, nationalistic and worked in the service of English

[25] G. A. Dzidzariya, *Muhadžirstvo i Problemy Istorii Abhazii XIX Stoletiya*, Suhumi 1975.
[26] T. H. Kumykov, *Vyselenie Adygov v Turtsiy - Posledstvie Kavkazskoi Voyny*, Nal'cik 1994.
[27] A. Kasumov / H. Kasumov, *Genotsid Adygov*, Nal'cik 1992.
[28] Kushabiev A. V., *Čerkessy v Sirii*, Nal'cik 1993.
[29] C. G. Kudaeva, *Ognem i Železom: Vynuždennoe Pereselenie Adygov v Osmanskuy Imperiuy (20-70 goda XIX veka)*, Maykop 1998.
[30] A. Kasumov / H. Kasumov, *Genotsid Adygov*.
[31] Kudaeva, *Ognem i Železom*.
[32] George Hewitt, *The North Caucasus and Great Britain*, Retrieved from http: //www.circassianworld.com/NWYCaucasus_GB.html, p. 2.
[33] Edmund Spencer, *Turkey, Russia, the Black Sea, and Circassia*, London 1855.
[34] John Longworth, *A Year among the Circassians*, 2 vol., London 1840.
[35] James Bell, *Journal of a Residence in Circassia during the Years 1837, 1838, and 1839*, 2 vols., London 1840.

capitalism."[36] According to Peter Brock, "*private capitalists in England were interested in opening up the area to British trade*",[37] but the Soviet historians obviously "*over emphasize the role of foreign agents in the resistance of the mountaineers*".[38] Other foreign contemporaries, who paid a significant attention to the Circassian struggle, were Poles. Their interest, unlike the British one *"did not derive either from a romantic enthusiasm for the cause of an independent people fighting for its liberty [...] but they saw in the tribesmen of North Caucasus the one people within the Russian Empire, apart from its own countrymen, who were caring on a prolonged resistance to Russian aims"*.[39] The Polish officer Teofil Lapinski,[40] wrote down his memories of the time he had spent among Circassians during their fight with the Russian Empire.

In the 20th century the interest in the Western historiography moved to the events in the eastern part of the North Caucasus. The works of John Baddeley,[41] Moshe Gommer,[42] Anna Zelkina[43] etc. made a valuable contribution to the research on the conquest. At the same time, most of this works concentrate only one part of the conflict, namely the "miuridism movement" under the charismatic leadership of Imam Shamil in Dagestan and Chechnya. As Paul Henze recognizes, that Shamil was only part of the history of the resistance in the North Caucasus.[44] *"The*

---

[36] Peter Brock, "The Fall of Cicassia: A Study in Private Diplomacy", *The English Historical Review* 71/280, 1956, pp. 401-427, retrieved from www.circassianworld.com.
[37] Ibid.
[38] Ibid.
[39] Ibid.
[40] Teofil Lapinski, *Kavkaza, Gortsy i ih Osvoboditel'naya Bor'ba protiv Russkih. Opisanie Očevidtsa Teofila Lapinskogo (Teffic-beya) Polkovnika i Komandira Pol'skogo Otryada v Strane Nezavisimyh Gorttsev*, Nal'cik 1995.
[41] John F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, Richmond 1999.
[42] Moshe Gammer, *Muslim Resistance to the Tsar: Shamil and the Conquest of Chechnia and Dagestan*, London 1994.
[43] Anna Zelkina, *In Quest for God and Freedom: Sufi Responses to the Russian Advance in the North Caucasus*, London 2000.
[44] Paul Henze, "Circassian Resistance to Russia", *The North Caucasus Barrier. The Russian Advance towards the Muslim World*, ed. Marie Bennigsen Broxup, London 1992, p. 62.

resistance of the Circassians in the Western Caucasus is at least as significant, for it began earlier, lasted longer and ended more disastrously for those who were fighting to defend their freedom".[45] Henze explains that after the Caucasian War, only small number of the Circassians stayed in the North Caucasus, whereas the majority of them were resettled in the various parts of the Ottoman Empire, forming the Circassian Diaspora. In this way, according to Henze "*their dispersal has reduced awareness of them both in the Russian/Soviet Empire and in the West*".[46]

Another controversy produced by the Western historiography centres around the role of the religion, Islam, played in the resistance. In most of works, the "Muslim resistance"[47], based on ideas of Miuridism is marked as a driving force of the resistance of the Caucasians. As Alexander Knysh notices: *"many Western studies rely heavily on 'authentic' and 'objective' literature produced by European and Russian colonial administrators. Therefore these authors permeated by underlining colonial and imperial assumptions and stereotypes about the Muslim societies"*[48] and *"reveal a similar unshakable assumption about the critical role of Sufism in the shaping, motivation and sustaining 19th century mountaineer resistance to the Russian colonization of the Caucasus".*[49]

The nature of the Circassian Migration to the Ottoman Empire is still subject of dispute in the West. Walter Kolarz believes that *"a mass migration of the Circassians to Turkey appeared the only possible 'solution' both to the Russian conquerors and the Circassians themselves, whose indomitable spirit of freedom could not be reconciled with Russian rule".*[50] Peter Brock also considers the migration of the Circassians as rather

---

[45] Ibid.
[46] Ibid.
[47] Gammer, *Muslim Resistance to the Tsar.*
[48] Alexander Knysh, "Sufism as an Explanatory Paradigm: The Issue of the Motivations of Sufi Resistance Movements in Western and Russian Scholarship*", Die Welt des Islams* 42/ 2, 2002, pp. 139-173, p. 140.
[49] Ibid, p. 159.
[50] Walter Kolarz*, Russia and her Colonies*, 3rd ed., New York 1953, p. 182.

voluntarily. He writes that they, "*fiercely jealous of their independence preferred to emigrate in large numbers [...]*"[51]

Most recent studies agree that migration was a forced one. Henze considers the exodus "*as the first of the violent mass transfers of population*"[52] and proposes that "*the 1860s set the precedent for future ethnic cleansings*".[53] Stephen D. Shenfield[54] based on the research on the 19th century Russian military and political elite attitude towards Circassians and guided by the Norman Cohn's[55] "*warrant for genocide*" finds the deportation "*genocidal in nature*".[56] Walter Richmond concludes that it "*was a unique crime against humanity, regardless of what term one wishes to attach to it*".[57]

Role of Religion in the Circassian Exodus: "Hijra" or Forced Migration?

The mass migration of the North Caucasians (Circassians, Abkhaz, Chechen, Tatar, Dagestani people etc.) to the Ottoman Empire in the 19th century is often described as "Muhajirism".

The Arabic word "Muhajir" means refugee or migrant. The term underlines the role of the religion, Islam, in the exodus to the Ottoman Empire. But did the religion play such a big role in the Circassian Exodus to the Ottoman Empire?

Kemal Karpat insists that the meaning and reasons of the Circassian migration "can be fully grasped only in the light of the

---

[51] Brock, "The fall of Cicassia".
[52] Henze, "Circassian Resistance to Russia", p. 111.
[53] Walter Richmond, "Defeat and Deportation", *The Northwest Caucasus: Past, Present, Future*, Ed. W. Richmond, London 2008, retrieved from http: www.circassianworld.com/Richmond_NWCaucasus.html, p. 9.
[54] Stephen D. Shenfield, "The Circassians: A Forgotten Genoside?", *The Massacre in History*, Eds. M. Levene / P. Roberts, New York 1999, pp. 149-162, retrieved from http: //www.circassianworld.com/pdf/A_Forgotten_Genocide.pdf
[55] Norman Cohn, *Warrant for Genocide, The Myth of the Jewish World Conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion,* London 1967.
[56] Richmond, "Defeat and Deportation", p. 7.
[57] Ibid. p. 9.

hijra".[58] Going back to the *hijra* of the Prophet in 662 AD, he underlines that migration of hijra had always played a crucial role in the history of the Muslim people.[59] According to this approach, *"the Cerkes immigration was part of the general Muslim retreat from the most advanced positions in West and North Europe"*.[60] The impulse of this movement, Karpat sees in the *"vast ethno-cultural and demographic change produced by the Russian advance first into the Caucasus in the period from 1800 to 1859 and then into the Balkans in 1887-88"*.[61] In this scheme, Russia became "the most vehement and destructive enemy of Islam"[62], which *"promoted a systematic policy, religiously sanctioned by the Orthodox prelates, to colonize the Muslim lands [...]"*.[63]

Let's now have a look at the Russian ideological and religious doctrines in the 19th century. Michael Khodarkovsky concludes that *"religion defined the aggregate identity of the Russians in premodern Russia. To be Russian was first and foremost to be a Russian Orthodox"*.[64]

Following this doctrine, the Russian Empire was ruled under the banner of Orthodoxy, Autocracy and Nationality (Правосла́вие, самодержа́вие, наро́дность, "Pravoslavie, Samoderžavie, Narodnost") in the 19th century. The "brain centre" of this doctrine, the Slavophil intellectual movement, praised the Russian culture, the traditions and the belief in the Russian tsar to be unique. In this picture of the world, the Orthodox

---

[58] Kemal H. Karpat, "The Status of the Muslims under European Rule: The Eviction and Settlement of the Cerkes", *Studies on Ottoman Social and Political History: Selected Articles and Essays*, Leiden, Boston, Köln 2002, p. 648.
[59] Ibid. p. 647.
[60] Ibid. p. 648.
[61] Ibid. p. 649.
[62] Kemal H. Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State,* Oxford 2001, p. 320.
[63] Ibid.
[64] Michael Khodarkovsky, "'Ignoble Savages and Unfaithful Subjects': Constructing Non-Christian Identites in Early Modern Russia", *Russia's Orient: Imperial Borderlands, and Peoples, 1700-1917,* Eds. Daniel R. Brower / Edward J. Lazzerini, Bloomington, Indianapolis 1997, pp. 9-26, p. 17.

Christianity played the major role. The Russian culture was presented "*as a product of its particular religious inspiration*", namely Orthodox Christianity. *"Religion was more than belief; it was a part of the ethnic essence of a people, a matter of a core identity that extended beyond personal conviction"*.[65] As Henry Huttenbach notices: *"In their own minds, the Russians were less Slavs (a characteristic of which they were little conscious until the nineteenth century) than they were orthodox Christians"*.[66]

The possession of the distinctive culture and predetermination in the world history justified for many compatriots the superiority and special "messianic" role of the Russian Empire.

Following this idea, it seems quite "natural" to bring the true faith and progress to the native "barbarians" of the Caucasus. The famous Russian poet Mikhail Lermontov was sure that one day the Circassians could proudly declare: "We may truly be slaves, but at least we are slaves of the ruler of the Universe!"[67]. As Austin Jersild notices, *"the Russian Empire was strongly preoccupied with the spread of Islam on its southern borders, which resulted in "visions of the old crusading impulse [...]"*[68]. Islam was seen as the main enemy of Orthodox Christianity. To follow Islam meant nothing less than religious and cultural "apostasy". It is not surprising that in this scheme, the native inhabitants are referred to as "barbarians", "savages", "thieves", "bandits" etc. One of the main ideologues of the Russian pan-Slavism gives the following characteristic to the ingenious people of the North Caucasus: *"[...] Their way of life and habits, and even the land they inhabit, they were little more than "natural*

---

[65] Ronald Grigor Suny, "Nationalaties in the Russian Empire", *Russian Review* 59/4, 2000, pp. 487-492, p. 489.
[66] Henry R. Huttenbach, "The Origins of Russian Imperialism", *Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution*, Ed. T. Hunczak, New Brunswick 1974, pp. 18-44, p. 26
[67] Cited by Kolarz, *Russia and her Colonies*, p. 181.
[68] Austin Jersild, "Faith, Custom, and Ritual in the Borderlands: Orthodoxy, Islam, and the 'Small People' of the Middle Volga and the North Caucasus", *Russian Review* 59/4, 2000, pp. 512-529, p. 514.

(prirodnye) predators and robbers".[69] Michael Khodorkovsky notices that *"obviously, the political universe of the Russian official was limited to a clear-cut, bipolar world in which non-Christian nomads represented the savage, the brutish, the unreliable, and the unruly, while Russia stood for civilization, morality, and a stately order"*.[70] Only a religious conversion could change their "otherness".[71] Austin Jersild outlines that *"Imperial administrators at the borderland saw themselves as the ones to preserve and maintain true custom, faith, but also as protectors and promoters of this 'custom' on the frontier"*.[72]

But was the Russian conquest of the Caucasus in the 19th century a clash of the two religions, Islam and Christianity, or the clash of two Empires, Ottoman and Russian? What role did the Circassians play in this ideological crusade? Could the Circassians be defined as "Muslim fanatics"?

Religion had and has never played a key role among Circassians. Within their history they were pagans, Christians and finally Muslims. Islam began to spread among Circassians around 16th-17th centuries with the help of the Crimean Tatars and the Ottoman Empire. The resistance to the Russian colonial policy in the 19th century increased the influence of Islam in the region. But, comparison to the situation in the Northeast Caucasus, Chechnya and Dagestan; Islam and Islamic religious law (Sharia) had not been successful to replace the tribal common law in the most parts of the Circassian territory. In the second half of the 19th century, Islam was mainly accepted between nobles and in these cases quite superficially.[73] The national traditions and local believes played a role of a "para-religion".[74] The Caucasian etiquette code, known among

---

[69] Cited by Jersild, "Faith, custom, and Ritual", p. 514.
[70] Khodarkovsky, "Ignoble Savages and Unfaithful Subjects", p. 10.
[71] Ibid.
[72] Jersild, "Faith, Custom, and Ritual", p. 514.
[73] Adolf Berže, "Vyselenie Gortsev s Kavkaza", *Russkaya Starina*, ???, Sankt-Petersburg 1882, p. 98.
[74] Sergey Filatov / Roman Lukin, "Statistics about Religiousness in Russia: The Magic of Figures and Ambiguous Reality", *Social Sciences* 3, 2006, pp. 96-109,

Circassians as "Adyghe Khabza", was more influencing than Islam. This customary law, the most norms of which have pre-Islamic origin, was considered to be more important than Islamic law, Sharia.

It is worth to mention that in the end of the 18th century in the Northeast Caucasus, mainly in Dagestan and Chechnya, the Sufism schools of tariqa appeared. The members of these schools called miurids. In the beginning the Caucasian Sufism or miuridism was just a religious movement. But with the progress of the Russian invasion into the Caucasus, this religious activity became a political connotation.[75] During the government of Imam Shamil it became the main doctrine (Gazavat) of the anti-colonial war against the Orhtodox Russian Empire.

The main idea of this approach is that Circassians were forced to leave the North Caucasus after they refused to accept the Christianity. On the other hand, this approach simplifies the reasons of the Circassian migration to the Ottoman Empire and their fight against the Russian Empire. Kemal Karpat, for example, states that *"Cerkes migration must be regarded both as the result of outside physical pressure and of the consequences of the Cerkes self determination to preserve and perpetuate their cultural and religious identity and integrity by moving to countries in which Muslim rule prevailed"*.[76] In addition, Karpat distinguishes the Circassian migration as a "forced eviction" in the beginning, but as "quasi-voluntarily" afterwards.[77]

At the same time, according to many researchers on this topic, the Caucasian miuridism was mainly a political and patriotic movement, the main aim of which was to unify the North Caucasian peoples and to preserve their independence. Religion played only a second role. Nevertheless, miuridism did not get

---

Retrieved November 12, 2009 from http: //dlib.eastview.com/browse/doc/9150724, p. 99.

[75] Uwe Halbach, "Islam in the North Caucasus", *Archives de Sciences Sociales des Religions* 115, 2001, pp. 93-110, Retrieved from www.revues.org

[76] Karpat, "The Status of the Muslims", p. 649.

[77] Ibid.

popular among the Northwest Caucasian peoples, like Circassians, Abkhaz and Ubykhs. Therefore, the religious identity of the Circassians could not be considered as a main push factor for the migration to the Ottoman Empire. As Circassian historian Berzedž noticed, the peoples of Chechnya and Dagestan, where positions of Islam were the strongest, didn't migrate so massively to the Ottoman Empire. At the same time, Ubyhs and Abkhaz, who were half Christians, together with the Circassians became the main victims of the exodus of 1864.[78]

Moreover the statement of the Russian general Fadeev, who had taken an active role in the conquest of the Caucasus, leaves doubts, concerning the "quasi-voluntarily" migration of the Circassians: *"We had to turn the eastern shore of the Black Sea into a Russian land and therefore to purge the entire coast of Mountaineers. For the realisation of such a plan, other masses of the Trans-Kuban population that barred access to the coastal mountaineers had to be broken or moved [...] it was necessary to exterminate a considerable portion of the Trans-Kuban population in order to force the other part unconditionally to lay down its arms [...]"*.[79]

Circassian Resettlement in the Balkans: Objectives of the Ottoman Empire

It is difficult to assess the number of Circassian refugees who left their homeland in the North Caucasus and how many of them arrived in the Ottoman Empire. The number of refugees is still subject of discourse both in Russian and Western historiography. The number varies between 600.000 up to 2 million. According to Kemal Karpat, the number of the migrants arrived between 1862 and 1870 varies from 1,2 up to 2 millon people.[80] *"The transportation of the emigrants in 1864-1866 was*

[78] Nihat Berzedž, *Izgnanie Čerkessov: Pričiny i Posledstviya*, Maykop 1996, p. 104.
[79] Cited by Firuz Kazemzadeh, "Russian Penetration of the Caucasus", *Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution*, Ed. Taras Hunczak, New Brunswick 1974, pp. 238-263, p. 261.
[80] Karpat, "The Status of the Muslims", p. 654.

so large an operation that the Ottoman as well as the Russian government had to take a hand in it [...]"[81] The refugees were shipped on the Russian and Turkish vessels to the main distribution ports of Samsun, Trabzon, Varna and Kostundje. "*The movement was disorganized; supplies for the long journey were not available in many cases. And mortality was high*".[82] Karpat estimates that about 500.000 people died from diseases and from the hardships of travel.[83] The ones who had reached the "promised land" were settled mainly in Rumelia and Anatolia. The total number of Circassian migrants who arrived in the Balkans is estimated between 250.000[84] and 400.000.[85] They were resettled on the Serbian-Ottoman border along the Danube River up to Dobruja in present day territories of Bulgaria, Serbia/Kosovo, Macedonia, Rumania, and Greece. The new villages of the Circassians were installed *"along the major roads, near the more important passes, in the line of settlements, one day away from each other, forming a grid over the country"*.[86] For the Ottoman authorities the main objective of the Circassian resettlement in the Balkans was to increase the Muslim population in the region and to prevent an uprising of the Christian population or a Russian invasion. Mark Pinson notices that this action was not "an accident" or "random circumstance": "the Ottomans had long used settlement of loyal elements on disaffected populations as a means of control".[87] At the same time, he questioned if the Ottoman Empire had a *"fully elaborated plan for the settlement of the immigrants [...] and that the matter was fully thought through from the outset"*.[88] Kemal Karpat underlines that the Ottoman policy towards the Circassian resettlement did not follow any ethnic or national

[81] Mark Pinson, "Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili after the Crimean War", *Etudes Balkaniques* 8/3, 1972, pp. 71-85, p. 72.
[82] Fisher, "Emigration of Muslims", p. 366.
[83] Karpat, "The Status of the Muslims", p. 654
[84] Pinson, "Ottoman Colonization", p. 75.
[85] Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, Madison, Wisc. 1985, p. 67.
[86] Pinson, "Ottoman Colonization", p. 82.
[87] Ibid. p. 83.
[88] Ibid. p. 83.

objectives.[89] *"The Ottoman government welcomed the Cerkes (Circassians) because the Sultan, as the Caliph, considered it to be his duty to offer shelter to any Muslim seeking refuge"*.[90] According to this interpretation, the Circassians didn't receive any special treatment from the Ottoman Empire and were treated and settled as any other Muslim groups entered Empire.[91]

On the other hand, some other historians, especially of Circassian origin, believe that the Ottoman Empire, accepting and resettling the Circassian refugees on its vast territory, followed its own political and economical goals.

Nihat Berzedž underlines the objectives of the Circassian resettlement pursued by the Ottomans:[92]

1. to increase the military power of the Empire,
2. to increase the amount of the peasants,
3. to use Circassians for the reclamation of marshland and badlands,
4. to increase the percentage of the Muslim population in the regions with predominant Christian population,
5. to strengthen the power of the Ottoman Empire in the "problematic regions", like the Balkans. Circassian resettlements were supposed to play a buffer zone in the region.

Most researchers agree on the two features (4 & 5): the increasing number of the Muslim population in the Balkans and usage of the Circassian men as a new Sultan soldiers.

As immigrants, Circassians were officially liberated from the military service for twenty years. But, "*taking advantage of their reputed military prowess*"[93], soon after their arrival they were encouraged to enlist. This appeal was very attractive to "*the newly arrived destitute mountaineers*"[94], because of the free food and clothing provided. The Ottomans were using Circassian

[89] Karpat, "The Status of the Muslims", p. 664.
[90] Ibid. p. 653.
[91] Ibid. p. 664.
[92] Berzedž, *Izgnanie Čerkessov*, p. 136.
[93] Fisher, "Emigration of Muslims", p. 368.
[94] Pinson, "Ottoman Colonization", p. 81.

"irregulars" as a police force and against the Bulgarian and other "Slavic" rebellions. But soon, the Ottomans had to discover, that "the presence of these hundreds of thousands of Caucasians in the Balkans was producing as much unrest as they were *controlling*".[95] Some historians point out that Circassian "irregulars" formed by the Ottomans, were operating without normal command structure, terrorizing the local population and "pursuing their own goals and interests", like banditry, pillage and robbery.[96] As Justin McCarthy lines out: *"they (Circassians) must have developed a distrust, perhaps hatred, of Christians because of their experience in the Caucasian wars [...] The Ottoman enrolment of Circassians in the fight against the Bulgarian rebels was taken by the Circassians as a license to act according to traditions built up during their was with Russians"*.[97] But, as McCarthy notices further, the Bulgarians learned to use the warlike nature of the Circassians and the spread of the blood revenge among them to their own benefit.[98] *"By always burning at least one Circassian village, they (Bulgarians) insured that the Circassians would commit atrocities in reprisal. In areas of Bulgaria where the revolution took hold, the insurgents committed acts of violence, particularly against Muslim women, with the obvious intent of sparkling retaliation"*.[99]

Circassians in Kosovo

Circassian resettlement in Kosovo: new ethnic frontiers re-emerge

As mentioned before, the total number of Circassian migrants who were resettled in the Balkans is estimated between

[95] Fisher, "Emigration of Muslims", p. 369.
[96] Alexandre Popovic, "The Cherkess on Yugoslav Territory", *Central Asian survey* 10/1, 1991, pp. 65-79, p. 69.
[97] Justin McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, New Jersey 1995, p. 60.
[98] Ibid.
[99] Ibid.

250.000[100] and 400.000.[101] For Kosovo the number of 40.000 (Uka,[102] Urosevic[103]), 12.000 (N. Zupanic[104]) or 6.400 (Bullemer[105]) is mentioned.

The main resettlement areas were Gnjilane, Urosevac, Prizren, Gracanica, Pristina, Vucitrn, Kosovska and Mitrovica.[106]

As Karpat notices, the resettlement of the Circassians in the Balkans did not avoid a series of tensions and conflicts between old inhabitants and migrants "*due to differences in background, occupation and social organization*".[107] Sabit Uka mentions that before Circassians were finally settled in Kosovo, they had changed about 40 places of resettlement.[108] On their arrival in the Balkans, they felt "uprooted and disoriented".[109] "*They obviously could not, under such conditions, turn instantly into farmers, living peacefully alongside their Slav and Orthodox neighbors, who reminded them only too well of those they considered sworn enemies and the cause of all their misery*".[110] "*Hated by the Slav and Albanian peoples whom they persecuted, the Cherkess very rapidly became an awkward problem for the Ottomans as well, who did nothing to stop their plundering, but did not protect them from the acts of reprisal.*"[111] It is seen that the situation of the Circassians in Kosovo was extremely desperate, which led to the anger against the Ottoman Empire. For example, in May 1867, Circassians in Kosovo Pole, Prizren and Pristina

---

[100] Pinson, "Ottoman Colonization", p. 75.
[101] Karpat, *Ottoman Population*, p. 67.
[102] Sabit Uka, "Od Kavkaza do Kosovo", *Politika,* Beograd 1979, pp. ?-?.
[103] Atanasije Urošević, *Etnički Procesi na Kosovu tokom Turske Vladavine*, Beograd 1987.
[104] Niko Županić, "Etnološki Značaj Kosovskih Čerkeza", *Etnolog* V-VI, Ljubljana 1933, pp. 218-245, p. 224.
[105] Gustav Bullemer, "Ein Tscherkessendorf auf dem Amselfeld", *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft*, Band 75/7-9, 1932, pp. 232-238, p. 236.
[106] Popovic, "The Cherkess on Yugoslav Territory", p. 68.
[107] Karpat, "The Status of the Muslims", p. 654.
[108] Uka, "Od Kavkaza do Kosovo".
[109] Ibid.
[110] Ibid.
[111] Ibid.

apprised against the Ottoman authorities, who had to send hundreds of troops to suppress them.[112]

After 14 years of their resettlement, when "*the initial tensions had begun to subside, as the Cerkes started to adapt to new conditions of life*",[113] most of the Circassians had to leave the Balkans. The defeat of the Ottoman Empire in the Russo-Turkish War of 1877-1878, in which the Circassians took an active role, led to the big demographic changes in the region. Karpat understands the reality of this war as *"a most virulent imprecision of Russia's Pan-Orthodox and Pan-Slavic policy, materialized in the Balkans at the expense of the Muslim population"*.[114] Circassians, among others Muslim groups were forced to leave the Balkan territory. "*Muslim as such were viewed as national enemies by each nationalistic group. [...] This was one root cause of the forced expulsion of Muslims that accompanied each national revolution.*"[115]

As Allan Fisher notices the "*second forced migration within one generation could only have produced enmity among the Caucasians*".[116] The most Circassians who left the Balkans were resettled in the central and eastern Anatolia and Middle East (Syria, Jordan, and Palestine).

There were five main waves of the Circassian exoduses from the Balkans/Kosovo. These migrations were resulted from the Ottomans losing power in the region, growing nationalism of the Orthodox Serbs and finally the anti-religious policy of Yugoslavia.

Main waves of the Circassian exodus from the Balkans/Kosovo:

1. After the Russo-Turkish War of 1877-78
2. Period during and after the Balkan Wars (1912-13)

---

[112] Pinson, "Ottoman Colonization", p. 83.
[113] Karpat, "The status of the Muslims", p. 654.
[114] Ibid. p. 655.
[115] McCarthy, *Death and Exile*, p. 8.
[116] Fisher, "Emigration of Muslims", p. 369-370.

3. Between World War I and World War II

4. After war period in the communist Yugoslavia (1945-60s)

5. During the Kosovo Conflict (1998-1999), when two last Circassian villages in Kosovo migrated to their historical homeland in the North Caucasus of the Russian Federation almost at the full strength.

All waves of exodus, except for the last, were directed towards the second "kin-state", the Ottoman Empire, and afterwards its successor Republic of Turkey.

The migrations reduced the amount of the Circassian presence in Kosovo dramatically. By 1937 there should be not more than 400-500 people, living in Gnjilane and in few villages between Priština and Vučitrn, such as Donje Stanovci, Velika Reka and Miloševo.[117] During the last wave 139 Kosovo Circassians migrated to the North Caucasus. In Kosovo now Circassains can still be found in the village of Miloševo, country district of Obilic and in Priština, all together about 85-100 people.[118]

Sources

Baddeley, John F., *The Russian conquest of the Caucasus*, Richmond 1999.

Bullemer, Gustav, "Ein Tscherkessendorf auf dem Amselfeld", *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft*, Band 75/7-9, 1932, pp. 232-238.

Thomas, M./M. Barrett, "Lines of Uncertainty: The frontiers of the North Caucasus", *Slavic Review* 54/3, 1995, pp. 578-60.

Beržе, Adolf, "Vyselenie Gortsev s Kavkaza" [Deportation of the Monuntaineers from Caucasus], *Russkaya Starina*, Vol. 33, Sankt-Petersburg 1882, Yanvar', pp. 161-176; Fevral', pp. 337-363, Vol. 34, pp. 1-32.

[117] Popovic, "The Cherkess on Yugoslav Territory", p. 74.

[118] Biljana Sikimić, "Metafora Praznog Prostora: Čerkezi na Kosovu", *Slavia Meridionalis* 5, 2005, pp. 165-180, p. 180.

Berzedž, Nihat, *Izgnanie Cherkessov: Pričiny i Posledstviya* [Ekpulsion of the Circassians: Reasons and Results], Maykop 1996.

Brock, Peter, "The fall of Cicassia: a study in private diplomacy", *The English Historical Review* 71/280, 1956, pp. 401-427, retrieved from www.circassianworld.com.

Cohn, Norman, *Warrant for Genocide, The Myth of the Jewish World Conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion*, London 1967.

Dubrovin, Nikolay, *Istoriya Voyny i Vladyčestva Rossii na Kavkaze* [History of War and Rule of Russia in Caucasus], Sankt-Petersburg 1888.

Dzidzariya, G. A., *Muhadžirstvo i Problemy Istorii Abhazii XIX Stoletiya* [Migration Issue and Historical Problems of Abkhasia in the 19th Century], Suhumi 1975.

Fisher, Alan W., "Emigration of Muslims from the Russian Empire in the Years after the Crimean War", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 35/3, Stuttgart 1987, pp. 356-371.

Fadeev, Rostislav, *Šest'desyat Let Kavkazskoy Voyny* [Sikty Years of the Cacusian War], Tiflis 1860.

Filatov, Sergey / Lukin, Roman, "Statistics about Religiousness in Russia: The Magic of Figures and Ambiguous Reality", *Social Sciences* 3, 2006, pp. 96-109, Retrieved November 12, 2009 from http://dlib.eastview.com/browse/doc/9150724

Gammer, Moshe, *Muslim resistance to the Tsar: Shamil and the Conquest of Chechnia and Dagestan*, London 1994.

Halbach, Uwe, "Islam in the North Caucasus", *Archives de Sciences Sociales des Religions* 115, 2001, pp. 93-110, Retrieved from www.revues.org

Henze, Paul, "Circassian Resistance to Russia", *The North Caucasus Barrier. The Russian Advance towards the Muslim World*, London 1992, pp. 62-111.

Hewitt, George, *The North Caucasus and Great Britain*, Retrieved from http: //www.circassianworld.com/NWYCaucasus_GB.html,

Huttenbach, Henry R., "The Origins of Russian Imperialism", *Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution*, Ed. T. Hunczak, New Brunswick 1974, pp. 18-44.

Istoriya Narodov Severnogo Kavkaza s Drevneiših Vremen do Kontsa XVIII Veeka [History of Peoples of North Caucasus from the Middle Ages to the Ends of the 18th Century], Pod red. M. Piotrovksogo. Moskva 1988.

Istoriya Narodov Severnogo Kavkaza (Konets XVII. - 1917) [History of the Peoples of North Caucasus (Ends of the 17th Century to 1917)], Pod. Red. Naročtinskogo, Moskva 1988.

James, Bell, *Journal of a Residence in Circassia during the Years 1837, 1838, and 1839,* 2 vols., London 1840.

Jersild, Austin, "Faith, Custom, and Ritual in the Borderlands: Orthodoxy, Islam, and the 'Small People' of the Middle Volga and the North Caucasus", *Russian Review* 59/4, 2000, pp. 512-529.

Karpat, Kemal H., "The Status of the Muslims under European Rule: the Eviction and Settlement of the Cerkes", *Studies on Ottoman Social and Political History: Selected Articles and Essays*, Leiden, Boston, Köln 2002, pp. 647-675.

Karpat, Kemal H., *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the late Ottoman State*, Oxford 2001.

Karpat, Kemal H., *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, Madison, Wisc. 1985.

Kasumov, A./H. Kasumov, *Genotsid Adygov* [Circassian Genocide], Nal'cik 1992.

Kazemzadeh, Firuz, "Russian Penetration of the Caucasus", *Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution*, Ed. Taras Hunczak, New Brunswick 1974, pp. 238-263.

Kinyapina, N. S./M. M. Bliev/V. V. Degoev, *Kavkaz i Sred'nyaya Aziya vo Vneišnei Politike Rossii* [Caucaus and Central Asia in the Internal Policy of Russia], Moskva 1984.

Khodarkovsky, Michael, "'Ignoble Savages and Unfaithful Subjects': Constructing Non-Christian Identities in Early Modern Russia", *Russia's Orient: Imperial Borderlands, and*

Peoples, 1700-1917, Eds. D. R. Brower/Ed. J. Lazzerini, Bloomington, Indianapolis 1997, pp. 9-26.

Knysh, Alexander, "Sufism as an Explanatory Paradigm: The Issue of the Motivations of Sufi Resistance Movements in Western and Russian Scholarship", *Die Welt des Islams* 42/2, 2002, pp. 139-173.

Kolarz, Walter, *Russia and her Colonies*, 3rd ed., New York 1953.

Kudaeva, C. G., *Ognem i Železom: Vynuždennoe Pereselenie Adygov v Osmanskuy Imperiuy (20-70 Goda XIX Veka)* [With Fire and Iron: Forced Migration of the Adiges/Circassians to the Ottoman Empire (1820-1870], Maykop 1998.

Kumykov, T. H., *Vyselenie Adygov v Turtsiy - Posledstvie Kavkazskoi Voiny* [Deportation of the Adiges/Circassians into Turkey-The Results of the Caucasian War], Nal'cik 1994.

Kushabiev A. V., *Cerkessy v Sirii* [Circassians in Syria], Nal'cik 1993.

Lapinski, Teofil, *Kavkaza, Gortsy i ih Osvoboditel'naya Bor'ba protiv Russkih. Opisanie Očevidtsa Teofila Lapinskogo (Teffic-beya) Polkovnika I Komandira Pol'skogo Otryada v Strane Nezavisimyh Gorttsev* [The Caucasus, Mountaineers and their Struggle for Freedom against the Russians. Witness Reports of Teofil Lapinski (Tevfik Bey) Colonel and Commandant of the Polish Brigade on the Side of the Independent Mountaineers], Nal'cik 1995.

Longworth, John, *A Year among the Circassians*, 2 vols., London 1840.

McCarthy, Justin, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, Princeton, NJ. 1995.

Milyutin, Dmitriy, *Vospominaniya General-fel'dmaršala Grafa D. A. Milyutina, 1863-1864* [Memoirs of General Field marshal Count D. A. Milyutin], Moskva 2003.

Pearson, Raymond, "Privileges, Rights, and Russification", *Civil Rights in Imperial Russia*, Ed. Eds. Olga Crisp/Linda Edmondson, Oxford 1989, pp. 85-102.

Pinson, Mark, "Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili after the Crimean War", *Etudes Balkaniques* 8/3, 1972, pp. 71-85.

Polovinkina, Tamara, *Čerkesiya-Bol' Moia. Istoričeskiy Očerk (Drevneyšee Vremya-Načalo XX Veka)* [Circassia-my Pain. Historical Essay (Middle Ages to the Beginning of the 20th Century], Maykop 2001.

Popovic, Alexandre, "The Cherkess on Yugoslav Territory", *Central Asian Survey* 10/1, 1991, pp. 65-79.

Potto, Vasiliy, *Kavkazskaya Voina v Otdel'nyh Očerkah, Epizodah, Legendah i Bibliografiyah* [Caucasian War in Different Essays, Epizodes and Bibliographies], Sankt-Petersburg 1855.

Sabit, Uka, "Od Kafkaza do Kosova" [From the Caucasus to Kosovo], *Politika*, Beograd 1979, p. ?-?.

Shenfield, Stephen D., "The Circassians: A Forgotten Genoside?", *The Massacre in History*, Eds. M. Levene/P. Roberts, New York 1999, pp. 149-162, retrieved from http://www.circassianworld.com/pdf/A_Forgotten_Genocide.pdf

Shteppa, Konstantin F., "The 'Lesser Evil' Formula", *Rewriting Russian history*, Ed. Cyril E. Black, Ney York 1962, pp. ?-?.

Sikimić, Biljana, "Metafora Praznog Prostora: Čerkezi na Kosovu" [Image of Ceremonial Play: The Circassians in Kosovo], *Slavia Meridionalis* 5, 2005, pp. 165-180.

Spencer, Edmund, *Turkey, Russia, the Black Sea, and Circassia*, London 1855.

Suny, Ronald Grigor, "Nationalities in the Russian Empire", *Russian Review* 59/4, 2000, pp. 487-492.

Urošević, Atanasije, *Etnički Protsesi na Kosovu tokom Turske Vladavine* [Ethnic Processes in Kosovo under Turkish Rule], Beograd 1987.

Vorontsov, Mihail, *Perepiska s A. P. Yermolovym* [Correspondence with A. P. Yermolov], Retrieved from http://fershal.narod.ru/Memories/Texts/Vorontzov_M_S/Vorontzov.htm,

Yermolov, Aleksey, *Zapiski A. P. Yermolova 1798-1826 gg* [Notices of A. P. Yermolov 1798-1826], Moskva 1991.

Zelkina, Anna, *In Quest for God and Freedom: Sufi Responses to the Russian Advance in the North Caucasus*, London 2000.

Županić, Niko, "Etnološki Značaj Kosovskih Čerkeza", *Etnolog* V-VI, Ljubljana 1933, pp. 218-245.

Richmond, Walter, "Defeat and Deportation", *The Northwest Caucasus: Past, Present, Future,* Ed. W. Richmond, London 2008, pp. ?-?, retrieved from http://www.circassianworld.com/Richmond_NWCaucasus. html.

SETTLEMENT AND INTEGRATION OF THE CIRCASSIANS IN THE DANUBE VILAYET

Margarita DOBREVA

In the second half of the 18th century Russia commenced favoring the North Caucasus as key point which served to ensure its expansion into Central Asia, the free shipping in the Black Sea and the steady prosperity of its trade and agriculture. Although, the Treaty of Küčük Kaynardja (Küçük Kaynarca) of 1774 guaranteed the sovereignty of the Crimean Khanate and delimited the Russian hegemony to the district of Enikol and Kerch, its gradual encroachment on the Black Sea region prompted Sultan Abdulhamit I to establish the *eyalet* of Soghudjak (Soğucak) and to claim his formal authority over the Circassians. His recognition as Circassians' protector was facilitated by the Tatars' migration to the region subsequent to the Russia's annexation of the Crimean Peninsula in 1784. However, the Ottomans failed to deal successfully with the Russian intrusion in the Northwest Caucasus. The Treaty of Edirne concluded in 1829 placed in Russians' hand the coastal area between Anapa and Poti and the land form the Kuban Valley to the region of Akhaltsikh and Akhalkalaki.[1] Still, their effective government was introduced 35 years later while the period of 1829-1864 was featured by contradicting attempts to subordinate the Circassians.[2]

---

[1] Akhaltsikh and Akhalkalaki are towns in Georgia.

[2] Nina Kinyapina / Marx Bliev / Vladimir Degoev, *Kavkaz i Srednaya Aziya vo Vnešney Politike Rossii. Vtoraya Polovina XVIII – 80-e Gody XIX v.* [Russian Inner Affairs, Caucasus and Central Asia from the Second Half of 18th Century to 1880s], Moscow 1984, pp. 3, 15-130; Paul Henze, "Circassian Resistance to Russia", *The North Caucasus Barrier*, Ed. M. Benningen Broxup, London 1996, pp. 74, 77.

Next to the road construction and urbanization the Russian troops continuously campaigned to displace the mountaineers, to destroy their auls and to burn the crops. The Russian officials sought to antagonize the local leaders by privileging some cooperative Circassians or by displacing those unwilling to submit themselves. Besides transferring the local revenues to the central treasury, they aimed to incorporate the regional trade into the Russian commercial rounds.[3] Having said that all Russia's efforts appeared to be in vain.

Once the Crimean War was over, the Russian officials altered their approach to the Circassians. This reaction is due to the fact that they could not count on Russia's limited Black Sea navy blockading the smuggling of weapons shipped from along the Ottoman coast to the Northwest Caucasus. Expecting new military conflicts with the Sultan, Russia acted to preclude the eventual alliance between both parties, as the latter had operated recently by dispatching Circassian spies into the Russian camp. Meanwhile, the Circassians, and in particular the cavalrymen of the Shapsug tribe, undertook series of onslaughts on the Russian positions. These attacks were qualified by Prince Baryatinski - a governor-general of the North Caucasus - as an insurgency against the legal Russian government. In order to ensure the safety of the Russian trade towns and quarantine posts, he mandated Dmitrii Miliutin to take adequate measures. The Miliutin's memorandum proposed the resettlement of the Circassians inside the Russian territory. Prince Baryatinski submitted the proposal to Tsar Alexander II by declaring his own considerations on the case in a supplementary note. Both blueprints differed only in the regions where the Circassians had to be settled: along the north shore of the Kuban River or along the Don Valley. In 1857 Prince Baryatinski and Miliutin shared the notion that only the most rebellious Circassians deserved deportation to the Ottoman Empire.[4]

---

[3] Paul Henze, ibid, p. 77; Charles King, *The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus*, Oxford 2008, p. 84.

[4] Mark Bliev, *Čerkesiya i Čerkesy XIX Veka. Kratkiy Očerk Istorii* [Circassia and Circassians in 19th Century. A Comprehensive History], Moscow 2011, p. 108,

Both asserted the conviction that the Russia's civilizing mission and its supreme ethic required the creation of suitable environment for the settlers. However, the preliminary expenditure accounts, as prepared by a special Resettlement Commission, revealed that the allotting of funds for mass relocation was impossible. While emphasizing the Circassians' reluctance to abandon their homeland, the members of the Commission recommended their massacre. Conscious of the Russia's highly contestable attempts to conquer the Northwest Caucasus, Prince Baryatinski firmly turned down this notion. In the summer of 1858 he suggested Circassian migration to the Ottoman Empire, as the final solution to the conflict. Actually this decision seemed less devastating for the Russian reputation than anything else.[5] So, for the next 16 years, beginning in the autumn of 1858 onwards, the emigration constituted the only reasonable attitude for both parties. It was formally ceased in 1874 subsequent to the conclusion of the Russo-Ottoman Agreement, which prohibited the Circassians' resettlement without the exclusive permission of the local Russian representatives.[6] However, facing the considerable depopulation of the region, the Russian officials provided motives in order to ensure the implementation of the launched policy. They emphasized on the leaders' negative intentions and on their obstinancy, as being an important obstacle towards the establishment of a negotiation body.[7]

Although many essential aspects of the Circassians' resistance and migration were sketched out in the past few decades an exhaustive research is still lacking. The deficiency is

---

119; Andrey Epifantsev, "Kavkazskaya Voyna. Genotsid, kotorogo ne bylo". Část 4: "Legendy i Mify Kavkazskoy Voyny" [The Caucasian War and the Claims about Genocide. Part 4: Myths about the Caucasian War], downloaded from the web site *www.apn.ru/publications/article 22049.html*; David Guthel, "The Circassian Sürgün", *Ab Imperio* 2, 2003, pp. 142-143; Charles King, ibid, p. 94; Walter Kolarz, *Russia and her Colonies*, North Haven 1967, p. 182; *Takvim-i Vekayi*, no. 533, 13 Rabiulevvel 1272 [23 November 1855].

[5] Bliev, ibid, pp. 124, 127-128.

[6] *Vek*, year 1, no. 25, 29 June 1874.

[7] Epifantsev, ibid.

ascribed to a number of points, such as the diffuse leadership among the Circassians, the absence of a dominant single personality, the actual access to the primary sources in the former USSR and to the Ottoman documents held in the Bulgarian or Turkish archives. Finally the Circassians' dispersal in Russia, Turkey and Jordan slowed down their interaction and it restrained their sense of cohesiveness.[8]

The present paper aims to outline the long process of the Circassian migration to the Ottoman Empire (Circassian colonization), their economic integration and socialization in *the Danube vilayet* as an essential issue of a comprehensive study. The paper draws extensively on archival material such as state regulations, newspaper notes, tax registers and examples of the correspondence between the local, *vilayet* and central Ottoman government. Frequently, the available sources do not specify whether the immigrants belong to the Circassian tribes, Noghays or Crimean Tatars who continued to abandon their homes even in the 1860s.[9] This evidence suggests that the Ottomans treated all new settlers in the same way.

I will focus on the region of *the Danube vilayet*, amongst other sources from the point of the considerable variety of primary sources held at the Oriental Department of the Bulgarian National Library "St. Cyril and Methodius". In the 1860s and 1870s a special Refugee Commission served to carry out the Circassians' settlement and the development of their public environment in the region. The province can be also featured by a diverse agricultural milieus, which benefited its prompt economic integration or predetermined its slow getaway. Adhering to the official Ottoman policy the local government tried

---

[8] Vladimir Bobrikov, "Rossiyskie Musulmany Posle Archivny Revolyutsii: Vzglyad s Kavkaza i iz Bolgarii" [Russian Muslims: Some notes on the Archives and Primary Sources in Caucasus and Bulgaria after 1989-1991], *Ab Imperio* 4, 2008, pp. 313-333; Henze, ibid, p. 62.

[9] *Dunavski Lebed*, year 1, no. 45, 8 August 1861; National Library "St. Cyril and Methodius", Oriental Department (hereafter NLCM, Or. D.), Vd 8/40; Alan Fisher, *The Crimean Tatar*, Stanford, Calif. 1978, p. 89.

to socialize the young Circassians by admitting them to the professional schools (*islahhanes*).

The issue of mass emigration evokes the question whether the process is sanctioned by a particular agreement between the affected countries. Kemal Karpat points out that in 1856 some Circassians resettled in the Ottoman Empire in accordance to a concluded memorandum. In 1860 Mikhail Loris-Melikov negotiated the colonization of 40-50.000 Muslims in Anatolia and the Balkans.[10] Considering the Ottomans' efforts to reaffirm the Russo-Ottoman friendship by regular newspaper notes and to preclude the smuggling of weapons and ammunitions into the Northwest Caucasus,[11] the Karpat's statement seems to be correct. However several brief or elaborated items, published in April-June 1856 in the Bulgarian newspaper "*Tsarigradski Vestnik*", drew attention to the Circassians' determination to fight back. For the purpose of voicing their decision all 315 Circassian notables assembled in Anapa. They authorized a 12-member delegation to petition the Sultan, the French King and the British Queen. The appeal to the Sultan declared their obedience and his role as Circassian protector. The petition of 1856 asserted their firmness to defend the liberty of Circassia and to challenge the international indifference evinced during the Paris Negotiation.[12]

Actually, this notion constitutes the political statement stamping the turbulent future of the region. The frequent relevance to the Sultan as "the holy light", "the guardian of the prosperity", "the asylum" or "the sovereign" implies the upcoming migration to the Ottoman Empire. Contrary to the Andrey

---

[10] Kemal Karpat, "The Status of the Muslims under European Rule: The Eviction and Settlement of the Çerkes", *Studies on Ottoman Social and Political History, Selected Articles and Essays*, Leiden 2002, p. 653.

[11] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A.} MKT. NZD, Dosya 213, Gömlek 58, 11 February 1857; BOA, HR. MKT, Dosya 243, Gömlek 64, 29 June 1858; *Takvim-i Vekayi*, no. 621, 13 Rebiulahir 1278 [18 October 1861].

[12] *Tsarigradski Vestnik*, year 6, no. 272-273, 14-21 April 1856; no. 282, 23 June 1856.

Epifantsev's suggestion[13] the petition reveals that the Circassian notables were well aware of the ongoing political deals around. The collapse of the Circassian community did not develope as a reasonable consequence of the clash between the mountaineers' traditionalism and the Russian modernizing impetus. The deliberate decision of the Circassians to abandon their homeland sought to save the ethos and the ethnos.

A further motive raising my doubts about an eventual Russo-Ottoman agreement on the Circassian migration is the Ottoman approach toward the 1861 tours of the Russian consuls around the Bulgarian villages. In 1861, consistent with the official Russian policy to repopulate the Crimean Peninsula, the Russians aimed to persuade the Bulgarian villagers that the settlement of Noghays and Circassians attempted their relocation to the Crimean Peninsula and its neighboring area.[14] In order to hinder the Russian agitation in March 1861 the Sublime Porte dispatched a general order to the *valis* of Vidin and Rusçuk (Ruse) and to the *kaymakams* of Tulça, Varna, Hezargrad (Razgrad), Köstence and Şumnu (Shumen). This order decreed that the immigrants would colonize the free and cultivable areas of the Empire, and that the Bulgarians themselves would not leave their homeland.[15] In a telegram of 5th November 1861 to the governor of Filibe (Plovdiv) the Grand Vizier Kıbrıslı Ali Pasha denied the conclusion of any agreement on mutual resettlement. Moreover, he stressed the fact hat the immigrants were arriving not on Ottoman encouragement, but on their own will and with Russia's permission.[16]

---

[13] Andrey Epifantsev, "Pričiny Poraženiya Adygov v Kavkazkoy Voyne" [On the Reasons for the Circassians' Defeat in the Caucasian War], downloaded from the web site: *www.apn.ru/publications/article21543.html.*

[14] BOA, MVL, Dosya 937, Gömlek 85, 3 November 1861.

[15] Pančo Dorev, *Dokumenti za Bălgarskata Istoriya* [Archival Sources on Bulgarian History], vol. 3, Sofia 1940, pp. 404-405; BOA, A}. MKT. UM. Dosya 459, Gömlek 3, 4 March 1861.

[16] Dorev, ibid, p. 421; *Dunavski Lebed*, year 2, no. 59, 14 November 1861; BOA, A.} MKT. UM. Dosya 513, Gömlek 88, 5 November 1861.

Still it is highly probable that this is just a contention, since there could have only existed a verbal agreement. In other words, we could theorize from the moment that an eventual Russo-Ottoman agreement regulating the exclusive official Ottoman charge to restrain the military support to the Circassian resistance existed. Equally, it could have been that the obligation to summon the most rebellious leaders in Istanbul was imposed. This is the case of May-June 1856, when Zanzade Sefer was invited to the Sultan.[17] This hypothesis is laid upon the presumption that the conclusion of an official agreement undoubtedly evinces the Russia's incapacity to subjugate the Circassians. It can be further argued that it erodes its international prestige. The sole legal act which justifies the Ottoman attitude to the Circassian crisis and tolerates the immigration to Anatolia and the Balkans, can be resumed in the Regulation on the New Settlers, as promulgated in August 1856.[18]

With or without a bilateral agreement, beginning in the autumn of 1858 onwards, both countries had to organize the shipping of the Circassians. Russia declared readiness to transport about 40-50.000 people, possibly considering the capacity of its Black Sea navy in 1860. The remaining migrants should embark on Ottoman vessels. Regardless of the Circassian determination to confront the Russian encroachment, contemporary studies present them as pawns in an international political game of the mid-19th century. Survey of these studies outlines some motives which facilitated the positive Ottoman attitude to the colonization of the Circassians in Anatolia and the Balkans. On the one hand Kemal Karpat suggests that the stable demographic growth and the economic recovery of the deserted regions could be accomplished by encouragement of the

[17] *Tsarigradski Vestnik*, year 6, no 282, 23 June 1856.
[18] *Takvim-i Vekayi*, no. 562, 15 Şevval 1274 [19 May 1858]; Kemal Karpat, "Ottoman Urbanism: The Crimean Emigration to Dobruca and the Founding of Mecidiye, 1856-1878", *Studies on Ottoman Social and Political History, Selected Articles and Essays*, Leiden 2002, pp. 205-206.

immigration to the Ottoman Empire.[19] Though unverified, his view marks an important key point of the Circassian research.

On the other hand, the researchers point out the necessity to strengthen the Ottoman military and to suppress the growing national awareness among the different groups in the multicultural Empire. The Ottomans, in their attempt to control over the provinces, relocated the Circassians in crucial regions such as Dobrudja (Dobruca) and the Danube shore or along the Ottoman-Serbian border and the Russo-Ottoman frontier in Anatolia.[20] Newspaper notes and correspondence exchanged between the Sublime Porte and the local government assert that the Circassians were engaged in the patrols along the Ottoman-Serbian border, in combats during the Ottoman-Serbian War of 1876 and in combats around Plevne (Pleven) during the Russo-Ottoman War of 1877-1878.[21] However, evidence of Circassian colonization along the Russo-Ottoman frontier in Anatolia can not be entirely corroborated. On the contrary, the Sublime Porte sought to effectuate the Russian demand for a settlement-free zone beyond the region of Erzindjan and Samsun.[22]

As stated by the British Consul in Kerch in the autumn of 1858, a group of 650 Circassians might have been compelled by the Russian combatants to leave their home. On their way to Istanbul, it become easier to extend the claim that they were on pilgrimage. This is further confirmed by a consular report of 15th

---

[19] Karpat, "Ottoman Urbanism", pp. 205-206.

[20] Nataliya Volkova, *Etničeskiy Sostav Naseleniya Severnogo Kavkaza v XVIII – Načale XX Veka* [Ethnic Structure of the Population in the Northwest Caucasus from 18th Century to the Beginning of 20th Century], Moscow 1974, p. 220; Karpat, The Status of the Muslims, p. 653; Georgi Chochiev / Bekir Koç, "Some Notes on the Settlement of Northern Caucasians in Eastern Anatolia and their Adaptation Problems (the Second Half of the XIXth Century – the Beginning of the XXth Century)", *Journal of Asian History* 40, 2006/1, p. 81; Marc Pinson, "Ottoman Colonization of the Circassians in Rumeli after the Crimean War", *Etudes Balkaniques* 8/3, 1972, pp. 71-85, p. 71; King, ibid, p. 97.

[21] NLCM, Or. D., F. 28, a. u. 409, pp. 5, 9; *Danube*, year 2, no. 125, 13 November 1866; *Sãvetnik*, year 2, no. 32, 07 November 1864; Eugene Rogen, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire, Transjordan, 1850-1921*, Cambridge 1999, p. 67.

[22] Chochiev / Koç, ibid, pp. 81, 83-84.

July 1859.[23] In his memoirs Ahmed Cevdet Pasha emphasized that in the fall of 1858 many Circassians and Noghays fled to Istanbul. Expelled from the Kuban Valley, they wintered in the Ottoman capital benefiting from housing, heating and sustenance. Either intuitively or conscious of the upcoming refugee flood, the Sublime Porte colonized in the spring of 1859 the Noghays in the *sancak* of Adana, while the Circassians in the *sancak* of Ankara and the *vilayet* of Kutahya. Later on, the Circassians who had arrived in August 1859 and had been provisionally sheltered near the mosque "St. Sophia" in Istanbul were relocated too.[24]

As early as 8th August 1859, the newspaper "*Bulgaria*" published a note on the Circassians who had landed in Varna. It stressed the fact that the mountaineers of Northwest Caucasus were ferried since two weeks along the Ottoman Black Sea coast. It was further stated that during the next three weeks some of the immigrants were settled in Dobruca/Dobrudja. The rest of the group were to be embarked on the ship "*Saun Bahri*" which meant to bring them to other Ottoman towns.[25] This note does not elucidate the actual subsistence of the refugees, their housing, the access to medical care or the treatment of small pox, typhus and cholera.[26] As much as these details designate the Ottoman promptness to deal with the migration issue, they also raise the question of whether the bulk of consular reports on

---

[23] Sarah Isla Rosser-Owen, "The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire (1858-1867), and the Ottoman Response, Based on the Accounts of Contemporary British Observers", London SOAS Near and Middle Studies MA, 2007, p. 19, downloaded from the web site: *www.circassianworld.com/new/history/war-and-exile/1134-the-first-circassian-exodus.html.*

[24] BOA, I. DH. Dosya 420, Gömlek 27766, 3 Cemaziyelala 1275 [9 December 1858]; A.} MKT. MHM, Dosya 150, Gömlek 19, 24 Cemaziyelala 1275 [30 December 1858]; Cevdet Paşa, *Tezakir*, Cild 13-20, Haz. C. Baysun, Ankara 1960, s. 89.

[25] *Bălgaria*, year 1, no. 20, 8 August 1859; *Tsarigradski Vestnik*, year 10, no. 462, 19 December 1859; BOA, A.} MKT. NZD, Dosya 293, Gömlek 27, 20 October 1859; BOA, A.} MKT. UM, Dosya 381, Gömlek 2, 30 October 1859.

[26] Pinson, ibid, p. 78.

starvation, misery and high mortality rates[27] in the harbor towns highlighted random cases or every day calamities.

Several easy traceable circumstances characterize the Ottoman efforts to deal with the migration wave. On the one hand, the Circassians' "dispersal" to the provinces facilitated the temporary lodging of numerous migrants in the capital and the coastal towns such as Trabzon, Samsun, Varna and Köstence.[28] On the other hand the central and local government sought to honor the Circassian notables and *ulemas*. They discharged the duty of imams, clerks, village or quarter mayors and policemen, which served in represent the local communities, in vouching for their loyalty and in securing the implementation of all orders.[29] Still, fact remains that necessary provisions for a shelter were made and considerable expenditure for the benefit of the immigrants was allocated.[30] In order to avoid or to limit mass humanitarian crisis the Sublime Porte mobilized all resources, in cash and kind, rendered as charity or free aid by all Sultan's subjects and later on by the already settled migrants. Early in 1860, the newspaper "*Takvim-i Vekayi*" and the journal "*Bălgarski knižici*" pointed to the establishment of a Refugee Commission under the charge of Hafiz Mehmed Pasha, an ex-governor of the *vilayet* of Trabzon and a Circassian in origin. For the purpose of meeting the immigrants' daily expenses the commission raised funds, accumulated aid, which were further distributed to the refugees. The Ottoman newspaper commented also on the necessity to accommodate a group of migrants in Istanbul untill the nearing winter would be over.[31] Regarding the remark "nearing winter" and the date of the Bulgarian journal I

---

[27] Guthel, ibid, pp. 156-157; Sarah Isla Rosser-Owen, ibid, pp. 30-33, 38.
[28] Pinson, ibid, p. 73.
[29] Georgi Chochiev, "Some Aspects of Social Adaptation of the North Caucasian Immigrants in the Ottoman Empire in the Second Half of the XIXth Century", downloaded from the web site: *www.aheku.org/datas/users/1-g_chochiev_immigrants_applications.pdf*.
[30] Cevdet Paşa, ibid, s. 90.
[31] *Bălgarski Knižitsi*, January 1860, no. 1, part 1, p. 81; *Takvim-i Vekayi*, no. 577, 15 Receb 1276 [7 February 1860].

assume that the Refugee commission was founded in the fall of 1859.

Probably the Commission appointed its provincial representatives not later than June 1861. One of them, Colonel Nusret Pasha, an inspector of the fortress of Nish, discharged the duty in three *eyalets*, in this of Nish, of Vidin and of Silistra.[32] Succeeding the foundation of *the Danube vilayet,* he was assigned the task to supervise the immigrants' settlement in the new province. Probably, towards the end of 1864, shortly after the Midhat Pasha's arrival, a disagreement between the two impelled Nusret Pasha to resign.[33] In November 1865, the Sublime Porte dissolved the Refugee Commission based on the reasoning that the immigrants had been colonized successfully. From that point onwards, the Ministry of Police had to solve all elicited problems.[34] However, in *the Danube vilayet* the Refugee Commission kept on carrying out its tasks, even not in its original structure. It was dismissed as late as May or June 1874,[35] following the conclusion of the Russo-Ottoman Agreement on the standstill of the migration.

The available sources contain limited information about the Cirscassians' settlement carried out by Nusret Pasha. They cast tiny light on the preparatory measures which guaranteed the regular food supply to the immigrants. Perhaps, all initial activities sought to meet the current challenges without to comply with an already elaborated draft. In 1863 the Ottomans proacted to provide the necessary crops and funding for the new settlers and by mid-1860s they had already allotted to them a share of the tithe as imposed on the Tatars who had colonized the region from before three years ago.

---

[32] NLCM, Or. D., Vd 1/104; *Sāvetnik*, year 1, no. 47, 10 December 1864; year 2, no. 17, 25 July 1864; Mehmed Süreyya, *Sicilli-i Osmani*, Cild 4, Istanbul 1996, s. 1279.

[33] *Turtsiya*, year 1, no. 28, 26 January 1865.

[34] *Vremya*, year 1, no 18, 4 December 1865.

[35] *Salname-i Vilayet-i Tuna*, Defa 3, 1287 (1870/71), p. 30; Defa 5, 1289 (1872/73), p. 33; Defa 6, 1290 (1873/74), p. 37; Defa 7, 1291 (1874/75), p. 41.

As long as they were shipped or transported by carts or by rail to the innerland of the three *eyalets*, and later of *the Danube vilayet*, their subsistence was provided by all inhabitants of the *kazas* they crossed.[36] The local communities (both, Christian and Muslim) maintained the Circassians in the longer or shorter period between their settlement in a quarter or village and their first harvest. In November 1860 numerous migrants who had arrived in the centre of the *eyalet* Vidin were relocated to diverse places of the same *sancak* or in the *kaza* of Selvi (Sevlievo), Etropole and Lofça (Loveč). Because of the forthcoming winter, their further colonization was postponed untill the spring of 1861. Untill the end of August 1861 the inhabitants of the *sandjak* of Vidin supplied regularly crops, beans, lentils, for 3.955 migrants. They also provided hay, straw and firewood. In the same term, the dwellers of the mentioned *kazas* delivered daily a ration of half *oka* of crops for every one of the 5.050 immigrants. Since the crops amounted to 757.380 *okas* the Ottoman treasury declared to remunerate only a quarter of the expense. The remaining volumes were regarded as a free aid or charity.[37]

In a notification of 17th May 1861, the *sancak* Counsel of Şumnu reminded the local communities to cultivate maize, millet, bean and lentil on behalf of the migrants until they yield their own harvest. The villagers had to render daily a half *oka* of flour to the poor migrants, whereas the food supply to the wealthy immigrants was characterized as unreasonable. Referring to an earlier regulation on the refugees' settlement the Counsel commanded the clerks to oversee the regular food distribution and its recompensation.[38]

In February 1863, the *sancak* counsel of Vidin tried to provide the necessary sustenance for 6.706 Circassian families who were on the way to the region in advance. Since, the average

---

[36] *Takvim-i Vekayi*, no. 629, 21 Receb 1278 (22 January 1862).
[37] Pančo Dorev, ibid, pp. 400-401; *Takvim-i Vekayi*, no. 603, 14 Cemaziyelahir 1277 (28 December 1860).
[38] Central State Archives (hereafter CSA), F. 199K, Opus 1, a. u. 38.

family was estimated as comprised of 4 persons the inhabitants of several *kazas* such as Belogradcik, Berkofča (Brekovica), Ivraça (Vraca), Adliye (Kula), Lofça, Lom, Rahova (Orjahovo) had to render 13.410 *okas* of maize daily, or in some occasions a half *oka* of crop to every refugee. Its repayment was listed as a budgetary debt or a forthcoming expenditure of 1863-1864 and 1864-1865 fiscal year.[39] In the fall of 1865 another amount of 56.200 *okas* of wheat was portioned among the indigent Circassians in the *kaza* of Eski Djuma (Tirgoviste). About 29.500 *okas* of wheat were allotted from the tithe of the Tatars who had been settled earlier in the region. The remaining 26.700 *okas* were provided by the local Muslim and Christian population.[40]

Probably, the Ottoman government sought to persuade the local communities to consider the rendered food as charity and to renounce their right for recompensation. I found my assertion on the numerous notes published in the *vilayet* newspaper "Danube". All short notices prized the beneficial attitude of the single endowers or groups of dwellers. A report datin from the 6th June 1865 pointed to the decision of the population in the *sandjak* of Sofya to regard the food and heating expenses of 238 000 *gurush* as a donation.[41] Perhaps, the benevolent contribution of Hasan Effendi in August 1865, a notable and a *mudarris* of Şumnu, was inspired not only by the imperative for Muslim charity, but also by the same governmental policy. He donated 40 *okas* of wheat to every family lodged in the newly founded village of Ali Bey, next to the town. In the fall of 1866, the Circassians in the village of Bragar benefited from 7.160 *okas* of flour granted by Ahmed Bey, a notable of Rachova.[42]

Keeping in mind the diseases and the dangerous road from their homeland to their final destination in the Balkans, the migrants seem to be logically characterized as "poor and

---

[39] NLCM, Or. D., Vd 1/39, p. 9.
[40] *Danube*, year 1, no. 43, 22 December 1865.
[41] *Danube*, year 1, no. 18, 30 June 1865.
[42] *Danube*, year 1, no. 27, 1 September 1865 г.; year 2, no. 136, 21 December 1866.

indigent". However the Ottoman government did not refer to the months they spent in order to get there. It drew attention to the varying material status of the Circassians and excluded the wealthier settlers from the distributed food aid.[43]

Maybe, the wealthy immigrants weren't really in need and they were not accommodated in the dugouts, cottage tents, huts or small wooden houses built by the local communities near to the towns or to almost all villages. Initiated as early as in beginning of 1857 the public construction of the migrants' houses developed into a common practice in the coming years.[44] While the local officials criticized the attempts to dig the dugouts too close and without orchard plots, the essential issue consisted of the prompt allocation of the housing areas. As long as the government deferred the certain decision on the problem, the immigrants either lived together with Muslims and Christians or dwelt in the empty craft shops or khans.[45]

A note published on 29th of August 1861 in the "*Takvim-i Vekayi*" informs about the settlement of 200 immigrant households in the town of Kula and of further 270 families in the village of Golyamo Rakoviče. Both, the town and the villages in the *eyalet* of Vidin, were renamed Adliye and Hamidiye. On the 28th of October 1861, the same newspaper provides information on the 350-family village in the *kaza* of Lom named Izzeddin, as founded in honor of Prince Yusuf Izzeddin. While surveying the number of the primary students in the *kaza* of Lom, a register of

---

[43] CSA, F. 159K, Opus 1, a. u. 66, pp. 52-53; NLCM, Or. D. F. 26, a. u. 16195; *Danube*, year 3, no. 163, 29 March 1867.

[44] In order to lodge the arriving Crimean Tatars the Sublime Porte dispatched an order of 31st March 1857 to the *vali* of Widin. It stressed that the dwellers of several *kazas* such as Zishtova, Plevne, Nigbolı (Nikopol), Lovča and Selvi were obliged to put up 500 houses in Dobrudja and those in the *sandjak* of Tirnova and Islimye (Sliven) to build 3300 houses in the same region. Each of them cost 500 *ghurushes* (Pančo Dorev, ibid, p. 362; BOA, A.} MKT. UM, Dosya 443, Gömlek 28, 5 Cemaziyelahir 1277 [19 December 18 Rebiulahir 1278 [28 October 1861]; no. 640, 22 Şevval 1278 [22 April 1862]; *Danube*, year 1, no. 18, 30 June 1865; year 2, no. 65, 17 April 1866).

[45] CSA, F. 199K, Opus 1, a. u. 38; *Takvim-i Vekayi*, no. 604, 29 Cemaziyelahir 1277 (13 July 1861).

1874-1875 further outlined the network of Circassian and Tatar settlements. The registered villages were marked down both by their new Muslim name and their Bulgarian one. It is worth citing among the listed villages, the village of Nusretiye, as being most probably named after Nusret Pasha, the regional official-in-chief of the Refugee Commission till the end of 1864.[46] In July and September 1865, the newspaper "*Danube*" imparted the local endeavor to found several Circassian villages in the *kaza* of Shumnu. One of them was named after its governor (*müdür*) Ali Bey.[47] Perhaps the efforts to name the migrants' colonies after members of the Sultan's family and the high or middle-ranking officials were patterned on the Sultan Abdulmecid's initiative of 1856-1857 to establish the town of Mecidiye and to endow the construction of its mosque and the *madrasa.*[48] On this basis, it can be argued that all similar attempts can be interpreted as encouraging charitable investments towards the infrastructural development of the settlers environment.

Some evidence allow extending the hypothesis that the renaming was a constituent of the Ottoman socialization policy toward the immigrants. The 1873 Yearbook of *the Danube vilayet* presents the migrant colonies as separate settlements next to the old villages.[49] Since, the local clerks used to mark down their Muslim and Christian names, I favor the assumption that the process was related both to the strengthening of the Ottoman identity, recently acquired by the Circassians, and to the trivial quest for an easy or popular name of the village. Besides the necessity to outline this "secondary" settlement network, I'm going to elucidate the immigrants' promptness to assist the

---

[46] *Takvim-i Vekayi*, no. 618, 22 Safer 1278 (29 August 1861); no. 622, 23 Rebiulahir (28 October 1861); NLCM, Or. D., Vd 2/34, p. 4; Mitko Lačev / Margarita Dobreva, "Učebnoto Delo v Grad Lom i Lomsko prez 1874/1875 Učebna Godina (Spored Neizvesten Osmanski Dokument)" [The Schooling in the Town of Lom and the Kaza of Lom during 1874/1875 School Year (in the light of an unpublished Ottoman source)], *Studia in Honorem Professoris Verae Mutafčieva*, Eds. E. Radušev / Z. Kostova, Sofia 2001, pp. 266-268.

[47] *Danube*, year 1, no. 29, 15 September 1865.

[48] C. J. Heywood, "Medjidiyye", *Encyclopedia of Islam*, Vol. 6, Leiden 2003, p. 972.

[49] *Salname-i Vilayet-i Tuna*, Defa 6, 1290 [1873/74], p. 179, 181, 183.

Ottoman economic growth by cultivating the allotted free farm plots and breeding animals.

It might be expected that both, the allotments' total size and their location, were delineated as soon as the *sancak* or *kaza* officials had determined the approximate number of the families that would colonize a certain area. However, in almost all cases the Ottomans didn't attempt to provide the necessary farmland and the agricultural implements in advance. The Regulation on the Immigrants' Settlement of 1861 stipulated that the allotments were to be located either beforehand or during the listing of the migrants into the village registers. While conceding a certain delay of the process it pointed out that all immigrant families exceeding the number of the free plots were to be relocated to new areas.[50]

However in the autumn of 1865 the postponed allotting of land sparked huge tension between the locals and the immigrants in *sancak* of Rusçuk, Varna and Tulça. Probably the problem resulted not only from the legislative framework but also from the Nusret Pasha's resignation as an official-in-chief of the immigrants' colonization in *the Danube vilayet*. Seeking to solve the problem untill the end of November 1865, several clerks distributed a significant size of ground pieces to the settlers in 32 villages in the *kaza* of Mankaliya (in the *sancak* of Varna) and in the *kaza* of Hirsova (in the *sancak* of Tulça). Still, the nearing winter months of 1865-1866 delayed the process until the spring of 1866.[51] This interruption obliged the villagers of the region to cultivate crops on the settlers' behalf as the Christians and the Muslims in the *kaza* of Zishtova had done in 1861.[52] Conceiding to provide the migrants' subsistence seemed reasonable, since the local inhabitants' harvest was endangered by reaping as the Circassians in the village of Husrev Pasha (in the *kaza* of Lom) had done in the fall of 1861.[53] To make things even worse the

[50] CSA, F. 199K, Opus 1, a. u. 38.
[51] *Danube*, year 1, no. 35, 27 October 1865; year 1, no. 38, 17 November 1865.
[52] *Takvim-i Vekayi*, no. 614, 21 Zilhicce 1277 (30 June 1861).
[53] NLCM, Or. D., Vd 4/9.

migrants assembled crowded mobs, raid the villagers and plunder their food products.

Even the Regulation of 1856 stated that the considerable inflow of immigrants evoked the modification of the principle of unlimited land property.[54] In the spring of 1865 the local clerks in the *kaza* of Ivraça allotted land tracts of 60-100 *dönüms*[55] to the Circassian families. In Dobruca the ground parcels of 1.011 settlers ranged in size from 60 to 130 *dönüms*.[56] In 1867-1868 many Circassian families in the *kaza* of Berkovča were granted land pieces under 60 *dönüms*. For instance, plots of 40 *dönüms* were distributed to 25 households in the village of Kaliman. Thirteen of all 57 families in the villages of Rashidiyye farmed ground pieces of 50 *dönüms* while the remaining 44 households cultivated plots of 25 *dönüms*. In three other villages (Hacılar, Latif Aziz and Cuma) ground parcels of 30 *dönüms* were distributed to 20 families. Plots of 60 *dönüms* were allotted to 26 households while 4 families in the village of Latif Aziz farmed pieces of 120 *dönüms*[57]. I could solely hypothesize whether the last group counted to the most honored and influential Circassian households or the large allotments owed to the family's wealth and structure.

Deliberating on the motives for the parcels' varying size in the *kaza* of Berkofça (Berkovitsa) I would emphasize on two points: the significant number of the local farmers, about 3.400[58] and the upland, hilly or plain landscape of the region. Stretching from the hills of *the Stara Planina Mountains* to the middle of *the Danube Valley*, the *kaza* of Ivradja was situated in a vast plain. This circumstance favored the larger ground parcels compared to these in the *kaza* of Berkofça. Therefore the wide and scarcely

---

[54] *Takvim-i Vekayi*, no. 562, 15 Şevval 1274 [19 May 1858].
[55] One *dönüm* equaled about 920 square meters.
[56] *Danube*, year 1, no. 35, 27 October 1865; NLCM, Or. D., Vd 5/29.
[57] NLCM, Or. D., Berkovica 15/2; F. 28, a. u. 300-301, 303-304, 886.
[58] Slavka Draganova, *Bekovskoto Selo v Navečerieto na Osvoboždenieto (Statističesko Izsledvane Spored Osmanski Danăčni Registri)* [The Villages in the Kaza of Berkofča on the Eve of Russo-Ottoman War of 1877/78 in the Light of Ottoman Tax Registers], Sofia 1985, pp. 26-29, 31.

populated Dobruca plain was conducive for the allotments of over 100 *dönüms*. As far as the three regions can be distinguished, at least by the soils and the landscape, I assume that the migrants' colonization all over *the Danube vilayet*, their more or less auspicious agricultural environment and the plots' varying size predetermined the economic activities of the Circassians. Despite the Ottoman traditional view on the migrants' previous way of living,[59] no evidence can suggest that in the 1860s the local officials regularly paid attention to this aspect. Besides, it's worth stressing that the settlers weren't acquainted with the new landscape. Perhaps, they intuitively chose their place.

The different allotments were paralleled by unequal distribution of agricultural implements. The *kaza* officials of Berkofča consigned a plough and a pair of oxen only to 42 households farming ground parcels over 50 *dönüms* in the village of Raşidiye, Hacılar, Latif Aziz and Cuma. The families owning plots of 120 *dönüms* were equipped with two pairs of oxen[60]. The available sources shed scarce light how the remaining 89 families cultivated their land. The Regulation of 1861 prescribed the villagers' solidarity with the migrants by rendering ploughs, oxen, hoes and spades to the poor settlers or by assisting them in the farming.[61] Supposedly, in order to easily raise the oxen some of those were supplied with implements cooperated with two or three of the remaining families. The sources also evince that in 1864-1868 the poor Circassians in the *kaza* of Rusçuk teamed up for farming and shared the expenditure on implements whereas the wealthier settlers purchased ploughs and oxen on their own initiative.[62] While consigning certain seed volumes from the state depots the Ottoman officials encouraged the locals to lend crop seeds to the migrants. For the purpose of benefiting from further aid the new settlers returned partially or completely the seed volumes. Some sources point out that in 1860 the

[59] BOA, A.} MKT.UM, Dosya 374, Gömlek 2, 27 October 1859.
[60] NLCM, Or. D., Berkovica 15/2; F. 28, a. u. 300-301, 303-304, 886.
[61] CSA, F. 199K, Opus 1, a. u. 38.
[62] *Danube*, year 4, no. 334, 4 December 1868.

refugee commissioner, Nusret Pasha, donated crop seeds to the immigrants in the village of Sanatrana (in the *kaza* of Vidin).[63]

The comparison between the allotting of farmland and the distribution of implements or seeds reveals a different approach to both settlement aspects. Although varying in size, ground parcels were offered to all families since the process constituted no significant investment. On the contrary, the equipping of every one household with agricultural tools demanded a considerable state funding. In order to avoid an excess budgetary expenditure, the Sublime Porte kept on upholding a moderate policy toward the immigrants by utilizing all accessible local resources in cash and kind.

As soon as the migrants were supplied with land and tools they commenced maintaining their own. The Regulation of 1856 guaranteed an initial 6-year term of tax exemption, whereas the Instruction on Immigrants' Taxation of 1866 reduced the period to 3 years.[64] Perhaps the later decision can be attributed to the Ottomans' aspiration for quick recompensation of the limited state expenses on the migrants. The Instruction of 1866 defined three groups of new settlers in *the Danube vilayet*. One of them encompassed the migrants who had been colonized more than three years ago. Around 1866 they harvested regularly. Although the settlers of the second group landed on the Ottoman shore more than 3 years ago certain settlement inconsistencies hindered their agricultural activity. The third part of the immigrants arrived recently and they were still on the way to their new settlements. Moreover, the Instruction of 1866 defined the expenditure items to which certain shares of the migrants' tax revenues were allocated. After allotting a small revenue portion to the taxation clerks' salaries, the tithe and the livestock and estate tax revenues of the migrants, shipped initially, in

[63] NLCM, Or. D., Vd 8/40; Vd 96/41, p. 41; Vd 6/119; *Danube*, year 3, no. 164, 2 April 1867.
[64] BOA, I. MMS, Dosya 28, Gömlek 1220, 25 Zilhicce 1280 [1 June 1864]; *Danube*, year 2, no. 57, 22 December 1865.

1866 or later, were paid into the Imperial Treasury as the centuries-long practice prescribed.

The migrants enduring some settlement inconsistencies were to deposit their taxes in a particular village account opened at the Refugee Commission of *the Danube vilayet*. The saved amounts were spent on the wages of the settlement officials, the construction of mosques, primary schools and hospitals, on the recompense of the immigrant students' expenses at the vocational schools and on social relief. The rests of these annual revenues were to deposit in the Public Benefits Bank (*Menafi Sandığı*).[65]

As far as I have adverted to the migrants' taxation, I would like to sketch out their promptness to pay the tithe, to provide themselves seeds, the yearlong crop sufficiency and eventually to sell an amount of the agricultural surplus on the market.[66] On 24th of April 1866, the newspaper "*Danube*" reported that in 1865 almost all Circassians settled in Dobruca yielded more crops than their annual sufficiency.[67] In 1868 many Circassins in the *kaza* of Rusçuk cultivated orchards and melon fields for the purpose of bartering the products. Nine of the wealthy Circassian landowners went on a pilgrimage.[68] In 1871 eighty one Circassian families in the village of Ihsaniye, Kutloviçe and Hacılar (in the kaza of Berkofça) harvested several volumes of barley and wheat which rarely sufficed for the annual subsistence per capita after paying the tithe and selecting seeds.[69] This is the reason, why I presume both crops were traded on the market for other goods. Summing up the totals obtained

---

65 *Danube*, year 2, no. 57, 16 March 1866.

66 Evgeni Radušev, *Hristiyanstvo i Islyam v Zapadnite Rodopi s Dolinata na Reka Mesta, XV – 30-te Godini na XVIII Vek, Čast 1* [Christianity and Islam in the Western Rhodope Mountain and the Valley of Mesta River from 15th Century to 1730s Part 1], Sofia 2005, p. 49-53; Stefka Părveva, "Agrarian Land and Harvest in South-West Peloponnese in the Early 18th Century", *Village, Town and People in the Ottoman Balkans 16th – 19th Century*, Istanbul 2009, p. 91.

67 *Danube*, year 2, no. 67, 24 April 1866.

68 *Danube*, year 4, no. 334, 04 December 1868.

69 NLCM, Or. D., F. 28A, a. u. 219; Berkovica 15/2; Vd 7/80.

by their probable sale, I would specify 8 categories of cash returns (figure 1, appendix 1).

The comparison between the categories outlines a 40% share of the households, who would earn very low and low cash returns from the yielded barley and wheat. The second group consists of 13 families with low middle and middle returns. They constitute 16% of the households under study. Even the families, encompassed in the groups with low-middle, high-middle and high returns, approximate or equal in number, the large margins of both latter groups decrease the estimated percentages, respectively 10% and 12%, by certain rate. The summarized data indicate that a significant portion of the Circassians disposed of scanty cash returns. This circumstance failed to assist their prompt economic integration and to facilitate the eradication of the criminality. In order to provide their annual sufficiency almost all Circassian households in the Northwest of *the Danube vilayet* cultivated maize (figure2, appendix 2).

The 1871 maize harvest yielded by 216 families in the village of Ahmediye, Hacılar, Ihsaniye, Kutloviçe (in the *kaza* of Berkofça) and in the village of Sabri Pasha (in the *kaza* of Vidin)[70] points out that 17 households did not plant maize while 5 families had limited volumes of maize after paying the tithe and selecting seeds. The comparison between the remaining volumes of maize kernel and the minimal annual sufficiency per person (245 kg) reveals that the kernel volumes of 15 families solely provided the sustenance of a single person while these of 97 households were enough for the annual sufficiency of 2-3 persons. Only a quarter of all families was able to feed 4-6 person for a year, whereas a 10,5% share of the studied Circassians could sustain a family of 7-9 persons by their immense volumes of kernel.

[70] NLCM, Or. D., F. 28A, a. u. 219; Berkovica 15/2; Vd 7/80; Vd 7/2; Vd 100/18, 16.

The sketched out structure of the maize subsistence allows the conclusion that almost two thirds of the families could not provide enough crops for a 4-member household. The Circassians in the village of Ihsaniye, Hacılar and Kutloviçe had to barter the yielded barley and wheat for maize while these in the village of Ahmediye could vary their diet with rye-wheat bread. Only 4 families in the village of Ihsaniye and Kutloviče bred sheep and goats whereas a third of all 64 Circassian households in the village of Ahmediye kept small farm animals.[71] Even partial, the survey evokes the suggestion that the Circassians in the Northwest of *the Danube vilayet* struggled hard for their survival than to farm for the market.

In order to prove my assumption once again, I would like to cast light on the social stratification of 83 Circassian families in the village of Ihsaniye, Kutloviče and Hacılar. The stratification is based on the accumulative analysis of the barley and wheat cash returns and the persons fed with the remaining kernels (figure 3, appendix 3). The chart reveals that 6 families had neither cash returns nor maize and further 8 households could earn some cash by selling the harvested barley and wheat. Since there are not any details about the occupations of the families' members, for instance soldiers or policemen (zaptiye), I would refer to these 14 cases as exceptions.

Furthermore, the data arrangement allow us to specify two main groups of Circassian farmers. Both were delimited by two factors: the cash equivalence of the annual maize sufficiency amounting to 92 *gurush* and the maize sufficiency for a 4-member family. While the second group consists of 16 families, the other encompasses 50 families classified in 4 subclasses: poor farmers (13 families), under propertied farmers (16 families), propertied farmers (11 families), up propertied farmers (11 families). The comparison between the subclasses highlights

[71] Slavka Draganova, *Količestven Analiz na Ovtsevădstvoto v Bălgarskite Zemi pod Osmanska Vlast ot Sredata na XIX Vek do Osvoboždenieto* [Sheep Breeding in the Danube Vilayet, 1860s - 1870s], Sofia 1993, pp. 146, 152, 155.

several tendencies such as: Over 50% of these 50 families highly depended on the remaining maize kernels and the cash returns while struggling for their survival. Even if we assume that both latter subclasses equal in number, it can be still suggested that farmers, yielding kernels which were enough for a 4-member family, constituted the biggest part, rather than farmers harvesting maize for 5-6 persons. While the barley and wheat cash returns of these 22 families served to secure the annual maize subsistence the remaining cash surplus varied between minimal totals, 20-80 *gurush (piaster)*. The advanced conclusions elicit the notion that many of these 50 families disposed primarily of "wealth" in kind.

The second, substantial group, which encompasses 16 families, is characterized by a trend towards a slight increase in the cash returns and in the number of the persons fed with the maize kernels. All households are to qualify as rich and very rich. However, only 6 families seemed disposed to farm for the market, whereas the further 10 families had nothing to worry about their annual maize sufficiency.

Even highly relative, all three surveys clearly state that the Circassian families settled in the diverse regions of *the Danube vilayet* differ in their agricultural activities. Probably, besides solely relying on the environment, the farming and the breeding depended on the cash capitals they had. Perhaps, contrary to the colonization of wealthy Circassian families in Dobruca, the Northwest of *the Danube vilayet* did not house so prosperous and even poor households, whose male members provided for their families by joining the Ottoman army. This circumstance precluded not only the farming, but the partial economic integration influenced their socialization and educational progress too.

Shortly before I conclude the current range of preliminary notes, I would like to prove the Selçuk Akşin Somel's assumption about the conscious Ottoman attitude towards the socialization of the young Circassians. These attempts were implied in the

constructing of many primary schools (*mekteps*) at state costs. Such an investment served to inspire the pupils and their parents with strong religious conviction and respect for the government.[72] However, the available sources outline a limited state aid or even a conservative financial approach to the remuneration of the *mekteps*' expenses. In the 1870s small portions of the villages' tax revenues deposited in the Refugee Commission were allotted to recompensate two thirds of the teachers' annual salaries (666,5 or 1.000 *gurush*), whereas the remaining third (333,5 or 500 *gurush*) was paid by the settlers as they did in the village of Ali Pasha, Bukoviče, Izzeddin, Nevaşir, Nusretiye and Raşidiye, in the *kaza* of Lom.[73]

The Instruction of 1866 prescribed that the expenditure on schools' and mosques' construction was allocated on the basis of the Circassians' annual taxes saved at the same Commission. However, the actual practice reveals that the Commission met only half of these expenses, while the settlers actively facilitated the development of the public environment.

An application submitted in the summer of 1872 by the Circassians in the village of Ahmediye, Feyiz Huda, Ihsaniye and Raşidiyye, in the *kaza* of Berkofça, declared the need for remuneration of the builders and of the nails. The Circassian, themselves, asserted their will to assist the mekteps' construction and to further deliver the building materials at a average of 29.864 *gurush*. A year later, in July 1873, the Commission approved their request and allotted a total of 27.330 *gurush*.[74] Although, the Circassians' personal involvement seemed to economize a part of their tax revenues such an approach elicits the question whether they were able to provide the remaining building components by minor barley and wheat cash returns. Probably, they counted on a charitable endower or borrowed money in order to accomplish all public facilities.

---

[72] Selcuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908*, Leiden 2001, p. 76.
[73] NLCM, Or. D., F. 31, a. u. 757; Lačev / Dobreva, ibid, pp. 267-268.
[74] NLCM, Or. D., Vd 107/16, p. 127; F. 112, a. u. 3117, p. 5.

Still, the outlined stagnant economic environment deterred the Circassian families to enroll their children at school. Once enrolled, the children were disposed to quit the lessons in favor of the practical craft training or the assisting of the troops. Probably only the wealthy Circassian families and their representatives at the local government shared the educational goals of the *Tanzimat* reformers and sought to educate their descendants at the high schools in Istanbul.[75] The orphans had to make their way to a successful social integration by entering the *islahhanes* in Nish, Rusçuk or Sofya. As mentioned above, their expenses were met by the Circassians' tax revenues. Once trained as weavers, printers, tailors or tannery workers the local government favored referring to them as "graduates of the *islahhanes*" than as immigrants. Three of the Circassian children enrolled at these vocational schools studied in Paris.[76]

Due to the Ottoman limited or even absent financial assistance to the Circassian education or to several decisive aspects slowing down their economic integration, in the 1860s and 1870s the "Danube" Circassians were not very successful in their socialization into the new imperial environment. Forced to comply with the provision of the Treaty of Berlin and the Dondukov's order of 6th August 1878 which expelled them from the Principality of Bulgaria[77], the Circassians sought to contribute to the Ottoman headway and to accomplish all actual educational tasks after settling anew in Anatolian and Transjordan.

Many contemporary studies present the Circassians as pawns in an international political game of the mid-19th century.

---

[75] NLCM, Or. D., F. 26, a. u. 16195.

[76] *Danube*, year 1, no. 4, 24 March 1865; year 2, no. 135, 18 December 1866; year 3, no. 202, 20 August 1867; year 5, no. 372, 30 April 1869; NLCM, Or. D., Belogradčik 17/8, pp. 6, 19.

[77] Nikolay Ovsyanyy, *Sbornik Materialov po Graždanskomu Upravleniyu i Okkupatsii v Bolgarii v 1877-78-79 g.g., Vypusk 5* [Sources about the Russian Civil Government and Armed Control of Bulgaria in 1877-1879, Part 5], St. Peterburg 1906, p. 24; Todor Ikonomov, *Protokoli na Berlinskiya Kongres* [Protocols of the Congress of Berlin], Sofia 1885, pp. 231, 233.

However, the available primary sources allow the conclusion that they consciously chose the dangerous way of the migration from the Northwest Caucasus into the Ottoman Empire in order to rescue their ethos and ethnos from the Russia's intrusion and its assimilating attitude. Proving Karpat's hypothesis on positive economic effects of the Circassian colonization, the paper shed light on the settlement process, their integration and socialization in *the Danube vilayet*. I concentrated on the Ottoman central and local attempts to provide a beneficial environment and to meet the considerable expenditure on the immigrants.

Acting to avoid or to limit a mass humanitarian crisis, the Sublime Porte founded a special Refugee Commission. It mobilized all resources, in cash and kind, offered as charity or free aid by all Sultan's subjects and later by the already settled Crimean immigrants. The Ottoman government made the local communities to consider the rendered food, wood and lodging as charity and convinced them to renounce their right of compensation. Emphasizing the varying material status of the Circassians, it excluded the wealthier among them from the distributed food aid.

While allotting free and cultivable areas to the immigrants the local government established a secondary settlement network. Frequently, it named the villages after the members of the Sultan's family and the high or middle-ranking officials. Colonized all over *the Danube vilayet*, the Circassians enjoyed more or less auspicious agricultural environment while the varying soils, landscape and plots' size predetermined their successful or minimal economic activity. Contrary to Circassians settled in Dobruca, those in the Northwest of *the Danube vilayet* here disposed of scanty cash returns from their agricultural products. Almost two thirds of the examined families did not harvest enough maize kernels for a 4-member household and had to barter the yielded barley and wheat. This circumstance influenced not only their economic integration, but it slowed down their socialization.

The conservative financial approach to the remuneration of the *mekteps*' expenses and the attempt to economize a part of their tax revenues made the Circassians rely on a charitable endower or borrow money in order to accomplish all public facilities. Even precluding the excess budgetary expenditure or quickly recompensing the limited state aid, the outlined financial policy failed to facilitated the Circassians' adaptation to the new environment, to eradicate or to reduce the criminality among them and to secure their incontestable colonization in the Balkans.

Appendix 1

Barley and Wheat Yields and Their Market Prices

The tithe registers of three villages (Ihsaniye, Hacılar and Kutloviçe) shed light not only on the number of the barley and wheat sheaves, but also on their average weight. In the village of Ihsaniye and Hacılar a barley sheaf weighed 1,28 kg and this in the village of Kutloviçe 2,88 kg while a wheat sheaf weighed respectively 1,92 kg, 2,4 kg and 2,5 kg. After paying the tithe and selecting a 9% share of the barley and wheat yield for seed[78] the family's annual sufficiency depended on a near 80% share of the harvest. So, the remaining barley and wheat volumes varied between 45-265 kg while few families harvested more than 270 kg of both crops.

The daily energy requirements amount to 2.700 calories per person or they equal the average energy intake of the Italian and French population during the 1860s and 1870s. There are about 3.360-3.490 calories in a kilogram of barley and about 3.500-3.550 calories in a kilogram of wheat.[79] If everyone needs daily

[78] In the 1920s and 1930s the average barley yield per 0.1 hectare was 258 kg. Every farmer needed at least 24 kg of barley seed, or 9 % of the yield, to scatter the plots next year. The same proportion was valid for the wheat yield. Todor Breškov, *Ečemik* [Barley], Sofia 1951, pp. 17-22, 48-49; Pavel Popov / Georgi Koynov, *Pšenitsa* [Wheat], Sofia 1951, pp. 36, 90.

[79] Penčo Penčev / Hristo Krinčev, *Elementarni i Optimalni Potrebnosti ot Sredstva za Hranitelni Produkti* [Minimal and Optimal Nutrition and its Cash

0,8 kg of barley or 0,75 kg of wheat to meet the average sufficiency their annual volumes amount to 292 kg of barley or 273 kg of wheat. The comparison between the remaining barley and wheat volumes and the average annual sufficiency reveals that almost all families were not able to feed even a person. The fact lets me assume that the Circassians in the three villages bartered both crops on the market.

In the autumn-winter season of 1871-72 an Istanbul *kile* of barley (25,5 kg) was sold for 7 *gurush* or every kilogram cost 11 *pares*. In October 1871 a *kile* of wheat was purchased for 12 *gurush*. In the winter of 1871-72 it was sold for 14-15 *gurush* or every kilogram cost respectively 19 *pares* and 22-23 *pares*.[80] Probably the farmers preferred to delay the bartering till the winter months. Since the snowy and cold weather could hinder them in getting to the market I presume that the wheat yield was bartered earlier and at lower price.

Figure 1

Cash returns in *gurush*	Categories	Families' number
0		16
1-60	Very low	12
61-100	Low	20
101-130	Low-middle	8
131-170	Middle	5
171-250	High-middle	8
252-500	High	10
Over 500	Very high	2
Total		81

Appendix 2

Maize Yield and Annual Maize Sufficiency per Person

Equivalent], Varna 1968, p. 71-72; Massimo Livi-Bacci, *Population and Nutration. An essay on European Demographic History*, Cambridge 2008, p. 31; Robert Ronzio, *The Encyclopedia of Nutrition and Good Health*, New York 2003, pp. 64, 669.

[80] NLCM, Or. D., F. 26, a. u. 217-219; F. 181, a. u. 487.

The tithe registers shed light also on the maize yields in 5 villages such as Ahmediye, Ihsaniye, Kutloviçe, Hacılar and Sabri Pasha. Since the Ottoman government based the maize tithe on the yields' weight together with the corncobs every single farmer delivered his portion as corn on the cobs. Once the tax was paid the family had to shell the kernels from the corncobs whose weight was about 20% of the remaining yield. As there is no evidence whether the Circassians scattered 2-3 kg of maize seeds in beds all over a 0,1 hectare or sowed 5 kg of seeds in rows all over the same area, I presume that they needed a larger seed volume. Harvesting an average of 253 kg of maize per 0,1 hectare the farmers had to select 2-3 percent of the kernels for seed.[81] Considering all these details the remaining annual maize sufficiency is to estimate by the method described below:

1. Approximate weight of kernels

The maize yield, A1 (corn on the cobs)	Tithe of the maize yield, A2	The remaining maize yield after paying the tithe, A3 (A1-A2)	The kernels' weight, A4 (A3 – 20% corncobs' weight)

2. Approximate seed volume estimated in regard of the whole maize yield, A1.

Whole kernel volume, B1 (A1 – 20% of corncobs' weight)	Seed volume, B2 (B1 – 2-3% share of the seed)

3. The remaining kernels on which a family depended, B3

B3 (The kernel's weight, A4 – Seed volume, B2)

The comparison between the maize yield (A1) and the remaining kernels (B3) reveals that the family's sufficiency depends on two thirds of yielded maize or the remaining kernel volume is about 66,6% of the maize yield. There are about 4.000

[81] Todor Mitkov / Georgi Telkiev, *Tsarevitsa. Răkovodstvo za Krăžočnitsite po Rastenievădstvo* [Maize. A Manual for Farmers], Sofia 1961, pp. 38, 43.

calories in a kilogram of maize.[82] If everyone needs daily 0,67 kg of kernel to meet the average sufficiency the annual kernel volume amounts to 245 kg.

Figure

Persons fed with maize	Ihsaniye	Ahmediye	Hacılar	Sabri Pasha	Kutloviče	Total
0	9	3	3	2		17
0,1-0,9		2		3		5
						10%
1-1,9		2		12	1	15
						7%
2-2,9	7	15	1	23	2	48
3-3,9	14	11	1	17	6	49
						45%
4-4,9	9	4	1	10	1	25
5-5,9	8	3		5		16
6-6,9	7	4		1	2	14
						25,5 %
7-7,9		7	1			8
8-8,9	1	1		1	1	4
9-9,9		9			2	11
						10,5 %
10	1	1				2
Over 10		2			2	4
						3%
Total	56	64	7	74	17	216

Appendix 3

Social stratification of the Circassians in the villages of Ihsaniye, Hacılar and Kutloviče

[82] Ronzio, ibid, p. 169.

The accumulated analysis of the barley and wheat cash returns and the persons fed with the maize permits me to specify two main groups of Circassian farmers. Both were delimited by two factors: the cash equivalence of the annual maize sufficiency amounting to 92 *gurush*[83] and the maize sufficiency for a 4-member family (980 kg). The key points between both groups are the families, realizing barley and wheat yields up to 185 *gurush* and able to feed 3 persons with maize, or the families, bartering a barley and wheat yields of over 185 *gurush* and able to feed 2 persons with maize. While the second group consists of 16 families the other encompasses 50 families classified in 4 subclasses.

Poor farmers (13 families): no one of them cultivated barley and wheat. They seem to depend on the yielded maize but in 9 cases the remaining kernel volumes were not enough for the subsistence of a 4-member family.

Under-propertied farmers: the harvested barley and wheat volumes provided various cash returns to 16 families. Even though the totals varied under or over the cash equivalence of the annual maize sufficiency the farmers counted on them and on the remaining kernels for the maintenance of a 4-member household.

Propertied farmers: This subgroup consists of 11 families. The kernel volumes cultivated by 7 of them were enough for a 4-member family. The remaining 4 families had to barter some barley and wheat for maize. Beside that all 11 families dispose of extra amounts of 20 to 80 *gurush*, as well.

Prosperous farmers: The crop volumes cultivated and bartered by these 11 families sufficed for the annual subsistence

[83] In the autumn – winter of 1871/72 the 25.5 kilograms of maize, and in particular the corn on the cobs, were sold for 8 *ghurushes*. In order to provide 245 kilograms of kernel the Circassians had to purchase 294 kilograms of maize at total cost of 92 *ghurushes*. (NLCM, Or. D., F. 26, a. u. 217-219; F. 181, a. u. 487).

of 5 to 6 persons. However only one household could dispose of a total about 70 *gurush*.

Regarding their remaining kernel volumes 4 Circassians families could be characterized as important farmers. However the comparison between their cash returns and these in the second main group makes me consider them as further special cases.

Figure 3

Social Stratification of the Circassians in the village of Ihsaniye, Hacılar and Kutloviče

Person fed with maize / Cash returns (in *gurush*)	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Up 10
0	6		5	4	2	1	1					
1-10				1								
11-20	2			1			2					
21-30					1							
31-40			1		1							
41-50				1		1						
51-60				3	2							
61-70	1				2	1	1					
71-80				1					1			
81-92	1	1	1	2	1							
93-100			1	2		2	1					
101-110						2						
111-120						2						
121-130				1			1					
131-140												
141-150				1								
151-160	1			1							1	
161-170			1	1								
171-184												

185-276	1			3	1	2	1	1	1			
277-368	1				1					2		2
367-460							1					
461-542	1						1					
Over 543												

Sources

Archives:
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):
A.} MKT. MHM, Dosya 150, Gömlek 19, 24 Cemaziyelala 1275 [30 December 1858].
A.} MKT. NZD, Dosya 213, Gömlek 58, 11 February 1857.
A.} MKT. NZD, Dosya 293, Gömlek 27, 20 October 1859.
A.} MKT. UM, Dosya 381, Gömlek 2, 30 October 1859.
A.} MKT. UM, Dosya 443, Gömlek 28, 5 Cemaziyelahir 1277 [19 December [18 Rebiulahir 1278 [28 October 1861]; no. 640, 22 Şevval 1278 [22 April 1862].
A.} MKT. UM. Dosya 513, Gömlek 88, 5 November 1861.
A.} MKT.UM, Dosya 374, Gömlek 2, 27 October 1859.
A}. MKT. UM. Dosya 459, Gömlek 3, 4 March 1861.
HR. MKT, Dosya 243, Gömlek 64, 29 June 1858.
I. DH. Dosya 420, Gömlek 27766, 3 Cemaziyelala 1275 [9 December 1858].
I. MMS, Dosya 28, Gömlek 1220, 25 Zilhicce 1280 [1 June 1864].
MVL, Dosya 937, Gömlek 85, 3 November 1861.
Central State Archives Sofia (CSA):
F. 199K, Opus 1, a. u. 38.
F. 159K, Opus 1, a. u. 66.
National Library "St. Cyril and Methodius", Oriental
Department (NLCM, Or. D.):
Belogradčik 17/8, pp. 6, 19.
Berkovica 15/2; F. 28, a. u. 300-301, 303-304, 886.
Berkovica 15/2; F. 28, a. u. 300-301, 303-304, 886.
F. 26, a. u. 16195.
F. 26, a. u. 16195.
F. 26, a. u. 217-219; F. 181, a. u. 487.

F. 26, a. u. 217-219; F. 181, a. u. 487.
F. 28, a. u. 409, pp. 5, 9.
F. 28A, a. u. 219; Berkovica 15/2; Vd 7/80.
F. 28A, a. u. 219; Berkovica 15/2; Vd 7/80; Vd 7/2; Vd 100/18, 16.
F. 31, a. u. 757.
Vd 1/104.
Vd 1/39, p. 9.
Vd 107/16, p. 127; F. 112, a. u. 3117, p. 5.
Vd 2/34, p. 4.
Vd 4/9.
Vd 5/29.
Vd 8/40.
Vd 8/40; Vd 96/41, p. 41; Vd 6/119.
Newspapers:
Bălgaria, year 1, no. 20, 8 August 1859.
Bălgarski Knižitsi, January 1860, no. 1, part 1.
Danube, year 1, no. 18, 30 June 1865.
Danube, year 1, no. 18, 30 June 1865; year 2, no. 65, 17 April 1866.
Danube, year 1, no. 27, 1 September 1865; year 2, no. 136, 21 December 1866.
Danube, year 1, no. 29, 15 September 1865.
Danube, year 1, no. 35, 27 October 1865.
Danube, year 1, no. 35, 27 October 1865; year 1, no. 38, 17 November 1865.
Danube, year 1, no. 4, 24 March 1865; year 2, no. 135, 18 December 1866; year 3, no. 202, 20 August 1867; year 5, no. 372, 30 April 1869.
Danube, year 1, no. 43, 22 December 1865.
Danube, year 2, no. 125, 13 November 1866.
Danube, year 2, no. 57, 16 March 1866.
Danube, year 2, no. 57, 22 December 1865.
Danube, year 2, no. 67, 24 April 1866.
Danube, year 3, no. 163, 29 March 1867.
Danube, year 3, no. 164, 2 April 1867.
Danube, year 4, no. 334, 04 December 1868.

Danube, year 4, no. 334, 4 December 1868.

Dunavski Lebed, year 1, no. 45, 8 August 1861.

Dunavski Lebed, year 2, no. 59, 14 November 1861.

Săvetnik, year 1, no. 47, 10 December 1864; year 2, no. 17, 25 July 1864.

Săvetnik, year 2, no. 32, 07 November 1864.

Takvim-i Vekayi, no. 533, 13 Rabiulevvel 1272 [23 November 1855].

Takvim-i Vekayi, no. 562, 15 Şevval 1274 [19 May 1858].

Takvim-i Vekayi, no. 577, 15 Receb 1276 [7 February 1860].

Takvim-i Vekayi, no. 603, 14 Cemaziyelahir 1277 (28 December 1860).

Takvim-i Vekayi, no. 604, 29 Cemaziyelahir 1277 [13 July 1861].

Takvim-i Vekayi, no. 614, 21 Zilhicce 1277 [30 June 1861].

Takvim-i Vekayi, no. 618, 22 Safer 1278 [29 August 1861]; no. 622, 23 Rebiulahir [28 October 1861].

Takvim-i Vekayi, no. 621, 13 Rebiulahir 1278 [18 October 1861].

Takvim-i Vekayi, no. 629, 21 Receb 1278 (22 January 1862).

Tsarigradski Vestnik, year 10, no. 462, 19 December 1859.

Tsarigradski Vestnik, year 6, no 282, 23 June 1856.

Tsarigradski Vestnik, year 6, no. 272-273, 14-21 April 1856; no. 282, 23 June 1856.

Turtsiya, year 1, no. 28, 26 January 1865.

Vek, year 1, no. 25, 29 June 1874.

Vremya, year 1, no 18, 4 December 1865.

Bliev, Mark, *Čerkesiya i Čerkesy XIX Veka. Kratkiy Očerk Istorii* [Circassia and Circassians in 19th Century. A Comprehensive History], Moskva 2011.

Bobrikov, Vladimir, "Rossiyskie Musulmany Posle Archivny Revolyutsii: Vzglyad s Kavkaza i iz Bolgarii" [Russian Muslims: Some notes on the Archives and Primary Sources in Caucasus and Bulgaria after 1989-1991], *Ab Imperio* 4, 2008, pp. 313-333.

Breškov, Todor, *Ečemik* [Barley], Sofia 1951.

Cevdet Paşa, *Tezakir*, Cild 13-20, Haz. C. Baysun, Ankara 1960.

Chochiev, Georgi/Bekir Koç, "Some Notes on the Settlement of Northern Caucasians in Eastern Anatolia and their

Adaptation Problems (the Second Half of the XIXth Century-the Beginning of the XXth Century)", *Journal of Asian History* 40, 2006/1, p. 80-103.

Chochiev, Georgi, "Some Aspects of Social Adaptation of the North Caucasian Immigrants in the Ottoman Empire in the Second Half of the XIXth Century", downloaded from the web site: *www.aheku.org/datas/users/1-g_chochiev_immigrants_applications.pdf*.

Dorev, Pančo, *Dokumenti za Bălgarskata Istoriya* [Archival Sources on Bulgarian History], vol. 3, Sofia 1940.

Draganova, Slavka, *Bekovskoto Selo v Navečerieto na Osvoboždenieto (Statističesko Izsledvane Spored Osmanski Danăčni Registri)* [The Villages in the Kaza of Berkofča on the Eve of Russo-Ottoman War of 1877/78 in the Light of Ottoman Tax Registers], Sofia 1985.

Draganova, Slavka, *Količestven Analiz na Ovtsevădstvoto v Bălgarskite Zemi pod Osmanska Vlast ot Sredata na XIX Vek do Osvoboždenieto* [Sheep Breeding in the Danube Vilayet, 1860s - 1870s], Sofia 1993.

Epifantsev, Andrey, "Kavkazskaya Voyna. Genotsid, kotorogo ne bylo". Čast 4: "Legendy i Mify Kavkazskoy Voyny" [The Caucasian War and the Claims about Genocide. Part 4: Myths about the Caucasian War], downloaded from the web site *www.apn.ru/publications/article 22049.html*

Epifantsev, Andrey, "Pričiny Poraženiya Adygov v Kavkazkoy Voyne" [On the Reasons for the Circassians' Defeat in the Caucasian War], downloaded from the web site: *www.apn.ru/publications/article21543.html*.

Fisher, Alan, *The Crimean Tatar*, Stanford, Calif. 1978.

Guthel, David, "The Circassian Sürgün", *Ab Imperio* 2, 2003, pp. 142-143.

Henze, Paul, "Circassian Resistance to Russia", *The North Caucasus Barrier*, Ed. M. Benningen Broxup, London 1992, p. 62-111.

Heywood, C. J., "Medjidiyye", *Encyclopedia of Islam*, Vol. 6, Leiden 2003, p. 972.

Ikonomov, Todor, *Protokoli na Berlinskiya Kongres* [Protocols of the Congress of Berlin], Sofia 1885.

Karpat, Kemal, "Ottoman Urbanism: The Crimean Emigration to Dobruca and the Founding of Mecidiye, 1856-1878", *Studies on Ottoman Social and Political History, Selected Articles and Essays*, Leiden 2002, pp. 202-234.

Karpat, Kemal, "The Status of the Muslims under European Rule: The Eviction and Settlement of the Çerkes", *Studies on Ottoman Social and Political History, Selected Articles and Essays*, Leiden 2002, pp. 647-675.

King, Charles, *The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus*, Oxford 2008.

Kinyapina, Nina/Marx Bliev/Vladimir Degoev, *Kavkaz i Srednaya Aziya vo Vnešney Politike Rossii. Vtoraya Polovina XVIII – 80-e Gody XIX v.* [Russian Inner Affairs, Caucasus and Central Asia from the Second Half of 18th Century to 1880s], Moskva 1984.

Kolarz, Walter, *Russia and her Colonies*, North Haven 1967.

Lačev, Mitko/Margarita Dobreva, "Učebnoto Delo v Grad Lom i Lomsko prez 1874/1875 Učebna Godina (Spored Neizvesten Osmanski Dokument)" [The Schooling in the Town of Lom and the Kaza of Lom during 1874/1875 School Year (in the light of an unpublished Ottoman source)], *Studia in Honorem Professoris Verae Mutafčieva*, Eds. E. Radušev/Z. Kostova, Sofia 2001, pp. 266-268.

Livi-Bacci, Massimo, *Population and Nutration. An essay on European Demographic History*, Cambridge 2008.

Mehmed Süreyya, *Sicilli-i Osmani*, Cild 4, Istanbul 1996.

Mitkov, Todor/Georgi Telkiev, *Tsarevitsa. Răkovodstvo za Krăžočnitsite po Rastenievădstvo* [Maize. A Manual for Farmers], Sofia 1961.

Ovsyanyy, Nikolay, *Sbornik Materialov po Graždanskomu Upravleniyu i Okkupatsii v Bolgarii v 1877-78-79 g.g., Vypusk 5* [Sources about the Russian Civil Government and Armed Control of Bulgaria in 1877-1879, Part 5], St. Peterburg 1906.

Părveva, Stefka, "Agrarian Land and Harvest in South-West Peloponnese in the Early 18th Century", *Village, Town and People in the Ottoman Balkans 16th-19th Century*, Istanbul 2009, first published in *Etudes Balkaniques*, 2003/1, pp. 83-113.

Penčev, Penčo/Hristo Krinčev, *Elementarni i Optimalni Potrebnosti ot Sredstva za Hranitelni Produkti* [Minimal and Optimal Nutrition and its Cash Equivalent], Varna 1968.

Pinson, Marc, "Ottoman Colonization of the Circassians in Rumeli after the Crimean War", *Etudes Balkaniques* 8/3, 1972, pp. 71-85.

Popov, Pavel/Georgi Koynov, *Pšenitsa* [Wheat], Sofia 1951.

Radušev, Evgeni, *Hristiyanstvo i Islyam v Zapadnite Rodopi s Dolinata na Reka Mesta, XV – 30-te Godini na XVIII Vek, Čast 1* [Christianity and Islam in the Western Rhodope Mountain and the Valley of Mesta River from 15th Century to 1730s Part 1], Sofia 2005.

Rogen, Eugene, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire, Transjordan, 1850-1921*, Cambridge 1999.

Ronzio, Robert, *The Encyclopedia of Nutrition and Good Health*, New York 2003.

Rosser-Owen, Sarah Isla, "The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire (1858-1867), and the Ottoman Response, Based on the Accounts of Contemporary British Observers", London SOAS Near and Middle Studies MA, 2007, downloaded from the web site: *www.circassianworld.com/new/history/war-and-exile/1134-the- first-circassian-exodus.html.*

Salname-i Vilayet-i Tuna, Defa 3, 1287 (1870/71), p. 30; Defa 5, 1289 (1872/73), p. 33; Defa 6, 1290 (1873/74), p. 37; Defa 7, 1291 (1874/75), p. 41.

Somel, Selçuk Akşin, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908*, Leiden 2001.

Volkova, Nataliya, *Etničeskiy Sostav Naseleniya Severnogo Kavkaza v XVIII-Načale XX Veka* [Ethnic Structure of the Population in the Northwest Caucasus from 18th Century to the Beginning of 20th Century], Moskva 1974.

KAFKASLARDAN ARAP TOPRAKLARINA KAFKAS MUHACİRLERİ

Jülide AKYÜZ-ORAT/Nebahat ORAN-ARSLAN

Giriş

Çerkesistan Ruslar tarafından 1862 yılında işgal edildi. Ruslar; Kafkasya'nın güvenliği ve savunması, Karadeniz'de dolaşım ve ticaret özgürlüğü, Karadeniz ve Hazar Denizi'yle İran arasında güvenli bir demiryolu bağlantısına ihtiyaç duyulması gibi önemli askerî, siyasî ve stratejik nedenleri göz önünde bulundurarak Çerkesistan'ı işgal ettiler. Bu gibi nedenlerin yanında dinî açıdan Ortodoks Hristiyan kültürüne sahip olan Rusya'nın İslâmiyet'i küçümsemesi, Çerkesleri Kuban'ın kuzeyindeki bataklık düzlüklere yerleştirerek (topraklarını da Kazaklara vererek) vergi ve askerlik hizmetiyle yükümlü kılmak istemesi ve Hristiyanlığa geçmelerini sağlayarak sözüm ona medenîleştirmeyi amaçlaması bu zorunlu göçü tetiklemiştir.[1]

1864'te Çarlık Rusya'sının Batı Kafkasya ve Kuban havalisinde bulunan Çerkes, Türk ve diğer Müslüman kabileleri bir ay içerisinde Kafkasya'yı terke zorlaması sonucunda büyük mikyasta ve zorunlu bir göç hareketi meydana geldi. Kafkas muhacirleri Rumeli'nin çeşitli bölgelerine özellikle de Bulgaristan'ın Sırbistan ve Arnavutluk sınırı boyuna iskân edildiler.[2] 1856'dan sonra Rumeli'ye gelen muhacir sayısının 300.000'den fazla olduğu ifade edilmektedir.[3]

Balkanlarda yaşanan siyasî gelişmeler ve Rusların bölgeye yönelik politikaları özellikle Bulgaristan'ın bağımsızlık hareketlerini destekledi. 23 Aralık 1876'da Avrupa devletlerinin

---

[1] Mirza Bala, "*Çerkesler*", İA 3, İstanbul 1993, s. 375-386.
[2] Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara 1999, s. 4.
[3] İpek, *Rumeli'den*, s. 4.

İstanbul'da düzenlediği konferansta Rumeli'deki Çerkeslerin, Osmanlı Devleti'nin Anadolu topraklarına gönderilmesi kararlaştırıldı.[4] 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı Balkanlara yerleşen Çerkesleri bir kez daha yollara düşürdü, göç hareketi yeni bir ivme kazandı.

1878'den itibaren Varna, Selanik, Dobruca, Şumnu gibi Rumeli topraklarından göçler oldu. Osmanlı Devleti Rumeli'de ve İstanbul'da toplanan muhacirlerin 25.000'inin Suriye'ye sevk edilmesine karar verdi. Şubat-Mart 1878'de Trablusşam'a 13.000, 1877-91 arasında Trablusşam ve Beyrut'a 27.112 muhacir gemilerle gönderildi.[5]

Bu çalışmada özellikle Osmanlı Devleti tarafından Suriye bölgesine yerleştirilen Çerkes muhacirlerinden bahsedilecektir. Dönemin Osmanlı toprağı olan Suriye'ye gönderilen Çerkesler burada hangi bölgelere yerleştirildiler? Nasıl karşılandılar? Devletin onlara sunduğu imkânlar nelerdi? Bu gibi konular belgeler yardımıyla değerlendirilecektir. Kafkasya coğrafyasından Arap coğrafyasına uzanan bu uzun, meşakkatli yolculuk Çerkesler için ne anlam ifade etmektedir?

İskân Problemleri

Osmanlı Devleti'nin Suriye toprakları Suriye, Halep ve Beyrut vilayetleri; Musul vilayetinin bir kısmı; Kudüs ve Lübnan sancakları gibi geniş bir coğrafyayı kapsamaktaydı. Bu geniş coğrafyada Çerkes muhacirleri Suriye, Yemen, Ürdün, Suriye vilayeti dâhilinde Kunaytara, Zerfa, Mansure karyesi, Hayfa/Gaybe karyesi, Salat kazası, Aclun kazası, Humus/Aynzat kazası, Telamri, Aynzivan karyeleri ve Amman Vadiülyesar mevkilerine yerleştirildiler.

Çerkes muhacirleri ilk etapta Osmanlı Devleti'nin yerleştirdiği bölgelerde ikamet ettiler. Ancak, "yaban ellerde" ikamet ettirilen Çerkesler bu topraklara daha önce gelmiş olan

---

[4] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi,* Cilt VIII, Ankara 1998, s. 30-31.
[5] İpek, *Rumeli'den,* s. 212.

akrabalarının ya da soydaşlarının yanına gitmek istediler. Bu çok doğal bir davranıştır. Yerini, yurdunu terk edip, tamamen farklı bir coğrafyada yaşamaya çalışan muhacirlerin elbette bu istekleri duygusal nedenlerle haklı görünmektedir. Osmanlı Devleti her ne kadar bu isteğe siyasî anlamda devlete karşı güçlü bir grup oluşturmamak adına pek sıcak bakmadıysa da bu tür durumların meydana gelmesine de engel olmadı. Örneğin, 9 Şevval 1295/6 Eylül 1878'de Kunaytara'da sakin 700 nefer Çerkes muhacir Suriye'de bulunan akrabalarının yanına gitmek istediklerini bildirmişlerdir. Bu oldukça büyük bir gruptu. Bu istek olumlu karşılanmış, Çerkeslerin Beyrut İskelesi'ne nakilleri için Selanik Vilâyetinden Besmırlık adlı bir vapur bu iş için tahsis edilmiştir. Yapılan mukavele gereği nakliyede kullanılacak vapurun peşin 400 lira ücretinin Halep hazinesinden ödenmesi konusunda Muhacir Komisyonu tarafından bir tezkire gönderilmiştir.

"Kunaytara'da bulunan ve akraba ve müte'allıkâtı Suriye'ye gitmiş olan 700 nefer muhacirin-i Çerâkise'yi Beyrut İskelesi'ne nakl etmek üzere Selanik vilâyetinden gönderilen lüzuma mebni bu kere ihtiyâr olunan Besmirlık nâm vapurun hasbe'l-mukâvele peşin i'tâsı lâzım gelen 400 lira ücretinin emsâline tevfikan hazine-i Halebiyye'den tesviyesi lüzumuna hâvi [...]"[6]

Arap coğrafyasının -coğrafî bakımdan- dağlı Kafkasyalılar için hiç de uygun bir mekân olmadığı belgelere açıkça yansımaktadır. Bu "zorunlu" uzak coğrafya seçimi aslında Rusya'nın bir dayatması idi. Çünkü Rusya göç edenlerin kesinlikle kendi sınırına yakın bölgelerde yerleştirilmesini istemiyordu. Gelen muhacirlerin çokluğu Osmanlı Devleti'ni zor durumda bıraktığı için bir kısmı acilen yerleştirildi. İşte 11 Zilkade 1295/6 Ekim 1878 tarihli belge de bu acil yerleştirilen Çerkesleri anlatmaktadır. Yemen ve Suriye vilayetlerine acilen yerleştirilen 300 hanelik Çerkes muhacirleri sevk olundukları bölgelerin coğrafî ve iklim koşullarının uygun olmamasından şikâyetçiydiler. Ayrıca kendileri için belirlenen tayinatların da

[6] BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT), 1324/47.

zamanında verilmediğini belirtmişlerdi. Bu olumsuzluklar nedeniyle bir kısım muhacirin başka ellere gittiği, bir kısmının da gitmek üzere oldukları ifade edilmiştir. Bu durumdaki muhacirler İzmid sancağına gitmek için müracaatta bulunmuşlardır.

"300 haneden 'ibâret oldukları hâlde li ecli'l-iskân Suriye ve Yemen vilâyetlerine sevk ve i'zâm olunmuşlar ise de oraların âb ve hevâsıyla imtizâc idemediklerinden ve ta'yinâtları dahi vakt ve zamanıyla i'tâ olunmamasından nâşi bir takımı 'avdet etmiş ve diğerleri dahi gelmek üzere bulunmuş olduğundan ta'yinâtlarının i'tâsıyla beraber İzmid sancağına i'zâmları hakkında ba'zı ifade ve istid'âyı muhacirin-i Çerakiseden [...] ile diğerleri [...] verilen 'arz-u hâl"[7]

Daha geç bir tarihte, 19 Safer 1307/15 Ekim 1889 tarihinde de böyle bir istek gündeme geldi. Bu tarihten önce Hayfa'nın Gaybe karyesine 1950 neferlik bir Çerkes muhaciri yerleştirilmişti. Burada sakin Çerkesler oranın iklimsel koşulları nedeniyle telef olduklarını, 150 haneye kadar düştüklerini ifade ettikten sonra, Suriye vilayetine dâhil Salat kazasına yakın Amman ve Vadiülyesar mevkilerine yerleştirilen akrabalarının yanına gitme isteklerini bidirmişlerdir. Merkeze bildirilen bu durum üzerine geriye kalan 150 nüfus Çerkes hanesinin buralara nakilleri ve kendilerine yeterli miktarda arazi verilmesi konusunda Beyrut vilayetine gönderilen bu önemli işarda, muhacirlerin isteğinde herhangi bir mahzur olmadığı ve isteğin uygun görüldüğü şeklinde bir karar alınmıştır.

"Hayfa dâhilinde Gaybe karyesinde mukaddeman iskân edilmiş olan 1950 nefer Çerkes muhacirleri oranın vehâmet-i hevasından nâşi telef olarak nüfus-ı merkûme el-yevm 150ye tenezzül etdiğine ve Suriye dâhilinde Salat kazası kurbunda Amman ve Vadiü'l-yesar nâm mevkı'lerinde tavattun eden muhacirin-i Çerakise bunların müte'allıkâtından oldukları gibi emr-i iskânları içün de mu'âvenet-i fi'iliyye ve husussiyede [...] zikr

[7] BOA, DH. MKT. 1325/23.

olunan 150 nüfusun oraya nakillerine taleb-i me'zûniyetle kendülerine arazi-i kâfiye i'tâsının taraf-ı [...] Beyrut vilâyetinin ehemmiyetle iş'âr olunmasına ve esas maslahat [...] görülmesine göre ba'dehu icâbına bakılmak üzere evvel emirde bunların oraya naklinde vilâyetce bir gûne mahzuru olmayub ahvâlinin heman münasib görüldü Beyrut vilâyetine [...]"[8]

16 Muharrem 1305/4 Ekim 1887 tarihli belgede Halep vilayeti dâhilinde Humus kazasına tabi Aynzat ve Tel'amri karyelerinde iskân olunan ve Hama aşiretinde bulunan Çerkes muhacirlerinin zaruret ve sefalet içerisinde bulundukları bilgisi verilmiştir. Zor durumda bulunan muhacirler Devlet tarafından hem kendilerine hem aşirete tahsis edilen araziden mahsul alınıncaya kadar tayinat yardımı yapılmasına ve barınacak ev ihtiyaçları için inşaat izni verilmesine dair hükümetten talepte bulunmuşlardır.

"Vilâyet-i Halebiyye-i asfâneleri dâhilinde Humus kazasına tabi' 'Aynzat ve Tel'amri karyelerinde iskân olunmuş olan ve gene Hama aşiretinde bulunan muhacirin-i Çerâkisenin duçâr oldukları zaruret ve sefâletden bahsle muhâcirîn ve kavmiyeye tahsîl olunan araziye mahsûlât alıncaya değin sâ'ir muhâcirîn misüllü ta'yinât-ı müteferrika nâm i'tâsıyla beraber muhtac oldukları hânenin inşâsı iş'ârına ve bu ifâdeye dâ'ir İbrahim Paşa cânibinden verilen [...] leffen savb-ı 'âli-i irsâl kılınmağla sûret-i asâfeye göre bâ tahkîk iktizâ-yı hâlin icrâ ve keyfiyetin [...] himem [...] der-kâr buyurulması bâbında [...]"[9]

Bu örneklerden bir diğerine 1902 tarihli belgede rastlamaktayız. 120 nüfusluk akrabasıyla birlikte Şam'da ikamet eden Kars muhacirlerinden Mehmed Ali verdiği arzuhâlde perişan olduklarını belirtmiştir. Durumlarını ifade eden Mehmed Ali ve akrabaları Aynelyüz harabesinin kendilerine verilmesi için niyazda bulunmaktadırlar. Hükümet bu arzuhâle istinaden ailenin ne vakit Şam'a geldiğini sorguladıktan sonra talep

[8] BOA, DH. MKT. 1666/125.
[9] BOA, DH. MKT. 1452/80.

ettikleri arazinin hâli olup olmadığı, tefvîzin mahzurlu olup olmadığı, arazinin miktarı konusunda da bilgi istemiştir. Ailenin bu güne kadar neyle geçindikleri de sorulmuştur. Ayrıca aileye yeterli miktarda arazi verildiği de belgede vurgulanmaktadır.

"Yüz yigirmi nüfus müte'allıkâtıyla Şam'da ikâmet etmekde olduklarından ve muhtâc ve perişân bir hâlde kaldıklarından bahle 'Aynelyuz harâbesinin uhdesine ihâlesi niyâzına dâ'ir Kars muhacirlerinden Mehmed Ali imzasıyla verilen 'arzuhâl leffen savb-ı 'ali-i dâverilerine tisyâr kılındı müsted'i ile müte'allıkât ne vakt Şam'a hicret etmişlerdir hükümetce kendilerine arâzi-i kâfiye verilmişdir tefvîzi istid'â etdikleri arâzi-i hâli ve bunlara tefvîzi mahzûrdan 'âri midir mıkdârı neden 'ibâretdir ve şimdiye kadar bunlar ne ile te'mîn-i ma'iyyet etmişlerdir ol emrde buralarının ve sûret-i istid'âya göre vâki' olacak mutâla'a-i 'aliyye-i asfânelerine iş'âr buyurulması bâbında [...]"[10]

Çerkeslerin kabileler hâlinde ve genellikle toplu hareket ettikleri görülmekle birlikte bazen bireysel talepler de söz konusu olmuştur. Şöyle ki Çerkes muhacirlerinden Mos adlı şahıs Bâb-ı Âli'ye bir dilekçe ile başvurmuştur. Şahıs Suriye Humus kasabasında sakin olan akrabalarının nezdine azimet edeceğini, gerektiği takdirde de telgraf çavuşluğu görevinde istihdam edilebileceğini arzuhâlinde ifade etmiştir.[11]

Ulaşım koşullarının sağlıksızlığı, gerek deniz gerekse kara yolculuğu yapan muhacirlerde çeşitli hastalıklara neden olmuştur. Muhacirlerin sağlık sorunları ile yakından ilgilenen Devlet ve yerel idare gereken hassasiyeti göstermiştir. Örneğin, 3 Safer 1306/9 Ekim 1888'de Suriye Kunaytara'da iskân olunan Çerkes muhacirlerinde humma ve lekeli hastalıklar zuhur etmiştir. Hastalıkları önlemek için gerekli olan 15.000 kuruşluk emvâlin Suriye vilayetinden karşılanması konusunda vilayetten gönderilen tezkirede bu konuda izin talep edilmiştir.

---

[10] BOA, DH. MKT. 516/15.
[11] BOA, DH. MKT. 1768/83.

"Suriye vilâyeti dâhilinde Kunaytarada iskân edilmek üzere bulunan Çerkes muhacirlerinde zuhûr iden hummâ-yı sariye [...] ve lekeden dolayı tahminen 15000 guruşun emvâl-i vilâyetden sarfına me'zûniyet i'tâsı hususuna vilâyet-i müşarün ileyhâdan vâki' olan iş'âr üzerine bi'l-istizân irâde-i seniyye-i cenâb-ı padişâhi şeref-müte'allık buyurulduğu ve keyfiyetin taraf-ı 'âli-i dâverilerinden bildirildiği beyân-ı 'âlisiyle icrâ-yı icâbı bâ-buyuruldu-ı 'âli emr ve izbâr [...]"[12]

Eğitim

Osmanlı Devleti Çerkeslerin eğitimleri ve dinî vazifelerini yerine getirmeleri konusunda elinden geleni yapmıştır. Bunun için yeni köyler kurulmuş, kurulan bu köylerde camiler ve mektepler açılması desteklenmiştir. Muhacirlerin göçünü iskân politikası hâline getiren Devlet için tüm bu ihtiyaçları karşılamak bir mükellefiyet demekti. Bunun yanında özellikle mekteplerin açılması devlet tarafından bir zaruret olarak telakki edilmiştir. *"Muhâcirîn-i merkûme evlâdının bulundukları hâl-i cehâlet"* ifadesi Osmanlı Devleti'nin bu konudaki yaklaşımını sergilemektedir.

Vilayetten gönderilen evrakta muhacir çocuklarının cehaletten kurtulmaları için ibtidaiye mekteplerinin açılması zaruri görülmüştür. Bu zaruretin merkezî ve yerel idareyi ilgilendiren bir de maddî boyutu bulunmaktaydı. Açılacak okullarda muallimlik yapacak kişilerin maaşlarının muntazaman ödenmesi gerekiyordu ki maddî güçleri yeterli olmayan Çerkesler için bu oldukça zordu. Çerkesler için olduğu kadar vilayet bütçesi için de böyle bir giderin karşılanması imkânsız göründüğünden İstanbul'dan bu ödentiye bir karşılık bulunması istenmiştir.

"Suriye vilâyetinin merkez ve Hama ve Havran ve gerek sancaklarına evvel ve âhir iskân olunan Çerkes muhacirlerinin iskân edildikleri mezâri ve arazide yeniden teşkîl edilen karyelerde müceddeden te'sîs ve küşâd olunan ve fimâba'd

[12] BOA, DH. MKT. 1552/52.

açılması zaruri bulunan mekâtib-i ibtidâ'iyye mu'allimlerinin muntazaman tesviye-i ma'âşâtına muhâcirîn-i merkûmenin fakr-ı hâlleri mâni' olduğu gibi vilâyet-i ma'ârif büdcesi de bunların istedikleri mu'allimîn ma'âşâtını tesviyeye gayr-ı ma'âda olmasına ve muhâcirîn-i merkûme evlâdının bulundukları hâl-i cehâletde ifâları tecvîz olunamayacağına göre ba'zı vilâyet-i şahânede görülen lüzum üzerine mahallî ma'ârif hisse-i i'ânesinin der-sa'âdete 'aid kısmından birer mıkdar münasib hisse ifrâzıyla bu misüllü mekâtib-i ibtidâ'iyye idareleri te'mîn olunduğu gibi vilâyet içün dahi ol suretle veyahud sa'ire ile mezkûr muhacir karyeleri mekâtib-i ibtidâ'iyenin idaresini te'mîn edebilecek bir karşıluk tedâriki hakkında vilâyet-i müşarün ileyha meclis idaresinden alınan 16 haziran 320 tarihli mazbata leffen [...] irsâl kılındı [...] himmet olan mündericâtına nazaran muktezâ-yı ifa ve neticesinin [...] 23 Cemaziyelevvel [1]322 24 temmuz [1]320 [1904]"[13]

Bu talep üzerine Maarif Nezareti, bütçelerinin içinde bulunduğu durum hakkında izahat vermiş, İstanbul'dan Suriye vilayetinin eğitim hissesine düşen payın 292595 kuruş olduğunu belirtmiştir. Bütçelerinin 8,5 milyonluk açığı bulunduğunu da beyan ettikten sonra, Suriye, Hama, Havran sancaklarında iskân edilen Çerkes muhacirlerin köylerinde tesisi ve açılması bildirilen ibtidaiye mektepleri için İstanbul'dan başka herhangi bir ödeme yapılamayacağını kati olarak belirtmiştir.

"Dâhiliye nezaret-i celilesine 24 temmuz 320 (1902) ve 199 numerolu tezkire-i 'aliyyelerine cevabdır Suriye vilâyetinden masraf 320 senesi büdcesine nazaran ma'ârif varidâtı 981.790 ve mesarifi 783.490 guruş olub şu hâlde der-sa'âdetden hissesine 292.595 guruş tecâvüz ve nezaret-i 'âcizi büdcesinin hazine-i celileden müretteb ma'ârif tahsilâtının icraen muvâzene-i 'umûmiye ihrâc edilmesinden ve idaresine [...] el-yevm 8,5 milyon guruş açığı beyan olunmasından nefs-i Suriye ve Hama ve Havran ve gerek sancaklarında iskân edilen muhacirîn-i Çerakise köylerinde te'sîs ve küşâdı iş'âr olunan mekâtib-i ibtidâ'iyye içün

[13] BOA, Maarif Nezareti Evrakı (MF. MKT). 800/60.

der-sa'âdet hissesinde bundan ma'âda bir şey ifrâzın a kat'an imkân bulunmadığının [...]"[14]

Yeni yapılacak ya da açılacak tesisler yanında biten inşaatlar da oldu. Örneğin; 16 Zilhicce 1324/31 Ocak 1907 tarihinde Suriye vilayetinin Zerfa karyesinde iskân olunan Çerkesler için yaptırılan mektep ve cami inşası tamamlanmıştır. İnşaatın sona ermesiyle Arapların da dâhil olduğu ahali huzurunda Cuma salasını müteakiben dualar eşliğinde binaların resmî açılışı yapılmıştır.

"Suriye vilâyeti dâhilinde muhâcirîn-i Çerâkise iskân olunan Zerfa karyesinde saye-i miratvaye-i cenâb-ı hilâfet-penâhilerinde inşasına [...] ve mübâşeret edilmiş olan câmi-i şerif ile mektebin bu kere inşaatı reside-i hüsn-i hitâm olub bir çok Araban müşabihiyle ahali hâzır oldukları hâlde resm-i küşâdı bi'l-icra edâ-yı salâtı müte'akib cümle tarafından du'â-yı tezâyüd-i ömr ve 'âtıfet ve şevket-i hazret-i padişahîleri tekrar ale't-tekrar ref'-i bârgâh-i kibriyya edilmiş vilâyet-i müşarün ileyhâdan alınan telgrafnâmede iş'âr ve bu vesile-i hayriyye ile de vecib-i zimmet ve 'ubûdiyyet olan [...]"[15]

Muhacirlerin Nüfusa Kaydedilmeleri

19. yüzyıldaki nüfus hareketi, Osmanlı Devleti'nin yapısını değiştirmiş ve modern Türkiye'nin de dâhil olduğu bir dizi ulus devletin ortaya çıkmasında dolaylı olarak rol oynamıştı. Gelen muhacirlerin Müslüman olması Osmanlı Devleti'nin Müslüman nüfusunu arttırmış, Devletin kararlı ve bilinçli şekilde bir iskân politikası izlemesinde etkili olmuştur. 1878 yılından itibaren hükümet, baskın bir çoğunluk elde etmiş olan Müslüman nüfusun ideolojik ve kültürel hedeflerine hizmet etmeyi amaçlamıştı. Gelen muhacirler insan gücü açığını gidermek, yol

[14] BOA, MF. MKT. 800/60.
[15] BOA, Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı Bölümü (Y. MTV). 293/85.

yapımında çalıştırılmak, pamuk ekiminde ve özellikle orduda yararlanılmak üzere bir umut olmuşlardı.[16]

Osmanlı Devleti, muhacir nüfusu hem savunma hem de ekonomik faaliyetler için değerlendirmek istedi. Devlet ekonomik durgunluğa bir çözüm bulmaya ve öncelikle tarımı canlandırıp gelirleri artırmaya çalıştı. Bu nedenle muhacirlere ekip biçeceği araziler tahsis etti, onların tohumluk ve hayvanlarını destekledi. Tanzimat Yüksek Kurulu, 9 Mart 1857 (5 Cemaziyülâhır 1272) tarihinde göç ve iskânla ilgili bir kararnâme yayımladı. Bu kararnâme, Sultan'a bağlılık yemini ederek Devlet'in tebaası olmaya ve kanunlara saygı göstermeye hazır olan herkese kapıların açık olduğunu ilan ediyordu. Ayrıca gelenlerin dinî örf ve adetlerinin her türlü ihlale karşı korunacağı taahhüt ediliyordu. Muhacirler, yerleştikleri yörede dinî vazifelerini yapabilecekleri bir kilise ya da ibadet yeri bulamadıkları takdirde ibadet yerlerinin inşası için izin talep edebileceklerdi. Devlet yerleşimcilere herhangi bir bedel talep etmeksizin hazineye ait ekilebilir en iyi toprakları vereceğine ve bütün vergilerden ve askerlik hizmetinden muaf tutulacaklarına dair söz de vermekteydi. Rumeli'ye yerleştikleri takdirde altı yıl, Asya'ya yerleştikleri takdirde ise on iki yıl askerlik hizmeti yapmayacaklardı. Buna karşılık muhacirler, kendilerine verilen toprağı yirmi yıl boyunca satamayacak, ülkeden ayrılmaya karar verenler topraklarını Devlete geri vermek zorunda kalacaklardı. Osmanlı topraklarına yerleşmek isteyen her aileden aile bireylerinin isim ve mesleklerini içeren bir liste hazırlaması ve sahip olduğu sermaye ya da mal varlığını belirtmesi isteniyordu; bu liste, yurtdışındaki elçileri ya da konsolosları aracılığıyla Osmanlı idaresinin onayına sunulacaktı. Göç etmek isteyen bir ailenin en az 60 mecidiye bedelinde bir sermayeye sahip olması şart koşuluyordu.[17]

---

[16] H. Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri,* Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003, s. 120.
[17] Karpat, *Osmanlı Nüfusu,* s. 104.

Muhacirlerin nüfus kayıt işlemlerine önem verilmesine rağmen muhacirler işlemleri aksatabiliyor veya yaptırmayabiliyorlardı. Gerekçe olarak misafir olduklarını ve akrabalarını ziyaret ettikten sonra geriye döneceklerini belirtmişlerdir. Yaşadıkları sıkıntıların biteceği ve yurtlarına bir gün geri dönebilecekleri umudu kendilerinin bu topraklarda "misafir" oldukları düşüncesini etkilemiştir. Bu hissiyatın yanında muhacirlerin nüfus kayıt işlemlerini yaptırmamalarının altında yatan en önemli faktör vergi ve askerlik yükümlülüğünden kurtulmaktı. Bu konuda Kars'a gelen muhacirlerin yaşadığı sıkıntı belgelere yansımıştır. 17 Temmuz 1889 tarihinde Sivas vilayetine gönderilen yazıda Kars ve Ardahan muhacirlerinden bazılarının nüfusa kayıt yaptırmadıkları anlaşılmakla birlikte muhacirlerin aciz bir hâlde olmaları dikkate alınarak gecikme için ceza kesilmeksizin kayıt işlemlerinin yapılması istenmiştir[18].

Suriye Çerkesleri için en önemli sorunlardan biri nüfusa kayıt olmak işidir. Hem Devlet hem de muhacirler bu konuda epey yazışma yapmışlardır. Havran sancağındaki Çerkes muhacirlerinin nüfus işlemleri sorunu uzun süre devam etmiştir. 1305 Zilhicce/1888 Ağustos ayında askerlik işlemlerinde uygulanan kur'a muamelesinin icrâsı için künye defterlerinin tanzimi konusunda nüfus memurları istihdamının zarurî olduğu açıklamasına yer verilmiştir. Memurlara verilecek maaşın 305 senesi bütçesine dâhil edilerek sarfı için izin talep olunmuştur. Ancak bu konuda da henüz bir cevap alınamamıştır. Bu durumun Havran'daki muhacirlerin askerlikten imtinâsına yol açacağı, diğer bölgelerde bulunan Çerkeslerin askerlik yükümlülüğünden kaçmak için Havran'a gelebilecekleri yönünde sıkıntılar yaşanacağına dikkat çekilmiştir. Suriye vilayetinden gönderilen tezkireler üzerine bu konuda Şurâ-yı Devletten 23 Mayıs [1]305 [4 Haziran 1889] tarihli bir mazbata gönderilmiştir.

---

[18] BOA, DH. MKT. 1639/43.

"Havran sancağında tavattun muhâcirîn-i Çerâkisenin nüfusları tahrîr edilmesi cihetiyle vukû'âtın muntazaman ve kur'a mu'âmelâtının icrâsına esas olan künye defterlerinin tanzîmi içün nüfus me'mûrları istihdâmı zaruri görünmesine mebni me'mûrîn-i muma ileyhaya 'âid ma'âşâtın 305 senesi muvâzenesine idhâliyle sarfına me'zûniyet i'tâsı hususâtı iş'ârına cevab alınamadığından ve Havran'da bulunan muhâcirînin mu'âmelât-ı 'askeriyyeden imtinâsı mükellefiyet-i 'askeriyye tahtında olan diğer mevâkı'deki muhâcirînin Havrana rahletleri gibi mehâzirinin müstelzem olmakda bulunacağından bahsle [...]"[19]

Osmanlı Devleti nüfus tahriri gibi önemli bir meselenin yerine getirilmesi için memur maaşlarının 305 senesi bütçesine dâhil edilmesine 12 Receb 306/14 Mart 1889 tarihli emirle karar vermiştir, ancak bu kararın uygulanması ve bu konudaki yazışmalar bir süre daha devam etmiştir. Şurâ-yı Devlet tarafından 18 Ramazan 1306/18 Mayıs 1889 tarihinde gönderilen evrak Suriye vilayetinden gelen tezkirelere cevabendir. Bu cevabî yazıda nüfus tahriri yapacak memurların maaşları için bütçede karşılık bulunmaksızın fevkalade masraf olarak değerlendirilemeyeceği dahi bildirilmiştir. Nüfus Nezareti tarafından livanın tahriri esnasında halkın "vahşice" davranması hasebiyle tahririn sonraya bırakıldığı, 1304 senesi sonuna kadar ise bu işlemin tamamlanması gerektiğinin irade buyurulduğu bilgisi verilmiştir. Havran'da sakin muhacirlerin muafiyetleri aslında birkaç sene önce sona ermiştir. Havran'ın kadim ahalisinin de hususî emvâlleri nedeniyle muhacirler gibi askerlikten muaf olmak istemeleri sıkıntı yaratmıştır. Muhacirlerin tahriri için komisyonlar oluşturulduğu ve büyük kısmının tahrir edildiği, sayım sonucunda Havran'daki muhacir sayısının 10.000'e yaklaştığı tespit edilmiştir. Tüm bu gelişmelerden sonra hem askerlik muafiyetinin hem askerlik mükellefiyetinin devamı ve askerlikten kaçmak isteyenlerin Havran'a gelebileceği gibi olumsuz düşünceler ifade edilmiştir.

[19] BOA, DH. MKT. 1649/89.

"nüfus nezaretinden yazılan der-kenârda vilâyet tahrir-i nüfusuna mübâşeret olunduğu esnada liva-i mezkûr ahalisinin ma'lûm olan vahşet-i hâl ve tab'ları münasebetiyle tahrirleri vakt-i âhere ta'lîk olunmuş ise de 304 senesi nihayetine kadar kâffe-i muhâcirînin tahrir-i nüfusları 'umûm sırada şeref-vârid olan tahrirât-ı 'aliyye-i daveranelerinde irade buyurulduğuna ve liva-i mezkûrda sâkin muhâcirînin müddet-i mu'âfiyetleri birkaç sene evvel munkazi olduğu gibi ahali-i kadîmenin emvâl-i hususiyeleri münasebetiyle mükellefiyet-i 'askeriyyeden mu'âfiyetleri hasebiyle aralarında sâkin olan muhâcirîn dahi hıdmet-i 'askeriyyeden mu'âf kalarak buna ise lazım ve mecburiyet kalmadığın binâ'en muhâcirînin tahriri içün icâb eden komisyonlar teşkîl ve kısm-ı a'zâmı tahrir edilmiş ve Havrandaki muhâcirîn 10.000 nefere karîb olub tahririn hitâmında gerek vukû'âtın muntazaman cereyan ve gerek kur'a mu'âmelâtının icrasına esas olan künye defterlerinin tanzîmi me'mûriyet-i dâ'irenin istihdâmına mütevakkıf bulunmuş iken ma'âşları içün muvâzenede karşuluk olmadığı cihetle me'mûrîn-i muma ileyhanın 'adem-i istihdamı tahrir içün ihtiyar edilmiş olan külfetin semeresiz kalmasına ve Havrandaki mu'âfiyet-i 'askeriyyenin devamıyla mükellefiyet-i 'askeriyye tahtında bulunan diğer mevâkı'daki muhâcirînin Havrana rahlet eylemeleri gibi mâlen ve siyaseten bir çok zâyi'at ve müşkilât zuhûruna sebeb olacağı ifade olunmuş ve fi'l-hakîka muhâcirîn-i merkûmenin tahririndne maksad kendilerinden 'askerliğe istifâde noktasına munhasır ve bu maksadın [...] husulu nüfus mu'âmelâtının sûret-i dâ'irede [...] tesniye mütefekkır bulunmuş olduğundan ve muvâzene haricinde ihtiyar olunmayacak mesarif mâlen ve mülken fâ'ide-i cesîmeyi müstelzim olamayan mevâdda 'âid olabilüb tahrir-i nüfus gibi gayet mühim olan bir mes'ele içün bir me'mûr istihdam edilmemesi nezd-i 'âli-i [...] dahi tecvîz buyurulmayacağından zikr olunan me'mûrîn-i dâ'im ma'âşlarının 305 senesi muvâzenesine dahliyle sarfı hakkında me'zûniyet i'tâsı [...]"[20]

Bu konuda devam eden bir diğer yazışma 16 Safer 1308/31 Ekim 1890 tarihlidir. Söz konusu yazışmada; Havran sancağında

[20] BOA, Şura-yı Devlet Evrakı (Ş. D). 2277/20.

daha önce iskân olunan ve nüfusu yazılan Çerkes muhacirlerinin muafiyet sürelerinin bittiği, askerlik muamelesi için memur gönderilmesi hususu, Havran'da nüfus memurlarının istihdam olunması gerektiği Suriye vilayetince İstanbul'a aşağıdaki ifadelerle bildirilmiş, ancak henüz bir cevap gelmemiştir.

"Havran sancağında istihdâmı muktezi olan nüfus me'mûrlarının orada mukaddemân iskân ve nüfusu tahrîr edilen muhacirin-i Çerakiseden müddet-i mu'âfiyetleri bu sene hitâm bulunanlardan mu'âmele-i 'askeriyenin icrâsı zımnında bir an evvel ta'yinleri hakkında Suriye vilâyetinden vâki' olan iş'âr üzerine şurâ-yı devletden tanzîm ve takdîm kılınan mazbata mündericâtına nazaran şeref-sanih olarak orada 'aliyye-i hidiv-i 'izâmlarının izbârı 2 Temmuz 306 tarihinde bâ tezkire 'arz ve iş'âr kılınmış ise de henüz bir gûne orada cevâbiyyeleri şeref-vârid etmemiş ve vilâyet-i müşarün ileyhadan bu kere dahi te'kîd ve isti'cal-i keyfiyet edilmiş olmağla iktizâsının emr ve iş'ârına [...]"[21]

Havran sancağı ile Kunaytara, Aclun ve Salat kazalarının nüfus tahriri Devlet'i epey uğraştırmıştır. Havran ve Hama sancaklarındaki tahririn henüz tamamlanmadığı, bunun da halkın vahşet ve niza mizaclı olmasından kaynaklandığı ifade edilmiştir. Kunaytara kazası nüfusunun büyük çoğunluğunun Çerkes muhacirinden ibaret olduğu da eklenmiştir. Havran sancağına mülhak Kunaytara, Aclun ve Salat kazalarına tayini gereken nüfus memurları ve bunlar için belirlenen ücretler aşağıda yer almaktadır.

Sancak/Kaza	**Görevliler**	**Maaş (Guruş)**
Havran Sancağı	Livâ-yı nüfus me'mûru Livâ-yı nüfus kâtibi Kırtasiye	500 250 020
Kunaytara Kazası	Livâ-yı nüfus me'mûru Livâ-yı nüfus kâtibi Kırtasiye	250 125 010

[21] BOA, DH. MKT. 1766/125.

Aclun Kazası	Livâ-yı nüfus me'mûru Livâ-yı nüfus kâtibi Kırtasiye	250 125 010
Salat Kazası	Livâ-yı nüfus me'mûru Livâ-yı nüfus kâtibi Kırtasiye	250 125 010
	Yekün	1925[22]

Tabiî burada sayımı yapılacak Araplar konusunda da sıkıntı yaşanmıştır. Tahrire karşı olumsuz tavır sergileyen halkın sayımı konusunda henüz kesin bir karar alınmamıştır. Kunaytara'nın çoğu Çerkes olmakla birlikte burada yaşayan Arapların sayımının da daha sonraya bırakılmasına karar verilmiştir.

"Havran ve Hama sancakları dâhilinde kâ'in birkaç kazada tahrir-i nüfus mu'âmelesinin mevkı'-i icrâya vaz'ı ahalinin ma'lûm olan vahşetleri hasebiyle müşkil görülüb binâ'en 'aleyh bir fenalık zuhûruna sebeb olmamak üzere oraların tahrir-i nüfus mes'elesi henüz bir karar-ı kat'-i alınamamış ve esbab-ı mezkûrenin muhâcirîne 'adem şümuluyla beraber zaten Kunaytara kazasını rekîb eden ahalinin kısm-ı a'zâmı Çerkes muhacirlerinden 'ibâret bulunmuş olduğuna göre diğer kısm-ı ahalinin ya'ni Arabanın tahrir-i nüfus maksadı dahi livânın sâ'ir mahalleriyle beraber ilerüde istihsâl olunmak üzere [...]"[23]

1308 Cemaziyelevvel/1890 Aralık ayı tarihli belgede Havran sancağındaki muhacirlerin geçen sene nüfusa kayıt oldukları ve muafiyet sürelerinin bittiği açıklaması yapılmıştır. Muafiyet süreleri bitenlerin askerlik işlemleri gündeme gelmiştir. Bu hususla ilgili nüfus memurlarının görevlendirilmesi Suriye vilayetinin Temmuz 1306/ Zilkade 1889 tarihli tezkiresi ile merkeze bildirilmiştir. Gelen cevapta geçen senelerde askerlik

[22] BOA, Ş. D. 2277/20.
[23] BOA, Ş. D. 2277/20.

işinin yerine getirilmesi ve bu konuda herhangi bir yanlışlığa sebebiyet vermemek için konunun araştırılması gerektiği bildirilmiştir.

"Havran sancağında iskân olunub geçen sene nüfusa tahrîr olunan muhâcirîn-i Çerakisenin müddet-i mu'âfiyetleri hitâm bulanlar hakkında mu'amelât-ı 'askeriye icrâ olunmak üzere iktizâ eden nüfus me'mûrlarının ta'yinine dâ'ir Suriye vilâyetinin iş'ârı üzerine takdîm kılınan 2 Temmuz 306 tarihli tezkire-i 'âcizâneme tastîr buyurulan cevab [...] cenab-ı sadâret-penâhilerinde [...] der-dest icrâ olan ıslahât sırasında nüfus-ı karyenin dahi tahrîri ve ona göre nüfus me'mûrları ta'yini gösterilmekle ol vechle ifâ-yı mu'âmele olunmuş vilâyet-i müşarün ileyhâya bildirilmişdi bu kere vârid olan tahrirât-ı cevâbiyyede tebliğât-ı vâkı'a hükmünden livâ-yı mezkûr dâhilinde bulunan muhacirin dahi bu aralık mu'âmele-i 'askeriye icrâ edilmeyerek atiyyede müte'allık maslahat olunması lâzım geleceği istinbât (gizli mana çıkarma) edilmekde ve muktezâ-yı hâli ve mevkı'e göre bu yolda mu'âmele ifâsı icâb etmekde ise de yanlışlık vukû'a gelmemek içün ahâli-i kadîme misüllü orada sâkin olan muhacirin hakkında dahi ahz-ı 'asker mu'âmelesinin itmâm-ı ıslahâta müte'allık olunub olunmaması istifsâr olunub eğerçi emr ve cevâb hazret-i [...] bu bâbda izahât-ı kâfiye görülememiş ise de nüfus-ı kadîmenin te'hîrinden evvel muhacirin hakkında mu'âmele-i 'askeriye icrâsının müşkilâtı mûcib olabileceği mutâ'alasına göre [...] bunun dahi ıslahâta müte'allık münasib göründüğü gibi iş'âr-ı vilâyet dahi bu sûretde ise de ifâ-yı muktezâsı menut re'-yi sâmi-i [...] bulunmuş ve tahrirât-ı mezkûre leffen takdîm edilmiş olmağla ol bâbda [...]"[24]

Havran sancağına mülhak Aclun kazasında nüfus tahriri sona ermiştir. Tahrir sonucunda muhacir sayısı 600 olarak tespit edilmiştir. Muhacirlere verilecek tezkire esmânının komisyon heyetinin bir aylık maaşı olan 1.900 kuruşa tekâbül etmeyeceği ve ödemenin nasıl yapılması gerektiği konusunda sıkıntı yaşanmıştır.

[24] BOA, DH. MKT. 1803/45.

"Havran sancağında sâkin muhâcirînin tahrir-i nüfusu içün icâb eden komisyonlar teşkîliyle mu'âmeleye mübâşeret olunduğu 'arz olunmuş idi livâ-yı mezkûr mutasarrıflığından bu kere vârid olan tahrirâtda Aclun kazasındaki muhâcirînin tahriri hitâm bularak nüfusları 'adedi 600'e bâliğ olduğu ve bunlara verilecek tezâkirin esmânı komisyon hey'etinin bir aylık ma'âşı olan 1900 guruşa tekâbül etmeyeceğinden ödeme tarafının ne yolda tesviyesi lazım geleceği iş'âr ve istizân ve nüfus nezaretinden yazılan der-kenarda vilâyetin tahriri zımnında mesârif-i tahrir ile nezaret-i celilerinden vukû' bulan irsâlâtdan ma'âda sarf-ı tezâkür-i Osmaniye hasılâtı üzere el-yevm Şam mâl sandukunda fazla akçe mevcûd olmadığından zikr olunan Aclun hey'ât-ı tahririyyesinin bakiyyeten istihkakâtının andan veyahud diğer bir karşulukdan tesviyesi lüzûmu der-meyân olunmuş ve mu'âmele-i mezkûr içün başka suretle karşuluk tedarikü kâbil olmadığı gibi fazla hasılâtdan bi'l-istizân akçe sarfı da gayr-ı kâbil bulunduğundan keyfiyetin su-i hâli [...]"[25]

Yabancı Devletlerin Sefaret Raporları

Osmanlı Devleti'nin muhacir politikası yabancı devletlerin de büyük ilgisini çekmiş ve sıkı takibe alınmıştır. Devletin yayımladığı İskân Kararnâmesi bu nedenle izlenen politikadan haberdar olunması için başka dillere tercüme edilmiş ve belli başlı Avrupa gazetelerinde yayımlanmıştı. Yurtdışındaki devlet temsilcileri, kararnâme hakkında bilgi almak isteyen çok sayıda kişinin başvurusuyla karşılaşmışlar, ayrıntılar ve kesin talimatlar konusunda hükümete danışmak zorunda kalmışlardı.[26]

Osmanlı belgelerinde muhacirlerin iskânı konusunda sıkı takipçilik yapan Fransa ve İngiltere'nin konsolosluk raporları yer almaktadır. Bu raporlar her iki ülkenin sefaretlerinden gönderilen raporlardır. Önce Fransa Sefaretinden gönderilen 22 Temmuz 1878 tarihli tercüme evrakına bakalım. Fransa'nın Bâb-

[25] BOA, Ş. D. 2277/20.
[26] Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 104.

ı Âli'nin Çerkeslere karşı gösterdiği tutumu pek desteklemediği anlaşılmaktadır. Raporda Haziran sonlarında bir Osmanlı nakliye vapuruyla Trablus'a 500 Çerkes çıkarıldığı bildirilmiştir. Raporda Çerkeslerin açlık ve sefalet içerisinde bulundukları, Lazkiye ile Trablus'da bulunan 2.000 Çerkesin de gayet dar mahallere doldurulduğu, küflenmiş ekmekten başka bir yardım yapılmadığı, çiçek ve tifo gibi hastalıkların zuhur ettiğinden bahsedilmektedir.

Fransız sefaret raporunda 400 kadar Çerkes muhacirinin Akka'ya gidecekleri, ancak ulaşımın Arap gemileriyle mi yoksa İngiliz posta gemisiyle mi olacağı konusunda bir netlik olmadığı belirtilmiştir. Hâl böyle olunca Çerkesler yükleri ve hastalarıyla birlikte Rekz kıyısı kumluğuna bırakılmış, dört gün böyle geçirdikten sonra kilitlenmiş camilere yerleştirilmelerini istirham etmişlerdir. Bu durum yerli ahalinin hoşuna gitmemiş, Çerkesler zorla kilitli bir caminin kapısını zorlayarak açtıklarında da aralarında kavga çıkmıştır. Bazıları ağır yaralanmış, araya tercümanlar girerek tarafları ayırmıştır. Çerkesler 14 gündür hâlâ gidecekleri gemiyi beklemekte, yerli halk ile aralarındaki mücadele bazen yeniden başlamaktadır.

"Fransa sefâretinden 22 temmuz 78 tarihiyle i'tâ olunan varakanın tercümesidir

Bâb-ı 'âli Suriye'ye Çerkes i'zâmı maddesine vukû' bulan ta'ahhüdünü unutmuş olmalıdır çünkü haziran evâhirinde bir Osmanlı nakliye vapuru Trablusa 500 Çerkes çıkarmışdır ki bunlar zaten orada bulunub sefâletden ve açlıkdan telef olmakda olan biçaregânın adedini tezyîd eylemişdir Lazkıye ile Trablusda 2000 Çerkes vardır gayet dar mahallere doldurulmuş olduklarına ve i'âne olarak topu birer küflenmiş ekmekden başka bir şey verilmediğine mebni çiçek ve tifo ve sâ'ir 'alel-i sâriyeye duçâr olmakdadırlar

Mukaddema gelen muhacirlerden 400ü birkaç gün evvel Akka'ya gidecekleridi hükümet-i mahallîye bunları vapurda irkâb etmek üzere [...] indirdi Arab gemileriylemi yohsa yevm-i hareketi i'tâ olunan İngiliz posta vapurlaryla mı nakl olunacaklardır buna

bir karar verilemediğinden merkûmların cümlesi yükleriyle ve hastalarıyla beraber Rekz kıyısının kumluğuna bırakıldılar ve bu hâl ile 4 gün geçildikden sonra kilidlenmiş olan câmi'lere yerleşdirilmelerini istirham etdiler ise de yerlüler tarafından mümâna'at olundu Çerkesler artık hayr ve tahammülden kalub cevâmi'-i mezkûreden birsinin kapusunu zor ile açarak içerüye girdiklerinde Müslümanlar ona dahi muhalefet etmek istemeleriyle beynlerinde bir mücadele-i 'azime zuhûr eyledi rivayete göre urulanlardan bir kaçının yarası ağırcadır Drağonlar koşub tarafeyni ayırdılar silah isti'cal olunmadığı cihetle kolaylıkla teskîn olundu Çerkesler câmi'de sâkin olmak üzere kaldılarsa da 14 günden beri rükûb edecekleri gemiyi hâlâ intizar eylemekdedirler geçende Çerkesler ile şehrin ahali-i İslamiyyesi beyninde bir mücadele vukû' bularak çerkesler kamalarıyla onları tehdid [...]"[27]

1878 tarihli İngiltere Hariciye Nezaretine Şam Konsolos Vekili ve Selanik Konsolosu tarafından gönderilen iki tahriratın tercümesinde ise; hükümetin çoğunluğu Çerkes olmak üzere gelen muhacirleri vilayetin şark tarafına sevk ettirerek orada kendilerine arazi tahsis ettiği belirtilmiştir. Suriye'de iki Çerkes fırkasının bulunduğu, Humus kasabasında sakin Çerkesler ile Araplar arasında münazaanın eksik olmadığı, çıkan kavgalar ve başka hastalıklar nedeniyle Çerkeslerin sayısının azaldığı raporda yer alan diğer ifadelerdir. Humus ahalisinin Çerkesler ve Araplardan nefret ettiği, Kunaytara'daki Çerkes muhacirlerinin Araplar ve buradaki Türkmen aşiretleri tarafından rencide edildiği, günden güne sayılarının azaldığı ve acınacak hâlde oldukları bilgisi verilmektedir. Hristiyanlar ile de sıkıntılar yaşandığı, birçok muhacirin Ürdün Nehri'nin güneydoğusundaki Elgur sancağına gönderildiği, sancağın arazisinin geniş olduğu, mevsim müsait olduğunda Benisahr, Burhan ve diğer Arap kabilelerinin buralarda iskan edildiği de anlatılıyor. Birkaç yüz Çerkesin Şam'a ulaştığı, Kunaytara ve Domayir'e gönderildiği, arazi her ne kadar verimli ise de bahar mevsiminde hummanın zuhur ettiği bilgileri veriliyor.

---

[27] BOA, Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO). 205/21.

"İngiltere hariciye nezaretine 4 Mart 878 tarihiyle Şam konsolosu vekili tarafından mevrûd takrirname hulasası tercümesidir

Hükümet-i milliye bu günlerde ekserisi Çerkes olmak üzere pek çok muhaciri vilâyetin şark tarafına sevk ile orada kendülerine tahsîs olunan arazide iskân etdiriyor zaten Suriyede iki Çerkes fırkası vardır Humus kasabasındaki fırka da'imi suretle orada tavattun eden Arablar arasında bulunarak beynlerinde münâza'a eksik değildir bu muhacirlerin 'adedi bir takım 'alel ve emrâzın te'sîriyle gitdikçe tenezzül etmekde Humus ahalisi Arab ve Çerkeslerden teneffür ve ihtirâz ediyorlar Kunaytaradaki Çerkes muhacirleri ise karşularında bulunan Dürzi Araban ve Türkmen ve sâ'ir kabâ'il ve [...] tarafından zaten rencide [...] olunmalarından nâşi 'adedleri günden begüne [...] etmekde olduğundan hâlleri doğrusu acınacak derecede hükümet-i şahânece tahsîs olunan arazide [...] ahaliyi tarîk-i itâ'at ve ınkıyâd etmek 'aleyhlerine cebr ve şiddet isti'maline mecbur oluyor ol taraflarda bulunan ba'zı Hristiyanlar lisan ve 'âd'ât ve menâfi' ve ahlakça Müslümanlara o derece zahmet çekiyorlar bunların ta'azzüratından hiç kurtulmuyorlar birçok muhacir Ürdün nehrinin cenub-i şarkıyyesinde vâki' Elgur sancağına gönderiliyor liva-i mezkûrun arazi-i vâsi'ası mevsim müsâ'id olduğu zaman ahval ve harekât-ı seniyyeleri Suriyece ma'lûm olan BeniSahr ve Burhan ve sâ'ir Araban kabâ'iliyle meskûndur bugünlerde birkaç yüz çerkes Şama vâsıl olarak Kunaytara ve Domayire doğru gönderilmişdir oralarda pek çok arazi-i münbite var ise de yine vusul-i bahar mevsiminde humma 'illeti hükmünü icra ediyor [...]"[28]

İngiltere Sefaretine 1878 tarihiyle Selanik Konsolosu tarafından gönderilen tahriratta ise 500 kadar Çerkes'in reisleri önderliğinde Suriye'de yerleştikleri, ancak ahali ile olan anlaşmazlıkları neticesinde Selanik'ten gönderilecek vapur ile azimet etmek istedikleri bildirilmektedir. Bu konuda İstanbul'dan Selanik vilayetine kesin emir gönderilmesi talebi dile getirilmiştir.[29]

---

[28] BOA, HR. TO. 253/22.
[29] BOA, HR. TO. 254/8.

Fransa'nın konsolosluk raporları Osmanlı Devleti'nin muhacirlere karşı verdiği sözleri tutmadığını, muhacirlerin perişan bir hâlde olduklarını ifade ederek muhaceret hareketinin olumsuz bir tablosunu ortaya koymaktadır. İngiliz sefaret raporlarında ifade edilen ise daha çok yerli halk ile Çerkesler arasında çıkan anlaşmazlıklar olmuştur. Aşağıda da özellikle mahallî halk ile yaşanan sıkıntılardan bahsedilecektir.

Dürzi-Çerkes İhtilafı

Çerkeslerin iskânları bölgedeki hem yerli halkı hem de özellikle Dürzileri rahatsız etmiş, taraflar arasında ölümle sonuçlanan hadiseler meydana gelmiştir.

Dürziler ile Çerkesler arasındaki vukuat 22 Mayıs 310/ Zilkade 1892 tarihinde yaşanmıştır. Kunaytara'da sakin Çerkesler ile Dürziler arasındaki olay; Sayda'dan akrabası olan bir kadınla birlikte Kunaytara'ya dönen bir Çerkes üzerine Dürzi eşkıyasından üç kişinin saldırarak hayvanlarını gasp etmeleri ve birini yaralamaları, birinin de vefat etmesiyle başlamıştır. Çerkes muhacirleri de yolda rastladıkları üç Dürziye saldırmış, ikisini öldürmüş, birini de yaralamışlardır. Olaylar daha da büyümüş, 2.000'den fazla Dürzi Mansura karyesinde sakin Çerkesler üzerine hücum etmişlerdir. Buradaki olaylarda da Çerkeslerden 21 kişi, Dürzilerden 11 kişi maktul olmuş, her iki taraftan çend nefer yaralanmıştır. Kunaytara Kaymakamlığı çıkabilecek olayları engellemek için 60 neferlik bir nizamiye süvarisi tertib etmiştir.

Temmuz 1310/Ağustos 1892 tarihinde Suriye Valisi Osman Nuri tarafından İstanbul'a Çerkesler ile Dürziler arasındaki ihtilafı anlatan şifreli bir telgraf gönderilmiştir. Çerkesler ile Dürziler arasında cereyan eden hadisede gereken itinanın gösterilmediği vurgulanmış, Suriye vilayeti tarafından taraflar arasında bir sulh edecekleri bildirilmiştir. Sulh denilen olay aslında bir tür mütarekedir. Olayların daha fazla büyümemesi için Çerkes ve Dürzi reisleri merkez vilayete çağrılarak

kendilerine itidal çağrısı yapıldığından ve bu meseleye "nihayet" verildiği şeklinde bir yaklaşımın olduğundan bahsedilmiştir.

"Suriye vilâyetinden vârid olan şifre telgrafnâmedir

Tafsilâtı bâ 'ariza 'arz olunacağı üzere merkez me'mûriyet-i 'âcizâneme muvasalatla beraber bâ tahkîk Çerkesler ile Dürziler arasında zuhûr iden hadisenin hükümetce gösterilen 'adem-i 'itinâ ve tağayyürden ilerü gelmiş ve gerçü mukaddema makam-ı 'âcizeden bunların sulh edilecekleri 'arz olunmuş ise de sulh denilen şey'in bir nev' mütârekeden 'ibâret idüğü anlaşılarak evvel emrde tarafeyn-i rü'esânın vilâyet-i celile tedârükât-ı hasmanenin terk ve ta'tili tefhîm ve bunlardan bir taraf kabahat isnadıyla ve tarafeynin bunca telefâtına karşu müsebbib tahribiyle işin dağdağalaşdırılmasına mahal kalmamak üzere Hanefi [...] ta'birinin icâb etdirildiği ahvalin tamamıyla mevkı'-i icrâya vaz'ı tensîb olunub sâye-i satvetvâye-i hazret-i [...] o yolda icra ve ittihâz kılınan tebligât ve tedâbir üzerine Çerkes ve Dürzi rü'esâsı merkez vilâyete 'azimet 'arz ve hâlet ve mütâva'at eylemeleri ile beraber her iki tarafın teskinine ve heyecanı mûcib olabilecek suretde 'arz-u hâle mübâşeret edilerek şerâ'itinin bir kısm-ı mühimi karargîr olmuş ve birkaç güne kadar sened te'atıyla mevkı'-i icrâya vaz'ı hakkında mahallerine bir hey'et-i mahsusa i'zâmı mukarrer bulunmuş olacağı ve bi-inayetillahi taala artık bu mes'eleye nihâyet verilmiş nazarıyla bakılub [...]"[30]

Yaşanan bu gelişmelerin sonunda Suriye Valiliği meydana gelen husumette 65 Çerkes, 97 Dürzi'nin vefat ettiği, her iki taraftan ölenlerin sayısal oranda birbirine denk düştüğünü bildirmiştir. Anlaşmazlık esnasında Çerkeslerden altı çocuklu iki kadın vefat etmiş; kadınların borçları, Çerkeslerin zarar gören hayvan ve eşyalarına karşılık Dürzilerin bir sene zarfında sülüsü peşin gerisi de taksitler hâlinde 1.000 lira tazminat ödemesi kararlaştırılmıştır. Rayiç fiyatla 48.000 kuruş eden bu tazminat Dürzileri ve yabancı devletleri rahatsız etmiştir. Çünkü Vali her ne kadar taraflar arasındaki ölümlerin denk olduğunu belirtmişse de Dürziler ve yabancı devletler aynı kanıda

[30] BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS). 305/92.

değillerdir. Vali Osman Nuri Paşa, bu işe yabancı devletlerin karıştığı, yabancı devletlerin Dürzileri "devlete asi" addederek propaganda yaptıkları kanaatine varmıştır. Vali Osman Nuri Paşa iki taraftan birbirleri aleyhine çalışmayacaklarına dair senet almış, taraflar için bir davet düzenlemiştir.

"[...] vak'a-i ma'lûmede evvel ve ahir Çerkeslerden 65 ve Dürzilerden 97 aded telefât vukû' bulduğu tarafeynin telefâtı yekdiğerine mukâbil 'add olunub ancak Çerkeslerden münâza'a esnasında telef edilen 6 çocuklu iki kadının deyni ile tamamına i'âde edilecek hayvanât ve eşyâ-yı mansube zayi'âtına mukâbil olarak sülüs nakden ve sülüsâtı bir sene zarfında [...] te'diye olunmak üzere Dürziler tarafından Çerkeslere 1000 lira i'tâsı karargîr olmuş ve Çerkesleri Dürzilere karşu iltizâm sahabet-i siyaseten ve maslahaten lazım gelerek bunda bir kat daha takviye ve te'diye içün hükümetce de Çerkeslerin 'âtıfet-i seniyyeye mahzar edilecekleri kendülerine va'ad ve te'min kılınmşdı mahallerine i'zâm kılınan hey'et-i sulhiye ile tarafeyn-i rü'esânın müştereken alınan telgrafnameye nazaran ber mûceb-i sulhname diyet ve tazminât olarak Dürziler tarafından rayic hesabıyla 48000 guruş birinci taksit mahsuben nakden ve hayvanât ve eşyâ-yı mütenevvi'a dahi tamamen teslim hususu gibi gerek bakiye-i matlubât içün Dürzilerden ve gerek bir daha yekdiğeri 'aleyhinde bulunmamak üzere tarafeynden sened alınduğu anlaşılub esas-ı sulhun takviyesi maksadıyla bir arada bulundukları hâlde cümlesine taraf-ı 'âcizeye bir da'vet verdirilerek mütemaden ve müştereken padişahım çok yaşa zımzımasıyla şerâ'it-i sulhiyyenin mevkı'-i icrâya vaz'-ı mu'âmelesi dahi mekki'l-hitâm olmuşdur Dürziler ecânib tarafından 'ale'l-'umûm devlete 'âsi 'add olunarak ol suretle icrâ-yı [...] çalışmakdalar iken Dürzilerin daha çok telefât vermiş oldukları hâlde üste 1000 lira i'tâ edilmekle yedlerinde kalan eşyayı tamamen i'âde etmek [...]"[31]

Bu hadisenin İstanbul'daki yankısını 2 Zilhicce 1311/6 Haziran 1894 tarihli belgeden takip etmek mümkündür.

[31] BOA, Y. A. HUS. 307/21.

Merkezin bakış açısına göre; aslında Dürzilerin sayısı Kunaytara'da öyle cesim bir nüfus oluşturmaya müsait olmayıp, çoğu Cebel-i Dürzi'den buraya gelmişlerdir. Yine söz konusu belgeden aslında Devlet'in bu Dürzilerden şikâyetçi olduğu gibi bir izlenim de edilmektedir. Dürzilerin vergi ve aşar gibi tekâlif-i mirîye ödemedikleri, etrafındaki Sayfa köylerini zapt ettikleri, 3-4 senede bir hadise çıkardıkları gibi olumsuz ifadelere yer verilmiştir.

"Suriye vilâyetinden dâhiliye nezaret-i celilesine mevrûd telgrafnâme

Kunaytarada sâkin Çerkes muhacirleriyle Dürziler arasında tahaddüs eylediği 22 Mayıs 310 'ariza-i telgrafiyyede 'arz olunan vak'a akrabasından bir hatunu müstahsiban (birlikde olarak) Sayda'dan karyesine 'avdet iden bir nefer Çerkes üzerine Dürzi eşkıyasından 3 kişi hücum ile hayvanlarını gasb ve mezbûreyi cerh etmelerinden tevellüd ederek müte'akiben mezbûrenin vukû'-ı vefâtıyla muhâcirîn-i merkûmenin esnâ-yı râhda tesadüf eyledikleri 3 nefer Dürziden ikisini katl ve diğerini cerh etmelerine mebni Dürzilerden 2000i mütecâviz eşhâs [...] Mansure karyesinde sâkin muhâcirîn üzerine hücum ederek tarafeyn beyninde hâsıl olan mukâtelede yalnız Mansurede sâkin Çerkeslerden 21 Dürzilerden 11 nefer maktûl ve her iki tarafdan çend nefer mecrûh olub diğer Çerkes köylerinin telefâtı der-dest tahkîk bulunmamış Kunaytara ka'im-makamlığından alınan telgrafnâmelerde gösterilmekle birlikte tarafeyn beyninde fenalık tekerrürüne mahal kalmamak içün 60 nefer nizâmiye süvarisi daha tert'ib ve i'zâm olunmuşdur Kunaytara'da mukîm Dürzi nüfuzu öyle cesîm bir cem'iyetin teşkîline müsâ'id olmadığı cihetle bunların kısm-ı küllisi Cebel-i Dürziden oraya iltihâk eyledikleri bedîhidir (alenen açıktır) cebel-i Dürzilerin virgü ve a'şâr gibi tekâlif-i miriye vermedikleri hâlde civarlarında ka'in Sayfa köylerini yed-i zabt ve tazyîklerine geçürmek niyet-i fâsidesiyle 3-4 senede bir kere vak'a ve hadise çıkararak katl-i nüfus ve nehb-

i emvâl gibi fezâiha cür'etle tevsî'...etmekden hâli kalmadıkları ma'lûmdur [...]"[32]

Çerkesler, Dürziler haricinde diğer yerli halk ile de sorunlar yaşadılar. Çerkeslerin sorun yaşadığı Fevaire aşireti bunlardan biridir. 2 Rebiülevvel 1325/15 Nisan 1907 tarihli belgede Aynzat Çerkes muhacirleri ile Fevaire aşireti arasında, aşiret mensuplarının hayvanlarını muhacirlerin ekinlerine sokmalarından dolayı bir hadise yaşandığı bilgisi yer almaktadır. Aşiretten iki kişi ölmüş, bir kişi de ağır yaralanmıştır. Bir diğer olay Telamri Çerkesleri ile söz konusu aşiret arasında vuku bulmuştur. Şöyle ki; araba ile karyelerine gitmekte olan dört Çerkes üzerine 50-60 kişilik bir aşiret grubu saldırmış, üç kişi öldürülmüştür. İddiaya göre yaralılardan biri ölmeden önce üzerlerine saldıranlardan sekizinin ismini bir pusulaya yazmıştır ve bu konuda her hangi bir işlem yapılmamıştır. Yaşanan bu gelişmeler sonuçta bir dava sebebi olmuştur. Dava Şurâ-yı Devlet makamına gelmiş, ancak Şam'da görülmesi konusunda bir görevlendirilme yapılmıştır.

"[...] Aynzat muhâcirîn-i Çerakesesiyle Fevâ'ire 'aşireti beyninde mütekevvin da'vâya dâ'ir olduğu ve bunun mündericâtı Feva'ire 'aşireti mevâşilerini 'Aynzat muhacirleri mezrû'âtına salıvermelerinden dolayı tarafeyn beyninde vukû' bulan münâza'ada Fevâ'ire 'aşiretinden iki kişi katl ve birisi de ağır derecede cerh olunduğu ve da'vâ-yı mezkûrede Fevâ'ireden mutasavvıl olanlardan birinin veresesi tarafından karye muhtarıyla 'umûm ahali üzerine iddi'â olunarak esâmi tasrîh ve eşhâs-ı ma'lûme üzerine hasr-ı da'vâ edilmediği ve ikinci takımı Fevâ'ire 'aşiretinin Tel'amri [...] Çerkesler üzerine vâki' olan hücûmları esnâsında Çerkeslerden katl edilen üç kişinin madden katli hakkında olub bunun mündericâtı Tel'amri muhacirlerinden 4 kişi 'arabaya râkib olarak karyelerine gitmekde iken Fevâ'ire 'aşiretindne mechûl-i esâmi 50-60 atlı hücum ederek 3 kişiyi katl eyledikleri ve bu vukû'âtda şâhid tesmiye edilmeyerek yalnız güya maktûllerden birisi terk-i hayat etmezden mukaddem muhbir

[32] BOA, Y. MTV. 92/9.

olan Fevâ'ire 'aşiretinden 8 eşhâsın ismi bir pusulaya tahrir edildiği zımnında bulunarak her iki da'vâya henüz bir mu'âmele yapılamadığı anlaşılmışdır [...]"[33]

Osmanlı Devleti yabancı devletlerin konuya olan yaklaşımını bilmektedir. Havran ve civarında çıkacak bir mesele yabancı devletlerin kötü niyetli girişimlerine sebep olabileceğinden, bunu engellemek için âdi olaylara bile mahal verilmemesini istemektedir. Dürziler ile Arapların serkeşlik ve zorbalık içerisinde hareket ettikleri, asayişi sağlamakla görevli jandarmanın atlarını ve silahlarını gasp edeceklerine dair haber gönderdikleri, bu durumun da cüretlerini arttırdığı gibi halkı da tehdide kadar gittiği kaydedilmektedir. Bu nedenle Havran Mutasarrıflığının olaylar karşısında daha fazla itina göstermesi gerektiği emrolunmuştur. Aynı zamanda sürekli mutasarrıf değişimi, bürokrasinin ve yazışmaların yarattığı zaman sıkıntısı da dile getirilmektedir.

"[...] belki her tarafdan ziyade ecânibin intizâr-ı bed-hâhına mesârif edicek vukûât-ı 'âdiyeye bile meydan verilmemek lazımeden olduğuna ve Dürzilerle dâhil-i livâda cevlan eden 'Arabanın ahlâk ve misvârı gayet ser-keşâne [...] perverâne olub cebel [...] iken mâh-ı mukaddem esliha-i memnû'neden olmak üzere zabt edilen üç 'aded miri tüfenginin 'adem-i i'âdesi hâlinde karyelere çıkacak jandarmaların da eslihasıyla hayvanâtlarının anlara mukâbil zabt ve gasb edileceği yolunda hükümete göndermenin derecesinde serkeşlik ve zorbazorluk gösterilmekde olduğuna göre bunların kesr-i cür'etleri hükümetin 'ale't-devam fa'al bir hâlde bulunmasına ve bu da muhabere ile izâ'a-i vakt edilmediğinden tedâbir-i lazıme ittihâz ve icrâ edilecek bir iktidârın re'y-i hükümetde bulunacak zatda görünmesine vasıta olub çünkü gerek Dürzilerin ve gerek 'Arabanın bir karye ve kabileye hücum etmek üzere vukû' bulan ictimâ'ları hükümetince alındığı hâlde mülkiyeden olan mutasarrıf-ı vilâyete ve vilâyetden kumandanlığına kumandanlıkdan makam-ı ser-'askeriyeye mürâca'at edilmek suretiyle cürmün vukû'âtından sonra

[33] BOA, Ş. D. 2303/36.

mürâca'at-ı vâkı'a bir netice hasıl edebilmekde ve bu hâl ise akvâm-ı merkûme tarafından bilinmekde olduğundan bunlar mutasarrıf-ı mülkiyeden gördükce cür'etlerini artdırub halkı ve hatta hükümeti tehdide kadar ilerü gitmekde oldukları ve mutasarrıflığın mülkiye me'mûrlarına bir [...] 'ibâret olduğu hâlde bu müddet içinde 4 mutasarrıf tebeddül [...]"[34]

Çerkeslerin sadece yerel halk ile ya da Dürzilerle anlaşmazlık yaşamadığı anlaşılmaktadır. 22 Cemaziyelevvel 1316/8 Ekim 1898 tarihli belge yirmi sene önce Suriye vilayetine gelen diğer gruplar ile Çerkesler arasındaki mücadeleyi havidir. Suriye vilayetinin çeşitli kazalarına Anadolu Türkmen ve Avşar kabilesi ile Amasya ve Kars ahalisinden Vadiülacem kazasına tabi Barak kazasında sakin 61 hane zarurî olarak yerleştirilmiştir. Bunlara tahsis edilen arazi söz konusu tarihlerde Çerkes ümerasından Hacı Hikmet Bey tarafına verilmiştir. Karye halkı bu yeni durumun nedenini sormak için karye muhtarı Hüseyin ve arkadaşları imzalı bir tezkire sunmuşlardır.

"20 sene akdem li-ecli'l-iskân Suriye vilâyetine i'zâm olunub vilâyet-i müşarün ileyha kazalarında mutazarrıran suretde tavattun edilen Anadolunun Türkmen ve Avşar kabâ'iliyle Amasya ve Kars ahalisinden Vâdi'ü'l-'acem kazasına tâbi' Barak kazasında sâkin 61 hane halkının şimdiye kadar i'mâr edilegelen arazi kaza-i mezbûrda mutavattın ümerâ-yı Çerakiseden Hacı Hikmet Bey tarafına ne suretle tehâzür edildiği ve istid'â-yı [...] mezkûr karye muhterânı Hüseyin ve rüfekâsı mühriyle imzasıyla gelen telgrafname leffen savb-ı daverilerine tisyâr edilmişdir mündericâtına ve nezaret-i celilerince mevcud olan kayd ve mu'âmelâta nazaran icâbının icrâ [...]"[35]

Sonuç

Çerkeslerin özellikle Rusya'nın Çerkesistan'ı işgaliyle hız kazanan Kafkaslardan Osmanlı topraklarına kitleler hâlinde

[34] BOA, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı (Y. PRK. UM). 307/3.
[35] BOA, DH. MKT. 2129/105.

zorunlu göçü, Osmanlı Devleti'nin toplumsal, etnik ve dinî bileşimini köktenci bir şekilde etkilemiş olan önemli bir nüfus hareketidir. Osmanlı Devleti kitlesel göç dalgasıyla akın akın gelen insan gruplarını çeşitli bölgelerde iskân etti. Bu muhaceret esnasında çöl iklimine sahip Arap ellerine yerleştirilen Çerkesler için bu coğrafya iskâna elverişli değildi. Bu nedenle çoğu muhacir bu topraklardan başka yerlere gitmek istedi. Osmanlı Devleti muhacirlerin eğitim ve sağlık sorunları ile yakından ilgilendi, ancak Devlet'in içinde bulunduğu maddî sıkıntı gereken yardımı engelledi.

Çerkesler için bir diğer olumsuzluk yerli halk ile yaşanan sıkıntı oldu. Özellikle Dürziler ile Çerkesler arasında ölümle sonuçlanan vakalar yaşandı. Çerkeslerin vergi, askerlik hizmetleri gibi işlemler nedeniyle nüfusa kaydedilmeleri Osmanlı Devleti'ne epeyce sıkıntı yarattı. Gerek tahrir işleminden kaçmak istenilmesi gerek Devletin maddî imkânsızlıkları bu süreci uzattı.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT), 1324/47.
DH. MKT. 1325/23.
DH. MKT. 1452/80.
DH. MKT. 1552/52.
DH. MKT. 1639/43.
DH. MKT. 1649/89.
DH. MKT. 1666/125.
DH. MKT. 1766/125.
DH. MKT. 1768/83.
DH. MKT. 1803/45.
DH. MKT. 2129/105.
DH. MKT. 516/15.
Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO). 205/21.
HR. TO. 253/22.
HR. TO. 254/8.
Maarif Nezareti Evrakı (MF. MKT). 800/60.
MF. MKT. 800/60.

Şura-yı Devlet Evrakı (Ş. D). 2277/20.
Ş. D. 2277/20.
Ş. D. 2303/36.
Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS). 305/92.
Y. A. HUS. 307/21.
Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı Bölümü (Y. MTV). 293/85.
Y. MTV. 92/9.
Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı (Y. PRK. UM). 307/3.

Bala, Mirza, "*Çerkesler*", İslâm Ansiklopedisi, Cilt 3, İstanbul 1993, s. 375-386.
İpek, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara 1999.
Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi,* Cilt VIII, Ankara 1998.
Karpat, H. Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri,* Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003.

DÖRDÜNCÜ KISIM:

GÖÇMENLERİN OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ENTEGRASYON SÜREÇLERİ VE GÜNCEL DURUM

SİVAS-UZUNYAYLA'DA AFŞAR-ÇERKES ÇATIŞMASI (1860-1870)

Ömer KARATAŞ

Bu makalede Sivas-Uzunyayla yöresine iskân edilen Çerkes göçmenleri ile Afşar aşireti arasındaki çatışma ile beraber Osmanlı Devleti'nin bu çatışmaya bakışı ve çatışmaların çözüm yolları ele alınacaktır. Bu makalenin hazırlanmasında ağırlıklı olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi kullanılmış, bunun yanında ilgili literatürden de istifade edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin İskân Politikası

İskân en geniş manasıyla bir beşerî yerleşmedir. Osmanlı Devleti kuruluş, genişleme, duraklama ve gerileme devirlerinde; siyasî, iktisadî ve içtimaî durumunun değişmesine bağlı olarak, iskân politikasında da farklı şekilde hareket etmiştir. Kuruluş ve genişleme devirlerinde fethedilen topraklara topluluklar yerleştirmek sureti ile "dışa dönük" bir iskân siyaseti izlemiştir. Duraklama ve gerileme devirlerinde ise yerlerini terk eden göçmenleri boş ve harap sahalara yerleştirmesiyle "içe dönük" bir iskân siyaseti izlemiştir. İçe dönük başlayan göç akınının özellikle 19. yüzyılda hızlanması üzerine 1860'ta Muhacirin Komisyonu kurulmuş ve devlet bu tarihten sonra iskân siyasetini daha sistemli olarak yürütmüştür.[1] Osmanlı Devleti gelen göçmenleri iskân ederken, diğer devletlerin de dikkat ettiği gibi, bazı hususlar yani iskân politikası belirlemişti. Bu iskân politikası; sınırların güvenliği, nüfusun arttırılması, etnik

---

- Ömer Karataş, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Genel Türk Tarihi ABD Doktora Öğrencisi, Danışman Yard.Doç.Dr. Abdullah Temizkan

- Ferit Develliioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1990

[1] Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877–1890),* Ankara 1994, s. 155.

dengenin sağlanması, stratejik hedefler belirlenmesi ve toprağın işlenebilir hâle getirilmesidir.

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren göç ve iskân işleri ile meşgul olduğu için bu alanda oldukça tecrübeliydi. Osmanlı Devleti kendisinin ve gelenlerin yararını gözeterek kimi nereye ve nasıl yerleştireceğini tüm ayrıntılarıyla beraber planlayarak uygulamaya sokuyordu.

Kafkas Halklarının Osmanlı Devleti'ne (Anadolu'ya) Göçü

25 Ağustos 1859 tarihi bir kahramanlık savaşının sonu, büyük bir insan dramının başlangıç tarihi olarak ele alınabilir. 1859'da Gunib'de Rus ordularına mağlup olan Şeyh Şamil'i, onu şahsen tanıyan Baryatinsky avula gelerek teslim aldı.[2] Yapacak bir şey kalmamıştı. Rusya hedeflediği ve 250.000 asker yığarak sabırla almaya çalıştığı Kafkasya'nın son direniş hareketini de bitiriyordu. Artık Rusların karşısında örgütlü bir silahlı direniş kalmamış ve Kafkasya bölgesinin toprakları, halkları Rusya'nın işgali altına girmişti. Bu yaşanan Rus zulmü neticesinde Kafkas halklarını uzun, yorucu, dramatik bir yolculuk bekliyordu: göç... Göç üç harften oluşan, az yer kaplayan bir kelime olabilir; ama göçün taşıdığı anlam ve sonuçları ele alındığında çok fazla yer kaplamaktadır. Sonuçta göç güç bir iştir.

Göçün tanımını kısaca verecek olursak göç; insan topluluklarının, bir yerden başka bir yere sürekli veya geçici olarak yaptıkları yer değiştirmelerine denir. İnsanların göç işlemini gerçekleştirmesinde çeşitli faktörler etkili olmaktadır. Bunlar itici ve çekici etkenlerdir. Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne (Anadolu'ya) doğru yapılan göçte "itici etkenler"in ön planda olduğu , "çekici etkenler"in ancak ikinci planda kaldığı söylenebilir.[3] İtici etkenlerin fitilini ateşleyen ve gerçekleşmesini sağlayan devlet Rusya'dır. Kafkas halkları çok sevdikleri, uğruna kahramanca savaştıkları Kafkasya'dan Rusların şiddet ve

---

[2] John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İşgali ve Şeyh Şamil,* Çev. Sedat Özden), İstanbul 1995, s. 449.
[3] Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876),* Ankara 1997 s. 63.

zulümlerinden dolayı mecburî-kitlesel bir göç[4] yapmak durumunda kalmışlardır. Ayrıca şunu da ilave etmek gerekir ki insanlar bir şekilde yaşadığı, alışık olduğu, anılarının merkezi olan öz vatanlarından çok kolay bir şekilde göç etmezler. Lakin Kafkas halklarının yapacak pek fazla bir şeyi de kalmamıştır.

Osmanlı Devleti'ne Kafkasya'dan Göçün Başlama Yılları ve İskân Yerleri

1850'li yılların ilk yarısında bazı Kafkasyalı ailelerin gönüllü bir şekilde Osmanlı topraklarına göç ettiklerini bir kenara bırakarak, Kafkas halkının kendi isteği dışında yaşadığı zorunlu göçün yıllarına gideceğiz. Zorunlu göç; Kırım Savaşı sırasında 1856-1857, 1860-1862, 1864-1865 yılları arasında büyük ivme kazanmış, 1862-1865 yılları arasındaki 3 yılda ise zirveye ulaşmış ve 1877-1878, 1890-1908 yılları arasında yoğunlaşarak 1920'lere kadar süregelmiştir.[5] Göçlerin inişli çıkışlı olarak devam ettiği görülmektedir. Bunun sebebi de, siyasî ve askerî hadiselerin sonuçlarının insanların kararlarında etkili olmasıydı.[6]

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rumeli ve Kafkasya'dan Anadolu'ya doğru başlayan "içe dönük" göç hareketi nedeniyle, Osmanlı Devleti gelen göçmenleri yerleştirmek amacıyla bazı iskân bölgeleri tespit etmiştir. Kafkasya'dan Anadolu'ya 1859'dan sonra gelen göçmenler, Osmanlı Devleti "iskân politikası" nedeniyle, önce Karadeniz sahillerine yakın olan Anadolu ve Rumeli sancaklarıyla Ege ve Akdeniz limanlarına, Konya ve Sivas gibi arazisi geniş bölgelere yerleştirilmişlerdir. Sivas-Uzunyayla, Adana-Çukurova, Muğla-Polatova[7] gibi yerlere Kafkasya'dan gelen halklar yerleştirilmeye başlanmıştır. Osmanlı Devleti'ne göç eden göçmenlere de 1858 Arazi Kanunnamesi'nin belirlediği amaçlar çerçevesinde, tapu

---

[4] Saydam, age, s. 63.
[5] Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya göçler*, İstanbul 1991, s. 45.
[6] Saydam, age, s. 81.
[7] Saydam, age, s. 151; Bice, age, s. 54.

karşılığında devlet tarafından yurt edinmeleri için arazi veriliyordu.

Kafkasya Göçmenlerinin İskânı İçin Ayrılan Sivas-Uzunyayla

Uzunyayla Coğrafyası

Uzunyayla, etrafı çoğu yerde dağlarla çevrili bir havza görüntüsündedir. 50 km eninde ve 50 km uzunluğa sahip bölgenin sınırları batıda ve güneyinde 700-900 metre nispi yüksekliğinde Hınzır, Kepekli, Şirvan, Göğdeli ve Tahtalı Dağları ile doğuda 300-500 metre yüksekliğinde Gürün Dağları, kuzeyde ise 200-250 metre ile Şarkışla Dağlarıdır. Böylelikle denizden 1.550-1.630 metre yüksekliğindeki Uzunyayla havzası, kendisini dört bir yandan çevreleyen 1.800-2.600 metre yüksekliğindeki dağların arasında çukur, düzlük bir alandır[8]. Uzunyayla bu özellikleri ile bir nevî Kafkasya'yı -dağlar, derin vadiler, yaylalar geniş bir arazi ve kırsal yaşam olarak- hatırlatmaktadır. Uzunyayla coğrafî özellikleri ile Kafkasya'yı andırdığı için burası daha sonraları "Küçük Kafkasya" olarak adlandırılacaktır. Çerkeslerin ve Çerkes köylerinin Uzunyayla'da fazla sayıda bulunmaları ve günümüzde dahi bu özellikleri devam ettirmeleri Uzunyayla'nın Çerkes kültürünün laboratuarı olarak adlandırılmasına sebep olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde Afşar Aşireti ve Afşar Aşireti İle Uzunyayla İlişkisi

Afşar, Oğuzların 24 boyu arasında, gerek sayıca çokluk gerek oynadığı tarihî rol bakımlarından, çok mühim bir aşirettin (il) adıdır. 16. yüzyılda Yeni-il namı altında toplanan ve vesikalarda Halep Türkmenleri diye zikrolunan Afşarlar; kışın Şam etrafına giderler, yazın da Anadolu'ya gelerek Zamantı taraflarında yaylalara çıkarlardı.[9]

---

[8] Reşat İzbırak; *Uzunyayla'da Coğrafya Araştırmaları*, Ankara 1945, s. 272.
[9] Fuad Köprülü, "Afşar", İslam Ansiklopedisi, Cilt 2, 1997, s. 28; Muharrem Bayar, "Atik Valide Sultan Evkafından Yeni İl Türkmen Aşiretine Bağlı

Osmanlı Devleti uzun süren savaşlardan dolayı toprağın işlenmemesi ve boş kalması ile gerekli olan asker ihtiyacını karşılamak için Anadolu'da yer alan ve göçebe yaşamı sürdüren aşiretlerden yararlanma yoluna gitmiştir. Aşiretleri göçebe yaşamdan yerleşik yaşama geçirmek için onlara devlet sınırlarında bazı iskân yerleri belirlemişti. Oymak ve aşiretlerin iskânı için ayrılan yerler Bursa, Sivas, Ankara, Konya, Aydın eyaletleri ve çevresi idi.[10] Bu iskâna açılan yerler dışında oymaklar ve aşiretlerin daha önce kullandıkları kışlak ve yaylak mahallerinde de iskân edilmeleri uygun görülmüştür. Buna örnek olarak Zamatı Çayı topraklarına ve Uzunyayla'ya yerleştirilen Afşar aşireti gösterilebilir.[11]

Osmanlı Devleti oymak ve aşiretleri yerleştirirken bir noktaya önemle dikkat etmiştir. Bu nokta, kalabalık aşiretlerin dağınık bir şekilde iskân edilmesiydi. Aşiretlerin ileride problem çıkarmalarını önlemek ve tekrar eski yaşantılarına dönmelerini zorlaştırmak amacıyla dağınık bir yerleştirme tercih edilmiştir. Kalabalık aşiretlerden olan Rişvan ve Afşarlar, bu düşünce ile dağınık bir şekilde iskâna tabi tutulmuşlardır.[12] Fakat iskân edilmek istenen Afşar oymakları yerlerini terk edip eski yaylak-kışlak mahallerinden olan Sivas-Uzunyayla, Tokat ve civarlarında yerlere geliyorlardı.[13] Devletin yaptığı yerleştirme çalışmalarını sekteye uğratan aşiretlerden biri olan Afşarların yerleşik hayata uyum sağlamaları için devletin daha fazla gayret göstermesi gerektiği ortadaydı. Osmanlı Devleti 19. yüzyılda Çukurova[14] bölgesine Afşarları yerleştirmeye çalışmıştır. Aşiret eskiden beri alışık olduğu göçebeliği terk etmeye yanaşmamıştı. Kışları Çukurova'da yazları ise Uzunyayla'da devletten izinsiz

---

Cemaatlerin Sivas ve Civarına İskânı", *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri,* 21-25 Mayıs 2007, Cilt 1, Ed. Şeref Poyraz, Sivas 2007, s. 29-62, s. 41-59.

[10] Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskanı*, İstanbul 1987, s. 114; Bayar, agm, s. 41-59.

[11] Orhonlu, age, s. 114.

[12] Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyâseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1988, s. 8.

[13] Orhonlu, age, s. 82, Bayar, agm, s. 41-59.

[14] Köprülü, agm, s. 37.

geçirmeye devam ediyordu. Bu durum, Uzunyayla yöresinde Devlet ile Afşar aşireti arasında çözülmesi gereken bir sorun olarak durmaktaydı.

Uzunyayla Arazisinin Hukukî Durumu

Sivas-Uzunyayla yöresinin Osmanlı Devleti'ne gelen göçmenlerin iskân edilmesi için tespit edilen yerlerden biri olduğunu daha önce belirtmiştik. Kafkas göçmenlerinin iskânı için tespit edilen Uzunyayla, iskân öncesinde Afşar aşireti tarafından devletten izinsiz olarak uzun süredir yaylak[15] olarak kullanılmaktaydı. Afşar aşireti yazları Uzunyayla'da kışları ise Çukurova'da geçirmekteydiler.

Uzunyayla arazisinin bir kısmının tımara tabi olduğu ve bu tımara tabi olan yerlere aşiretlerin yerleştirildiğini, arazinin geriye kalan kısmının ise devlete ait olduğunu, devlete ait olan bu arazinin ise iskân amacıyla Uzunyayla'ya gönderilen göçmenlere tapu karşılığında verildiğini[16] Osmanlı Devleti kayıtlarında görmekteyiz.

Uzunyayla'nın İskâna Açılma Sebepleri

Osmanlı Devleti, 1859'dan sonra gelen göçmenler için Sivas-Uzunyayla yöresini iskâna açmıştır. Bu yörenin seçilme nedeni burada geniş arazi parçalarının bulunması ve nüfus yoğunluğunun az olmasıdır.[17] Aşiretler, yöreyi yaylak olarak kullanarak buradaki ahaliye zararlar vermişlerdir. Yöre ahalisi gördüğü zararlar neticesinde buralardan ayrılmışlar ve nüfusun azalmasına sebep olmuşlardır. Bu gelişmelerden dolayı Osmanlı Devleti boş kalan Uzunyayla'da, iskân politikasının belirlenmesinde dikkat ettiği en önemli noktalardan biri olan boş arazilere göçmenlerin yerleştirilmesi maddesini devreye sokuyordu. Ayrıca Uzunyayla gerek toprağı gerekse havası

---

[15] BOA, A.MKT.UM 483/67, 5 M 1278 [13 Temmuz 1861]; A.MKT.UM 500/86, 17 RA 1278; MVL 649/96, lef 6.
[16] BOA, A.MKT.UM 500/86, 17 RA 1278; MVL. 644/2; MVL 649/96, lef 6; MVL 615/70, lef 4.
[17] Bice, age, s. 63.

bakımından müspet ve mamur bir bölge olarak tanımlanmıştır. Aşiretlerin bölgeye tasallutundan sonra ahalinin dağılması sebebiyle bu bölgeden ekonomik anlamda bir fayda sağlanamaması göçmenlerin buraya yerleştirilmelerindeki sebeplerden birini oluşturmaktadır.[18] Osmanlı Devleti Uzunyayla yöresini iskâna açtığında bu yöre ile ilgili beklentileri olduğu anlaşılmaktadır. Bu beklentileri:

1. Devlete ait olan Uzunyayla arazisini ziraata açmak,
2. Afşar aşiretinin Uzunyayla'da yaptıkları kanunsuzlukları engellemek,
3. Afşar aşiretini göçebe yaşamdan yerleşik yaşama geçirmek,
4. Yerleşik yaşama geçen Afşar aşiretinden devletin ihtiyacı olan asker ve vergileri düzenli almak,
5. Kafkasya'dan Anadolu'ya göç eden göçmenleri huzurlu ve güvenli bir şekilde Uzunyayla'ya iskân etmek,
6. Uzunyayla'ya iskân edilen Çerkes ve diğer göçmenleri mümkün olduğunca erken bir şekilde üretici durumuna geçirmek,
7. Uzunyayla'ya gelen göçmenlerin kısa sürede ahali ile uyum sorununu çözmek,
8. Uzunyayla'da iskân olunan göçmenlerin yardımıyla bölgede güvenliği sağlamak şeklindedir.[19]

Sivas-Uzunyayla yöresine Çerkes göçmenlerinin ve diğer göçmenlerin yerleştirilmesi, genel anlamda Osmanlı Devleti'nin iskân politikası doğrultusunda gerçekleşmiştir.

Afşar-Çerkes Çatışması

Osmanlı Devleti tarafından iskân bölgelerinden biri olarak belirlenen Uzunyayla'ya Kafkasya'dan yoğun olarak Kabartay,

---

[18] BOA, İ. MVL, 586/26367, lef 10.

[19] BOA, A.MKT.UM 483/67, 5 M 1278 [13 Temmuz 1861]; A.MKT.UM 500/86, 17 Ra 1278; İpek, age, s. 155; Süleyman Erkan; "XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nin Göçmenleri İskân Politikasına Yabancı Ülkelerin Müdahaleleri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt IV, Ankara 1999, s. 612.

Hatukay, Altıkesek gibi Çerkes kabileleri[20] gelmiştir. Buraya gelen göçmenlerin karşı karşıya kaldıkları bazı sorunlar olmuştur. Bu sorunları barınma sorunu, sağlık sorunu, göçmenler ile yerli halkın uyum sorunu, devlet memurlarının suiistimalleri, dil ve iletişim sorunu, hukuksal sorunlar, eğitim sorunu diye sıralamak mümkündür. Uzunyayla'da yaşanan en büyük sorun gelen göçmenler ile geldikleri yerdeki insan ve çevre faktöründen kaynaklanmıştır. Afşar aşireti ile Çerkesler arasında Uzunyayla yöresinde meydana gelen çatışmaları tek taraflı olarak ele almamak gerekir. Uzunyayla'ya gelen göçmenlerden olan Çerkesler sadece bedenleri ile değil kültürleri, yaşam biçimleri, devlet anlayışları ve göç ettikleri yerden beklentileri ile geliyorlardı. Bu beklentiler ve yaşam tarzları Uzunyayla'da eskiden beri asayişsizliğe sebep olan Afşar aşireti ile çatışma içerisine girmelerini kolaylaştıracaktır. Çatışmaların çıkmasında önemli rol oynayan Afşar aşiretidir; ama çatışmaların sebeplerinde Çerkes göçmenlerinin rolünü de yok saymamak gerekir.

Çatışma Sebepleri

Arazi Meselesi

Afşar aşireti, Çerkesler Uzunyayla'ya gelmeden önce bu yöreyi yaylak olarak kullanmaktaydı. Uzunyayla'ya Çerkeslerin devlet tarafından yerleştirilmesi Afşar aşiretinin Çerkeslere saldırmasına ve çatışmanın çıkmasına sebep olmuştur. Afşar aşireti Uzunyayla'daki Çerkesleri ve diğer Kafkas göçmenlerini bölgeden uzaklaştırmak için hem göçmenlerin kendisine hem de göçmenlerin mallarına zarar vermişlerdi.[21] Yıldırma politikası izleyen aşiretlerin en büyük derdi, daha önce yaylak olarak

---

[20] Tolga Akay, *"Kafkasya'dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskân (1859-1876)"*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılamamış Yüksek Lisans Tezi Kayseri, 2009 s. 80-82. Yaklaşık bir buçuk sene içerisinde Mayıs 1860 (1276), Aralık 1861 (1278) tarihleri arasında 2.193 hane ile 14.626 nüfus Uzunyayla'ya sevk edilmiştir.

[21] BOA, A.MKT.UM 483/67, 5 M 1278 [13 Temmuz 1861]; A.MKT.UM 500/86, 17 RA 1278; MVL 649/96, lef 6.

kullandıkları arazileri tekrar eskisi gibi kanunsuz kullanma hakkını elde edebilmekti.

Doğal Kaynakların Paylaşımında Yaşanan Sorunlar

Uzunyayla'nın batısında yer alan Pınarbaşı civarlarında Çerkes göçmenleri ve diğer Kafkas göçmenleri iskân edilmişti. Fakat bu, civarın verimli araziye sahip olması nedeniyle buraya her yıl kanunsuz ve izinsiz olarak gelen Afşar aşiretinin menfaatlerine uymuyordu. Afşar aşireti bu bölgedeki dağların ve çayırların[22] Çerkesler tarafından kullanılmasını engellemeye ve bu yerleri zapt etmeye çalışıyordu.

Afşar Aşiretinin Göçebe Yaşam Tarzı

Osmanlı Devleti'nin aşiret ve oymakları göçebe yaşamdan yerleşik yaşama geçirmek için çalışmalar yaptığı bilinmektedir. Yapılan çalışmalar pekte istenilen sonucu vermemişti. Afşar aşireti alışılageldiği yaşam tarzı olan göçebeliğe devam etmekteydi. Osmanlı Devleti hem Afşarları yerleşik yaşama geçirmek hem de Kafkasya'dan gelen göçmenleri iskân edebilmek için Afşar aşiretinin kanunsuz ve kendilerine ait olmadığı hâlde yaylak olarak kullandıkları Uzunyayla yöresine yoğun olarak Çerkesleri ve daha az olarak Kafkasya'dan gelen diğer göçmenleri yerleştirmiştir. Göçebe yaşamı isteyen ve yerleşik yaşamı kabul etmeyen, devletin kanun ve hükümlerine itaat etmeyen Afşar aşireti kendilerini yerleşik hayata zorlayan Uzunyayla göçmenlerine saldırmaya başladı.[23]

Hırsızlık Meselesi

Afşar aşireti ile Çerkes göçmenleri arasındaki tartışmaların en önemli sebeplerinden birisi de her iki kabilenin birbirlerinin hayvanlarını çalma meselesidir.[24]

---

[22] BOA, A.MK.UM 500/86, 17 Ra 1278; Saydam, age, s. 190.
[23] BOA, MV 615/70, lef 6; MVL 694/66, lef 3.
[24] BOA, MVL 661/76, lef 1-2.

Afşar Aşiretinin Uzunyayla'daki Eski Hanelerini Alma İsteği

1277 yılında Uzunyayla'da Afşar aşiretine ait olan hane ve araziler, aşiretin rızası çerçevesinde ve devlete vermeleri gereken yıllık vergiler karşılığında göçmenlere bırakılmıştır. Ancak daha sonra Afşar aşireti vermiş olduğu hane ve arazileri tekrar geri almak istemiştir.[25]

Sınırsal Yakınlık ve Hudut Anlaşmazlığı

Çerkes göçmenlerin Uzunyayla'da iskân edildikleri Mesudiye kazası ile Afşar aşiretinin iskân edildiği Saidabad kazası birbirine yakın iki yerleşim birimiydi. Bu iki kazanın yakınlığı nedeni ile hudut ve sınırların belirlenmesinde iki kabile arasında sorun çıkmaktaydı. Çerkesleri ve Afşarları bu yerlere iskân eden Hafız Paşa, Rıdvan Paşa ve Hacı Paşa sınır meselesine çok dikkat etmemiş, öncelikli iş olarak gelen Çerkes göçmenleri ile göçebe yaşamı terk ettirmek istedikleri Afşar aşiretini yerleştirmeyi görmüşlerdir. Bundan dolayı birbirlerine yakın olarak yerleştirilen bu iki kabile arasında karşılıklı olarak yaralama ve öldürme olayları yaşanmıştır.[26]

Çatışmanın Boyutu

Uzunyayla'ya iskân amacı ile gönderilen Kafkas göçmenleri geldikleri yerde Afşar aşireti saldırısına maruz kalmışlardır. Saldırıya maruz kalan Çerkes göçmenlerinin de Afşarlara aynı şekilde karşılık verdikleri görülmektedir. Afşar aşiretinin göçmenler gelmeden önce her sene Uzunyayla'ya gelip Uzunyayla civarındaki Gürün, Darende ve diğer kazaların ekili biçili tarlalarına zarar verdikleri, burada yaşayan ahalinin hayvanlarını gasp ettikleri, yolcuların mallarına el koydukları ve bazılarını öldürdükleri[27] bilinmektedir. Afşar aşireti alışık olduğu

---

[25] BOA, MVL 644/2, 17 M 1278 [15 Temmuz 1862]; MVL 639/50, lef 1, 27 Rebiullevel 1279 [22 Eylül 1862]; MVL 649/96, lef 8; A.MKT.MVL 138/66.
[26] BOA, MVL 736/77, lef 2,3,6; A.MKT.UM 560/70, lef 1, 9 Şevval 1278 [9 Nisan 1862].
[27] BOA, A.MKT.UM 483/67.

benzer hareket ve zulümlerini Çerkes göçmenlerine ve diğer Kafkas göçmenlerine de uygulamaya çalışmışlardır. Fakat Çerkeslerin yapı ve mizaçlarını göz önüne almadan yapılan bu zulümler karşılıksız kalmamıştır. Çerkesler de Afşarlara zayiat vermiş ve Afşarlar ile aralarında soğukluğun derinleşmesine sebep olmuşlardır. Böylelikle Afşar aşireti ile Çerkes göçmenleri arasında çatışma çıkmıştır. Bu çatışmalara iki taraftan da örnek vermek, çatışma boyutu hakkında daha net bilgi sahibi olmamıza yardımcı olacaktır.

Uzunyayla yöresindeki iskân işlerini yürütmek amacıyla Hafız Paşa'nın tayin edildiğini daha önce belirtmiştik. Hafız Paşa'nın yöreye gelmesine bir gün kala Afşar müdürü ile Bakaya memuru Ruhi Efendi tarafından Çerkesler ile Afşar aşireti arasında devam eden soğukluğun ortadan kaldırılması amacıyla iki tarafa birer pusula gönderilmişti. Göçmenlerden Yakup Bey ve on beş kişilik ihtiyar ve ulema ile tedbir amaçlı altmış kişilik atlı bir birlik pusulada belirtilen yere gelmişlerdir. Göçmenler atlı birliklerini görüşme yapılacak olan yere iki saat mesafede bırakmışlardır. Afşar aşireti de görüşme yerlerine gelmişlerdir; fakat göçmenlerin atlı birliklerini görüşme yerine uzak yerde bıraktıkları gibi yapmamışlar ve yüz elli kişilik atlı birlik getirmişlerdir. Görüşmeler yapıldığı esnada Afşar atlılarından biri göçmenlerden birine kötü davranışlarda bulunmuş, Çerkes göçmen de bu yapılan hareketi kendi beylerinden olan Aslan Bey'e iletmiştir. Aslan Bey'in bu harekete verdiği tepki üzerine Afşarlılar silah ile ateş ederek Aslan Bey'i öldürmüşlerdir. Bunun üzerine diğer Afşar atlı birlikleri de olaya katılarak orada bulunan göçmenlere saldırıp yedi kişiyi yaralamışlar ve üç kişiyi ise esir etmişlerdir. Göçmenlerin tedbir amaçlı görüşme yerine iki saat mesafede bıraktıkları atlı birlikler yetişesiye kadar Afşarlılar kendi çadırlarına kaçmışlardır. Afşarları takip eden göçmenler orada bulunan bir miktar hayvanları alarak kendi yerlerine geri dönmüşlerdir.[28]

[28] BOA, A.MKT.UM 479/28.

Afşar aşiretinin baskı ve saldırısına maruz kalan Çerkes göçmen kabilelerinden biri olan Altı Kesek kabilesi Afşar aşireti üzerine hücum ederek altı aylık çocukları ve kadınların da içinde olduğu birkaç kişiyi öldürmüş, dört bin keselik mal yağma etmişlerdir. Altı Kesek kabilesinin Afşarlara karşı yaptığı bu saldırının, daha önce Afşar aşiretinin Çerkes göçmenlerine yaptıklarına karşılık vermek amacıyla yapıldığı Osmanlı devlet merkezi tarafından bölgede bulunan idarecilere, Sivas ve Ankara Mutasarrıflarına ve Hafız Paşa'ya[29] iletilmiştir. İki tarafın birbirinden öç alma isteği ileriki zamanlarda daha büyük olayların çıkacağının adeta bir habercisi olmuştur. Uzunyayla'da iki taraf arasında başlayan bu soğukluk neticesinde Afşar aşiretinin Maraş'a tabi Mağara nahiyesine gitmeleri sonucu bölgede görevli olan mahallî idarecilerden Kozan Kaymakamı Ömer Bey ile Maraş tarafı Müdürü Yusuf Bey, merkezi buradaki Afşar hazırlıklarına karşı uyarmıştır. İki taraf arasında ufacık bir hadiseden dolayı birer adam öldürüldüğü ve yaralama olaylarının yaşandığı bu durumun bir an önce hâlledilmesi gerekliliği ile beraber eğer sorun çözülmez ise ileride daha büyük olayların çıkma tehlikesini[30] merkeze iletmişlerdir.

Afşar aşireti ile Çerkes göçmenleri arasında devam eden çatışmaların giderek ileri bir boyuta vardığını görmekteyiz. İki tarafın birbirlerine verdikleri zararlar artık önü alınmaz bir hâle gelmiştir. Büyüyen sorunu tamamen ortadan kaldırmak için hem Afşar aşireti hem de Çerkesler birbirlerini ortadan kaldırmak için hazırlıklar yapmaya başlamışlardır. Afşar aşireti mahsullerini ve harmanlarını terk edip Derebeli ve Güzbeli olarak adlandırılan yerlerden Maraş'a tabi Mağara tarafına göç ederek Uzunyayla'dan kaçmışlar ve mal ve eşyalarını güvenlik altına almışlardır.[31] Afşar aşireti, beş bin kadar atlı ve piyade[32] toplayarak Çerkeslere saldırı hazırlığını tamamlamaya çalışmıştır.

---

[29] BOA, A.MKT.UM. 223/64.
[30] BOA, MVL 639/47, lef 1-4, 28 Sefer 1279 [26 Ağustos1862].
[31] BOA, MVL 640/41.
[32] BOA, A.MKT.UM 479/28.

Afşar aşiretinin bu hazırlığı yaptığı sırada Çerkeslerin de benzer bir saldırı hazırlığı içinde olmaları kaçınılmazdır. Aziziye, Pınarbaşı ve Uzunyayla'da bulunan bütün göçmenler bir araya gelerek Afşar aşiretinin yaptığı zulümleri tamamen ortadan kaldırmak amacıyla Afşar aşiretine saldırıda bulunma kararı almışlardır. Bu alınan karar doğrultusunda yapmayı düşündükleri şiddetli çarpışma için piyade ve süvariler toplanmış, toplanan bu kuvvetler Pınarbaşı'nda birleştirilerek eğitilmeye başlanmıştır.[33] Başlangıçta bireysel bir şekilde başlayan ve devam eden çatışmalar, her iki kabilenin benzer sosyal yaşamından dolayı büyüyerek, kabileleri birbirlerini yok etmek üzere bir saldırı yapma eşiğine getirmiştir.

Afşar aşireti ile göçmenlerin birbirlerine yapmaya hazırlandıkları saldırı Osmanlı Devleti tarafından haber alınınca bu hazırlıkları yapan iki kabilenin saldırı düşüncesinden vazgeçmeleri için çalışmalar yapılmıştır. Bölgede görevli olan mahallî görevliler Afşar aşireti sorumlu Müdürü, göçmenlerden sorumlu Kaymakam, Sivas eyaleti sorumlusu olaya müdahale etmişlerdir. Çerkesler ve diğer göçmenler üzerine saldırı yapma hazırlığında bulunan Afşar aşiretinin bulunduğu yerlere Osmanlı Devleti görevlileri gitmişlerdir. Afşar aşireti ile görüşmeye giden Afşar Müdürü Hacı Bey, karyenin önde gelenleri ile beraber Afşarlara bir daha Uzunyayla'ya gidemeyeceklerini bildirmiştir. Afşar aşireti bu durumu kabul etmiş ve bu kabul neticesinde gelen heyete Uzunyayla'ya bir daha gitmeyeceklerine dair senet vermiştir. Fakat Afşarların daha öncede buna benzer bir senet verdikleri ve bu verdikleri senede uymadıkları kendilerine hatırlatılarak yeni verdikleri senede ne kadar güvenileceği yönündeki kaygılar kendilerine iletilmiş ve daha sonra yeniden verilen senet kabul edilmiştir. Böylelikle Afşar aşireti Çerkesler ile aralarında düzenlenecek olan barış görüşmelerini kabul etmişler ve barış istediklerini senet ile gelen heyete iletmişlerdir.[34] Bu senedi alan Aziziye Kaymakamı Emin Bey, Afşar Müdürü Hacı Bey'i Afşarların yanında bırakarak Aziziye'ye

[33] BOA, MVL 640/41.
[34] BOA, MVL 640/41.

doğru yola çıkmıştır. Şimdi ise diğer taraf olan Çerkes göçmenleri ile görüşme yapılacaktı.

Afşarların üzerine saldırı hazırlığında bulunmak için toplanan Çerkesler ile görüşmek ve Afşar aşiretinin barış görüşmesini kabul ettiğini Çerkeslere iletmek için Aziziye Kaymakamı Emin Bey Aziziye'ye gelmeden önce Afşar aşiretine saldırıya hazırlanan Çerkes birlikleri dağıtılmıştır. Çerkeslerin önde gelenleri ve uleması aracılığı ile toplanmış olan bu kızgın birliklere nasihat edilmiştir. Yapılan ikna konuşmalarında Çerkeslerin Afşar aşiretine karşı yapmayı düşündükleri saldırı düşüncesiyle ilgili;

1. Çatışmanın Osmanlı Devleti Padişahı tarafından istenmeyen bir durum olduğu,
2. Devletin göçmenler hakkındaki olumlu düşüncelerinin zarar göreceği,
3. Sivas Mutasarrıfı Zeki Paşa'nın bugünlerde Uzunyayla'ya gelmek üzere olduğu,
4. Burada ortaya çıkan Afşar ve göçmenler arasındaki sorunun Osmanlı Devleti hukukuna göre çözüleceği,

göçmenlere anlatılarak karşı cephe oluşturmamaları kendilerinden istenmiştir. Bu nasihatler ile beraber dağılan Çerkes birlikleri Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını bildirmişlerdir.[35] Bu nokta dikkat çeken bir noktadır çünkü Çerkesler yazılı hukuk kurallarına göre değil töre kurallarına göre idare olunurken, Osmanlı Devleti'nin isteklerine göre hareket etmeleri onların uyum sürecini kısa sürede atlatacakları işareti olarak ortaya çıkmaktadır.

Afşar aşireti ile Çerkeslerin birbirlerini yok etmek üzere yapmaya başladıkları hazırlıkları haber alan Osmanlı Devleti olayın daha da büyümemesi için yumuşak bir müdahalede bulunmuştur. İki tarafı da ikna ederek ortak bir noktada buluşulmasını kabul ettirmiştir.

---

[35] BOA, MVL 639/50, 27 Rebbülevvel 1279 [22 Eylül 1862]; MVL 639/54, lef 1, MVL 639/1; MVL 640/41.

Afşar Ağıtçısı

Afşar aşireti ile Çerkesler arasında yaşanan çatışma halk arasında da kendine bir yer bulmuştur. Bu yer buluş bir ağıtçı kadının söylediği dörtlükte kendini göstermektedir. İki farklı köyde yaşadığı anlatılan Çerkes beyinin ölümünden sonra bir ağıtçı Afşar kadınının söylediği ağıt yaşanılan çatışmanın boyutu hakkında bizlere bilgi vermektedir. Yaşanılan durum şöyle anlatılmaktadır:

"Yaslıpınar veya Pınarbaşı ilçesinin Akviran isimli Çerkes köyünden Kasım adlı tanınmış bir Çerkes Bey'i ölür. Çerkesler çok sevdikleri bu beyin anısını yaşatmak isterler. Avşarlar gibi ağıt söyleyemediklerinden bu konuda bir hayli şaşırırlar. Sonunda bunun çaresini bulurlar: Avşarların güzel ağıt yaktıklarını bildiklerinden, komşu Hassa köyünden Kamer Karı'ya (Kamer Alkan'a) başvururlar. Ondan beylerine ağıt yakması için ricada bulunurlar. Kamer Karı ünlü bir ağıtçıdır. İlk önce Çerkeslerin bu isteklerine karşı gönülsüz davranır, sonra da istenen ağıdı söyler. Söyler ama içinden de eski kavgalı günleri bir türlü unutamadığından, bu ağıdın son kısmını şöyle bağlar:
Nedeyim de ne söyleyim
Ölü bizim olmayınca
Teker teker tükenir mi?
Kırkı birden ölmeyince"[36]

Afşar Aşireti İle Çerkesler Arasında Yapılan Barış Görüşmesi

Sivas Mutasarrıfı Zeki Paşa bölgeye gelerek durumun kontrolünü eline almış ve iki tarafın yatışmasını sağlamıştır. Zeki Paşa iki tarafın barış görüşmelerini sağlıklı bir şekilde yapabilmeleri için Afşar aşiretinin bulunduğu yere altı saat mesafede yer alan Eğrik karyesini tespit etmiştir. Bu tespitin sebebi ise daha önce yapılan görüşmelerden Afşar aşiretinin

---

[36] İsmail Görkem, "Anadolu-Türk Ağıtlarının Mizahi Karakteri Hakkında Bir Değerlendirme", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20, 2006/1, s. 153-167, s. 154.

sabıkalı olmasından kaynaklanmaktadır. Buluşma yerine göçmenler kendi güvenlikleri için yüz kişilik başıbozuk birlik ile, Afşarlar ise Hacı Bey önderliğinde ve kabile ileri gelenlerinin yanında üç yüz dört yüz kişi ile gelmişlerdir. Yapılan barış görüşmesinde Çerkes beyleri, Afşar Müdürü ve diğer sözü geçen büyükler ile Sivas Mutasarrıfı Zeki Paşa hazır bulunmuşlardır. Zeki Paşa Uzunyayla yöresinde olayları çıkaran ve yöreye devlet tarafından iskân edilmek için gönderilen göçmenlere eziyet eden Afşar aşiretine şöyle seslenmiştir:

- Devlete asker vermezsiniz
- Devlete vergi vermezsiniz
- Devlete asker veren vergi ödeyen ahalinin mallarını yağmalayıp çalarsınız
- Osmanlı Devleti'ne sığınan göçmenleri idam edip öldürürsünüz
- Osmanlı Devleti'nin, yaptıklarınız nedeniyle sizi bir anda yok edeceğini bilmez misiniz?

Afşar aşiretine söyleyeceklerini bitirdikten sonra bu barış görüşmesi ile yapılacakları sıralamıştır. Bundan sonra yapılacaklar, Afşar aşiretinden yapılması istenenler ve uyulacak olan kurallar şöyledir:

1. Göçmenler ile komşuca ve kardeşçe geçinmeleri,
2. Göçmenlerden öldürmüş oldukları kişilerin diyetlerini vermeleri,
3. Devlete vermeleri gereken yıllık vergilerini zamanında vermeleri,
4. Göçebe hayatlarını sona erdirmeleri.

Afşar aşireti bu istekleri kabul etmiş; kendi içinde ileri gelenlerden Bekir Ağa, aşiret kaidesine göre Zeki Paşa tarafından başına şal sarılıp İbrahim Beyli cemaatine kethüda olarak atanmıştır. Bekir Ağa bundan sonraki yaşamlarında göçebeliği bırakarak çift çubuk ve ziraat işleri ile meşgul olacaklarını, diğer Afşar aşiretleri ile işbirliği yapmayacaklarını toplanan meclis önünde ilan etmiştir. Toplantıda hazır bulunan göçmenler de bu durumu olumlu bir şekilde kabul etmişlerdir. Görüşmeler

sırasında Afşar ve göçmenlerden öldürülen ve zarar görenlerin isim ve şöhretleri, gasp olunan eşya ve hayvanlar ve diğer şeyler için iki adet defter tutularak bir nüsha devlet merkezine diğer nüsha ise yapılacakları takip etmek için Sivas Mutasarrıfı Zeki Paşa'ya verilmiştir. Barış anlaşması sonucunda şu kararlar alınmıştır:

1. Göçmenlerden öldürülenlerin ailelerine verilmek üzere Afşar aşiretinden kırk kese akçe kan parası olarak alınacak.
2. Cinayetleri işleyen ve onlara yardım edenler hükümete teslim olarak Sivas eyaletinde Şeriyye mahkemelerinde yargılanacak.
3. Afşar aşireti yıllık vergilerini ve adet-i ağnam bedelini tam olarak Afşar aşiret müdürü ve kethüdaya verecek.

Afşar Aşiret Müdürü ve kethüdaları göçmenlerin ileri gelen beylerine giderek barış görüşmesinde alınan kararları iletmişlerledir. Daha sonra barış kabul edilmiş ve göçmenlerin temsilcileri de Afşar aşireti tarafına giderek barışın kolaylıkla oluşmasına katkıda bulunmuşlardır.[37] Böylelikle Osmanlı Devleti'nin göçebe yaşamdan yerleşik yaşama geçirmeye çalıştığı Afşar aşiretinin direnci kırılmış ve devletin istediği bir şekilde olay sonuçlanmıştır. Afşar aşireti zamanla buradaki Çerkes varlığını kabullenerek kendilerinin Zamantı kazası taraflarına yerleştirilmelerine[38] razı olmuşlardır. Bu yerleştirildikleri yere de Saidabad denilmiştir Tanzimat'tan sonra yaylakları olan Zamantı havalisinde yerleşmiş olan Afşar aşireti 1865'te Pınarbaşı kazasının Merkez, Sarız, Pazaröreni nahiyeleri ile Tomorza kazasına tabi Toklar nahiyesinin köylerinin nüfusunun çoğunu teşkil ediyorlardı.[39] Bu gelişmelerin tek sonucu Afşar aşiretinin yerleşik hayata geçmesi olmamıştır, bunun yanında Osmanlı Devleti'nin bir diğer kazancı da Uzunyayla yöresine gelen Çerkeslerin ve diğer Kafkas göçmenlerinin uyum süreçlerini kolay atlatmaları olmuştur. Afşar aşireti ile Çerkesler arasındaki

---

[37] BOA, MVL 640/41, lef 1.

[38] Ramazan Göktepe, "*Kırım Savaşı Sonrası Osmanlı Basınında Kafkasya ve Kırım Göçleri*", Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2007, s. 65

[39] Orhonlu, age, s. 117.

çatışmada Devlet ve Çerkeslerin işbirliği yaptıkları görülmektedir.

Sivas Mutasarrıfı Zeki Paşa'nın Afşar aşireti ile Çerkes göçmenleri arasındaki sorunların giderilmesi için yaptığı çalışmalar ve aldığı rol Osmanlı Devlet merkezi tarafından da dikkatle izlenmiş ve sorunun barış yoluna sokulmasından dolayı da memnuniyet duyulmuştur. Osmanlı Devleti bu memnuniyetini Sivas Mutasarrıfı Zeki Paşa'ya ikinci radde nişan-ı âli[40] vererek göstermiştir.

Osmanlı Devleti'nin Afşar-Çerkes Çatışması Karşısında Aldığı Tedbirler

Çerkes Göçmenleri Gelmeden Önce Uzunyayla'da Alınan Tedbirler

Osmanlı Devleti'nin iskân politikası çerçevesinde Sivas eyaleti sınırları içerisinde bulunan Uzunyayla yöresine 1860-1861 yılları arasında yoğun bir şekilde Kafkas göçmeni gönderdiğini daha önceden belirtmiştik. Uzunyayla'ya gönderilmiş olan bu göçmenlerin iskânlarının Devlet tarafından istenilen bir şekilde sağlanması, yöredeki asayişin temin edilmesi, göçmenlerin huzurunun korunması ve Uzunyayla yöresinde göçmenler gelmeden önce hem oradaki ahaliye hem de gelen göçmenlere zarar veren Afşar aşiretinin yaptıkları fenalıkların bertaraf edilmesi amacıyla bazı tedbirler alınmak istenmiştir. Alınacak tedbirlerin mahiyetleri ilgili birimlere anlatılmıştır. Osmanlı Devleti, merkezden 18 Eylül 1860 yılında gönderdiği emirnamede öncelikle yöreye yakın bulunan eyalet mutasarrıfları, il valilikleri ve kuvvet komutanlıklarına yapılacak çalışmalar ile ilgili bilgiler vermiştir. Bu bilgileri verdiği kişiler Anadolu Ordu-yu Hümayun Müşiri Abdülkerim Paşa,[41] Maraş Mutasarrıfı Hurşid Paşa,[42] Harpud Mutasarrıfı Veyis Paşa,[43]

---

[40] BOA, A.MKT.UM 250/65.
[41] BOA, A.MKT.UM 471/81, lef 1.
[42] BOA, A.MKT.UM 471/84.
[43] BOA, A.MKT.UM 477/10.

Adana Mutasarrıfı Ahmed Paşa,[44] Ankara Mutasarrıfı Rıdvan Paşa[45] ve Halep Valisi İsmet Paşa'dır.[46] Osmanlı Devleti'nin, isimlerini ve görevlerini yukarıda verdiğimiz hem askerî hem de idarî yöneticilerden Uzunyayla yöresi ile ilgili gerekli olan çalışmalardan dolayı yapmalarını istediği bazı hususlar vardır. Bunlar:

1. Uzunyayla'ya gerekecek askerî kuvvetlerin hızlı bir şekilde düzenlenmesi ve idare edilmesi
2. Yukarıda adı geçen görevlilerin kendi aralarında yöre ile ilgili yapılacak çalışmalar hakkında haberleşmeleri ve görüşmede bulunmaları
3. Aşiretlerin Uzunyayla'da yaptıkları zararlı faaliyetleri ortadan kaldırmak için bir kişinin vazifelendirilmesi
4. Afşar aşiretinin ve göçmenlerin iskânı için yöreye vazifelendirilecek olan sorumlu kişiye yardım etmeleri
5. Uzunyayla yöresi için yapılacak olan çalışmalar için Ankara, Adana, Maraş Mutasarrıfları, Halep Valisi ve Anadolu Ordu-yu Hümayun Müşiri'ne bilgiler verildiğinin Osmanlı Devleti tarafından ilgili kişilere haber verilmesi[47] şeklindedir.

Osmanlı Devleti Uzunyayla yöresinde ortaya çıkması muhtemel olan Afşar aşiretinin zararlı çalışmalarını engellemek ve Kafkasya'dan gelen göçmenleri rahat ve huzurlu bir şekilde iskân edebilmek için yöreye yakın olan idarecileri ve kuvvet komutanlıklarını da devreye sokarak, Uzunyayla'da istenilen düzeni kurmak istemiştir.

Osmanlı Devleti Afşar aşiretinin iskânı ve ıslahı ile beraber Uzunyayla yöresine gönderilen göçmenlerin iskânını sağlamak üzere buraya bir kişinin vazifelendirileceğini daha önceden, 18 Eylül 1860'ta Sivas'a yakın bulunan Mutasarrıf, Vali ve Bölge Ordu Komutanı'na bildirmişti. 28 Haziran 1861 tarihinde Uzunyayla'da yukarıda saydığımız işleri yürütmek amacıyla

---

[44] BOA, A.MKT.UM 471/89, lef 1.
[45] BOA, A.MKT.UM 471/86, lef 1.
[46] BOA, A.MKT.UM 471/82.
[47] BOA, A.MKT.UM 471/81, lef 1; A.MKT.UM 471/84; A.MKT.UM 477/10; A.MKT.UM 471/89, lef 1; A.MKT.UM 471/86, lef 1; A.MKT.UM 471/82.

Muhacirin Komisyonu Başkanı olan Hafız Paşa'nın vazifelendirildiği Ankara, Konya, Harpud[48] gibi illere Devlet merkezinden telgraf ile iletilmiştir.

Ankara Mutasarrıfı Rıdvan Paşa'ya 1861 yılında merkez tarafından gönderilen telgrafnamede Afşar aşireti iskân işleri için Hafız Paşa'nın vazifelendirildiği bilgisi verilirken bunun yanında vazifelendirilen Hafız Paşa görev yerine gidesiye kadar göçmenlerin korunması amacıyla Uzunyayla yöresine yeteri kadar güvenlik görevlisinin gönderilmesi istenmektedir.[49] Böylelikle devlet Uzunyayla yöresine ve yöreye gelen göçmenlere verdiği önemi en baştan itibaren göstermiştir.

Çerkes Göçmenlerinin Gelmesiyle Beraber Alınan Tedbirler

Askerî Tedbirler

1. Uzunyayla'da bulunan ve bu yöreye iskân edilecek olan göçmenlerin hane yapımı, Afşar aşiretinin iskân edilmesi, Afşar aşiretinin Çerkeslere ve diğer göçmenlere saldırısının engellenmesi ve diğer işler için Sivas Eyalet Meclisi'nde Uzunyayla'ya asker gönderilmesi hususunda karar alınmıştır. Bu karar gereği;

- Konya, Kayseri ve Sivas'ta bulunan süvari birlikleri,
- Harpud'dan bir bölük şeş-haneci (topçu),
- Çorum redif taburu,
- Ankara, Konya, Adana, Maraş ve Sivas eyaletlerinde devamlı olmayan bin beş yüz kişilik süvari birliği,

---

[48] BOA, A.MKT.UM 479/58, lef 1; A.MKT.UM 478/22, lef 1. Ayrıca bakınız Muhacirin Komisyonu Başkanı Hafız Paşa gelen göçmenleri yerleştirmek için Sivas'a gönderilmiştir. Önemli iskan bölgelerinden olan Sivas-Uzunyayla kesimi ile Ankara'ya sevk olunan henüz yerleşmeyen göçmenlerin sorunlarını çözmek için Hafız Paşa vazifelendirilmiştir. Bu bölgeye gönderilecek uygun kişi olmadığından ve yerleştirme işinin mahalli memurların istenilen şekilde yerine getiremeyeceği, meselenin önemini ve layıkıyla yerleştirme işini yapamayacakları için iskan işlerinde vakıf olan ve gelen göçmenleri tanımasından dolayı Hafız Paşa'nın Sivas'a tayini uygun bulunmuştur.. Saydam, age, s. 107-108.

[49] BOA, A.MKT.UM 478/22, lef 1.

- Amasya'dan redif taburunun

süratli bir şekilde toplanarak hareket etmeleri ve Uzunyayla'da yapılacak işleri görmeleri için gönderilmesi istenmiştir.[50]

2. Pınarbaşı'nda askerlerin ikamet edebilmesi için Ankara Mutasarrıfı Rıdvan Paşa tarafından askerî kışla yapılmıştır.[51]

3. İki bölük süvari asker, iki kıta süvari topu, altmış kişilik görevli asker ve elli kişilik askerî zaptiye Aziziye Kaymakamı[52] emrine verilmiştir.

4. Sivas Meclisi'nde alınan karar neticesinde Afşar aşireti ile Çerkesler arasında devam eden büyük çayır ve arazi meselesinden dolayı Kayseri'de bulunan iki bölük süvari, iki kıta dağ topu ile dört bölük piyade Uzunyayla'ya sevk edilmiştir.[53]

5. Bir yüzbaşı ile elli kişilik süvari birliği gönderilmiştir.[54]

Osmanlı Devleti, içinde bulunduğu ekonomik sorunlara karşın bölgeye gerekli olan askerî birliklerin sevkini imkânları doğrultusunda yerine getirmeye çalışmıştır. Fakat bazen de daha fazla askerî kuvvet isteyen bölgede sorumlu kişilere devletin durumu hatırlatılarak yapılacak çalışmaların ileriki zamanlara bırakılması istenmiştir. Mesela Hafız Paşa'nın bölgedeki işlerde kullanılmak amacıyla merkezden istediği askerî yardım için kendisine, devletin o anda büyük çaplı bir harekât yapacak malî duruma sahip olmadığı bildirilmiş ve mevcut şartlar ile duruma hâkim olması istenmiştir.[55]

İdarî Tedbirler

1. Mesudiye Kazasının Kuruluşu: Osmanlı Devleti 1860-1861 tarihleri arasında Uzunyayla'ya iskân amacıyla Kafkasya'dan gelen göçmenleri göndermiştir. Uzunyayla'ya gelen göçmenlerin hem devlet hem de bu yöredeki ahali ile iletişimlerini sağlamak için bu yöreye gelen göçmenlerin yerleştirildiği köy ve kasabalara

---

[50] BOA, A.MKT.UM 489/38, 27 Muharrem 1278 [4 Ağustos 1861]; MVL 646/13; A.MKT.UM 284/69, 9 C 1280, A.MKT.MHM 292/77, lef 3.
[51] BOA, MVL 642/6, lef 1.2.; MVL 649/96, lef 4.5.; MVL 615/70, lef 5.
[52] BOA, MVL 651/13, lef 5, 15 C 1279 [28 Kasım 1862].
[53] BOA, MVL 649/96, lef 6, 6 Zilhice 1279 [25 Mayıs 1863].
[54] BOA, MVL 678/69, 3 S 1281.
[55] BOA, A.MKT.UM 492/93, 12 S 1278.

kaza statüsü verilmiştir. Mesudiye kasabası olarak adlandırılan ve göçmenlerin yoğun olarak yaşadıkları bu kazaya, Çerkes Ahmet Şakir Efendi tayin edilmiştir.[56]

2. Aziziye Kazasının Kuruluşu: Uzunyayla'nın batısında yer alan Pınarbaşı'na Çerkes göçmenleri yerleştirilmeye başlanmış ve buraya Padişahın adına atfen "Aziziye" isimli bir kaza kurulması kararlaştırılmıştır.[57] Kurulacak olan Aziziye Kaymakamlığı; Sivas eyaletinden Gürün, Darende, Zamantı, Sarıoğlan kazaları ve Maraş'a tabi Mağara kazasıyla, geçide kurulmuş olan Mesudiye kazasının birleşiminden oluşacaktı. Aziziye kazasının kaymakamlığına ise Kayseri Kaymakamı Emin Bey tayin edilmiştir.[58] Aziziye 1861'de Sivas eyaletine bağlı kaza, 1862'de sancak, 1865'te tekrar kaza olmuş ve 1927'de Kayseri'ye bağlanan Aziziye 1928'de Pınarbaşı ismini almıştır.[59] Aziziye Kaymakamlığının kurulması ile Çerkeslerin ve diğer göçmenlerin Afşar aşireti ile yaşadıkları sorunlar daha sistematik bir şekilde çözülmeye çalışılmış; ayrıca Aziziye, Osmanlı Devleti'nin bölgede yapmak istediği iskân ve ıslah çalışmalarında gerekli tedbirleri alması için[60] bir üs vazifesi görmüştür.

3. İskân İşleri Sorumlusunun Tayini: Osmanlı Devleti Uzunyayla yöresine Muhacirin Komisyonu Başkanı Hafız Paşa'yı vazifelendirmiştir. Hafız Paşa, Uzunyayla'ya iskân için gönderilen Çerkes göçmenleri ve diğer Kafkas göçmenlerini huzur içinde yerleştirmesk, Afşar aşiretinin iskân ve ıslahını sağlamak ve Afşar aşiretinin göçmenlere verdiği zararları engellemek amacıyla tayin edilmiştir.[61]

4. Afşar Aşiretinin İskân Edilme Faaliyetleri: Afşar aşireti cemaatlerine ait dört yüz kadar hanenin boşlatılarak Çerkes

---

[56] BOA, A.MKT.MVL 127/97; MVL 615/70, lef 3; A.MKT.MVL 130/15; Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Ankara 2006, s. 73.
[57] BOA, MVL 615/70, lef 4-6; A.MKT: MVL 138/66, MVL 644/2.
[58] BOA, A.MKT.NZD 401/83, 20 Şaban 1278 [20 Şubat 1862]; A.MKT.MVL 138/66.
[59] Sezen, age, s. 54.
[60] BOA, MVL 661/76.
[61] BOA, A.MKT.UM 479/58, lef 1; A.MKT.UM 478/22; Göktepe, age, s. 136.

göçmenlerine bu hanelerin verilmesi ile buradaki Afşarlar Zamantı Irmağı kenarlarına gönderilmiştir.[62] Eskiden beri iskân edilmek istenen Afşar aşiretinin Zamantı kazasında yerleşik hayata geçmesi için Saidabad adıyla bir kaza devlet tarafından kurulmuştur[63]. Afşar aşireti için kurulmuş olan Saidabad kazasının başına Afşar Müdürü olarak Hacı Bey bin kuruş maaşla tayin edilmiştir.[64] Böylelikle Afşar aşiretinin büyük bir kısmı göçmenlere zarar vermelerini engellemek amacıyla iskân edilmiştir.

5. Afşar Aşiretinin Uzunyayla Dışına Çıkarılması: Osmanlı Devleti Uzunyayla'da bulunan Afşar aşiretinin diğer bir kısım ahalisini iskân edilmek üzere Harput, Diyarbakır ve Kastamonu'ya göndermiştir. Bir kısım aşiret mensubu bu iskân yerlerinden firar ederek Çukurova'ya ve göçebe yaşamlarından dolayı daha önce yaylak olarak kullandıkları Uzunyayla, Kozan ve Göksun taraflarına gitmiştir. Afşar aşiretinin bu hareketlerinden dolayı Osmanlı Devleti mahallî idarecileri uyararak aşiretin başka yerlere gitmelerini engellemelerini istemiştir. Bunun için aşiretin geçtiği yollar ve geçitlerin güvenliğinin sağlanması yolunda tedbirler alınmıştır[65]. Uzunyayla dışına gönderilen aşiret oymakları Çerkes göçmenleri ile çatışma ortamı dışında bırakılmak istenmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Afşar-Çerkes Çatışması Karşısında Tutumu

Osmanlı Devleti zor durumdaki Kafkasya göçmenlerini Anadolu'ya iskân için kabul ettiği yıllarda kendisi de belli zorluklar ile karşı karşıyaydı. Devlet, göçmenler gelmeden birkaç yıl önce Kırım Savaşı'nda hayal kırıklığına uğramış ve savaştan

---

[62] BOA, A.MKT.UM 519/14; A.MKT.MVL 138/66.
[63] BOA, A.MKT.NZD 401/83, 29 C 1278 [1 Ocak 1861]; A.MKT.MVL 138/66.
[64] BOA, A.MKT.MVL 138/66; Göktepe, age, s. 134.
[65] BOA, MVL 665/14 lef 1 28 C 1280 [10 Aralık 1863]; MVL 658/52 lef 1-3,5. 1 Teşrinevvel 1279 [13 Ekim 1863]; MKT.MHM 285/81, 19 C 1280; MVL 694/66, lef 2, 20 C 1281 [20 Kasım 1864]; MVL 694/66, lef 5, 20 Teşrin-i sani 1280 [6 Şubat 1865]; MVL 675/82, 9 M 1281; MVL 649/96, lef 8, 3 Zilhice 1279.

sonra büyük sorunlar ile uğramak zorunda kalmıştır. Devletin o dönemde muhatap olduğu sorunlar şunlardır: Eflak ve Boğdan olayları ve Romanya'nın kuruluşu, Cidde olayları ve Suriye ayaklanmaları ile Sırbistan'daki gelişmeler.[66] Osmanlı Devleti dışta yaşanan bu sorunlara ve içteki diğer sorunlara malî olarak yetememeye başlamıştır. Uzun süren savaşlar ve savaşların sonunda istenilen neticenin elde edilememesi nedeniyle Osmanlı Devleti'nin hem asker hem de paraya ihtiyacı had safhaya çıkmıştır. Dışta istediğini elde edemeyen Devlet, İmparatorluk içindeki boş ve sahipsiz topraklara hem göçebe aşiretleri hem de alınan yenilgiler sonucu ve diğer nedenler ile İmparatorluk içerisine göç eden göçmenleri iskân ederek maliyesini düzeltme yoluna gitmiştir. Osmanlı Devleti böylece boş ve harap bulunan arazilerin kullanımı ile ülke ekonomisine katkıda bulunulmasını hedefliyordu. Osmanlı Devlet'i bu hedefini 1858 yılında çıkardığı kanunnameyle de gerçekleştirmeye çalışıyordu. 1858 yılında kabul edilen "Arazi Kanunnamesi"nin amacı yüzyıllardır şu ya da bu yolla hükümet denetiminden çıkmış, devlet mülkiyetinde olan toprak üzerindeki devlet sahipliğini yeniden ortaya koymaktı. Toprak üzerindeki tüm eski vergiler kaldırılmış, yerine nerede ve kim tarafından yetiştirildiğine bakmadan tüm ürünlere yüzde on tarım vergisi konmuştur. Toprak yasasını yürütmek için de yeni bir Tapu Nizamnamesi çıkarılmış ve toprakların dağıtıldığı kişilere tapuları verilmiştir.[67] Uzunyayla yöresinin iskâna açılan yerlerden biri olduğunu daha önceden belirtmiştik. Osmanlı Devleti yaptığı planlama ile Uzunyayla'daki tımara tabi yerler haricinde kalan ve devlet arazisi olan topraklara Çerkes göçmenlerini ve diğer göçmenleri yerleştirmeye çalışmıştır. Fakat Uzunyayla yöresinde göçebe olarak yaşayan Afşar aşireti gelen göçmenlere zarar vererek devletin bölgedeki beklentileri karşısında uzun zaman set olmuştur. Osmanlı Devleti çok iyi tanıdığı Afşar aşiretini yerleşik yaşama[68] zorlama yoluna gitmeye başlamıştır.

---

[66] Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara 1999, s. 257.
[67] Stanford J Shaw / Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye,* Cilt II, İstanbul 2000, s. 150-151.
[68] BOA, MVL 665/14, lef 1, 28 C 1280 [10 Aralık 1863]; MVL 658/52, lef 1-3.5, 1 Teşrinevvel 1279 [13 Ekim 1863]; MKT.MHM 285/81, 19 C 1280, MVL

Osmanlı Devleti'nin Afşar Aşiretine Bakışı

Osmanlı Devleti'nin göçebe olarak yaşayan Afşar aşiretini yerleşik yaşama geçirmeye çalıştığı binmektedir. Aynı zamanda Osmanlı Uzunyayla'da bulunan Afşar aşiretinin Müslüman bir halk olduğu bu aşiretin pek çoğunun kurallara riayet ettiği, İslam kurallarına göre yaşadıkları; ama içlerinde cehaletlerinden dolayı edepsizlerin olduğu bilgisine de sahiptir. Afşar aşiretinin yerleşik yaşama alışması ve Devlet hukukuna uymaları[69] arzu edilen bir durumdur. Bu arzu edilen durum gerçekleştiği takdirde devletin askerî ve maddî ihtiyaçları sağlanmış olacak ve kısmen rahatlama gerçekleşecekti. Bunun için devlet gerekli çalışmaları mahallî idareciler, askerî kuvvetler ve merkezden gönderilen görevliler aracılığı ile gerçekleştirme yoluna gitmiştir. Osmanlı Devleti Uzunyayla'da yer alan Afşar aşiretini isyancı, kural tanımaz, vergi vermez, yöre ahalisinin mallarına zarar veren, ahaliye zulüm eden ve onları öldüren[70] kişiler olarak görüp; çıban,[71] eşkıya,[72] saldırgan[73] gibi sıfatlar ile tanımlamaktadır. Bundan dolayıdır ki devlet Afşar aşireti ile ilgili çalışmaları organize etmekte ve Uzunyayla yöresinde iskân ettiği Çerkes kabileleri ve diğer göçmenler ile ilgili yaşanılan çatışma ve sorunları yakından takip etmektedir. Mesela taşradan gelen bilgilendirme yazılarından birine göre, Afşar aşireti ile göçmenler arasında yaşanan sorunlarla ilgili bilgilerin Muhacirin Komisyonunda sekiz gün bekletildikten sonra gönderildiği tespit edilmiştir. Osmanlı Devleti bu gecikmeye tepki göstererek, Afşarlar ile göçmenler arasında ortaya çıkan sorunların önemli ve nazik bir konu olmasından dolayı, taşradan gelen bilgilerin geciktirilmeden merkeze gönderilmesi noktasında 3 Temmuz 1861'de Komisyonu uyarmıştır[74]. Uzunyayla gibi göçmenlerin yoğun olarak iskân edildikleri ve Afşar aşiretinin izinsiz bir

694/66, lef 2, 20 C 1281 [20 Kasım 1864]; MVL 694/66 lef 5 20 Teşrisani 1280 [6 Şubat 1865]; MVL 675/82 9 M 1281; MVL 649/96 lef 8 3 Zilhicce 1279.

[69] BOA, MVL 651/13, lef 2.

[70] BOA, MVL 640/41, lef 1.

[71] BOA, MKT.MHM 492/93, 12 S 1278.

[72] BOA, A.MKT.UM 471/89; A.MKT.UM 471/85.

[73] BOA, MKT.MHM 492/93, 12 S 1278.

[74] BOA, A.MKT.MHM 226/42, 24 Zilhicce 1277 [3Temmuz 1861].

şekilde yaylak olarak kullandığı yöre ile ilgili devletin iskân politikasına muhalif hareketler hemen öğrenilmek isteniyordu.

Osmanlı Devleti'nin Uzunyayla yöresi ile ilgili hassas olmasının en büyük sebebi Afşar aşireti mensuplarının yörede daha önce yaptıkları kanunsuz hareketlerden dolayı sabıkalarının olmasıdır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin Afşar aşireti hakkındaki düşüncelerini kanıtlar nitelikteki olaylar ard arda gelmektedir. Yaşanan olaylardan biri şöyle gelişmektedir: Osmanlı Devleti Çerkeslere Uzunyayla'da yaşayabilecekleri ve idare olacakları hane izni vermiştir ve bu hanelerin yapımı için masraflar yapmıştır, devlet bu yapılan masrafları zor tedarik ederken bir de Afşarların yaptığı zararlı çalışmaları bertaraf etmekle meşgul olmaktadır. Afşarların devletin her faaliyetine karşı isyancı bir tarz ile ortaya çıkmaları devletin bu aşiret üzerindeki çalışmalarını yoğunlaştırmasına sebep olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Çerkes Göçmenlerine Bakışı

Kafkasya'dan Anadolu'ya doğru bir göç hareketinin başladığını bilmekteyiz. Anadolu'da gelen göçmenler için iskân yerleri tespit edilmişti. Bu iskân yerlerinden biri de Sivas-Uzunyayla'ydı. Devlet Uzunyayla'ya gelen çoğunlukla Çerkes[75] göçmenlerine ve diğer göçmenlere her karyede nüfusları oranında devlete ait olan arazileri tapu ile dağıtmış ve verilen arazilerin kayıt edildiği defterler Kayseri'den de tasdik alınarak Defterhaneye gönderilmiştir.[76] Osmanlı Devleti, Uzunyayla yöresine gönderdiği Çerkeslerin kendi ülke ve dostlarından ayrılarak Anadolu'ya geldiklerini biliyor ve kendisine sığınan kabilelerin huzurlu ve güvenli bir şekilde iskân edilmeleri noktasında titizlik gösterilmesini bölgede görevli olan mahallî idarecilerden, kolluk kuvvetlerinden ve Muhacirin Komisyonu görevlisi Hafız Paşa'dan istemektedir.[77] Osmanlı Devleti'ne

[75] BOA, MVL 640/51; MVL 646/13; MVL 648/58; A.MKT.MHM 254/17; MVL 661/76; MVL 649/103; MVL 658/52; MVL 649/96; MVL 694/66.
[76] BOA, MVL 644/ 22, 17 Muharrem 1279 [15 Temmuz 1862].
[77] BOA, A.MKT.UM 471/82 2 Rebülevvel 1277 [18 Eylül 1860]; A.MKT.UM 471/84; A.MKT.UM 477/10; A.MKT.UM 471/88; A.MKT.UM 471/89;

sığınan Çerkes kabilelerinin Osmanlı Devleti'ne itaat etmesi, kurallarına uyması, hükümetin istediği hâl ve hareketlerde bulunması ve kendi içlerinde uygunsuz davranışlarda bulunanları hükümete teslim etmesinden dolayı devlet Uzunyayla'ya gelen Çerkes göçmenleri ile ilgili olumlu bir kanaate sahip olmuştur.[78] Osmanlı Devleti'nin Çerkes göçmenlerinden memnun olduğunu belirtmiştik. Ayrıca Devlet'in Çerkes kabilelerini iyi tanıdığına da şahit olmaktayız. Devlet Çerkes kavmini sert, kurallara uyması zor,[79] kabile beylerine, kabile ileri gelenlerine saygılı ve itaatkâr,[80] Afşarlar ile birbirine benzer karakterde ve dik başlı, aynı dine inanan (İslamiyet),[81] saldırgan[82] ve cesur[83] olarak tanımlamaktadır.

Uzunyayla yöresine gelen Çerkes göçmenleri ve burada bulunan Afşar aşireti arasındaki çatışmanın ilk dört-beş yılda yoğun olduğu görülmektedir. Çatışmaların bu kadar uzun sürmesi iki kabilenin benzer özellikler göstermesinden kaynaklanmaktadır. Başka bi deyişle bir nevi çivi çiviyi sökmüştür. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Afşar aşiretine karşı Çerkesler lehinde tavır takınması da Aşiretin pes ederek yerleşik hayata geçmesine sebep olmuştur. Uzun zamandır Osmanlı Devleti'nin aşiret üzeride yürüttüğü siyasetin Çerkes göçmenlerinin yardımı ile gerçekleştirildiğini görmekteyiz.

Sonuç

Osmanlı Devleti iskân politikası çerçevesinde Anadolu'da bazı yerleri iskân için ayırmıştı. Bu yerlerden biri de Sivas-Uzunyayla idi. Sivas-Uzunyayla bölgesi, göçebe Türkmen aşiretlerinden olan Afşarlar tarafından devletten izinsiz bir şekilde yaylak olarak kullanılmaktaydı. Uzunyayla eskiden beri

---

A.MKT.UM 471/86; A.MKT.UM 471/85; A.MKT.NZD 408/18; A.MKT.UM 489/38; MVL 615/70, lef 3.

[78]BOA, MVL 615/70, lef 3; MVL 651/13, lef 2.

[79] BOA, MVL 639/50.

[80] BOA, MVL 640/41, lef 1.

[81] BOA, MVL 661/76 lef 8; MVL 615/70, lef 5.

[82] BOA, MVL 640/51, lef 2.

[83] BOA, MVL 639/50.

Afşar aşireti tarafından yaylak olarak kullanılmakta ve aşiret yaylak alanına geliş gidişlerde yöre ahalisine büyük zararlar vermekteydi.

Osmanlı Devleti Uzunyayla yöresini iskâna açarak bu bölgede kol gezen Afşar aşiretinin hızlı bir şekilde yerleşik yaşama geçmesini istemekteydi. Osmanlı Devleti'nin o dönemde uğraştığı sorunlar göz önünde tutulursa askerî ve malî açıdan şiddetli bir ihtiyaç içinde olduğu görülecektir. Devlet bu ihtiyaçlarına çare bulabilmek için kendi öz kaynaklarına yönelmiştir. Bu kaynaklar devlete ait verimli fakat işlenmeyen araziler ile devlet içinde göçebe yaşam süren, vergilerini vermeyen, taşrada asayişi bozan aşiretlerdir. Osmanlı Devleti'nin ihtiyacına cevap verecek verimli arazi ve göçebe yaşamı sürdüren aşireti, yani iki kaynağı bünyesinde bulunduran yerlerden biri, bekli de en önemlisi Uzunyayla'ydı. Uzunyayla'nın bu özellikleri devlet tarafından iskâna açılmasına sebep olmuştur.

Uzunyayla yöresine iskân için Kafkasya göçmenleri -ki bunların büyük çoğunluğunu Çerkes kabileleri oluşturuyordu- gönderilmiştir. 1860-1861 tarihlerinde Çerkeslerin yöreye gelmeye başlamaları ile yörede bulunan devlete ait arazileri izinsiz kullanan Afşar aşireti ile Çerkesler karşı karşıya gelmişlerdir. Sivas-Uzunyayla bölgesinin iskâna açılması bu bölgeyi yaylak olarak kullanan Afşar aşiretinin menfaatlerine ters düştüğünden, bu durum aşiretin Çerkesler ile çatışmasına sebep olmuştur.

Afşar aşireti ile Çerkesler arasında yaşanan çatışmanın ana nedenini arazi meselesi oluştururken, çatışmaların bu ana nedenine ek olarak karşılıklı öldürme ve yaralama olaylarının yaşanması, malların yağmalanması, birbirlerinin hayvanlarını çalmaları ve Afşar aşiretinin göçebe yaşamının sona erdirilmesi isteğinden de bahsedilebilir.

Osmanlı Devleti; Afşar aşireti ile Çerkesler arasında Uzunyayla yöresinde meydana gelen çatışmayı sona erdirmek, Çerkes göçmenlerini yöreye huzurlu ve güvenli bir şekilde iskân

edebilmek ve Afşar aşiretini yerleşik yaşama geçirebilmek için idarî ve askerî tedbirler almıştır. Alınan tedbirlerin yetersiz kaldığı durumlarda Afşar aşireti ile birbirine benzer özellikler taşıyan ve devletin her zaman desteklediği Çerkesler devreye girmişlerdir. Devlet iki kabile arasında yaşanan çatışmada Çerkes kabilelerinin yanında yer almıştır; çünkü Uzunyayla yöresi için devletin yaptığı stratejik planlamaya göre Uzunyayla'ya göçmenler iskân edilecek, arazi ziraata açılacak ve Afşar aşireti bu yöreden uzaklaştırılacaktı. Çerkeslerin iskân bölgesi de burası olduğu için devlet ile ortak noktada buluşmuş oluyorlardı. Çerkeslerin devletin stratejik planlamasına uygun olarak Uzunyayla yöresinde oynamış olduğu bu önemli rol neticesinde devlet kurumları ile daha sıkı ilişkilere girmeleri ve devletle beraber ortak hareket etmeleri Çerkeslerin uyum sürecini olumlu yönde etkilemiştir.

Osmanlı Devleti'nin Uzunyayla'daki hedefleri olan Çerkes göçmenlerinin Uzunyayla'ya iskânı, Afşarların iskân edilerek yerleşik yaşama geçmeleri ve yöreden askerî ve malî kaynak beklentisinin gerçekleştiği görülmektedir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):
Sadaret, Mektubi Kalemi Umum Vilâyât:
A.MKT.UM 250/65
A.MKT.UM 284/69
A.MKT.UM 471/81
A.MKT.UM 471/82
A.MKT.UM 471/84
A.MKT.UM 471/85
A.MKT.UM 471/86
A.MKT.UM 471/88
A.MKT.UM 471/89
A.MKT.UM 471/89
A.MKT.UM 477/10
A.MKT.UM 478/22
A.MKT.UM 479/28

A.MKT.UM 479/58
A.MKT.UM 483/67
A.MKT.UM 489/38
A.MKT.UM 492/93
A.MKT.UM 500/86
A.MKT.UM 519/14
A.MKT.UM 560/70
A.MKT.UM. 223/64

Sadaret, Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı:

A.MKT.MHM 226/42
A.MKT.MHM 254/17
A.MKT.MHM 285/81
A.MKT.MHM 292/77
A.MKT.MHM 492/93

Mektubi Kalemi Meclis-i Vâlâ:

A.MKT.MVL 127/97
A.MKT.MVL 130/15
A.MKT.MVL 138/66

Sadaret, Mektubi Kalemi Nezaret ve Devâir Evrakı:

A.MKT.NZD 401/83
A.MKT.NZD 408/18

Meclis-i Vâlâ Evrakı:

MVL 615/70
MVL 639/47
MVL 639/50
MVL 639/54
MVL 640/41
MVL 640/51
MVL 642/6
MVL 644/2
MVL 644/ 22
MVL 646/13
MVL 648/58
MVL 649/103
MVL 649/96
MVL 651/13
MVL 658/52

MVL 661/76
MVL 665/14
MVL 675/82
MVL 678/69
MVL 694/66
MVL 736/77
İrade, Meclis-i Vâlâ:
İ. MVL, 586/26367
Akay, Tolga, "Kafkasya'dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskân (1859-1876)", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2009.
Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara 1999.
Baddeley, John F., *Rusların Kafkasya'yı İşgali ve Şeyh Şamil,* Çev. Sedat Özden, İstanbul 1995.
Bayar, Muharrem, "Atik Valide Sultan Evkafından Yeni İl Türkmen Aşiretine Bağlı Cemaatlerin Sivas ve Civarına İskânı", *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri* 21-25 Mayıs 2007, Cilt 1, Ed. Şeref Poyraz, Sivas 2007, s. 29-62.
Bice, Hayati, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, İstanbul 1991.
Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1990.
Göktepe, Ramazan, "Kırım Savaşı Sonrası Osmanlı Basınında Kafkasya ve Kırım Göçleri", Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2007.
Görkem, İsmail, "Anadolu-Türk Ağıtlarının Mizahi Karakteri Hakkında Bir Değerlendirme", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20, 2006/1, s. 153-167.
Halaçoğlu, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyâseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1988.
İpek, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877–1890),* Ankara 1994.
İzbırak, Reşat, *Uzunyayla'da Coğrafya Araştırmaları*, Ankara 1945.
Köprülü, M. Fuad, "Avşar", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 2, Eskişehir 1997, s. 28-38.

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskanı*, İstanbul 1987.

Erkan, Süleyman, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nin Göçmenleri İskân Politikasına Yabancı Ülkelerin Müdahaleleri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt IV, Ankara 1999, s. 612-631.

Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876),* Ankara 1997.

Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları*, Ankara 2006.

Shaw, Stanford J./Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, II. C*, İstanbul 2000.

TÜRKİYE'DEKİ KUZEY KAFKAS DİASPORA KURUMLARI VE LOBİ FAALİYETLERİ

Ergün ÖZGÜR

Giriş

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Güney Kafkasya Cumhuriyetleri bağımsızlıklarını ilan etmiş ve dünya devletleri tarafından tanınmışlardır (Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan, 1991). Diğer yandan Sovyetler Birliği'nin kuruluşunda kurucu ülke olarak yer alan ve Stalin döneminde (1931) statüsü "özerk bölge" konumuna düşürülen Abhazya[1] ile 1922'den beri Gürcistan'a bağlı "özerk bölge" olan Güney Osetya bağımsızlıklarını ilan etmiş ancak dünya devletlerince tanınmamışlardır. Peşinden savaşlar gündeme gelmiştir (Gürcistan-Güney Osetya, 1991; Gürcistan-Abhazya, 1992-1993). Bu savaşlardan uzun yıllar sonra Gürcistan'ın Güney Osetya'daki Rus Barış Gücü'ne 7 Ağustos gecesi saldırısı, ardından Güney Osetya ve Rus güçlerinin karşı saldırısı ile gündeme gelen savaştan sonra (8-12 Ağustos), 26 Ağustos 2008'de Rusya Federasyonu Abhazya ve Güney Osetya'yı tanımıştır.[2]

Günümüzde Rusya Federasyonu içerisindeki Kabardey-Balkar Cumhuriyeti hariç Adiğey ve Karaçay-Çerkes (Rusya Federasyonu içerisinde) ile Abhazya Cumhuriyeti'nde Adiğe ve Abaza (Abhaz-Abazin) nüfus sorunu yaşanmaktadır. Bunun nedeni Çarlık Rusya'sının sıcak denizlere inme politikası kapsamında gündeme gelen, yaklaşık yüz yıl süren Kafkas-Rus

---

[1] Viacheslav A. Chirikba, "Devletlerarası Hukuk Açısından Abhazya Cumhuriyeti'nin Yasal Konumu ve Statüsü, *Abhazya'nın Bağımsızlığı ve Kafkasya'nın Geleceği,* Der. Sezai Babakuş, İstanbul 2010, s. 18-26.

[2] Charlotte Hille, "Devletlerarası Hukukta Abhazya'nın Tanınması", *Abhazya'nın Bağımsızlığı ve Kafkasya'nın Geleceği,* Der. Sezai Babakuş, İstanbul 2010, s. 32-42.

Savaşları'nı (1763-1864) Kafkasya'nın otokton haklarının kaybetmesi ve bu halkların kendi topraklarından sürülmeleridir.[3] Sürgün sırasında çoğunluğu Adiğe, Abaza (Abhaz-Abazin), Ubıh (ve diğer) olan Kafkasya halkları Osmanlı topraklarına yollanırken, onların boşalttığı alanlara başka halkların -örneğin Rus, Gürcü, Ermeni, Kazak, Megrel- yerleştirilmesi teşvik edilmiştir. Bu şekilde Kafkasya'daki nüfus yapısı değiştirilmiştir. Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına gelen halklar önce Balkanlara ve Anadolu'ya yerleştirilmişlerdir. Osmanlı'nın Balkanları kaybetmesiyle birlikte Balkanlara yerleştirilen Kafkasyalı halklar oradan çıkarılarak bu kez Ortadoğu ve kısmen Anadolu'ya gönderilmişlerdir. Bugün başta Türkiye olmak üzere Suriye, Ürdün, İsrail, ABD, Kanada ve pek çok Avrupa ülkesinde Adiğe, Abaza (Abhaz-Abazin), Ubıh ve diğer Kafkasyalıların yaşamasının nedeni budur. Neredeyse tamamı Osmanlı topraklarına sürülen Ubıhların dili "Ubıhça" ise dili son bilen kişi, Tevfik Esenç'in ölümüyle (1992, Bandırma) "yok olan diller arasına" katılmıştır.[4]

Türkiye'de uzun yıllar nüfus sayımlarında etnik kimlik sorusu yer almadığı için, yaşayan "Adiğe, Abaza (Abhaz-Abazin) ve Ubıhların (çoğunluğu Adiğe ve Abaza grupları içerisinde yer almaktadır)" nüfusu konusunda elimizde net istatistikî bilgiler bulunmamaktadır. Bu nedenle tahminler üzerinden değerlendirme yapılacaktır. Daha abartılı sayılar olmakla birlikte Türkiye'deki Çerkes nüfusla ilgili tahminler "3-5 milyon" arasındadır. Diğer taraftan 2002-2003 nüfus verilerine göre Abhazya, Adiğey, Kabardey-Balkar ve Karaçay-Çerkes'te yaşayan nüfusun tamamına bakıldığında bu sayısının diaspora nüfusunun çok altında olduğu anlaşılmaktadır (toplam nüfus

---

[3] Hasan Yüksel, "Kafkas Göçmen Vakıfları", *OTAM* 5, 1994, s. 475-490.

[4] "Tevfik Esenç (1904-1992)", *Wikipedia*, 2011, Balıkesir'in Manyas ilçesi Hacıosman köyünde doğmuştur. 82 harften oluşan alfabeye sahip Ubıhça'yı konuşan son kişidir. Bugün artık yaşamayan iki Fransız dilbilimci, Prof. Georges Dumézil ve Prof. Georges Charachidze, Tevfik Esenç'le yıllarca çalışarak Ubıhça bir sözlük hazırlamışlardır. Tevfik Esenç ölmeden önce mezarının başına "Bu Tevfik Esenç'in mezarıdır, o Ubıhça'yı konuşan son kişiydi" yazılmasını istemiştir. http: //tr.wikipedia.org/wiki/Tevfik_Esen%C3%A7 [10.02.2011].

2.100.000 civarındadır).[5] Detaylı olarak Adiğe-Çerkes nüfusuna bakıldığında ise Kafkasya'daki Adiğe-Çerkes nüfusu toplamı 709.003'tür (2002 yılı). Bunun içerisinde Adiğe-Çerkes halklarının nüfus dağılımı ise, Kabardey-Balkar'daki Kabardeyler 519.958 (%52,5), Adiğey'deki Adiğeler 12.528 (%25,2), Karaçay-Çerkes'teki Çerkesler 60.517'dir (%11,2). Abhazya'daki toplam nüfus 216.000'dir (2003).[6] Sonuç olarak Abhazya'daki Abhaz ve Kafkasya'daki Adiğe nüfus toplamı bir milyon civarındadır. Bu rakam diasporadaki en düşük tahmini nüfus olan "3 milyon"un yüzde 30'u civarındadır.

Sovyetler Birliği'nin yıkılması Adiğe, Abaza (Abhaz-Abazin), Oset, Çeçen vb. diasporalara ana vatanlarını ziyaret etme şansı tanırken, bu durum onların etnik kimlikleriyle ilgili bilinçlerinin artmasına da katkıda bulunmuştur. Türkiye'deki diaspora kentleşmenin çok yoğunlaştığı 2000'li yıllara kadar kültürel özelliklerini bir ölçüde korumuştur. Çünkü Abaza (Abhaz-Abazin) kural ve kültürünü ifade eden "Apsuvara-Apsuwara" ile Adiğe (Abaza-Abhaz-Abazinler için de geçerli) kural ve kültürünü ifade eden "Xabze-Khabze" ve ana dil bir ölçüde korunmuştur. "Apsuvara, yazılmamış ancak toplumda genel kabul görmüş ahlak, etik, davranış norm ve kanunlar" olarak tanımlanmıştır.[7] Kabardeycede Xabze-Khabze, "insanların birbirlerine karşı davranış ve yaşam biçimlerini düzenleyen, eskiden beri insanlarla var olan uyulması gereken kurallar" olarak tanımlanmıştır. "Xabze" kavramı Abazalar'da da (Abhaz-Abazin) vardır ve "Akabz" olarak adlandırılır. Kısaca Xabze "toplumsal bağlar ve ilişkilerin özgün olarak korunması ya da yeniden

---

[5] "2002-2003 Nüfus verileri", Abhazya (2003 yılı: 216.000), *http://en.wikipedia.org/wiki/Abkhazia;* Adigey (2002 yılı: 447, 109), *http://en.wikipedia.org/wiki/Republic_of_Adygea,* Kabadey-Balkar (2002 yılı: 901, 494), *http: //en.wikipedia.org/wiki/Kabardino-Balkaria,* "Karaçay-Çerkes (2002 yılı: 439, 470), *http: //en.wikipedia.org/wiki/Karachay-Cherkessia,* , [20.02.2011].

[6] Sufian Zhemukhov, "Responses to the New Challenges", *PONARS Eurasia Policy Memo* 54, 2008, http://ceres.georgetown.edu/esp/ponarsmemos/page/63394.html, [01.03.2011].

[7] Juriy Anchabadze, "Ethnic Culture", *The Abkhazians - The Apsua*, Ed. George Hewitt, London 1999, s. 246.

üretilmesini gerçekleştiren toplumsal mekanizma" olarak tanımlanabilir. Xabze'nin önerdiği kurallara uyulması gereklidir".[8] Kültürün ve dilin korunmuş olması durumu köyde doğup daha sonra kente göçen, köyle ilişkilerini sürdüren ya da kentlerdeki kurumlarla bağlantıları olan 30 yaş ve üstü gruplar için geçerlidir. Kültürün ve özellikle ana dilin daha genç yaştakiler tarafından bilinmesinin çeşitli nedenleri vardır. Bu nedenlerin ilki "ana dilin" okullarda öğretilme şansının olmamasıdır. Ayrıca kentleşme oranının artması ile bireylerin geleneksel "köy" ortamından kopmaları dil ve kültür pratiklerinde azalmaya neden olmuştur. Dil bilen bireylerin kendi çocuklarına ana dillerinde konuşmamaları veya karma evlilikler nedeniyle (anne ve babanın faklı ana dilleri olması) giderek ana dili konuşma pratiğinin azalması vb. de sayılabilir. Bunlara ek olarak Türkiye'de yaşayan Adiğe-Abaza diasporasının çalışmak, eğitim vb. nedenlerle farklı ülkelere (örneğin Almanya, Hollanda vb. gibi Avrupa ülkeleri) gitmeleri ve o ülkelerde geçerli olan dili kullanıyor olmaları da dilin ve kültürel pratiklerin yeni kuşaklar tarafından öğrenilmesine engel oluşturmaktadır. Sonuç olarak diaspora üyelerinin ana dillerini öğrenme ve kendi geleneksel kültürlerini yaşayabilme olanakları giderek azalmaktadır. Diğer taraftan özellikle gençlerin kendi "etnik kimlikleri" ile ilgili bilinçlerinde artış söz konusudur. Bunun nedenleri arasında iletişim ve teknolojik gelişmeler dolayısıyla gençlerin pek çok bilgiye ulaşma olanağının artması sayılabilir. Ayrıca ulaşım olanaklarındaki gelişmeler, ana vatanı ulaşılabilir kılmıştır. Bireyler ana vatana gidemese bile internet aracılığıyla akrabalarına ve istedikleri bilgiye erişme olanaklarına sahip olmuşlardır. Türkiye'deki Avrupa Birliği uyum çalışmaları dolayısıyla demokratik ve kültürel haklardaki olumlu gelişmeler, diaspora üyeleri arasında "etnik kimlikle" ilgili bilincin artmasına katkıda bulunmaktadır.

Diğer taraftan NATO üyesi Türkiye'de yaşayan Adiğe ve Abaza (Abhaz-Abazin) diasporaları, NATO adayı olan Gürcistan'a ekonomik ve askerî yönde yardım eden Türkiye'nin Gürcitan'a

[8] Rahmi Tuna, *Adiğe Xabze - Adige Etiği ve Etiketi,* İstanbul 2009, s. 51.

yaptığı özellikle askerî yardımlardan rahatsızlık duyduklarını çeşitli zamanlarda dile getirmektedirler. Diaspora Gürcistan'a yapılan askerî yardımların olası bir savaş durumunda akrabalarına karşı kullanılacağının endişelerini taşımaktadır.

Makalede bu aşamadan son Kuzey Kafkas (Adiğe-Çerkes ve Abaza [Abhaz-Abazin]) diaspora kurumlarının yapıları anlatılacaktır. Daha sonra dernekler bazı özellikleri veya özellikle federasyonların kuruluş süreçlerindeki etkileri açısından karşılaştırılacaktır. Ayrıca Kuzey Kafkas (Adiğe-Çerkes ve Abaza [Abhaz-Abazin]) kurumlarının dünyadaki diğer kurumlarla olan bağlantıları konusunda bilgi verilecektir. Son olarak Türkiye-Rusya ve Türkiye-Gürcistan yönetimlerinin ilişkileri, Çerkes ve Abaza (Abhaz-Abazin) diaspora kurumlarının ana vatanlarındaki kriz dönemlerinde yaptıkları lobi faaliyetlerinden bir kısmı tartışılacaktır.

Kuzey Kafkas Diaspora Kurumlarının Yapıları

Bu bölümde Kuzey Kafkas (Çerkes-Adiğe ve Abaza [Abhaz-Abazin]) diaspora kurumları ve sivil inisiyatiflerinin bazı faaliyetlerinden bahsedilecektir. İki gruptaki dört kurum, 1923 Lozan Antlaşması öncesinde kurulmuş ve sonrasında kapatılmışlardır. İkinci gruptaki sekiz diaspora kurumu ise çok partili döneme geçiş (1946) sonrasında oluşturulmuştur.

İlk kurum olan "Çerkes Teavün Cemiyeti", 1908 yılında İstanbul'da açılmıştır. Kurucuları genellikle asker ve sivil aydınlardır. Askerler arasında Mareşal Merted Abdullah Paşa, Mareşal Berzeg Zeki Paşa, Gazi Muhammed Fazıl Paşa, General Pooh Nazmi, General Şhaplı Osman Paşa ve Loh Ahmet Hamdi Paşa sayılabilir. Ayrıca Ahmet Cahit Therket (ilk Adiğe gramerinin yazarı), Met Çunatuka İzzet (Kafkas Tarihi ve Kadim Kafkasya'nın yazarı), General İsmail Berkok Paşa (Tarihte Kafkasya'nın yazarı) ile Ahmet Mitat Paşa gibi yazarlar da yer almaktadır. Derneğin amacı 1909-1922 yılları arasında yayımlanan "Ğuaze" (Rehber) gazetesinin yazarı Dr. Vasfi Güsar tarafından "Kafkasya'nın bağımsızlığı" olarak açıklanmıştır.

Kafkasya'nın bağımsızlığı konusunda daha aktif çalışmak isteyen bazı Çerkes Teavün Cemiyeti üyeleri bir süre sonra "Çerkes İttihat ve Teavün Cemiyeti"ni kurmuşlardır. Bu kurumun siyasî olarak aktif birimi ise "Şimali Kafkasya" adıyla oluşturulmuştur (Kasım 1908).[9]

Dördüncü kurum olan "Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti" ise 1918 yılında İstanbul, Beşiktaş-Akaretler'de Met Çunatuko İzzet Paşa önderliğinde, Hayriye Melek Hunç (başkan), Makbule Berzek, Emine Reşit Zalique, Seza Pooh ve Faika Hanım tarafından kurulmuştur. Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti aynı anda "Çerkes Örnek Okulu"nu (Çerkes Numune Mektebi) kurmuştur. Bulunduğu döneme göre oldukça ileri bir eğitim kurumu olan okulun en belirgin iki özelliği vardır. Bunlardan ilki, o dönemde kız ve erkek çocukların aynı sınıflarda, yan yana eğitim görüyor olmasıdır. İkincisi ise bu eğitimin Latin alfabesi kullanılarak hem Çerkesçe hem de Osmanlıca verilmesidir. Derneğin kurucuları, aynı zamanda "Diyane" (annem) adı verilen bir dergi çıkarmışlardır. Tel sayı çıkan bu dergide dil, kültür vb. konulardaki yazıların yanı sıra çeşitli ilanlar da bulunmaktadır. Örneğin Çerkes terzihanesi ya da Örnek Okulu'nda verilen İngilizce dil kursu gibi.[10]

Tüm bu kurumlar 1923 yılında imzalanan Lozan Antlaşması sonrasında kapatılmıştır. Lord Curzon ve İsmet Paşa tarafından imzalanan Lozan Antlaşması'na göre sadece etnik azınlık kabul edilenlere (Ermeni, Yahudi, Rum vb.) kendi dillerinde okul açma, dernek kurma vb. haklar verilmiştir. Türkiye'de yaşayan Çerkesler Müslüman oldukları için, tüm diğer Müslüman gruplar gibi kendi dillerinde okul açma, eğitim verme, dergi çıkarma vb. hakları bulunmamaktadır. Bu tarih itibariyle tek parti

---

[9] *Kafkasya Dergisi,* 47, 1975, s. 28, aktaran: E. Zeynep Aksoy, "Çerkes Teavün Cemiyeti", Eylül 2003, http: //www.circassiancenter.com/cc-turkiye/tarih/056_cerkes_teavun_cemiyeti.htm, [10.02.2011].

[10] E. Zeynep Aksoy, agm, 2003; İzzet Aydemir, *Kafkasya Kültürel Dergi*, 48, aktaran: Necdet Hatam, "Kadınlarımız", 2006, *http://www.circassiancenter.com/cc-turkiye/yorum/nh/007_kadinlarimiz.htm* [10.03.2011]; *Diyane*, Çev. Fikri Tuna, İstanbul 2004, s. 1-6.

döneminde (1923-1946) Türkiye'de hiçbir Çerkes veya Abaza (Abhaz-Abazin) derneği açılmamıştır.

Çok partili dönemle birlikte Türkiye'de ikinci grup olarak adlandırabileceğimiz dernekler açılmaya başlamıştır. Bu bölümde çeşitli özellikleriyle diğerlerinden ayrılabilen, örneğin ilk veya zengin kütüphaneye ya da haber ajansına sahip, politik olarak farklı söylemleri olan ya da 2000'li yıllarda oluşan federasyonların kurucuları olan sekiz kurumdan bahsedilecektir.

Tek partili rejim döneminde resmî tarih yazımlarında "Çerkes" olmak "Ethem Bey" ve "hain olmak" ile özdeşleştirilmiş olduğundan olsa gerek, ilk derneğin isminde "Çerkes" veya "Kafkas" ifadelerine yer verilmemiştir. "Dosteli Yardımlaşma Cemiyeti" adıyla İstanbul'da 1946'da (Sultanahmet'te) açılan bu derneğin kurucuları genellikle Türkiye'de doğmuş Çerkes aydınlarıdır. Derneğin ismi 1952 yılında "Kafkas Kültür Derneği" (Bağlarbaşı-İstanbul) olarak değiştirilmiştir. Kurucuları arasında Hayri Domaniç, Mehmet Ketey, Muharrem Bilgiç, Şeref Terim, Şecaattin Nabuk, Dr. Vasfi Güsar, İsmail Ziya Bersis sayılabilmektedir.[11] 1950'lerde Kafkasya kökenlilerin neredeyse tamamı genel Çerkes kavramı içerisinde kabul edildiği için, derneğin üyeleri arasında Adiğe, Abaza (Abhaz ve Abazin), Çeçen, Oset gibi farklı Kafkasya kökenli gruplardan bireyler vardır. 1953 yılı itibariyle dernek kurucularından İsmail Ziya Bersis ve Şeref Terim "Kafkas Dergisi"ni çıkarmışlardır (12 sayı).[12] Dernekte dans çalışmaları, konferanslar, paneller, gençlik toplantıları gibi kültürel etkinlikler yapılmıştır. Dernek, özellikle İstanbul'a okumaya gelen öğrencilerin buluştukları, İstanbul ve civarında yaşayanlarla tanışıp kaynaştıkları, birlikte etkinlikler düzenledikleri bir mekân olma özelliğini uzun yıllar korumuştur.

---

[11] "Kafkas Kültür Derneği", 2011, *http://www.kafkaskultur.org/viewpage.php?page_id=9*, [02.02.2011].

[12] Kafpedia- Kafkas Dergisi, Kafkas Dergisi, 2011, http://www.tr.kafpedia.org/index.php?title=Kafkas_Dergisi*http://www.tr.kafpedia.org/index.php?title=Kuzey_Kafkasya_K%C3%BClt%C3%BCr_Dergisi*, [23.02.2011].

İsminde "Türk" ile birlikte "Kafkas" sözcüğünün yer aldığı ilk dernek "Kuzey Kafkasyalılar Türk Kültür ve Yardım Derneği"dir. 1951 yılında Beyoğlu-İstanbul'da kurulmuştur. Dernek binası bir süre sonra Sultanahmet, daha sonra da Fatih semtine taşınmıştır. Derneğin kurucularının çoğunluğu Kafkasya'dan gelmiştir ve orada 11 Mayıs 1918'de kurulan "Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti"nin kurucularıdır. Pşımaho Kosok[13] (11 Mayıs 1918 Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı), Wassan Giray Jabağı (Parlamento Başkanı), Aytek Namitok ve Said Şamil (İmam Şamil'in torunu, 11 Mayıs Cumhuriyeti'nin Maliye Bakanı) derneğin 17 kurucusundan dördüdür. Derneğin adı birkaç kez değişmiştir. Bunlardan ikisi "Kuzey Kafkasyalılar Kültür ve Yardımlaşma Derneği", "Kuzey Kafkasyalılar Kültür Derneği" (1970'ler) dir. 1980'deki askerî darbe döneminde, derneğin zengin kütüphanesi ve mal varlığı Şamil Vakfı'na aktarılmıştır. Son olarak 1993'te yönetime gelen genç kadro derneği Fatih'teki adresine taşımıştır. Ayrıca derneğin ismini "Birleşik Kafkasya Derneği" (1996 yılı) olarak değiştirmişlerdir. Derneğin ideali ise son isminde daha belirginleşmiştir. Bu ideal Hazar'dan Karadeniz'e kadar "Bağımsız–Birleşik Kuzey Kafkasya" idealidir. Bu ideale ulaşmak için aktivistler, Kafkasya'nın dönen nüfusla zenginleştirilmesi ve eski sosyalist değerlerden arındırılmasını savunmuşlardır. Tüm Kafkas halklarını kapsayan "Kuzey Kafkasyalı kimliği" söylemi söz konusudur. Derneğin aktivistleri "21 Mayıs Sürgünü Anma" programını "Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti"nin (1918) kuruluş günü olan 11 Mayıs'ta başlatmaktadır. 1970-1980 (61 sayı) ve 1986-1998 (62 ile 87-98 sayı) yıllarında "Kuzey Kafkasya Kültür Dergisi" ile 1994-1995 yıllarında (6 sayı) "Yedi Yıldız" dergisini çıkarmışlardır. İkinci dergi ismindeki yıldızlar "Birleşik Kafkasya'daki" birer ülkeyi temsil etmektedir. Bunlar Abhazya, Adiğey, Karaçay-Çerkes, Kabardey-Balkar, Çeçen-İnguş, Osetya ve Dağıstan'dır. Ayrıca 1960-2006 yılları arasında yayımladığı on bir kitap vardır.[14]

---

[13] Kafpedia-Kosok, "Pşımaho Kosok", 2011, *http://tr.kafpedia.org/index.php?title=P%C5%9Fimaho_Kosok* [02.02.2011].

[14] BKD, "Birleşik Kafkasya Derneği-Sultanahmet Derneği", 2011, *http://www.facebook.com/group.php?gid=5900173980#!/group.php?gid=5900173980&v=wall* [28.02.2011];

1960 darbesi sonrasında hazırlanan 1961 Anayasası'nın bir önceki anayasaya (1924) göre demokrasi ve özgürlüklerin garantisi olması, sivil toplumun gelişimine ve yeni derneklerin açılmasına olanak sağlamıştır. 1961 yılında Ankara'da "Kuzey Kafkasya Kültür Derneği" kurulmuştur. Derneğin kurucuları arasında M. Zihni Hızaloğlu, İzzet Aydemir, Hasan Dinç, İhsan Bulur, Necati İtez, Hayrettin Şen, Cemal Özpolat, Orhan Ünal ve Kaya Erdem bulunmaktadır. Dernek, kültürün yaşatılmasına yönelik çeşitli çalışmalar ile toplantılar vb. sosyal etkinliklerin yanı sıra dil kursları, konferanslar, paneller gibi etkinlikler düzenlemiştir. Ayrıca dernek kurucularından İzzet Aydemir'in çıkardığı "Kafkasya Kültürel Dergisi" 1964-1975 yılları arasında düzenli olarak yayımlanmıştır.[15] 1970'li yıllarda 12 Mart Askerî Darbesi dönemine denk düşmesi nedeniyle az sayıda çıkarılan "Kamçı" gazetesi ile 1975-1977 yıllarında Fahri Huvaj tarafından çıkarılan aylık "Yamçı" dergisi (toplam 16 sayı) yayımlanmıştır. Bu gazete ve dergilerde "göç-muhaceret", "Ana vatan", "geri dönüş" vb. kavramlar işlenmeye başlamıştır. Derneğin üyeleri "ana vatan"larıyla, oradaki "Rodina-ana vatan" dernekleri kanalıyla bağlantı kurmuşlar ve zaman zaman Kafkasya'yı ziyaret etmişlerdir.[16] "Yamçı" dergisi sahibi ve yazarı Fahri Huvaj'ın yazılarında dile getirdiği ve dernek üyelerince de benimsenen "geri dönüş" ideali, dernek çevresindeki bir grubun

---

Kafkasevi, "Türkiye Diasporası, Cumhuriyet Dönemin İlk Sivil Toplum Kuruluşu", 2011, *http: //www.kafkasevi.com/index.php/article/detail/44* [02.02.2011]; Kafpedia- KKKD, Kuzey Kafkas Kültür Dergisi, 2011, *http: //www.tr.kafpedia.org/index.php?title=Kuzey_Kafkasya_K%C3%BClt%C3%BCr_Dergisi*, [23.02.2011]. Nail Sönmez, "Dernek tarihçesi ile ilgili yazışma (Eski BKD dernek başkanına tarihçe ile ilgili sorulan sorulara e-posta ile verilen yanıt)", 2011; "Neo Dönüş", "Kuzey Kafkasya Davasının Esasları", *Yedi Yıldız Dergisi* 1, 1994, s. 3-6, 22.

[15] İzzet Aydemir ve Kafkasya Kültürel Dergisi, aktaran: Yalçın Karadaş, "Türkiye Diasporası Kafkas Aydınlarından Seçmeler", *Jineps Gazetesi,* Ekim-Kasım Sayısı, 2008, *http://www.kafkasdiasporasi.com/yazar.asp?yaziID=2334*, [01.02.2011],
Erol Taymaz, "Kuzey Kafkas Dernekleri", *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik,* Der. Stefanos Yerasimos, İstanbul 2001, s. 51-61; Erol Taymaz, "Diaspora ve Kimlik", *Nart Dergisi* 7, 1998, s. 64-65, *http://www.kafkasfederasyonu.org/nart_dergisi/sayi_7/diaspora_ve_kimlik.htm* [28.02.2011].

[16] Erol Taymaz, agm, 2001; Erol Taymaz, agm, 1998.

"dönüşçü" olarak adlandırılmasına neden olmuştur. 1970-80'lerden Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar "geri dönüş" ideali bu dernek çevresindeki bireyler, daha sonra da merkez-çevre ilişkisiyle kurulan diaspora yapılanması KAF-KUR (1991) ve KAF-DER (1993) aktivistleri tarafından benimsenmiştir. Diğer taraftan bazı Kafkas Kültür Derneği (Bağlarbaşı-İstanbul) üyeleri de "geri dönüş" idealini benimsemişlerdir. 1980'ler sonrasında Ankara merkezli dernekten İstanbul'a gelen üyeler aracılığıyla "Kafkas Kültür Derneği"nde (Bağlarbaşı, İstanbul) "dönüş" ideali yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır.[17] Derneğin farklı etnik gruplardan, örneğin Adiğe, Abaza (Abhaz-Abazin), Çeçen-İnguş veya Oset (Asetin) vb. üyeleri vardır. Bu dernek ile İstanbul'daki "Kafkas Kültür Derneği" ve "Kafkas Abhazya Kültür Derneği" 2003 yılında Ankara'da kurulan Kafkas Dernekleri Federasyonu'nun (KAF-FED) kurucu üyeleridir. İlk iki derneğin KAF-FED üyeliği devam etmektedir.

Dördüncü kurum olan "Kafkas Abhazya Kültür Derneği", 1967 yılında Kafkas Kültür Derneği'nden (Bağlarbaşı-İstanbul) ayrılan bir grup önderliğinde kurulmuştur. Kurucular arasında Sabri Ander, Nurettin Zafer, Cevdet Tok, Ergün Özhan Tapşın, Yaman Akdoğan, Savaş Akyurt ve Ruhi Yurdakul yer almaktadır.[18] Dernek 2003-2009 yılları arasında KAF-FED üyesi iken 2010 yılında yeni bir federasyon oluşumunda kurucu dernek olarak yer almış ve KAF-FED'den ayrılmıştır.[19] Derneğin Kafkas Abhazya Dayanışma Komitesi (Komite) ile ortak çalışmaları vardır.

---

[17] Yalçın Karadaş, *Çerkes Kimliği: Türkiye'nin Sorunları*, İstanbul 2009, s. 83.

[18] Abhaz Derneği "Dernek Tarihçesi", 2010, *http://www.abhazdernegi.org/content/view/1/12/*, [01.03.2011].

[19] ADF, "Abhaz Dernekleri Federasyonu ve tüzük", 2010, *http://www.abhazfederasyonu.org/*, *http://www.abhazfederasyonu.org/index.php?option=com_content&view=article&id=50&Itemid*, *http://www.abhazdernegi.org/content/view/877; http://www.abhazdernegi.org/content/view/878/*, *http://www.abhazdernegi.org/content/view/876; http://www.abhazdernegi.org/images/pdf/2010ocak-29adf-son-tuzuk.pdf* [28.12.2010].

Beşinci kurum "Kafkas-Abhazya Dayanışma Komitesi-KADK"dir (Komite). 1992 yılında Abhazya'da savaş (Ağustos 1992-Eylül 1993) devam ederken, Kafkas Abhazya Kültür Derneği'nde diasporadaki pek çok kurumun temsilcilerince seçilerek oluşturulmuştur. 1992 yılı itibariyle özellikle savaş döneminde diaspora kurumları (KAF-DER, Ankara-üye dernekler), bağımsız dernekler, vakıflar ve bireyler uzun yıllar Kafkas Abhazya Dayanışma Komitesi'ni desteklemişlerdir. Örneğin insan gücü ya da aynî ve nakdî yardımlar bakımından... Komite zamanla Abhazya taraftarı bir lobi kuruluşu olarak güç kazanmıştır. 1992 yılı itibariyle Çerkes ve Abazaların yoğun olarak yaşadığı bölgelerde (Adapazarı, Ankara, İstanbul...) diğer kurum ve gönüllülerin desteğiyle çok katılımlı kampanya ve mitingler düzenlenmiştir. 1994 yılında Abhazya Cumhurbaşkanı seçilen Vladislav Ardzınba'nın, Birleşmiş Milletler gözetiminde Türkiye'ye yaptığı ikinci ziyaretini (1999) yönlendiren kurum Komite'dir. Ayrıca 1994 tarihi itibariyle Türkiye'ye yollanan Abhazya'nın temsilcisi Vladimir Avidzba Komite ile aynı binada çalışmalarına devam etmektedir.[20] 90'lı yıllarda diaspora kurumlarının desteği ile pek çok faaliyete imza atan "Komite" zaman içerisinde, özellikle 2000'li yılların ortalarından sonra KAF-FED'in desteğini yitirmeye başlamıştır. Ancak bu süreçte Abhazya'ya uygulanan ambargo devam etmektedir. 1996 yılında Gürcistan'ın talebi ile Bağımsız Devletler Topluluğu üyeleri Abhazya'ya ambargo uygulama kararı almışlardır. Aynı yıl Türkiye, Rusya Federasyonu yönetiminin çağrısı ile Abhazya'ya ambargo uygulama kararı almıştır. Bu gerekçe ile Türkiye Cumhuriyeti yönetimi mevcut "Trabzon-Sohum" yolcu gemisi seferlerini iptal etmiştir. Rusya ambargo kararını 2008 yılına kadar bazen çok sıkı, bazen esnetilmiş (2006'dan sonra esnek) olarak sürdürmüş ve 2008'de tamamen kaldırmıştır. Türkiye ise "Trabzon-Sohum" yolcu gemisi seferlerini henüz başlatmamıştır.

---

[20] Burcu Gültekin Punsmann / Argun Başkan / Kemal Tarba, *Abkhazia for the Integration of the Black Sea* [Karadeniz'in Bütünleşmesi Kapsamında Abhazya], 8, 2009, s. 5-19, *http: //www.tepav.org.tr/en/haberler/s/1182* [05.02.2011]; KADK, "Kafkas Abhazya Dayanışma Komitesi", 2011, *www. abhazya.org* [01.03.2011].

Komite'nin diaspora tarafından seçilmişlik ve dolayısıyla temsil yetkisini yitirdiği, Abhazya konusunda aktif çalışmadığı vb. nedenlerle 2008 yılında yeni bir sivil oluşum gündeme gelmiştir. Oluşumun adı "Abhazya'nın Dostları"dır. Abaza (Abhaz-Abazin) ve Çerkes diasporasından 1.000 kişi oluşumun bildirisini imzalamıştır. Bildiride, "Abhazya'nın bağımsızlığı ve uluslararası camiada tanınması konusunda diplomatik girişimleri desteklemek; Abhazya'nın ekonomik, demokratik, sosyal ve kültürel gelişimine katkıda bulunmak; Diaspora ile Abhazya arasındaki ilişkileri geliştirmek ve nüfus göçünü desteklemek vb." ifadeler yer almaktadır. Abhazya'nın Dostları 2008 yılında, Abhazya Rusya tarafından tanınmadan önce ve tanındıktan sonra çeşitli toplantı ve etkinlikler düzenlemiştir. Örneğin tanınma sonrasında İstanbul ve Ankara'da kutlama programları yapılmıştır. Bunlardan ilki araç konvoyuyla kentin sokaklarında bağımsızlık turu atılmasıdır. Bir diğeri Abhazya'ya yönelik "seyahat ambargosu"nun kaldırılması için imza kampanyasının başlatılmasıdır.[21] Bir diğeri ise Mayıs 2009'da, "Abhazya, ABD, Gürcistan, Hollanda, Rusya ve Türkiye'den" 27 akademik ve sivil toplum çalışanının katıldığı uluslararası bir konferans düzenlenmesidir. Konferansta sunulan makaleler, 2010 yılında Türkçe ve İngilizce kitap olarak "Abhazya'nın Bağımsızlığı ve Kafkasya'nın Geleceği" ismiyle basılmıştır.[22]

Yedinci kurum "Kafkas Vakfı"dır. Özellikle Kafkasya'daki kriz ve savaş dönemlerinde aktif olarak çalışan bir vakıftır. "Ajans Kafkas" olarak adlandırılan ve Kafkasya'yla ilgili haberlerin Türkçe, İngilizce, Arapça ve Rusça yayınlandığı haber ajansına sahiptir. Vakfın yayımladığı "Bülten" ve Kafkasya ile ilgili hazırlanmış raporların yanı sıra, zengin bir kütüphanesi vardır.

---

[21] Abhazya'nın Dostları, "Abhazya'ya Seyahat Ambargosu Kaldırılsın!", 2008, *http: //www.abhazyanindostlari.org/transportation.html*; *http: //www.circassianworld.com/News/Sign.Campaign.html*, *http://www.abhazyanindostlari.org/ContentDetail.aspx?id=d008afd7-47ad-43c1-a03f-4853e5e63f76*, "Deklarasyon", *http://www.abhazyanindostlari.org/Declaration.aspx* [10.01.2011].

[22] AD-Kitap, *Abhazya'nın Bağımsızlığı ve Kafkasya'nın Geleceği*, Der. Sezai Babakuş, İstanbul 2010; *Independence of Abkhazya and Prospect for the Caucasus*, Ed. John Colarusso, İstanbul 2010.

21 Mayıs Programı ile ilgili olarak toplantı, konferans vb. çalışmaları da bulunmaktadır.[23]

Bu bölümde anlatılacak son kurum 1978'de kurulan "Şamil Vakfı"dır. Vakıf Adiğe (Çerkes), Abaza (Abhaz, Abazin) üyelerin yanı sıra Karaçay, Balkar ve Dağıstanlı üyelere de sahiptir. Vakfın Kafkasya ve Kafkasyalılar ile ilgili oldukça zengin bir kütüphanesi bulunmaktadır. 80'li yıllarda Birleşik Kafkasya Derneği'nin Kütüphanesi de vakfın kütüphanesine aktarılmıştır. Vakıf yönetimi Kafkasya ile ilgili çeşitli kitaplar da bastırmıştır. [24]

Bunların dışında yaklaşık yüz civarında dernek, vakıf, sivil inisiyatif, platform vb. bulunmaktadır. Ancak hepsini bu makaleye sığdırmak mümkün olmadığı için, bu bölümden sonra üst kurumlar (şemsiye) olarak adlandırabileceğimiz federasyonlar ile bazı kurumların isimlerinden bahsedilecektir.

Türkiye'de politik ortamın çok faal olduğu 1970'li yılları, 1971 ve 1980'de iki askerî darbe izlemiştir. Özellikle 1980 darbesi sivil toplum ve dernekler için ciddi bir tehdit oluşturmuştur. Darbe sonrasında pek çok derneğin faaliyetleri durmuş veya dernekler kapatılmıştır. 80'li yılların ortalarına doğru ülkede sivil yönetime geçilmesi ve demokratik ortamın iyileşmesiyle birlikte, kurumlar yeniden çalışmaya başlamışlardır. Sovyetler Birliği'nin dağılması, globalleşen dünya, teknoloji, haberleşme ve ulaşımdaki gelişmeler sayesinde diaspora için Kafkasya "Kaf Dağı"nın ardındaki uzak "ana vatan" olmaktan çıkarak, kolaylıkla ulaşılabilir olmuştur. Bu dönemde ve sonrasında bazı diaspora üyeleri Rusya Federasyonu içerisindeki Adiğey, Karaçay-Çerkes ve Kabardey-Balkar Cumhuriyetleri ile Abhazya'ya dönüp oraya yerleşmişlerdir.

---

[23] KafkasVakfı, "Kafkas Vakfı", 2011, *kafkas.org.tr* [20.02.2011].

[24] Şamil Vakfı, "Şamil Vakfı", 2011, http://www.kadikoyweb.com/indeks/Kurum+ve+Kurulu%FElar/Vak%FDflar.htm, [03.03.2011].

Diğer taraftan Avrupa Birliği uyum sürecinde ve özellikle 1999 Helsinki Zirvesi sonrasında Türkiye'nin demokratikleşme çalışmaları hız kazanmıştır. Bu kapsamda ele alınan ve Medeni Kanun'da (4721) yapılan değişiklik, dernekler kanununu da etkilemiştir. Bu aşamadan sonra dernekler, federasyonlar kurarak bir araya gelmeye başlamışlardır.[25] Ayrıca bu değişklik sayesinde Türkiye'deki derneklerin, yabancı ülkelerdeki ve Kafkasya'daki oluşumlarla bağlantı kurmaları kolaylaşmıştır.

Federasyonlar (Şemsiye Örgütler) ve Diğer Kurumlar

Bu bölümde önce federasyonlar ve bazı kurumlardan bahsedilecek, daha sonra ikinci grup dernekler olarak adlandırdığımız derneklerin bir kısmının ortak ve farklı özellikleri ile federasyonların kurulmasındaki rolleri tartışılacaktır.

Kafkas Dernekleri Federasyonu (KAF-FED), Ankara

Kafkas Dernekleri Federasyonu'nun çekirdek kurumu olan Kaf-Kur, 1990'lı yıllarda Ankara'da başlayıp KAF-DER'e dönüşen ve merkez çevre ilişkileri ile yürüyen kuruluştur. KAF-DER Nisan 1993'te 21 dernek ile kurulmuş, daha sonra üye dernek sayısı 35'e yükselmiştir. 2003 yılında federasyon kurma kanunen kolaylaştığı için, merkez-çevre ilişkileri ile yürütülen KAF-DER üye dernekleri kapatılarak her bir üye derneğin yeni bir dernek olarak oluşturulması desteklenmiştir. 2003 yılında, bu yeni oluşan dernekler ve federasyona katılmak isteyen diğer dernekler (toplam 50 tane) Kafkas Dernekleri Federasyonu'nu (KAF-FED) oluşturmuşlardır. KAF-FED'in üye dernek sayısı 2011 yılında 60'a ulaşmıştır.[26] KAF-FED, Türkiye'de üye dernek sayısı açısından en geniş ağa sahip üst kurumdur. Ana vatana dönüş, çifte vatandaşlık, dilin diasporada öğretilmesi vb. çalışmaların yanı sıra dil kursları, konferanslar düzenlemektedir. Ayrıca 1997

---

[25] KDMOC, "Kafkas Derneklerinin Merkezi Örgütlenme Çalışmaları", 2011, *http://www.kafkasfederasyonu.org/v1/index.php?goster=organizasyon&id=8* [16.02.2011].

[26] Muhittin Ünal, "Federasyonlaşma Süreci", 2011, *http://www.kafkasfederasyonu.org/v1/index.php?goster=organizasyon&id=20*, [20.02.2011].

yılından beri "Nart" dergisini çıkarmaktadır. 2000'li yıllar itibariyle yaz dönemlerinde Kafkasya'ya yönelik kültür turları düzenlenmesi, öğrenci gruplarının kısa süreli dil eğitimi ve uzun süreli üniversite eğitimi için Adiğey ve Kabardey-Balkar'a yollanması vb. gibi çalışmaları vardır. Her yıl Büyük Çerkes Sürgünü'nün anılması dolayısıyla yapılan "21 Mayıs 1864'ün yıl dönümünde", kapsamlı etkinlikleri söz konusudur.[27]

Daha önce derneklerde ve büyük kentlerde yapılan "21 Mayıs Sürgünü Anma" etkinlikleri 90'lı yılların başlarında Karadeniz kıyısında da yapılmaya başlanmıştır. Çerkeslerin Osmanlı topraklarına sürüldükleri dönemde, Karadeniz kıyısına çıktıkları ilk yerlerden birisi olarak kabul edilen Kefken'deki etkinlikler, önce Kafkas Kültür Derneği (Bağlarbaşı-İstanbul), "Gençlik Komisyonu" üyeleri tarafından başlatılmıştır. Daha sonra pek çok dernek bu organizasyonlarda yer almaya başlamıştır. Kefken'de yapılan anma programı son yıllarda KAF-FED üyesi Kafkas Kültür Derneği ve İzmit koordinasyonunda bölgedeki derneklerce yürütülmektedir. 21 Mayıs etkinlikleri KAF-FED'e üye olan veya olmayan pek çok dernek, vakıf, platform, forum ve sivil inisiyatif temsilcilerinin katılımıyla gerçekleşmektedir. İstanbul'da Üsküdar sahilinde "sürgünü anma"ya yönelik ilk etkinlik ise 2002 yılında "Demokratik Çerkes Platformu"nca başlatılmıştır.[28] Son yıllarda bu etkinlik, Kafkas Kültür Derneği (Bağlarbaşı, İstanbul) koordinasyonunda ve Beşiktaş sahilinde yapılmaya devam etmektedir.

KAF-FED üniversitelerde Adiğe ve Abhaz dillerinde programlar açılması için YÖK ve üniversiteler nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Bu kapsamda 19 Mayıs Üniversitesi ve Kayseri Erciyes Üniversitesi'nin lisans düzeyinde bölüm açacağı, Boğaziçi Üniversitesi'nde de yüksek lisans programı

---

[27] KAF-FED, "Kafkas Dernekleri Federasyonu", 2011, *http://kafkasfederasyonu.org/kaffed/index.htm, http://kafkasfederasyonu.org/dernekler/index.htm* [10.02.2011].

[28] DÇP, "Demokratik Çerkes Platformu", 2011, *http://www.demokratikcerkesplatformu.org/ana/surgun.htm* [02.03.2011].

açılabileceği duyuruları yapılmıştır.[29] Bunun yanı sıra Adiğece ve Abazaca'nın (Abhazca) Halk Eğitim Merkezleri'nde öğretilmesi için program oluşturulmuş ve içerikler hazırlanmıştır.[30]

KAF-FED, merkezi Kabardey-Balkar Cumhuriyeti'nin başkenti olan Dünya Çerkes Birliği'nin üyesidir.[31]

Daha önce KAF-DER bünyesinde yürütülen kitap basım ve arşiv oluşturma işlemleri ise 2000 yılı itibariyle yeni kurulan "Kafkas Araştırma ve Kültür Vakfı"na devredilmiştir. Kurum; Kafkasya, Çerkesler, Abazalar vb. ile ilgili pek çok kitabın yayımlanmasını sağlamaya devam etmektedir.[32]

Bileşik Kafkas Dernekleri Federasyonu (BİRKAFFED), Ankara

2004 yılında Ankara'da kurulan Birleşik Kafkas Dernekleri Federasyonu'nun 12 üyesi vardır. Üye dernekler arasında Adiğe, Çeçen, Karaçay ve Balkar dernekleri de vardır. Federasyon'un Karadeniz'den Hazar'a kadar "Bağımsız-Birleşik Kuzey Kafkasya" ideali söz konusudur. Federasyon ve üye dernekleri, 11 Mayıs 1918'de Kafkasya'da kurulan Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin kuruluş tarihini dikkate alarak, genellikle "21 Mayıs Sürgünü Anma"ya yönelik anma programını 10 günlük süreye yayarak 11

---

[29] KAF-FED-Üniversite, "Boğaziçi Üniversitesi Adiğe ve Abaza dillerinde dil bilim uzmanları yetiştirecek", 2011, *http://kafkasfederasyonu.org/haber/federasyon/2010/061110_bogazici.htm,* "KAFFED YÖK Başkanı Yusuf Ziya Özcan ile görüştü, 02.03.2010", *http://kafkasfederasyonu.org/haber/federasyon/2010/020310_kaffed2.htm*, [02.03.2011].

[30] KAF-FED- Müfredat, "M.E.B.'na verilen Anadil müfredat programı ile ilgili açıklama", 2011, *http://kafkasfederasyonu.org/haber/federasyon/2011/260111_anadil2.htm* [20.02.2011].

[31] DÇB, "Dünya Çerkes Birliği- Istanbul'da yapılan DÇB 7. Toplantı Notları, E. Özgür, 2006", 2010, *http: //kafkasfederasyonu.org/dcb/tuzuk.htm*; *http://www.kafkasfederasyonu.org/v1/index.php?goster=* organizasyon&id=10; *http://www.kafkasfederasyonu.org/dcb/kurulus_sureci.htm* [25.10.2010].

[32] KAF-DAV, "Kafkas Araştırma ve Kültür Vakfı", 2010, *http://www.kafdav.org.tr/site/*, index.php?option=com_content&task= category& sectionid=7&id=205&Itemid=332 [20.02.2011].

Mayıs tarihinde başlatmaktadırlar. Bu sürede Kafkas kültürüne yönelik sergi, panel veya konferanslar yapılmaktadır. Federasyon yönetimi, kuruluş tarihinden beri "Birleşik Kafkasya" adlı bir dergi çıkarmaktadır. Kafkasya'ya yönelik lobicilik faaliyeti yapmak, Kafkas halkları arasında barışın tesisine katkıda bulunmak vb. amaçları vardır.[33]

Abhaz Dernekleri Federasyonu (ADF), İstanbul

Abhaz Dernekleri'nin ayrı bir federasyon oluşturmasına yönelik çalışmalar 2008 yılında başlamış ve Abhazya ile Güney Osetya'nın Rusya tarafından tanınmasıyla hız kazanmıştır (26 Ağustos 2008). Kafkas Abhazya Kültür Derneği'nin 2009'daki genel kurulunda ilk kez yeni bir federasyon kurma konusu gündeme gelmiştir. Dernek 2003 yılından beri KAF-FED'in kurucu üyesidir ve yönetimde bir oy ile temsil edilmektedir. 2009 yılında Abhazlar'ın KAF-FED'de yeterince temsil edilmediği vb. gerekçeler belirtilerek yeni bir federasyon kurulması çalışmaları başlamıştır. Kafkas Abhazya Dayanışma Komitesi yönetimi, bu yeni oluşumu desteklemiş ve Komite'nin bazı üyeleri yeni kurulan Federasyon'un yönetiminde yer almıştır.

Diğer taraftan Abhaz derneklerinin yeni bir federasyon kurma girişimleri, bazı diaspora üyeleri arasında Abaza-Adiğe ayrışmasının yanında Abazalar arasında da (Apsuva ve Aşuva, Aşkaruva) ayrışmaya neden olacağı gerekçesiyle rahatsızlık yaratmıştır. Bu kapsamda, Kafkas Abhazya Kültür Derneği'nin ve Kafkas Abhazya Dayanışma Komitesi'nin eski başkanı ile bir şair dernek üyeliğinden istifa etmiştir. Ayrıca Kafkas Abhazya Kültür Derneği'nin 103 üyesi (toplam üye sayısını yüzde 20'si) dernek yönetimine yazı yollayarak çalışmaların camiada bölünmeye neden olacağını söylemiş ve bölünmenin durdurulması çağrısı yapmışlardır. Bunun dışında Adiğe ve Abazaların yoğun olarak yaşadığı Adapazarı, Düzce, Hendek gibi

---

[33] BIRKAFFED, "Kuruluş Deklarasyonu", "Üye Dernekler", "Birleşik Kafkas Dernekleri Federasyonu", 2011, *http: //birkaffed.org.tr/?page_id=347, http://birkaffed.org.tr/?page_id=28* [01.03.2011]. Not: Aynı isme sahip olsa da Birleşik Kafkas Derneği, İstanbul BİRKAFFED'in üyesi değildir.

yerleşim bölgelerinde ayrışmanın durdurulmasına yönelik toplantılar yapılmıştır. Ancak tüm bu çalışmalar sonuç vermemiş, beş dernek bir araya gelerek Abhaz Dernekleri Federasyonu'nu kurmuştur. Federasyon'un ilk genel kurulu Haziran 2010'da yapılmıştır.[34]

Bu üç federasyon dışında pek çok dernek, vakıf, sivil inisiyatif, platform vardır. Bazıları şunlardır:

- Dostluk Kulüpleri (İstanbul, Ankara, Kayseri)
- KAFİAD-Kafkas İşadamları Derneği
- Kafkas Çeçen Dayanışma Komitesi (Çeçenyada'ki ilk savaş döneminde oluşturulmuştur)
- Kafkas Osetya Dayanışma ve İnsani Yardım Komitesi (Güney Osetya'daki savaş sırasında, Ağustos 2008'de oluşturulmuştur)
- Demokratik Çerkes Platformu (2003)
- DİÇEG-Demokrasi için Çerkes Girişimi (http://www.cerkesgirisimi.org/wp/, Aralık 2009)
- Kafkasya Forumu (www.kafkasyaforumu.org, 2003)
- Kafkasevi (http://www.kafkasevi.com, 2007)

Bazı internet grupları ise;

- Circassianacademia (akademik internet grubu, 2003)
- Circassian World (http://www.circassianworld.com, 2005'ten beri haber, makale ve araştırma yayınlayan web sitesi)
- Abkhaz World (http://abkhazworld.com/about-site.html, 2005'ten beri haber, makale ve araştırma yayınlayan web sitesi)
- Circassian Canada (http://www.circassiancanada.com, 2003)
- Cherkessia.net (http://www.cherkessia.net, 2010)
- Kafkasdiasporasi.com (http://www.kafkasdiasporasi.com)

[34] ADF, agm, [28.12.2010]; Dilekçe, "Kafkas Abhazya Kültür Derneğine yazılan ve 103 dernek üyesinde imzalanan dilekçe", 2009; A.C. ve Z. S., "İstifa Mektupları- 30 Aralık 2009 (Kafkas Abhazya Kültür Derneği başkanına yollanıp, üyelere kopyası yollanmıştır)", 2009.

İkinci Gruptaki Bazı Dernekler, Farklılık-Benzerlikler ve Federasyonlardaki Rolleri

Türkiye'nin politik olarak aktif olduğu yıllarda, 1960'ların ortasından 80'lere kadar, bu kurumlar içerisinde iki farklı *politik ve ideolojik söylem*, "sağ" ve "sol" çevresinde yoğunlaşma söz konusudur. Kafkas Kültür Derneği (Bağlarbaşı-İstanbul) ve Ankara'daki Kuzey Kafkas Kültür Derneği'nin üyelerinin bir kısmı sol politik söylem içerisindeyken, Birleşik Kafkasya Derneği sağ ve anti-komünist söylemi temsil etmektedir.[35] Daha sonra kurulan Şamil Vakfı ve Kafkas Vakfı için de ikinci söylem geçerli olabilmektedir.

İkinci nokta *Kafkasya'ya dönüşle* ilgilidir. İstanbul'daki Kafkas Kültür Derneği ve Ankara'daki Kuzey Kafkas Kültür Derneği "ana vatana dönüşü" mevcut koşullar altında savunurken, Birleşik Kafkasya Derneği diğer grubun savunduğu "dönüş" kavramı yerine kendi önerdiği "neo dönüş" (yeni dönüş) fikrini savunmaktadır. "Yeni dönüş"ün "Özgür, Bağımsız, Birleşik Kafkasya" idealine, yani farklı coğrafyalara ayrılmış Kafkasya'nın birleştirilmesi ve geri dönenlerle dönüştürülmesine hizmet etmesi gerekmektedir.[36]

Üçüncü farklılık bu derneklerde *temsil edilen* veya edilmek istenen etnik gruplar açısındandır. Kafkas Kültür Derneği (Bağlarbaşı-İstanbul) ve Ankara'daki Kuzey Kafkas Kültür Derneği'nin kuruluştaki üyeleri arasında pek çok etnik grubun temsilcileri vardır (Adiğe, Abaza, Oset, Çeçen, İnguş vb.). Bu iki derneğin 2003'te üye olduğu Kafkas Dernekleri Federasyonu'nun temsil ettiği etnik grubun adı "Çerkes" olarak ifade edilmektedir. Bu terimle ifade edilen Adiğe, Abaza (Abhaz-Abazin), Ubıh ve diğer Kafkas etnik gruplarıdır.[37] Ayrıca KAF-FED üyesi derneklerden hiç birisi Çeçen, İnguş veya Oset Derneği değildir.

---

[35] Kafkasevi, agm, 2011.
[36] Nail Sönmez, agm, 2011.
[37] OAT, "KAF-FED Ortak Akıl Platformu, Ortak Akıl Toplantısı Katılım, Gündem ve Sonuç Bildirgesi-1", 2010, *http://www.kafkasfederasyonu.org/haber/federasyon/2010/171210_OAT.htm* [28.12.2010].

Çoğunun isminde Kafkas ibaresi olmakla birlikte Adiğe veya Abaza (Abhaz-Abazin) dernekleridir.[38] Bu iki etnik grup içerisinde asimile olan Ubıhların ise ayrı bir derneği yoktur. Diğer taraftan Birleşik Kafkasya Konseyi öncülüğünde kurulan Birleşik Kafkas Dernekleri Federasyonu (BİRKAFFED-Ankara) ise Adiğe, Abaza, Çeçen, Dağıstan ve Karaçay derneklerinden oluşan bir federasyondur.

Son bir farklılık olarak "ana vatan/ata vatan" kavramlarını ele almak mümkündür. Kafkas Kültür Derneği (Bağlarbaşı-İstanbul); Kuzey Kafkasya Kültür Derneği, Ankara ve KAF-FED, Ankara Kafkasya için "ana vatan" kavramını kullanırken; Birleşik Kafkas Dernekleri Federasyonu kuruluş bildirisinde "ata vatan" kavramını vurgulamaktadır.[39] Kısaca yorumlamak gerekirse "ana vatan" kavramını kullananların Kafkasya'yı hâlâ kendi vatanları olarak gördükleri ve "hemen dönüş" fikrini savundukları; "ata vatan" kavramını kullananların ise Kafkasya'ya daha mesafeli baktıkları, yani gidilip ziyaret edilecek "nostaljik ata vatan" olarak gördükleri söylenebilir.

Dünyadaki Kurumlarla Bağlantılar

Bu bölümde diaspora kurumlarıyla bağlantısı olan Türkiye dışındaki bazı kuruluşlardan bahsedilecektir.

Avrupa Çerkesleri Federasyonu (EUROXASE)

Avrupa Çerkesleri Federasyonu 2003 yılında altı dernek tarafından kurulmuştur. Bu dernekler Almeo, Antwerpen, Basel, Berlin, Lyon ve Zwingenberg kentlerindedir. Federasyon'un Ankara'daki KAF-FED ile ilişkileri vardır. 2005 yılından beri Avrupa Parlamentosu'nda "Çerkes Günü" düzenlemektedir. Çerkes Günü'nde genellikle Çerkesleri anlatan bir konferans veya panelle birlikte, sergi ve gösteri vb. yapılabilmektedir. Bu

[38] KAF-FED, agm, 2011.
[39] BIRKAFFED, agm, 2011.

etkinliğe Kafkasya'dan bürokratlar da davet edilerek onların Avrupalı parlamenterlerle buluşması sağlanmaktadır.[40]

Dünya Abhaz-Abazin (Abaza) Halkları Birliği (DAAB)

1992 yılında Abhazya'da kurulmuştur. Kurucu üyeleri arasında Abhazya'nın yanı sıra Abazaların (Abhaz-Abazin) yaşadığı Adiğey, Acara, Almanya, Ürdün, Karaçay-Çerkes, Suudi Arabistan, Suriye, Hollanda, Rusya ve Türkiye'den temsilciler vardır. Türkiye'de Kafkas Abhazya Dayanışma Komitesi üyelerinden üçü, aynı zamanda DAAB'ın da üyesidir. Birliğin sosyal, kültürel, ekonomik ve bilimsel çalışmalara katkıda bulunmak, ana vatan-diaspora arasında tarihî bağların kuvvetlendirilmesi, kültürel değerlerin ve geleneklerinin korunması, uluslararası kurumlarla dialog kurulması vb. amaçları vardır.[41]

DÇB-Dünya Çerkes Birliği

1991 yılında Kabardey-Balkar'ın başkenti Nalçik'te kurulmuştur. Amaçları arasında ana vatana dönüşü arttırmak, Çerkeslerin dünyadaki varlığını, kültürünü ve tarihini korumak, ana vatan ile diasporanın bir araya gelme koşullarını oluşturmak, diasporada dilin öğretilmesini sağlamak vb. amaçları vardır. Kafkas Dernekleri Federasyonu, Ankara Dünya Çerkes Birliği üyesidir.[42]

Geri Dönüş Komiteleri-Kafkasya ile Bağlantılar

---

[40] EUROXASE, "The Federation of European Circassians [Avrupa Çerkesleri Federasyonu]", 2011, *http://www.euroxase.com/en/index.php?action=fullnews&id=12, http://www.Adiğe.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=412: avrupa-parlamentosunda-cerkes-guenue&catid=37: son-haberler,* http://www.euroxase.com/tr/index.php?action=fullnews&id=200 [20.02.2011].

[41] DAAB, "Dünya Abhaz-Abaza (Abazin) Halkları Birliği", 2011, *http://www.abhazbirligi.org/tr/kurulus.html* [20.02.2011].

[42] DÇB, agm, 2010.

Rusya Federasyonu içerisinde yer alan Kabardey-Balkar, Karaçay-Çerkes ve Adiğey Cumhuriyetlerinde diasporadan ana vatana dönenlerin işlemleri vb. ile ilgilenen "rodina-ana vatan" dernekleri vardır. Bu derneklerin KAF-FED ile ilişkileri söz konusudur. Abhazya'da ise "Geri Dönüş Komitesi" (Repatriation Committee) bakanlık yetkisine sahip bir kurum olarak oluşturulmuştur. Abhazya'da çalışan her bireyin maaşının bir kısmı Geri Dönüş Komitesi'nin bütçesine aktarılarak, bu paranın ana vatana dönenlere yönelik projelerde kullanılması hedeflenmiştir. Kafkas Abhazya Dayanışma Komitesi, KAF-FED, Abhazya'nın Dostları vb.nin Geri Dönüş Komitesi, Abhazya ile bağlantıları vardır. Ayrıca Abhazya'daki "Sosyal Meclis" (Parlamento dışında oluşturulan halk meclisi) de diasporadan geri dönüş konusu ile ilgilenmektedir.[43]

Türkiye-Gürcistan ve Türkiye-Rusya Federasyonu İlişkileri; Türkiye'deki Çerkes-Abaza (Abhaz-Abazin) Lobisi

Diaspora için, yaşanan ülkedeki ekonomik ve politik sorunların varlığının yanı sıra, Abhazya'daki ve Rusya Federasyonu içerisinde yer alan Kuzey Kafkasya Cumhuriyetlerindeki sorunlar, sürekli gündemde olmaya devam etmiştir. Örneğin Gürcistan-Abhazya Savaşı (1992-1993), Gürcistan-Güney Osetya Savaşları (1991, 2008), Rusya-Çeçenya Savaşları (1994, 1996) gibi. Ya da Adiğey Cumhuriyeti'nin Krasnodar bölgesine bağlanma olasılığı veya Kabardey-Balkar ile Karaçay-Çerkes'te gündeme gelen çatışmalar vb.

Bir önceki bölümde anlatılan diaspora kurumları genellikle birbirinden bağımsız çalışmaktadır. Bu kurumlar Kafkasya'da gündeme gelen savaş, kriz dönemlerinde veya sorunlu dönemlerde birlikte hareket edebilmektedirler. Bir diğer ortak hareket etme durumu da "21 Mayıs Sürgünü Anma Günü" etkinleridir. Aşağıda kriz dönemlerinde gündeme gelen bazı lobi faaliyetlerine yer verilmiştir.

---

[43] Ergün Özgür, "Sosyal Meclisle Yapılan Toplantı Notları, Katılımcılar: Sosyal Meclis, Abhazya'nın Dostları ve KAF-FED Temsilcileri" (28.09.2008) Sohum.

2002 yılında Gürcistan'ın eski cumhurbaşkanı Türkiye'ye geldiğinde Kafkas Abhazya Dayanışma Komitesi'nin hazırladığı yazı 70 dernek ve 6.675 kişi tarafından imzalanmış, daha sonra Türkiye'deki önemli gazetelerden birisinde yayımlanmıştır. İçerikte "[...] Abhazya'nın doğal vatandaşı olan diasporada yaşayan bizler, Abhazya'ya yönelik bir saldırı olduğunda ana vatanımızı savunmaya hazırız [...]" ifadeleri yer almıştır. Bu yazı Eduard Şevardnadze'nin Türkiye'yi ziyaretinden önce verdiği ve Abhazya'nın yeniden alınabileceğini belirten demecine yönelik hazırlanmıştır.[44]

Benzer etkinlikler bugünkü Gürcistan yönetiminin çok sık gündeme getirdiği Abhazya'nın tekrar ele geçirileceği vb. ifadeler sonrasında da gündeme gelmiştir. Örneğin Gül Devrimi ile Eduard Şevardnadze'nin yerine geçen Mihail Saakaşvili'nin göreve gelip Acara yönetimini görevden uzaklaştırdıktan sonra verdiği "[...] Acara'yı Abhazya ve Güney Osetya izleyecektir [...]" şeklindeki demeç, Abhazya'da ve diasporada Abhazya'ya yönelik bir savaş tehdidi olarak dikkate alınmıştır. Mihail Saakaşvili'nin Mayıs 2004'te Türkiye'yi ziyareti sırasında, Kafkas Abhazya Dayanışma Komitesi, Kafkas Dernekleri Federasyonu, Demokratik Çerkes Platformu ve pek çok dernek temsilcisinin imza attığı "[...] Abhazya'nın Hizmetindeyiz [...]" başlıklı yazı bu dönemde iki önemli gazetede yayımlatılmıştır. Ayrıca Saakaşvili'nin Türkiye'de olduğu dönemde basın toplantıları düzenlenmiş; büyükelçilikler, konsolosluklar, BM büroları ve AGİT temsilcilerine "Saakaşvili'nin Abhazya'da yeni bir savaş başlatmak niyetinde olduğu ve buna engel olunması gerektiği [...]" bilgisini içeren yazılar yollanmıştır.[45]

Bir diğer konu 1950'den beri NATO üyesi olan Türkiye'nin, NATO üye adayı Gürcistan'a ekonomik ve *askerî* olarak yardım etmesiyle bağlantılıdır. Yapılan askerî yardımların miktarı ve

---

[44] Ergün Özgür, "Diaspora ve Tarihi Anavatan", *Çağdaş Uluslararası İlişkiler Kapsamında Abhazya Konferansında sunulan bildiri,* Pitsunda 2004, *http://www.socsci.uci.edu/~cpb/progs/conf/ErgunOzgur.doc* [20.02.2011].
[45] Ergün Özgür, agm, 2004.

niteliği medyaya da yansımaktadır.[46] Diaspora Türkiye'nin askerî yardımlarının Gürcistan'ın savaş başlatma isteğine katkıda bulunacağı ve Türkiye'nin vereceği askerî desteğin Kafkasya'daki akrabalarına karşı kullanılacağından endişelenerek, askerî yardımın durdurulması için lobi faaliyetleri yapmaktadır.[47]

Ayrıca Türkiye-Gürcistan ilişkilerinin *politik* boyutu da diasporayı etkilemektedir. Rusya Federasyonu ve Nikaragua (2008) ile Venezuela ve Nauru (2009) tarafından tanınan Abhazya ve Güney Osetya, Türkiye Cumhuriyeti tarafından tanınmamaktadır. Türkiye 1996 yılından beri Trabzon-Sohum yolcu gemisi seferlerini kaldırarak Abhazya'ya ambargo uygulamaktadır. BDT içerisinde yer almayan Türkiye'nin bu uygulaması Türkiye'de yaşayan diasporanın Abhazya'ya doğrudan seyahat etme özgürlüğüne engel olmaktadır. "Abhazya'nın Dostları" sivil inisiyatifi "Abhazya'ya uygulanan seyahat ambargosunun kaldırılması, Trabzon-Sohum gemi ve İstanbul-Sohum uçak seferlerinin başlatılması" için imza kampanyası düzenlemiştir.[48] Ayrıca Kafkas Dernekleri Federasyonu ile Kafkas Abhazya Dayanışma Komitesi birbirinden bağımsız olarak parlamenterlerle görüşerek konunun Meclis'te gündeme gelmesini sağlamışlardır.[49] Ancak henüz olumlu bir gelişme olmamıştır. Diğer taraftan yük gemileri uluslararası karasularında olmak kaydıyla, Türkiye'den Abhazya'nın başkenti Sohum'a seferler yapmaya devam etmektedir. Gürcistan sahil güvenlik botları bazen gemilere el

---

46 "TSK`dan Gürcistan`a askeri yardım", 2010, *http://www.tumgazeteler.com/?a=1469049*; "Gürcistan'a Askeri Yardıma Hayır!", *http://www.cerkes.net/cerkes/index.php/ozel/duyuru/493-gurcistana-askeri-yardima-hayir.html* [01.12.2010].

47 Kafkasya Forumu, "T.C. Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'na Açık Mektup", 2011, http://www.kafkasyaforumu.org/index.php?option=com_content&view=article&id=327: tc-dileri-bakan-ahmet-davutoluna-ack-mektup&catid=4: duyuru&Itemid=170 [03.03.2011].

48 Abhazya'nın Dostları, agm, 2008.

49 CHP-SoruOnergesi, "Abhazya'ya Giden Gemiler, Seyahat Özgürlüğü ve Aile Bütünlüğü Soru Önergesi, 2010727322-Atilla Kart (7.5.;21.8 ve 3.12 tarihli) Cevap. 2 Ağustos 2010 (Ahmet Davutoğlu)", 2011, *http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/yazili_soru_sd.onerge_ bilgileri?kanunlar_sira_no=84287* [01.03.2011].

koyabilmekte, ancak 2008 sonrasında Rusya Federasyonu sahil güvenlik botları Abhazya'ya giden gemilere yönelik olası saldırıları önlemek konusunda titiz davranmaktadır.

2008 yılında Güney Osetya'da gündeme gelen savaşla diaspora kurumları yeniden ortak bir tavır sergilemişlerdir. Bu kapsamda Alan (Oset) Vakfı önderliğinde pek çok kurumun temsilcisi bir araya gelerek, "savaşın hemen durdurulmasını" talep etmek için basın toplantısı düzenlenmişlerdir. Ayrıca Kafkas Vakfı'nda bir araya gelen diaspora temsilcileri acil yardım organizasyonu amacıyla, "Kafkas Osetya Dayanışma ve İnsani Yardım Komitesi"ni oluşturmuşlardır (10 Ağustos 2008). Komite'nin önderliğinde diasporanın katılımıyla Gürcistan'ın Ankara Büyükelçiliği ve İstanbul Konsolosluğu önünde savaşın durdurulması için protesto gösterileri yapılmıştır.[50] Kafkas Osetya Dayanışma Komitesi, Güney Osetya'ya insanî yardım kampanyası başlatmış, savaş başladığında sadece Gürcistan'a yardım eden Kızılay'ın, Güney Osetya'ya da insanî yardım yapması için "Kızılay" yöneticileriyle görüşmeler yapmıştır.

Bir başka çok katılımlı lobi faaliyeti Abhazya'nın Dostları ve KAF-FED öncülüğünde Abhazya ve Güney Osetya'nın Rusya Federasyonu tarafından tanındığı günün akşamı yapılmıştır. Derneklerde toplanan ve daha sonra İstanbul ve Ankara sokaklarında araçlarıyla konvoy oluşturun gruplar, Abhazya ve Güney Osetya bayrakları eşliğinde kutlama yapmışlardır. Başta ATV, Kanal D, NTV gibi Türkiye'nin pek çok televizyon kanalında kutlamalar yayınlanmıştır.[51] Organizasyona İstanbul'da Abhazya'nın Dostları, Ankara'da ise KAF-FED önderlik etmiştir.

Abhazya'nın Dostları ile KAF-FED (birlikte) ve Kafkas Abhazya Dayanışma Komitesi, Abhazya'nın 15. bağımsızlık yıldönümü olan 30 Eylül 2008 tarihindeki kutlamaya katılmak

---

[50] Protesto, "Çerkesler Gürcistanı Protesto Etti (18.08)", İstanbul 2008, *http://ajanskafkas.com/haber, 19896, cerkesler_ gurcistani_protesto_etti.htm* [20.02.2011].

[51] NTV, "Abhaz, Oset ve Çerkezler bağımsızlığı kutladı.", 2008, *http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/457433.asp* [01.03.2011].

üzere iki farklı organizasyonla diasporadan yüzlerce kişinin o dönemde Abhazya'ya seyahat etmesi ve kutlamalara katılmasını sağlamışlardır.

Diasporayı yakından ilgilendiren bir diğer *politik* konu, 2014 yılında Rusya Federasyonu'nun Soçi kentindeki Gubaadu (Kabaada; Krasnaya Polyanna; Kızıl Çayır)[52] bölgesinde yapılması planlanan kış olimpiyatlarıdır. Diaspora üyelerinden bazıları "Çerkes Sürgünü ve Soykırımı"nın gündeme getirilmesi için 2014 Kış Olimpiyatları'nı bir fırsat olarak görmektedirler. "21 Mayıs 1864" tarihi Kafkasya ve diasporada sürgün ve yas günü olarak anılmaktadır, 2014 yılı ise bu tarihin 150. yılıdır. Olimpiyatların yapılmak istendiği Gubaadu bölgesi Adiğe, Abaza, Ubıh, Çeçen, Oset vb. halklar için atalarının mezarlarının bulunduğu ve kanlarının aktığı yer olarak kabul edilmektedir. Diaspora ve Kafkasya'daki Çerkeslerin bir kısmı burada kesinlikle Olimpiyatların yapılmaması ve Çarlık Rusya'sının "Çerkeslere soykırım" yaptığının Rusya Federasyonu'nca kabul edilmesi için kampanyalar yürütmektedir.[53] Diğer taraftan Soçi Kış Olimpiyatları yıllarca ambargo ile yaşayan Abhazya yönetimi için, Rus sermayesi ile ülkenin yeniden restore edilebilmesini sağlayacak bir fırsat olmaya devam etmektedir. Ilıman iklimi dolayısıyla Sovyetler Birliği döneminden beri turizm cenneti olarak bilinen, 1992-1993 savaşında yıkılan ve 1996-2008 yılları arasında devam eden ambargo süresince ciddi ekonomik kayıplara uğrayan Abhazya'nın, alt ve üst yapı sorunlarını 2014 Kış Olimpiyatları kapsamında yapılacak yatırımlarla azaltması mümkün olabilecektir.

2014 Şoçi Kış Olimpiyatları sadece diasporanın değil aynı zamanda dünyanın da gündeminde yer almaya başlamıştır. James Town Vakfı (ABD) ile İllia State Üniversitesi (Gürcistan)

---

[52] Wikipedia-Karsnaya Polyana, "Kbaada-Gubaadu, Krasnaya Polyana- Kızıl Çayır", 2011, *http://tr.wikipedia.org/wiki/Krasnaya_Polyana* [20.02.2011].
[53] Circassian Genocide, "Çerkes Soykırımı", 2010, (Adiğey'deki Çerkes Kongresi'nin düzenlediği web sayfası) *http: //circassiangenocide.org/* [01.03.2011]; NoSochi, "Soçi'ye Hayır", 2010, *http://www.nosochi2014.com/campaign/soci-olimpiyatlarina-hayir-*kampanyasi-deklerasyonu.php [10.01.2011].

2010 yılında Gürcistan'da aynı isimle iki konferans (19-20 Mart, 19-21 Kasım) düzenlemiştir. İlk konferans öncesinde yapılan çağrılarda, konferans sonrasında Çarlık Rusya'sının "Çerkeslere uyguladığı soykırım"ın tanınması yönünde karar alınacağı ve kararın Gürcistan Parlamentosu'na yollanacağı ifade edilmiştir. "Gizli Uluslar, Süregelen Suçlar: Geçmiş ve Gelecek arasında Kuzey Kafkasya" isimli konferansa ABD'de yaşayan diaspora temsilcileri ile Kafkasya'dan katılım olmuştur. Organizasyon komitesi, Türkiye diasporasında etkin pek çok kişiye davet mektubu yollamıştır. Diasporada konferans fikri ve zamanlaması Gürcistan ve ABD'nin Rusya'yı politik olarak köşeye sıkıştırarak, Soçi Kış Olimpiyatları'nı engelleme ve Çerkesleri bu amaca alet etme girişimi olarak algılanmıştır. Gürcistan'ın Çarlık Rusya'sından daha yakın bir dönemde Kafkas halklarıyla savaştığı -örneğin 1992-1993 Abhazya, 1991 ile 2008 Güney Osetya ile- ve önce bu savaşlarla ilgili sorumluluklarını yerine getirmesi gerektiği vb. yazılar Çerkes "e-gruplarında" paylaşılmıştır. Sonuç olarak bu konferanslara Türkiye diasporasının katılımı sınırlı olmuştur. Mart ayındaki ilk toplantıya biri gazeteci olmak üzere toplam yedi kişi katılmıştır. İlk konferans sonunda "Çerkes Soykırımı"nın tanınması için bir bildiri hazırlanmış ve katılımcılarca imzalanmıştır. Ancak Gürcistan Parlamentosu buna dayanarak "Çerkes Soykırımı'nı tanıma" konusunda henüz bir karar çıkartmamıştır. Konferansa Türkiye'den katılanlar, konferans sonunda Gürcistan yönetimine duyurulmak üzere "Abhazya'ya yönelik ambargonun kaldırılması ve Abhazya'nın tanınması çağrıları" yaptıklarını döndüklerinde "e-gruplarda" duyurmuşlardır.[54] Üzerinde çok konuşulan bu iki konferansın Çerkeslere kendilerini hiç yormadan bir katkı sağladığı belirtilmektedir. Bugüne kadar Rusya genelinde "Çerkeslerin gönüllü olarak Osmanlı topraklarına gittikleri" tezlerinin savunulduğu, bu konferanslar sayesinde ise "soykırım"

---

[54] Fehim Tastekin, "Gürcülerden Çerkeslere Nafile Kur", 2011, *http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalYazarYazisi&ArticleID=990364&Yazar =FEHİM%20TAŞTEKİN&Date=14.07.2010&CategoryID=100* [01.03.2011]; Waynakh.Com, "Gürcistan'da Uluslararası bir konferans düzenlendi", 2011, *http://www.waynakh.com/tr/2010/11/gurcistanda-uluslararasi-bir-konferans-duzenlendi/* [29.02.2011].

ve "sürgün" kavramlarının da Rusya'da çeşitli ortamlarda tartışılır olduğu aktarılmaktadır.[55]

Bir diğer örnek 28 Mayıs 2010'da yapılan UNPO (Temsil Edilmeyen Milletler ve Halklar Örgütü) Genel Kurulu'nda gündeme gelmiştir. Dünya Çerkes Birliği (DÇB) 1994 yılından beri UNPO üyesidir. 1997'de UNPO genel kurulunda alınan kararda Rusya Federasyonu'na "Çarlık Rusyası tarafından 19. yüzyıl sonlarında uygulanan sürgün, soykırım ve tüm sonuçlarının kabul edilmesi" çağrısı yapılmıştır. 2010 yılında ise DÇB üyesi olan KAF-FED'in başkanı ve bir yönetim kurulu üyesi, Mayıs'taki UNPO genel kuruluna katılmıştır. Bu kişiler genel kurulda Abhazya'dan gelen temsilciyi destekleyerek, onun UNPO başkan yardımcılığına seçilmesini sağlanmıştır. Ayrıca genel kurulda Çerkesya ve Abhazya ile ilgili iki karar alınması sağlanmıştır. Çerkesya ile ilgili alınan kararda Rusya Federasyonu'na "Çerkeslerin Kafkasya'da veya diasporada yaşasın Kafkasya'nın otokton (yerli) halkları olduğunun kabul edilmesi ve onlara bununla ilgili haklarının verilmesi, geri dönüş kanunun değiştirilmesi, çifte vatandaşlık hakkı, tarihî ana vatanı ziyaret edebilme, göçmenlik ve dil kotalarının kaldırılması vb." konularında çağrı yapılmıştır. Abhazya ile ilgili kararda ise Gürcistan yönetimine "Abhazya'ya uygulanan ambargonun ve özgürlükleri kısıtlayan kanunların kaldırılması"; Türkiye yönetimine ise "vatandaşlarının Abhazya'ya güvenli ve doğrudan seyahat yapmalarının sağlanması" çağrısında bulunulmuştur.[56]

Türkiye-Gürcistan ilişkilerinin üçüncü boyutu *ekonomik*tir**.** Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının güvenliği ve diğer politik nedenlerle Türkiye Cumhuriyeti hükümetleri Abhazya'yla doğrudan bağlantı kurmamaktadır. Gürcistan-Güney Osetya ve peşinden Rusya'nın savaşa dâhil olmasıyla gelişen 2008'deki

---

[55] Sufian Zhemukhov, "Russia and Georgia: the Circassian question", *http: //www.opendemocracy.net/od-russia/sufian-zhemukhov/russia-and-georgia-circassian-question#* [03.03.2011].

[56] UNPO-Abhazya'nınDostları, "Çerkesler UNPO Genel Kurulundaydı", 2010, *http: //www.abhazyanindostlari.org/ ContentDetail.aspx?id=96ca4756 -40e3-43cd- 8ac6-002f43d8f2b* [01.10.2010]; (Karar özetleri için Bkz. EK2. "UNPO Resolutions"); DÇB, agm, 2010.

savaş sürecinde başbakan Recep T. Erdoğan, Moskova ve Tiflis'i ziyaret ederek "Kafkas Paktı" önerisinde bulunmuştur. Türkiye, Rusya Federasyonu, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ı kapsayacak olan Pakt'ın doğrudan etkileyeceği Abhazya veya Güney Osetya ile bölgedeki güçlü aktör İran dikkate alınmamıştır.[57]

Diğer taraftan Türkiye'nin Rusya ile ciddi ekonomik ve politik ilişkileri söz konudur. Enerji dolayısıyla (doğalgaz, nükleer enerji ve petrol) Türkiye'nin ithalatında Rusya ilk sırada yer almaktadır. Türkiye'nin Rusya ile yapacağı yeni anlaşmalar Türkiye diasporası için umut olabilmektedir. Örneğin Rusya ile yapılan "vize" anlaşmasının devreye girmesi, Rusya üzerinden Abhazya'yı veya Kafkasya'yı ziyaret etmek isteyen diaspora için büyük kolaylık sağlayacaktır.[58] Olumlu Türkiye-Rusya ilişkileri, olumlu Türkiye-Abhazya ilişkilerine katkıda bulunabilecektir. Ayrıca bir turizm ülkesi olan Abhazya'nın yeniden yapılanmasında Türkiyeli yatırımcıların da yer alması hem Türkiye hem de Abhazya'nın yararına olacaktır.

Sonuç

Türkiye'deki Adiğe, Abaza, Oset veya Çeçen dernekleri, federasyonları, platformları, forumları 1990'lı yıllar ve 2000'ler itibariyle demokrasinin gereği sonucu hem niceliksel olarak artmakta, hem de yapılan etkinliklerin niteliği açısından önem kazanmaktadır. Kurumlar giderek daha organize ve somut taleplerle gündeme gelebilmektedir. Diaspora yaşadığı ülke ile ana vatanının bağlantısı olması ve çifte vatandaşlık taleplerini gündeme getirmektedir. Örneğin Abhazya Cumhuriyeti dünyada yaşayan tüm Abazaların (Abhaz ve Abazin) ülkenin doğal

---

[57] Radikal-KafkasPaktı, "Türkiye Israrla Kafkas Paktı Diyor, (16.08)", 2008, *http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalHaberDetayV3&ArticleID=893865* [01.03.2011].

[58] CNNTurk.com, "Türkiye-"Rusya vize anlaşması yakında imzalanacak", 2011, *http://www.cnnturk.com/2011/turkiye/01/20/turkiye.rusya.vize.anlasmasi.yakinda.imzalanacak/ 603947.0/index.html* [01.03.2011].

vatandaşı olduğunu kabul etmiş ve kanun garantisine almıştır.[59] Türkiye'de yaşayan diaspora Abhazya'ya güvenli ve doğrudan seyahat olanağının sağlanması taleplerini sürdürmektedir. Bunun nedeni bir diaspora üyesinin Abhazya'ya yapacağı seyahati mutlaka üçüncü bir ülke, örneğin Rusya Federasyonu üzerinden gerçekleştirmesi gerekmektedir. O ülkenin kuralları neyi gerektiriyorsa, örneğin vize almak gibi, onu yapmak durumundadır. Bu üçüncü ülke diaspora üyesinin kendi topraklarından geçmelerine izin vermezse, bu kişinin Abhazya'ya ulaşma şansı yoktur. Ayrıca diaspora Türkiye'de ana dil ve kültürünü yaşatabilmek için devlet desteği talebinde bulunmaktadır. Örneğin KAF-FED, Adiğece ve Abazaca'nın Halk Eğitim Merkezlerinde öğretilmesi ve sertifika programlarına bağlanması çalışmalarını tamamlamıştır. Üniversitelerde bölümler açılması veya ana dilin ek ders olarak okullarda öğretilmesi çalışmaları yürütülmektedir. Diğer taraftan yeni oluşturulan Çerkes Hakları Girişimi "Çerkesleri görünür kılmak ve ana dilde eğitim ve öğretim ile yayın hakkı taleplerini dile getirmek için" 12 Mart 2011'de Ankara'da miting yapma çağrısını duyurmuştur.[60] Kısaca, Türkiye'deki ortam demokratik ve kültürel hakların talebi için uygundur ve diaspora ile diaspora kurumları da demokratik taleplerini sürdürmeye devam etmektedirler.

Türkiye'de, Kafkasya'dan daha fazla bir diaspora nüfusuna (3-5 milyon) sahip olan Adiğey, Kabardey-Balkar, Karaçay-

---

[59] Repatriant (Geriye Dönenler) Yasası, "Geri Dönüş Komitesi Başkanı Anzor Mukba ile söyleşi-12 Şubat", 2010, ("1998 yılında Abhazya Cumhuriyeti Parlamentosu tarafından anayasaya yeni bir kanun eklendi - "Geriye Dönüş Yasası" Bu yasaya göre Abhaz (Abaza) kökenli olan, Rus-Kafkas savaşında, Rusya-Türkiye savaşında ya da 19. yüzyılda herhangi bir değişik olaylardan sonra ana vatanını terk etmek zorunda kalanlara 'Repatriant' denir. Bu insanların çocukları ve torunları dünyanın birçok ülkelerinde yaşıyorlar. Tüm "Repatriantlar"ın, Abhazya Cumhuriyeti'nin vatandaşı olma ve Abhazya'da yaşama hakkı bulunuyor"), *http://www.facebook.com/note.php?note_id=310751557378* [01.03.2011].

[60] ÇHİ, "Çerkes Hakları İnisiyatifi", 2011 "Çerkes Hakları İnisiyatifi Çağrısı", http://www.cerkes.net/cerkes/index.php/ozel/duyuru/588-cerkes-haklar-nisiyatifi-cars.html; "Çerkes Hakları İnisiyatifi bugün TV Net'te", *http://www.kafkasdiasporasi.com/haber_detay.asp?haberID=42*19 [03.03.2011].

Çerkes, Çeçenya, Dağıstan, İnguşetya, Osetya Cumhuriyetleri ile Abhazya Cumhuriyeti ve buralarda yaşayan halkların, diaspora ile bağlantılarını sürdürmek isteyeceğini düşünmek mümkündür. Benzer şekilde diasporanın da ana vatanla olan bağlantılarını devam ettireceği öngörülebilir.

Diğer taraftan Türkiye'nin "reel politik" kapsamında bir gündemi, enerji hatları veya NATO üyesi olması dolayısıyla ABD, Gürcistan ve Rusya Federasyonu ile çeşitli ilişkileri söz konusudur. Ancak gerek "reel politik", gerekse ekonomik ilişkiler zaman içerisinde değişebilmektedir. Gelecekteki Türkiye-Rusya veya Türkiye-Gürcistan ilişkilerinin yönü "diaspora-ana vatan" ilişkilerini de etkiyebilecektir. Örneğin Eylül 2008'de Türkiye'yi ziyaret eden Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanı diaspora temsilcilerini de ziyaret etmiştir. Toplantıya Kafkas Abhazya Dayanışma Komitesi üyeleri, KAF-FED Başkanı ve Abhazya parlamenteri ile Abhazya'nın Türkiye temsilcisi katılmıştır.[61] Diasporanın kendi akrabalarının yaşadığı ana vatan(lar)a yönelik politikalarla ilgili, Türkiye Cumhuriyeti yöneticilerinin görüşlerini etkileme çalışmaları ve lobi faaliyetlerini sürdürmesi öngörülmektedir.

Ekler

Ek 1: "Çerkes" Tanımı

Literatürde Çerkes (Circassian) sözcüğü genellikle Adiğeler (Abzeh, Besleney, Bjeduğ, Hatukay, Jane, Kabardey, Çemguy, Mahoş, Mamheğ, Natukay, Şapsığ) için kullanılmaktadır.[62] Osmanlı döneminde Kafkasya'dan gelen halkları tanımlamak için "Muhacirin-i Çerakise" (Çerkes-Çerkez Muhaciri) sözcüğü kullanılmıştır.[63] Çerkes sözcüğü bu dönemden beri Osmanlı ve

---

[61] Sergey Lavrov, "Lavrov Diaspora Temsilcileriyle Görüştü (08.09)", 2008, *http://www.abhazdernegi.org/content/view/785/* [01.03.2011].
[62] Amjad Jaimoukha, *The Circassians. A Handbook*, London 2001, s. 246; Leonti Lyulye, *Çerkesya,* Çev. Murat Papşu, İstanbul 2010, s. 28-30; Nihat Berzeg, *Çerkesler Kafkas Sürgünü ve Vatansız Bırakılan Bir Halk*, İstanbul 2006, s. 29-30.
[63] Hasan Yüksel, "Kafkas Göçmen Vakıfları", *OTAM* 5, 1994, s. 475-490.

Türkiye'de Adiğe, Abaza (Abhaz, Abazin), Çeçen, İnguş, Oset, Karaçay, Balkar, Avar, Lezgi, Kumuk vb. halkları adlandırmak için başkaları tarafından kullanılmıştır. Zamanla bu halklar Çerkes terimini, dışarıya karşı kendilerini tanımlarken kullanmaya başlamışlardır. Ancak kendi aralarında kullandıkları isimler farklıdır. Örneğin Adiğeler kendilerini Adiğe veya Abzeh, Kabardey, Şapsığ… olarak; Abazalar (Abhaz, Abazin) kendilerini Apsua, Aşkaruva veya Aşuva (Tapanta) olarak; Çeçenler kendilerini Nohçi olarak; İnguşlar kendilerini Ğalğay olarak; Osetler (Asetinler) kendilerini Iron veya Digoron olarak; Dağıstanlılar ise kendilerini Avar, Lezgi, Kumuk… olarak ifade etmektedirler. Ayrıca Türk kökenli olan Karaçay veya Balkarlar da kendi etnik isimlerini kullanmışlardır.[64]

Son dönemde Kafkas diasporasının bir bölümü Çerkes sözcüğünü literatürdeki anlamına uygun yani "Çerkes=Adiğe"yi ifade etmek için kullanmaya başlamışlardır (Cherkessia.net yazarlarından bazıları). Ancak "Çerkes=Adiğe" şeklindeki kullanım aslına uygun olsa da 1864'ten beri diasporada birlikte yaşayan halklar için henüz yaygın olarak kullanılmamaktadır. Örneğin Uzunyayla (Sivas-Kayseri) bölgesinde yaşayan Abazalar (Aşuva=Aşkaruva+Tapanta) Kafkasya'da birlikte yaşadıkları, Anadolu'ya birlikte geldikleri Adiğelerle aynı yörede yerleşmişlerdir ve kendilerini "Çerkes" olarak tanımlayabilmektedir. Osetlerin bir kısmı kendilerini Çerkes olarak tanımlayabilirken, Abhazya'dan gelen Abazalar (Apsuva) kendilerini Çerkes değil "Abhaz" (Abaza) olarak tanımlarlar.[65]

Bir diğer "Çerkes" tanımı ise "Adiğe, Abaza, Ubıhları (ve diğerleri)" ifade etmek için kullanılabilmektedir. Kafkas Dernekleri Federasyonu, Ankara'nın son yıllarlardaki kullanımı bu şekildedir. Bunun dışında eskiden beri kullanılan daha kapsamlı Çerkes tanımları vardır. Bu tanımda Çerkes sözcüğü "Adiğe, Abaza, Çeçen, İnguş, Oset, Lezgi…" grupları ifade

---

[64] Ayhan Kaya, "Anadolu'da Çerkes Diasporası Sürgün ve Etnokültürel Yapı", *Türkiye'de Çerkesler: Diaspora'da Geleneğin Yeniden İcadı,* İstanbul 2010, s. 75-76; Nihat Berzeg, age, İstanbul 2006, s. 29.
[65] Ayhan Kaya, age, s. 76.

edilebilmektedir. Ancak son yıllarda Türk gruplar (Karaçay, Balkar, Avar, Kumuk), Çeçenler ve Abhazlar (Apsuvalar) artık bu tanım kapsamından çıkmıştır.

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Kafkasya'da gündeme gelen savaşlar nedeniyle Abhazya, Güney Osetya veya Çeçenya'da gündeme gelen savaşlar sırasında oluşturulan diaspora dayanışma komitelerinin isimlerinde bu ülkelerin isimleri yer almıştır. Örneğin Kafkas Abhazya Dayanışma Komitesi (1992), Kafkas Çeçen Dayanışma Komitesi, Kafkas Osetya Dayanışma ve İnsani Yardım Komitesi (2008) gibi. Diğer taraftan 2002 yılı öncesinde diasporadaki kurumlar genellikle isimlerinde "Kafkas" veya Kafkasya'daki ülke ismini bulundururken, örneğin Abhazya gibi, daha sonra dernek isimlerinde "Abhaz", "Adiğe", "Çerkes" gibi isimleri de kullanmaya başlamışlardır. Bu isimlerin yer aldığı bazı dernek isimleri ise "Adiğe Kültür Derneği-AdiğeXase-Samsun"; "İnegöl Çerkes Kültür Derneği"; "Abhaz Kültür Derneği, Ankara"dır.

Ek 2: "UNPO Resolutions' Summary (UNPO Karar Özeti)", 2010

UNPO resolution On Abkhazia

Calls on the Georgian authorities to stop the blockade against Abkhazia, lift sanctions, and put a halt to widespread infringements on basic principles of freedom by abolishing restrictive legislation; Requests all governments especially the Government of Turkey to take measures to provide safe, secure and direct travel of their citizens to Abkhazia;

UNPO Resolution on Circassia

Call upon the Russian Federation to officially recognize all Circassians, whether they reside in historical Circassia or as part of the Circassian Diaspora, as the indigenous people of their motherland Circassia, affording them all rights, and accepting all responsibilities to them, as enshrined in the entire 46 Articles of

the United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, as well as the Universal Declaration of Human Rights;

Call upon the Russian Federation to amend current repatriation laws so as to recognize the Circassians as a "special case", guaranteeing them the absolute and unconditional right of return to their homeland Circassia, the unhindered right of travel to and from historical Circassia, the right to dual citizenship by their choice, and the elimination of immigration quotas, language requirements, residence requirements, or any other hindering conditions, whatsoever, to obtaining permanent residency and citizenship and residency in their historical homeland of Circassia.

Kaynakça

A. C. ve Z. S., "İstifa Mektupları-30 Aralık 2009 (Kafkas Abhazya Kültür Derneği başkanına yollanıp, üyelere kopyası yollanmıştır)", 2009.

Abhaz Derneği, "Dernek tarihçesi", 2010, *http://www.abhazdernegi.org/content/view/1/12/*, [01.03.2011].

Abhazya'nın Bağımsızlığı ve Kafkasya'nın Geleceği, Der. Sezai Babakuş, İstanbul 2010.

Abhazya'nın Dostları, "Abhazya'ya Seyahat Ambargosu Kaldırılsın!", 2008, *http://www.abhazyanindostlari.org/transportation.html*, *http://www.circassianworld.com/News/Sign.Campaign.html*, *http://www.abhazyanindostlari.org/ContentDetail.aspx?id=d008afd7-47ad-43c1-a03f-4853e5e63f76*, "Deklarasyon", *http://www.abhazyanindostlari.org/Declaration.aspx,* [10.01.2011].

ADF, "Abhaz Dernekleri Federasyonu ve tüzük", 2010, *http://www.abhazfederasyonu.org/*, *http://www.abhazfederasyonu.org/index.php?option=com_content&view=article&id=50&Itemid*,

http://www.abhazdernegi.org/content/view/877; *http://www.abhazdernegi.org/content/view/878/*, *http://www.abhazdernegi.org/content/view/876; /http://www.abhazdernegi.org/images/pdf/2010ocak-29adf-son-tuzuk.pdf,* [28.12.2010].

Anchabadze, Juriy, "Ethnic Culture" , *The Abkhazians-The Apsua, A Handbook*, Ed. George Hewitt, London 1999, s. 241-249.

Berzeg, Nihat, *Çerkesler, Kafkas Sürgünü ve Vatansız Bırakılan Bir halk*, İstanbul 2006.

BIRKAFFED, "Kuruluş Deklarasyonu", "Üye Dernekler", "Birleşik Kafkas Dernekleri Federasyonu", 2011, *http://birkaffed.org.tr/?page_id=347, http://birkaffed.org.tr/?page_id=28,* [01.03.2011].

BKD, "Birleşik Kafkasya Derneği-Sultanahmet Derneği", 2011, *http://www.facebook.com/group.php?gid= 5900173980#!/group.php?gid=5900173980&v=wall,* [28.02.2011].

Chirikba, Viacheslav A., "Devletlerarası Hukuk Açısından Abhazya Cumhuriyeti'nin Yasal Konumu ve Statüsü, *Abhazya'nın Bağımsızlığı ve Kafkasya'nın Geleceği,* Der. Sezai Babakuş, İstanbul, 2010, s. 18-26.

CHP-Soru Önergesi, "Abhazya'ya Giden Gemiler, Seyahat Özgürlüğü ve Aile Bütünlüğü Soru Önergesi, 2010727322-Atilla Kart (7.5.;21.8 ve 3.12 tarihli) Cevap. 2 Ağustos 2010 (Ahmet Davutoğlu)", 2011, *http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/yazili_soru_sd.onerge_ bilgileri? kanunlar_sira_no=84287*, [01.03.2011].

CircassianGenocide, "Çerkes Soykırımı", 2010, (Adiğey'deki Çerkes Kongresi'nin düzenlediği web sayfası) *http://circassiangenocide.org/*, [01.03.2011].

CNNTurk.com, "Türkiye-Rusya vize anlaşması yakında imzalanacak", 2011, *http://www.cnnturk.com/2011/turkiye/01/20/turkiye.rusya.vize.anlasmasi.yakinda.imzalanacak/ 603947.0/index.html*, [01.03.2011].

ÇHİ, "Çerkes Hakları İnisiyatifi", 2011 "Çerkes Hakları İnisiyatifi Çağrısı", *http://www.cerkes.net/cerkes/index.php/ozel/duyuru/588-cerkes-haklar-nisiyatifi-cars.html*, "Çerkes Hakları İnisiyatifi bugün TV Net'te", *http://www.kafkasdiasporasi.com/haber_detay.asp?haberID=4219*, [03.03.2011].

DAAB, "Dünya Abhaz-Abaza (Abazin) Halkları Birliği", 2011, *http://www.abhazbirligi.org/tr/kurulus.html,* [20.02.2011].

DÇB, "Dünya Çerkes Birliği-İstanbul'da yapılan DÇB 7. Toplantı Notları, E.Özgür, 2006", 2010, *http://kafkasfederasyonu.org/dcb/tuzuk.htm*, *http://www.kafkasfederasyonu.org/v1/index.php?goster=organizasyon&id=10*, *http://www.kafkasfederasyonu.org/dcb/kurulus_sureci.htm,* [25.10.2010]

DÇP, "Demokratik Çerkes Platformu", 2011, *http://www.demokratikcerkesplatformu.org/ana/surgun.htm,* [02.03.2011].

Dilekçe, "Kafkas Abhazya Kültür Derneğine yazılan ve 103 dernek üyesinde imzalanan dilekçe", 2009.

Diyane, Çev. Fikri Tuna, İstanbul 2004.

E. Zeynep Aksoy , "Çerkes Teavün Cemiyeti", Toplumsal Tarih, Eylül 2003, *http://www.circassiancenter.com/cc-turkiye/tarih/056_cerkes_teavun_cemiyeti.htm*, [10.02.2011].

EUROXASE, "The Federation of European Circassians [Avrupa Çerkesleri Federasyonu]", 2011, *http://www.euroxase.com/en/index.php?action=fullnews&id=12,* *http://www.Adiğe.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=412:avrupa-parlamentosunda-cerkes-guenue&catid=37:son-haberler,* *http://www.euroxase.com/tr/index.php?action=fullnews&id=20*0 [20.02.2011].

Hatam, Necdet, "Kadınlarımız", 2006,

http://www.circassiancenter.com/cc-turkiye/yorum/nh/007_kadinlarimiz.htm, [10.03.2011].

Hille, Charlotte, "Devletlerarası Hukukta Abhazya'nın Tanınması", *Abhazya'nın Bağımsızlığı ve Kafkasya'nın Geleceği,* Der. Sezai Babakuş, İstanbul 2010, s. 32-42.

Independence of Abkhazya and Prospect for the Caucasus, Ed. John Colarusso, İstanbul 2010.

Jaimoukha, Amjad, *The Circassians. A Handbook,* London 2001.

KADK, "Kafkas Abhazya Dayanışma Komitesi", 2011, *www.abhazya.org*, [01.03.2011].

KAF-DAV, "Kafkas Araştırma ve Kültür Vakfı", 2010, *http://www.kafdav.org.tr/site/,index.php?option=com_content&task=category&sectionid=7&id=205&Itemid=332*, [20.02.2011].

KAF-FED-Müfredat, "M.E.B.'na verilen Anadil müfredat programı ile ilgili açıklama", 2011, *http://kafkasfederasyonu.org/haber/federasyon/2011/260111_anadil2.htm*, [20.02.2011].

KAF-FED, "Kafkas Dernekleri Federasyonu", 2011, *http://kafkasfederasyonu.org/kaffed/index.htm, http://kafkasfederasyonu.org/dernekler/index.htm*, [10.02.2011].

KAF-FED-Üniversite, "Boğaziçi Üniversitesi Adiğe ve Abaza dillerinde dil bilim uzmanları yetiştirecek", 2011, *http://kafkasfederasyonu.org/haber/federasyon/2010/061110_bogazici.htm*, "KAFFED YÖK Başkanı Yusuf Ziya Özcan ile görüştü, 02.03.2010", *http://kafkasfederasyonu.org/haber/federasyon/2010/020310_kaffed2.htm*, [02.03.2011].

Kafkas Kültür Derneği, "Kafkas Kültür Derneği", 2011, *http://www.kafkaskultur.org/viewpage.php?page_id=9*, [02.02.2011].

Kafkasevi, "Türkiye Diasporası, Cumhuriyet Dönemin İlk Sivil Toplum Kuruluşu", 2011, *http://www.kafkasevi.com/index.php/article/detail/44,* [02.02.2011].

KafkasVakfı, "Kafkas Vakfı", 2011, *kafkas.org.tr*, [20.02.2011].

Kafkasya Forumu, "T.C. Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'na Açık Mektup", 2011, *http://www.kafkasyaforumu.org/index.php?option=com_content&view=article&id=327:tc-dileri-bakan-ahmet-davutoluna-ack-mektup&catid=4:duyuru&Itemid=170*, [03.03.2011].

Kafpedia-Kafkas Dergisi, Kafkas Dergisi, 2011, *http://www.tr.kafpedia.org/index.php?title=Kafkas_Dergisi*, *http://www.tr.kafpedia.org/index.php?title=Kuzey_Kafkasya_K% C3% BClt% C3% BCr_Dergisi*, [23.02.2011].

Kafpedia-KKKD, Kuzey Kafkas Kültür Dergisi, 2011, *http://www.tr.kafpedia.org/index.php?title=Kuzey_Kafkasya_K% C3% BClt% C3% BCr_Dergisi*, [23.02.2011].

Kafpedia-Kosok, "Pşımaho Kosok", 2011, http://tr.kafpedia.org/index.php?title=P%C5% 9Fimaho_Kosok, [02.02.2011].

Karadaş, Yalçın, "Türkiye Diasporası Kafkas Aydınlarından Seçmeler", *Jineps Gazetesi,* Ekim-Kasım Sayısı, 2008, *http://www.kafkasdiasporasi.com/yazar.asp?yaziID=2334*, [01.02.2011].

Karadaş, Yalçın, *Çerkes Kimliği: Türkiye'nin Sorunları,* İstanbul 2009.

Kaya, Ayhan, *Türkiye'de Çerkesler: Diaspora'da Geleneğin Yeniden İcadı,* İstanbul 2010.

KDMOC, "Kafkas Derneklerinin Merkezi Örgütlenme Çalışmaları" 2011, *http://www.kafkasfederasyonu.org/v1/index.php?goster=organizasyon&id=8*, [16.02.2011].

Krasnaya Polyana, "Kbaada-Gubaadu, Krasnaya Polyana- Kızıl Çayır", 2011, *http://tr.wikipedia.org/wiki/Krasnaya_Polyana*, [20.02.2011].

"Kuzey Kafkasya Davasının Esasları", *Yedi Yıldız Dergisi* 1, 1994.

Lavrov, Sergey, "Lavrov Diaspora Temsilcileriyle Görüştü (08.09)", 2008, *http://www.abhazdernegi.org/content/view/785/*, [01.03.2011].

Lyulye, Leonti, *Çerkesya,* Çev. Murat Papşu, İstanbul 2010.

NoSochi, "Soçi'ye Hayır", 2010, *http://www.nosochi2014.com/campaign/soci-olimpiyatlarina-hayir-kampanyasi-deklerasyonu.php*, [10.01.2011].

NTV, "Abhaz, Oset ve Çerkezler bağımsızlığı kutladı.", 2008, *http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/457433.asp* [01.03.2011].

Nüfus, "2002-2003 Nüfus verileri", Abhazya (2003 yılı: 216.000), *http://en.wikipedia.org/wiki/Abkhazia;* Adigey (2002 yılı: 447,109), *http://en.wikipedia.org/wiki/Republic_of_Adygea,* Kabadey-Balkar (2002 yılı: 901,494), *http://en.wikipedia.org/wiki/Kabardino-Balkaria,* "Karaçay-Çerkes (2002 yılı: 439,470), *http://en.wikipedia.org/wiki/Karachay-Cherkessia*, [20.02.2011].

OAT, "KAF-FED Ortak Akıl Platformu, Ortak Akıl Toplantısı Katılım, Gündem ve Sonuç Bildirgesi-1", 2010, *http://www.kafkasfederasyonu.org/haber/federasyon/2010/171210_OAT.htm*, [28.12.2010).

Özgür, Ergün, "Diaspora ve Tarihi Anavatan", *Çağdaş Uluslararası İlişkiler Kapsamında Abhazya Konferansında sunulan bildiri,* Pitsunda 2004, *http://www.socsci.uci.edu/~cpb/progs/conf/ErgunOzgur.doc*, [20.02.2011].

Özgür, Ergün, "Sosyal Meclisle Yapılan Toplantı Notları, Katılımcılar: Sosyal Meclis, Abhazya'nın Dostları ve KAF-FED Temsilcileri", 28.09.2008 Sohum.

Protesto, "Çerkesler Gürcistanı Protesto Etti (18.08)", İstanbul 2008, *http://ajanskafkas.com/haber,19896,cerkesler_gurcistani_protesto_etti.htm*, [20.02.2011].

Punsmann, Burcu G. / Argun Başkan / Kemal Tarba, *Abkhazia for the Integration of the Black Sea*, 8, 2009, s. 5-19, *http://www.tepav.org.tr/en/haberler/s/1182* [05.02.2011].

Radikal-KafkasPaktı, "Türkiye Israrla Kafkas Paktı Diyor, (16.08)", 2008,

http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalHaberDetayV3&ArticleID=893865, [01.03.2011].

Repatriant (Geriye Dönenler) Yasası, "Geri Dönüş Komitesi Başkanı Anzor Mukba ile söyleşi-12 Şubat", 2010, *http://www.facebook.com/note.php?note_id=310751557378*, [01.03.2011].

Şamil Vakfı, "Şamil Vakfı", 2011, *http://www.kadikoyweb.com/indeks/Kurum+ve+Kurulu%FElar/Vak%FDflar.htm*, [03.03.2011].

Tastekin, Fehim, "Gürcülerden Çerkeslere Nafile Kur", 2011, *http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalYazarYazisi&ArticleID=990364&Yazar=FEHİM%20TAŞTEKİN&Date=14.07.2010&CategoryID=100*, [01.03.2011].

Taymaz, Erol, "Diaspora ve Kimlik", *Nart Dergisi* 7, 1998, s. 64-65, *http://www.kafkasfederasyonu.org/nart_dergisi/sayi_7/diaspora_ve_kimlik.htm*, [28.02.2011].

Taymaz, Erol, "Kuzey Kafkas Dernekleri", *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik,* Der. Stefanos Yerasimos, İstanbul 2001, s. 51-61.

Tevfik Esenç, "Tevfik Esenç (1904-1992)", 2011, *http://tr.wikipedia.org/wiki/Tevfik_Esen%C3%A7*, [10.02.2011].

TSK-AskeriYardım, "TSK`dan Gürcistan`a askeri yardım", 2010, *http://www.tumgazeteler.com/?a=1469049*, "Gürcistan'a Askeri Yardıma Hayır!", http://www.cerkes.net/cerkes/index.php/ozel/duyuru/493-gurcistana-askeri-yardima-hayir.html, [01.12.2010).

Tuna, Rahmi, *Adiğe Xabze - Adige Etiği ve Etiketi,* İstanbul 2009.

UNPO-Abhazya'nınDostları, "Çerkesler UNPO Genel Kurulundaydı", 2010, *http://www.abhazyanindostlari.org/ContentDetail.aspx?id=96ca4756-40e3-43cd-8ac6-002f43d8f2b*, [01.10.2010).

Ünal, Muhittin, "Federasyonlaşma Süreci", 2011, *http://www.kafkasfederasyonu.org/v1/index.php?goster=organizasyon&id=20*, [20.02.2011].

Waynakh.Com, "Gürcistan'da Uluslararası bir konferans düzenlendi", 2011, *http://www.waynakh.com/tr/2010/11/gurcistanda-uluslararasi-bir-konferans-duzenlendi/*, [29.02.2011].

Yüksel, Hasan, "Kafkas Göçmen Vakıfları", *OTAM* 5, 1994, s. 475-490.

Zhemukhov, Sufian, "Responses to the New Challenges", [Yeni Fırsatlara Yanıtlar], *PONARS Eurasia Policy Memo,* 54 (2008), *http://ceres.georgetown.edu/esp/ponarsmemos/page/63394.html*, [01.03.2011].

Zhemukhov, Sufian, Russia and Georgia: the Circassian question (9.Kasım) [Rusya ve Gürcistan: Çerkes Sorunu], 2011, *http://www.opendemocracy.net/od-russia/sufian-zhemukhov/russia-and-georgia-circassian-question#*, [03.03.2011].

SSCB DÖNEMİNDEN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE'DEKİ KAFKAS TOLULUKLARININ ABHAZYA İLE İLİŞKİLERİ

Keisuke WAKIZAKA

Giriş

Bu çalışmada, 11 Mayıs 1918 tarihinde Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin Bolşevik Kızıl Ordusu tarafından işgal edilmesinden günümüze kadar Türkiye'deki Kafkas diasporası ve Abhazya arasındaki ilişkilerin nasıl değiştiği ve bu ilişkilerin değişim sürecinde diaspora ve Abhazya'daki toplumun birbirini nasıl etkilediği, diasporanın hareketleri ile Abhazya'daki toplumun dinamikleri incelenerek tartışılacaktır. Soğuk Savaş dönemine kadar uluslararası ilişkilerin temel faktörleri devletlerken Soğuk Savaş'tan sonra devlet olmayan örgütler ve bireyler meydana çıkmaya başlamıştır. Bunun 1990'lı yıllarda başlayan Abhazya meselesi için de geçerli olduğu söylenebilir. Günümüze kadar Abhazya meselesi ve Türkiye-Abhazya ilişkileri üzerinde Türkiye'deki Kafkas diasporası önemli rol oynadığı hâlde Abhazya meselesi üzerindeki tartışmaların çoğu ekonomi, strateji ve barışçıl çözüm gibi devlet temelli olmuştur, hatta Türkiye-Abhazya ilişkilerinde diasporanın yeri üzerine yazılar yok denebilecek kadar azdır. Bu yüzden bu çalışma Türkiye-Abhazya ilişkilerinde diasporanın yerini incelemek ve diaspora-Abhazya ilişkilerini gündeme getirmek için hazırlanmıştır.

Bu çalışmanın içeriği olarak, önce SSCB dönemindeki Abhazya ve Türkiye'deki diaspora arasındaki ilişkiler ve SSCB dönemindeki Abhazya ve diasporanın durumu üzerinde bir değerlendirme yapılacaktır. Türkiye'nin durumu şu anki kadar demokrat değilken ve SSCB hükümeti siyasî hareketleri yasaklayıp yurtdışına giriş-çıkışı tamamen kontrol altında

tutarken, iki ülke içindeki çok engelli durumda nasıl irtibat kurulduğu ve bunun diaspora arasındaki milliyetçiliğin oluşumunu ve diasporanın SSCB ile Rusya'ya yaklaşımını nasıl etkilediği irdelenecektir.

Özellikle 1992-1993 yıllarında yaşanan Abhazya Savaşı döneminde diaspora ile Abhazya arasındaki ilişkiler üzerinde durulacaktır. Abhazya Savaşı'nda Türkiye'deki Kuzey Kafkasya diasporasının çoğunun Abhaz yanlısı olarak davrandığı bilinmektedir ve diasporanın yardımları Abhazya'nın kazanmasını önemli derecede etkilemiştir. Bu bölümde diasporanın Türk hükümeti ve kamuoyunu Abhazya yanlısı tutmak için ve Abhazya'nın da diasporanın ilgisini çekmek için neler yaptığı, belgelerdeki söylemlere dikkat edilerek detaylı olarak tartışılacaktır. Güney Osetya'daki çatışmadan hemen sonra başlamasına rağmen Abhazya Savaşı daha büyük bir ilgi ve ciddiyetle tartışılmıştır. Bunun nedenleri, Türkiye'deki diasporanın durumu ve Kafkasya'nın durumu karşılaştırılarak ele alınacaktır.

Savaştan sonra Abhazya, BM tarafından ambargo uygulanmasına rağmen diasporayla bağını güçlendirmiştir ve son zamanlarda Abhazya'dan Türkiye'ye gelen öğrencilerin sayısının artmasıyla Türkiye'deki diasporayla irtibat tarihteki en yoğun hâlini almıştır. Burada Abhaz Savaşı'nda diasporanın katkıları ve bunun Abhazya-diaspora ilişkilerine etkileri, Abhazya-Gürcistan müzakeresinde diasporanın yeri tartışılacaktır. Ayrıca 2004 yılında Sergey Bağapş ile Raul Hacımba'nın yarıştığı cumhurbaşkanlığı seçimi sırasında iki adayın diasporaya karşı tutumu ve Abhazya'daki tek Türk koleji olan Başaran Koleji'nin yeri de tartışma konusu olacaktır. Ayrıca 2008 yılında Rusya, Abhazya ve Güney Osetya'nın bağımsızlığını tanıdıktan sonra Türkiye'deki Çerkes topluluklarının kolektif temsilcisi olduğu iddiasıyla ortaya çıkmış olan Kafkas Dernekleri Federasyonu (KAF-FED) Rusya'nın kararını desteklerken Türkiye'deki bazı diaspora örgütleri ve Batı ülkelerindeki bazı Çerkes örgütleri bunu Rusya tarafından yeni işgal siyaseti olarak tanımlamış ve diaspora arasında ciddi bölünmeler başlamıştır.

Bu çalışmada 2008 yılından itibaren devam eden diaspora arasındaki anlaşmazlığın nereden kaynaklandığı, diasporanın iç yapısı ve dış faktörlere bakılarak araştırılacaktır.

Diaspora-Abhazya ilişkileri ve Türkiye-diaspora ilişkilerinde diasporanın yerini tartışırken Mithat Çelikpala'nın hazırladığı "Türkiye'de Kafkas Diyasporası ve Türk Dış Politikasına Etkileri" konulu makalesinden söz etmek gerekir. Bu makalede SSCB döneminden beri Türkiye'deki Kafkas diasporasının Türk dış politikasını nasıl etkilediği, özellikle Gürcü-Abhaz Savaşı ve Türkiye'nin Abhazya politikasında diasporanın nasıl önem kazandığı ve nasıl bir rol oynadığı detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Abhazya Savaşı döneminde KADK (Kafkas-Abhazya Dayanışma Komitesi) tarafından hazırlanan 2 ciltlik "Abhazya Dosyası"nın, diaspora ve Abhazya hükümetinin Türk hükümeti ve kamuoyunu Abhazya yanlısı tutmak için neler söylediği ve Abhazya hükümetinin diasporaya karşı nasıl bir politika uyguladığını öğrenmek için son derece mühim olduğunu söylemek mümkündür. Burcu Gültekin Punssman, Kemal Tarba ve Argun Başkan tarafından hazırlanan "Abkazia for the Integration of the Black Sea" kitabı, Abhazya ve çevresinin güncel durumunu detaylı anlatmakta, özellikle Abhazya'daki tek Türk koleji olan Başaran Koleji hakkında detaylı açıklama içerdiğinden bu çalışma için özel önem taşımaktadır. İnternet kaynaklarından ise Ajanskafkas ve Kafkasya Forumu siteleri; diasporanın güncel durumu, kimlik sorunları ve Kafkasya'nın güncel durumunu değişik bakış açısından analiz ettiği için KAF-FED, Abhazya Dernekleri Federasyonu ve Cherkessia.net gibi örgütlerin ve internet sitelerinin söylemine eleştirel bir şekilde yaklaşmak için son derece önemlidir.

SSCB Döneminde Diaspora-Abhazya İlişkileri

Perestroyka'dan Önce

SSCB döneminin başında Transkafkasya Sovyet Sosyalist Federal Cumhuriyeti kurulurken Abhazya'ya da birlik cumhuriyeti statüsü verildi. Fakat 1930'lu yıllarda Gürcü (ve

Oset) kökenli Joseph Stalin tarafından Abhazya Gürcistan'a bağlı bir özerk cumhuriyete dönüştürüldü. Çünkü Abhazya ülkesi Rus Çarlığı tarafından Ubıh, Abhaz, Megrel sakinlerinden arındırılarak Eston, Ermeni, Rus-Kazak ve Rus kolonistlere açılmıştı. Osmanlı bakiyesi Türklerin bir kısmının ülkede kalmasına da göz yumulmuştu. 1937-1953 yılları arasında Stalin ve Beria ikilisi tarafından çok sayıda Abhazyalı (Abhaz ve Megrel) aydın ve kanaat önderi katledilmiş ve Gürcü-Ruslaştırma politikası yaygın bir şekilde uygulanmıştır. Bu politika gereği, Abhazca olan ad-soyadları ve yer adları, uydurulan Gürcüce veyahut Rusça tercümeleriyle değiştiriliyordu ya da Gürcüce ve Abhazca 2 tane adı olanların Gürcüce adları kullanılıyordu. 1948-1952 yılları arasında 150'den fazla şehir ve yerleşim merkezinin adı değiştirilmişti. Cadde, meydan, tren istasyonu, ortaokul ve liselerin isimleri de değiştirildi. 1940'tan itibaren ise bütün resmî belgelerden Abhaz sözcüğü kaldırıldı.[1] Ayrıca o dönemde Gürcistan'dan Abhazya'ya kitlesel göçler yaptırıldı. Oçamçira, Gagra ve Gudauta bölgelerinde Gürcüler çoğunluk hâline getirildiler. Bu sunî artış sonucunda 1939-1959 yılları arasında Abhazya'da Gürcü nüfusu yaklaşık 70.000 kişi artarken Abhaz nüfusu sadece 5.000 kişi çoğalmıştı.[2] Stalin döneminden sonra da Abhazya aynen Türkiye'deki Antalya, Bodrum ve Fethiye gibi SSCB'nin tatil yeri hâline geldiği için Abhazya dışından çok sayıda Abhaz olmayanlar buraya göç etmiştir. SSCB döneminde Abhazya'da Kartuli Gürcücesi[3] değil Rusça ve Abhazca yaygın olup, Abhazya Gürcistan'ın bir kısmı değilmiş gibi gözükse de bu durum Abhazlar arasında bir huzursuzluk[4] kaynağı oluşturmuştur.

---

[1] Stanislav Lakoba, "History: 1917-1989" *The Abkhazians: A Handbook,* Der. George Hewitt, Richmond 1999, s. 94-95.

[2] Ufuk Tavkul, *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya*, İstanbul 2002, s. 65.

[3] Geniş anlamıda Gürcüceyi kastederken Kartuli Gürcücesine göre farklı dil olan Megrelce ve Svanca da dahil edilir, Abhazya'da eskiden beri Abhazca ile birlikte Megrelce de günlük hayatta bütün halklar arasında kullanılmıştır. Diğer yandan Sovyet döneminde Kartuli Gürcücesi ortak Gürcüce olarak kabul edilmiş, Gürcistan'ın her tarafında mecburi olarak öğretilmiştir.

[4] Sefer E. Berzeg, "Abhazya'da Neler Oluyor" *Kafkasya Gerçeği 2,* Samsun 1991, s. 5.

Yurtdışına giriş-çıkış konusunda da SSCB döneminde, özellikle 1985 yılında başlayan Perestroyka öncesi dönemde, SSCB hükümeti yabancı uyrukluların giriş-çıkışlarını ve yurt içindeki hareketlerini tamamen kontrol altında tutuyordu. Yabancıların ziyaret edebildiği yerler de sınırlandırılmaktaydı. Hatta Nijnıy-Novgorod (eski adı: Gorki) gibi şehirlere yabancıların gitmesi tamamen yasaklanmış ve bu şehirler haritada bile yer almamıştır. Yabancıların SSCB'yi ziyaret ederken yerli halkların evinde kalması kesinlikle yasaktı, çünkü yabancı halklara yerli insanların SSCB gerçeğini göstererek bilinmesi istenmeyen şeylerin dünyaya yayılmasından korkuluyordu. SSCB hükümeti, yabancı ziyaretçilere konaklar, gezecek yerler gibi çeşitli şeyleri ayarlayıp SSCB'nin sadece iyi noktalarını gösterip kötü noktalarını göstermemeye çalışmıştır. Böylece SSCB döneminde Abhazya yoğun baskı altında kalmaya mecbur bırakılmıştır.

Türkiye'de ise Cumhuriyet kurulduktan sonra, özellikle 1920'ler ve 1930'larda Atatürk devlet sistemini ümmet-millet sisteminden ulus-devlet sistemine değiştirmiştir. Bu süreçte "Misak-ı Milli" sınırı içinde kalan herkesin Türk milletinden olduğu vurgulanmış ve Osmanlı döneminde var olan Çerkes Teavün Cemiyeti gibi Çerkeslere ait dernekler ve Çeskesçe okulları kapatılıp Çerkes milli hareketleri yasaklanmıştır. Ayrıca Atatürk döneminde Sovyetler Birliği ile "dostluk ve iyi komşuluk" ilişkilerine özen gösterilmesi sonucu, Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin Sovyetler tarafından işgalinden dolayı iltica eden devlet kadrolarının Türkiye'ye yerleşen kesimlerinin faaliyetlerine pek izin verilmemiş, hatta bazı gruplar Türkiye'den sınır dışı edilmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu kadroların bir kısmı Türkiye'ye geri dönmüş, bir kısmı da Batı Almanya'da Amerika tarafından kurulan "Sovyetler Birliği'ni İnceleme Enstitüsü" çevresinde toplanmıştır. Avrupa'da kalanlar ise, Enstitü ve Radio Free Europe/Radio Liberty'nin bünyesinde propaganda faaliyetlerine aktif bir şekilde katılmış, bu noktada "anti-Rus" söylemi daha çok "anti-Sovyet" ve "antikomünist" şeklini almıştır. Türkiye'ye gelenlerin bir kesimi, Sovyet karşıtlığı

temelinde Turancılık ve Türk milliyetçiliğine[5] yaklaşarak eski "Kafkas milliyetçisi" çizgilerini kaybetmiştir.

Lakin 1950'li yıllardan itibaren Türkiye'de yavaş da olsa demokrasi geliştikçe Kafkasyalı diaspora arasında örgütlenme başlamış ve diasporanın faaliyetleri daha da yaygınlaşmıştır. 1946 yılında ilk Çerkes yardımlaşma derneği olan *Dost Eli Yardımlaşma Derneği* kurulmuştur. Adında Çerkes kelimesinin bulunmaması[6] eleştiriden korunma isteğinden kaynaklanmıştır, hatta üyelerinin arasında birkaç Azeri de vardı. 1953 yılında Azeri unsurundan arınarak Kafkas Derneği'ne dönüşmüştür. Bu dernek antikomünist özelliğini korurken, göçten önceki Kuzey Kafkasya kültürünü unutmamayı ve iyice öğrenmeyi amaçlıyordu. Bu şekilde Türk tarihi ve Türk kimliği içinde kendi kimliğini korumayı hedeflemekteydi.[7] 1964 yılında Ankara'da "Kuzey Kafkasya Kültür Derneği"nin kurulmasının yanı sıra İstanbul Kafkas Derneği gibi Çerkes kültürünü korumayı ön plana çıkaran ve daha radikal biçimde Çerkes akımını canlandıran dernekler kurulmuştur. Bunun gibi dernekler 1960'lı yıllarda ortaya çıkmaya başlamış ve başlangıçta siyasîlik geri planda kalmış, daha çok yardımlaşma ve kültür faaliyetlerine ehemmiyet verilmiştir.

Tabiî ki Çerkes partikülarizminin Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla bitmiş olduğuna inanan Türk devleti Çerkeslerin bu akımına ve derneklerin çoğalmasına olumsuz baktı ve gelişmesini durdurmayı, hatta yasaklamayı denedi. Ayrıca o zamanlarda Ülkü Ocakları gibi Türk milliyetçiliğini ön plana

---

[5] Erol Taymaz, "Kuzey Kafkas Dernekleri", *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik*, Der. Stefanos Yerasimos, İstanbul 2001, s. 452-453.

[6] Dernek isimlerinde etnik içerik bulunması yasağı, 2006 yılında AB uyum çerçevesinde kaldırıldı, bu tarihten sonra dernek isimlerinde Çerkes adı kullanılmaya başlanmıştır.

[7] Alexandre Toumarkine, "Kafkas ve Balkan Göçmen Dernekleri: Sivil Toplum ve Milliyetçilik", *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik*, Der. Stefanos Yerasimos, İstanbul 2001, s. 426-427.

çıkaran örgütler Çerkeslerin bu faaliyetlerine düşmanlık göstermişlerdir.[8]

Çerkes dernekleri, bu süreçte Türk devleti ve ideolojisine ters düşen solcu akıma yaklaşmaya başlamıştır. Artık kendisini Marksist olarak tanımlayan ve Türkiye'dekilerin tersine, kısmen de olsa Kafkas dillerinin ve kültürünün öğretilmesinin yasaklanmadığı SSCB'yi metheden[9] Çerkes akımı daha da radikalleşmiştir. Bugünkü KAF-FED,[10] Abhaz Kültür Dernekleri gibi derneklerin sol eğilimli olması ve Rusya'ya yakınlık göstermesi de bundan kaynaklanmaktadır. Aynı zamanda SSCB'nin diaspora politikasından bahsetmek de lazımdır. SSCB'nin özerk cumhuriyetlerinde, özellikle Kırım, Tataristan, Adıge, Abhazya ve Çeçenistan gibi yurtdışında diasporasının çok sayıda bulunduğu yerlerde, yurtdışındaki diasporayla ilişkileri geliştirmek amacıyla 1970'li yıllarda "Rodino" (Ana vatan) derneği kurulmuştur. Fakat gerçekte bu dernek ve elemanları KGB'nin gençlik kolları gibi çalışmış, oraya eleman yetiştirmiştir. Rodino derneğinin elemanları Türkiye'yi sıkça ziyaret edip Türkiye'deki Çerkes dernekleriyle yoğun iletişimde bulunmuş, nihaî olarak diasporadaki Çerkesleri kontrol etmeyi ve onların Rusya aleyhinde yapacakları bir takım çalışmaları etkisizleştirmeyi hedeflemiştir. SSCB'nin Çerkes derneklerine karşı uyguladığı bu politika Çerkes derneklerinin SSCB ve Rusya'ya yaklaşmasını daha da etkilemiştir.

1970'li yılların sonuna kadar Çerkes derneklerinin sayısında artış olmuştur. Fakat 12 Eylül 1980 tarihindeki askerî darbeden itibaren derneklerin çoğu, özellikle Türk olmayan bir kültüralist akımı temsil edenler kapatılmış ya da faaliyetleri belli bir süre durdurulmuştur. Ordunun iktidarda olduğu dönemde bu

---

[8] O dönemde sadece Çerkesler değil, Gürcüler gibi başka milletlerin hareketlerine karşı da düşmanlık göstermiştir ve bazıları suikastlerin hedefi de olmuştur. Mesela, Gürcü kökenli olan Ahmet Özkan Melaşvili, Türkiye'deki Gürcü kültürünü korumak için ciddi çalışmalar yaparken 1980 yılında bir aşırı Türk milliyetçisi tarafından suikaste uğramıştır.

[9] Toumarkine, agm. s. 427.

[10] Kaf-fed'in üye olduğu bir üst örgüt olan Dünya Çerkes Birliği (DÇB) de Rusya'nın etkisi altında kalmıştır.

faaliyetlerin merkezinde olan çok sayıda kişi tutuklanmıştır. Böylece 1980'li yılların başında Türkiye'deki diaspora yoğun baskı altında kalmıştır. Çerkes derneklerinin faaliyetlerine tekrar başlaması için 1984 yılında Turgut Özal'ın iktidara gelmesini beklemek gerekecekti.

O dönemde ne SSCB, ne de Türkiye bugünkü kadar demokratik bir yönetime sahip olmadığı için, ayrıca Türkiye'nin Batı yanlısı politikaları nedeniyle SSCB ile ilişkiler iyi olmadığı için doğal olarak diasporalar Abhazya'yı rahatça ziyaret edemiyordu. Bu şekilde diaspora-Abhazya ilişkileri de önemli derecede kısıtlanmıştı. Diasporanın Abhazya'ya ziyareti ve Abhazya'dan insanların ziyareti, Rodino Dernekleri, SSCB içindeki yazar birlikleri ve üniversiteler gibi kuruluşların aracılığıyla yapılmıştır. Böylece diaspora-Abhazya ilişkileri tamamen Moskova üzerine kurulmuş ve tam olarak Moskova'nın kontrolü altında kalmıştır. Bu yüzden Türkiye'deki Abhaz diasporası ve Abhazya arasındaki iletişim fazla gelişmemiştir. Hatta SSCB hükümetinin ayarladığı programlar, Türkiye'deki Kafkas diasporasını Rusya-SSCB yanlısı olarak tutup kendi çıkarları için kullanmayı hedeflediği için diasporada bu programlara şüphe gözüyle bakan çok sayıda insan da bulunmaktaydı. Gerçekten de bu programlara aktif olarak katılan KAF-DER (sonraki KAF-FED) gibi dernekler o dönemden beri SSCB ve Rusya'nın etkisi altına girmeye başlamıştır.

Fakat iletişimlerin sınırlandırıldığı bu durumda, her ne kadar Abhazya-diaspora ilişkileri SSCB hükümetinin kontrolü altında kalsa da bazı Abhaz gruplar Abhazya'yı ziyaret edip Abhazya ile irtibat kurmuştur.[11] Bu dönemde Abhazya'yı ziyaret edenlerden birçoğu tarih ve kültür çalışmalarında bulunarak Abhazya'daki sosyal bilim çalışmalarına ve kendi kültür ve tarihlerinin korunmasına önemli derecede katkıda bulunmuştur. Türkiye'deki Abhaz diasporası onların çalışmalarından

[11] İlk olarak 1973 yılında Abhazya'ya Türkiye'den ilk ziyaret gerçekleştirilmiştir ve bunlar arasında Toplumbilimci olan Mahinur Tuna da vardı. (http://istkadinressamlar.com/mahinur_tuna.html).

Abhazya'nın durumunu ve kendi tarihini öğrenmiştir. Aynı çalışmalar yardımıyla Abhazya'daki halkların Türkiye'deki diasporanın durumunu öğrenmesini sağlamıştır. Burada Abhazya'yı ziyaret edenlerin arasında en önemli çalışmaları yapan iki kişiden söz edilebilir:

Ömer Büyüka (Beygua)

Sohum yakınlarındaki Abjakua bölgesinden 1878 Tehciri'nde Osmanlı topraklarına göçen Abhaz Beygua ailesinin bir ferdi olarak Düzce'de doğdu. Babası, 93 muhaciri Beygua Hasan'ın oğlu Beygua Bayram, annesi ise Şamha Mıkıd Hanım'dır. Soyadı olan Büyüka kelimesi Beygua aile adının Türkçeye uyarlanmışıdır.

Ömer Büyüka'nın çalışmaları daha çok Abhaz dili ve mitolojisi (Nart destanları) üzerine yoğunlaşmıştır. Bu konularda "Abhazca Duvar Takvimi" (1969), "Abhaz Mitolojisi Anaç mı?" (1971), "Abhaz Tarihinin İskeleti" (1992) gibi birçok eseri vardır ve birçok dergide Kafkasya ve Kafkas dillerine ilişkin araştırmaları ve şiirleri yayımlanmıştır. Onun çalışmaları Abhazya'da önemle değerlendirilmiştir. Ayrıca Ömer Büyüka, Perestroyka'dan önce Abhazya'yı ziyaret eden az kişiden biridir ve Abhazya'da "Astanpıltıy Apsıva Bıjı" (İstandul'daki Abhaz Sesi, 1992) adlı şiir kitaplarını yayımlamıştır.[12]

Sonra Abhazya'da Ömer Büyüka hakkında belgeseller hazırlanmış ve ismi caddelere verilmiştir. 1991'de ona Abhazya Cumhuriyeti hükümeti tarafından "Dırmıt Gulya Devlet Ödülü" verilmiştir. Onun çalışmalarının, Abhazya'ya Türkiye'deki diasporanın durumunu anlatarak ikisi arasındaki anlaşmayı ve sonraki ilişkilerin güçlendirilmesini etkilediği söylenebilir.

Mahinur Tuna (Papapha)

---

12 "Ömer Büyüka", *Wikipedia,* http: //tr.wikipedia.org/wiki/%C3%96mer_B%C3%BCy%C3%BCka.

Savaştan sonra diaspora-Abhazya ilişkilerini etkileyen kişi olarak Mahinur Tuna'dan bahsetmek mümkündür. 1950 yılı Bilecik doğumlu Abhaz kökenli araştırmacı ve yazardır. 18 yaşından beri Abhaz Dili ve Edebiyatı ile ilgili çalışmalarını sürdürmüş ve Abhazolog Ömer Büyüka ile 30 yılı aşkın bir süre lingüistik, etimoloji ve mitoloji üzerine dersler almıştır. Kendisi Türkiye'deki Abhaz toplumu ve tarihi hakkındaki çalışmalarını sürdürmektedir ve çeşitli dergilerde makaleleri ve kitapları yayımlanmıştır. Onun yazdığı "Ömer Büyüka Biyografyası" Abhazya'da Abhazca olarak yayımlanmıştır. Ayrıca o, "Abhazya Tarihi" ve "Abhazya Masalları" gibi çeşitli kitapları Türkçeye çevirmiştir. Mahinur Tuna, 2005 yılında Abhazya'nın savaştan sonraki ilk Cumhurbaşkanı olan Viladislav Arzınba'nın imzaladığı, yeni Cumhurbaşkanı Sergey Bagapş'ın eliyle sunduğu Abhazya'nın en büyük devlet ödüllerinden biri olan "Axidz-Apşa" "Şöhret ve Onur" madalyasını almış ve Abhazya'nın seçkin yazarları tarafından oy birliği ile Abhaz Yazarlar Birliği üyeliğine kabul edilmiştir. Abhazya'da yayımlanan bir derginin kapağında 100 ünlü Abhaz kadını arasında yer almıştır.[13] Eşi Rahmi Tuna, Kabartay kökenli olup avukattır ve Abhaz Savaşı sırasında KADK üyesi olarak Abhazya'nın hukuksal haklılığı konusunda çalışmalar yapmıştır.

Perestroyka'dan Sonra

1970'li yılların sonundan itibaren, Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Abhazya'ya karşı yürüttüğü politikayı kınayan 130 aydın tarafından bir mektup hazırladığı, Abhazya Parti Birinci Sekreteri V. Hintba'nın Gürcistan'la işbirlikçi olarak eleştirilip istifa[14] ettiği dönemde Abhazya'da milliyeçilik yükselmiştir. 1985 yılında SSCB'de Mikhail Gorbaçov iktidara geldikten sonra Gorbaçov, Perestroyka (yeniden yapılanma) politikasını izleyerek SSCB'yi demokratikleştirmeye çalışmış, o zamanlarda hem Abhazlar arasında, hem Gürcüler arasında

---

[13] "Papapha Mahinur Tuna", http: //istkadinressamlar.com/mahinur_tuna.html.
[14] Tavkul, age. s. 66.

milliyetçiliğin yükselmesiyle iki millet arasındaki gerginlik iç savaşa dönüşmeye başlamıştır. Ayrıca Perestroyka sürecinde Glasnost politikası uygulanıp SSCB içindeki gerçekler yurtdışında rahat bir şekilde bilinmeye başlayınca, yurtdışındaki Abhaz diasporası daha kolay şekilde Abhazya'nın durumu ve yapısını öğrenebilir olmuştur. Abhazya'daki Gürcü-Abhaz gerginliği ve Gürcistan'ın Abhazya'ya karşı uyguladığı politika hakkındaki detayların öğrenilmesi Gürcistan'a karşı öfkelerin artıp diaspora arasındaki Abhaz-Çerkes milliyetçiliğinin yükselişine yol açmıştır.

Türkiye'de de 1983 yılında Turgut Özal iktidara geldikten sonra demokratik açılım başlamış ve darbeyle birlikte kapatılan Kafkas dernekleri tekrar açılmıştır. Özal'ın açılımından sonra Kürtler, Gürcüler ve Çerkesler gibi topluluklara kısmen de olsa milli meseleleriyle ilgilenme özgürlükleri verilmiştir.[15] Türkiye'deki Çerkes derneklerinin ve etkinliklerinin sayısında patlama olmuştur. Özellikle 1989 yılındaki 21 Mayıs anma töreninde, dünyanın çeşitli ülkelerindeki Çerkesler bir araya gelip yeniden birbirlerini tanıma olanağı bulmuş, bunun sonucunda bir dizi toplantıdan sonra Dünya Çerkes Birliği[16] kurulmuştur. Böylece Türkiye'deki Abhaz diasporası, en üstün kimlik olarak sadece Türk vatandaşlığına değil, aynı zamanda Abhaz-Çerkes milliyetine de sahip çıkmaya başlamıştır. 80'li yıllarda devam eden bu gelişmeler, Abhazya Savaşı'nda diasporanın Abhazya'nın yanında aldığı net tavrın altyapısını oluşturmuştur.

Diğer yandan, Türkiye'deki Çerkes diasporası arasında Abhazya üzerine yanlış algılamalar da elbette mevcuttu. Türkiye'den Abhazya'ya özel olarak giden kişiler, genel olarak Abhazya'nın siyasî istikrarsızlığını ihmal ederek ve Türkiye'deki kendi ekonomik potansiyellerinin gücünü iyi kavramadan ekonomik tahliller yaparak kurtarıcı rollerine soyunuyorlardı.[17]

---

[15] Toumarkine, agm, s. 427-428.
[16] Taymaz, agm, s. 455-456.
[17] Fatih Atan, *Kafkas-Abhazya Dayanışma Komitesi: Bir Dönemin Anatomisi 1992-1993*, İstanbul 2010, s. 8.

Nitekim onlar Abhazya-Türkiye ilişkilerinin sadece ekonomik boyutuna dikkat ediyorlardı. Onların bu bakışı, Abhazya yöneticilerini ve Türkiye'deki diasporayı bile yanıltmıştır. Mesela geziler sonucunda İstanbul Kafkas Abhazya Derneği'nde yapılan toplantılarda sadece ekonomik yönü ağır basan görüşler öne sürülmüş ve olayların şirket kurmak biçiminde çözülmeye çalışılmasıyla nihaî olarak "Nartaş" adlı bir şirket kurulmuştur. Hatta olayları analiz etmek için Abhazya'ya siyaset bilimi uzmanları değil, iktisat uzmanları götürülmüş, böylece siyasî boyut göz ardı edilmiştir.

Türkiye'deki Kafkas dernekleri de Kafkasya'daki ortamdan uzak durarak diasporayı "tek çatı" altında toplamaya çalışmıştır. Türkiye'deki diaspora her ne kadar Abhazya'daki olayları öğrenip Abhaz-Çerkes milliyetçiliğine sahip çıksalar da yine de "güllük-gülistanlık" durumundan çıkmamışlardır.[18] Bu yüzden bazı kişiler Cumhurbaşkanlığı gibi devlet kademelerine telgraf çekme ve imza toplama gibi çeşitli çalışmalarda bulunmuştur. Bu çalışmaların Kafkas-Abhazya Dayanışma Komitesi'nin (KADK) kurulmasını kolaylaştırdığını söylemek mümkündür.

Abhazya Savaşı Döneminde (1992-93) Diaspora-Abhazya İlişkileri

1980'li yılların sonundan itibaren Abhazya'da Gürcistan'ın milliyetçi politikasına karşı protesto hareketleri sık sık baş gösteriyordu. 90'lı yılların başında, özellikle Şevardnadze döneminde Abhazya, Gürcistan'a karşı büyük bir mücadele vermiş, Şamil Basayev ve diğer Kuzey Kafkasya halklarının gönüllü asker olarak savaşa katılması, Abhazya'nın savaşı kazanmasında en büyük etkenlerden biri olmuştur.[19]

---

[18] Atan, age, s. 8-9.

[19] Kuzey Kafkasya'daki cumhuriyetlerden özellikle Kabardino-Balkaria, Karaçay-Çerkesya ve Adıge Cumhuriyetlerinden gönüllü askerler katılmıştır. Detaylı olarak Bkz. Anzor Kušhabiev, *Kabardinskie Dobrovol'ts v Gruzino-Abhazskoy Voyne 1992-1993 gg.* [1992-1993 yıllarındaki Gürcü-Abhaz Savaşında Kabartay Gönüllü Askerleri], Nal'çik 2008.

Savaş sırasında Vladislav Ardzınba, yurtdışındaki Abhaz ve Çerkes diasporasına Abhazya'ya dönme çağrısı yapmıştı. Çağrının içeriği şöyledir:

"Beş ay önce düşman, ağır silahlar ve savaş uçakları desteğinde ana vatanımıza saldırdı. Onun amacı devletimizi ve halkımızı ortadan kaldırmaktı. Bu nedenle silahsız insanları, kadınları ve çocukları insanları öldürüyor, her şeyi yağmalıyor, paha biçilmez tarihi ve kültürel değerlerimizi yakıp yok ediyor.

Düşman amacını, düşündüğü gibi kısa sürede gerçekleştiremedi. Abhazya'da yaşayan Abhazlar'ın silahlı direnişine, Kuzey Kafkasyalı kardeşlerimiz, Türkiye, Suriye, Ürdün'de yaşayan Abhazlar, Kabartaylar, Adıgeler, Ubıhlar, aynı şekilde Ruslar, Ermeniler, Tatarlar'ın temsilcileri, doğrudan yana olanlar destek verdiler. Görüldüğü gibi savaşın boyutları genişledi. Altı aya yaklaşan bu savaşta düşmanın silah ve insan kaybı çok […] İşte böylesi bir ortamda, dünyada yaşayan tüm Çerkeslere ana vatanımıza, ellerinden gelen yardımı yapmaları çağrısında bulunuyorum…

[…] Abhazya'daki nüfusumuz böyle az olduğu sürece ve nerede olurlarsa olsunlar tüm Abhazlar bu konuya gereken ilgiyi göstermedikleri müddetçe topraklarımızı ele geçirmek isteyenlerin, bugün olduğu gibi her zaman var olacaklarını da bilmenizi istiyorum. Hatırlatmaya gerek yok. Aynı durum Kafkasya'nın tümü için geçerlidir. Nerede olursak olalım Ana vatanımız bizi bir araya getirmelidir. Bunu gerçekleştirmek zor olsa bile tüm gücümüzü ve bilgimizi bu noktada yoğunlaştırmalıyız.

Apsualar; Ana vatana dönmenizden başka çare olmadığını düşünün. Bugün kan, gözyaşı ve zorluklar içerisindeki ana vatanınızın sizsiz ve bizsiz geleceğinden bahsetmek mümkün değildir. Hepimiz içtenlikle gücümüzü birleştirdiğimizde, geleceğimizin güzel olacağına inanıyorum […] Uzak görüşlülüğünüzü gösterin. Gelecek nesillerimizi, geleceğimizi düşünün. Vatanlarından uzak kalanların ulusal bilinç sahibi

olmalarının zor olacağını düşünün. Gençlerimiz zor olduğu hâlde, yiğitlikle ilk adımları attılar, elde silah savaşıyorlar…"[20]

Yani Ardzınba, diasporanın ana vatanının yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu, kardeş olarak görülen Kuzey Kafkasyalı halkların destekte bulunduğunu, diaspora nüfusuna ihtiyaç duyulduğunu ve ana vatanın önemini anlatarak yurtdışındaki diasporanın vatanperverliği ve milliyetçiliğini yükseltmeye çalışıp onları savaşan güçlerine katkıda bulunmaya çağırmıştır.

Türkiye'deki Abhaz ve Adıge diasporası da Gürcistan'a sert tepki göstermiştir. Efkan Siba, Zafer Alış, Zafer Argun, Vedat Akar ve Hanefi Aslan gibi Abhaz savaşına katılıp şehit olanlar da vardır.[21] Diasporanın savaşa gitmesinin Abhazya ve Abhaz diasporası arasındaki manevî ilişkinin ilerlemesi bakımından önem taşıdığını söylemek mümkündür. Ayrıca Sakarya, İstanbul gibi Kafkas diasporasının yoğun yaşadığı şehirlerde Gürcistan'ı protesto yürüyüşleri düzenlenmiştir. Özellikle 27-28 Eylül 1992'de İstanbul'dan Ankara'ya ahalinin dikkatini çekmek ve Abhazya'nın bağımsızlığının tanınması için yürüyüş düzenlenmiş ve Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in istifası istenerek Dışişleri Bakanlığının önünde büyük bir protesto yapılmıştır. Kafkas kökenli diasporanın bastığı dergiler ve kitaplar da Abhazya'nın siyasal durumunu anlatmasının yanı sıra Kafkas halklarının birleşmesi ve Abhazya'ya katkıda bulunması konusunu vurgulamışlardır.[22]

Ama Abhaz Savaşı sırasında en önemli gelişmenin Kafkas Abhazya Dayanışma Komitesi'nin (KADK) kuruluşu olduğu söylenebilir. KADK, Abhazya Savaşı döneminde Kuzey Kafkasya diasporasının ilk örgütsel tepkisi olarak 42 Kafkas derneğinin

---

[20] "Arzınba'dan Diaspora'ya Çağrı: 'Ata Toprağına Dönün' (27/01/1993)", *Abhazya Dosyası Cilt 2*, Kafkas-Abhazya Dayanışma Komitesi, İstanbul 1996, s. 182.

[21] Fatih Atan, *Türkiye'deki Abhazlar*, İstanbul 2009, s. 154-156.

[22] Bunun en iyi örneği olarak bkz. Sefer E. Berzeg, "Abhazya'da Neler Oluyor", *Kafkasya Gerçeği* 2, Samsun 1990, s. 1-12.

temsilcilerinin katılımıyla kurulan bir örgüttür. KADK'nin amacının şunlar olduğu söylenebilir:

"Bütün Kafkasya'ya, özellikle Abhazya'ya insani ve ekonomik yardımda bulunmak; Türk ve dünya kamuoyu nezdinde Abhazya ve Kuzey Kafkas halklarına destek ve yardımı sağlamak; Abhazya sorununu Türkiye'ye ve uluslararası kamuoyuna her türlü araçla duyurup ilgisini çekmek; Abhazya ve tüm Kafkasya'daki olaylar hakkında gerekli bilgi ve haberleri sağlıklı kaynaklardan alarak ilgili kişi, kurum ve kuruluşlara yazılı ve sözlü olarak ulaştırmak; Türkiye'den ve dünyanın diğer ülkelerinden Abhazya ile Kafkasya'ya yapılacak yardımlarda derneklerin, kişilerin kurum ve kuruluşların yapacakları çalışmalarda birlikteliği ve koordinasyonu sağlamak; Kafkasya ve Abhazya ile diasporanın iletişimini sağlam bir şekilde sağlamak; Abhazya ve Kafkasya'yı tanıtmaya katkıda bulunmaktır".[23]

Bu komite içinde Cengiz Gül ve Ardeşen Kobaş gibi iş adamları, Rahmi Tuna gibi hukukçular da üye olarak bulunmuş ve Abhazya'ya finansal yardımda ve Abhazya'nın hukuksal anlamda haklılığını anlatma konusunda ciddi katkılarda bulunmuşlardır.

KADK, Abhaz devleti ve Abhaz Cumhurbaşkanı'yla sürekli olarak temas kurarak Abhazya'nın dışarıya iletmek istediği talepleri duyurmaktan başka Abhazya'dan gelenler ve Abhazya'ya gidenlerin karşılaştığı problemlerin çözülmesi için de çalışmıştır. Komite, Cumhurbaşkanı dâhil devletin her kademesiyle ilişki kurarak Abhazya sorununu duyurmaya çalışıp siyasî partileri ve hükümeti etkilemeye çalışmıştır. Ayrıca Abhaz Savaşı'nı Türk ve uluslararası kamuoyuna duyurmak için şehirlerde gösteriler düzenlemiştir. Yukarıda bahsedilen 1992 yılındaki protesto yürüyüşü de KADK tarafından düzenlenmiş, sonuç olarak komite dönemin Başbakanı Süleyman Demirel'le görüşme yaparak taleplerini iletmeye başarmıştır. Ayrıca 13

---

[23] Rahmi Tuna, *Kafkas Abhazya Dayanışma Komitesi*, Kafkas Abhazya Kültür Derneği, İstanbul 1998, s. 12.

Ekim 1992'de TBMM'de Kafkasya ve Abhazya konulu bir görüşme yapılması sağlanmıştır. Medya kurumlarıyla da iletişim kurarak konuyu canlı tutmuş ve Abhaz yanlısı olan bir kamuoyu oluşturmayı başarmıştır.[24] Komite, TBMM ve Türk hükümetinden başka BM ve AGİT gibi uluslararası kuruluşlara raporlar ve değerlendirmeler sunmuş ve Avrupa Komisyonu Parlamenterler Meclisi'ne üye olan Türk parlamenterleriyle görüşerek Abhazya sorunu ile ilgili dosyalar vermiştir.

Bu savaş sırasında parlamenterlere sunulan Abhazya Dosyası iki ciltten oluşmaktadır. İçeriğinde AGİK ve UNPO gibi uluslararası örgütlerin raporları da yer aldıysa da tarih açısından ve hukuk açısından Abhazya'nın bağımsızlığının ne kadar haklı olduğunun ve Gürcistan'ın Türkiye ve Kafkasya'nın barışı için ne kadar büyük tehdit olduğunun[25] anlatılmasına ağırlık verilmiştir. Abhazya'yı tanıtmanın yanı sıra Türkiye vatandaşları arasında Gürcistan karşıtı ve Abhazya yanlısı bir kamuoyu yaratmayı amaçlayan propaganda özelliği de taşımaktaydı.

Bu inisiyatifler, Türkiye'deki diaspora ve Abhazya arasındaki ilişkileri önemli derecede geliştirmekten başka Türk siyasetçilere ve kamuoyuna, Kafkasya'daki gelişmelere diasporanın bakışını belli bir şekilde göstermek konusunda önem taşımaktadır.

Öte yandan KADK, Abhazya Cumhurbaşkanı dâhil devlet kademeleriyle de temas kurarak Abhazya'nın temsilciliğini yapmıştır. Komite, Abhazya'dan gelenler ve Türkiye'den Abhazya'ya gidenlerin karşılaştığı sorunları da çözmeye

---

[24] Mithat Çelikpala, "Türkiye'de Kafkas Diyasporası ve TDP'ye Etkileri", *Türkiye'nin Avrasya Macerası*, Der. Mustafa Aydın, Ankara 2007, s. 59-60. Savaş döneminde KADK ilk başkanı Atay Çeyişakar sürekli Abhazya'yı ziyaret ederek Abhazya'ya destekte bulunmuş ve Komite üyesi olan Sezai Babakuş, Vladislav Ardzınba'nın basın danışmanı olarak görev yapmıştır.

[25] Bu dosya, sivil helikopteri Gürcistan'ın düşürdüğünü ve Rusya Federasyonu'nun "Barış" çağrısını Abhazya kabul ederken Gürcistan'ın reddettiğini detaylı anlatmaktan başka, Gürcü yayılmacılığı ve Türkiye'den potansiyel olarak toprak talebinin olduğunu da anlatarak Türk halkına Gürcistan'ı Türkiye için de Ermenistan gibi tehlikeli bir ülke olarak tanıtmaktadır. Detaylı olarak Bkz. "Gürcü Yayılmacılığı ve Türkiye'den Toprak Talebi", *Abhazya Dosyası,* Cilt 2, Kafkas-Abhazya Dayanışma Komitesi, İstanbul 1996, s. 116-118.

çalışmıştır. Dönemin Başbakanı Süleyman Demirel ve Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin Temmuz 1992'de Gürcistan'ı ziyaret ederken, aynı zamanda diaspora örgütlerinin çalışmasının sonucu olarak Abhazya Cumhurbaşkanı Vladislav Ardzınba Türkiye'ye ziyarette bulunmuştur. Başbakan olmadığı hâlde Ardzınba Dışişleri Bakanlığının yetkilileriyle görüşebilmiş ve medya da bu görüşmede bulunabilmiştir. Ayrıca o dönemdeki muhalefet partisi Demokratik Sol Parti'nin (DSP) Genel Başkanı olan Bülent Ecevit ile görüşmüş, Ecevit Türkiye hükümetinin Abhazya meselesine ilgi göstermemesini eleştirip Abhazya meselesinde Türkiye'nin de sorumluluğu olduğunu ve Gürcülerle Abhazları uzlaştırabilecek tek devlet olduğunu açıklamıştır.[26] Sonra Abhazya'nın bağımsızlığı ilan edilmiştir.

KADK, 3 Eylül'de Moskova'da yapılan ateşkes görüşmelerine de katılarak görüşmelerin seyrine etki etmeye çalışmıştır. Diasporanın savaş sırasındaki birçok çalışması, Rusya'nın oynadığı rolün yanı sıra, savaşı Abhazya'nın kazanmasında Kuzey Kafkasya'dan gönüllü birlikleriyle beraber önemli unsur[27] olmuştur.

Diğer yandan, KADK ve KAF-FED'in Abhazya'ya savaş döneminden beri destek veriyor gözükmesinin farklı bir boyutunun var olduğu söylenebilir. Abhazya Savaşı sırasında Rusya önemli rol oynamış ve bu kurum Rusya'nın ne diyeceğini önemser bir politika izlemiştir. Yani Abhazya'nın arkasında Rusya'nın olması da Abhazya'ya destek vermesini etkilemiştir.

Abhaz Savaşı ile Güney Osetya Savaşı'nın Karşılaştırılması

Aynı zamanda Gürcistan-Güney Osetya arasında da çatışmalar yaşanmıştır. Ama Abhazya Savaşı'nda diaspora ciddi

---

[26] *Abhaz Ulusu ve Lideri Ardzınba*, Der. Gennadi Alamiya, Türkçeye çev. Bediz Tantekin vd., Ankara 2010, s. 55-56.

[27] Detayli olarak Valeri Hatajuko'nun söylevine bkz.
http: //www.ajanskafkas.com/arsiv/?i=haberoku&hid=9767.
Ayrıca Diasporanın savaşa katılması konusunda detaylı olarak bkz. Bekir Aşba, *Üşüyorum*, Chiviyazıları Yay., İstanbul 2010.

faaliyetlerde bulunurken Osetya Savaşı'nda Osetler diasporalardan fazla destek alamamışlardır. Bunun, aşağıdaki sebeplerden kaynaklandığını söylemek mümkündür.

Abhazların Nüfus Krizi

19. yüzyılda Abhazya nüfusunun büyük bölümü Rus Çarlığı tarafından Osmanlı toprağına sürgün edildiğinden Abhazya'daki Abhazların nüfusu önemli derecede azalmıştır. Ayrıca 1930'lu yıllardan beri Stalin ve Beria'nın politikasından dolayı Gürcüler, Ermeniler ve Ruslar gibi Abhaz olmayan milletler yoğun şekilde Abhazya'ya yerleştirilmişlerdir. SSCB döneminin sonunda Abhazlar nüfusun sadece % 18'ini oluşturduğu[28] için Abhaz milleti yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Ayrıca Gamsahurdia dönemindeki radikal Gürcü milliyetçiliği bu tehlikeyi daha da artırmıştır. Abhazya'da yaşayan nüfus ve kültür krizleri Abhazya ve Türkiye'deki Abhaz (ya da Çerkes) milliyetçiliğinin yükselişini kışkırtmış ve Abhazya Savaşı'na diasporanın aktif olarak katılmasını sağlamıştır.

Buna karşın, Güney Osetya'da Osetlerin toplam nüfusa oranı % 60 civarında[29] olduğu için Osetler yok olma tehlikesinden uzak kalmış ve SSCB döneminde genel olarak Gürcüler ve Osetler arasında gerginlik yaşanmamıştır. Nüfus krizi olmayınca diasporanın yardım etmesine gerek olmamış, böylece Oset diasporası arasında Oset milliyetçiliği fazla yükselmemiştir.

Türkiye'deki Diasporanın Nüfusu

19. yüzyıldan itibaren Kafkasyalı halklar, Rus Çarlığı tarafından yerinden edilip Osmanlı toprağına tehcir edilmişlerdir. Özellikle Adıgeler, Wubıhlar ve Abhazlar en yoğun

---

[28] "Naselenie Abkhazii" [Abhazya Nüfusu], http: //www.ethno-kavkaz.narod.ru/rnabkhazia.html.

[29] Kimitaka Matsuzato, "Roshia to Beikokuno Shinreisen? Yurashiano Imawo Yomu" [Rusya ve ABD'nin Yeni Soğuk Savaşı mı? Avrasya'nın Şu Durumunu Çözümlemek], *Hokkaido University Slavic Research Center Report,* Sayı 1, Sapporo 2008, s. 9-10.

şekilde Osmanlı toprağına yerleştirilmiştir. Günümüzde Türkiye'deki Çerkeslerin nüfusunun 1-3 milyon, Abhazların nüfusunun yaklaşık 500 bin olduğu[30] söylenmektedir ki bu Abhazya'daki Abhaz nüfusundan daha fazladır.

Buna karşı Türkiye'deki Osetlerin nüfusu en çok 100 bin civarında[31] olduğu için Oset diasporası güç kazanmak için mutlaka diğer Kafkas diasporalarıyla işbirliği yapmak durumundadır. Bunun sonucunda doğal olarak Türkiye'de daha çok Abhaz Savaşı'yla ilgili hareketler yürütülmüş, Osetya'ya yardım daha az kalmıştır.

Uluslararası Kamuoyunun İlgisinin Çekilmesi

Abhazya 200 kilometrelik bir sahile sahiptir ve meyve ile çay gibi tarımsal ürünlerin üretimi konusunda zengindir. Ayrıca turistik yerler de çok sayıda bulunduğundan Gürcistan için vazgeçilmez bir bölgedir. Bu yüzden savaş da Abhazya'nın hemen hemen her yerinde çok şiddetli geçmiştir ve doğal olarak uluslararası kamuoyunun ilgisini çekmiştir. Buna karşı Güney Osetya toprağının hemen hepsi dağlık bölgedir ve başkenti Tshinval hariç nüfus dağılımı genelde dağınık olmuştur. Sanayi de Abhazya'ya göre gelişmemiştir. Böylece Güney Osetya'daki çatışmalar Abhazya'daki gibi şiddetli ve büyük olmamıştır.

Ayrıca yurtdışındaki diasporanın çalışmaları da bu konuda oldukça etkilidir. Abhazya Savaşı sırasında Türkiye'deki Abhaz ve Adıge diasporası tarafından kurulan KADK, Abhazya'nın durumu ve tezleri konusunda yurtdışı merkezleri sürekli enforme ettiği için Abhazya Savaşı sürekli gündeme getirilerek uluslararası kamuoyunun ilgisi çekilmiştir. Yurtdışındaki Oset

---

30 "Ethnologue Report For Abkhaz Language", http: //www.ethnologue.com/show_language.asp?code=abk.

31 "The North Caucasian Diaspora in Turkey", *UNHCR WriteNet Reports,* http: //www.unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/publ/opendoc.htm?tbl=RSDCOI&id=3ae6a6bc8&page=publ. Ama gerçekten de Türkiye'deki Osetler, Adigeler gibi başka milletler ile önemli derecede karışmıştır. Bu yüzden Oset kimliğine sahip çıkanların en çok 10 bin kişi olduğu tahmin edilmektedir.

diasporası ise nüfusu az ve siyasî gücü zayıf olduğu için Oset Savaşı'nı sürekli canlı tutamamıştır.

Ayrıca o zamanlarda Türkiye'deki Kafkasyalı diaspora arasında hâlen birlikteliğin güçlü olması ve Birleşik Kafkasya akımının diaspora arasında üstünlük kazanması sayesinde Abhazya'ya diasporanın desteğinin daha sağlam gittiğini söylemek de mümkündür. Genel olarak Türkiye'de "Çerkes" kelimesi hem Kuzey Kafkasyalıları hem de Adıgeleri kastetmekteydi.

Vladislav Ardzınba Döneminde Diaspora-Abhazya İlişkileri

Savaş döneminde Türkiyeli Abhaz diasporasının savaşa aktif bir şekilde katılması, Abhazya'nın kazanmasında önemli unsurlardan biri olmuş ve Abhazya-diaspora ilişkilerinin önemli derecede gelişmesine sebep olmuştur.

Bu gelişmelerden biri olarak, Abhazya vatandaşlığına alınma ve oturum konusunda Abhaz diasporasının kolaylık sağlaması gösterilebilir. Savaş bittikten 1 yıl sonra 1994 yılında Abhazya Anayasası kabul edilmiştir ve anayasada Apsualar, Wubıhlar, Aşualar ve Aşharualar dünyanın neresinde olursa olsun Abhazya Cumhuriyeti'nin doğal vatandaşı sayılmış,[32] yurtdışındaki Abhaz diasporası mensuplarının vatandaşlığa alınmasında kolaylıklar sağlanmıştır. Abhazya, diasporanın dönüşünü bakanlık seviyesindeki Abhazya Geri Dönüş Devlet Komitesi aracılığıyla takip etmekte ve ücretsiz gayrimenkul ile çeşitli sosyal yardımlar sağlamaktadır.[33]

Burada özellikle Abhaz diasporasına öncelik verilmesinin sebebini düşünmek önemlidir. Kolaylık verilmesinin sebebi olarak Abhazya'nın nüfus ihtiyacından bahsetmek mümkündür,

---

[32] "Konstitutsiya Respubliki Abkhazia" [Abhazya Cumhuriyeti Anayasası], http://www.govabk.org/documents/constitution.
[33] *Anavatana Dönüş Kitapçığı,* Kaf-Fed Dönüş Komisyonu, Ankara (tarihsiz), s. 12.

ama bu açıklama yetersiz kalmaktadır. Ruslar, Gürcüler, Ermeniler gibi başka milletlere niye öncelik verilmediği sorusu cevapsız kalmaktadır. Vatandaşlığa alımda kolaylık verilmesinin önemli sebebi Abhazya Savaşı'nda Abhaz diasporasının sağladığı ciddi katkıdır. Bilhassa Türkiye'deki Abhaz diasporası savaş sırasında KADK merkezli olarak çeşitli faaliyetlerde bulunarak Abhazya'ya önemli derecede destek vermiştir ve savaşı kazanmasında önemli rol oynamıştır. Abhazya, bu savaşta diasporanın siyasal açıdan ne kadar güçlü ve mühim olduğunu öğrenmiş ve onlarla birlikteliği sağlamanın önemini fark etmiştir. Ayrıca Abhazya, Türkiye'nin bölgesel güç olmasının ve orada en yoğun olarak Abhaz diasporasının yaşamasının bilincinde[34] olduğu için diasporayla ilişkileri güçlendirmek istemiş, nihaî olarak da Abhaz diasporasına vatandaşlık alımında kolaylık sağlanmıştır.

Ama Abhazya'ya geri dönen diaspora mensuplarına ev ve toprakların verilmesi, Gürcüler, özellikle Megreller arasında mülk meselesinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Abhaz Savaşı sırasında hem eskiden beri Abhazya'da kalanlar olsun hem de yeni gelenler olsun, nüfusun çoğunluğunu oluşturan Gürcülerin büyük bölümü (yaklaşık 250.000-300.000 kişi) Abhazya'yı terk etmeye mecbur kalmıştır. Bu durum BM, AB ve NATO tarafından "etnik temizlik" olarak tanımlanmış ve Rusya bu durumdan sorumlu tutulmuştur. Savaş sırasında boşaltılan yerlere Abhaz asıllılar, Ermeniler ve Ruslar gibi başka milletlerden insanlar yerleştirilmiştir[35] ve Gürcülerin geri dönmelerine hâlâ izin verilmemektedir. Böylece İsrail ile Filistin arasında var olan mülk sorunu Abhazya ile Gürcistan arasında da meydana getirilmiştir.

---

[34] Cihan Candemir, "Abhazya-KuzeyKafkasya-Diyaspora, Konum, Güncel Durum, Görevler ve Beklentiler", *Abhazya'nın Bağımsızlığı ve Kafkasya'nın Geleceği*, Der. Sezai Babakuş, İstanbul 2010, s. 150-151.

[35] Okan Mert, *Türkiye'nin Kafkasya Politikası ve Gürcistan*, İstanbul 2004, s. 53. Aynı zamanda Güney Osetya'nın Leningor (Gürcüce: Ahalgori) bölgesindeki Gürcüler de çatışma sırasında Güney Osetya'dan kaçmak zorunda kalmıştır. Boşaltılan yerler kamulaştırılıp oraya Rus askerleri ve başka milletler yerleştirilmektedir.

Ardzınba, KADK'ye Leon ödülünü vererek Türkiye'deki Abhaz diasporasına teşekkür etmiş ve 1994 yılında diasporayla ilişkileri yoğunlaştırmak amacıyla Türkiye'ye Dr. Vladimir Ayüdzba'yı temsilcisi olarak atamıştır. Böylece Türkiye'deki diaspora, Abhaz devletiyle direkt iletişim içinde bulunmayı sağlamıştır. Ardzınba KADK'nin yeniden başlaması ve Türkiye'deki Abhazya resmî temsilcisi olarak çalışmasını talep etmiştir. Tabiî ki bu talepler gerçekleştirildi ve şu anki KADK'nin adresinde Ayüdzba daimi olarak çalışmaktadır, nitekim KADK, Abhazya Büyükelçiliği gibi gözükmektedir[36].

KADK'nin konumu da savaş öncesi döneme göre daha da yükselmiştir. Komite, Türkiye ve Abhazya hükümetleri arasında iletişim kurmayı sağlamış, hatta Türkiye'yi olayların içine çekerek Abhazya-Gürcistan arasında barış ve istikrarlı ilişkilerin tesisinde aktif rol oynaması bile etkilemiştir. 1999 yılında Türkiye'nin düzenlediği Abhazya-Gürcistan müzakeresine katılmış ve Abhazya meselesiyle ilgilenen bütün yabancı ülkelerin temsilcileriyle görüşme sağlayarak daha da aktif rol oynamıştır. Bu temsilcilerin arasında Gürcistan'daki İngiltere Büyükelçisi, Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerindeki Amerika Büyükelçileri ve hatta 2001 yılında Türkiye'yi ziyaret eden Gürcistan Cumhurbaşkanı Şevardnadze bile vardı.[37] Ayrıca KADK; AB, AGİT, BM ve UNPO gibi uluslararası örgütlerle Abhazya meselesini daha geniş kitlelere tanıtmak için sürekli irtibatta bulunmuştur. Böylece diaspora, Abhazya meselesine daha derinden katılmaya yönelmiş ve Abhazya ve diaspora ilişkileri kopmayacak derecede derinleşmiştir.

Abhazya'daki en önemli gelişmelerden birinin *Başaran Koleji*'nin açılışı olduğunu söylemek mümkündür. Abhazya'daki tek Türk lisesi olan Başaran Koleji, 1995 yılında Rusya-Abhazya sınırından 15 km uzaklıkta olan Gagra bölgesinin Tsandripş (Gürcüce: Gantiadi) köyünde Vladislav Ardzınba'dan izin

---

[36] Şu an BDT üyesi olan ülkenin vatandaşları hariç yabancı uyruklu kişilerden Abhazya vize istenmekte ve onların vize işlemleri de bu adreste yapılmaktadır.
[37] Burcu Gültekin Punsmann / Argun Başkanı / Kemal Tarba, *Abkhazia for the Integration of the Black Sea*, Ankara 2009, s. 13.

alınarak kurulmuştur. Başlangıçta bu kolej, ambargo uygulandığından Türkiye ile iletişim kesildiği için zor durumdaydı. Şu an Başaran Koleji Abhazya hükümetinden destek almakta ve Türkiye-Abhazya ilişkilerinde etkin rol oynamaktadır. Özellikle Abhazya'ya ilgi gösteren Türk işadamlarının çoğu bu kolejle yakın iletişimde bulunmaktadır.

Başaran Koleji erkek lisesidir. Bu kolej içinde yurt, spor tesisleri, bilgisayarlar gibi bütün gerekli donanım mevcuttur. 5 yıllık sürenin birinci yılında hazırlık olarak Türkçe ve İngilizce öğretilir. Öğrenciler Rusça ile İngilizcenin yanında matematik ve fen bilimleri, Rusya'da öğretilen sosyal bilimler, Abazaca, Türkçe ve edebiyat dersleri alırlar. Günümüzde bu kolejin öğrencileri çeşitli olimpiyatlarda başarılar elde etmiştir. 2010 yılına kadar mezun olan öğrenciler 292 kişiye ulaşmış, onlardan 150'si Rusya'da, 67'si Abhazya'da ve 64'ü Türkiye'deki üniversitelere[38] gitmiştir. Başaran Koleji mezunları tarafından en çok tercih edilen bölümler iktisat, uluslararası ilişkiler, turizm, bilgisayar mühendisliği ve işletme bölümleridir. Bu kolej mezunlarının çoğuna, profesyonel oldukları ve çeşitli yabancı dilleri bildikleri için işadamları tarafından önem verilmektedir. Her sene mezunlar Sohum'daki restoranlarda toplanır. Gelecek planları, internet aracılığıyla Başaran Koleji mezunlarına ait bir ağ kurmaktır.

Fakat diğer yandan Başaran Koleji'nin Fethullah Gülen'in yoğun etkisi altındaki cemaatler tarafından kurulmuş olması sebebiyle koleje Türkiye'deki diasporanın bir kesimi, Abhazya'daki kiliseler ve Rusya Federasyonu Abhazya'da İslamiyet'in yayılmasına ve kendi etkilerinin azalmasına yol açacağını düşünerek sürekli şüpheyle bakmaktadır. Hatta aynı zamanlarda Kuzey Kafkasya, özellikle Çeçenistan, Dağıstan ve İnguşetya'da radikal İslamcılık yaygınlaşmaya başladığı için kolej

[38] Punssman, age. s. 14.

tehdit olarak bile görmüştür; koleje sürekli baskılar[39] uygulanmış olduğunu söylemek de mümkündür.

Başaran Koleji'ni hoş görmeyenlerin sayısı çok olduğu hâlde Abhazya hükümetinin bu koleje izin vermesinin çeşitli nedenleri vardır. Türkiye'de okuyan Başaran Koleji mezunları, Abhazya ve Türkiye'deki Abhaz diasporasını bağlayan köprü olarak gözükmektedir. Başaran Koleji her ne kadar İslamiyet'in etkisi altında kalsa da Abhaz devletinin, Abhazya ve Abhaz diasporası arasındaki ilişkileri güçlendirmek için koleje önem verdiği söylenebilir. Diaspora ile ilişkileri yoğunlaştırmak isteyen Ardzınba da bunu kuvvetle desteklemiştir. Kolejin müfredat programında Türkçenin yer alması da amacının Abhazya-diaspora ilişkilerini yoğunlaştırmak olduğunu göstermektedir. Abhazya, gerçek olarak diasporanın siyasal gücünü bilip ilişkileri geliştirmek niyetinde olduğu için bu koleje büyük destek vermiştir.

Sergey Bağapş Dönemindeki Gelişmeler

2004 yılındaki cumhurbaşkanı seçiminde Raul Hacımba ve Sergey Bagapş cumhurbaşkanı adayı olarak yarışmış ve nihaî olarak Rusya'nın arabuluculuğuyla Bagapş Cumhurbaşkanı, Hacımba ise Cumhurbaşkanı Yardımcısı seçilmiştir.

Seçim sırasında Raul Hacımba eski KGB ajanı olduğu için "Putin'in adayı" gibi gözükmüş ve gerçekten de Rusya Federasyonu ona açıkça destek vermiştir. Ayrıca Abhazya'daki kiliselerin de onu desteklediğini söylemek mümkündür. Çünkü Abhaz diasporasının çoğu Müslümandır ve diasporanın Abhazya'ya daha etkili bir konumda bulunması, Abhazya'da İslamiyet'in yaygınlaşmasına ve kiliselerin etkisinin azalmasına yol açacaktır. Rusya Federasyonu da diaspora içinde Rusya aleyhtarlarının çok sayıda bulunmasının Abhazya-Rusya

[39] Mesela 2000'li yılların başında Dağıstan gibi Kuzey Kafkasya'daki cumhuriyetlerde Türk kolejleri bulunmaktaydı, fakat şimdi Rusya Federasyonu tarafından hepsi kapatılmış ve oradaki Türk kolejlerinin açılması yasaklanmıştır.

ilişkilerine engel olacağını ve Abhaz diasporası aracılığıyla Türkiye ve Batı ülkelerinin Abhazya'da daha etkili rol oynayacağını düşünmüştür.[40] Rusya, Abhazya'nın Rusya'ya bağlılığının sona erdirilerek Kafkasya'daki bu önemli tampon bölgesini kaybetmek istememiştir. Ayrıca Hacımba da Rusya ile direkt işbirliği yaparak ilişkileri güçlendirme yolunda Abhaz diasporasını engel olarak görmüştür. Bu yüzden Rusya Federasyonu ve kiliseler, KGB'de çalışan ve Rusya ile bağlantısı güçlü olan Hacımba'nın kendileri için en risksiz aday olduğunu düşünmüş ve ona destek vermiştir.

Buna karşı, Türkiye'deki Abhaz diasporası, yerli Abhazlar, Abhaz bürokrasisi ve aydınları Hacımba'nın politikasını eleştiren Sergey Bağapş'ı desteklemiştir. Bagapş, Moskova'nın gölgesinde kalmış bir Abhazya'dan kurtulmak istemiş, Gürcistan ve Rusya'yı dengeleyen bağımsız bir politika hedeflemiştir.[41] O, Türkiye ve Türkiye'deki Abhaz diasporasını Rusya ve Gürcistan'dan bağımsız bir politika izlemek için gerekli unsurlardan biri olarak görüyordu ve Abhaz diasporasıyla daha da yoğun iletişimde bulunma niyetindeydi. Ayrıca Bağapş, Başaran Koleji'ni Türkiye ve Türkiye'deki diaspora ile Abhazya'yı bağlayan önemli bir nokta olarak görmüş ve koleje destek vermiştir.

Seçim sırasında Bağapş yanlıları ve Hacımba yanlıları arasında gerilim yükselmiş ve çıkan çatışmada ölenler de olmuştur. Bu seçimde Rusya yine Abhazya'ya ağırlığını hissettirmiştir. Bagapş ve Hacımba'nın Moskova'ya gidip anlaşmasının ardından ortamın sakinleşmesi son sözün Moskova'da söylendiğini göstermektedir. Belirtilmesi gereken bir husus Hacımba ve Bağapş'ın Moskova'ya gidip anlaşmış olarak dönmesinin arkasında Rusya'nın sınırı kapatıp ticareti keserek Abhazya'yı ikinci kez ambargoya mahkûm etmekle tehdit etmesi yatmaktadır. Bu seçim sırasında Rusya Abhazya'nın kendisine

---

[40] Bu değerlendirmelerde Kafkasevi ve Sayın Erol Karayel ile yapılan konuşmalardan ve değerlendirmelerden de yararlanmıştır.

[41] Hasan Kanbolat, "Beslan Baskını-Abhazya Seçimleri", *Nart Dergisi* 39, Ankara 2004, s. 8-9.

bağımlılığını manipüle etmiştir. Bağapş döneminden itibaren diaspora-Abhazya ilişkileri temelinde Türkiye'yle ekonomik ilişkiler de yoğunlaşmaya başlamış, özellikle Türkiye'den Abhazya'ya dönenler için yapılan evlerin yanı sıra otellerin inşası sayesinde inşaat ve madencilik sektörleri[42] ilişkilerin gelişmesini sağlamıştır.

Diğer yandan Abhazya, Rusya Federasyonu ile güvenlik konusunda birçok anlaşma yapmış ve Soçi-Sohum arasındaki tren yolu ve limanların inşası gibi çeşitli alanlarda Rusya'nın yatırımı daha da yoğunlaşarak ekonomik alanda da Rusya ile ilişkileri güçlendirmiştir. Böylece Bagapş, diaspora ve Rusya Federasyonu arasında zor bir politika izlemeye mecbur kalmıştır.

2008'den Sonra: Abhazya-Diaspora İlişkilerinin Hızla Gelişmesi ve Diasporada Bölünme

2008'de Güney Osetya Krizi çıktıktan sonra Abhazya meselesi tekrar Türkiye ve dünya kamuoyunun dikkatini çekmiş ve diasporanın faaliyetleri daha belli şekilde gözükmeye başlamıştır. KAF-FED ve KADK gibi diaspora örgütleri, Abhazya'ya uygulanan ambargonun kaldırılması ve Türkiye'nin Abhazya'nın bağımsızlığını tanıması için Cumhurbaşkanı dâhil bakanlar ve milletvekilleri ile görüşmeler yaparak lobi hareketlerini daha da güçlendirmiştir. Mesela 8 Ağustos 2008 tarihinde Gürcistan'ın silahlı kuvvetlerinin Güney Osetya'ya girmesi münasebetiyle Güney Osetya Krizi başladığı zaman Kuzey Kafkasya diasporasının çoğu Gürcistan'ın askerî harekâtını kınamış, Kafkasya Federasyonu (KAF-FED), KADK ve Kafkasya Forumu gibi çeşitli diaspora kurumları Gürcistan'ı suçlamış ve Abhazya ile Güney Osetya'ya destek gösterileri düzenleyerek kamuoyunun dikkatini çekmeye çalışmıştır.[43] Savaş sürecinde özellikle KAF-FED, Türkiye'de yeterince kamuoyu oluşturulamamış olması nedeniyle sık sık televizyon, radyo ve gazetelere demeçler vererek Abhazya ve Güney

---

[42] Punssman, age, s. 24-25.

[43] "Osetler ve Abhazlar Gürcistan'ı protesto etti", 14/08/2008, Ajanskafkas, http: //www.ajanskafkas.com.

Osetya'nın bağımsızlığının dünyaca tanınması için birçok çalışmalarda[44] bulunmuştur. Nitekim KAF-FED TC Kızılay Genel Müdürlüğü, TBMM, Başbakanlık, Dışişleri Bakanlığı gibi önemli devlet kuruluşlarına Türkiye'den giden yardımların Gürcistan üzerinden gönderilmesiyle ilgili eleştirilerde bulunarak, Rusya Federasyonu üzerinden de eşit ve adil şekilde yardımların gönderilmesini isteyen bir mektup iletmiştir.[45]

Kuzey Kafkasya diasporasının faaliyetleri krizden sonra da devam etmiştir. 13 Eylül günü KAF-FED, Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'e taleplerini iletmesinin yanı sıra CHP Genel Başkan Yardımcısı Onur Öymen'le de görüşerek Kafkasya'daki gelişmeler üzerine bir brifing sunmuştur. Sonra Öymen, diasporanın taleplerini yansıtır şekilde TBMM'de Abhazya ile ulaşım sorunu konulu bir soru önergesi vermiş[46] ve Ulaştırma Bakanı önergeye 31 Aralık 2008'de cevap vermiştir. Bu çabaların sonucu olarak 30 Eylül 2008 ve 5 Ocak 2009'da Abdullah Gül'le görüşme sağlanmış ve TC vatandaşlarının Abhazya'ya direkt seyahat özgürlüğü konulu dilekçe sunulmuştur. 15 Şubat 2009'da Abdullah Gül'ün Rusya ziyareti dönüşünde dönemin Dışişleri Bakanı Ali Babacan ile KAF-FED Genel Başkanı'nın görüşmesinde Trabzon-Sohum seferlerinin tekrar başlayacağı açıkladı.[47]

Ankara da Güney Kafkasya'da yeni bir düzenin başladığını ve Abhazya'nın artık tamamen yok sayılamayacağını fark etmeye

---

[44] Kafkasya federasyonu, Show TV'nin "Siyaset Meydanı", ART Televizyonu'nun "Gündeme dair", Kanal B'nin "Haber saati", Habertürk'ün "Parantez Programı", ATA TV'nin "Siyaset Ekseni" ve aynı kanalın "Kafkasların Bitmeyen Savaşı" programlarına temsilciler gönderip Gürcistan'ın Abhazya üzerindeki hakimiyetinin haksız olduğunu anlattı. Detaylı olarak bkz. "Kafkasya, Savaş ve Diaspora" *Nart 61-62,* Mayıs-Ağustos 2008, s. 6. 2009 yılında Kafkas Araştırma Vakfı başkanı Muhittin Ünal Avrasya TV'nin programına katılıp Abhazya ve Güney Osetya'nın tarihleri ve siyasi durumlarını anlatarak Gürcistan'ın Abhazya ile güney Osetya üzerindeki egemenliğinin haksız olduğunu belirtti ve Türkiye'nin yeni Kafkasya politikasını değiştirmesi gerektiğini vurguladı.

[45] Detayı için bkz. *Nart* 61-62, 2008, s. 8.

[46] *Nart* 65, 2009, s. 15.

[47] Bkz. Muharrem Sarıkaya, "Trabzon-Sohum Seferi Başlayacak", *Sabah Gazetesi*, 17.02.2009. Aslında Trabzon-Sohum deniz seferleri 1995 yılında Türkiye tarafından son verilene kadar vardı.

başlamış ve artık eskisi gibi Kuzey Kafkasya diasporasının sesini göz ardı edememeye başlamıştır. Diasporanın yaptığı faaliyetlerin sonucu olarak, 26 Ağustos 2008'de Abhazya'nın bağımsızlığının tanınmasından beri ana muhalefet partisi CHP milletvekillerinin TBMM'ye ilettikleri soru önergelerinin sayısında da patlama olmuştur.[48]

Böylece Ankara, diasporanın faaliyetlerinin sonucu olarak Abhazya'nın bağımsızlığını resmen tanımamışsa da Abhazya'ya belli bir düşmanlık politikası uygulamayarak ticarî ve insanî ilişkileri geliştirme arayışına girmiş gözükmektedir. 7 Eylül 2009'da Davutoğlu, Gürcistan'ın Dışişleri Bakanı Grigoli Vaşadze ile yaptığı görüşmede Abhazya meselesinin barışçıl şekilde çözümüne katkıda bulunmak istediğini vurguladı ve ardından Dışişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı Ünal Çeviköz Abhazya'yı ziyaret etti.[49] Yani Türkiye hükümeti Gürcistan ile iyi ilişkileri zedelemeden, Kuzey Kafkasya diasporasının seslerini göz ardı etmeyen bir şekilde Abhazya yönetimiyle de temasa geçmeye başlamıştır. Ayrıca 19 Nisan 2010'da TC Tiflis Büyükelçisi Levent Murat Burhan Abhazya'yı ziyaret ederek Dışişleri Bakanı Sergey Şamba ve Maksim Gvinjia'yla görüşmede bulunmuştur.[50]

2008 yılında Abhazya'nın bağımsızlığı Rusya ve birkaç ülke tarafından tanındıktan sonra Türkiye'deki diaspora ve Abhazya'daki devletin kademeleri arasındaki iletişim daha da yoğunlaşmıştır.[51] Böylece KAF-FED ve KADK gibi diaspora

---

[48] Mesela, Ekim 2008'de CHP milletvekili Onur Öymen Ulaştırma Bakanlığına bir soru önergesi vermesinin yanı sıra, Tayfun Süner ve Atilla Kart Dışişleri Bakanlığı ve Başbakanlığa bir soru önergesi vermiştir. Ayrıntılı olarak bkz. Hasan Kanbolat, "Karadeniz'de Türk Gemilerine Gürcü Engeli", *Nart 69,* Eylül-Ekim 2009, s. 3.

[49] Fatih Demir, "Türkiye, Abhazya İçin de Devrede", *Zaman Gazetesi,* 08.09.2009; "Abhazya'ya İlk Türk Diplomat", *Sabah Gazetesi*, 08.09.2009.

[50] "Tiflis Büyükelçimizin Abhazya Bölgesini Ziyareti", http: //tirana.be.mfa.gov.tr/ShowAnnouncement.aspx?ID=2619.

[51] Mesela 2008'de Abhazya dışişleri bakanı Sergey Şamba'nın Türkiye'yi ziyaret etmesinin yanı sıra 2009 yılında Dünya Abhaz-Abazin Birliği Genel Sekreteri Gennadiy Alamia, Milli Eğitim Bakanı İndira Vardania ve Milletvekilleri Türkiye'yi ziyaret ederek Abhaz diaspora gruplarıyla irtibatta bulunmuştur.

dernekleri Abhazya devletiyle birliktelik sağlayarak tıpkı Abhazya'nın bir organı gibi gözükmeye başlamıştır.

Abhazya'da 2010 yılında Başaran Koleji kapatılmış, fakat Türkiye ve Türkiye'deki diasporayla iletişim için kapıyı kapatmak istemeyen Bagapş, öğrencilerin protestosu sonucunda kolejin adının değiştirilmesi ve yeni finansörler bulunması şartıyla kolejin tekrar açılmasına izin vermiştir.[52]

Ama Abhazya'nın bağımsızlığı tanındıktan sonra Abhaz diasporası ile diğer Kafkas diasporaları arasında bölünme başlamış ve hatta Abhaz diasporasında bile bölünmeler yaşanmıştır. KAF-FED ve Abhaz dernekleri, Abhazya'nın Rusya etkisi altında bağımsızlığını kabul ederken; Kafkas Vakfı, Birleşik Kafkasya Konseyi, Kafkasya Forumu ve Kafkasevi gibi diğer diaspora kurumları, mevcut durumu Abhazya'nın tam bağımsızlığı için bir engel olarak görmüş ve Abhazya'nın gerçek bağımsızlığı için alternatif bir yol olması gerektiği görüşünü benimsemiştir.[53] Yani mevcut durumu Abhazya'nın bağımsızlığı olarak değil, Abhazya üzerindeki egemenliğin Gürcistan'dan Rusya'ya geçişi olarak nitelendirmişlerdir.

Özellikle Çeçen ve Dağıstan diasporası sadece Abhazya'nın bağımsızlığıyla ilgilenilerek Çeçenistan ve Dağıstan'daki durumun ihmal edilmesinden rahatsız olmakta ve KAF-FED ve KADK gibi dernekler ile aralarına mesafe koymaktadır. Oset diasporası da KAF-FED gibi derneklere Güney Osetya'nın bağımsızlığına Abhazya'nınki kadar ilgi göstermediği için uzak durmaya başlamıştır. Ayrıca bu durum Adıge ve Abhaz diasporası içinde de bölünmeye yol açmıştır. 2009 yılında Abhaz

---

Aynı zamanda Türkiye'den de 2009 yılında KAFFED Başkanı Cihan Candemir Abhazya'yı ziyaret etmiştir.

[52] "*Sergey Bagapş* 'Başaran Kolej'in Adı Değişecek ve Yeni Finansörler İle Eğitim Sürecektir..! Dedi.'", http://abhazyam.com/index.php?option=com_content&task=view&id=2005&Itemid=28 [05.08.2010].

[53] Örnek olarak bkz. Esra Osiya Kızılbuğa, "Rusya Abhazya'yı resmen tanıdı…", Kafkasya Forumu, http: //www.kafkasyaforumu.org/osiya-esra-kizilbuga/rusya-abhazya-yi-resmen-tanidi [23.09.2008].

dernekleri, Kafkasya Federasyonu'ndan ayrılarak Abhazya Federasyonu'nu kurmuştur. Adige ve Abhaz diasporasının çoğu Soçi'yi atalarının soykırıma uğradığı yer olarak tanımlayıp orada olimpiyat düzenlenmesine şiddetle tepki gösterirken, Soçi Olimpiyatları'nın Abhazya'nın ekonomik gelişmesine katkı sağlayacağını söyleyerek olimpiyatları destekleyen Abhazlar da çoktur. 28 Mayıs 2010'da da 22 Mayıs'ta Taksim'de düzenlenen Çerkes Sürgünü protestosunu "Yeşil Hilal Programı"nın parçası olarak görüp eleştiren[54] yazıların çıkmasıyla diaspora içindeki birliktelik önemli derecede zarar görmüştür ve içeride bölünme başlamıştır.

Burada KAF-FED'den ayrılanların Abhaz Dernekleri Federasyonu'nu kurmasında, "yönetilen demokrasi"/"egemen demokrasi" ayrımından söz etmek mümkündür. 2000'li yılların başında eski SSCB ülkelerinde meydana gelen "Renkli Devrimler", Rusya'yı yeni tehditlerle karşı karşıya bırakmış ve Rusya'ya ideolojik güçten yoksun olduğunu hissettirmiştir. Batılı ülkelerin, özellikle ABD'nin destekleriyle güçlendirilen sivil toplum örgütleri tarafından eski SSCB topraklarında Batı yanlısı hükümetlerin kurulduğunu gören Rusya; "egemen demokrasi" kavramını kullanarak Güney Kafkasya'da, özellikle Abhazya ve Güney Osetya'da Rusya yanlısı olan "Caucasus Institute for Democracy" gibi sivil kuruluşları güçlendirip etkinliğini daha da sağlamlaştırma çabasına girmiştir.[55]

Rusya, 1990'lı yıllarda yaşanan Abhaz Savaşı'nda diasporanın ne kadar önemli rol oynadığını ve siyasal olarak ne kadar güçlü olduğunu öğrenmiş ve Türkiye'deki diaspora örgütlerinin Abhazya'da kendi etkinliğini sağlamlaştırmak için

---

[54] Detaylı olarak bkz. Fatih Atan, "22 Mayıs Taksim Çerkes Sürgünü Anma Eylemini 'Yeşil Hilal Programı'nın Bir Parçası Olarak Görüyorum!", http://www.abhazyam.com/index.php?option=com_content&task=view&id=1872&ltemid=28 [28.05.2010].

[55] Esra Osiya Kızılbuğa, "Rusya'nın Sivil Toplumu Silahı", Kafkasya Forumu, http://www.kafkasyaforumu.org/osiya-esra-kizilbuga/rusya-nin-sivil-toplum-silahi [25.12.2008]. Rusya'da 'Egemen Demokrasi' hakkında detaylı olarak bkz. Merve İrem Yapıcı, *Rus Dış Politikasını Oluşturan İç Etkenler*, Ankara 2010, s. 262-268.

önemli derecede katkıda bulunacağını düşünmüştür. Hatta diaspora arasındaki bölünme, Rus karşıtı olan diasporanın birlikteliğini bozarak bütün Kafkasya'nın bağımsızlığını destekleyenlerin gücünün azalmasına yol açacağından Rusya için uygun ve tehditsiz bir ortam oluşmasına yardım edecektir. Bundan dolayı Abhaz Dernekleri Federasyonu'nun kurulmasının arkasında Rusya'nın olduğunu söylemek oldukça mümkündür.

Aslında bu bölünmenin 1993'te çatışma bittikten sonra başladığını, 2004'teki seçim dönemindeyse daha çok görünür hâle geldiğini söylemek mümkündür. KADK kurulduğunda bu komiteyi destekleyenlerden Tarık Cemal Kutlu ve Aydın Turan gibi Birleşik Kafkasya akımını savunan çok sayıda kişi bulunduğu[56] için KADK, sadece Abhazya'nın bağımsızlığını hedeflememiş, nihaî olarak "bütün Kafkasya'nın Rusya'dan bağımsızlığını kazanması"nı amaçlamıştır. Ama KADK Abhazya hükümetiyle işbirliğini kabul ettikten sonra Abhazya hükümetinin bir parçası gibi gözükmeye başladığından Birleşik Kafkasya akımını savunan kişiler KADK'den ayrılmıştır.

Bir de Abhazya'daki cumhurbaşkanı seçiminde Bagapş kazanırken Hacımba'yı destekleyen Rusya, Abhazya'nın siyasetine müdahale edip seçimi iptal etmeye çalışmıştır. KADK Rusya'nın davranışına eleştiride bulunmamıştır. Hatta Ardzınba'nın, döneminin sonunda ağır hasta olduğu için işine fazla gelmemesi ve hükümet içinde rüşvet ve torpilin çok yaygın[57] olması gibi konularda eleştiri yapmamışlardır. Böylece KADK ve KAF-FED gibi dernekler diasporanın bakışını tam olarak temsil etmediğinden ve tamamen Abhaz hükümetinin bir parçası gibi çalıştığından bu derneklerin meşruiyeti ve güveni şüpheli bir hâl almıştır.

Ayrıca bu dernekler, Abhazya'daki Başaran Koleji'nin kapanmasını "dincilerin başarısızlığı" olarak tanımlayıp sevinçle karşılamış ve Abhazya'da meydana gelen camilere saldırı ve

---

[56] Atan, 2010, s. 85-87.
[57] Matsuzato, agm, s. 7.

imamlara suikastler gibi İslamiyet'e baskı kurmayı amaçlayan olaylara hiçbir tepki göstermemiştir. Abhazya Anayasası'nda 1. resmî dilin Abhazca olduğu yazıldığı hâlde hem okullarda hem de orduda, hatta Cumhurbaşkanlığı makamında bile Rusça kullanılmasını ve Abhaz dilinin "sokak dili" durumuna gelmesini bu dernekler ciddi bir şekilde eleştirmemiştir. Günümüzde de Abhazya'da Rus arabalarının durdurulamaması ve Abhaz topraklarının Rusya ve Rus şirketlerine satılması şeklinde yaşanan Abhazya'nın "Ruslaştırılması"nı eleştirmeden sadece Gürcistan'ı eleştiren derneklerin çifte standardına diaspora çok sayıda eleştiride bulunmaktadır. Diasporanın arasındaki dayanışmanın bu şekilde önemli derecede zarar gördüğünü söylemek mümkündür. 2010'da Tiflis'te düzenlenen Kuzey Kafkasya ve diaspora ile ilgili bir konferansta da Batılı ülkeler, Suriye ve Ürdün'deki diaspora örgütlerinin çoğu ve Türkiye'den de bireysel katılımcılar bulunurken, KAF-FED gibi dernekler Rusya ile ilişkilerini önemseyerek katılmayı reddetti ve başka örgütlere de baskı uyguladı. Bu durum Türkiye'deki KAF-FED gibi derneklerin çoğunun Rusya'nın etkisi altında olduğunu ve diaspora arasındaki bölünmüşlük durumunun ciddi olduğunu açık bir şekilde göstermektedir.

Ayrıca Abhazya'daki halk da önceden olduğu gibi diasporaları Abhazya'nın bağımsızlığını etkileyen faktör olarak görmemeye ve onlara sıcak bakmamaya başlamıştır. Abhazya Savaşı sırasında Abhazya'yı desteklerken savaştan sonra Gürcistan'la işbirliğini yaparak Abhazya'ya ambargo uygulayan Rusya'nın güvenilmezliğini[58] iyi bilen Abhazya halkı, Rusya'ya karşı hâlen tedirginlik hissetmektedir. Abhazya halkı Abhazya'yı Rusya'ya bağımlı durumdan kurtaracak faktör olarak diasporayı görüyordu. Ama 2008 yılındaki Güney Osetya Krizi'nden sonra kendi bağımsızlığını sadece Rusya ve bazı ülkeler tanıyıp başka ülkeler tanımadığı için Abhazya Rusya'ya bağımlı olmaya mecbur kalmıştır. Öyle ki Türkiye'deki Çerkes ve Abhaz topluluklarının

[58] Esra Kızılbuğa, "Russian Involvement in the Abkhaz-Georgian Conflict", ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Çalışmaları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Bitirme Tezi, 2006, s. 80-82.

kollektif temsilcisi olduğunu iddia eden KAF-FED ve Abhaz dernekleri diğer örgütlerin çok fazla güçlü olmadığını gördükleri için Türkiye'deki diasporanın Abhazya'yı kurtaracak gücünün olmadığını hissetmeye başlamıştır. 2004 seçiminde Sergey Bagapş Abhazya'nın Rus etkisinden kurtulup bağımsız olacağını vurguladığı hâlde Cumhurbaşkanı olduktan sonra Rusya'ya bağlı politikalar uygulamak zorunda kalmıştır. Buna rağmen 2009 seçiminde Raul Hacımba gibi başka adaylar radikal Rusya yanlısı olduğu için Abhazya'dakiler mecburen "kötünün iyisi" olan Bagapş'a oy vermiştir. Abhazya'nın Rusya'ya bağımlılığı devam ederken diasporanın yaşadığı ülkelerin Abhazya'yı tanımaması ve diasporanın şimdiye kadar Abhazya'yla ilişkileri Rusya üzerinden kurmaya mecbur kalması, Abhazya halkının diasporaya karşı beklentisini önemli derecede azaltmıştır. Bu nedenle diaspora-Abhaz halkı arasındaki ilişkilerde de önceden olduğu gibi sıcaklık bulunmamaktadır.

Sonuç

Çağdaş dönemdeki Abhazya-diaspora ilişkilerine bakarken ikili ilişkilerin ciddi olarak Abhazya Savaşı sırasında başladığı söylenebilir. Abhazya-diaspora ilişkileri gelişirken savaş sırasındaki katkılar en önemli unsurlardan biri olmuştur. Savaşta diasporanın katkıları, Abhaz diasporasının vatandaşlığa alınması, Abhazya'daki Türk okulu Başaran Koleji'nin açılması ve devam etmesi konusunda etkili rol oynamıştır. Diaspora tarafı da Türkiye'nin Abhazya'yı ihmal eden politikasını eleştirerek ve bu konuda baskıda bulunarak Abhazya ile birlikteliği sağlamaya çalışmıştır. Ayrıca bölgede Türkiye'nin gücü arttıkça Abhaz diasporası-Abhazya ilişkilerinin gelişmesi, diasporanın Türkiye'nin Kafkasya politikasındaki önemini artırmaktadır.

Ama Rusya gölgesi altındaki Abhazya ve diaspora arasındaki ilişkiler geliştikçe diaspora içinde bölünmeler ortaya çıkmaya başlamıştır. Sadece Abhazya'yla ilgilenilip Çeçenistan'la ilgilenilmemesi gibi çifte standartlar nedeniyle Çeçen, Dağıstan diasporası ile KADK ve KAF-FED gibi dernekler birbirlerine

mesafeli kalmaya başlamıştır.[59] Hatta Soçi Olimpiyatları'na bakış farklılığı nedeniyle Adige ve Abhaz diasporası içinde bölünme ortaya çıkmış ve diaspora içindeki birliktelik yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Rusya, Abhazya Savaşı'nda etkisini gösteren diasporanın gücünü bilmektedir ve onların birlikteliğinin ne kadar güçlü olduğunu öğrenmiştir. Diaspora içindeki karışık bir durum Rusya için istenen bir durumdur. Hatta Rusya'nın Abhazya'yı tanıma kararının yurtdışındaki Kafkasyalı diaspora içindeki birlikteliği mahvetmek için çıkarıldığını düşünmek bile mümkündür. Eski zamanlarda Abhazya meselesi, Türkiye'deki Kafkasyalı diasporanın birlikteliğinin sembolü olarak gözükürken günümüzde diaspora içindeki bölünmüş durum ve gerginliğin sembolü olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Abhazya meselesinin anlamı 20 sene içinde tam tersine dönmüştür. Ayrıca Abhazya'daki halk da önceden olduğu gibi diasporaya önem vermemeye başlamıştır. Yurtdışındaki diasporanın durumu böyle olduğu müddetçe kısa vadede Abhazya-diaspora ilişkilerinin gelişip gelişmemesinin önemi olmayacktır. 90'lı yıllardaki gibi Abhazya'ya güçlü destekte bulunup Abhazya'yı tamamen bağımsız duruma getirmek artık kolay değildir, gelecekte de Rusya'nın etkisi azalmadıkça kolay olmayacaktır.

Kaynakça

Abhazya Dosyası, C. 1, Kafkas-Abhazya Dayanışma Komitesi, İstanbul 1993.

Abhazya Dosyası, C. 2, Kafkas-Abhazya Dayanışma Komitesi, İstanbul 1996.

Alamiya, Gennadi (Der.), *Abhaz Ulusu ve Lideri Ardzınba*, Çev. Bediz Tantekin vd., Ankara 2010.

Anavatana Dönüş Kitapçığı, Kaf-Fed Dönüş Komisyonu, Ankara (tarihsiz).

Aşba, Bekir, *Üşüyorum*, İstanbul 2010.

[59] Özellikle ilginçtir ki Kaf-Fed'in yayınladığı Nart dergisinde 2007 yılına kadar Çeçenistan ve Dağıstan hakkındaki yazılar da bulunuyordu, ama 2008 yılından sonra bu bölgeler hakkında yazı bulunmamaktadır.

Atan, Fatih, *Kafkas-Abhazya Dayanışma Komitesi: Bir Dönemin Anatomisi 1992-1993*, İstanbul 2010.

Atan, Fatih, *Türkiye'deki Abhazlar*, İstanbul 2009.

Candemir, Cihan, "Abhazya-KuzeyKafkasya-Diyaspora Konum, Güncel Durum, Görevler ve Beklentiler", *Abhazya'nın Bağınsızlığı ve Kafkasya'nın Geleceği*, Der. Sezai Babakuş, İstanbul 2010, s. 149-153.

Çelikpala, Mithat, "Türkiye'de Kafkas Diyasporası ve TDP'ye Etkileri", *Türkiye'nin Avrasya Macerası*, Der. Mustafa Aydın, Ankara 2007 s. 35-71.

Gültekin Punsmann, Burcu/Argun Başkanı/Kemal Tarba, *Abkhazia for the Integration of the Black Sea*, Ankara 2009.

Kızılbuğa, Esra, "Russian Involvement in the Abkhaz-Georgian Conflict", ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Çalışmaları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Kušhabiev, Anzor, *Kabardinskie Dobrovol'ts v Gruzino-Abhazskoy Voyne 1992-1993 gg.* [1992-1993 Yıllarındaki Gürcü-Abhaz Savaşında Kabartay Gönüllü Askerleri], Nal'çik 2008.

Lakoba, Stanislav, "History: 1917-1989", *The Abkhazians: A Handbook,* Der. George Hewitt, Richmond 1999, s. 89-101.

Matsuzato, Kimitaka vd. "Roshia to Beikokuno Shinreisen? Yurashiano Imawo Yomu" [Rusya ve ABD'nin Yeni Soğuk Savaşı mı? Avrasya'nın Şu Durumunu Çözümlemek], *Hokkaido University Slavic Research Center Report*, Sayı 1, Sapporo 2008, s. 9-10.

Mert, Okan, *Türkiye'nin Kafkasya Politikası ve Gürcistan*, İstanbul 2004.

Tavkul, Ufuk, *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya*, İstanbul 2002.

Taymaz, Erol, "Kuzey Kafkas Dernekleri", *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik*, Der. Stefanos Yerasimos, İstanbul 2001, s. 451-460.

Toumarkine, Alexandre, "Kafkas ve Balkan Göçmen Dernekleri: Sivil Tomlum ve Milliyetçilik", *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik*, Der. Stefanos Yerasimos, İstanbul 2001, s. 425-450.

Tuna, Rahmi, *Kafkas Abhazya Dayanışma Komitesi*, Kafkas Abhazya Kültür Derneği, İstanbul 1998.

Ünal, Muhittin, "Abhazya ve Osetya" (Avrasya TV'deki programının konuşma metni), 2009.

Yapıcı, Merve İrem, *Rus Dış Politikasını Oluşturan İç Etkenler*, Ankara 2010.

Gazeteler/ Dergiler/ İnternet Sayfaları:

Kafkasya Gerçeği, Samsun.

Nart, Ankara; Kafkas federasyonu

Ajanskafkas (http://www.ajanskafkas.com)

Sabah, (http://www.sabah.com.tr)

TC Dışişleri Bakanlığı (http://www.mfa.gov.tr)

Zaman, (http://www.zaman.com.tr)

"Konstitutsiya Respubliki Abkazia" [Abhazya Cumhuriyeti Anayasası], http://www.govabk.org/documents/constitution

"Naselenie Abkhazii" [Abhazya Nüfusu], http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/rnabkhazia.html

"Ethnologue Report For Abkhaz Language", http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=abk

"The North Caucasian Diaspora in Turkey", *UNHCR WriteNet Reports*, http://www.unhcr.org/cgibin/texis/vtx/publ/opendoc.htm?tbl=RSDCOI&id=3ae6a6bc8&page=publ

"Ömer Büyüka", http://tr.wikipedia.org/wiki/% C3% 96mer_B% C3% BCy% C3% BCka

"Papapha Mahinur Tuna", http://istkadinressamlar.com/mahinur_tuna.html

Kafkas-Abhazya Dayanışma Komitesi, http://www.abhazya.org/

Abhazyam.com, http://www.abhazyam.com

Kafkasya Forumu, http://www.kafkasyaforumu.org

KUZEY KAFKASLARDA ÇATIŞMA VE YEREL ELİTLER: ÇEÇENİSTAN ÖRNEĞİ

Evren BALTA

Sovyetler Birliği'nin çökmesinden itibaren Kuzey Kafkaslar çok ciddi çatışmalara sahne oldu. Çeçen-Rus Savaşı gibi Dağıstan'da, İnguşetya'da ya da Kuzey Osetya'da komünal çatışmanın farklı tipleri doksanlı yıllar boyunca egemendi. Doksanlı yılların sonunda ise bölgede göreceli olarak daha istikrarlı bir durum ortaya çıktı. Bu göreceli istikrar durumu, pek çok araştırmacının ve siyasetçinin bölgedeki çatışmaları donmuş çatışmalar olarak algılamasına yol açtı. Nisan 2009'da Rus hükümeti Çeçenistan'da on yıllık "terör karşıtı operasyonlarını durdurduğunu ve Çeçen Cumhuriyeti'ni gerillasız bölge ilan ettiğini açıkladığında ise bölgenin daha da fazla istikrar kazandığı düşünüldü. Fakat bugüne bakıldığında bölgedeki durumun istikrarlı olmaktan hâlâ çok uzakta olduğu görülmektedir. Yalnızca Çeçenistan hem Rusya hem de uluslararası güvenlik için önemli bir mesele olmaya devam etmekle kalmıyor; ama daha da önemlisi Çecenistan'daki hareketin bastırılmasına paralel olarak şiddet diğer tüm Kuzey Kafkasya'ya metastaz yapmış durumda.

Geçen yıl [2009/2010 editörün notu] İnguşetya'da yüzlerce kişi çatışmalarda öldü. Benzer biçimde Dağıstan'daki çatışmalar da arttı. Orada da sadece 2009'un yaz aylarındaki çatışmalarda yüzlerce kişi öldürüldü. 2009'un Eylül ayı Çecenistan'da son beş yılda en fazla çatışmaya bağlı ölüm vakasının rapor edildiği dönem oldu. Hatta Medvedev bu yıl [2010] bir konuşmada, Kuzey Kafkasların Rusya'nın en önemli iç politika problemi olduğunu ve sorunun çözümden hâlâ uzak olduğunu söyledi.[1]

---

[1] Sarah Mendelson, "(Un)civil Society in the North Caucasus", http://www.foreignpolicy.com/articles/2009/08/12/uncivil_society_in_the_north_caucasus [15 Mart 2010].

Bölgede Çatışmanın Nedenleri

Bölgedeki çatışmalar üzerine odaklanan araştırmalar, çatışmaların nedeni olarak; öncelikle, bölgenin dinsel ve etnik heterojenliğini göstermektedir. Nitekim burası, dünyanın etnik olarak en çok grubu içinde barındıran bölgelerinden birisidir. Etnik heterojenlikle çatışma arasında doğrudan bir bağ olmasa bile bunun çatışmayı kolaylaştıran/mümkünleştiren faktörlerden birisi olduğu açıktır. Bölgedeki neredeyse bütün cumhuriyetler birden çok etnik grup barındırmaktadır. Bu etnik grupların politik tutumları ise bulundukları yere göre değişmektedir.[2] Örneğin, Kuzey Kafkasların her yerinde Çerkeslerin politik rolü aynı değildir. Kabardino-Balkar Cumhuriyeti'nde Kabardin elitleri çoğunluktadır ve Çerkesler, Cumhuriyet'in birliğinin korunmasını istemektedir. Öte yandan, Karachaevo-Cherkessia'da Çerkesler azınlıktadır ve ayrı cumhuriyet istemektedir. İki durumda da Çerkeslerin birlikte yaşadıkları gruplar -Karaçaylar ve Balkarlar- birbirine etnik ve dilsel olarak yakındırlar. Çerkeslerin ve Balkarların Büyük Çerkesya ve Büyük Balkarya gibi kendi projeleri vardır. Her iki grup da etnik konsolidasyonunu sağlamak istemektedir. Herkes aynı topraklarda kendi özerk etnik devletini kurmak istemektedir. Kimse azınlık olmak istememektedir. Bu da istikrasızlık yaratıcı bir faktördür.

Bölgenin pek çok etnik/komünal çatışmaya sahne olmasının bir diğer nedeni olarak bölgenin stratejik önemi gösterilmektedir.[3] Aslında, bu bölge çatışmayı kolaylaştıran bir diğer faktöre, yani zengin doğal kaynaklara sahip değildir. Burada bulunan petrol gibi doğal kaynakların, Rusya'nın Sibirya gibi diğer bölgeleri ile kıyaslandığında çok büyük bir önemi

---

[2] Stephen Shulman, "Justifying Forceful Resistance to Ethnic Separatism: The Case of Russia versus Chechnya, 1994-96", *European Security* 10/1, 2001, s. 107-136; Valery Tishkov, *Ethnicity, Nationalism, and Conflict in and after the Soviet Union: The Mind Aflame*, London 1997.

[3] Doğal kaynakların iç çatışmalarda oynadığı rol için bkz. Michael Ross, "Oil, Drugs, and Diamonds: The Varying Roles of Natural Resources in Civil War", *The Political Economy of Armed Conflict: Beyond Greed and Grievance*, Der. Karen Ballentine / Jack Sherman, Boulder, London 2003, s. 47-70.

yoktur. Ama bölge enerji ulaşım rotalarında stratejik bir noktada bulunmaktadır. Bu da bölgenin kontrolünü elinde tutmayı önemli hâle getirmektedir.

Bu iki faktöre bir de bölgesel eşitsizlik durumu eklenmektedir. Bölgesel eşitsizlik, yine iç çatışma literatüründe iç çatışmayı tahmin eden/olası kılan önemli göstergelerdendir. Bölgesel eşitsizlik iki yönlü de olabilir: Daha zengin bölgelerin yoksulları finanse etmek istemeyip ayrılmak istemesi (örneğin Yugoslavya'da Slovenya) ya da yoksul bölgelerin kaynaklardan daha fazla pay almak istemesi gibi.[4] Kuzey Kafkasya durumunda ikincisi geçerlidir. Burası post-Sovyet coğrafyadaki en yoksul bölgelerden birisidir. Rus İstatistik Enstititüsü'ne göre Kuzey Kafkaslardaki ortalama maaş, ulusal ortalamanın neredeyse üçte biri kadarıdır. İşsizlik oranlarına baktığınızda yine bölgenin bütün post-Sovyet coğrafyada en yüksek işsizlik oranına sahip olduğu görülmektedir. Devlet hizmetlerinin oranına ve kalitesine bakıldığında ise -okullaşma oranı, sağlık hizmetleri- yine bu bölgenin ulusal sıralamanın en altında yer aldığı görülmektedir.[5]

Kuzey Kafkaslarda yaşanan çatışmayı anlayabilmek için bu açıklamaların hemen tamamı geçerli ve önemlidir. Zaten, bir bölgede çatışmanın olabilmesi için bu faktörlerden yalnızca birinin olması yeterli değildir. Çatışma durumu birden çok faktörün bir araya gelerek yarattığı bir durumdur. Ama bütün bu faktörler bölgedeki çatışmayı yaratan nedenler olsalar da bu faktörlerin tamamının çatışma süreci içerisinde dönüşüme uğradığı gerçeğini gözden kaçırmamak gerekmektedir. Sadece çatışmayı yaratan yapısal nedenlere bakarak çatışma sürecinin bu nedenleri nasıl dönüşüme uğrattığını gözden kaçırmak oldukça mümkündür. Bu noktada; federal merkezin, yerel istikrarın en önemli sacayağı olarak son derece yozlaşmış yerel

---

[4] James D. Fearon / Pieter Van Houten, "The Politicization of Cultural and Economic Difference: A Return to the Theory of Regional Autonomy Movements", *The Annual Meeting of the American Political Science Association,* Boston, MA. 1998.

[5] Valery Tishkov, *Chechnya: Life in a War-Torn Society*, Berkeley, Los Angeles, London 2004.

yönetici eliti güçlendirmesi ve çatışma sürecinde şiddet kullanım tekelinin fiilen yerel elitlere devredilmesi bence şu an bölgedeki istikrasızlığın en önemli nedenidir. Bölgede şu an var olan durum, merkezî devlet aktörlerinin çeperdeki direnişleri bastırmak için yerel ağları ve elitleri kullandığı, ama devletin merkezî kontrolünün sağlamlaştırılması söz konusu olduğunda tam da bu güçlendirilen yerel odakların en önemli sorun hâline geldiği klasik bir dolaylı-doğrudan yönetim çelişkisidir.

Kuzey Kafkaslarda Yerel Elitler

Doksanlı yılların başlarında Rus hükümeti güçlü ayrılıkçı hareketlerle karşılaştı. Bu hareketlerin en önemlileri Kuzey Kafkasya'dan geldi. Bu dönemde Rusya, Sovyetler Birliği'ni oluşturan temel federe yapıların ayrılık hakkını kabul etmişti. Rusya Federasyonu toprakları içinde kalan federe birimlerin benzer türde milliyetçilik iddialarını ise (örneğin Tataristan ya da Yakutistan'daki) daha fazla imtiyaz vererek, elitlerle uzlaşarak çözme yoluna gitti. Pek çok nedenden dolayı -domino etkisinden korkmaları, Sovyet Devleti'nin teritoryal mirası, elitler arası mutabakatın çökmesi gibi- Rusya bu bölgedeki ayrılıkçı hareketlere pazarlık yoluna gitmeden askerî olarak karşılık verdi.[6]

Bu askerî karşılığın en yoğun yaşandığı, topyekûn bir savaşa dönüştüğü yer Çeçenistan oldu. 1994-1996 yılları arasında Çeçen Savaşı yaşandı.[7] Fakat bu ilk dönemde yine pek çok nedenden dolayı -federal merkezin zayıflığı, Rus askerî örgütlenmesinin gerilla savaşı taktiklerine uygun olmaması, Çeçen muhalefetinin birliği gibi- Rusya bu ilk savaşta açık bir askerî üstünlük kazanamadı ve savaş iki taraf arasında 1996 yılında bir ateşkes antlaşmasının imzalanması ile sona erdi. Bu antlaşma, Çeçenistan'ın statüsünü belirsiz bırakıyor ve 1999

---

[6] Matthew Evangelista, *The Chechen Wars: Will Russia Go the Way of the Soviet Union,* Washington, DC. 2002.
[7] Olga Oliker, *Russia's Chechen Wars*, Santa Monica, Pittsburgh 2001, s. 28–30.

yılında tarafların tekrar masaya oturması ile bu statünün nihaî olarak karara bağlanacağını ifade ediyordu.[8]

1996-1999 yılları arasında Çeçen muhalefeti, Çeçenistan'ı yönetme hakkını de facto ele geçirdi. Bu dönemde iktidarı yerelde paylaşmanın getirdiği nimetler, elitler arası ciddi çatışmalara yol açtı.[9] Yine bu dönemde milliyetçi elitin iş başında olması, dünyada İslamcı hareketlerin yükselişe geçmesi ve bu hareketlerin Çeçenistan'a kaynak ve insan yığması gibi nedenler yüzünden Çeçen muhalefetinin bir bölümü radikal İslamcı bir söylem kullanmaya başladı.[10] Bunun yanısıra Çeçen yönetimi, Çeçen halkına vaat ettiği güvenliği sağlayamadı. Çeçenistan'da işsizlik devam etti, sosyal güvenlik sistemleri kurulamadı, yasadışı gelir yolları temel ekonomik form hâline geldi.[11]

Aynı dönemlerde ise federal merkez giderek toparlanmaya ve güç biriktirmeye başlamıştı. Dolayısıyla, 1999 yılına gelindiğinde federal merkezin ayrılıkçı yerel elitlerle masaya oturma isteği ya da zorunluluğu kalmamıştı. Vladimir Putin'in 1999 yılında başkanlık koltuğuna oturması bu durumu iyice perçinledi. Putin ile birlikte öncelikle bir askerî reform gerçekleştirildi. Kontrgerilla taktikleri, güvenlik doktrinin bir parçası hâline getirildi. Yeni silahlar satın alındı. Ordunun konuşlandığı bölgeler değiştirildi. Hızlı ve çevik cevap verebilen gerilla savaşı taktiğine uygun küçük askerî birimler oluşturuldu. Ekonomik olarak doğalgaz ve petrol fiyatlarında 1999'dan itibaren başlayan artış sayesinde federal merkezin bütçesi her yıl genişleme gösterdi ki bu sayede Rusya yalnızca askerî harcamaları finanse etmekle kalmadı, aynı zamanda yerel elitleri de finanse edebilecek duruma geldi. Buna

---

[8] John Dunlop, *Russia Confronts Chechnya: Roots of a Separatist Conflict*, Cambridge 1998; Carlotta Gall / Thomas de Waal, *Chechnya: a Calamity in the Caucasus,* New York 1998.

[9] Alexander Cherkasov / Dmitriy Grushkin, "The Chechen Wars and the Struggle for Human Rights", *Chechnya: From Past to Future*, Der. R. Sakwa, London 2005, s. 131-156.

[10] Georgi M. Derluguian, "Che Guevaras in Turbans", *New Left Review* I/237, 1999, s. 3–27.

[11] Richard Sakwa, *Putin: Russia's Choice*, London 2004; Dmitri Trenin / Alexei Malashenko / Anatol Lieven, *Russia's Restless Frontier*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, DC. 2004, s. 35.

bir de 11 Eylül'den sonra bütün dünyada güvenlik doktrininin değişimi faktörü eklendi. Tüm bu nedenlerle, ikinci savaş Rus kamuoyunda oldukça destek buldu.

Savaşın ikinci aşaması, Şamil Basayev'in güçlerinin 1999 yılında Dağıstan'ı işgal etmesi ve Bağımsız İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ilan etmesi ile başladı. Rusya buna askerî olarak karşılık verdi, tıpkı ilk savaşta olduğu gibi. 2001'e kadar temel Rus stratejisi; bombalama, köy boşaltma, bölgeyi isyancılardan tek tek temizleme gibi klasik askerî taktikler oldu.[12] Fakat ilk savaşın aksine; Rusya bu sefer askerî olarak ciddi bir üstünlük elde etmeyi başardı ve iki yıldan az bir zamanda, 2001 yılında Putin, çatışmanın askerî aşamasının sona erdiğini ilan etti.

Çeçen topraklarının büyük bir kısmı kontrol altına alındıktan sonra federal merkez, merkezin kimi yetkilerini yerel elitlerle paylaşmaya karar verdi. Bunu yapabilmek için de Moskova, eski Çeçen komutanları ve ayrılıkçı ideolojik liderler ile masaya oturdu ve onlara Rusya Federasyonu'nun herhangi bir başka bölgesinde sahip olunmayan iktidar, otonomi ve malî destek sağladı. Kadyrov sülalesi de bu cephenin en önemli ismi hâline geldi.[13] Bu politikaya da Çeçenleştirme adı verildi.

Bu, aslında uluslararası toplumun uzun zamandır arzu ettiği bir durumdu ve öncelikle hemen herkes bu politika değişikliğine çok sıcak baktı. Bunu bir tür demokratik açılım olarak gördü. Çatışmanın askerî olmayan çözümü olarak anladı. Federal merkez için ise; tek başına askerî çözüm artık işe yaramadığından ve zaten askerî olarak yapılabilecek olan her şey yapılmış olduğundan bölgeyi kontrol altında tutmanın etkili

---

[12] Bkz. Human Rights Watch (HRW), "The 'Dirty War' in Chechnya: Forced Disappearances, Torture, and Summary Executions", http: //www.hrw.org/reports/2001/chechnya/ [4 Nisan, 2006]; HRW, *Russian Country Report*, Human Rights Watch, New York 2002; HRW, "'Glad to be Deceived': The International Community and Chechnya", http: //hrw.org/wr2k4/7.htm. [4.4.2006].

[13] Sergei Markedonov, "Kadyrov's New Ichkeria", *The Moscow Times,* April 16, 2009.

olabilecek bir yolu idi. Askerî seçenek yalnızca çok masraflı değildi. Aynı zamanda da Çeçen halkını yabancılaştırıyordu.

Çeçenleştirme politikası; Çeçen politik partilerinin yaratılması ve daha demokratik seçim süreçlerini, Çeçen silahlı gruplarının üyelerine silah bırakmaları hâlinde af ve silahsızlandırma kampanyalarını, Çeçen mültecilerin Çecenistan'a dönüşünü özendirecek tedbirler alınmasını, Çeçenistan'a ciddi oranda bir fon aktararak Çeçen ekonomisinin canlandırılmasını ve seçici olarak uygulanmasını garanti etmek üzere güvenlik görevlerinin zaman içinde federal birimlerden Çeçen güvenlik birimlerine devredilmesini içermekteydi. Bu faktörlerin hepsi son derece önemli olsa da özellikle son faktör, çatışmanın biçim değiştirmesinde oldukça etkili oldu. Çeçenleştirme politikası adı altında etnik Çeçenlerden oluşan ve birbirine rakip bir dizi birim oluşturuldu. Bu birimler, federal güvenlik güçlerinin yanı sıra isyancı gruplara karşı savaşmaya başladılar. Birden fazla grup vardı; çünkü orijinal olarak federal merkez, bu güçlerden bir tanesinin bütün gücü elinde toplamasını istemiyordu. Bu gruplardan bazıları Çeçen İçişleri Bakanlığının özel birimleri olarak kurumsallaşırken, bir kısmı paramiliter bir formata sahipti. Bu grupların en ünlüsü ise Çeçenler tarafından Kadyrovsty diye adlandırılan Cumhurbaşkanlığı Güvenlik Birimi'ydi.[14]

Bütün bunlar aslında bir tür yerinden yönetim deneyimi, yerele daha fazla iktidar devrederek daha iyi kontrol sağlamayı amaçlayan bir dolaylı yönetim stratejisiydi. Ama Çeçenistan örneğinde bu politika, yereli güçlendirerek demokratikleşme durumunun ötesine geçerek klasik bir dolaylı yönetim örneğine dönüştü. Çünkü yönetebilmek için merkez aslında kendi içinde çatışan, kendi iç dayanışmaları yüksek ama diğer gruplarla olan bağları düşük, savaş ekonomisi içinde yozlaşmış ve pek çok illegal faaliyetin içinde bulunan yerel elitlere sahip oldukları gibi, üstü kapalı pek çok ödül vaat etti; neydi bunlar? Örneğin iç

[14] International Helsinki Federation for Human Rights, *Unofficial Places of Detention in Chechen Republic*, IHFHR, Vienna 2006, s. 22.

işlerine karışmama; sıradan suçlara dahi uygulanan bir dokunulmazlık kılıfı, fonların denetimsiz bir şekilde transferi ve fonların yerelde nasıl kullanılacağını/dağıtımını belirlemede tam bir yetki devriydi.

Çeçenleştirme politikasının sonucu, öncelikle yerel Çeçen hükümetinin baskıcı kolunun federal devletin baskı aygıtlarına paralel bir yapı geliştirmesi oldu. Rusya'nın adalet mekanizmalarının dışında Çeçen hükümeti fiilî olarak kendi ordusu, polisi ve hatta hapishanelerini kurdu. Bu ilk gelişmeye paralel olarak insan haklarını ihlal edenlerin kimliği değişti. İlk savaşta ve ikinci savaşın başlarında ihlal edenler genellikle Rus kuvvetleri iken; onların yerini giderek yerel Çeçen güvenlik güçleri almaya başladı. Çeçenleşmeyle birlikte çatışma, Çeçenler ve federal ordu arasındaki bir savaştan, kaynakların bölüşümü üzerinden yürüyen Çeçenler arası bir savaşa dönüştürüldü. Dokunulmazlık örtüsü, kriminal bir ekonominin bölgede hâkim hâle gelmesini kolaylaştırdı. Çeçenleşme ile birlikte çatışmaya tarafsız kalabilme imkânı ortadan kaldırıldı. Çünkü yerel Çeçen hükümeti, kamu kurumlarını bir sınıflandırma aracı olarak kullanmaya başladı. Diğer bir deyişle; yerel hükümet, özellikle paramiliter güçlere katılım ve destek üzerinden halkı hain ya da destekçi olarak sınıflandırmaya başladı. Neredeyse hemen her erkek Kadyrovtsy'e katılmak seçeneği ile karşı karşıya bırakıldı.[15] Çatışmanın Çeçenleşmesi ile birlikte dışlayıcı bir sosyal güvenlik sistemi de yaratılmış oldu. Yani, sosyal güvenlik sadece yerel yönetici elitle işbirliği içinde olanların kullandığı bir imkân hâline dönüştürüldü.

Son olarak; Çeçenleştirme yeni tipte bir şiddet ortaya çıkardı. Var olan kaynakların artması ve nasıl harcandıklarının düzgün bir biçimde kontrol edilmiyor olması, bu fonların kontrolü için elitler arası bir çatışma alanı yarattı. İkincisi; federal merkezin ve onun yerel kolunun uyguladığı şiddet, yeni bir kuşak savaşçı

[15] Human Rights Watch, "Widespread Torture in the Chechen Republic: Briefing Paper for the 37th Session UN Committee against Torture", http://www.hrw.org/legacy/backgrounder/eca/chechnya1106/chechnya1106web.pdf. [10.5.2008].

yarattı. Politkovskaya (ki o da bir suikasta kurban gitti) bunları "üçüncü güç" diye tanımlamaktadır. Bu güç; yakınları ya Rus ordusu, ya Kadyrov'un milisleri ya da Çeçen isyancılar tarafından öldürülen ve saldırıları intikam temelli olan küçük, bağımsız birimler hâlinde örgütlenmiş savaşçılardan oluşmaktadır. Bu savaşçılar, kişisel kurallara göre hareket etmektedir. Kontrol edilmeleri ya da hareketlerinin tahmin edilmesi zordur. Bazen devlete yardım etmekteler bazen isyancılara. Bazen derin devlet tarafından çok gizli misyonlarda kullanılmaktadırlar.[16]

Sonuç olarak; Çeçenleştirme, yerel güçlü elitler yarattı ve geleneksel ağları güçlendirdi. Çeçen milliyetçiliği ile uğraşmak adına federal devlet, neredeyse bağımsız bir Çeçen devleti yarattı ki bu devlette egemenliğe ihtiyaç yoktu. Çeçenistan Cumhurbaşkanı Kadyrov, benzer bir şekilde şöyle diyordu: *"Size neden egemenliğe ihtiyaç duymadığımızı anlatayım. Toprağımız küçük, ekilecek biçilecek bir alan yok, doğum oranları çok yüksek. Petrol yakında bitecek. Peki, ben o zaman bağımsız devletimle ne yapacağım? Nereye gideceğim?"*[17]

Sonuç

Çeçenistan'da olan, aslında Kuzey Kafkasların büyük bir bölümünde farklı düzey ve şekillerde de olsa gerçekleşti. Federal yöneticiler, ülkenin diğer bölgelerinde sahip oldukları kontrole bu bölgede sahip olmadıkları gerçeği ile yüzleştiler. Bu yüzden, yerel elitin yönetmesine izin verdiler ve onlarla enformel bir anlaşma yaptılar. Bu anlaşmaya göre Moskova, kendisine bağlı bir yönetici grup atayacaktı ve bu grup yereli kontrol altında tutacaktı. Bunun karşılığında da merkezî kaynakların kontrolü onlarda olacaktı.[18]

---

[16] Anna Politkovskaya, *The Dirty War*, London 2004, s. 141–142.

[17] Paul Goble, "Kadyrov Adopts Tactical Approach toward Independence of Chechnya", *Georgian Daily,* April 7, 2009, http: //georgiandaily.com/index.php?option=com_content&task=view&id=10941&Itemid=12. [20.1.2010].

[18] Andrei Smirnov, "Moscow Increases Financial Support for the Chechen Government", *North Caucasus Analysis* 9/25, Temmuz 2008, http:

Fakat son bir yıldır federal merkezde ufak da olsa ortaya çıkan bu durumdan duyulan bir rahatsızlık ve yeniden bölgede merkezî kontrolü sağlama çabaları söz konusudur. En azından bunun işaretlerini görmekteyiz. Örneğin; 11 Eylül 2009'da Rusya Bölgesel Kalkınma Bakanı Dmitry Kozak, Moskova'nın bazı kaynaklarını Rusya'nın diğer bölgelerine aktaracağını ve Kuzey Kafkasya'ya aktarılan daha kısıtlı malî kaynaklara da daha sıkı bir merkezî denetim uygulanacağını söylediğinde olan oldu. Sanki biri başla demiş gibi şiddet ve çatışmanın dozu arttı.[19] Bu durum, bugün bölgedeki istikrasızlığın en önemli nedenlerinden birinin federal merkezin yarattığı yozlaşmış elitlerin kendi aralarındaki kaynak bölüşümü kavgası olduğunu bir kez daha göstermektedir.

Kaynakça

Cherkasov, Alexander ve Dmitry Grushkin, "The Chechen Wars and the Struggle for Human Rights", *Chechnya: From Past to Future*, Der. R. Sakwa, London: Anthem Press, 2005, s. 131-156.

Derluguian, Georgi M., "Che Guevaras in Turbans", *New Left Review* I/237, 1999, s. 3-27.

Dunlop, John, *Russia Confronts Chechnya: Roots of a Separatist Conflict*, Cambridge 1998.

Evangelista, Matthew, *The Chechen Wars: Will Russia Go the Way of the Soviet Union*, Washington, DC. 2002.

Fearon, James D./Pieter Van Houten, "The Politicization of Cultural and Economic Difference: A Return to the Theory of Regional Autonomy Movements", *The Annual Meeting of the American Political Science Association*, Boston, MA. 1998.

Gall, Carlotta/Thomas de Waal, *Chechnya: a Calamity in the Caucasus*, New York 1998.

//www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=5023 . [10.3.2010].

[19] Mendelson, agm.

Goble, Paul "Kadyrov Adopts Tactical Approach toward Independence of Chechnya", *Georgian Daily*, April 7, 2009, http://georgiandaily.com/index.php?option=com_content&task=view&id=10941&Itemid=12, [20.1.2010].

HRW, "'Glad to be Deceived': The International Community and Chechnya", http://hrw.org/wr2k4/7.htm., [4.4.2006].

HRW, "Widespread Torture in the Chechen Republic: Briefing Paper for the 37th Session UN Committee against Torture", http://www.hrw.org/legacy/backgrounder/eca/chechnya1106/chechnya1106web.pdf., [10.5.2008].

HRW, *Russian Country Report*, Human Rights Watch, New York 2002.

Human Rights Watch (HRW), "The 'Dirty War' in Chechnya: Forced Disappearances, Torture, and Summary Executions", http://www.hrw.org/reports/2001/chechnya/, [4.4.2006].

International Helsinki Federation for Human Rights, *Unofficial Places of Detention in Chechen Republic*, IHFHR, Vienna 2006.

Markedonov, Sergei, "Kadyrov's New Ichkeria", *The Moscow Times*, April 16, 2009.

Mendelson, Sarah, "(Un)civil Society in the North Caucasus", http://www.foreignpolicy.com/articles/2009/08/12/uncivil_society_in_the_north_caucasus, [15.3.2010].

Oliker, Olga, *Russia's Chechen Wars*, Santa Monica, Pittsburgh 2001.

Politkovskaya, Anna, *The Dirty War*, London 2004.

Ross, Michael, "Oil, Drugs, and Diamonds: The Varying Roles of Natural Resources in Civil War", *The Political Economy of Armed Conflict: Beyond Greed and Grievance*, Der. Karen Ballentine/Jack Sherman, Boulder, London 2003, s. 47-70.

Sakwa, Richard, *Putin: Russia's Choice*, London 2004.

Shulman, Stephen, "Justifying Forceful Resistance to Ethnic Separatism: The Case of Russia versus Chechnya, 1994-96", *European Security* 10/1, 2001, s. 107-136.

Smirnov, Andrei, "Moscow Increases Financial Support for the Chechen Government", *North Caucasus Analysis* 9/25,

Temmuz 2008,
http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews % 5Btt_news% 5D=5023., [10 Mart, 2010].

Tishkov, Valery, *Chechnya: Life in a War-Torn Society,* Berkeley, Los Angeles, London 2004.

Tishkov, Valery, *Ethnicity, Nationalism, and Conflict in and after the Soviet Union: The Mind Aflame*, London 1997.

Trenin, Dmitri / Alexei Malashenko / Anatol Lieven, *Russia's Restless Frontier*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, DC. 2004.

BEŞİNCİ KISIM:

KAYNAKLAR, BELGELER

KAFKAS ADIGEY ÇERKESLERİNİN İSKÂN EDİLDİĞİ BAYINDIR-ARIKBAŞI KÖYÜ 1904 YILI SON OSMANLI NÜFUS SAYIMI VE SONUÇLARI

Necat ÇETİN

İzmir'e bağlı Bayındır ilçesine 20 km uzaklıkta bulunan Arıkbaşı köyü, Kafkasya kökenli Çerkeslerin kurmuş olduğu bir idarî birimdir.[1] Aynı bölgede yine Çerkeslerin kurmuş olduğu Havuzbaşı[2] ve Taşkesik köyleri ile iskân edildiği Buruncuk köyleri de bulunmaktadır. Köy halkı; Kafkasya'daki[3] "Panehes ve Afıpsıp" köylerinden toplu olarak 1864 Kafkas Sürgünü sonrası[4] önce bugün Bulgaristan toprakları içerisinde kalan Filibe sancağındaki Sviştov[5] bölgesine, oradan da Marmaris'e

---

[1] Köy muhtarı Sayın Nuri Başaran'a, Sayın Harun Kireçkaya'ya, Sayın Nurettin Güzey'e, Sayın İlyas Yitik'e, Sayın Şerif Ali Özeker'e, Sayın Hakan Özeker'e, 1904 yılı sayımıyla ilgili grafiklerin hazırlanmasında yardımcı olan Sayın Muhammet Türk'e ne kadar teşekkür etsem azdır.

[2] Aynı dönemde Aydın Vilayeti İzmir Sancağı Bayındır Kazası'nın Harizbaşı (Havuzbaşı olmalı) Köyü'ne 39, Arık Köyü'ne (Arıkbaşı) 119, Kızılcaboğaz* (?) 41 hane Çerkes iskân edilmiştir. Bakınız: Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Ankara 1999, s. 183. Verilen hane sayıları R.1320/1(m.1904/5) yılı sayımında söz konusu köylerdeki hane sayısı ile örtüşmemektedir. 3/8/1320 tarihli Taşkesiği Köyü'ndeki sayımında köyde 29 nüfus hanesinde 110 kişinin kaydı bulunmaktadır. 4-5/8/1320 tarihli Havuzbaşı Köyü'ndeki sayımda da 19 nüfus hanesinde 69 kişinin kaydı bulunmaktadır. Taşkesik ve Havuzbaşı Köyü 1904 yılı sayımında Torbalı'ya idari yönden bağlıdır. 1960 yılında Havuzbaşı Köyü idari yönden bayındır ilçesine bağlanmıştır.* (Kızılcaburgaz veya yakınlarda kurulan Taşkesiği Köyü olmalı).

[3] Rusya Fedarasyonu, Adıgey Özerk Cumhuriyeti, Tahtamukay Bölgesi.

[4] Kırım ve Kafkas Göçleri konusunda yapılan örnek bir çalışma için bakınız: Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997. Ayrıca bkz. Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, Çev. Bilge Umar, 6. Baskı, İstanbul 1998, s. 32 ve devamı.

[5] Ziştovi Kazası (Ruscuk Sancağına bağlı günümüzde Sviştov). 1866 yılına ait bir belgede Çerkeslerin Cuma-yı Atik Kazası (Eski Cuma, heute Tırgovişte) bölgesinde olduğunu öğreniyoruz. Abdullah Saydam, age, s. 168, dipnot 218.

yerleştirilmiş, Marmaris kurak olması nedeniyle beğenilmeyince Çerkeslerin bir kısmı bu günkü köyün bulunduğu alana iskân edilmişlerdir.[6] Arıkbaşı köyünün kuruluş tarihinin, kesin olarak bilinmemekle beraber, 1879 yılı olduğu iddia edilmektedir.[7] Bu iddia, köy mezarlığındaki en eski mezartaşı olan 1880 yılında vefat eden Müftü Musa Efendi'nin mezartaşı kitabesi ile örtüşmektedir.[8] Köyde yaptığımız araştırmada bu kişinin köyün kurucu önderi olduğu bilgisi alınmıştır.[9]

19. ve 20. yüzyıldaki sayımlara göre; Bayındır'da 1831 yılında toplamda 8.365 kişi,[10] 1881-82 yıllarında 29.118 kadın ve 29.562 erkek olmak üzere toplamda 58.680 kişi[11], 1914 yılında ise 22.622'si Müslüman olmak üzere toplamda 42.736 kişi bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde Genel Nüfus Sayımları ve 1320 (Miladi 1904) Sayımı Hakkında Kısa Genel Bilgi

---

[6] Osmanlı coğrafyasının çeşitli bölgelerinde yaşayan Müslüman ahalinin neden Anadolu'yu tercih ettiğini Kemal Karpat şöyle açıklıyor: "Gelenler, Türkiye'deki toplumla kendisi arasında tarih, kültür ve din birliği görüyordu. O devirde, Girit'te, Rumca konuşan Müslüman bir Giritli, vatanı olarak Türkiye'yi görüyordu. Balkanlardan ve adalardan gelen muhacirlerin, Pomak, Giritli, Boşnak, Arnavutların hemen hepsi 'Türk' değildi. Ama bunlar kendilerini siyasî olarak 'Türk' görüyordu."
Göçlerin yeni bir toplum oluşturma konusunda yaptığı katkıyı anlatırken Karpat bir başka önemli ayrıntıya dikkat çekiyor: "Her yerde olduğu gibi Osmanlı devletinde de göçmenler fakirdir, geldiği toplumun yabancısıdır. Sosyal sınıf olarak da en alt tabakada yer alırlar. Hâlbuki Osmanlıda muhacirler iyi karşılanmıştır. Bunun temel sebebi İslam kültüründe yer alan muhacire iyi muamelede bulunma felsefesinin özümsenmesidir". Nitekim yerli halk da muhacire yardımcı olmak için elinden gelen yardımı esirgememiştir. Böylece, büyük bir kaynaşma kolayca halledilmiştir. Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003.
[7] http: //arikbasi.blogcu.com/arikbasi-koyu-tarihi/5256283 [25.05.2010].
[8] Mezartaşı kitabesi şöyledir: "Hüvelbaki fi Sene 16 Ramazan 1297 Ulema-yı Çerakiseden ve Meşayih-i Nakşibendiye-i Halidiyeden Salahu Haşuk Müfti Musa Efendi Ruhuna Fatiha."
[9] Köy halkından 1939 doğumlu İlyas Yitik ve 1938 doğumlu Şerif Ali Özeker ile yapılan 6 Mayıs 2009 tarihli görüşme.
[10] Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı, 1831*, Ankara 1943.
[11] Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 151, 162–163, 212–213.

Osmanlı Devleti'nde 1831 yılında yapılan genel nüfus sayımında sadece erkekler yazılmış, 1844 yılı sayımı ülkedeki bütün nüfusu kapsamıştır. 1881 yılında yayımlanan "Sicil-i Nüfus Nizamnamesi" ile her kazada bir nüfus komitesi kurulmuştur. Nizamname'ye göre sayımda bir heyet görevlidir. Heyeti bir nüfus memuru, bir papaz, bir haham, bir subay ve belediye meclisinden ve kaza idare meclisinden birer üye oluşturmaktadır. Böylece nüfus müdürlükleri kurulmuş ve sayımı yapılanlara da birer nüfus tezkeresi verilmiştir. 1881 yılında başlayan yeni sayım 1889 yılında bitirilmiş, ancak istatistiği 1897'de yayımlanabilmiştir. En son, en esaslı ve kapsamlı yazım ise 1903 yılında başlanan ancak 1906 yılında bitirilen yazımdır. Bu yazım kayıtları şu an Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının nüfus kayıt işlemlerinde esas teşkil etmektedir.

Bu sayım, Bayındır bölgesi için en son yersel/yerel nüfus sayım olma özelliğini taşımaktadır. Diğerlerinden farklı olarak; her idarî birimin nüfusunun genişliğine göre defterlere yazıldığı, devletin sınırları içindeki tüm bireylerin kayda alındığı, sayımı yapılan her vatandaşa nüfus tezkeresi hazırlandığı, her idarî birimdeki her haneye ayrı hane numarası verildiği, en esaslı sayımdır.[12] Ancak etnik azınlık olanlar (Rum, Ermeni gibi) ve Osmanlı tabiiyetini kabul etmeyenler bu sayımda deftere yazılmamıştır. Bölgemizde de bu sayım Rumi 1320 (Miladi 1904) yılında başlamış ve aynı yıl tamamlanmıştır.[13]

1320/1904 Tarihli Nüfus Sayımı

---

[12] Bu konuda bakınız Karpat, *Osmanlı Nüfusu*; Osmanlı devletindeki nüfus sayımları hakkında bakınız. Nejdet Bilgi, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımı Hakkında", *Türk Yurdu*, 19–20, 1999, s. 117-124.

[13] Bayındır ilçesine bağlı 39 idari birimde yaptığımız bir araştırmada 2.356 nüfus hanesinde 12.049 kişinin sayımı yapıldığı tespit edilmiştir. Aynı yılda Aydın vilayetinde toplam yayınlanmış nüfus 1. 313.011 düzeltilmiş nüfus 595.308 idi. Bkz. Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1998, s. 12 (Tablo 2.3). Ancak diğer bir tabloda (Tablo 2.7) Aydın vilayeti nüfusunu 1. 597.710 olarak vermektedir. Arada 2.402 fark vardır. Age, s. 17.

Arıkbaşı köyü muhtarlık arşivinde bulunan iki adet aile nüfus esas defteri[14] kaydına göre son Osmanlı nüfus sayımı 17.08.1320'de (Miladi 30 Ağustos 1904) yapılmıştır. Defterde önce her nüfus hanesine[15] bir hane numarası verilmiştir. Hanenin ilk sırasına hane reisinin isim ve şöhreti, baba adı, anne adı, doğum yeri, doğum tarihi, medenî hâli, cinsiyeti ve soyadı yazılıdır. İkinci ve diğer sıralarda ise genellikle hane reisinin erkek kardeşleri, erkek çocukları, takriben eş veya eşleri, var ise annesi ve kızlarıyla ilgili bilgiler vardır. Aile nüfus esas defterinin karşı sayfasında ise o kişi ile ilgili doğum, ölüm, evlenme ve yer değiştirme ile ilgili bilgiler bulunmaktadır.

Yapılan sayımda Arıkbaşı köyünde toplam nüfus hane sayısı 92'dir. Her haneye bir nüfus hane numarası verilmiştir. Bu numaralar bugün kimliklerimizdeki "aile sıra" numaralarımızdır. Hane reisi olan kişinin bazen lakapları yazıldığı gibi, bazen de sadece isimleri yazılmıştır. Baba ve anneler eğer yaşıyor ise ilgili kısımlara direkt isimleri yazılmış, yaşamıyor ise isimlerinin başına "ölü" ibaresi konmuştur.

Doğum yerleri genellikle geldikleri ve Çerkeslerin yoğun olarak yaşadığı yer olan "Kafkasya"dır. Kafkas bölgesinden özel bir yer adı yazmamaktadır. Bayındır sınırları içinde doğanlar için ise sadece "Bayındır" yazmaktadır. İlçe sınırları dışında doğanların doğum yerleri ise özellikle belirtilmektedir. Doğum yılı olarak "Rumi yıl" yazılıdır. Doğum yıllarını miladiye çevirmek için "584" ilave edilmelidir.

Sayımda köyde bulunan 92 hanede[16] toplam kişi sayısı 404'tür. Hane başına ortalama nüfus miktarı ise (toplam kişi sayısı/hane sayısı) 404/92: 4.39'dur. Tarihî demografi

---

[14] 1320 nüfus sayım defterinin aslı Bayındır Nüfus Müdürlüğü arşivinde olmasına rağmen araştırma için izin verilmemiştir.

[15] Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi* 32, 1979, s. 331-348.

[16] Köyün kuruluşu sırasında köy 119 hanedir. Bkz. Yukarıda dipnot 2. Esas atik defterlere izin verilmediği için inceleme ne yazık ki yapılamamıştır. Atik defterden yenileme sırasında bir hayli kapalı kayıtın deftere alınmadığını düşünmekteyiz.

araştırmalarında genellikle hane ortalama nüfus miktarı 5 olarak kabul edilmektedir. Arıkbaşı köyündeki hane başına ortalama nüfus miktarı bu rakama yakındır.

Sayımı yapılan hane reislerinin ortalama yaşı 42,18'dir. Sayımda en yaşlı hane reisi iki kişidir. Bunlar ölü Yusuf oğlu 1245 doğumlu "Çerkes Kulubat"[17] ve ölü Kelhat oğlu 1245 doğumlu "Çerkes Mehmet"tir.[18] Sayımda her ikisi de 75 yaşındadır. Hane 11'in sayımına göre hanede toplam beş erkek, dört kadın olmak üzere dokuz kişi bulunmaktadır.[19]

Sayımda en genç olan kişi ölü Mustafa oğlu "Çerkes Mustafa oğlu Mahmut"tur.[20] Sayımda hane reisi olarak 6 yaşındadır. Hane halkı bir erkek bir kadın olmak üzere toplam iki kişiden oluşmaktadır. Hane bugün "kapalı kayıt" konumundadır. Yani soyu devam etmemektedir.

Hane Reislerinin Cinsiyeti

92 hane reisinin 91'i (%98,91) erkek olup, hane 88'de kayıtlı bulunan "Hacaz oğlu Bayram eşi Hanife" tek bayandır (%1,09). Bu aile bugün kapalı kayıt konumundadır.[21]

Hane Reislerinin Defterde Bulunan Lakapları

Kayıtlardaki kişilerin büyük çoğunluğu "Çerkes" veya "Çerkez" lakabını kullanmışlardır.[22] Bu durum köydeki çoğu ailenin Çerkes olduğunu göstermektedir. Biz defterde yazıldığı

---

[17] Hane no 11.
[18] Hane 39. Kapalı Kayıt.
[19] Bu gün bu aile "KAL" soyadını taşımaktadır.
[20] Hane 92.
[21] Aynı tarihte ilçe merkezi ve 5 köy hariç diğer toplam 39 idari birimde cinsiyet durum oranları şöyledir: Erkek % 50.68, kadın % 49.31. Bakınız: 2009 yılı Ülfet Onart Lisesi Tübitak Tarih Proje Araştırması. 1320 yılında Aydın vilayetinde toplam yerli erkek nüfusu % 50.13, yerli kadın nüfusu ise % 49.87 oranındadır. Bkz. Justin McCarthy, Müslüman ve Azınlıklar, s. 13, Tablo 2, 4.
[22] Hane: 1-2-3-4-5-6-8-10-11-12-13-15-16-17-18-19-20-22-23-25-26-27-29-30-32-33-34-36-37-39-40-41-42-43-44-45-46-47-48-50-51-52-53-55-56-57-59-60-61-62-63-64-65-66-67-69-70-73-74-76-77-78-79-80-81-82-83-84-85-86-89-90-91 ve 92.

şekilde aynen aldık. Diğer lakaplar: "Molla"[23], "İmam"[24], "Hacı"dır.[25] Ancak bazı isimlerin Çerkeslere mahsus ad veya lakap olup olmadıkları konusunda tereddüde düşüldüğü için isim olarak kabul edilmiş, lakap olarak listeye alınmamıştır.

Defterdeki isimler konusunda gözümüze çarpan bazı isimler bulunmaktadır. Mesela Yakup, Yahya, Zekeriya, İshak, Harun, Yusuf, İsmail, Musa, İbrahim, Davut, Süleyman gibi isimlere sıkça rastlanmaktadır.[26]

Şahıs isimlerinde Çerkeslere has ama bugün köyde kullanılmayan şahıs isimleri dikkat çekicidir. Örneğin: Gafozinç, Tünseviç, Hecaz, Sane, Ketegaç, Hamcuk, Sucaz, Hamık, Asiyet, Lismaçya, Kabuzaş, Kabuzo, Hanas, Nemruk, Şehnigar, Lehuzar, Hansun, Habuk, Kabuzzaş, Fuşan, Zefeyiş, Maf, Koşnak.

Hane Reislerinin Baba ve Annelerinin Sağ veya Ölü Olma Durumları

92 hane reisinin bir tanesinin[27] babasının ölü veya sağ olduğu yazılmamıştır. 91 hanenin iki tanesinin babası sağ (%2,19), diğerlerininki ise ölüdür (%97,81). 92 hane reisinin 27 tanesinin annesi sağ (%29,34), diğerlerininki ise ölüdür (%70,66).

Hane Reislerinin Doğum Yerleri

92 hane reisinin 77 tanesi Kafkasya (%83,69), 13 tanesi Bayındır (%14,13), 1 tanesi Manisa (%1,08), 1 tanesi Düzce'de (%1,08) doğmuştur. Kişi olarak baktığımızda 342 kişi Kafkasya

---

[23] Hane 7.
[24] Hane 9.
[25] Hane 72 ve 87.
[26] Bu adlar genellikle İsrailoğullarına gelen peygamber isimleridir. Karadeniz'in kuzeyinde devlet kuran ve din değiştiren Hazarlarla bir etkileşimin olduğu düşüncesi doğmaktadır. Hazarlar konusunda bkz. Kevin Alan Brook, *Bir Türk İmparatorluğu Hazar Yahudileri*, Çev. İsmail Tulçalı, İstanbul 2005.
[27] Hane 2.

(%84,65), 52 kişi Bayındır (%12,87), 6 kişi Manisa (%1,48) ve 4 kişi Düzce (%0,99) doğumludur.[28]

Hane Reislerinin Soyadları

92 hanenin 68 tanesinin (%73,91) soyadı defterde kayıtlıdır. 24 tanesinin (%26,08) ise soyadı defterde kayıtlı değildir. Bunun nedeni ise bu hanelerin kapalı kayıt konumunda olması veya soyadı almadan önce naklen başka bir idarî birime gitmeleridir.

Hane İçi Kişi Sayısı

Sayımda en kalabalık aile "Özeker" soyadını taşıyan ailedir.[29] Hanede toplam 10 kişi vardır. Sayımda hane içi kişi sayısı en az olan haneler ise 35, 68, 71, 78, 89 ve 90' numaralı hanelerdir. Bu hanelerde kişi sayısı 1'dir.

Sayımdaki hanelerin şu anda idarî birimdeki lakapları yerine kullanılan kabile isimleri şunlardır: Hane (H.) 1 "Vocej", H. 6 "Kobli", H. 10-49 "Halako", H. 11-157 "Mafevud", H. 13 "Şibzaho", H. 17-86 "Ude", H. 20-30 "Natho", H. 22-23-24 "Lepşiko", H. 26-28 "Jane", H. 27-51 "Kofi", H. 29 "Yemzığ", H. 34-35-43-73 "Suvvuş", H. 36-79-80 "Çermıt", H. 41-46 "Lıhujiko", H. 42-50-161 "Hopaşej", H. 44 "Bjaşo", H. 48 "Açumij", H. 54-61 "Şhalaho", H. 58 "Turkav". H. 59-132 "Lıuj", H. 60-147 "Patuvaş", H. 63 "Yinuh", H. 67 "Bastı", H. 72-81 "Vottah", H. 75 "Kobli/ Uzun Musalar", H. 87 "Pheşaharko".[30]

1320 Sayımındaki Hanelerle İlgili Açıklamalar

---

[28] Köyün kuruluşundan sonra doğanlar için de deftere Kafkasya doğumlu olarak yazılmıştır. Defter kaydında bu konuda tutarsızlık gözlemlenmiştir. Bu sayımı deftere geçiren ilgilinin bilerek veya bilmeyerek yaptığı hata olarak algılanabilir. Ya da sürekli idari birime iskân gelenler olmuştur.

[29] Hane 41.

[30] Her ailenin bir sembol veya işareti diyebileceğimiz cixne'si vardır. http: //www.cerkes.net/bilgi-deposu/abhaz-apsuva-sulale-arma-sembol-t10138.html [12/10/2010]; http: //www.cerkes.net/bilgi-deposu/sapsig-sulale-sembol-arma-t10143.html [12/10/2010].

Bazı hanelerin kayıtları hâlen köy nüfus defterinde "devam eden kayıt" durumundadır (%55,43).[31] Bazı hanelerin kayıtları "kapalı kayıt" konumundadır (%44,56).[32] Bazı haneler idarî birimden başka bir idarî birime yer değiştirme nedeniyle kapalı kayıt konumundadır (%2,17).[33] Bazı hanelerdeki kişilerin bazısı başka bir idarî birime yer değiştirerek kaydını aldırmışlardır (%2,17).[34] Hanelerden, aldığı soyadları ile bugün idarî birimdeki lakapları örtüşenler bulunmaktadır.[35]

1320 sayımındaki kişilerin cinsiyet durumları: Sayımı yapılan 404 kişiden 226'sı erkek (%55,94), 178'i (%44,06) ise kadındır.

1320 sayımındaki kişilerin medenî durumları: Sayımı yapılan 404 kişiden 137 kişi (%34,01) evli, 236 kişi (%58,41) bekâr ve 31 kişi (%7,67) duldur. Burada dikkatimizi çeken önemli bir husus nüfusun yarısından fazlasının bekâr olması ve evlilik yaşının genelde 30-35 yaşın üzerinde gerçekleşmesidir.

1320 sayımından sonra köye gelen haneler ve hane reislerinin doğum yerleri: 1324 yılı, H. 93 (Bayındır); 1329 yılı, H. 94-95-97-98-99-101-103-104-105 (Manastır), 96-100-102 (Demirhisar), 106 (Oksi); 1339 yılı, H. 107-108-109-110-111-112-113 (Manastır), 114-115-116-118-119-120-121-122 (Siroz), 117 (Demirhisar); 1332 yılı, H. 124 (Manastır); 1333 yılı, H. 125

---

[31] Bu haneler şunlardır: H.1 (UZ), H.3 (İLBAŞ), H.6 (ÖRÜN), H.8 (BAŞARAN), H.9 (İLGEN), H.10 (ÖZEŞER), H.11 (KAL), H.13 (SES), H.17 (ODA), H.20 (ISSI), H.21 (İKLİM), H.22 (YİTİK), H.23 (IMRAK), H.24 (LEPSUK), H.25 (İNAN), H.26 (ARIK), H.27 (AĞ), H.28 (EŞER), H.29 (DÜZ), H.30 (AKÇAM), H.32 (İNANÇ), H.34 (ISIYEL), H.35 (DİRİL), H.36 (İRDAM), H.41 (ÖZEKER), H.42 (KANATA), H.43 (SARGIN), H.44 (SAYAR), H.46 (ATICIER), H.47 (ERİNÇ), H.48 (UZLAŞ), H.49 (DEMİREL), H.50 (YOLAÇ), H.51 (ÖZKESER), H.54 (AR), H.58 (TÜRKER), H.59 (GÜZEY), H.60 (YELTİN), H.61 (ÇAMAŞ), H.63 (MENTEŞ), H.64 (SAGAN), H.67 (BASDI), H.72 (KİYİ), H.73 (ÖZEK), H.75 (KİREÇKAYA), H.79 (UZDAŞ), H.80 (İDEM), H.81 (ÇETİN), H.83 (VAROL), H.86 (TUMANBAY), H.87 (İLGİÇ)'dir.

[32] Bu haneler şunlar: H.2-4-5-7-12-14-15-16-18-19-31-33-37-38-39-40-45-52-53-55-56-57-62-65-66-68-69-70-71-74-76-77-78-82-84-85-88-89-90-91-92'dir.

[33] Hane 3 (Söke), Hane 25 (İstanbul).

[34] Hane 60 (İzmir Göztepe), Hane 83 (Aydın/Nazilli).

[35] Hane 24 LEPSUK (Lepşiko), Hane 67 BASDI (Bastı).

(Siroz); 1335 yılı, H. 126 (Siroz); 1336 yılı, H. 127 (Aydın), 128 (Bayındır); 1338 yılı, H. 129 (Aydın); 1341 yılı, H. 130 (Avrethisar); 1928 yılı, H. 131 (Mecidiye)... şeklinde devam etmektedir.[36] Köy esas nüfus kütük defterine en son 171. hane kayıtlıdır.

Arıkbaşı köyünün tespit edebildiğimiz 1891 ile 2000 yılları arası nüfus sayım sonuçları şöyledir:[37] 1891: 399; 1904: 404; 1923: 553; 1935: 506; 1940: 502; 1945: 536; 1950: 577; 1955: 648; 1960: 646; 1965: 703; 1970: 694; 1975: 688; 1980: 763; 1985: 810; 1990: 838; 1997: 1.055; 2000: 1.083.

2008 yılı TÜİK adrese dayalı nüfus kayıt sistemi nüfus sayımı sonuçlarına göre köyde 480 erkek, 467 kadın olmak üzere toplam 847 kişi nüfus vardır.

17/08/1320 TARİHLİ NÜFUS ESAS DEFTERİ

Hane No[38]	Kütük Sıra No[39]	Cinsiyeti	Adı	Babasının adı	Anasının adı	Doğum Yeri	Doğum Tarihi[40]	Medeni hâli
1[41]	1	E	**Çerkes Ali[42]**	Ölü Süleyman	Ölü Havva	Kafkasya	1264	Evli
	2	E	Ahmet	Ali	Ayşe	Kafkasya	1301	Evli
	3	K	Eşi Ayşe	Ölü Hüseyin	Ölü Fatma	Kafkasya	1278	Evli
	4	K	Ahmet eşi Fatma	Bekir	Fatma	Kafkasya	1302	Evli

36 Balkanlardaki yer isimleri için bakınız: Donald Edgar Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, Çev. Bahar Tırnakçı, 3. Baskı, İstanbul 2007.

37 Sadiye Tutsak, "Mali 1307 (1891 miladi) Yılı Aydın Vilayet Salnamesi Cilt 2", Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Bitirme Tezi, 1988. İlgili yılların Genel Nüfus Sayımları (TUİK Ege Bölge Müdürlüğü kütüphanesi). *1923 Senesi İzmir Vilayet İstatistiği*, 1. kitap. Yay. Haz. Erkan Serçe, İzmir Büyükşehir Belediyesi, İzmir 2001, s. 16-17.

38 Aile Sıra No (ASN).

39 Birey Sıra No (BSN).

40 Rumi yıl (Miladi yıla çevirmek için 584 eklenmelidir).

41 Cilt: 1, Sayfa: 1, Aile soyadı: UZ, En son birey kaydı (BSN): 15, En son kayıt tarihi: 1980.

42 Sülalesi: Voçej.

2[43]	1	E	**Çerkez Ömer**		Fatma	Kafkasya	1265	Dul
	2	K	Anası Fatma	Ölü Süleyman	Ölü Havva	Kafkasya	1250	Dul
	3	K	Nesibe	Ömer	Ölü Hatice	Kafkasya	1301	Bekâr
3[44]	1	E	**Çerkez Ahmet**	Ölü Safer	Ölü Hanife	Kafkasya	1265	Evli
	2	E	Esat	Ahmet	Fatma	Kafkasya	1303	Bekâr
	3	E	İbrahim	Ahmet	Fatma	Kafkasya	1306	Bekâr
	4	K	Eşi Fatma	Ölü Abdullah	Ölü Ayşe	Kafkasya	1270	Evli
	5	K	Zahide	Ahmet	Fatma	Kafkasya	1310	Bekâr
4[45]	1	E	**Çerkez Ali**	Ölü Safer	Ölü Hanife	Kafkasya	1270	Evli
	2	E	Yusuf	Ali	Ayşe	Kafkasya	1304	Bekâr
	3	K	Eşi Ayşe	Ölü Süleyman	Han	Kafkasya	1280	Evli
	4	K	Fatma	Ali	Ayşe	Kafkasya	1315	Bekâr
	5	K	Zekiye	Ali	Ayşe	Kafkasya	1319	Bekâr
5[46]	1	E	**Çerkez İshak**	Ölü Safer	Ölü Hanife	Kafkasya	1272	Evli
	2	E	Kazım	İshak	Fatma	Kafkasya	1302	Bekâr
	3	E	Tahir	İshak	Fatma	Kafkasya	1304	Bekâr
	4	E	Kerim	İshak	Fatma	Kafkasya	1312	Bekâr
	5	K	Eşi Fatma	İbrik	Ölü Havva	Kafkasya	1280	Evli
	6	K	Lütfiye	İshak	Fatma	Kafkasya	1309	Bekâr
6[47]	1	E	**Çerkez Salih[48]**	Ölü Kombaz	Ölü Havva	Kafkasya	1272	Evli
	2	E	İsmail	Salih	Ölü Hatice	Kafkasya	1309	Bekâr

[43] Cilt: 1, Sayfa: 2, Aile soyadı: ADLIM, En son birey kaydı (BSN): 7, En son kayıt tarihi: 1329, Kapalı Kayıt.
[44] Cilt: 1, Sayfa: 3, Aile soyadı: İLBAŞ, En son birey kaydı (BSN): 12, En son kayıt tarihi: 1959, Söke'ye Nakil (1968) gitti.
[45] Cilt: 1, Sayfa: 3–4, Aile soyadı: BAYLAN, En son birey kaydı (BSN): 11, En son kayıt tarihi: 1934, Kapalı Kayıt.
[46] Cilt: 1, Sayfa: 4-5, Aile soyadı: NİŞANCIER, En son birey kaydı (BSN): 9, En son kayıt tarihi: 1952, Kapalı Kayıt.
[47] Cilt: 1, Sayfa: 4-7, Aile soyadı: ÖRÜN, En son birey kaydı (BSN): 55, En son kayıt tarihi: 2003, Bazıları İzmir-Güzelyalı'ya nakil (1977) gitti.
[48] Sülalesi: Kobli.

	3	K	Eşi Ayşe	Ölü İbrahim	Ölü Fatma	Kafkasya	1275	Evli
	4	K	Beslemesi Safiye	Ölü Hasan	Ölü Fatma	Kafkasya	1308	Bekâr
	5	K	Fatma	Salih	Ölü Hatice	Kafkasya	1313	Bekâr
7[49]	1	E	**Molla Hüseyin oğlu Tahir**	Ölü Molla Hüseyin	Azize	Bayındır	1306	Bekâr
	2	K	Anası azize	Ölü Hasan	Ölü Havva	Bayındır	1270	Dul
8[50]	1	E	**Çerkez Bekir[51]**	Ölü Abdullah	Ölü Havva	Kafkasya	1275	Evli
	2	E	Şevket	Bekir	Zeliha	Kafkasya	1307	Bekâr
	3	E	Nuri	Bekir	Zeliha	Kafkasya	1317	Bekâr
	4	K	Eşi Zeliha	Ölü Hasan	Ölü Hatice	Kafkasya	1285	Evli
	5	K	Adile	Bekir	Zeliha	Kafkasya	1306	Bekâr
	6	K	Nazmiye	Bekir	Zeliha	Kafkasya	1316	Bekâr
9[52]	1	E	**İmam Ali oğlu İzzet**	Ölü Ali	Ölü Fatma	Bayındır	1299	Evli
	2	E	Esat	Ölü Ali	Ölü Fatma	Bayındır	1302	Bekâr
	3	E	Mesut	Ölü Ali	Ölü Fatma	Bayındır	1305	Bekâr
	4	K	Minire	Mustafa	Hatice	Bayındır	1303	Evli
	5	K	Ayşe	İzzet	Minire	Bayındır	1320	Bekâr
10[53]	1	E	**Çerkes Hacı Ahmet[54]**	Ölü Hasan	Ölü Hanife	Kafkasya	1250	Dul
	2	E	İdris	Hacı Ahmet	Ölü Fatma	Kafkasya	1292	Evli
	3	K	İdris eşi Hanife	Ölü İsmail	Ölü Ayşe	Kafkasya	1295	Evli
	4	K	Fatma	İdris	Hanife	Kafkasya	1310	Bekâr
	5	K	Zeynep	İdris	Hanife	Kafkasya	1311	Bekâr
	6	K	Gülsüm	İdris	Hanife	Kafkasya	1319	Bekâr

[49] Cilt: 1, Sayfa: 8, Aile soyadı: IRGAŞ, En son birey kaydı (BSN): 5, En son kayıt tarihi: 1968, Kapalı Kayıt.
[50] Cilt: 1, Sayfa: 9-10, Aile soyadı: BAŞARAN, En son birey kaydı (BSN): 36, En son kayıt tarihi: 2001.
[51] Sülalesi: Besni (Kabardey).
[52] Cilt: 1, Sayfa: 11, Aile soyadı: İLGEN, En son birey kaydı (BSN): 14, En son kayıt tarihi: 1958.
[53] Cilt: 1, Sayfa: 12-13, Aile soyadı: ÖZEŞER, En son birey kaydı(BSN30): , En son kayıt tarihi: 1999.
[54] Sülalesi: Halako.

11[55]	1	E	**Çerkes Kulubat[56]**	Ölü Yusuf	Ölü Koşnaf	Kafkasya	1245	Evli
	2	E	Yahya	Kulubat	Fatma	Kafkasya	1307	Bekâr
	3	E	Zekeriya	Kulubat	Fatma	Kafkasya	1309	Bekâr
	4	E	Etem	Kulubat	Fatma	Kafkasya	1313	Bekâr
	5	E	Cemal	Kulubat	Fatma	Kafkasya	1317	Bekâr
	6	K	Eşi Fatma	Ölü İshak	Ölü Havva	Kafkasya	1288	Evli
	7	K	Şerife	Kulubat	Fatma	Kafkasya	1307	Bekâr
	8	K	Zehra	Kulubat	Fatma	Kafkasya	1316	Bekâr
	9	K	Naciye	Kulubat	Fatma	Kafkasya	1320	Bekâr
12[57]	1	E	**Çerkes Ali**	Ölü Abdullah	Ölü Fatma	Kafkasya	1272	Evli
	2	E	Kazım	Ali	Fatma	Kafkasya	1301	Bekâr
	3	E	Ömer[58]	Ali	Fatma	Kafkasya	1314	Bekâr
	4	K	Eşi Fatma	Ölü Abdullah	Ölü Ayşe	Kafkasya	1278	Evli
	5	K	Şerife	Ali	Fatma	Kafkasya	1304	Bekâr
13[59]	1	E	**Çerkes Hacı İshak[60]**	Ölü Hacı Ali	Ölü Rukiye	Kafkasya	1270	Evli
	2	E	Abdüssettar	Hacı İshak	Şerife	Kafkasya	1317	Bekâr
	3	K	Eşi Şerife	Hacı İshak	Ölü Emine	Kafkasya	1285	Evli
	4	K	Adile	Hacı İshak	Şerife	Kafkasya	1308	Bekâr
	5	K	Üvey kızı Kamile	Ölü İlyas	Şerife	Kafkasya	1312	Bekâr
14[61]	1	E	**Gafozinç oğlu Zekeriya**	Ölü Gafozinç	Ölü Emine	Kafkasya	1262	Evli
	2	K	Eşi Ayşe	Ölü Hamrak	Ölü Havva	Kafkasya	1270	Evli

55 Cilt: 1, Sayfa: 14-15, Aile soyadı: KAL, En son birey kaydı (BSN): 37, En son kayıt tarihi: 1989.
56 Sülalesi: Mafevud.
57 Cilt: 1, Sayfa: , En son birey kaydı (BSN): 5, En son kayıt tarihi: 1320, Kapalı Kayıt.
58 "Harpte – Harb-i Umumi", Ölüm yılı: 1332, Ölüm Vukuat Defteri, Cilt 2, deftere kayıt tarihi: 1934, Bayındır Nüfus Müdürlüğü arşivi.
59 Cilt: 1, Sayfa: 17-18, Aile soyadı: SES, En son birey kaydı (BSN): 35, En son kayıt tarihi: 1983, Bazısı Torbalı Tepeköy'e nakil (1959) gitti.
60 Sülalesi: Şibzaho (Kabardey).
61 Cilt: 1, Sayfa: 19, En son birey kaydı (BSN): 2, En son kayıt tarihi: 1320, Kapalı Kayıt.

15[62]	1	E	**Çerkez Gafozinç oğlu Hasan**	Ölü Gafozinç	Ölü Emine	Kafkasya	1260	Evli
	2	K	Eşi Hatice	Ölü Mustafa	Ölü Hacı Han	Kafkasya	1275	Evli
16[63]	1	E	**Çerkes Hasan oğlu Osman**	Ölü Hasan	Ölü Emine	Kafkasya	1260	Evli
	2	E	İsmail[64]	Osman	Nazife	Kafkasya	1313	Bekâr
	3	K	Eşi Nazife	Ölü İshak	Ölü Fatma	Kafkasya	1285	Evli
	4	K	Ayşe	Osman	Nazife	Kafkasya	1316	Bekâr
17[65]	1	E	**Çerkez Yusuf[66]**	Ölü Âlim Keri	Ölü Habibe	Kafkasya	1285	Evli
	2	E	Hamit	Ölü Alim Keri	Ölü Habibe	Kafkasya	1299	Bekâr
	3	E	Ahmet	Yusuf	Hatice	Kafkasya	1320	Bekâr
	4	K	Eşi Hatice	Ölü Ali	Fatma	Kafkasya	1295	Evli
	5	K	Hürmet	Yusuf	Hatice	Kafkasya	1313	Bekâr
	6	K	Alime	Yusuf	Hatice	Kafkasya	1316	Bekâr
18[67]	1	E	**Çerkes Hacı İshak**	Ölü Mehmet	Ölü Hanife	Kafkasya	1270	Evli
	2	K	Eşi Havva	Kulubat	Ölü Hanife	Kafkasya	1285	Evli
	3	K	Safiye	Hacı İshak	Havva	Kafkasya	1316	Bekâr
	4	K	Nefise	Hacı İshak	Havva	Kafkasya	1320	Bekâr
19[68]	1	E	**Çerkes Yusuf**	Ölü Hacı İbrahim	Ölü Ayşe	Kafkasya	1272	Evli
	2	E	Cemil	Yusuf	Emine	Kafkasya	1310	Bekâr
	3	K	Eşi Emine	Ölü Ömer	Ölü Havva	Kafkasya	1280	Evli

62 Cilt: 1, Sayfa: 20, En son birey kaydı (BSN): 2, En son kayıt tarihi: 1320, Kapalı Kayıt.
63 Cilt: 1, Sayfa: 20, En son birey kaydı (BSN): 6, En son kayıt tarihi: 1934, Kapalı Kayıt.
64 "Harpte – İstiklal Harbi", Ölüm yılı: 1337, Ölüm Vukuat Defteri, Cilt 2, deftere kayıt tarihi: 1934, Bayındır Nüfus Müdürlüğü arşivi.
65 Cilt: 1, Sayfa: 20-23, Aile soyadı: ODA, En son birey kaydı (BSN): 58, En son kayıt tarihi: 2001.
66 Sülalesi: U de.
67 Cilt: 1, Sayfa: 24, Aile soyadı: KAL, En son birey kaydı (BSN): 8, En son kayıt tarihi: 1329, Kapalı Kayıt.
68 Cilt: 1, Sayfa: 24, En son birey kaydı (BSN): 5, En son kayıt tarihi: 1323, Kapalı Kayıt.

	4	K	Hanife	Yusuf	Emine	Kafkasya	1311	Bekâr
20[69]	1	K	**Çerkes Oksat[70]**	Ölü Lap	Ölü Havva	Kafkasya	1250	Dul
	2	E	Tahir	Ölü Hacı Han	Oksat	Kafkasya	1292	Evli
	3	E	Halit[71]	Tahir	Hatice	Kafkasya	1314	Bekâr
	4	E	Hamit	Tahir	Hatice	Kafkasya	1317	Bekâr
	5	K	Tahir eşi Hatice	Ölü Bekir	Ölü Emine	Kafkasya	1297	Evli
21[72]	1	E	**Hatuş oğlu Hüseyin**	Ölü Ömer	Hafize	Bayındır	1298	Evli
	2	E	Yusuf	Hüseyin	Fatma	Bayındır	1320	Bekâr
	3	K	Eşi Fatma	İbrahim	Tünseviç	Bayındır	1299	Evli
	4	K	Kardeşi Fatma	Ölü Ömer	Hafize	Bayındır	1306	Bekâr
22[73]	1	E	**Çerkes Hacı Kerim[74]**	Ölü İbrahim	Hicaz	Kafkasya	1272	Evli
	2	E	Hasan	Hacı Kerim	Rahime	Kafkasya	1311	Bekâr
	3	E	Musa	Hacı Kerim	Rahime	Kafkasya	1317	Bekâr
	4	K	Anası Hicaz	Ölü Lismaç	Ölü Havva	Kafkasya	1230	Dul
	5	K	Eşi Rahime	Nemruk	Habimbaz	Kafkasya	1288	Evli
23[75]	1	E	**Çerkez[76] Yusuf[77]**	Ölü İbrahim	Hecaz	Kafkasya	1260	Dul
	2	E	Akif	Yusuf	Ölü Hanife	Kafkasya	1293	Bekâr
	3	E	Bekir	Yusuf	Ölü Hanife	Kafkasya	1302	Bekâr

69 Cilt: 1, Sayfa: 25, Aile soyadı: ISSI, En son birey kaydı (BSN): 13, En son kayıt tarihi: 1956, Kapalı Kayıt.
70 Sülalesi: Natho.
71 "Harpte – Harb -i Umumi", Ölüm yılı: 1332, Ölüm vukuat defteri, Cilt 2, deftere kayıt tarihi: 1934, Bayındır Nüfus Müdürlüğü arşivi.
72 Cilt: 1, Sayfa: 26, Aile soyadı: İLKİM, En son birey kaydı (BSN): 21, En son kayıt tarihi: 2004.
73 Cilt: 1, Sayfa: 27-28, Aile soyadı: YİTİK, En son birey kaydı (BSN): 19, En son kayıt tarihi: 2001
74 Sülalesi: Lepşuko.
75 Cilt: 1, Sayfa: 29–30, Aile soyadı: İMRAK, En son birey kaydı (BSN): 35, En son kayıt tarihi: 1999.
76 Diğerlerinden farklı "Çerkez) - "z" kullanılmıştır.
77 Sülalesi: Lepşuko.

	4	E	Ömer[78]	Yusuf	Ölü Hanife	Bayındır	1304	Bekâr
	5	E	Osman	Yusuf	Ölü Hanife	Bayındır	1311	Bekâr
24[79]	1	E	**Abdullah[80]**	Ölü Musa	Sana	Bayındır	1303	Bekâr
	2	K	Anası Sane	Ölü Ketegaç	Ölü Havva	Bayındır	1270	Dul
	3	K	Fitnat	Ölü Musa	Sane	Bayındır	1305	Bekâr
25[81]	1	E	**Çerkes İbrahim**	Ölü Süleyman	Ölü Hanife	Kafkasya	1285	Evli
	2	E	Fadıl	İbrahim	Zehra	Kafkasya	1310	Bekâr
	3	K	Eşi Zehra	Ölü Hasbi	Ölü Zaher	Kafkasya	1292	Evli
	4	K	Mükerrem	İbrahim	Zehra	Kafkasya	1316	Bekâr
26[82]	1	E	**Çerkes Osman[83]**	Ölü Sabat	Ölü Hamçuk	Kafkasya	1288	Evli
	2	E	İdris	Osman	Hatice	Kafkasya	1315	Bekâr
	3	E	Yusuf	Osman	Hatice	Kafkasya	1320	Evli
	4	K	Eşi Hatice	İshak	Hatice	Kafkasya	1300	Bekâr
27[84]	1	E	**Çerkes Hasan[85]**	Ölü Hancak	Ölü Fatma	Kafkasya	1260	Dul
	2	E	Mehmet	Hasan	Ölü Hamcuk	Kafkasya	1294	Evli
	3	E	Hüseyin	Hasan	Ölü Hamcuk	Kafkasya	1306	Bekâr
	4	K	Zahide	Ahmet	Fatma	Kafkasya	1297	Evli
28[86]	1	E	**İlyas[87]**	Ölü Recep	Ölü Ayşe	Bayındır	1311	Bekâr

78 "Harpte – Harb -i Umumi" 1332, Ölüm vukuat defter cilt 2, , deftere kayıt tarihi: 1934, Bayındır Nüfus Müdürlüğü arşivi.
79 Cilt: 1, Sayfa: 31-32, Aile soyadı: SALAS/ LEPSUK, En son birey kaydı (BSN): 20, En son kayıt tarihi: 2004.
80 Sülalesi: Lepşuko.
81 Cilt: 1, Sayfa: 33, Aile soyadı: İNAN, En son birey kaydı (BSN): 12, En son kayıt tarihi: 1982, İstanbul Fatih nakil (1986) gitti.
82 Cilt: 1, Sayfa: 34-37, Aile soyadı: ARIK, En son birey kaydı (BSN): 81, En son kayıt tarihi: 2003.
83 Sülalesi: Jane.
84 Cilt: 1, Sayfa: 38, Aile soyadı: AĞ, En son birey kaydı (BSN): 25, En son kayıt tarihi: 1996.
85 Sülalesi: Kofi.
86 Cilt: 1, Sayfa: 39-40, Aile soyadı: EŞER, En son birey kaydı (BSN): 15, En son kayıt tarihi: 1991.
87 Sülalesi: Jane.

	2	E	İbrahim	Ölü Recep	Ölü Ayşe	Bayındır	1303	Bekâr
29[88]	1	E	**Çerkes Süleyman Oğlu Harun[89]**	Ölü İshak	Hafize	Bayındır	1298	Evli
	2	E	Ethem	Ölü İshak	Hafize	Bayındır	1303	Bekâr
	3	E	Halim	Ölü İshak	Hafize	Bayındır	1310	Bekâr
	4	K	Anası Hafize	Ölü Sucaz	Havva	Bayındır	1270	Dul
	5	K	Eşi Zahide	Ölü Mehmet	Bayrakhan	Bayındır	1298	Evli
	6	K	Hanife	Ölü İshak	Hafize	Bayındır	1305	Bekâr
	7	K	Hacer	Ölü İshak	Hafize	Bayındır	1311	Bekâr
	8	K	Hanife	Harun	Zahide	Bayındır	1320	Bekâr
30[90]	1	E	**Çerkes Hamık[91]**	Ölü Zekeriya	Ölü Ayşe	Kafkasya	1292	Evli
	2	K	Eşi Ayşe	İbrahim	Hanife	Kafkasya	1297	Evli
	3	K	Hatice	Hamit	Ayşe	Kafkasya	1318	Bekâr
	4	K	Gülizar	Hamit	Ayşe	Kafkasya	1320	Bekâr
31[92]	1	E	**Nemruk Oğlu Musa**	Ölü Nemruk	Ölü Havva	Kafkasya	1265	Evli
	2	E	Mahmud	Musa	Elmasi	Kafkasya	1289	Evli
	3	E	Mehmet	Musa	Elmasi	Kafkasya	1295	Bekâr
	4	E	Şükrü	Musa	Elmasi	Kafkasya	1309	Bekâr
	5	K	Eşi Elmasi	Ölü Oksat	Ölü Ayşe	Kafkasya	1270	Evli
	6	K	Mahmud Eşi Hatice	Selim	Emine	Kafkasya	1294	Evli
	7	K	Şerife	Musa	Elmasi	Kafkasya	1304	Bekâr
32[93]	1	E	**Çerkes Hasan[94]**	Ölü İbruk	Ölü Fatma	Kafkasya	1278	Evli

[88] Cilt: 1, Sayfa: 41-42, Aile soyadı: DÜZ, En son birey kaydı (BSN): 36, En son kayıt tarihi: 2003.
[89] Sülalesi: Yemzığ.
[90] Cilt: 1, Sayfa: 43-44, Aile soyadı: AKÇAM, En son birey kaydı (BSN): 35, En son kayıt tarihi: 2001.
[91] Sülalesi: Natho.
[92] Cilt: 1, Sayfa: 45, Aile soyadı: İRİS, En son birey kaydı (BSN): 13, En son kayıt tarihi: 1976, Kapalı Kayıt.
[93] Cilt: 1, Sayfa: 46, Aile soyadı: İNANÇ, En son birey kaydı (BSN): 12, En son kayıt tarihi: 1926, Kapalı Kayıt.
[94] Sülalesi: Nıbe.

	2	E	Yusuf	Hasan	Asiyet	Kafkasya	1312	Bekâr
	3	K	Eşi Asiyet	Ölü Abdullah	Ölü Emine	Kafkasya	1285	Evli
	4	K	Nuriye	Hasan	Asiyet	Kafkasya	1316	Bekâr
	5	K	Vahide	Hasan	Asiyet	Kafkasya	1319	Bekâr
33[95]	1	E	**Çerkes Hüseyin**	Ölü Abdullah	Ölü Havva	Kafkasya	1268	Dul
	2	K	Fatma	Hüseyin	Ölü Ayşe	Kafkasya	1307	Bekâr
	3	K	Zeliha	Hüseyin	Ölü Ayşe	Kafkasya	1315	Bekâr
	4	K	Bereket	Hüseyin	Ölü Ayşe	Kafkasya	1318	Bekâr
34[96]	1	E	**Çerkes Ahmet[97]**	Ölü Sait	Hafize	Kafkasya	1285	Evli
	2	E	Yakup	Ahmet	Ayşe	Kafkasya	1312	Bekâr
	3	E	Yusuf	Ahmet	Ayşe	Kafkasya	1315	Bekâr
	4	K	Eşi Ayşe	Ölü Hasan	Ölü Havva	Kafkasya	1291	Evli
	5	K	Fatma	Ahmet	Ayşe	Kafkasya	1307	Bekâr
	6	K	Zehra	Ahmet	Ayşe	Kafkasya	1317	Bekâr
	7	K	Emine	Ahmet	Ayşe	Kafkasya	1319	Bekâr
35[98]	1	E	**Yahya[99]**	Ölü Raşit	Ölü Hafize	Bayındır	1300	Bekâr
36[100]	1	E	**Çerkes Kırmızı[101]**	Ölü Musa	Safiye	Manisa	1299	Bekâr
	2	E	Hüseyin	Ölü Musa	Safiye	Manisa	1306	Bekâr
	3	K	Anası Safiye	Ölü Abdullah	Ölü Havva	Manisa	1270	Dul
	4	K	Asiye	Ölü Musa	Safiye	Manisa	1308	Bekâr
	5	K	Huriye	Ölü Musa	Safiye	Manisa	1310	Bekâr

95 Cilt: 1, Sayfa: 47, En son birey kaydı (BSN): 4, En son kayıt tarihi: 1320, Kapalı Kayıt.
96 Cilt: 1, Sayfa: 47-48, Aile soyadı: ISIYEL, En son birey kaydı (BSN): 22, En son kayıt tarihi: 1978.
97 Sülalesi: Şowuş.
98 Cilt: 1, Sayfa: 49-30, Aile soyadı: DİRİL, En son birey kaydı (BSN): 26, En son kayıt tarihi: 2001.
99 Sülalesi: Şowuş.
100 Cilt: 1, Sayfa: 51, Aile soyadı: İRDAM, En son birey kaydı (BSN): 19, En son kayıt tarihi: 1994.
101 Sülalesi: Çermit.

	6	K	Nuriye	Ölü Musa	Safiye	Manisa	1313	Bekâr
37[102]	1	E	**Çerkes Şerif**	Ölü Ali Çavuş	Ölü Ayşe	Kafkasya	1284	Dul
	2	K	Kızı Fatma	Şerif	Ölü Zeliha	Kafkasya	1313	Bekâr
38[103]	1	K	**Lismaçya Oğlu Mehmet Eşi Fatma**	Ölü Mehmet	Ölü Hatice	Kafkasya	1265	Dul
	2	K	Fatma	Ölü Mehmet	Fatma	Kafkasya	1303	Bekâr
39[104]	1	E	**Çerkes Mehmet**	Ölü Kelhat	Ölü Emine	Kafkasya	1242	Evli
	2	E	Ali	Mehmet	Ayşe	Kafkasya	1288	Bekâr
	3	E	Hamit[105]	Mehmet	Ayşe	Kafkasya	1302	Bekâr
	4	K	Eşi Ayşe	Ölü Abdullah	Ölü Havva	Kafkasya	1265	Evli
40[106]	1	E	**Çerkes Osman**	Ölü Sucaz	Zavaniç	Kafkasya	1280	Evli
	2	E	Hüseyin	Osman	Hatice	Kafkasya	1315	Bekâr
	3	E	Hasan	Osman	Hatice	Kafkasya	1319	Bekâr
	4	K	Anası Zavaniç	Ölü Ahmet	Ölü Havva	Kafkasya	1250	Dul
	5	K	Eşi Hatice	Mehmet	Ayşe	Kafkasya	1290	Evli
	6	K	Ayşe	Osman	Hatice	Kafkasya	1306	Bekâr
	7	K	Fatma	Osman	Hatice	Kafkasya	1310	Bekâr
41[107]	1	E	**Çerkes İshak[108]**	Ölü Memduh	Hanife	Kafkasya	1270	Evli
	2	E	Musa	İshak	Ayşe	Kafkasya	1299	Bekâr
	3	E	İsa	İshak	Ayşe	Kafkasya	1302	Bekâr

[102] Cilt: 1, Sayfa: 52, En son birey kaydı (BSN): 2, En son kayıt tarihi: 1320, Kapalı Kayıt.
[103] Cilt: 1, Sayfa: 52, En son birey kaydı (BSN): 2, En son kayıt tarihi: 1320, Kapalı Kayıt.
[104] Cilt: 1, Sayfa: 53, En son birey kaydı (BSN): 4, En son kayıt tarihi: 1320, Kapalı Kayıt.
[105] "Harpte - Harb-i Umumi", Ölüm yılı: 1333, Ölüm Vukuat Defteri, Cilt 2, deftere kayıt tarihi: 1934 Bayındır Nüfus Müdürlüğü arşivi.
[106] Cilt: 1, Sayfa: 53, Aile soyadı: ÖZER, En son birey kaydı (BSN): 13, En son kayıt tarihi: 1930, Kapalı Kayıt.
[107] Cilt: 1, Sayfa: 54–56, Aile soyadı: ÖZEKER, En son birey kaydı (BSN): 71, En son kayıt tarihi: 2003.
[108] Sülalesi: Lıhujıko.

	4	E	Yusuf	İshak	Ayşe	Kafkasya	1303	Bekâr
	5	E	Harun	İshak	Ayşe	Kafkasya	1305	Bekâr
	6	E	Davut[109]	İshak	Ayşe	Kafkasya	1309	Bekâr
	7	E	Süleyman[110]	İshak	Ayşe	Kafkasya	1310	Bekâr
	8	E	Salih	İshak	Ayşe	Kafkasya	1317	Bekâr
	9	K	Anası Hanife	Ölü Hüseyin	Ölü Fatma	Kafkasya	1250	Dul
	10	K	Eşi Ayşe	Ölü Abdullah	Ölü Hatice	Kafkasya	1280	Evli
42[111]	1	E	**Çerkes Yusuf[112]**	Ölü Ali	Ölü Hanife	Kafkasya	1265	Evli
	2	E	Şakir	Yusuf	Gülsüm	Kafkasya	1304	Bekâr
	3	E	Kerim	Yusuf	Gülsüm	Kafkasya	1307	Bekâr
	4	E	Kamil	Yusuf	Gülsüm	Kafkasya	1313	Bekâr
	5	E	Tevfik	Yusuf	Gülsüm	Kafkasya	1320	Bekâr
	6	K	Eşi Gülsüm	Ölü Hacı Ömer	Ölü Hatice	Kafkasya	1285	Evli
	7	K	Fatma	Yusuf	Gülsüm	Kafkasya	1315	Bekâr
43[113]	1	E	**Çerkes Zekeriya[114]**	Ölü Hasan	Ölü Havva	Kafkasya	1250	Evli
	2	E	Süleyman	Zekeriya	Hanife	Kafkasya	1290	Evli
	3	E	İsmail	Zekeriya	Hanife	Kafkasya	1297	Bekâr
	4	E	Musa[115]	Zekeriya	Hanife	Kafkasya	1303	Bekâr
	5	K	Eşi Hanife	Ölü Nemrut	Ölü Ayşe	Kafkasya	1270	Evli
	6	K	Süleyman Eşi Fatma	Ölü Ahmet	Ölü Ayşe	Kafkasya	1299	Evli

[109] "Harpte – Harb-i Umumi", Ölüm yılı: 1331, Ölüm Vukuat Defteri, Cilt 2, deftere kayıt tarihi: 1934, Bayındır Nüfus Müdürlüğü arşivi.
[110] "Harpte – Harb-i Umumi", Ölüm yılı: 1332, Ölüm Vukuat Defteri, Cilt 2, deftere kayıt tarihi: 1934, Bayındır Nüfus Müdürlüğü arşivi.
[111] Cilt: 1, Sayfa: 58–59, Aile soyadı: KANATA, En son birey kaydı (BSN): 25, En son kayıt tarihi: 2000.
[112] Sülalesi: Hopaşej.
[113] Cilt: 1, Sayfa: 60–61, Aile soyadı: SARGIN, En son birey kaydı (BSN): 29, En son kayıt tarihi: 2002.
[114] Sülalesi: Şowuş.
[115] "Harpte – Harb -i Umumi", Ölüm yılı: 1332, Ölüm Vukuat Defteri, Cilt 2, deftere kayıt tarihi: 1934, Bayındır Nüfus Müdürlüğü arşivi.

44 [116]	1	E	**Çerkes İsmail**[117]	Ölü Şerif Hasan	Ölü Şerife	Kafkasya	1284	Evli
	2	E	Kamil	İsmail	Ölü Gülsüm	Kafkasya	1312	Bekâr
	3	K	Eşi Emine	Ölü Hüseyin	Fatma	Kafkasya	1301	Evli
	4	K	Hanife	İsmail	Emine	Kafkasya	1317	Bekâr
45 [118]	1	E	**Çerkes Kabuzaş**	Bekir	Hatice	Kafkasya	1255	Evli
	2	E	Emin	Kabuzaş	Fatma	Kafkasya	1302	Bekâr
	3	K	Eşi Fatma	Hasan Kabuzo	Ölü Ayşe	Kafkasya	1275	Evli
	4	K	Ayşe	Kabuzaş	Fatma	Kafkasya	1309	Bekâr
46 [119]	1	E	**Çerkes Hamit**[120]	Ölü Mehmet	Hacı Han	Bayındır	1296	Bekâr
	2	E	Osman	Ölü Mehmet	Hacı Han	Bayındır	1297	Evli
	3	E	Ahmet	Ölü Mehmet	Hacı Han	Bayındır	1305	Bekâr
	4	K	Osman Eşi Ayşe	Ölü Abdullah	Ölü Havva	Bayındır	1302	Evli
	5	K	Fatma	Ölü Mehmet	Hacı Han	Bayındır	1306	Bekâr
47 [121]	1	E	**Çerkes Hacı Bekir**	Ölü Hanas	Ölü Havva	Kafkasya	1267	Evli
	2	E	Abdullah	Hacı Bekir	Fatma	Kafkasya	1303	Bekâr
	3	K	Eşi Fatma	Ölü İsmail	Ölü Ayşe	Kafkasya	1270	Evli
	4	K	Naciye	Hacı Bekir	Fatma	Kafkasya	1309	Bekâr

[116] Cilt: 1, Sayfa: 62–63, Aile soyadı: SAYAR, En son birey kaydı (BSN): 30, En son kayıt tarihi: 1988.
[117] Sülalesi: Bjaş'o.
[118] Cilt: 1, Sayfa: 64, En son birey kaydı (BSN): 4, En son kayıt tarihi: 1320, Kapalı Kayıt.
[119] Cilt: 1, Sayfa: 64–65, Aile soyadı: ATICIER, En son birey kaydı (BSN): 39, En son kayıt tarihi: 2004.
[120] Sülalesi: Lıhujıko.
"Harpte – Balkan Harbi", Ölüm yılı: 1332, Ölüm Vukuat Defteri, Cilt 2, deftere kayıt tarihi: 1934, Bayındır
Nüfus Müdürlüğü arşivi.
[121] Cilt: 1, Sayfa: 67, Aile soyadı: ERİNÇ, En son birey kaydı (BSN): 6, En son kayıt tarihi: 1330, Kapalı Kayıt.

48 [122]	1	E	**Çerkes İshak**[123]	Ölü Saateri	Ölü Fatma	Kafkasya	1262	Bekâr
	2	E	Yeğeni Yahya	Ölü Ahmet	Ölü Hanife	Kafkasya	1292	Bekâr
	3	E	Yakup	İshak	Bedriye	Kafkasya	1310	Bekâr
	4	E	İsmail	İshak	Bedriye	Kafkasya	1313	Bekâr
49 [124]	1	E	**Nemruk Oğlu Ali**[125]	Ölü Mehmet	Hacı Han	Kafkasya	1287	Evli
	2	E	Kasım[126]	Ölü Mehmet	Hacı Han	Kafkasya	1291	Evli
	3	E	Süleyman	Ölü Mehmet	Hacı Han	Kafkasya	1295	Bekâr
	4	K	Anası Hacı Han	Ölü Hacı Mustafa	Ölü Ayşe	Kafkasya	1265	Dul
	5	K	Eşi Ayşe	Ölü Abdullah	Ölü Hatice	Kafkasya	1298	Evli
	6	K	Safiye	Ali	Ölü Vahide	Kafkasya	1310	Bekâr
50 [127]	1	E	**Çerkes Devlet**[128]	Ölü Şehnigar	Ölü Emine	Kafkasya	1272	Evli
	2	E	Hasan[129]	Devlet	Ayşe	Kafkasya	1297	Bekâr
	3	E	İlyas	Devlet	Ayşe	Kafkasya	1306	Bekâr
	4	E	Hüseyin	Devlet	Ayşe	Kafkasya	1309	Bekâr
	5	K	Eşi Ayşe	Ölü Abdullah	Ölü Emine	Kafkasya	1278	Evli
	6	K	Cemile	Devlet	Ayşe	Kafkasya	1302	Bekâr
	7	K	Şerife	Devlet	Ayşe	Kafkasya	1304	Bekâr

122 Cilt: 1, Sayfa: 67–68, Aile soyadı: UZLAŞ, En son birey kaydı (BSN): 19, En son kayıt tarihi: 1992.
123 Sülalesi: Açumej.
124 Cilt: 1, Sayfa: 69–70, Aile soyadı: DEMİREL, En son birey kaydı (BSN): 39, En son kayıt tarihi: 2005.
125 Sülalesi: Halako.
126 "Harpte – Harb-i Umumi", Ölüm yılı: 1333, Ölüm Vukuat Defteri, Cilt 2, deftere kayıt tarihi: 1934, Bayındır Nüfus Müdürlüğü arşivi.
127 Cilt: 1, Sayfa: 72–73, Aile soyadı: YALAŞ/YOLAÇ, En son birey kaydı (BSN): 26, En son kayıt tarihi: 2001.
128 Sülalesi: Hopaşej.
129 "Harpte – Harb-i Umumi", Ölüm yılı: 1333, Ölüm Vukuat Defteri, Cilt 2, deftere kayıt tarihi: 1934, Bayındır Nüfus Müdürlüğü arşivi.

51[130]	1	E	**Çerkes Mustafa**[131]	Ölü Osman	Ölü Ayşe	Kafkasya	1287	Evli
	2	E	Ali	Ölü Osman	Ölü Ayşe	Kafkasya	1288	Evli
	3	E	Salih	Ölü Osman	Ölü Ayşe	Kafkasya	1292	Bekâr
	4	K	Eşi Hanife	Ölü Şükrü	Ölü Havva	Kafkasya	1294	Evli
	5	K	Safiye	Şerif Mehmet	Ölü Zeliha	Kafkasya	1304	Evli
	6	K	Baldızı Safiye	Ölü Hasan	Ölü Havva	Kafkasya	1308	Bekâr
52[132]	1	E	**Çerkez Hacı İsmail**	Ölü Lehuzar	Ölü Havva	Düzce	1288	Evli
	2	E	Abdüllatif	Hacı İsmail	Alimet	Düzce	1320	Bekâr
	3	K	Eşi Alimet	Hacı Musa	Hancuk	Düzce	1298	Evli
	4	K	Fatma	Hacı İsmail	Alimet	Düzce	1319	Bekâr
53[133]	1	E	**Çerkes Nemruk**	Ölü Hanak	Ölü Ayşe	Kafkasya	1250	Evli
	2	E	Mehmet Ali	Nemruk	Hacaz	Kafkasya	1296	Bekâr
	3	E	İlyas	Nemruk	Hacaz	Kafkasya	1302	Bekâr
	4	K	Eşi Hacaz	Ölü Hatık	Ölü Hatice	Kafkasya	1260	Evli
54[134]	1	E	**Mehmet**[135]	Ölü Davut	Ayşe	Bayındır	1302	Bekâr
	2	K	Anası Ayşe	Ölü Hacı Ali	Ölü Havva	Bayındır	1275	Dul
55[136]	1	E	**Çerkes Murat**	Ölü İslam	Ölü Alime	Kafkasya	1265	Evli
	2	E	Sait	Murat	Hatice	Kafkasya	1302	Bekâr
	3	E	Fehmi	Murat	Hatice	Kafkasya	1319	Bekâr
	4	K	Eşi Hatice	Ölü Hasan	Ölü Ayşe	Kafkasya	1280	Evli
	5	K	Elmas	Murat	Hatice	Kafkasya	1307	Bekâr

130 Cilt: 1, Sayfa: 74–75, Aile soyadı: ÖZKESER, En son birey kaydı (BSN): 20, En son kayıt tarihi: 1973.
131 Sülalesi: Kofi.
132 Cilt: 1, Sayfa: 76, Aile soyadı: SUÇİN, En son birey kaydı (BSN): 5, En son kayıt tarihi: 1323, Kapalı Kayıt.
133 Cilt: 1, Sayfa: 77, Aile soyadı: SAY, En son birey kaydı (BSN): 6, En son kayıt tarihi: 1330, Kapalı Kayıt.
134 Cilt: 1, Sayfa: 77–78, Aile soyadı: AR, En son birey kaydı (BSN): 15, En son kayıt tarihi: 1982.
135 Sülalesi: Şhalaho.
136 Cilt: 1, Sayfa: 79, Aile soyadı: ÖZLÜ, En son birey kaydı (BSN): 8, En son kayıt tarihi: 1934.

	6	K	Feride	Murat	Hatice	Kafkasya	1312	Bekâr
56[137]	1	E	**Çerkes Ahmet[138]**	Ölü İslam	Ölü Hafize	Kafkasya	1283	Evli
	2	E	Üvey oğlu İdris	Ölü İlyas	Hafize	Kafkasya	1307	Bekâr
	3	E	Üvey oğlu Hamit	Ölü İlyas	Hafize	Kafkasya	1312	Bekâr
	4	K	Eşi Hafize	Ölü Hansun	Ölü Ayşe	Kafkasya	1285	Evli
57[139]	1	E	**Çerkes İsmail**	Ölü İdris	Ölü Havva	Kafkasya	1293	Bekâr
	2	E	Amcazadesi Bekir[140]	Ölü İbrahim	Ölü Ayşe	Kafkasya	1301	Bekâr
58[141]	1	E	**İbrahim[142]**	Ölü İsmail	Ayşe	Kafkasya	1299	Bekâr
	2	E	Süleyman	Ölü İsmail	Ayşe	Kafkasya	1302	Bekâr
	3	E	Kerim	Ölü İsmail	Ayşe	Kafkasya	1309	Bekâr
	4	K	Anası Ayşe	Ölü Hayta	Ölü Emine	Kafkasya	1275	Dul
59[143]	1	E	**Çerkes İdris[144]**	Ölü Hasan	Ölü Havva	Kafkasya	1272	Evli
	2	E	Yusuf[145]	İdris	Salime	Kafkasya	1306	Bekâr
	3	E	Ahmet	İdris	Salime	Kafkasya	1312	Bekâr
	4	E	Abdullah	İdris	Salime	Kafkasya	1314	Bekâr
	5	E	Abdi	İdris	Salime	Kafkasya	1320	Bekâr
	6	K	Eşi Salime	Ölü Hacı İbrahim	Ölü Hatice	Kafkasya	1275	Evli
	7	K	Safiye	İdris	Salime	Kafkasya	1316	Bekâr

137 Cilt: 1, Sayfa: 79, Aile soyadı: ACAR, En son birey kaydı (BSN): 12, En son kayıt tarihi: 1983, Kapalı Kayıt.
138 Sülalesi: Thavko.
139 Cilt: 1, Sayfa: 80, En son birey kaydı (BSN): 3, En son kayıt tarihi: 1327, Kapalı Kayıt.
140 "Harpte – Harb-i Umumi", Ölüm yılı: 1332, Ölüm Vukuat Defteri, Cilt 2, deftere kayıt tarihi: 1934, Bayındır Nüfus Müdürlüğü arşivi.
141 Cilt: 1, Sayfa: 80-81, Aile soyadı: TÜRKER, En son birey kaydı (BSN): 16, En son kayıt tarihi: 2002.
142 Sülalesi: Turkav.
143 Cilt: 1, Sayfa: 82-84, Aile soyadı: GÜZEY, En son birey kaydı (BSN): 53, En son kayıt tarihi: 2000.
144 Sülalesi: Lı'uj.
145 "Harpte – Harb-i Umumi", Ölüm yılı: 1332, Ölüm Vukuat Defteri, Cilt 2, deftere kayıt tarihi: 1934, Bayındır Nüfus Müdürlüğü arşivi.

60[146]	1	E	**Çerkes Osman[147]**	Ölü Lismaç	Ölü Hanife	Kafkasya	1265	Evli
	2	E	Hasan	Osman	Savarın	Kafkasya	1310	Bekâr
	3	E	Hüseyin	Osman	Savarın	Kafkasya	1312	Bekâr
	4	K	Eşi Savarın	Ölü Abdullah	Ölü Emine	Kafkasya	1294	Evli
	5	K	Zekiye	Osman	Savarın	Kafkasya	1314	Bekâr
	6	K	Hanife	Osman	Savarın	Kafkasya	1316	Bekâr
61[148]	1	E	**Çerkes Ömer[149]**	Ölü Hacı Ayıf	Ölü Ayşe	Kafkasya	1270	Evli
	2	E	Salih	Ömer	Hanife	Kafkasya	1307	Bekâr
	3	E	İbrahim[150]	Ömer	Hanife	Kafkasya	1312	Bekâr
	4	E	İsmail	Ömer	Hanife	Kafkasya	1319	Bekâr
	5	E	Yakup	Ömer	Hanife	Kafkasya	1320	Bekâr
	6	K	Eşi Hanife	Ölü Mehmet	Ölü Ayşe	Kafkasya	1282	Evli
	7	K	Emine	Ömer	Hanife	Kafkasya	1303	Bekâr
	8	K	Safiye	Ömer	Hanife	Kafkasya	1306	Bekâr
62[151]	1	E	**Çerkes Hacı Musa**	Ölü Habuk	Ölü Ayşe	Kafkasya	1260	Evli
	2	E	Şakir	Hacı Musa	Fatma	Kafkasya	1302	Bekâr
	3	E	Yahya	Hacı Musa	Fatma	Kafkasya	1304	Bekâr
	4	K	Eşi Fatma	Ölü İbrahim	Ölü Havva	Kafkasya	1275	Evli
	5	K	Fatma	Hacı Musa	Fatma	Kafkasya	1315	Bekâr
63[152]	1	E	**Çerkes Abdülkadir[153]**	Ölü Hacı İbrahim	Ölü Hanife	Kafkasya	1275	Evli

[146] Cilt: 1, Sayfa: 85-86, Aile soyadı: YELTİN, En son birey kaydı (BSN): 28, En son kayıt tarihi: 1982, Bazısı İzmir Göztepe nakil (1981) gitti.
[147] Sülalesi: Patuvaj.
[148] Cilt: 1, Sayfa: 88, Aile soyadı: ÇAMAŞ, En son birey kaydı (BSN): 14, En son kayıt tarihi: 1950.
[149] Sülalesi: Şhalaho.
[150] "Harpte – Harb-i Umumi", Ölüm yılı: 1333, Ölüm Vukuat Defteri, Cilt 2, deftere kayıt tarihi: 1934, Bayındır Nüfus Müdürlüğü arşivi.
[151] Cilt: 1, Sayfa: 89, Aile soyadı: MİNTAŞ, En son birey kaydı (BSN): 8, En son kayıt tarihi: 1934, Kapalı Kayıt.
[152] Cilt: 1, Sayfa: 90, Aile soyadı: MENTEŞ, En son birey kaydı (BSN): 21, En son kayıt tarihi: 1999.
[153] Sülalesi: Yinuh.

	2	E	Esat	Abdülkadir	Ümit	Kafkasya	1312	Bekâr
	3	E	İbrahim	Abdülkadir	Ümit	Kafkasya	1317	Bekâr
	4	K	Eşi Ümit	Ölü Davut	Ölü Gülsüm	Kafkasya	1292	Evli
	5	K	Feride	Abdülkadir	Ümit	Kafkasya	1307	Bekâr
64 [154]	1	E	**Çerkes Kasım**	Ölü Hacı İbrahim	Ölü Hanife	Kafkasya	1288	Evli
	2	E	İsmail	Ölü Hacı İbrahim	Ölü Hanife	Kafkasya	1293	Bekâr
	3	K	Zeliha	Ölü Hacı İbrahim	Ölü Hanife	Kafkasya	1288	Bekâr
	4	K	Eşi Şerife	Kabuzzaş	Fatma	Kafkasya	1296	Evli
	5	K	Üvey kızı Nazmiye	Ölü Ahmet	Şerife	Kafkasya	1315	Bekâr
65 [155]	1	E	**Çerkes Yusuf**	Ölü İbrahim	Ayşe	Kafkasya	1292	Evli
	2	E	Abdurrahman	Yusuf	Fatma	Kafkasya	1318	Bekâr
	3	K	Anası Ayşe	Ölü Mustafa	Ölü Hatice	Kafkasya	1260	Dul
	4	K	Kayınanası Fuşan	Ölü Mustafa	Ölü Emine	Kafkasya	1270	Dul
	5	K	Eşi Fatma	Ölü Zekeriya	Fuşan	Kafkasya	1299	Evli
	6	K	Şerife	Yusuf	Fatma	Kafkasya	1312	Bekâr
66 [156]	1	E	**Çerkes İshak**	Ölü Bekir	Ölü Hanife	Kafkasya	1265	Evli
	2	K	Eşi Ayşe	Ölü Abdullah	Ölü Hafize	Kafkasya	1270	Evli
67 [157]	1	E	**Çerkes Musa**[158]	Ölü Bekir	Ölü Hanife	Kafkasya	1273	Bekâr
	2	E	Hasan	Musa	Ayşe	Kafkasya	1303	Bekâr
	3	K	Hanife	Musa	Ölü Ayşe	Kafkasya	1313	Bekâr

[154] Cilt: 1, Sayfa: 91, Aile soyadı: SAGAN, En son birey kaydı (BSN): 8, En son kayıt tarihi: 1331, Kapalı Kayıt.
[155] Cilt: 1, Sayfa: 92, En son birey kaydı (BSN): 10, En son kayıt tarihi: 1926, Kapalı Kayıt.
[156] Cilt: 1, Sayfa: 92, En son birey kaydı (BSN): 3, En son kayıt tarihi: 1330, Kapalı Kayıt.
[157] Cilt: 1, Sayfa: 93, Aile soyadı: BAŞOL, En son birey kaydı (BSN): 12, En son kayıt tarihi: 1997.
[158] Sülalesi: Bastı.

68[159]	1	E	**Hamrak oğlu Aziz**	Ölü Osman	Ölü Emine	Bayındır	1299	Bekâr
69[160]	1	E	**Çerkes Kerim Çavuş**	Ölü Süleyman	Ayşe	Kafkasya	1287	Evli
	2	E	Halim	Ölü Süleyman	Ayşe	Kafkasya	1290	Bekâr
	3	K	Anası Ayşe	Ölü Malah	Ölü Hafize	Kafkasya	1265	Dul
	4	K	Hafize	Zekeriya	Hanife	Kafkasya	1299	Evli
	5	K	Kamile	Kerim Çavuş	Hafize	Kafkasya	1320	Bekâr
70[161]	1	E	**Çerkes Süleyman**	Ölü Zefeyiş	Ölü Hatice	Kafkasya	1272	Bekâr
	2	E	Hasan	Süleyman	Hafize	Kafkasya	1294	Bekâr
	3	E	Hüseyin	Süleyman	Hafize	Kafkasya	1310	Bekâr
	4	K	Asiyet	Süleyman	Hafize	Kafkasya	1299	Bekâr
71[162]	1	E	**Hamit**	Ölü Yakup	Ölü Hafize	Bayındır	1299	Bekâr
72[163]	1	E	**Hacı Maf oğlu Şakir[164]**	Ölü Hasan	Hanife	Bayındır	1299	Bekâr
	2	E	Hüseyin	Ölü Hasan	Hanife	Bayındır	1305	Bekâr
	3	E	Musa	Ölü Hasan	Hanife	Bayındır	1312	Bekâr
	4	E	Kadir	Ölü Hasan	Hanife	Bayındır	1315	Bekâr
	5	K	Anası Hanife	Ölü Ahmet	Ölü Havva	Bayındır	1282	Dul
	6	K	Fatma	Ölü Hasan	Hanife	Bayındır	1305	Bekâr
	7	K	Kamile	Ölü Hasan	Hanife	Bayındır	1313	Bekâr
73[165]	1	E	**Çerkes Mesut[166]**	Ölü Hacı Hasan	Ölü Hafize	Kafkasya	1292	Evli

159 Cilt: 1, Sayfa: 94, Aile soyadı: NERGİS, En son birey kaydı (BSN): 4, En son kayıt tarihi: 1325, Kapalı Kayıt.
160 Cilt: 1, Sayfa: 94-95, Aile soyadı: İDE, En son birey kaydı (BSN): 13, En son kayıt tarihi: 1926, Kapalı Kayıt.
161 Cilt: 1, Sayfa: 95, En son birey kaydı (BSN): 6, En son kayıt tarihi: 1332, Kapalı Kayıt.
162 Cilt: 1, Sayfa: 96, Aile soyadı: ÖKMEN, En son birey kaydı (BSN): 2, En son kayıt tarihi: 1333, Kapalı Kayıt.
163 Cilt: 1, Sayfa: 96-97, Aile soyadı: KİYİ, En son birey kaydı (BSN): 30, En son kayıt tarihi: 1987.
164 Sülalesi: Vottah.
165 Cilt: 2, Sayfa: 1-3, Aile soyadı: ÖZEK, En son birey kaydı (BSN): 71, En son kayıt tarihi: 2004.
166 Sülalesi: Şowuş.

	2	E	Abdurrahman	Mesut	Hafize	Kafkasya	1315	Bekâr
	3	E	Şükrü	Mesut	Hafize	Kafkasya	1317	Bekâr
	4	K	Eşi Hafize	Ölü Mustafa	Ölü Hanife	Kafkasya	1296	Evli
74[167]	1	E	**Çerkes Hüseyin**	Ölü İbrahim	Ölü Hatice	Kafkasya	1265	Evli
	2	K	Eşi Kamile	Ölü Mahmut	Ölü Emine	Kafkasya	1291	Evli
	3	K	Hatice	Hüseyin	Kamile	Kafkasya	1315	Bekâr
75[168]	1	E	**Musa[169]**	Hüseyin	Hafize	Kafkasya	1290	Evli
	2	E	Hüsnü	Musa	Fatma	Kafkasya	1320	Bekâr
	3	K	Anası Hafize	Ölü Hacı İbrahim	Ölü Hanife	Kafkasya	1275	Dul
	4	K	Eşi Fatma	Ölü Hacı İbrahim	Ölü Emine	Kafkasya	1298	Evli
	5	K	Ayşe	Musa	Fatma	Kafkasya	1298	Bekâr
76[170]	1	E	**Çerkes Yusuf**	Ölü Hacı	Saz	Kafkasya	1288	Evli
	2	E	Rasih	Yusuf	Ayşe	Kafkasya	1317	Bekâr
	3	K	Anası Saz	Ölü Abdullah	Ölü Havva	Kafkasya	1260	Dul
	4	K	Eşi Ayşe	Ölü Hasan	Ölü Emine	Kafkasya	1296	Evli
	5	K	Safiye	Yusuf	Ayşe	Kafkasya	1313	Bekâr
77[171]	1	E	**Çerkes Mustafa**	Ölü Hicaz	Ölü Hanife	Kafkasya	1270	Bekâr
	2	E	Yeğeni Yunus	Ölü İbik	Ölü Hatice	Kafkasya	1297	Bekâr
78[172]	1	E	**Çerkes Osman**	Ölü Hurşit	Ölü Fatma	Kafkasya	1260	Bekâr

167 Cilt: 2, Sayfa: 4, En son birey kaydı (BSN): 3, En son kayıt tarihi: 1320, Kapalı Kayıt.
168 Cilt: 2, Sayfa: 3-8, Aile soyadı: KİREÇKAYA, En son birey kaydı (BSN): 75, En son kayıt tarihi: 2004.
169 Sülalesi: Kobli.
170 Cilt: 2, Sayfa: 9, Aile soyadı: ÇAL, En son birey kaydı (BSN): 7, En son kayıt tarihi: 1341, Kapalı Kayıt.
171 Cilt: 2, Sayfa: 9, En son birey kaydı (BSN): 2, En son kayıt tarihi: 1320, Kapalı Kayıt.
172 Cilt: 2, Sayfa: 9, En son birey kaydı (BSN): 1, En son kayıt tarihi: 1320, Kapalı Kayıt.

79[173]	1	E	**Çerkes İdris[174]**	Ölü Mustafa	Ayşe	Kafkasya	1270	Evli
	2	E	Tevfik	İdris	Kerimet	Kafkasya	1299	Bekâr
	3	E	Rifat	İdris	Kerimet	Kafkasya	1305	Bekâr
	4	E	Ferhat	İdris	Kerimet	Kafkasya	1306	Bekâr
	5	E	Abdullah	İdris	Kerimet	Kafkasya	1313	Bekâr
	6	E	Hasan[175]	İdris	Kerimet	Kafkasya	1315	Bekâr
	7	K	Eşi Kerimet	Ölü Yusuf	Ölü Hatice	Kafkasya	1285	Evli
80[176]	1	E	**Çerkes Osman oğlu İzzet[177]**	Ölü Osman	Fıtnat	Kafkasya	1305	Bekâr
	2	E	Sadık	Ölü Osman	Fıtnat	Kafkasya	1312	Bekâr
	3	E	Remzi[178]	Ölü Osman	Fıtnat	Kafkasya	1313	Bekâr
	4	E	Feyzi	Ölü Osman	Fıtnat	Kafkasya	1318	Bekâr
	5	K	Anası Fıtnat	Ölü Yusuf	Ölü Hatice	Kafkasya	1283	Dul
81[179]	1	E	**Çerkes Ömer[180]**	Ölü Hasan	Ölü Emine	Kafkasya	1276	Evli
	2	E	Şükrü	Ömer	Zehra	Kafkasya	1307	Bekâr
	3	E	Safer	Ömer	Zehra	Kafkasya	1311	Bekâr
	4	K	Eşi Zehra	Ölü Oksat	Ölü Ayşe	Kafkasya	1290	Evli
	5	K	Rahime	Ömer	Zehra	Kafkasya	1310	Bekâr
82[181]	1	E	**Çerkes Hamit**	Ölü Hacı İshak	Ayşe	Kafkasya	1288	Evli
	2	K	Anası Ayşe	Ölü Hasan	Ölü Emine	Kafkasya	1270	Dul
	3	K	Eşi Gülizar	Ölü Salih	Ölü Havva	Kafkasya	1299	Evli

173 Cilt: 2, Sayfa: 10-11, Aile soyadı: UZDAŞ, En son birey kaydı (BSN): 30, En son kayıt tarihi: 1985.
174 Sülalesi: Çermit.
175 "Harpte – İstiklal Harbi", Ölüm yılı: 1338, Ölüm Vukuat Defteri, Cilt 2, deftere kayıt tarihi: 1934, Bayındır Nüfus Müdürlüğü arşivi.
176 Cilt: 2, Sayfa: 12, Aile soyadı: İDAM, En son birey kaydı (BSN): 25, En son kayıt tarihi: 1968, İzmir - Güzelyalı nakil(1969) gitti.
177 Sülalesi: Çermit.
178 "Harpte – Harb -i Umumi", Ölüm yılı: 1332, Ölüm Vukuat Defteri, Cilt 2, deftere kayıt tarihi: 1934, Bayındır Nüfus Müdürlüğü arşivi.
179 Cilt: 2, Sayfa: 14, Aile soyadı: ÇETİN, En son birey kaydı (BSN): 24, En son kayıt tarihi: 2003, Bazıları Aydın Nazilli nakil (1951) gitti.
180 Sülalesi: Vottah.
181 Cilt: 2, Sayfa: 15, En son birey kaydı (BSN): 3, En son kayıt tarihi: 1320, Kapalı Kayıt.

83 [182]	1	E	**Çerkes Kasım**	Ölü Ömer	Ölü Hafize	Kafkasya	1292	Evli
	2	E	Abdullah	Kasım	Ayşe	Kafkasya	1314	Bekâr
	3	E	Ahmet	Kasım	Ayşe	Kafkasya	1319	Bekâr
	4	K	Eşi Ayşe	Ölü Ahmet	Ölü Hanife	Kafkasya	1295	Evli
84 [183]	1	E	**Çerkes Selim**	Ölü Abdullah	Ölü Hanife	Kafkasya	1287	Evli
	2	K	Eşi Ayşe	Ölü Mustafa	Ölü Fatma	Kafkasya	1294	Evli
	3	K	Ayşe	Selim	Ayşe	Kafkasya	1318	Bekâr
85 [184]	1	E	**Çerkes Zekeriya**	Ölü Hanuk	Koşnak	Kafkasya	1290	Bekâr
	2	K	Anası Koşnak	Ölü Mustafa	Ölü Havva	Kafkasya	1248	Dul
86 [185]	1	E	**Çerkes Salih[186]**	Ölü Salih	Ayşe	Bayındır	1311	Bekâr
	2	E	Yusuf	Ölü Salih	Ayşe	Bayındır	1313	Bekâr
	3	K	Anası Ayşe	Ölü Sait	Ölü Fatma	Bayındır	1290	Dul
	4	K	Nazife	Ölü Salih	Ayşe	Bayındır	1304	Bekâr
	5	K	Nazike	Ölü Salih	Ayşe	Bayındır	1309	Bekâr
	6	K	Üvey kardeşi Safiye	Ölü Abdullah	Ayşe	Bayındır	1317	Bekâr
87 [187]	1	E	**Hacı Maf oğlu Ahmet[188]**	Ölü Hacı Maf	Ölü Ayşe	Kafkasya	1290	Evli
	2	E	Nuri	Ahmet	Safiye	Kafkasya	1314	Bekâr
	3	E	Şükrü	Ahmet	Safiye	Kafkasya	1318	Bekâr
	4	K	Eşi Safiye	Ölü Abdullah	Ölü Havva	Kafkasya	1295	Evli
	5	K	Baldızı Fatma	Ölü Abdullah	Ölü Havva	Kafkasya	1305	Bekâr

[182] Cilt: 2, Sayfa: 16, Aile soyadı: VAROL, En son birey kaydı (BSN): 19, En son kayıt tarihi: 1952, Aydın Nazilli (1951) ve Aydın Şevketiye nakil (1972) gitti.
[183] Cilt: 2, Sayfa: 17, En son birey kaydı (BSN): 4, En son kayıt tarihi: 1323, Kapalı Kayıt.
[184] Cilt: 2, Sayfa: 17, En son birey kaydı (BSN): 2, En son kayıt tarihi: 1320, Kapalı Kayıt.
[185] Cilt: 2, Sayfa: 17-18, Aile soyadı: TUMANBAY, En son birey kaydı (BSN): 14, En son kayıt tarihi: 1987.
[186] Sülalesi: U de.
[187] Cilt: 2, Sayfa: 18-20, Aile soyadı: İLGİÇ, En son birey kaydı (BSN): 58, En son kayıt tarihi: 1998.
[188] Sülalesi: Pheşarko.

	6	K	Nazire	Ahmet	Safiye	Kafkasya	1317	Bekâr
88[189]	1	K	**Hacaz oğlu Bayram eşi Hanife**	Ölü Abdullah	Ölü Havva	Kafkasya	1255	Dul
	2	K	Fatma	Ölü Bayram	Hanife	Kafkasya	1302	Bekâr
89[190]	1	E	**Çerkes Ahmet**	Ölü İshak	Ölü Havva	Bayındır	1295	Bekâr
90[191]	1	E	**Çerkes İshak**	Ölü Dokuz	Ölü Ayşe	Kafkasya	1277	Bekâr
91[192]	1	E	**Çerkes Sarı Mahmut**	Ölü Abdullah	Ayşe	Kafkasya	1260	Evli
	2	K	Eşi Havva	Ölü Abdullah	Ölü Havva	Kafkasya	1270	Evli
92[193]	1	E	**Çerkes Mustafa oğlu Mahmut**	Ölü Mustafa	Zeynep	Bayındır	1314	Bekâr
	2	K	Anası Zeynep	Ölü Alemkeri	Ölü Habibe	Bayındır	1289	Dul

189 Cilt: 2, Sayfa: 22, En son birey kaydı (BSN): 2, En son kayıt tarihi: 1320, Kapalı Kayıt.
190 Cilt: 2, Sayfa: 23, Aile soyadı: ZARLI, En son birey kaydı (BSN): 4, En son kayıt tarihi: 1331, Kapalı Kayıt.
191 Cilt: 2, Sayfa: 23, En son birey kaydı (BSN): 1, En son kayıt tarihi: 1320, Kapalı Kayıt.
192 Cilt: 2, Sayfa: 23, En son birey kaydı (BSN): 2, En son kayıt tarihi: 1320, Kapalı Kayıt.
193 Cilt: 2, Sayfa: 23, En son birey kaydı (BSN): 3, En son kayıt tarihi: 1335, Kapalı Kayıt.

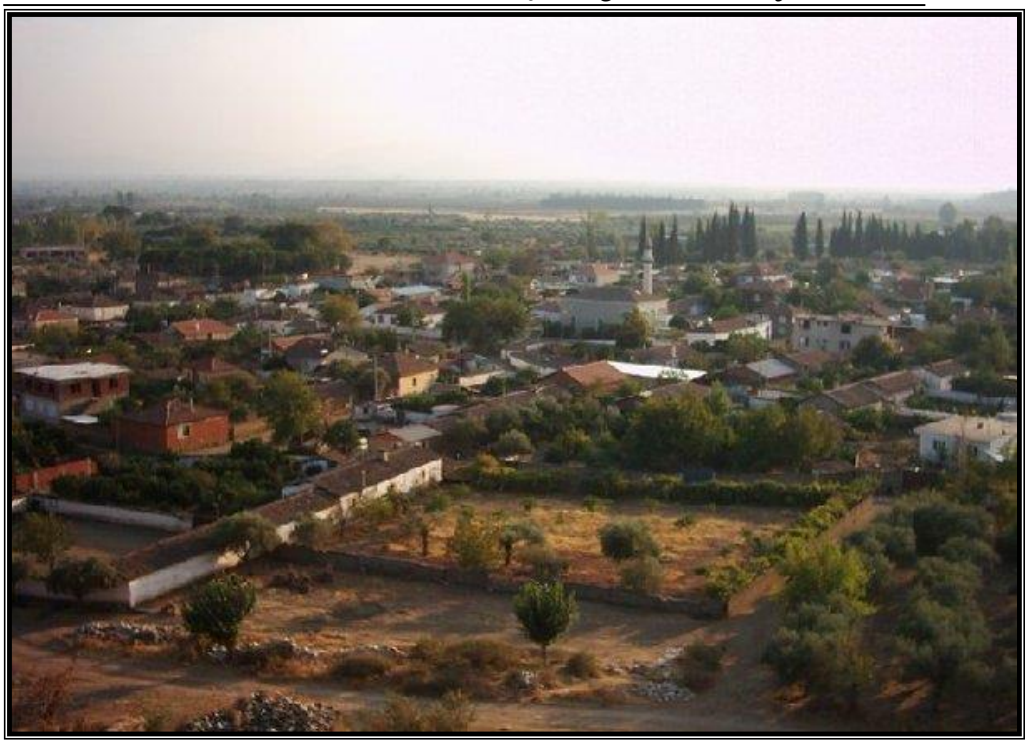

Arıkbaşı Köyü'nün genel görünüşü

1320 YILI NÜFUS YAŞ İSTATİSTİĞİ

Erkek	Yaş	Kadın
8	**0**	6
4	**1**	5
3	**2**	3
9	**3**	4
	4	9
6	**5**	6
6	**6**	1
7	**7**	7
11	**8**	3

5	**9**	3
7	**10**	6
6	**11**	4
	12	4
6	**13**	5
7	**14**	5
6	**15**	4
5	**16**	5
8	**17**	3
11	**18**	4
3	**19**	2
1	**20**	1
9	**21**	6
2	**22**	5

4	**23**	3
2	**24**	3
3	**25**	4
2	**26**	4
3	**27**	
8	**28**	2
1	**29**	2
5	**30**	3
1	**31**	1
7	**32**	3
4	**33**	
3	**35**	8
2	**36**	
1	**37**	1

	38	2
1	**40**	5
1	**42**	3
1	**43**	
1	**44**	
2	**45**	8
1	**47**	

8	**48**	
7	**50**	13
1	**52**	
1	**53**	
8	**55**	4
1	**56**	
2	**58**	

7	**60**	3
1	**65**	1
3	**70**	4
	72	1
1	**75**	
1	**78**	
	90	1

Hane İçi Kişi Sayısı	Hane Sayısı
1	6
2	14
3	6
4	22
5	19
6	13
7	8
8	2
9	1
10	1

Arıkbaşı Köyü'nün geldiği Kafkasya'daki Rusya Fedarasyonu , Adıgey Özerk Cumhuriyeti, Köyün Torbalı-Bayındır devlet yolu üzerindeki levhası (Necat Çetin arşivi)

Tahtamukay Bölgesi "Panakhes" Köyünün levhası (Hakan Özeker arşivi.)

Köy Çeşmesi

Müftü Musa Efendi'nin mezartaşı kitabesi (Arıkbaşı Mezarlığı- Necat Çetin arşivi)

ARIKBAŞI KÖYÜ, BAYINDIR KÖYLERİ, BAYINDIR İLÇESİ VE TÜRKİYE NÜFUS TABLOSU

NOT: Grafik açıklaması: Koyu çizgi Bayındır köy nüfusu toplamı, ince çizgi ise Arıkbaşı Köyü nüfus grafiğidir

Sayım Yılları	Sayım Yılları	1891	1904	1911	1923	1934	1935	1943	1945	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1997	2000
ARIKBAŞI	ARIKBAŞI	399	404	399	553	404	506	553	502	505	536	502	577	536	648	577	646	648	703	646
KÖY TOPLAMI	KÖY TOPLAMI				1741		9143	1741	4692	9143	2099	4602	2208	2899	2382	2208	2572	2389	2745	2570
BAYINDIR TOPLAMI	BAYINDIR TOPLAMI				2396		13824	23964	14206	23830	30921	42206	32807	30921	23455	32807	13703	23455	16338	13703
	TÜRKİYE TOPLAMI (Milyon)						13,6		16,2		17,8		18,8		20,9		24		27,8	

Sayım Yılları	Sayım Yılları	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1997	2000
ARIKBAŞI	ARIKBAŞI	646	694	703	688	694	763	838	1038
KÖY TOPLAMI	KÖY TOPLAMI	2570	2916	2749	2910	2918	3201	3334	3134
BAYINDIR TOPLAMI	BAYINDIR TOPLAMI	13703	34187	33763	31410	34187	44451	50541	47214
	TÜRKİYE TOPLAMI (Milyon)	27,8	31,4		35,6		40,3	44,7	50,7	56,5	-	67,8

ARIKBAŞI KÖYÜ İLE BAYINDIR İLÇE NÜFUSUNUN 1891-2000 YILLARI ARASI YILLIK NÜFUS ARTIŞ HIZI (%)

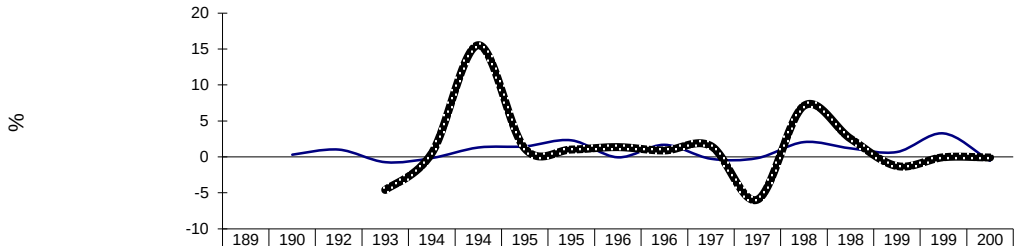

	1891	1904	1923	1935	1940	1945	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1997	2000
ARIKBAŞI		0,31	1,02	-0,74	-0,16	1,31	1,47	2,32	-0,06	1,69	-0,26	-0,17	2,07	1,2	0,68	3,29	-0,54
BAYINDIR TOPLAMI				-4,58	0,53	15,56	1,19	1,04	1,38	0,91	1,54	-5,93	7,13	2,56	-1,26	-0,03	-0,07

YILLAR

NOT: Grafik açıklaması: Koyu çizgi Bayındır merkez nüfusu toplamı, siyah çizgi ise Arıkbaşı Köyü nüfus grafiğidir

ARIKBAŞI KÖYÜ İLE TÜRKİYE NÜFUSUNUN 1891-2000 YILLARI ARASI YILLIK NÜFUS ARTIŞ HIZI(%)

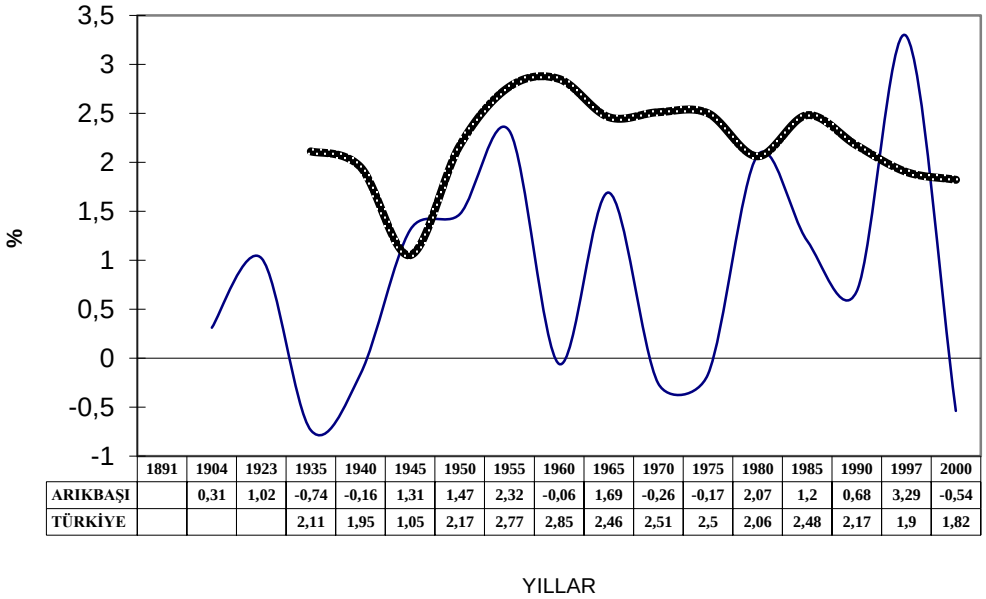

	1891	1904	1923	1935	1940	1945	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1997	2000
ARIKBAŞI		0,31	1,02	-0,74	-0,16	1,31	1,47	2,32	-0,06	1,69	-0,26	-0,17	2,07	1,2	0,68	3,29	-0,54
TÜRKİYE				2,11	1,95	1,05	2,17	2,77	2,85	2,46	2,51	2,5	2,06	2,48	2,17	1,9	1,82

NOT: Grafik açıklaması: Koyu çizgi Türkiye nüfusu toplamı, ince çizgi ise Arıkbaşı Köyü nüfus grafiğidir

ARIKBAŞI KÖYÜ'NÜN 18 AĞUSTOS 1320 (M.30 AĞUSTOS 1904) YAZIMINDAKİ KADIN – ERKEK YAŞ GRUPLAMASI

	0 - 4	5 - 9	10 -14	15 -19	20 - 24	25 - 29	30 - 34	35 - 39	40 - 44	45 - 49	50 - 54	55 +
KADIN	27	23	24	18	18	12	29	11	8	8	13	14
ERKEK	26	35	26	33	18	17	17	6	4	11	9	24
TOPLAM	53	58	50	51	36	29	46	17	12	19	22	38

ARIKBAŞI KÖYÜ (M.30 AĞUSTOS 1904 YILI) YAŞ GRUPLARINA GÖRE KADIN ERKEK ORANI

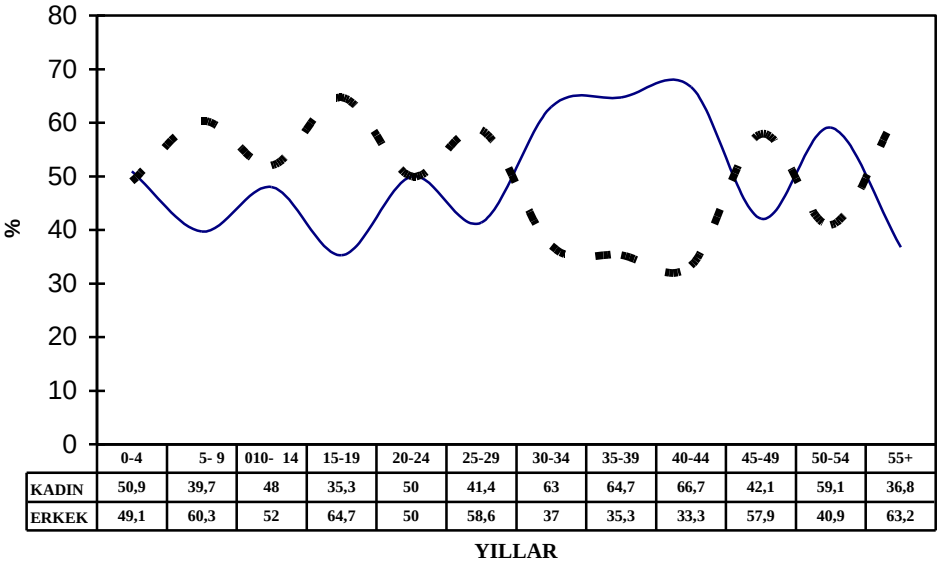

	0-4	5- 9	010- 14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55+
KADIN	50,9	39,7	48	35,3	50	41,4	63	64,7	66,7	42,1	59,1	36,8
ERKEK	49,1	60,3	52	64,7	50	58,6	37	35,3	33,3	57,9	40,9	63,2

NOT: Grafik açıklaması: Kesik çizgi Erkek nüfusu toplamı, düz çizgi ise kadın nüfus grafiğidir

1320 SAYIMINDAN SONRA

	1324				
93[1]	**Rabia**	Ölü Mehmet	Ölü Fatma	Bayındır	1309
	1329				
94[2]	**Manastırlı Pehlul**	Ölü Halim	Ölü Hatice	Manastır	1283
95[3]	**Manastırlı Fettah**	Ali	Hayriye	Manastır	1281
96[4]	**Demirhisarlı Tahir**	Ölü Recep	Ölü Hatice	Demirhisar	1303

[1] Cilt: 2, Sayfa: 24, Aile soyadı: SOLUN, En son birey kaydı (BSN): 2, En son kayıt tarihi: 1937, Kapalı Kayıt.
[2] Cilt: 2, Sayfa: 24, Aile soyadı: KIRTIL, En son birey kaydı (BSN): 4, En son kayıt tarihi: 1335, Kapalı Kayıt.
[3] Cilt: 2, Sayfa: 24, Aile soyadı: , En son birey kaydı (BSN): 4, En son kayıt tarihi: 1329, Kapalı Kayıt.
[4] Cilt: 2, Sayfa: 25, Aile soyadı: FİLİZCİ, En son birey kaydı (BSN): 6, En son kayıt tarihi: 1329, Kapalı Kayıt.

97[5]	**Manastırlı Gazi**	Ölü Osman	Ölü Fatma	Manastır	1251
98[6]	**Recep[7]**	Gazi	Kamile	Manastır	1297
99[8]	**Manastırlı Rasim[9]**	Gazi	Kamile	Manastır	1303
100[10]	**Demirhisarlı Feride**	Ölü Yakub	Ölü Habibe	Demirhisar	1294
101[11]	**Vahide[12]**	Ölü Yakub	Ölü Habibe	Manastır	1289
102[13]	**Muhacır Hüseyin Kızı Naciye**	Ölü Hüseyin	Ayşe	Demirhisar	1311
101[14]	**Adem**	Ölü Abdullah	Vahide	Manastır	1280
104[15]	**Akif**	Ölü Hamdi	Ölü Havva	Manastır	1287
105[16]	**İshak**	Gazi Osman	Kamile	Manastır	1301
106[17]	**Molla Abdullah**	Ölü Hasan	Hatice	Oksi	1279
	1330				
107[18]	**Abdullah**	Bayram	Hatice	Manastır	1257
108[19]	**Hasan oğlu Mustafa**	Ölü Hasan	Ölü Hasibe	Manastır	1257
109[20]	**Hasan oğlu Zekeriya**	Ölü Hasan	Ölü Zeynep	Manastır	1255

[5] Cilt: 2, Sayfa: 25, Aile soyadı: UÇ, En son birey kaydı (BSN): 6, En son kayıt tarihi: 1934, Kapalı Kayıt.
[6] Cilt: 2, Sayfa: 26, Aile soyadı: SEZGİ, En son birey kaydı (BSN): 4, En son kayıt tarihi: 1945, Kapalı Kayıt.
[7] Kabilesi: Ser'uş.
[8] Cilt: 2, Sayfa: 26, Aile soyadı: SEZGİ, En son birey kaydı (BSN): 14, En son kayıt tarihi: 1981.
[9] Kabilesi: Ser'uş.
[10] Cilt: 2, Sayfa: 27, Aile soyadı: , En son birey kaydı (BSN): 3, En son kayıt tarihi: 1329, Kapalı Kayıt.
[11] Cilt: 2, Sayfa: 28, Aile soyadı: TOPAY, En son birey kaydı (BSN): 25, En son kayıt tarihi: 1986.
[12] Kabilesi: Bage.
[13] Cilt: 2, Sayfa29: , Aile soyadı: , En son birey kaydı (BSN): 1, En son kayıt tarihi: 1329, Kapalı Kayıt.
[14] Cilt: 2, Sayfa: 30, Aile soyadı: TÜRKEL, En son birey kaydı (BSN): 14, En son kayıt tarihi: 1944, Bayındır Hacıbeşir Mah nakil (1944) gitti.
[15] Cilt: 2, Sayfa31: , Aile soyadı: KURAN, En son birey kaydı (BSN): 11, En son kayıt tarihi: 1934, Kapalı Kayıt.
[16] Cilt: 2, Sayfa: 31, Aile soyadı: CEVHERLİ, En son birey kaydı (BSN): 3, En son kayıt tarihi: 1340, ü Kapalı Kayıt.
[17] Cilt: 2, Sayfa: 32, Aile soyadı: , En son birey kaydı (BSN): 4, En son kayıt tarihi: 1332, Kapalı Kayıt.
[18] Cilt: 2, Sayfa: 32, Aile soyadı: TOKOL, En son birey kaydı (BSN): 15, En son kayıt tarihi: 1980.
[19] Cilt: 2, Sayfa: 33, Aile soyadı: , En son birey kaydı (BSN): 3, En son kayıt tarihi: 1331, Hicret: 21.02.1329.
[20] Cilt: 2, Sayfa33-34: , Aile soyadı: TUNGA, En son birey kaydı (BSN): 12, En son kayıt tarihi: 1945, Ödemiş nakil (1947) gitti.

110[21]	**Abdullah**	Ölü Hasan	Ölü Fatma	Manastır	1265
111[22]	**Ahmet[23]**	Ölü Mehmet	Ölü Hatice	Manastır	1265
112[24]	**Hafız Zekeriya**	Ölü Hasan	Ölü Hasibe	Manastır	1259
113[25]	**Maksut**	Ölü Ahmet	Enise	Manastır	1284
114[26]	**Çerkes Hafasat oğlu Osman**	Ölü Hafasat	Ölü Hanife	Siroz	1266
115[27]	**Aydıkoğlu Tahir**	Ölü İdik	Ölü Vahide	Siroz	1292
116[28]	**İdik oğlu Ömer**	Ölü İdik	Ölü Vahide	Siroz	1289
117[29]	**Musa**	Ölü Hüseyin	Ayşe	Demirhisar	1301
118[30]	**Yakup[31]**	Ölü Yusuf	Ölü Hasiman	Siroz	1292
119[32]	**Süleyman[33]**	Hacı İbrahim	Ayşe	Siroz	1300
120[34]	**Hacı İbrahim oğlu Nuri**	Hacı İbrahim	Ayşe	Siroz	1304
121[35]	**Kazım[36]**	Hacı İbrahim	Ayşe	Siroz	1299

[21] Cilt: 2, Sayfa: 34, Aile soyadı: BAKAL, En son birey kaydı (BSN): 10, En son kayıt tarihi: 1330, Kapalı Kayıt.
[22] Cilt: 2, Sayfa: 35, Aile soyadı: GÜDÜCÜ, En son birey kaydı (BSN): 19, En son kayıt tarihi: 1981.
[23] Kabilesi: Kuace.
[24] Cilt: 2, Sayfa: 36, Aile soyadı: , En son birey kaydı (BSN): 5, En son kayıt tarihi: 1330., Hicret: 21.02.1329, Kapalı Kayıt.
[25] Cilt: 2, Sayfa: 37, Aile soyadı: VAROLSAN, En son birey kaydı (BSN): 21, En son kayıt tarihi: 1943, Çırpıköy nakil (1943-1946) gitti..
[26] Cilt: 2, Sayfa: 38, Aile soyadı: YILDIR, En son birey kaydı (BSN): 12, En son kayıt tarihi: 1985.
[27] Cilt: 2, Sayfa: 39, Aile soyadı: , En son birey kaydı (BSN): 6, En son kayıt tarihi: 1340, Bayındır Hacıbeşir Mah. nakil gitti..
[28] Cilt: 2, Sayfa: 39, Aile soyadı: Irmak, En son birey kaydı (BSN): 5, En son kayıt tarihi: 1930, Kapalı Kayıt.
[29] Cilt: 2, Sayfa: 40, Aile soyadı: KIVRIM, En son birey kaydı (BSN): 18, En son kayıt tarihi: 2003.
[30] Cilt: 2, Sayfa: 41-42, Aile soyadı: TAĞ, En son birey kaydı (BSN): 32, En son kayıt tarihi: 2003.
[31] Kabilesi: Nepsev.
[32] Cilt: 2, Sayfa: 44, Aile soyadı: OR, En son birey kaydı (BSN): 13, En son kayıt tarihi: 1991.
[33] Kabilesi: Çüşha.
[34] Cilt: 2, Sayfa: 45, Aile soyadı: ORUK, En son birey kaydı (BSN): 3, En son kayıt tarihi: 1330.
[35] Cilt: 2, Sayfa: 45-46, Aile soyadı: DANABAŞ, En son birey kaydı (BSN): 34, En son kayıt tarihi: 2004, Hicreti: 21/04/1329.
[36] Kabilesi: Çüşha.

122[37]	**Muhacir Ömer oğlu İsmail**	Ölü Ömer	Ölü Lako	Siroz	1306
123[38]	**Mucahır Hacı Yusuf oğlu Ramazan[39]**	Ölü Hacı Yusuf	Hatice	Demirhisar	1288
	1332				
124[40]	**Hanife**	Ölü Abdullah	Fatma	Manastır	1282
	1333				
125[41]	**Sirozlu Rabia**	Ölü Bekir	Ölü Sası	Siroz	1298
	1335				
126[42]	**Siroz Muhacirlerinden Hafize**	Ölü Selim	Ölü Hatice	Siroz	1270
	1336				
127[43]	**Ölü Hasan Kızı Aklima**	Ölü Hasan	Rahmet	Aydın	1319
128[44]	**Ölü Osman Eşi Ayşe**	Ölü Ömer	Fatma	Bayındır	1296
	1338				
129[45]	**Çerkes Mahmut Kızı Nazire**	Ölü Mehmet	Nefize	Aydın	1318
	1341				
130[46]	**Avrethisarlı Abdurrahman[47]**	Ölü Bahangiri	Ölü Hanife	Avrethisar	1297
	1928				
131[48]	**Mehmet**	Ali	Sultan	Mecidiye	1301
	1935				

[37] Cilt: 2, Sayfa: 46, Aile soyadı: , En son birey kaydı (BSN): , En son kayıt tarihi: , Kapalı Kayıt.
[38] Cilt: 2, Sayfa: 48, Aile soyadı: TİMER, En son birey kaydı (BSN): 14, En son kayıt tarihi: 1962, Torbalı Tepeköy'e nakil (1965) gitti.
[39] Kabilesi: Tıme.
[40] Cilt: 2, Sayfa: 49, Aile soyadı: UZUNDUK, En son birey kaydı (BSN): 14, En son kayıt tarihi: 1983, Bazısı Saruhanlı nakil (1967) gitti.
[41] Cilt: 2, Sayfa: 50, Aile soyadı: , En son birey kaydı (BSN): , En son kayıt tarihi: Kapalı Kayıt
[42] Cilt: 2, Sayfa: 50, Aile soyadı: , En son birey kaydı (BSN): , En son kayıt tarihi: Kapalı Kayıt
[43] Cilt: 2, Sayfa: 50, Aile soyadı: , En son birey kaydı (BSN): , En son kayıt tarihi: Kapalı Kayıt
[44] Cilt: 2, Sayfa: 51, Aile soyadı: , En son birey kaydı (BSN): , En son kayıt tarihi: Kapalı Kayıt
[45] Cilt: 2, Sayfa: 51, Aile soyadı: , En son birey kaydı (BSN): , En son kayıt tarihi: Kapalı Kayıt
[46] Cilt: 2, Sayfa: 51-52, Aile soyadı: TEKİR, En son birey kaydı (BSN): 36, En son kayıt tarihi: 2000, Bazısı Ödemiş nakil (1947) gitti.
[47] Kabilesi: Nepsev.
[48] Cilt: 2, Sayfa: 54-55, Aile soyadı: MERCAN, En son birey kaydı (BSN): 50, En son kayıt tarihi: 2002, Mecidiye Hacı Ahmet Köyü naklen geldi.

132[49]	**Hüseyin[50]**	Ölü Yusuf	Fatma	Aydın	1324
	1942				
133[51]	**Mehmet[52]**	İbrahim	Havva	Siroz	1317
	1946				
134[53]	**İbrahim**	Osman	Döndü	Kasaba	1326
	1947				
135[54]	**Abdurrahman**	Ali	Hava	Çay	1326
	1949				
136[55]	**Sinan**	Rüstem	Ayşe	Bayındır	1326
	1951				
137[56]	**Ferhat**	İsmail	Hatice	Bayındır	1304
138[57]	**İsmail**	Ali	Hatice	Bayındır	1317
139[58]	**Mehmet**	Mustafa	Sebile	Bozüyük	1321
	1952				
140[59]	**Ahmet**	Ali	Hatice	Rusçuk	1339
141[60]	**Muharrem**	Muharrem	Fatma	Rusçuk	1931
	1954				
142[61]	**Mehmet**	Hasan Ali	Sultan	Genek	1314
	1955				

[49] Cilt: 2, Sayfa: 56, Aile soyadı: ÖLÇER, En son birey kaydı (BSN): 12, En son kayıt tarihi: 1990, Aydın Karapınar nakil geldi.
[50] Kabilesi: Lı'uj.
[51] Cilt: 2, Sayfa: 57-58, Aile soyadı: HOŞTUR, En son birey kaydı (BSN): 18, En son kayıt tarihi: 2003, Bayındır Buruncuk nakil geldi.
[52] Kabilesi: Tıme.
[53] Cilt: 2, Sayfa: 59-60, Aile soyadı: ÖZBEKOĞLU, En son birey kaydı (BSN): 33, En son kayıt tarihi: 2002, Tire nakil geldi.
[54] Cilt: 2, Sayfa: 61-62, Aile soyadı: AKAR, En son birey kaydı (BSN): 18, En son kayıt tarihi: 2002, Bolvadin Çay nakil geldi.
[55] Cilt: 2, Sayfa: 63, Aile soyadı: KARAYEL, En son birey kaydı (BSN): 15, En son kayıt tarihi: 1999, Bayındır Havuzbaşı nakil geldi.
[56] Cilt: 2, Sayfa: 64, Aile soyadı: HIZLIER, En son birey kaydı (BSN): 14, En son kayıt tarihi: 2002, Bayındır Bıyıklar Mah. nakil geldi.
[57] Cilt: 2, Sayfa: 65, Aile soyadı: HIZLIER, En son birey kaydı (BSN): 12, En son kayıt tarihi: 2003, Bayındır Bıyıklar Mah. nakil geldi.
[58] Cilt: 2, Sayfa: 66, Aile soyadı: ÇERENCELİ, En son birey kaydı (BSN): 8, En son kayıt tarihi: 1977, Bozüyük nakil geldi.
[59] Cilt: 2, Sayfa: 67, Aile soyadı: KASAP, En son birey kaydı (BSN): 13, En son kayıt tarihi: 1989, Bazısı Tire'ye nakil (1989) gitti.
[60] Cilt: 2, Sayfa: 68-69, Aile soyadı: KASAP, En son birey kaydı (BSN): 14, En son kayıt tarihi: 1996, Bazısı Bursa mrk nakil (1987) gitti.
[61] Cilt: 2, Sayfa: 70, Aile soyadı: KARASU, En son birey kaydı (BSN): 14, En son kayıt tarihi: 1992, Muğla Yatağan nakil geldi.

143[62]	**Fatma**	Salih	Hatice	Bayındır	1313
144[63]	**Kemal**	Şefik	Nuriye	Torbalı	1927
145[64]	**Sait[65]**	Şakir	Elmas	Ertuğrul	1333
146[66]	**Abdurrahman Necati**	Ahmet	Rasime	Afyon	1313
	1956				
147[67]	**İsmail[68]**	Ahmet	Asiye	Bayındır	1330
	1962/1339				
148[69]	**Kazım**	Ahmet	Emine	Bayındır	1336
	1962/1320				
149[70]	**Ahmet**	Halil	Cennet	Bayındır	1305
	1964				
150[71]	**Şaban**	Mustafa	Fatma	Saray	1340
151[72]	**Nevruz**	Bibert	Aminat	Kafkas	1897
	1965				
152[73]	**Mahmut**	Mehmet	Güllü	Tortum	1938
	1965				
153[74]	**Ali**	Şaban	Binnaz	Taşkesik	1938
154[75]	**Cemile**	Mehmet	Zeynep	Bayındır	1340

[62] Cilt: 2, Sayfa: 71-72, Aile soyadı: HIZLIER, En son birey kaydı (BSN): , En son kayıt tarihi: 1986, Bayındır Bıyıklar Mah. nakil geldi.
[63] Cilt: 2, Sayfa: 73, Aile soyadı: GÜÇLÜ, En son birey kaydı (BSN): 10, En son kayıt tarihi: 1998, Torbalı Havuzbaşı Köyü nakil geldi.
[64] Cilt: 2, Sayfa: 74, Aile soyadı: YILDIZ, En son birey kaydı (BSN): 7, En son kayıt tarihi: 1985, Ödemiş Kaymakçı nakil geldi.
[65] Kabilesi: Teş'u.
[66] Cilt: 2, Sayfa: 75, Aile soyadı: İMER, En son birey kaydı (BSN): 20, En son kayıt tarihi: 2004, Afyon Akmescit Mah. nakil geldi. Bazısı Eskişehir İstiklal Mah. nakil (1965), bazısı Aydın Çeşmetepe Köyü nakil (1968) gitti.
[67] Cilt: 2, Sayfa: 76, Aile soyadı: YELTİN, En son birey kaydı (BSN): 8, En son kayıt tarihi: 2003, Torbalı Havuzbaşı Köyü nakil geldi.
[68] Kabilesi: Patuvaş.
[69] Cilt: 2, Sayfa: 77, Aile soyadı: TINAS, En son birey kaydı (BSN): 9, En son kayıt tarihi: 1982, Bayındır Çiftçigediği Köyü nakil geldi.
[70] Cilt: 2, Sayfa: 78-79, Aile soyadı: TINAS, En son birey kaydı (BSN): 14, En son kayıt tarihi: 1998, Bayındır Çiftçigediği Köyü nakil geldi.
[71] Cilt: 2, Sayfa: 79, Aile soyadı: ALTINTAŞ, En son birey kaydı (BSN): 8, En son kayıt tarihi: 1990, Kırklareli Saray nakil geldi.
[72] Cilt: 2, Sayfa: 80, Aile soyadı: NADİR, En son birey kaydı (BSN): 2, En son kayıt tarihi: , Aliağa nakil geldi, Kapalı Kayıt.
[73] Cilt: 2, Sayfa: 81, Aile soyadı: KÖKLÜ, En son birey kaydı (BSN): 2, En son kayıt tarihi: , Erzurum Tortum nakil geldi.
[74] Cilt: 2, Sayfa: 81, Aile soyadı: ÇAKMAK, En son birey kaydı (BSN): 8, En son kayıt tarihi: 1987, Torbalı Taşkesik Köyü nakil geldi.
[75] Cilt: 2, Sayfa: 82, Aile soyadı: TORLAK, En son birey kaydı (BSN): 5, En son kayıt tarihi: 1995, Tire nakil geldi.

155[76]	**Ahmet**	Hasan	Hatice	Beylikahır	1328
	1968				
156[77]	**Abdullah Zihni[78]**	İsmail Hakkı	Asiyet	Aydın	1926
157[79]	**Nazire[80]**	Zekeriya	Zahide	Bayındır	1933
	1969				
158[81]	**Salih**	Mehmet	Ümmiye	Selçuk	1936
	1969				
159[82]	**Ali**	Ramazan	Raziye	Aşağı Karaviran	1927
	1970				
160[83]	**Zeki Nafiz[84]**	Mustafa	Habibe	Sarayönü	1940
	1979				
161[85]	**Feyzi[86]**	Mercan	Hamide	İzmir	1943
162[87]	**Sami**	Mehmet	Teslime	Bayındır	1929
	1980/1950				
163[88]	**Mehmet**	Sami	Bahriye	Bayındır	1922
164[89]	**İbrahim**	Yusuf	Safiye	Hayriye	1957
	1981				
165[90]	**Kerim**	Mehmet	Elife	Kahrat	1930

[76] Cilt: 2, Sayfa: 83-84, Aile soyadı: AYTEKİN, En son birey kaydı (BSN): 22, En son kayıt tarihi: 2003, Eskişehir Mihalıççık nakil geldi.
[77] Cilt: 2, Sayfa: 85, Aile soyadı: ÖZGÜN, En son birey kaydı (BSN): 6, En son kayıt tarihi: 1987, Aydın Çeşmetepe Köyü nakil geldi.
[78] Kabilesi: Thavşe.
[79] Cilt: 2, Sayfa: 85, Aile soyadı: ÇOLPAN, En son birey kaydı (BSN): 3, En son kayıt tarihi: , Gönen nakil geldi.
[80] Kabilesi: Mafevud.
[81] Cilt: 2, Sayfa: 86, Aile soyadı: AVCI, En son birey kaydı (BSN): 13, En son kayıt tarihi: 1998, Torbalı Taşkesik Köyü nakil geldi.
[82] Cilt: 2, Sayfa: 87, Aile soyadı: GÖKTEKE, En son birey kaydı (BSN): 20, En son kayıt tarihi: 1994, Konya Seydişehir nakil geldi.
[83] Cilt: 2, Sayfa: 89, Aile soyadı: DEMİRPOLAT, En son birey kaydı (BSN): 13, En son kayıt tarihi: 2004, Sarayönü nakil geldi.
[84] Kabilesi: Hancanhot.
[85] Cilt: 2, Sayfa: 90, Aile soyadı: YOLDAŞ, En son birey kaydı (BSN): 7, En son kayıt tarihi: 1998, Bayındır Çırpı Köy nakil geldi.
[86] Kabilesi: Hopaşej.
[87] Cilt: 2, Sayfa: 91, Aile soyadı: YAMAN, En son birey kaydı (BSN): 7, En son kayıt tarihi: 1994, Bayındır Çiftçigediği Köyü nakil geldi.
[88] Cilt: 2, Sayfa: 92, Aile soyadı: YAMAN, En son birey kaydı (BSN): 4, En son kayıt tarihi: 1982; Bayındır Çiftçigediği Köyü nakil geldi.
[89] Cilt: 2, Sayfa: 93, Aile soyadı: ER, En son birey kaydı (BSN): 4, En son kayıt tarihi: 1998, Denizli Çardak nakil geldi.
[90] Cilt: 2, Sayfa: 94, Aile soyadı: YALÇIN, En son birey kaydı (BSN): 14, En son kayıt tarihi: 1995, Tire Gökçen nakil geldi.

166[91]	**Ali**	İsa	Fatma	Cihadiye	1940
	1953				
167[92]	**Safiye**	Kamil	Ayşe	Hayriye	1933
	1945				
168[93]	**Zülfa**	Ali	Şirin	Haburman	1943
169[94]	**Mehmet**	Ali	Güli	Gerger	1945
170[95]	**Mahmut Cemal**	Salih	Altun	Haburman	1948
	1934				
171[96]	**Hatice**	İsmail	Bergüzar	Erzurum	1934
İş bu Arıkbaşı Köyü Köy Kütüğü 99 (Doksandokuz) Sahifeden ibarettir. Mitat Metiner Nüfus Baş Memuru İmza Mühür					

Kaynakça

1923 Senesi İzmir Vilayet İstatistiği, 1. kitap. Yay. Haz. Erkan Serçe, İzmir Büyükşehir Belediyesi, İzmir 2001.

Bilgi, Nejdet, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımı Hakkında", *Türk Yurdu*, 19-20, 1999, s. 117-124.

Brook, Kevin Alan, *Bir Türk İmparatorluğu Hazar Yahudileri*, Çev. İsmail Tulçalı, İstanbul 2005.

Göyünç, Nejat, "Hane Deyimi Hakkında", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi* 32, 1979, s. 331-348.

http://arikbasi.blogcu.com/arikbasi-koyu-tarihi/5256283, [25.05.2010].

http://www.cerkes.net/bilgi-deposu/abhaz-apsuva-sulale-arma-sembol-t10138.html, [12.10.2010]

http://www.cerkes.net/bilgi-deposu/sapsig-sulale-sembol-arma-t10143.html, [12.10.2010].

---

[91] Cilt: 2, Sayfa: 95, Aile soyadı: ÖNER, En son birey kaydı (BSN): 9, En son kayıt tarihi: 1999, Çanakkale Biga nakil geldi.

[92] Cilt: 2, Sayfa: 95, Aile soyadı: ER, En son birey kaydı (BSN): , En son kayıt tarihi: Çardak nakil geldi.

[93] Cilt: 2, Sayfa: 96, Aile soyadı: AKKAYA, En son birey kaydı (BSN): 15, En son kayıt tarihi: 2001, Gerger nakil (1986) geldi.

[94] Cilt: 2, Sayfa: 97-98, Aile soyadı: ÖZKAHRAMAN, En son birey kaydı (BSN): 25, En son kayıt tarihi: 1985, Diyarbakır Muradiye Mah. nakil (1986) geldi.

[95] Cilt: 2, Sayfa: 98, Aile soyadı: ÖZKAHRAMAN, En son birey kaydı (BSN): 9, En son kayıt tarihi: 2000, Gerger. nakil (1986) geldi.

[96] Cilt: 2, Sayfa: 99, Aile soyadı: BEGER, En son birey kaydı (BSN): En son kayıt tarihi: Erzurum mrk nakil geldi.

İpek, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Ankara 1999.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı, 1831*, Ankara 1943.

Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003.

McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün*, Çev. Bilge Umar, 6. Baskı, İstanbul 1998.

Pitcher, Donalg Edgar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, Çev. Bahar Tırnakçı, 3. Baskı, İstanbul 2007.

Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997.

Tutsak, Sadiye, "Mali 1307 (1891 miladi) Yılı Aydın Vilayet Salnamesi Cilt 2", Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Bitirme Tezi, 1988.

BİBLİYOGRAFYA/BIBLIOGRAPHY

"Circassia and Circassains", *Penny Magazine*, April 14, 1838.

"Declaration of Circassian Indepence", *Portfolio*, Vol. I, London, s. 187-195.

"Ethnologue Report For Abkhaz Language" (http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=abk)

"Konstitutsiya Respubliki Abkazia" [Abhazya Cumhuriyeti Anayasası] (http://www.govabk.org/documents/constitution)

"Milletimiz Böyle Yok Edildi - Kafkasya Basınından Seçmeler", Çev. S.E.B., *Kafkasya Gerçeği* 6, Samsun 1991, s. 5.

"Naselenie Abkhazii" [Abhazya Nüfusu] (http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/rnabkhazia.html)

"Ömer Büyüka" (http://tr.wikipedia.org/wiki/% C3% 96mer_B% C3% BCy% C3% BCka)

"Papapha Mahinur Tuna" (http://istkadinressamlar.com/mahinur_tuna.html)

"Papers Respecting the Settlement of Circassian Emigrent in Turkey", *Accounts and Papers* (İngiliz resmî belgeleri), LXIII/32, London 1864, s. 6-7 (No:12).

"The Circassian Emigration", *The Scotsman*, September 13, 1864, p. 3.

"The Circassian Exodus", *New Zealand Spectator* and *Cook's Strait Guardian*, Volume XIX, Issue 1987, 17 August 1864, p. 4.

"The Circassian Exodus", *The Times*, June 13, 1864, p. 10.

"The Circassian Exodus", *The Times,* May 9, 1864, p. 11.

"The Circassian Exodus",*The Times*, June 17, 1864, p. 7.

"The Circassians", *The Times*, September 10, 1864, p. 10

"The Emigration of the Circassians", *Otago Witness,* 9 December 1865, p. 3.

"The North Caucasian Diaspora in Turkey", *UNHCR WriteNet Reports* (http://www.unhcr.org/cgi-

bin/texis/vtx/publ/opendoc.htm?tbl=RSDCOI&id=3ae6a6bc8&page=publ)

1923 Senesi İzmir Vilayet İstatistiği, 1. kitap. Yay. Haz. Erkan Serçe, İzmir Büyükşehir Belediyesi, İzmir 2001.

Abdullah Cevdet, *Kafkasya'da Müslümanlara Beyanname, Mecmua-i İctihad Heyet-i Tahririyesi Namına*, Cenevre 1905.

Abdürreşid İbrahim, *Âlem-i İslam Kafkasya Ahvaline Dair Rapor*, İstanbul 1334.

Abhazya Dosyası, C. 1-2, Kafkas-Abhazya Dayanışma Komitesi, İstanbul 1993, 1996.

Abhazya'nın Bağımsızlığı ve Kafkasya'nın Geleceği, Der. Sezai Babakuş, İstanbul 2010.

Abhazyam.com (http://www.abhazyam.com)

Abramov, Yakov, "Kavkazskiye Gortsıy" [Kafkas Dağlıları], "Materiyalıy dlya Istorii Čerkesskogo Naroda", Severo-Kavkazskiy Filial Traditsionnoy Kul'turıy, M.C.T.K.: Vosroždeniye, 1990, www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/abr_kavkgor.php.

Acar, Kezban, "Kafkasya'da Rus İstilası ve Direniş Hareketleri", *Türkler*, Cilt XVIII, Ankara 2002, s. 516-521.

Adanır, Fikret, "Die historiographische Kontroverse über die 'Armenische Frage' und den Völkermord an den osmanischen Armeniern im Ersten Weltkrieg", *Turkey in the Twentieth Century / La Turquie au vingtième siècle*, Ed. Erik-Jan Zürcher, Berlin 2008, s. 213-254.

Adiloğlu, Adilhan, "Karaçay – Malkar Türklerinin Rus Hakimiyeti'ne Girişi", *Turkish Studies* 3/1, 2008, s. 145-174.

Ağanoğlu, H. Yıldırım, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihi Göç*, Genişletilmiş 12. Baskı, İstanbul 2012.

Ahmed Cevad, *Kırmızı Siyah Kitab*, İstanbul 1329 [1913]. *Bulgar Vahşetleri*, İstanbul 1328 [1913].

Ahmed Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkasya Tarihçesi*, 2. Baskı, Matbaa-i Ebüzziya, Konstantiniyye 1307 [1890].

Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Cilt I, Yay. haz. Cavid Baysun, Ankara 1986.

Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, Cilt III, İstanbul 1309.

Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi,* Cilt I-II, İstanbul 1999.

Ahmed Lütfi, *Vak'a-nüvis Ahmet Lütfi Tarihi,* IX, Haz. M. Münir Aktepe, Ankara 1984.

Ahmed Vâsıf, *Mehâsînü'l-Asar ve Hakâikü'l-Ahba*r, Yay. Mücteba İlgürel, Ankara 1994.

AKAK, Aktı Sobrannye Kafkazskoyu Arheografičeskoyu Kommissieyu, St. Sov. Ad. Berže (AKAK, Акты Собранные Кавказскою Археографическою Коммиссиею), Cilt I-IV. Tiflis 1866.

Akay, Tolga, "Kafkasya'dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskân (1859-1876)", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Akkayan, Taylan, *Göç ve Değişme,* İstanbul 1979.

Akmaz, Ahmet, "*Rus Yayılmacılığı Karşısında Kafkasya Müridizm Hareketi",* Kayseri Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 1994.

AKTI, *Sobranye Kafkaskoyu Arhieografičeskoyu Komissieyu, Napiečatan Pod Redaktsyu Predsedatiela Komissyi,* St. Sov. Ad. Berže (Kafkas Arkeografik Komisyonu Tarafından Toplanan Eylemler Aktı), Tiflis. Cilt 2, Madde No: 441, (Komite Tarafından Hazırlanan Novorossiysk İlinin Düzenlenmesi ile ilgili 6 Şubat 1803 tarihli rapor)

Akyüz, Julide, "Göç Yollarında, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göç Hareketleri", *Bilig* 46, Yaz 2008, s. 37-56.

Akyüz, Jülide, "19. Yüzyılda Antakya-İskenderun Bölgesinde Nüfus Hareketliliği", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18/2, Elazığ 2008, s. 379-402.

Akyüz-Orat, Jülide / Mustafa Tanrıverdi, "Kafkasya'dan Kars'a Hüzünlü Yolculuk", *146. Yılında 1864 Kafkas Göçü: Savaş ve Sürgün, 6-7 Aralık 2010* (Sempozyuma sunulan bildiri).

Alamiya, Gennadi (Der.), *Abhaz Ulusu ve Lideri Ardzınba*, Çev. Bediz Tantekin vd., Ankara 2010.

Alankuş Kural, Sevda, "Diasporik Bir Topluluk Olarak Çerkesler", *Çerkeslerin Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Ankara 2001, s. 259-266.

Albayrak, Hüseyin, *Tarih İçinde Trabzon Valileri 1461-2007*, Trabzon, 2008.

Albert, Montemont, *Voyage en Russie, St. Petersburg, Moscov la Boitique, Odessa, Sevastopol, le Caucase*, Paris 1854.

Alizade, Orhan, "18. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da İşgalcilik Politikası", *Akademik Bakış* 4/7, 2010, s. 106-112.

Allen, W. E. D. / Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields. A History of the Wars on The Turco-Caucasian Border 1828-1921*, Cambridge 1953.

Allen, W. E. D. / Paul Muratoff, *Kafkas Harekatı: 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara 1966.

Anadolu'da Yunan Mezalimi, Ankara 1338.

Anavatana Dönüş Kitapçığı, Kaf-Fed Dönüş Komisyonu, Ankara (tarihsiz).

Anchabadze, Juriy, "Ethnic Culture" , *The Abkhazians -The Apsua, A Handbook*, Ed. George Hewitt, London 1999, s. 241-249.

Appel des Musulmans Opprimés au Congres de Berlin, Leur Situation en Europe et en Asie depuis la traité de San Stefano, Constantinople 1878.

Arı, Kemal, *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, İstanbul 1995.

Arı, Tayyar, *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, İstanbul 2001.

Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara 1999.

Aslan, Cahit, "Bir Soykırımın Adı: 1864 Büyük Çerkes Sürgünü", *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, 1, Ankara 2006, s. 1-33.

Aslan, Cahit, "Doğu Akdeniz'deki Çerkesler", Adana 2005, http://www.cerkesarastirmalari.org/pdf/turkcekitap/dogu akdenizdeki_cerkesler.pdf.

Aşba, Bekir, *Üşüyorum*, İstanbul 2010.

Atakol, Ayhan, "Okyanusların Beyaz Devi: Moby Dick" http://mobidik.kesfetmekicinbak.com/macera/00192/, [18.01.2010]

Atalay, Yenemiko Mevlut, "Kosova Adıgeleri Anayurda Döndü", *Çerkeslerin Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Ankara 2001, s. 234-237.

Atan, Fatih, *Kafkas-Abhazya Dayanışma Komitesi: Bir Dönemin Anatomisi 1992-1993*, İstanbul 2010.

Atan, Fatih, *Türkiye'deki Abhazlar*, İstanbul 2009.

Avagyan, Arsen, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler,* İstanbul 2004.

Ayar, Mesut, "Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi, 2005.

Aycan, Ercan, "Kuzey Kafkas Sözlü Tarih Çalışması", *Kafkas Derneği*, Eylül 20, 2010, http://www.kafkasfederasyonu.org/genckaffed/2001/sozlu_tarih.htmhttp://www.kafkasfederasyonu.org/genckaffed/2001/sozlu_tarih.htm [01.10.2010].

Aydemir, İzzet, *Göç*, Ankara 1988.

Aydın, Mustafa, "XIX. Yüzyılda Kafkaslar'da Nüfûz Mücâdeleleri (1800-1830)", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2001.

Aygün, Necmettin, "Kafkasya'da Rus – Osmanlı Mücadelesi ve Kars Dolaylarında Sınır İhlalleri, 1826", *HÜ Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi,* Yıl 3, Sayı 6, Güz 2007, s. 8-18.

Aykut, Altan, "Lev Tolstoy'un Hacı Murat Romanı", *Littera* 21, 2007, s. 79-92.

Ayverdi, Samiha, *Mesihpaşa İmamı*, İstanbul 1974.

Baddaley, John F., *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, İstanbul 1980.

Baddeley, John F., *The Russian Conquest of the Caucasus*, Richmond 1999.

Badem, Candan, "The Ottomans and The Crimean War (1853-1856)", Sabancı Üniversitesi Doktora Tezi, 2007.

Badem, Candan, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti*, İstanbul 2010.

Bağ, Yaşar, "Çerkeslerin Dramı İşgal, Soykırım, Sürgün ve Göç", *Çerkeslerin Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Yay. Ankara Kafkas Derneği, Ankara 2001, s. 207-216.

Bağ, Yaşar, "Önsöz", Kafkasya Üzerine Beş Konferans, İstanbul 1977, s. 5-18.

Baj, Jabaghi, *Çerkezler*, Ankara 2000.

Baker, R. L., "Palmerston on the Treaty of Unkiar Skelessi", *The Engilish Historical Review* 43/169, Jan. 1928, s. 83-89.

Bala, Mirza, "*Çerkesler*", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt III, İstanbul 1993, s. 375-386.

Bălgaria, year 1, no. 20, 8 August 1859.

Bălgarski Knižitsi, January 1860, no. 1, part 1.

Barker, D. J. P, *Pratik Epidemiyoloji*, Çev. Münevver Bertan / Sabahat Tezcan, Ankara 1979.

Barker, William Burckhardt, *Cilicia and its Governers, Ingram, Cooke and Co.*, London 1853.

Barlas, Cafer, *Dünü Bugünü ile Kuzey Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*, İstanbul 1999.

Başer, Alper, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Nogaylar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* XI/2, Kış 2011, s. 117-128.

Başer, Alper, "Kırım'da Rus Kolonizasyonu (1783 – 1850)", *Karadeniz Araştırmaları* 6/24, 2010, s. 29-42.

Batak kato Myasto na Pametta / Batak ein bulgarischer Erinnerungsort, Eds. Martina Baleva / Ulf Brunnbauer, Sofya 2007.

Bayar, Muharrem, "Atik Valide Sultan Evkafından Yeni İl Türkmen Aşiretine Bağlı Cemaatlerin Sivas ve Civarına İskânı", *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri* 21-25 Mayıs 2007, Cilt 1, Ed. Şeref Poyraz, Sivas 2007, s. 29-62.

Bayraktar, Hilmi, "Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayetine Yapılan Göç ve İskânları (1869-1907)", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi 22, Güz 2007, s. 405-434, http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s22/bayraktar.pdf*

Bell, James S., *Çerkesya'dan Savaş Mektupları, 1837-1839*, Çev. Sedat Özden, İstanbul 1998.

Belozörov, Vitaliy, *Etničeskaya Karta Severnogo Kavkaza* [Kuzey Kafkasya'nın Etnik Haritası], Moskva 2005.

Bennigsen Broxup, Marie (ed.), *The North Caucasus Barrier. The Russian Advance towards the Muslim World*, London 1996.

Berber, Ferhat, "19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler", *Karadeniz Araştırmaları* 31, Güz 2011, s. 17-49.

Berje, Adolf, *Kafkasya – Dağlı Halkların Göçü ve Kısa Tarihi*, Çev. Murat Papşu, İstanbul 2010.

Berkok, İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul 1958.

Berže, Adolf, "Vyselenie Gortsev s Kavkaza" [Deportation of the Monuntaineers from Caucasus], *Russkaya Starina*, Vol. 33, Sankt-Petersburg 1882, Yanvar', pp. 161-176; Fevral', pp. 337-363, Vol. 34, pp. 1-32.

Berzedž, Nihat, *Izgnanie Cherkessov: Pričiny i Posledstviya* [Ekpulsion of the Circassians: Reasons and Results], Maykop 1996.

Berzeg, Nihat, *Çerkesler, Kafkas Sürgünü ve Vatansız Bırakılan Bir halk*, İstanbul 2006.

Berzeg, Nihat, *Tehcir'üş-Çerâkise,* s. 120-124 ve aynı yazarın "Çerkeslerin Sürgünü ve Göçürülen Çerkeslerin Yerleştirilmesinde Güdülen Amaçlar", *Kafkasya Gerçeği* 5, Samsun, Temmuz 1991, s. 16-21.

Beydilli, Kemal, "1828-1829 Osmanlı – Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Belleten* XIII/17, Ankara 1988, s. 368-408.

Beyru, Rauf, *19. Yüzyılda İzmir'de Sağlık Sorunları ve Yaşam*, İzmir 2005.

Bice, Hayati, *Kafkaslar'dan Anadoluya Göçler*, Ankara 1991.

Bilge, M. Sadık, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, İstanbul 2005.

Bilgi, Nejdet, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımı Hakkında", *Türk Yurdu* 19-20, 1999, s. 117-124.

Bilici, Faruk, "XIX. Yüzyılın Başlarında Trabzon'daki Fransız Konsolosluğu: Paris'in Asya Kapısı" , *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 3, Trabzon 2007, s. 35-47.

BKD, "Birleşik Kafkasya Derneği-Sultanahmet Derneği", 2011, *http://www.facebook.com/group.php?gid= 5900173980#!/group.php?gid=5900173980&v=wall,* [28.02.2011].

Bliev, Mark, *Čerkesiya i Čerkesy XIX Veka. Kratkiy Očerk Istorii* [Circassia and Circassians in 19th Century. A Comprehensive History], Moskva 2011.

Bliyev, Mark, *Rossiya i Gortsı Bol'şovo Kavkaza na Puti Tsivilizatsii* (Россия и Горцы Большого Кавказа на пути к цивилизации), Moskova 2004.

Bobrikov, Vladimir, "Rossiyskie Musulmany Posle Archivny Resolyutsii: Vzglyad s Kavkaza i iz Bolgarii" [Russian Muslims: Some Notes on the Archives and Primary Sources in Caucasus and Bulgaria after 1989-1991], *Ab Imperio* 4, 2008, pp. 313-333.

Bolsover, G. H., "David Urquhart and the Eastern Question, 1833- 1837: A Study in Publicity and Diplomacy", *The Journal of Modern History* 8/4, December 1936, Chicago, s. 444-467.

Bozkurt, İbrahim, "Salnamelerde Mersin", Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2001.

Bram, Chen, "The Congresses of the International Circassian Association: Dilemmas of an Ethno-National Movement", *The Caspian Region,* Vol. II, *The Caucasus,* ed. Moshe Gammer, London 2005, p. 66-103.

Breškov, Todor, *Ečemik* [Barley], Sofia 1951.

Brock, Peter, "The Fall of Circassia: A Study in Private Diplomacy", *The English Historical Review* 71/280, July 1956, p. 401-427.

Bronevskiy, S. M., *Noveyšiya İzvestiya o Kavkaze* (Новейшия Известия о Кавказе), Sankt-Peterburg 2004.

Brook, Kevin Alan, *Bir Türk İmparatorluğu Hazar Yahudileri*, Çev. İsmail Tulçalı, İstanbul 2005.

Brower, Daniel R. / Edward J. Lazerini (ed.), *Russia's Orient, Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917*, Bloomington 1997.

Budak, Mustafa, "*1853- 1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi",* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Anabilim Dalı Doktora Tezi, 1993.

Budak, Mustafa, "1853-1856 Kırım Harbi Başlarında Doğu Anadolu-Kafkas Cebhesi ve Şeyh Şamil", *Kafkas Araştırmaları,* I, İstanbul 1988, s. 52-58.

Budak, Mustafa, "1853-1856 Kırım Savaşından Osmanlı Devleti ile Şeyh Şamil Arasındaki İlişkiler", *Tarih Boyunca*

Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri, 29- 31 Mayıs 1995, Bildiriler, İstanbul 1996, s. 79-92.

Budak, Mustafa, "Kanguru Olayı: Kırım Savaşı'ndan Sonra Çerkezistan'a Silâh ve Mühimmât Gönderilmesi", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi* 15, İstanbul 1997, s. 477-516.

Bullemer, Gustav, "Ein Tscherkessendorf auf dem Amselfeld", *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft*, Band 75/7-9, 1932, pp. 232-238.

Cabağı, Wassan Giray, *Kafkas-Rus Mücadelesi*, İstanbul 1967.

Candemir, Cihan, "Abhazya-KuzeyKafkasya-Diyaspora Konum, Güncel Durum, Görevler ve Beklentiler", *Abhazya'nın Bağınsızlığı ve Kafkasya'nın Geleceği*, Der. Sezai Babakuş, İstanbul 2010, s. 149-153.

Caunce, Stephen, *Sözlü Tarih ve Yerel Tarihçi*, Çev. Bülent Can / Alper Yalçınkaya, İstanbul 2001.

Cevdet Paşa, *Tezakir*, Cilt 13-20, Haz. C. Baysun, Ankara 1960.

Cherkasov, Alexander ve Dmitry Grushkin, "The Chechen Wars and the Struggle for Human Rights", *Chechnya: From Past to Future*, Der. R. Sakwa, London: Anthem Press, 2005, s. 131-156.

Chirikba, Viacheslav A., "Devletlerarası Hukuk Açısından Abhazya Cumhuriyeti'nin Yasal Konumu ve Statüsü, *Abhazya'nın Bağımsızlığı ve Kafkasya'nın Geleceği,* Der. Sezai Babakuş, İstanbul, 2010, s. 18-26.

Chochiev, Georgi / Bekir Koç, "Some Notes on the Settlement of Northern Caucasians in Eastern Anatolia and their Adaptation Problems (the Second Half of the XIXth Century - the Beginning of the XXth Century)", *Journal of Asian History* 40/1, 2006, pp. 80-103.

Chochiev, Georgi, "Some Aspects of Social Adaptation of the North Caucasian Immigrants in the Ottoman Empire in the Second Half of the XIXth Century (on the Immigrants' Applications to Authorities)", pp. 1-20. Paper presented at *The 15th Turkish Congress of History*, Ankara September 2006. Online available: http://www.circassianworld.com/pdf/G_Chochiev_Immigrants_Applications.pdf> [20 October 2010].

Circassian Genocide, "Çerkes Soykırımı", 2010, (Adiğey'deki Çerkes Kongresi'nin düzenlediği web sayfası) *http://circassiangenocide.org/* [01.03.2011].

Cohn, Norman, *Warrant for Genocide, The Myth of the Jewish World Conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion*, London 1967.

Collier, J. Collier, *Visual Anthropology: Photography as a Research Method*, New York 1997.

Copeaux, Etienne, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Sentezine*, çev. Ali Berktay, İstanbul 2006.

Culum, Mehmet, *Azab Ağa, Bir Ege Hikâyesi*, İstanbul 2004.

Cuthell, David Cameron, "*The Muhacirin Komisyonu: An Agent in the Transformation of Otoman Anatolia, 1860-1866",* Columbia Üniversitesi Doktora Tezi, 2005.

Çapraz, Hayri, "XIX. Yüzyılda Çarlık Rusya'sının Kırım Politikası", *Karadeniz Araştırmaları* 11, 2006, s. 59-67.

Çavdar, Tevfik, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, Ankara 1984.

Çavuşoğlu, Halim, "Yugoslavya-Makedonya'dan Türkiye'ye 1952–1967 Kitlesel Göçü ve Bursa'daki Göçmen Kesimi", *Karadeniz Araştırmaları 10,* Çorum 2006, s. 107-147.

Çelik, Gülfettin, "Osmanlı Türkiye'sine XIX. Yüzyıl Sonlarında Yapılan Göçlerin Sosyo-Ekonomik Bakımdan Tahlili", *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri,* 29-31 Mayıs 1995'den Ayrı Basım, İstanbul 1996, s. ?-?.

Çelikpala, Mithat, "Türkiye'de Kafkas Diyasporası ve TDP'ye Etkileri"*, Türkiye'nin Avrasya Macerası*, Der. Mustafa Aydın, Ankara 2007 s. 35-71.

Çetinbaş, Mehdi Nüzhet, "İmam Şamil ve Müridizm", http://www.mutefekkir.com/?vuslat =yazi&id=1486&k=57 [01.03.2011].

Çiçek, Nazan, "'Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti': İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 64/1, 2009, s. 57-88.

Çokum, Sevinç, *Bizim Diyar*, İstanbul 1984.

Çuha, Nilgün, "Türkiye'de Göç Olgusu ve Eskişehir İl Merkezinde Kurulan Göçmen Mahalleleri", *Erdem* 34, Ankara 1999, s. ?-?.

Danacıoğlu, Esra, *Geçmişin İzleri: Yanı başımızdaki Tarih*, İstanbul 2001.

Danube, year 1-2, no. 18-334, 30 June 1865-4 December 1868.

Demirel, Muammer, "Artvin ve Batum Göçmenleri (1877-1878 Osmanlı Rus Savaşından Sonra)", *AÜ, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 40, Erzurum 2009, s. 317-340.

Demirel, Muammer, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Eskişehir'e Yerleştirilen Muhacirler", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 28, Erzurum 2005, s. 311-319.

Derluguian, Georgi M., "Che Guevaras in Turbans", *New Left Review* I/237, 1999, s. 3–27.

Develi, Şinasi, *Dünden Bugüne Mersin, 1836-1990*, Mersin 2001.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1990.

Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1915-1917)*, Ankara 1999.

Diyane, Çev. Fikri Tuna, İstanbul 2004.

Dobreva, Margarita, "Settlement and Integration of the Circassians in the Danube Vilayet", *1864 Kafkas Göçü* (Aynı sempozyuma sunulan bildiri).

Doğu-Batı, Düşünce Dergisi (Oryantalizm Özel Sayısı), Yıl 4, Sayı 20, Ağustos-Eylül-Ekim-1-2, 2002.

Door, Benjamin, *Notes of Travel in Egypt, The Holy Land, Turkey and Greece, J.B. Liippincott*, Philadelphia 1856.

Dorev, Pančo, *Dokumenti za Bălgarskata Istoriya* [Archival Sources on Bulgarian History], vol. 3, Sofia 1940.

Draganova, Slavka, *Bekovskoto Selo v Navečerieto na Osvoboždenieto (Statističesko Izsledvane Spored Osmanski Danăčni Registri)* [The Villages in the Kaza of Berkofča on the Eve of Russo-Ottoman War of 1877/78 in the Light of Ottoman Tax Registers], Sofia 1985.

Draganova, Slavka, *Količestven Analiz na Ovtsevădstvoto v Bălgarskite Zemi pod Osmanska Vlast ot Sredata na XIX Vek*

do Osvoboždenieto [Sheep Breeding in the Danube Vilayet, 1860s - 1870s], Sofia 1993.

Dubrovin, Nikolay, *Istoriya Voynyy i Vladyyčestva Russkih na Kavkaze* [*Kafkaslar'da Savaş ve Rus Egemenliği Tarihi*], 6 cilt, Sankt Petersburg 1871-1888.

Dulaurier, Edouard, "La Russie dans le Caucase - Lexode des Circassiens et la Colonisation Russe", *Revue des Deux Mondes,* LXI, Paris 1866, s. 62.

Dunlop, John B., *Roots of a Seperatist Conflict*, Cambridge 1998.

Dunlop, John, *Russia Confronts Chechnya: Roots of a Separatist Conflict*, Cambridge 1998.

Dündar, Fuat, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası*, İstanbul 2008.

Düzenli, Tuncay, "Adapazarı ve Civarında Çerkes Muhacirlerin İskânı ve Uyum Problemleri", Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Dzidzaria, G. A., *Mahadžirstvo i Problemy Istorii Abhazii XIX Stoletiya* [*19. Yüzyılda Muhacırlık ve Abhasya Tarihi Sorunları*], 1. Baskı 1975, 2. Baskı, Suhumi 1982.

Dzidzoev, V. D., "Pereselenie Musul'manskih Narodov Kavkaza v Turtsiyu, 1860-1870-e gg." [Kafkasya Müslüman Halklarının Türkiye'ye Göçleri, 1860-1870'li Yıllar], *Voprosy Istorii* 9, Moskva, September 2008, s. 102-108, http://dlib.eastview.com/browse/doc/ 19092714.

Edirneli, Metin, "*Balkanlar ve Göç"* Belgeseli.

Ekinci, İlhan, "19. Yüzyılın Sonlarında Ordu Kazasında Müslim-Gayrimüslim Nüfusu ve İlişkileri", *Uluslararası Karedeniz İncelemeleri Dergisi, Sayı* I, Trabzon 2006, s. 55-87.

Emgili, Fahriye, *Yeniden Kurulan Hayatlar: Boşnakların Türkiye'ye Göçleri (1878-1934)*, İstanbul 2012.

Emgili, Fahriye, *Yunanistan'dan Mersin'e Köklerinden Koparılmış Hayatlar*, İstanbul 2011.

Epifantsev, Andrey, "Kavkazskaya Voyna. Genotsid, kotorogo ne bylo". Čast 4: "Legendy i Mify Kavkazskoy Voyny" [The Caucasian War and the Claims about Genocide. Part 4: Myths about the Caucasian War], downloaded from the web site *www.apn.ru/publications/article 22049.html*

Epifantsev, Andrey, "Pričiny Poraženiya Adygov v Kavkazkoy Voyne" [On the Reasons for the Circassians' Defeat in the Caucasian War], downloaded from the web site: *www.apn.ru/publications/article21543.html*.

Erdem, Tuğba, "1864 Kafkas Göçü Öncesinde ve Göç Sırasında Yaşanan Salgın Hastalıklar", *146. Yılında 1864 Kafkas Göçü: Savaş ve Sürgün, 6-7 Aralık 2010* (Sempozyuma sunulan bildiri).

Erel, Şerafeddin, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul 1961.

Eren, Ahmet Cevat, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri, Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, İstanbul 1966.

Eren, Hasan, *Türklük Bilimi Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar*, Ankara 1998.

Erkan, Süleyman, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nin Göçmenleri İskân Politikasına Yabancı Ülkelerin Müdahaleleri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt IV, Ankara 1999, s. 612-631.

Erkan, Süleyman, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908).* Karadeniz Teknik Üniversitesi, Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Araştırma Merkezi, Trabzon 1996.

Ersanlı, Büşra, *İktidar ve Tarih: Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, 4. Baskı, İstanbul 2011.

Esadze, Semen, *Çerkasya'nın Ruslar Tarfından İşgali, Kafkas-Rus Savaşlarının Son Dönemi*, Çev. Murat Papşu, Ankara 1999.

Evangelista, Matthew, *The Chechen Wars: Will Russia Go the Way of the Soviet Union*, Washington, DC. 2002.

Fadeev, A. V., *Rossiya i Kavkaz Piervoy Treti XIX v.* (Россия и Кавказ Первой Трети XIX в.), Akademiya Nauk SSSR, Moskva 1960, s. 40.

Fadeev, Rostislav, *Šest'desyat Let Kavkazskoy Voyny* [Sixty Years of the Cacusian War], Tiflis 1860.

Fearon, James D. / Pieter Van Houten, "The Politicization of Cultural and Economic Difference: A Return to the Theory of Regional Autonomy Movements", *The Annual Meeting of the American Political Science Association*, Boston, MA. 1998.

Felitsina, E. D. "Prens Zanoko Seferbey", *Kubanski Sbornik*, Yekaterinodar 1905.

Filatov, Sergey / Lukin, Roman, "Statistics about Religiousness in Russia: The Magic of Figures and Ambiguous Reality", *Social Sciences* 3, 2006, pp. 96-109, Retrieved November 12, 2009 from http://dlib.eastview.com/browse/doc/9150724

Firuzoğlu, Safarov Rafik, "Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğuna Göçler", *Osmanlı*, 4, Ankara 1999, s. ?-?.

Fisher, Alan W., "Emigration of Muslims from the Russian Empire in the Years after the Crimean War", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 35/3, Stuttgart 1987, pp. 356-371.

Fisher, Alan W., "Rusya'nın Kırım'ı ilhakı (1772-1782)", Çev. Refhan Dedeoğlu, *Emel* 73, 1972, s. 14-21; 74, 1973, s. 11-28; 75, 1973, s. 13-25; 76, 1973, s. 16-30; 77, 1973, s. 14-28; 78, 1973, s. 8-22.

Fisher, Alan, *The Crimean Tatar*, Stanford, Calif. 1978.

Fonvill, A., *Çerkesya Bağımsızlık Savaşı (1863-1864)*, Rusça'dan çev. Murat Papşu, İstanbul 1996.

Foucault, Michel, *Büyük Kapatılma*, Çev. Işık Ergüden / Ferda Keskin, İstanbul 2005.

Gall, Carlotta / Thomas de Waal, *Chechnya: a Calamity in the Caucasus*, New York 1998.

Gammer, Moshe, *Muslim Resistance to the Tsar. Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan*. Londra 1994.

Geraci, Robert, "Genocidal Impulses and Fantasies in Imperial Russia", *Empire, Colony, Genocide: Conquest, Occupation, and Subaltern Resistance in World History*, ed. A. Dirk Moses, New York, Oxford 2008, pp. 343-371.

Geray, Cevat, *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskânı (1923-1961)*, Ankara 1962.

Gilgameş Destanı, Çev. Ramazanoğlu, Muzaffer, Ankara 2001.

Gille, Floriant, *Lettres sur le Caucase et la Crimee*, Paris 1859.

Goble, Paul "Kadyrov Adopts Tactical Approach toward Independence of Chechnya", *Georgian Daily*, April 7, 2009, http://georgiandaily.com/index.php?option=com_content&task=view&id=10941&Itemid=12 [20.1.2010].

Goç, Van P., *Beynelmilel Usûl-i Temsil, İskân-ı Muhâcirîn*, Müt. Habil Adem, İstanbul 1334.

Gökaçtı, Mehmet Ali, *Nüfus Mübadelesi: Kayıp Bir Kuşağın Hikâyesi*, İstanbul 2002.

Gökçe, Cemal, *Kafkasya Siyaseti*, İstanbul 1979.

Gökçe, Cemal, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul 1979.

Göktepe, Ramazan, "Kırım Savaşı Sonrası Osmanlı Basınında Kafkasya ve Kırım Göçleri", Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Görkem, İsmail, "Anadolu-Türk Ağıtlarının Mizahi Karakteri Hakkında Bir Değerlendirme", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20, 2006/1, s. 153-167.

Göyünç, Nejat, "Hane Deyimi Hakkında", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi* 32, 1979, s. 331-348.

Gudakov, V. V., *Severo-Zapadnıy Kavkaz v Sisteme Mejetniçeskih Otnoşeniy s drevneyşih vremen do 60-h godof XIX veka* (Северо-Западный Кавказ В Системе Межетницеских Отношений с Древнейших Времен до 60-х годов XIX века), Izdatel'stvo s. Peterburgskogo Universiteta 2007.

Guthel, David, "The Circassian Sürgün", *Ab Imperio* 2, 2003, pp. 142-143.

Gültekin Punsmann, Burcu / Argun Başkanı / Kemal Tarba, *Abkhazia for the Integration of the Black Sea*, Ankara 2009.

Güneş Yağcı, Zübeyde, "*Ferah Ali Paşa'nın Soğucak Muhafızlığı (1781-1785)",* Samsun Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 1998.

Güneş, Sadriye, "Rus Kaynaklarına Göre 19. Yüzyıda Yaşanan Kafkas Göçlerinin Nedenleri ve Sonuçları", *146. Yılında 1864 Kafkas Göçü: Savaş ve Sürgün, 6-7 Aralık 2010* (Sempozyuma sunulan bildiri).

Güngör, Fethi , "Arşiv Belgeleri Işığında Kırım ve Çerkez Göçleri", *Uluslararası Göç Sempozyumu Bildirileri, 8-11 Aralık 2005,* Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, İstanbul 2005, s.141-146.

Güngör, Fethi, "Kafkasya'da Bitmeyen Soykırım ve Sürgün, Soykırımlarla Dolu Bir İnsanlık Tarihi", *Uluslararası Göç Sempozyumu, Bildiriler,* İstanbul 2006, s. ???.

Gürbüz, Yılmaz, *Balkan Acısı*, İstanbul 1975.

Gürbüz, Yılmaz, *Mübadiller*, Ankara 2007.

Habiçoğlu, Bedri, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, İstanbul 1983.

Hacı Mustafa Mahir, *Kafkasya Kabilelerinin Alamat ve Ümeralarının Hikayat ve Vakıaları*, Kahire 1309.

Hacısalihoğlu, Mehmet, "'89 Göçü' İle İlgili Tarih Yazımı ve Kamuoyu Algıları", *89 Göçü: Bulgaristan'da 1984-1989 Azınlık Politikaları ve Türkiye'ye Zorunlu Göç*, Eds. Neriman Ersoy-Hacısalihoğlu / Mehmet Hacısalihoğlu, İstanbul 2012, s. 31-74, s. 31-35.

Hacısalihoğlu, Mehmet, *Doğu Rumeli'de Kayıp Köyler: 1878'den Günümüze İslimye Sancağı'nda Göçler, İsim Değişiklikleri ve Harabeler*, İstanbul 2008.

Hacısalihoğlu, Neriman-Ersoy / Mehmet Hacısalihoğlu, *89 Göçü: Bulgaristan'da 1984-89 Azınlık Politikaları ve Türkiye'ye Zorunlu Göç*, İstanbul 2012.

Halaçoğlu, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara 1995.

Halaçoğlu, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyâseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1988.

Halbach, Uwe, "Islam in the North Caucasus", *Archives de Sciences Sociales des Religions* 115, 2001, pp. 93-110, Retrieved from www.revues.org

Hatam, Necdet, "Kadınlarımız", 2006, *http://www.circassiancenter.com/cc-turkiye/yorum/nh/007_kadinlarimiz.htm* [10.03.2011].

Hell, Hommaire de *Travels in the Steppes of the Caspian Sea the Crimea, the Cavcasus*, London 1847.

Henderson, Ebenezer, *Biblical Researches and Travels in Russia, Including a Tour in the Crimea and the Passage of Caucasus*, London 1826.

Henze, Paul B., "Circassian Resistance to Russia", *The North Caucasus Barrier: The Russian Advance Towards the Muslim World,* ed. Marie Bennigsen Broxup, London 1992, p. 62-111.

Henze, Paul B., *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç: XIX. Yüzyılda Kuzey Kafkasya'da Dağ Köylülerinin Direnişi*, Çev. Akın Kösetorunu, Ankara 1985 (*Central Asian Survey*, I/4, Nisan 1983, s. 41-58'den tercüme)

Hering, Gunnar, "Die Osmanenzeit im Selbstverständnis der Völker Südosteuropas", *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*, Ed. Hans Georg Majer, München 1989, s. 355-380.

Hewitt, George, *The North Caucasus and Great Britain*, Retrieved from http: //www.circassianworld.com/NWYCaucasus_GB.html,

Heywood, C. J., "Medjidiyye", *Encyclopedia of Islam*, Vol. 6, Leiden 2003, p. 972.

Hızal, Ahmet Hazer, *Kuzey Kafkasya*, Ankara 1961.

Hille, Charlotte, "Devletlerarası Hukukta Abhazya'nın Tanınması", *Abhazya'nın Bağımsızlığı ve Kafkasya'nın Geleceği*, Der. Sezai Babakuş, İstanbul 2010, s. 32-42.

HRW (Human Rights Watch), "The 'Dirty War' in Chechnya: Forced Disappearances, Torture, and Summary Executions", http://www.hrw.org/reports/2001/chechnya/ [4.4.2006].

HRW, "'Glad to be Deceived': The International Community and Chechnya", http://hrw.org/wr2k4/7.htm. [4.4.2006].

HRW, "Widespread Torture in the Chechen Republic: Briefing Paper for the 37th Session UN Committee against Torture", http://www.hrw.org/legacy/backgrounder/eca/chechnya1106/chechnya1106web.pdf. [10.5.2008].

HRW, *Russian Country Report*, Human Rights Watch, New York 2002.

Huttenbach, Henry R., "The Origins of Russian Imperialism", *Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution*, Ed. T. Hunczak, New Brunswick 1974, pp. 18-44.

http://cherkessia.net/bakisacimiz.php?id=3228 [10.4.2013]

Ikonomov, Todor, *Protokoli na Berlinskiya Kongres* [Protocols of the Congress of Berlin], Sofia 1885.

Independence of Abkhazya and Prospect for the Caucasus, Ed. John Colarusso, İstanbul 2010.

International Helsinki Federation for Human Rights, *Unofficial Places of Detention in Chechen Republic*, IHFHR, Vienna 2006.

Irmak, Çağan, "*Dedemin İnsanları*", Sinema filmi 2011.

Issawi, Charles, "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830–1900: The Rise and Decline of A Route", *International Journal of Middle East Studies* I, 1970, s. 17-27.

Istoriya Narodov Severnogo Kavkaza (Konets XVII. - 1917) [History of the Peoples of North Caucasus (Ends of the 17th Century to 1917)], Pod. Red. Naročtinskogo, Moskva 1988.

Istoriya Narodov Severnogo Kavkaza s Drevneiših Vremen do Kontsa XVIII Veeka [History of Peoples of North Caucasus from the Middle Ages to the Ends of the 18th Century], Pod red. M. Piotrovksogo. Moskva 1988.

İnalcık, Halil, *Osmanlı-Rus İlişkileri (1492-1700),* Ankara 2003.

İpek, Nedim, "Kafkaslardaki Nüfus Hareketleri", *Türkiyat Mecmuası* XX, İstanbul 1977, s. 273-213.

İpek, Nedim, "Orta ve Doğu Karadeniz Limanlarındaki Ticari Faaliyetlerin Kent Nüfusuna Etkisi", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi* I, Trabzon 2006, s. 107-122.

İpek, Nedim, "Trabzon'da Kolera (1892–1895)", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, 3–5 Mayıs 2001, C. I,* Trabzon 2002, s. 399-411.

İpek, Nedim, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler,* Trabzon 2006.

İpek, Nedim, *Mübadele ve Samsun*, Ankara 2000.

İpek, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877–1890),* 1. Baskı 1994, 2. Baskı, Ankara 1999.

İstanbul'da Kafkasyalılar Arasında Neşr-i Maarif Cemiyeti Beyannamesi, İstanbul 1330.

İzbırak, Reşat, *Uzunyayla'da Coğrafya Araştırmaları*, Ankara 1945.

Jaimoukha, Amjad, *The Circassians. A Handbook*, London 2001.

James, Bell, *Journal of a Residence in Circassia during the Years 1837, 1838, and 1839,* 2 vols., London 1840.

Jersild, Austin, "Faith, Custom, and Ritual in the Borderlands: Orthodoxy, Islam, and the 'Small People' of the Middle Volga

and the North Caucasus", *Russian Review* 59/4, 2000, pp. 512-529.

Jersild, Austin, *Orientalism and Empire: North Caucasus Mountain Peoples and the Georgian Frontier, 1845-1917*, Montreal 2002.

Jireček, K. J., *Istoriya Bolgar* [*Bulgar Tarihi*], Odessa 1878.

Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Cilt 4, Çev. Nilüfer Kepçeli, İstanbul 2005.

Kafkasya Talebesi Neşr-i Maarif Cemiyetinin Programı, İstanbul 1328.

Kafkasya ve Asya-yı Vusta ve Türkistan Vilayetleri Buhara ve Hiyve Hanlıkları, Coğrafi, Siyasi, Tarihi ve İstatistiki Mücmal Malumat, Çev. Nazmi, İstanbul 1334.

Kaflı, Kadircan, *Şimali Kafkasya*, İstanbul 1942.

Kafpedia- Kafkas Dergisi, Kafkas Dergisi, 2011, http://www.tr.kafpedia.org/index.php?title=Kafkas_Dergisi *http://www.tr.kafpedia.org/index.php?title=Kuzey_Kafkasya_K% C3% BClt% C3% BCr_Dergisi* [23.02.2011].

Kafpedia- KKKD, Kuzey Kafkas Kültür Dergisi, 2011, *http://www.tr.kafpedia.org/index.php?title=Kuzey_Kafkasya_K% C3% BClt% C3% BCr_Dergisi*, [23.02.2011].

Kafpedia-Kosok, "Pşımaho Kosok", 2011, *http://tr.kafpedia.org/index.php?title=P% C5% 9Fimaho_Kosok* [02.02.2011].

Kaleli, Hüseyin, "19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı-Rus Rekabeti", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9, Kütahya 2003, s. 21-41.

Kaplan, Cemal, *Köyüm Hamidiye*, İstanbul 2005.

Kara, Hasan / Alper Başer, "Fransız ve İngiliz Seyyahlara Göre 19. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Astrahan Şehri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 9/2, İzmir 2009, s. 119-136.

Karaca, Behset, "1522- 1532 Tarihlerinde Menteşe Bölgesi Yörükleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XVIII/2, (Elazığ 2008), s. 403-440.

Karadaş, Yalçın, "Türkiye Diasporası Kafkas Aydınlarından Seçmeler", *Jineps Gazetesi,* Ekim-Kasım Sayısı, 2008'den alıntı,

http://www.kafkasdiasporasi.com/yazar.asp?yaziID=2334 [01.02.2011].

Karadaş, Yalçın, *Çerkes Kimliği: Türkiye'nin Sorunları,* İstanbul 2009.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı, 1831*, Ankara 1943.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt VII, VIII, Ankara 1977, 1998.

Karataş, Ömer, "Sivas-Uzunyayla Bölgesinde Çerkeslerin İskânı Sırasında (1860-1870) Afşar Aşireti ile Yaşadıkları Çatışma ve Osmanlı Hükümetinin Tutumu", *146. Yılında 1864 Kafkas Göçü: Savaş ve Sürgün, 6-7 Aralık 2010* (Sempozyuma sunulan bildiri).

Karayandı, Fatih, *Ceyhan ve Yöresindeki Kırım Tatarları ve Nogaylar*, Ceyhan Belediyesi Kültür Hizmetleri, Adana 2006.

Karpat, Kemal, "Avrupalı Egemenliğinde Müslümanların Konumu: Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'deki İskanı", çev. Erol Taymaz, (Orijinal: "The Statut of Muslim under European Rule: The Eviction and Settlement of the Cerkes", Journal of the Institute of Muslim Minortiy Affairs, I/2, s. 7-27), *Çerkeslerin Sürgünü, 21 Mayıs 1864*, Yay. Kuzey Kafkasya Kültür Derneği, Ankara 1993, s. 63-90.

Karpat, Kemal H., "Muslim Migration: Response to Aldeeb Abu-Sahlieh", *Studies on Ottoman Social and Political History,* Leiden 2002, p. 311-326.

Karpat, Kemal H., "Ottoman Urbanism: The Crimean Emigration to Dobruca and the Founding of Mecidiye, 1856-1878", *International Journal of Middle East Studies* III/1, Cambridge 1984-1985, s. 1-25.

Karpat, Kemal H., "Ottoman Urbanism: The Crimean Emigration to Dobruca and the Founding of Mecidiye, 1856-1878", *Studies on Ottoman Social and Political History, Selected Articles and Essays*, Leiden 2002, pp. 202-234.

Karpat, Kemal H., "The Status of the Muslims under European Rule: the Eviction and Settlement of the Cerkes", *Studies on Ottoman Social and Political History: Selected Articles and Essays*, Leiden, Boston, Leiden, Köln 2002, pp. 647-675.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri,* Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, İstanbul 2010.

Karpat, Kemal H., *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, Madison, Wisc. 1985.

Karpat, Kemal H., *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the late Ottoman State*, Oxford 2001.

Kasumov, A. / H. Kasumov, *Genotsid Adygov* [Circassian Genocide], Nal'cik 1992.

Kasumov, Ali / Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı. Çerkeslerin XIX. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı Tarihi*, Çev. Orhan Urevelli, Ankara 1995.

Kavkazskaya Arheografičeskaya Komissiya [Kafkasya Arkeoloji Komisyonu], *Aktıy Sobrannye Kavkazskoyu Arheografičeskoyu Kommissieyu* [*Kafkasya Arkeoloji Komisyonu'nun Derlediği Belgeler*], 12 cilt, Tiflis 1866-1904.

Kaya, Ayhan, "Diasporada Çerkes Kimliğinin Dönüşümü: Değişen Siyasal Konjonktür Karşısında Yeniden Tanımlanan Etnik Sınırlar", *Sivil Toplum ve Dış Politika: Yeni Sorunlar, Yeni Aktörler*, İstanbul 2007, s. 57-76.

Kaya, Ayhan, "Political Participation Strategies of the Circassian Diaspora in Turkey", *Mediterranean Politics* 9/2, Summer 2004, pp. 221-239.

Kaya, Ayhan, *Türkiye'de Çerkesler: Diaspora'da Geleneğin Yeniden İcadı,* İstanbul 2010.

Kazemzadeh, Firuz, "Russian Penetration of the Caucasus", *Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution*, Ed. Taras Hunczak, New Brunswick 1974, pp. 238-263.

Keleş, Erdoğan, "Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi / The Black Sea and the Straits Question in the Crimean War (1853-1856)", *OTAM* 23, Ankara 2008, s. 149-194.

Keleş, Erdoğan, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Gelen Muhacirlerin Menteşe Sancağı'nda İskânı", *Turkish Studies* IV/8, Fall 2009, s. 1166-1188.

Keraşev, M., "Çerkesya Bağımsızlık Savaşının Liderleri: Prens Sefer Bey - Bey Zanoko", *Gibel Çerkeskii*, Krasnador 1994, s. 65-78.

Khodarkovsky, Michael, "'Ignoble Savages and Unfaithful Subjects': Constructing Non-Christian Identities in Early Modern Russia", *Russia's Orient: Imperial Borderlands, and Peoples, 1700-1917*, Eds. D. R. Brower / Ed. J. Lazzerini, Bloomington, Indianapolis 1997, pp. 9-26.

Khodarkovsky, Michael, "The Great Game in the North Caucasus", *Omelyan Pritsak Armağanı*, Ed. Mehmet Alpargu / Yücel Öztürk, Sakarya 2007, s. 709-721.

Kılıç, Davut, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Ermeniler ve Kutsal Mekânlar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* XI/2, Kış 2011, s. 99-116.

Kılıç, Orhan, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Elazığ 2004.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi* (1451-1590), (1. Baskı, 1976), 2. Baskı, Ankara 1993.

Kızılbuğa, Esra, "Russian Involvement in the Abkhaz-Georgian Conflict", ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Çalışmaları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2006.

King, Charles, "Imagining Circassia: David Urquhart and the Making of North Caucasus Nationalism", *The Russian Review* 66, April 2007, s. 238-255.

King, Charles, *The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus*, Oxford 2008.

Kinyapina, Nina / Marx M. Bliev / Vladimir V. Degoev, *Kavkaz i Srednaya Aziya vo Vnešney Politike Rossii. Vtoraya Polovina XVIII – 80-e Gody XIX v.* [Caucasus and Central Asia in the Russian Inner Policy, from the Second Half of 18th Century to 1880s], Moskva 1984.

Kipkeeva, Z. B., *Narody Severno-Zapodnogo i Tsentral'nogo Kavkaz i Naselenie (60-e gody XVIII i 60-e gody XIX v.)* [Kuzey-Batı ve Merkezi Kafkasya Halkları ve Nüfus (1760'lar ve 1860'lar)], Moskva 2006.

Klaproth, J., *Voyage au Mont Caucase et en Georgie. Avec un Carte,* Paris 1823.

Klaproth, Julius von, *Travels in The Caucasus and Georgia*, Trans. by F. Shaberl, London 1814.

Knysh, Alexander, "Sufism as an Explanatory Paradigm: The Issue of the Motivations of Sufi Resistance Movements in Western and Russian Scholarship", *Die Welt des Islams* 42/2, 2002, pp. 139-173.

Kocacık, Faruk / Mehmet Eser, "Kafkasya'dan Anadolu'ya göçler: Sivas İli Örneği", *Zeitschrift für die Welt der Türken / Journal of World of Turks* 2/1, 2010, s. 187-196.

Kocatürk, Utkan, *Açıklamalı Tıp Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1989.

Kolarz, Walter, *Russia and her Colonies,* 1st ed. 1953, 3rd ed., New York 1967.

Koloğlu, Orhan, "Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 2, 2005, s. 139-150.

Kosok, Pşimaho, *Kuzey Kafkasya- Hürriyet ve İstiklal Savaşı Tarihinden Yapraklar*, İstanbul 1960.

Kozlov, L. A., *Kavkaz na Sudbah Kazačestva (XVI-XVIII vv.)* (Кавказ на Судьбах Казачества (XVI-XVIII вв.)), Sankt-Peterburg 1996.

Köprülü, M. Fuad, "Avşar", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 2, Eskişehir 1997, s. 28-38.

Köremezli, İbrahim, "The Place of the Ottoman Empire in the Russo-Circassian War (1830-1864)", Bilkent Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Yüksek Lisans Tezi, 2004.

Köse, Osman, *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması*, Ankara 2006.

Köşe, Abdullah, "Devlet-i Âliyye-i Osmâniye'de Karantina Yani Usûl-i Tahaffuzun Târihçesi", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 5, 2003, s. 89-119.

Kreiten, Irma, "Egzotiklik, Jeopolitik ve Cehalet: Post-Koloniyal Bir Çerkes Tarihi Arayışı", Çev. Ö. A. Kurmel, *Sürgün, 21 Mayıs 1864*, Ankara 2011, s. 137-138.

Kudaeva, C. G., *Ognem i Železom: Vynuždennoe Pereselenie Adygov v Osmanskuy Imperiuy (20-70 Goda XIX Veka)* [With Fire and Iron: Forced Migration of the Adiges/Circassians to the Ottoman Empire (1820-1870], Maykop 1998.

Kumpilova, Marieta, "Circassian Exodus from the North Caucasus and Their Resettlement in Kosovo", *146. Yılında 1864 Kafkas Göçü: Savaş ve Sürgün, 6-7 Aralık 2010* (Sempozyuma sunulan bildiri).

Kumykov, T. H., *Vyselenie Adygov v Turtsiy - Posledstvie Kavkazskoi Voiny* [Deportation of the Adiges/Circassians into Turkey – The Results of the Caucasian War], Nal'cik 1994.

Kundukh, Aytek, *Kafkasya Müridizmi*, Haz. Tarık Cemal Kutlu, İstanbul 1987.

Kurat, Akdes Nimet / Ahmet Temir, "Sibir (Sibirya) Hanlığı" *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1992, s. 437-450.

Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi. Başlangıçtan 1917'ye Kadar,* Ankara 1987.

Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990.

Kurtulgan, Kürşat, *Balkan Muhacirlerinin Konya Vilayetine İskânı (1923-1933)*, Konya 2010.

Kushabiev A. V., *Cerkessy v Sirii* [Circassians in Syria], Nal'cik 1993.

Kušhabiev, Anzor, *Kabardinskie Dobrovol'ts v Gruzino-Abhazskoy Voyne 1992-1993 gg.* [1992-1993 Yıllarındaki Gürcü-Abhaz Savaşında Kabartay Gönüllü Askerleri], Nal'çik 2008.

Küçük, Yalçın, *Türkiye Üzerine Tezler*, İstanbul 1992.

Kyriakidis, Theodosios, "Epidemic Diseases in late Ottoman Trebizond" paper presented at the 11th IAOSEH Congress at Bilkent University (unpublished).

L'émigration Circassienne, Extrait de la Gazette Médicale d'Orient Juillet 1864, Constantinple 1864.

Lačev, Mitko / Margarita Dobreva, "Učebnoto Delo v Grad Lom i Lomsko prez 1874/1875 Učebna Godina (Spored Neizvesten Osmanski Dokument)" [The Schooling in the Town of Lom and the Kaza of Lom during 1874/1875 School Year (in the light of an unpublished Ottoman source)], *Studia in Honorem Professoris Verae Mutafčieva*, Eds. E. Radušev / Z. Kostova, Sofia 2001, pp. 266-268.

Lakoba, Stanislav, "History: 1917-1989", *The Abkhazians: A Handbook,* Der. George Hewitt, Richmond 1999, s. 89-101.

Lapinski, Teofil, *Kavkaza, Gortsy i ih Osvoboditel'naya Bor'ba protiv Russkih. Opisanie Očevidtsa Teofila Lapinskogo (Teffic-beya) Polkovnika I Komandira Pol'skogo Otryada v Strane Nezavisimyh Gorttsev* [The Caucasus, Mountaineers and their Struggle for Freedom against the Russians. Witness Reports of Teofil Lapinski (Tevfik Bey) Colonel and Commandant of the Polish Brigade on the Side of the Independent Mountaineers], Nal'cik 1995.

Leitzinger, Antero, "Çerkes Soykırımı", Çev. Ö. A. Kurmel, *Sürgün, 21 Mayıs 1864*, Ankara 2011, s. 117.

Les Atrocités des Bulgares en Thrace, Ed. Le Comité de la Défense Nationale, Constantinople 1913, http://louisville.edu/a-s/history/turks/atrocites_bulgares_en_thrace.pdf

Les Atrocités des Coalisés Balkaniques, No. 1-2-3, Le Comité de Publication D.A.C.B., Constantinople 1913, http://louisville.edu/a-s/history/turks/coalises_balkaniques.pdf

Les Atrocités des Grecs en Macédoine, No. 5, Ed. Le Comité de la Defense Nationale Ottomane, Stamboul 1914, http://louisville.edu/a-s/history/turks/coalises_balkaniques_5.pdf

Livi-Bacci, Massimo, *Population and Nutration. An essay on European Demographic History*, Cambridge 2008.

Longworth, John, *A Year among the Circassians*, 2 vols., London 1840.

Longworth, John, *Kafkas Halklarının Özgürlük Savaşı*, Çev. Sedat Özden, Kayseri 1996.

Longworth, Philip, *The Cossacks*, New York 1970.

Luxemburg, Norman, *Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, Çev. Sedat Özden, İstanbul 1998.

Lynch, Henry, *Armenia, Travels and Studies,* I, London 1901.

Lyulye, Leonti, *Çerkesya,* Çev. Murat Papşu, İstanbul 2010.

Malcolm, Noel, *Bosnia. A Short History*, New York 1994.

Malcolm, Noel, *Kosovo. A Short History*, New York 1998.

Markedonov, Sergei, "Kadyrov's New Ichkeria", *The Moscow Times*, April 16, 2009.

Mateeva, Anna, *North Caucasus; Russia's Fragile Borderland*, London 1999.

Matsuzato, Kimitaka vd. "Roshia to Beikokuno Shinreisen? Yurashiano Imawo Yomu" [Rusya ve ABD'nin Yeni Soğuk Savaşı mı? Avrasya'nın Şu Durumunu Çözümlemek], *Hokkaido University Slavic Research Center Report*, Sayı 1, Sapporo 2008, s. 9-10.

McCarthy, Justin, "Factors in the Analysis of the Population of Anatolia, 1800-1878", *Population History of the Middle East and the Balkans*, Analecta Isiana LXII, Istanbul 2002, pp. 85-112.

McCarthy, Justin, *Death and Exile, The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922,* Princeton, NJ. 1995.

McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün*, Çev. Bilge Umar, 6. Baskı, İstanbul 1998.

Mehmed Süreyya, *Sicilli-i Osmani*, Cilt 4, İstanbul 1996.

Mehmed Tahir el-Karahi, *Kafkasya Mücahidi Şeyh Şamil'in Gazavatı*, İstanbul 1917.

Məmmədova, İradə, *Lənkəran Hanlığı Birinci Rusiya-İran Muharibesi Dövründe,* Bakı 2007.

Mendelson, Sarah, "(Un)civil Society in the North Caucasus", http://www.foreignpolicy.com/articles/2009/08/12/uncivil_society_in_the_north_caucasus [15.3.2010].

Mert, Okan, *Türkiye'nin Kafkasya Politikası ve Gürcistan*, İstanbul 2004.

Met Çunatuka İzzet, *Evrikalarım Yani Bulduklarım Kadım Kafkasya ve Kafkas Bosforu*, İstanbul 1334.

Met Çünatıko Yusuf İzzet, *Kafkasya Tarihi*, 2 cilt, çev. Fahri Huvaj / Doğan Erdinç, Ankara 2002, 2009.

Mısıroğlu, Kadir, *Yunan Mezalimi*, İstanbul 1977.

Milyutin, Dmitriy, *Vospominaniya General-fel'dmaršala Grafa D. A. Milyutina, 1863-1864* [Memoirs of General Field marshal Count D. A. Milyutin], Moskva 2003.

Mitkov, Todor / Georgi Telkiev, *Tsarevitsa. Răkovodstvo za Krăžočnitsite po Rastenievădstvo* [Maize. A Manual for Farmers], Sofia 1961.

Mufti, Shaukati, *Heroes and Emperors in Circassian History*, Beirut 1972.

Nart Dergisi, Ankara; Kafkas federasyonu

Neyzi, Leyla, *Ben Kimim? Türkiye'de Sözlü Tarih Kimlik ve Öznellik*, İstanbul 2009.

Nikiforuk, Andrew, *Mahşerin Dördüncü Atlısı - Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, Çev. Selahattin Erkanlı, İstanbul 2001.

Noghumuka, Şora B., *Adighe-Hâtikhe Çerkes Tarihi*, çev. Vasfi Güsar, İstanbul 1974.

Ocaklı, Arzu Kılınç, "XIX. Yüzyılda İdil-Ural Bölgesinden Anadolu'ya Göçler", *Osmanlı*, 4, Ankara 1999, s. ?-?.

Okur, Ahmet, "*Sürgün ve Ölüm, Bir Göç Hikâyesi*" Belgeseli.

Oliker, Olga, *Russia's Chechen Wars*, Santa Monica, Pittsburgh 2001.

Oral, Mustafa, "Sultan II. Abdülhamit Döneminde Bir 'Çerkes Tarihi' Yazılması Girişimi", *ÇTTAD (Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi)* 7/16-17, Bahar-Güz 2008, s. 71-88.

Oran Arslan, Nebahat, "Güney Kafkasya'dan Türkiye'ye Gelen Muhacir ve Mültecilerin Durumu (1921-1945)", *AÜ, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 35, Erzurum 2007, s. 341-359.

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskanı*, İstanbul 1987.

Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, 2 cilt, Yayına hazırlayanlar Kemal Gurulkan, Ali Osman Çınar, Yusuf İhsan Genç, Uğurhan Demirbaş, İstanbul 2012.

Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri, Yayınlayan ???, Ankara 1992.

Otago Daily Times, Issue 1230, 6 December 1865.

Ovsyanyy, Nikolay, *Sbornik Materialov po Graždanskomu Upravleniyu i Okkupatsii v Bolgarii v 1877-78-79 g.g., Vypusk 5* [Sources about the Russian Civil Government and Armed Control of Bulgaria in 1877-1879, Part 5], St. Peterburg 1906.

Özbay, Özdemir, *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, 1. Baskı 1995, 2. Baskı, Ankara 1999.

Özdemir, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Ankara 2005.

Özel, Oktay, "Muhacirler, Yerliler ve Gayrimüslimler Osmanlı'nın Son Devrinde Orta-Karadeniz'de Toplumsal Uyumun Sınırları Üzerine Bazı Gözlemler", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 5, Bahar 2007, s. 93-112.

Özgür, Ergün, "Diaspora ve Tarihi Anavatan", *Çağdaş Uluslararası İlişkiler Kapsamında Abhazya Konferansında sunulan bildiri,* Pitsunda 2004, *http://www.socsci.uci.edu/~cpb/progs/conf/ErgunOzgur.doc* [20.02.2011].

Özgür, Ergün, "Sosyal Meclisle Yapılan Toplantı Notları, Katılımcılar: Sosyal Meclis, Abhazya'nın Dostları ve KAF-FED Temsilcileri", 28.09.2008 Sohum.

Özgür Baklacıoğlu, Nurcan, *Dış Politika ve Göç: Yugoslavya'dan Türkiye'ye Göçlerde Arnavutlar (1920-1990)*, İstanbul 2010.

Özyürek, Ali Ezger, *Muhacirler (Bitmeyen Göç),* İstanbul 2003.

Papers Respecting the Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Presented to Parliament June 7, London 1864.

Părveva, Stefka, "Agrarian Land and Harvest in South-West Peloponnese in the Early 18th Century", *Village, Town and People in the Ottoman Balkans 16th – 19th Century*, Ed. Stefka Parveva, Istanbul 2009, first published in *Etudes Balkaniques*, 2003/1, pp. 83-113.

Pearson, Raymond, "Privileges, Rights, and Russification", *Civil Rights in Imperial Russia*, Ed. Eds. Olga Crisp / Linda Edmondson, Oxford 1989, pp. 85-102.

Penčev, Penčo / Hristo Krinčev, *Elementarni i Optimalni Potrebnosti ot Sredstva za Hranitelni Produkti* [Minimal and Optimal Nutrition and its Cash Equivalent], Varna 1968.

Perşembe, Erkan, "Toplumsal Değişme ve Göç (Orta Karadeniz'in Temelleri)", *Orta Karadeniz Kültürü*, Haz. Bahaeddin Yediyıldız / Hakan Kaynar / Serhat Küçük, Ankara 2005, s. ???.

Peysonnel, M. de, *Traité sur le Commerce de la Mer Noire,* Paris 1787.

Pinson, Marc, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkeslerin Rumeli'ne İskanı", *Çerkeslerin Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Yay. Kuzey Kafkasya Kültür Derneği, Ankara 1993, s. 42-62; reprint, *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebligler, Belgeler, Makaleler)*, Ankara 2001, s. 52–77 (*Etudes Balkaniques*, 1972, No. 3, s. 71-85'den tercüme).

Pinson, Marc, "Ottoman Colonization of the Circassians in Rumeli after the Crimean War", *Etudes Balkaniques* 8/3, 1972, pp. 71-85.

Pitcher, Donalg Edgar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, Çev. Bahar Tırnakçı, 3. Baskı, İstanbul 2007.

Politkovskaya, Anna, *The Dirty War*, London 2004.

Pollock, Sean, *A New Line in Russian Strategic Thinking and in North Caucasia*, Harward 2004.

Polovinkina, Tamara V., *Çerkesya Gönül Yaram,* çev. Orhan Uravelli, Ankara 2007 (Orijinal: *Çerkesiya – Bol Moya*, Maykop 2001).

Polovinkina, Tamara, *Čerkesiya—Bol' Moia. Istoričeskiy Očerk (Drevneyšee Vremya—Načalo XX Veka)* [Circassia – my Pain. Historical Essay (Middle Ages to the Beginning of the 20th Century], Maykop 2001.

Popovic, Alexandre, "The Cherkess on Yugoslav Territory", *Central Asian Survey* 10/1, 1991, pp. 65-79.

Potocki, Kont Jan, *Podróż przez Stepy Astrachania i na Kaukaz 1797-1798*, Paris 1829, www.pbi.edu.pl.

Potto, V. A., *Kavkazskaya Voyna* [Kafkas Savaşı], Moskva 2007.

Potto, Vasiliy, *Kavkazskaya Voina v Otdel'nyh Očerkah, Epizodah, Legendah i Bibliografiyah* [Caucasian War in Different Essays, Epizodes and Bibliographies], Sankt-Petersburg 1855.

Pul, Ayşe, "Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkas Muhacirlerinin İskânı (1860-1864)", *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu (9–11 Ekim 2008),* Cilt I, Giresun 2010, s. 544-561.

Pul, Ayşe, "Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkasya Muhacirlerinin İskânı (1860-1864)", *Sürgün, 21 Mayıs 1864*, Ankara 2011, s. 181-207.

Punsmann, Burcu G. / Argun Başkan / Kemal Tarba, *Abkhazia for the Integration of the Black Sea*, 8, 2009, s. 5-19, *http://www.tepav.org.tr/en/haberler/s/1182* [05.02.2011].

Radušev, Evgeni, *Hristiyanstvo i Islyam v Zapadnite Rodopi s Dolinata na Reka Mesta, XV – 30-te Godini na XVIII Vek, Čast 1* [Christianity and Islam in the Western Rhodope Mountain and the Valley of Mesta River from 15th Century to 1730s Part 1], Sofia 2005.

Rasonyi, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Ankara 1988.

Rays, Fung H., *Kafkasya Ahvaline Dair Rapor*, İstanbul 1918.

Resmi, Ahmed, *Hulâsâtü'l-İ'tibar*, İstanbul 1286.

Richmond, Walter, "Defeat and Deportation", *The Northwest Caucasus: Past, Present, Future,* Ed. W. Richmond, London 2008, pp. ?-?, retrieved from http: www.circassianworld.com/Richmond_NWCaucasus.html.

Richmond, Walter, "The Northwest Caucasus: Past, Present, Future", *The Caucasus War*. New York 2008, pp. 51-80, http://www.circassianworld.com/Richmond_NWCaucasus.html [20 October 2010].

Ritter, Gustav A., "Yeryüzünün Halkları", *Kuzey Kafkasya*, VII/42, İstanbul Nisan-Mayıs 1977, s. 9-14.

Rodkey, Frederick Stanley, "Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey, 1830-1841", *The Journal of Modern History* 1/4, December 1929, Chicago, s. 570- 593.

Rodkey, Frederick Stanley, "Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey, 1830-41: Part II, 1839-41", *The Journal of Modern History* 2/2, June 1930, Chicago, s. 193-225.

Rogen, Eugene, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire, Transjordan, 1850-1921*, Cambridge 1999.

Roleston, George, *Report on Smyra, George Eyre and William Spottiswoode*, London 1856.

Ronzio, Robert, *The Encyclopedia of Nutrition and Good Health*, New York 2003.

Ross, Michael, "Oil, Drugs, and Diamonds: The Varying Roles of Natural Resources in Civil War", *The Political Economy of Armed Conflict: Beyond Greed and Grievance*, Der. Karen

Ballentine / Jack Sherman, Boulder, London 2003, s. 47-70.

Rosser-Owen, Sarah A. S Isla, "*'The First 'Circassian Exodus' to the Ottomon Empire (1858-1867), and the Ottoman Response, Based on the Accounts of Contemporary British Observers*", University of London Near and Middle Eastern Studies of the School of Oriental and African Studies MA Thesis, 2007, *www.circassianworld.com/new/history/war-and-exile/1134-the-first-circassian-exodus.html*.

Russian Atrocities in Asia and Europe during the Months of June, July, and August 1877, Printed by A. H. Boyajian, Constantinople 1877, http://louisville.edu/a-s/history/turks/Russian% 20Atrocities.pdf

Sabit, Uka, "Od Kafkaza do Kosova" [From the Caucasus to Kosovo], *Politika*, Beograd 1979, p. ?-?.

Said, Edward, *Şarkiyatçılık*, Çev. Berna Ünler, İstanbul 2001.

Sakal, Fahri, "Orta Karadeniz Ekonomisi Konjonktürel Bir Talih Oyunu", *Orta Karadeniz Kültürü,* Ankara 2005, s. 397-404.

Sakwa, Richard, *Putin: Russia's Choice*, London 2004.

Salname-i Vilayet-i Tuna, Defa 3, 1287 (1870/71), p. 30; Defa 5, 1289 (1872/73), p. 33; Defa 6, 1290 (1873/74), p. 37; Defa 7, 1291 (1874/75), p. 41.

Sampson, Donat, "The Conquest of the Caucasus by Russia", *The American Catholic Quarterly Review* 27/108, October 1902, p. 682-703.

Sander, Oral, *Siyasi Tarih. İlk Çağlardan 1918'e*, Ankara 2000.

Sarıyıldız, Gülden, *Hicaz Karantina Teşkilâtı (1865-1914)*, Ankara 1996.

Săvetnik, year 1, no. 47, 10 December 1864; year 2, no. 17, 25 July 1864.

Săvetnik, year 2, no. 32, 07 November 1864.

Saydam, Abdullah, "Esir Pazarlarında Yasak Ticaret: Hür İnsanların Satılması", *Toplumsal Tarih* 28, 1996, s. 43-49.

Saydam, Abdullah, "Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti (1856-1876)", *Osmanlı*, 4, Ankara 1999, s. ?-?.

Saydam, Abdullah, "Kuzey Kafkasya'daki Bağımsızlık Hareketleri", *Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet*, Trabzon 1998, s. 302-336.

Saydam, Abdullah, "Rus Sömürge Siyaseti ve Kafkasya", *Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet,* Ed. Kemal Çiçek / Abdullah Saydam, Trabzon 1998, s. 337-380.

Saydam, Abdullah, "Tanzimat Döneminde Dobruca'da Yapılan İskân Faaliyetleri", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 7, 1992, s. 199-209.

Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997.

Sears, Robert, *An Illustrated Description of Russian Empire*, New York 1855.

Selcik, Gökhan, "Trabzon Gazetesine Göre Trabzon Vilayeti (1906–1907)", Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2002.

Selvi Ünlü, Tülin, "*19. Yüzyılda Mersin'in Kentsel Gelişimi*", Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2004.

Serbestoğlu, İbrahim, "Kırım Savası Sonrasında Samsun'da Göç ve Muhacir Sorunu", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Ed. Cevdet Yılmaz, Samsun 2006, s. 83-97.

Sertçelik, Seyit, "Rus İmparatorluğu'nun Avrupa Yakasında Yaşayan Türklerin Demografik Dağılımı ve Çarlık Rusya'sının Türklere Yönelik Politikaları" *Türkler*, Cilt XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, s. 385-399.

Sertoğlu, Mithat, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, Cilt V, Ankara 2011.

Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları*, Ankara 2006.

Shaw, Stanford J. / Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye,* Cilt II, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 1983.

Shaw, Stanford J. / Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye,* Cilt II, İstanbul 2000.

Shenfield, Stephen D., "Çerkesler – Unutulmuş Bir Soykırım mı?", Çev. Ö. A. Kurmel, *Sürgün, 21 Mayıs 1864*, Ankara 2011, s. 126-131.

Shenfield, Stephen D., "The Circassians - A Forgotten Genocide?", *The Massacre in History*, eds. Mark Levene / Penny Roberts, New York 1999, pp. 149-162, http://www.circassianworld.com/pdf/A_Forgotten_Genocide.pdf

Shteppa, Konstantin F., "The 'lesser evil' formula", *Rewriting Russian history*, Ed. Cyril E. Black, Ney York 1962, pp. ?-?.

Shulman, Stephen, "Justifying Forceful Resistance to Ethnic Separatism: The Case of Russia versus Chechnya, 1994-96", *European Security* 10/1, 2001, s. 107-136.

Sikimić, Biljana, "Metafora Praznog Prostora: Čerkezi na Kosovu" [Image of Ceremonial Play: The Circassians in Kosovo], *Slavia Meridionalis* 5, 2005, pp. 165-180.

Slade, Sir Adolphus, *Turkey, Greece and Malta*, II, London 1837.

Smirnov, Andrei, "Moscow Increases Financial Support for the Chechen Government", *North Caucasus Analysis* 9/25, Temmuz 2008, http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews % 5Btt_news% 5D=5023. [10 Mart, 2010].

Somel, Selçuk Akşin, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908*, Leiden 2001.

Spencer, Edmund, *Travels in Circassia, Krim Tartary, including a steam voyage down the Danube Vienna to Constantinopel, and round the Black sea*, Vol. I-II, London 1838.

Spencer, Edmund, *Turkey, Russia, the Black Sea, and Circassia*, London 1855.

Suny, Ronald Grigor, "Nationalities in the Russian Empire", *Russian Review* 59/4, 2000, pp. 487-492.

Swietochowski, Tadeusz, *Rus Azerbaycanı (1905-1920)*, Çev. Nuray Mert, İstanbul 1988.

Şaşmaz, Musa, "Immigration and Settlement of Abhasians in the Ottoman Empire on British Documents, 1864-1867", *OTAM* 13, Ankara 2003, s. 1-14.

Şaşmaz, Musa, "Immigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire on British Documents, 1857-1864", *OTAM* 9, Ankara 1999, s. 331-366.

Şaşmaz, Musa, "Longworth's Mission to Circassia in 1855", *OTAM* 10, 1999, s. 219-241.

Şemseddin Sami, *Kamusu'l-Alâm*, Cilt V, İstanbul 1316.

Şen, Ömer, *Trabzon Tarihi,* Trabzon 1998.

Şenyurt, Şehbal, "*Adige*" belgeseli, 1998.

Şimşir, Bilal N., *Rumeli'den Türk Göçleri*, 3 cilt, Ankara 1989.

Şoenu Mehmed Fetgerey, *Kafkasya ve Servet Menbaları*, İstanbul 1924.

Tahirü'l-Kerakhi, Muhammed, *İmam Şamil'in Gazavatı*, Haz. Tarık Cemal Kutlu, İstanbul 1987.

Takvim-i Vekayi, no. 533-629, 13 Rabiulevvel 1272 [23 November 1855]-21 Receb 1278 [22 January 1862].

Tanrıverdi, Mustafa, "Karapapakların Anadolu'ya Göçü (1877-1914)", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Tansu, Samih Nafiz, *Şeyh Şamil*, İstanbul 1963.

Taşbaş, Erdal, "19. Yüzyıl Sonlarında Antalya'da Muhacir İskânı (1864-1900)", *146. Yılında 1864 Kafkas Göçü: Savaş ve Sürgün, 6-7 Aralık 2010* (Aynı sempozyuma sunulan bildiri).

Taşbaş, Erdal, "Nogayların Çorum'da İskan Edilmesi", *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Sempozyumu,* 23-25 Kasım 2007, Cilt III, Çorum 2008, s. ?-?.

Tavkul, Ufuk, "İngiliz Dağcı Douglas W. Freshfield'in 1868-1890 Yılları Arasındaki Kafkasya İzlenimlerinden Notlar", *Türk Dünyası Tarih-Kültür Dergisi* 197, Mayıs 2003, s. 42-47.

Tavkul, Ufuk, "Kafkasya İçin Türkiyat Araştırmalarının Önemi", *I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, Bildirileri 25-26 Mayıs 2006,* s. 187-202.

Tavkul, Ufuk, "Kafkasya ve Çevresinde Türk Toplulukları", *Genel Türk Tarihi*, X, Ankara 2002, s. ?-?.

Tavkul, Ufuk, *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya*, İstanbul 2002.

Tavkul, Ufuk, *Karaçay-Malkar Destanları*, Ankara 2004.

Taymaz, Erol, "'Anayurda Dönüş Hareketleri' Yahudiler, Filistinliler, Çerkesler", *http://www.kaffed.org/index.php/bilgi-belge/donus/item/243-anayurda-donus-hareketleri-yahudiler-filistinliler,-cerkesler.html.*

Taymaz, Erol, "Diaspora ve Kimlik", *Nart Dergisi,* 7, 1998, s. 64-65, *http://www.kafkasfederasyonu.org/nart_dergisi/sayi_7/diaspora_ve_kimlik.htm* [28.02.2011].

Taymaz, Erol, "Kuzey Kafkas Dernekleri", *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik*, Der. Stefanos Yerasimos, İstanbul 2001, s. 451-460.

Tefler, J. Buchan, *The Crimea and Trans Caucasia*, London 1876.

Tekiner, Süleyman, "Azerbaycan Türkleri", *Dergi*, XVI/60, Munih 1970, s. 6.

Temizkan, Abdullah, "Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi ve Feodal Beylerle İlişkileri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* IX/2, İzmir 2009, s. 165-190.

Temizkan, Abdullah, "Kuzey Kafkasya'da Müridizmin Kurumsallaşması ve Gazavat", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 25, Ankara 2010, s. 77-92.

Temizkan, Abdullah, "Kuzey Kafkasya'da Osmanlı-Rus Mücadelesi", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, 2005.

Temizkan, Abdullah, "Lehistanlıların İstanbul'da Lobi Faaliyetleri ve Kafkasya'ya Lejyon Gönderme Girişimleri", *Türklük Bilimi Araştırmaları* 28, 2010, s. 363-393.

Temizkan, Abdullah, "Popüler Tarihi Romanlarda Oryantalist Yaklaşımlar", *Prof. Dr. Kazım Yaşar Kopraman Armağanı*, Ed. Edip Semih Yalçın, Ankara 2003, s. 670-677.

Temizkan, Abdullah, "Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas Ötesinde Nüfuz Mücadelesi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 6/2, İzmir 2006, s. 447-462.

Tepekaya, Muzaffer, "19. Yüzyılın 2. Yarısında Kırım ve Kafkasya'dan Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağına Göçler", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 6/2, İzmir 2006, s. 463-480.

Terim, Şerafettin, *Kafkas Tarihinde Abazalar ve Çerkeslik Mefhumu*, İstanbul 1976.

Thomas, M. / M. Barrett, "Lines of Uncertainty: The frontiers of the North Caucasus", *Slavic Review* 54/3, 1995, pp. 578-60.

Thompson , Paul, *Geçmişin Sesi*, Çev. Şehnaz Layıkel, İstanbul 1999.

Tishkov, Valery, *Chechnya: Life in a War-Torn Society,* Berkeley, Los Angeles, London 2004.

Tishkov, Valery, *Ethnicity, Nationalism, and Conflict in and after the Soviet Union: The Mind Aflame*, London 1997.

Toledano, Ehud, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, çev. Y. Hakan Erdem, İstanbul 1994.

Tolstoy, Lev Nikolayeviç, *Kafkasya Esirleri*, Çev. Ali Fehmi, Bakü 1330.

Tornau, Feodor Feodoroviç, *Bir Rus Subayının Kafkasya Anıları*, çev. Keriman Vurdem, Ankara 1999.

Tornau, Fyodor F., "Gosudar' Nikolay Pavlovič (İz Avtobiografičeskih Rasskazov Byvševo Kavkazskogo Ofitsera)" [Hükümdar Nikolay Pavloviç (Eski Kafkas Subayın Otobiyografi Hikayelerinden], *Russkiy Arhiv*, kn. II (I), Moskva: Universitetskaya Tipografiya**,** 1881, s. 228-248.

Tornau, Fyodor F., *Vospominaniya Kavkazskago Ofitsera (1835, 36, 37 i 38 goda)* [Bir Kafkas Subayının Anıları (1835, 36, 37 ve 38 yılı)], Moskva 1864.

Toumarkine, Alexandre, "Diaspora, Dönüş Hareketi ve Devlet: Dünden Alınan Dersler ve Gelecek İçin Perspektifler", *Çerkeslerin Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Ankara 2001, s. 192-195.

Toumarkine, Alexandre, "Kafkas ve Balkan Göçmen Dernekleri: Sivil Tomlum ve Milliyetçilik", *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik*, Der. Stefanos Yerasimos, İstanbul 2001, s. 425-450.

Toumarkine, Alexeandre, "Katip Çelebi'nin Cihannümasında Abhazistan ve Çerkezistan: Kuzey Batı Kafkasya'ya Bir Osmanlı Bakışı", *Toplumsal Tarih* 40, Nisan 1997, s. 28-34.

Trabzon Vilayet Salnamesi, 1287 [1870]

Trabzon Vilayet Salnamesi, 1289 [1872]

Tragičeskiye Posledstviya Kavkazskoy Voyny dlya Adygov, vtoraya polovina XIX-načalo XX veka [Kafkas Savaşı'nın Çerkesler İçin Trajik Sonuçları, 19. Yüzyıl İkinci Yarısı – 20. Yüzyıl Başı], Rusya Arşiv Belgeleri, Nalçik 2000.

Trenin, Dmitri / Alexei Malashenko / Anatol Lieven, *Russia's Restless Frontier*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, DC. 2004.

Trepavlov, V. V. (Redaktor), *Rossiya i Severnyy Kavkaz: 400 Let Voyny?* [Rusya ve Kuzey Kafkasya: 400 Yıl Savaş?], Moskva 1998.

Tsarigradski Vestnik, year 6, no. 272, 14 April 1856 – year 10, no. 462, 19 December 1859.

Tsutsiyev, Artur, *Atlas Etnopolitiçeskoy İstorii Kavkaza (1774-2004)* [Kafkasların Etnopolitik Tarihi (1774-2004)], Moskva 2006.

Tuna, Rahmi, "Konferans No. 3: Çerkeslerin Kafkasya'dan Göçü", *Kafkasya Üzerine Beş Konferans,* İstanbul 1977, s. 95-149.

Tuna, Rahmi, *Adiğe Xabze - Adige Etiği ve Etiketi,* İstanbul 2009.

Tuna, Rahmi, *Kafkas Abhazya Dayanışma Komitesi*, Kafkas Abhazya Kültür Derneği, İstanbul 1998.

Turgay, A. Üner, "Otoman British Trade through Southeastern Black Sea Ports during The Nineteenth Century", *Economie et Societes dans L'empire Ottoman (fin du XVIIIe- deput du XXe siecle)*, der. J. Bacqué, P. Dumont, Paris 1983, s. 297-315.

Turgay, A. Üner, "Trabzon", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*, ed. Ç. Keyder / Y. E. Özveren / D. Quataert, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 1994, s. 45-73.

Turtsiya, year 1, no. 28, 26 January 1865.

Tutsak, Sadiye, "Mali 1307 (1891 miladi) Yılı Aydın Vilayet Salnamesi Cilt 2", Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Bitirme Tezi, 1988.

Tutum, Cahit, "1864 Göçü İle İlgili Bazı Belgeler", *Çerkeslerin Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Yay. Kuzey Kafkasya Kültür Derneği, Ankara 1993, s. 3-41.

Türkmen, Zekeriya, "XIX. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası (1800'lerin Başından 1828 Türkmençay Antlaşmasına Kadar)", *Manas Sosyal Bilimler Dergisi* 5/10, 2004, s. 10–20.

Uğurlu, Özel, *Anzure-Kafkasya'dan Anadolu'ya Çerkes Göçü,* İstanbul 2007.

Unat, Nermin Abadan, *Bitmeyen Göç*, İstanbul 2006.

Urošević, Atanasije, *Etnički Protsesi na Kosovu tokom Turske Vladavine* [Ethnic Processes in Kosovo under Turkish Rule], Beograd 1987.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt IV / I, Ankara 1988.

Ünal, Fatih, "Rusların Kürt Aşiretleri'ni Osmanlı Devleti'ne Karşı Kullanma Çabaları", *Türk Yurdu*, 7. Devre, 28 (60)/254 (615), Ekim 2008, s. 31–33.

Ünal, Muhittin, "Anavatanlarından Sürülüşlerinin 136. Yılı Anma Töreni", *Çerkeslerin Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Ankara 2001, s. ?-?.

Ünal, Muhittin,"Federasyonlaşma Süreci", 2011, *http://www.kafkasfederasyonu.org/v1/index.php?goster=organizasyon&id=20* [20.02.2011].

Ünal, Murat, "*Bir Kederle Düştüler Yola: Adı Mübadele*" Belgeseli.

Ürekli, Muzaffer, "Rus Yayılması Karşısında Kırım Hanlığı ve Kafkasya", *Kafkas Araştırmaları* I, İstanbul 1988, s. ?-?.

Vatanından Uzaklara Çerkesler, Ed. Murat Papşu, İstanbul 2004.

Vek, year 1, no. 25, 29 June 1874.

Veydenbaum, E., *Kafkazskiye Etyudy* [*Kafkasya Etütleri*], Tiflis 1901.

Veydenbaum, E., *Putevoditel' po Kavkazu* [*Kafkasya Rehberi*], Tiflis 1888.

Volkova, Nataliya, *Etničeskiy Sostav Naseleniya Severnogo Kavkaza v XVIII – Načale XX Veka* [Ethnic Structure of the Population in the Northwest Caucasus from 18th Century to the Beginning of 20th Century], Moskva 1974.

Vorontsov, Mihail, *Perepiska s A. P. Yermolovym* [Correspondence with A. P. Yermolov], Retrieved from http://fershal.narod.ru/Memories/Texts/Vorontzov_M_S/Vorontzov.htm,

Vremya, year 1, no 18, 4 December 1865.

Wagner, Mortiz, *Kafkas-Rus Savaşı'nda Çerkesler – Çeçenler – Kazaklar ve Gürcüler*, Çev. Sedat Özden, İstanbul 1999.

White, Sam, "Rethinking Disease in Ottoman History", *International Journal of Middle East Studies* 42, 2010, pp. 549-567.

Yapıcı, Merve İrem, *Rus Dış Politikasını Oluşturan İç Etkenler*, Ankara 2010.

Yel, Selma / Ahmet Gündüz, "19. Yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Çerkesleri Sürgün Etmesi ve Uzunyaylaya Yerleştirilmeleri 1860-1865", *Turkish Studies* III/4, 2008, s. 949-983.

Yermolov, Aleksey, *Zapiski A. P. Yermolova 1798-1826 gg* [Notices of A. P. Yermolov 1798-1826], Moskva 1991.

Yeşilot, Okan, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 36, Erzurum 2008, s. 187-192.

Yıldız, Cevdet (Hapi), "Adige Dili ve Edebiyatı", *Kafkasya Üzerine Beş Konferans*, İstanbul 1977, s. 39-94.

Yılmaz, Mehmet, "*Konya Vilayetinde Muhacir Yerleşmeleri (1854-1914)*", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 1996.

Yılmaz, Mehmet, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası", *Osmanlı*, 4, Ankara 1999, s. ?-?.

Yılmaz, Özgür, "1864 Kafkas Göçünde Trabzon", *146. Yılında 1864 Kafkas Göçü: Savaş ve Sürgün, 6-7 Aralık 2010* (Sempozyuma sunulan bildiri).

Yılmaz, Özgür, "Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808–1878)", Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyalbilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2006, http://fatsatso.tobb.org.tr/dokumanlar/fatsatarihce.doc [12.04.2011]

Yılmaz, Özgür, "Karadeniz'in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2/7, s. 359-382.

Yılmazçelik, İbrahim / Yaşar Ertürk, "XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye'nin Kafkasya Politikası", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri*, Cilt I, *XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar,*

(24-26 Ekim 2001-İstanbul), Ankara 2003, s. 177-208, http://ibrahimyilmazcelik.tr.gg/5-.--Makale.htm.

Yılmazel, Ali Fuat, "19. Yüzyılda Kafkasya'dan Osmanlı Topraklarına Göç ve İskân Hareketleri", Eskişehir Anadolu Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2000.

Yorulmaz, Ahmet, *Savaşın Çocukları*, İstanbul 2002.

Yusuf İzzet Paşa, Met Çünatıkho, *Kafkas Tarihi*, Sadeleştiren: Fahri Huvaj, Ankara 2002.

Yüksel, Hasan, "Kafkas Gömen Vakıfları", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Dergisi) 5,* Ankara 1994, s. 475-490.

Yüksel, İbrahim, "Çarlık Rusyasının Azerbaycan'ı İstilası ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu", *Kafkas Araştırmaları* I, İstanbul 1988, s. 25-33.

Zavallı Pomaklar, İstanbul 1330 [1914].

Zelkina, Anna, *In Quest for God and Freedom: Sufi Responses to the Russian Advance in the North Caucasus*, London 2000.

Zhemukhov, Sufian, "Responses to the New Challenges", [Yeni Fırsatlara Yanıtlar], *PONARS Eurasia Policy Memo,* 54 (2008), http://ceres.georgetown.edu/esp/ponarsmemos/page/63394.html [01.03.2011].

Zhemukhov, Sufian, "Russia and Georgia: the Circassian question" [Rusya ve Gürcistan: Çerkes Sorunu], 2011, *http://www.opendemocracy.net/od-russia/sufian-zhemukhov/russia-and-georgia-circassian-question#* [03.03.2011].

Zisserman, Arnol'd L., "Kavkazskiye Vospominaniya L. Zissermana, Otnosyaštiesya k 1856-57 gg. (1884-85)" [L. Zisserman'ın 1856-57 Yıllarına İlişkin Kafkasya Anıları (1884-85)], *Russkiy Arhiv* [*Rus Arşivi*], 1889, kn. 2.

Zisserman, Arnol'd L., *Dvadtsat' Pyat' Let na Kavkaze* (1842-1867) [*Kafkaslarda 25 yıl* (1842-1867)], Sankt Petersburg 1879.

Zoroğlu, Levent, *Tarsus Tarihi ve Tarihsel Anıtları*, Adana 1975.

Županić, Niko, "Etnološki Značaj Kosovskih Čerkeza", *Etnolog* V-VI, Ljubljana 1933, pp. 218-245.

YAZARLAR

AKYÜZ-ORAT, JÜLİDE, Doç. Dr. Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, julakyuz@gmail.com

BALTA, EVREN, Öğr. Gör. Dr. Yıldız Teknik Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, evrenbalta@gmail.com

ÇETİN, NECAT, Yerel Tarih Araştırmacısı, Uzman Tarih Öğretmeni ve Okul Müdürü Torbalı/ İzmir cetin.necat@gmail.com

DOBREVA, MARGARITA, Ph.D., Bulgaristan Bilimler Akademisi Balkanistik Enstitüsü / Institute of Balkan Studies, margarita_dobreva@hotmail.com

ERDEM, TUĞBA, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Doktora Öğrencisi, tugbakardas@hotmail.com

ERGENOĞLU, MEHTAP, Mersin Üniversitesi Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi, meehtaap@yahoo.com

GÜNEŞ, SADRİYE, Öğr. Gör. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi Yabancı Diller Yüksek Okulu, BALKAR Müdür Yardımcısı, sadriyegunes@gmail.com

GÜNEŞ-YAĞCI, ZÜBEYDE, Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, zyagci@hotmail.com

HACISALİHOĞLU, MEHMET, Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi, Balkan ve Karadeniz Araştırmaları Merkezi (BALKAR) Müdürü, mehmethacisalihoglu@gmail.com

HAS, YAPRAK, Bonn Üniversitesi Yüksek Lisans Öğrencisi, hasyaprak@gmail.com

İPEK, NEDİM, Prof. Dr. Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümü, nedimipek@hotmail.com

KARATAŞ, ÖMER, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Doktora Öğrencisi, ulucamili@hotmail.com

KÖSE, OSMAN, Doç. Dr., Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümü, osmank@omu.edu.tr

KUMPILOVA, MARIETA, Leipzig Üniversitesi Doktora Öğrencisi, m.kumpilova@hotmail.com

KYRIAKIDIS, THEODOSIOS, University of Western Macedonia Doktora Öğrencisi, theodosis@peristereota.com

ORAN-ARSLAN, NEBAHAT, Yrd. Doç. Dr. Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, nebahatarslan@hotmail.com.

ÖZGÜR, ERGÜN, Marmara Üniversitesi Örgütsel Davranış Bölümü Doktora Öğrencisi, ergunozgur1@yahoo.com

SAYDAM, ABDULLAH, Prof. Dr. Karseri Erciyes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, asaydam@erciyes.edu.tr

SAYLAN, KEMAL, Gümüşhane Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü Okutmanı, kemalsaylan52@gmail.com

TANRIVERDİ, MUSTAFA, Arş. Gör., Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mustafatanriverdi36@gmail.com.

TAŞBAŞ, ERDAL, Arş. Gör., Akdeniz Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, etasbas@akdeniz.edu.tr

TEMİZKAN, ABDULLAH, Yrd. Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, abdullah.temizkan@gmail.com

TOPÇU, MURAT, İstanbul Üniversitesi Rus Dili ve Edebiyatı Doktora Öğrencisi, muratpapsu@yahoo.com

WAKIZAKA, KEISUKE, Yıldız Teknik Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararaso İlişkiler Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, kafkaslikeisuke85@gmail.com

YILMAZ, ÖZGÜR, Arş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, oyilmaz1978@yahoo.com